

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRKÇE EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRKÇE ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

TÜRKÇE YAPIM SİSTEMİNİN TARİHSEL VE İŞLEVSEL
EKLİĞİ VE BUNUN EĞİTİMDE KULLANILMASI

GÖKÇE OKTA

İzmir
2021

**DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRKÇE ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**TÜRKÇE YAPIM SİSTEMİNİN TARİHSEL VE İŞLEVSEL
EKLIĞI VE BUNUN EĞİTİMDE KULLANILMASI**

GÖKÇE OKTA

DANIŞMAN

Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU

**İzmir
2021**

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Türkçe Yapım Sisteminin Tarihsel ve İşlevsel Ekliği ve Bunun Eğitimde Kullanılması**” adlı çalışmanın içerdđđ fikri izinsiz başka bir yerden almadığımı; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında ve bölümlerinin yazımında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yaptığımı ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, ayrıca bu çalışmanın Dokuz Eylül Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve *intihal içermediğini* beyan ederim. Herhangi bir zamanda aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonuca razı olduğumu bildiririm.

20/05/2021

Gökçe OKTA

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLIK RAPORU

Tarih: 16/06/2021

Tez Başlığı: Türkçe Yapım Sisteminin Tarihsel ve İşlevsel Eklığı ve Bunun Eğitimde Kullanılması

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 434 sayfalık kısmına ilişkin, 16/06/2021 tarihinde **tez danışmanım tarafından** Dokuz Eylül Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı'nın sağladığı İntihal Tespit Programından (Turnitin-Tez İntihal Analiz Programı) aşağıda belirtilen **filtreleme tiplerinden biri** (uygun olanı işaretleyiniz) uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin **benzerlik oranı % 7 dir**.

- <http://www.kutuphane.deu.edu.tr/tr/turnitin-tez-intihal-analiz-programi/> adresindeki Tez İntihal Analiz

Programı Kullanım Kılavuzunu okudum ☒

Filtreleme Tipi 1(Maksimum %15) ☒

Filtreleme Tipi 2(Maksimum %30) ☐

☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, ☒ Kaynakça hariç, ☒ Alıntılar dâhil, ☒ Altı (6) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.	☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, ☐ Kaynakça dâhil, ☐ Alıntılar dâhil.
EK 1- İntihal Tespit Programı Raporu İLK SAYFA Çıktısı. ☒ EK 2- İntihal Tespit Programı Raporu (Tümü) Cd İçinde. ☒	

Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Uygulama Esasları'nı inceledim ve yukarıda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı : Gökçe OKTA
Öğrenci No : 2013950175
Anabilim Dalı : Türkçe Eğitimi
Programı : Türkçe Öğretmenliği
Statüsü : Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒

ÖĞRENCİ

DANIŞMAN

16.06.2021

16.06.2021

Gökçe OKTA

Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU

Açıklamalar

1: Bu formu teslim etmeden önce sizden istenen bilgileri uygun kutucuğu (□) işaretleyerek doldurunuz.

Kullanıcı şifre vb. konusunda sorun yaşanması durumunda Üniversitemiz Merkez Kütüphanesinde bulunan Turnitin yetkilisine (Ali Taş Tel: +90 (232) 3018026 veya ali.tas@deu.edu.tr) başvurunuz.

2: Yüksek Lisans/Doktora Tez Çalışması Orijinallik Raporu" formu tezin ciltlenmiş ve elektronik nüshalarının içerisinde ekler kısmında yer alır.

3: Tez savunmasında düzeltme alınması durumunda bu form güncellenerek yeniden hazırlanır.

4: Turnitin-Tez İntihal Analiz Programına yükleme yapılırken Dosya Başlığı (document title) olarak **tez başlığının tamamı**, Yazar Adı (author's first name) olarak **öğrencinin adı**, Yazar Soyadı (author's last name) olarak **öğrencinin soyadı** bilgisini yazınız.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecindeki destekleri, titiz çalışma anlayışı ve bilgisini paylaşmadaki cömertliği için danışmanım Prof. Dr. Caner Kerimoğlu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatımın her alanında desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme, süreç boyunca ilgisi ve sabrıyla yanımda olan eşime ve var oluşuyla hayatımı renklendiren Deniz kızıma sonsuz sevgilerimi sunarım.

Son olarak varlıkları dahi mücadele gerektiren tüm bilim kadınlarına minnettarım.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	i
TABLO LİSTESİ	xv
ÖZET	xvi
ABSTRACT	xvii
I. BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1.1. Problem Durumu	2
1.2. Amaç ve Önem	3
1.3. Problem Cümlesi	3
1.4. Alt Problemler	4
1.5. Sayıtlılar	5
1.6. Sınırlılıklar	6
1.7. Kısaltmalar	7
II. BÖLÜM.....	8
2. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ	8
2.1. +A-: yaş+a-, oy(u)n+a-	8
2.1.a. Kökeni	9
2.1.b. Biçimi	11
2.1.c. İşlevi	11
2.2. +(A)l-: sağ+al-, çok+al-	11
2.2.a. Kökeni	11
2.2.b. Biçimi	11
2.2.c. İşlevi	11
2.3. +An-: don+an-, öz+en-	13
2.3.a. Kökeni	15
2.3.b. Biçimi	15
2.3.c. İşlevi	15
2.4. +(A)r-: kara+r-, mor+ar-	17
2.4.1. Kökeni	17
2.4.2. Biçimi	17
2.4.3. İşlevi	18
2.5. +Ar-: on+ar-, baş+ar-	19
2.5.a. Kökeni	19
2.5.b. Biçimi	21
2.5.c. İşlevi	21
2.6.a. Kökeni	22
2.6.b. Biçimi	23
2.6.c. İşlevi	23
2.7. +At-: yön+et-, göz+et-	23
2.7.a. Kökeni	25
2.7.b. Biçimi	25
2.7.c. İşlevi	25
2.8. +dA-: mırıl+da-, parıl+da-	26
2.8.a. Kökeni	26
2.8.b. Biçimi	26
2.8.c. İşlevi	26
2.9. +(I)k-: bir+ik-, göz+ük-	28
2.9.a. Kökeni	29

2.9.c. İşlevi	29
2.10. +(I)msA-: az+(ı)msa-, küçü(k)+ümse-	29
2.10.a. Kökeni	31
2.10.b. Biçimi	32
2.10.c. İşlevi	32
2.12. +It-: toz+ut-, berk+it-.....	34
2.12.a. Kökeni	34
2.12.b. Biçimi	34
2.12.c. İşlevi	35
2.13. +kİr-: hay+kır-, fiş+kır-.....	36
2.13.a. Kökeni	38
2.13.b. Biçimi	38
2.13.c. İşlevi	38
2.14. +IA-: göz+le-, top+la-	39
2.14.a. Kökeni	39
2.14.b. Biçimi	39
2.14.c. İşlevi	41
2.15. +IAñ-: aydın+lan-, ev+len-.....	43
2.15.a. Kökeni	43
2.15.b. Biçimi	43
2.15.c. İşlevi	44
2.16. +IAş-: derin+leş-, ağır+laş-.....	45
2.16.a. Kökeni	49
2.16.b. Biçimi	49
2.16.c. İşlevi	50
2.17. +IAt-: kir+let-, aydın+lat-.....	52
2.17.a. Kökeni	52
2.17.b. Biçimi	52
2.17.c. İşlevi	52
2.18. +sA-: su+sa-, önem+se-	53
2.18.a. Kökeni	54
2.18.b. Biçimi	54
2.18.c. İşlevi	54
2.19. +sIn-: gerek+sin-	54
2.19.a. Kökeni	55
2.19.b. Biçimi	55
2.19.c. İşlevi	55
3. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ	57
3.1. +A+: ilk+e+, göz+e+	59
3.1.a. Kökeni	59
3.1.b. Biçimi	59
3.1.c. İşlevi	60
3.2. +(A)dAk+: cart+adak+, küt(t)+edek+.....	60
3.2.a. Kökeni	60
3.2.b. Biçimi	60
3.2.c. İşlevi	60
3.3. +AğI+: köz+eği+, tum+ağı+	62
3.3.a. Kökeni	62
3.3.b. Biçimi	62
3.3.c. İşlevi	62

3.4. +(A)k+: yol+ak+, baş+ak+.....	63
3.4.a. Kökeni	63
3.4.b. Biçimi	63
3.4.c. İşlevi	63
3.5. +(A)mUk+: kara+muk+, kız+amuk+	65
3.5.a. Kökeni	66
3.5.b. Biçimi	66
3.5.c. İşlevi	67
3.6. +An+: kök+en+, kız+an+	69
3.6.a. Kökeni	70
3.6.b. Biçimi	70
3.6.c. İşlevi	71
3.7. +Ay+: gün+ey, kuz+ey	71
3.7.a. Kökeni	72
3.7.b. Biçimi	72
3.7.c. İşlevi	73
3.8. +CA+: Türk+çe+, iyi+ce+	75
3.8.a. Kökeni	76
3.8.b. Biçimi	76
3.8.c. İşlevi	76
3.9. +CAğIz+: kız+cağız+, bu+n+cağız+	77
3.9.a. Kökeni	79
3.9.b. Biçimi	79
3.9.c. İşlevi	79
3.10. +CAk+: yavru+cak+, aile+cek+	81
3.10.a. Kökeni	85
3.10.b. Biçimi	85
3.10.c. İşlevi	86
3.11. +cAl+: kıl+cal+, gün+cel+	87
3.11.a. Kökeni	87
3.11.b. Biçimi	87
3.11.c. İşlevi	89
3.12. +CI+: simit+çi+, savaş+çı+	90
3.12.a. Kökeni	91
3.12.b. Biçimi	91
3.12.c. İşlevi	91
3.13. +CIk+: yavru+cuk, kitap+çık+	92
3.13.a. Kökeni	92
3.13.b. Biçimi	92
3.13.c. İşlevi	92
3.14. +CIl+: et+çil+, ak+çıl+	94
3.14.a. Kökeni	95
3.14.b. Biçimi	95
3.14.c. İşlevi	96
3.15. +cım+: kıvıl+cım	98
3.15.a. Kökeni	100
3.15.b. Biçimi	100
3.15.c. İşlevi	100
3.16. +CIIn+: balık+çın+, çamur+cun+	101
3.16.a. Kökeni	103

3.16.b. Biçimi	103
3.16.c. İşlevi	103
3.17. +(X)ç+: top+aç+, ana+ç+	103
3.17.a. Kökeni	103
3.17.b. Biçimi	103
3.17.c. İşlevi	103
3.18. +DA+: göz+de, söz+de+	104
3.18. a. Kökeni	104
3.18.b. Biçimi	104
3.18.c. İşlevi	104
3.19. +dAk+: fırıl+dak+, ısı+dak+	107
3.19.a. Kökeni	108
3.19.b. Biçimi	108
3.19.c. İşlevi	108
3.20. +DAm+: yön+tem+, gün+dem+	110
3.20.a. Kökeni	110
3.20.c. İşlevi	110
3.21. +DAn+: iç+ten+, can+dan+	111
3.21.a. Kökeni	112
3.21.b. Biçimi	112
3.21.c. İşlevi	112
3.22. +DAş+: yol+daş+, kök+teş+	114
3.22.a. Kökeni	115
3.22.b. Biçimi	115
3.22.c. İşlevi	116
3.23. +dUrUk+: boy+un+duruk+, burun+duruk+	117
3.23.a. Kökeni	118
3.23.b. Biçimi	118
3.23.c. İşlevi	118
3.24. +dUz+: gün+düz+, yal+dız+	120
3.24.a. Kökeni	120
3.24.b. Biçimi	120
3.24.c. İşlevi	121
3.25. +eş+: Gün+eş+	122
3.25.a. Kökeni	123
3.25.b. Biçimi	123
3.25.c. İşlevi	123
3.26. +GE+: öz+ge+, baş+ka+	124
3.26.a. Kökeni	125
3.26.b. Biçimi	125
3.26.c. İşlevi	125
3.27. +GEn+: baş+kan+, gün+gen+	126
3.27.a. Kökeni	126
3.27.b. Biçimi	126
3.27.c. İşlevi	126
3.28. +gil+/+GİL+:	127
3.28.1. +gil+: dedem+gil+, turunc+gil+	128
3.28.2. +GİL+: dört+gül+	128
3.29. +gü+: öz+gü+, bel+gi+	128
3.29.a. Kökeni	130

3.29.b. Biçimi	130
3.29.c. İşlevi	131
3.30. +gür+: öz+gür+	132
3.30.a. Kökeni	133
3.30.b. Biçimi	133
3.30.c. İşlevi	133
3.31. +(I)k+: top+uk+, bebe+k+	135
3.31.a. Kökeni	136
3.31.b. Biçimi	136
3.31.c. İşlevi	136
3.32. +Il+: kum+ul+, tek+ıl+	136
3.32.a. Kökeni	136
3.32.b. Biçimi	136
3.32.c. İşlevi	136
3.33. +(I)mtırak+: acı+mtırak+, mor+umtırak+	138
3.33.a. Kökeni	139
3.33.b. Biçimi	139
3.33.c. İşlevi	140
3.34. +(I)msI+: ekşi+msi+, mor+umsu+	141
3.34.a. Kökeni	142
3.34.b. Biçimi	142
3.34.c. İşlevi	142
3.35. +(I)nCI+: bir+inci+, üç+üncü+	143
3.35.a. Kökeni	144
3.35.b. Biçimi	144
3.35.c. İşlevi	144
3.36. +In+: ilk+in+, güz+ün+	145
3.36.a. Kökeni	145
3.36.b. Biçimi	145
3.36.c. İşlevi	146
3.37. +(I)n+: boy+un+, uz+un+	149
3.37.a. Kökeni	150
3.37.b. Biçimi	150
3.37.c. İşlevi	150
3.38. +(I)t+: eş+it+, yaş+ıt+	152
3.38.a. Kökeni	153
3.38.b. Biçimi	153
3.38.c. İşlevi	153
3.39. +(I)z+: iki+z+, üç+üz+	154
3.39.a. Kökeni	155
3.39.b. Biçimi	155
3.39.c. İşlevi	155
3.40. +ki+: sabah+ki+, akşam+ki+	156
3.40.a. Kökeni	157
3.40.b. Biçimi	157
3.40.c. İşlevi	158
3.41. +IAk+: ot+lak+, su+lak+	160
3.41.a. Kökeni	161
3.41.b. Biçimi	161
3.41.c. İşlevi	162

3.42. +lAr+: ot+çul+lar+, Türk+ler+	164
3.42.a. Kökeni	166
3.42.b. Biçimi	166
3.42.c. İşlevi	166
3.43. +lAyIn+: gece+leyin+, sabah+leyin+	168
3.43.a. Kökeni	170
3.43.b. Biçimi	170
3.43.c. İşlevi	171
3.44. +lAz+: of+laz+, üf+lez+.....	173
3.44.a. Kökeni	174
3.44.b. Biçimi	174
3.44.c. İşlevi	176
3.45. +lI+: tuz+lu+, Mersin+li+	177
3.45.a. Kökeni	178
3.45.b. Biçimi	178
3.45.c. İşlevi	178
3.46. +lIk+: kitap+lık+, genç+lik+	178
3.46.a. Kökeni	178
3.46.b. Biçimi	178
3.46.c. İşlevi	179
3.47. +lum+: top+lum+	182
3.47.a. Kökeni	185
3.47.b. Biçimi	185
3.47.c. İşlevi	186
3.48. +mAn+: ev+ci+men+, koca+man+.....	189
3.48.a. Kökeni	192
3.48.b. Biçimi	192
3.48.c. İşlevi	192
3.49. +msAr+: iyi+mser+, kara+msar+	192
3.49.a. Kökeni	192
3.49.b. Biçimi	192
3.49.c. İşlevi	193
3.50. +rAk+: az+rak+, acı+rak+	195
3.50.a. Kökeni	196
3.50.b. Biçimi	196
3.50.c. İşlevi	196
3.51. +(s)Al+: kum+sal+, kimya+sal+	197
3.51.a. Kökeni	197
3.51.b. Biçimi	197
3.51.c. İşlevi	197
3.52. +sI+: çocuk+su+, erkek+si+	199
3.52.a. Kökeni	200
3.52.b. Biçimi	200
3.52.c. İşlevi	201
3.53. +sXk+: su+sak+, yakın+sak+	201
3.53.a. Kökeni	202
3.53.b. Biçimi	202
3.53.c. İşlevi	203
3.54. +sIl+: yok+sul+, damak+sıl+	204
3.54.a. Kökeni	205

3.54.b. Biçimi	205
3.54.c. İşlevi	206
3.55. +sIz+: terbiye+siz+, can+sız+	207
3.55.a. Kökeni	210
3.55.b. Biçimi	210
3.55.c. İşlevi	210
3.56. +sIzIn+: an+sızın+, bil-mek+sizin.....	211
3.56.a. Kökeni	211
3.56.b. Biçimi	211
3.56.c. İşlevi	211
3.57. +(ş)Ar+: iki+şer+, yarım+şar+	213
3.57.a. Kökeni	215
3.57.b. Biçimi	215
3.57.c. İşlevi	215
3.58. +şIn+: ak+şın+, gök+şin+	216
3.58.a. Kökeni	217
3.58.c. İşlevi	217
3.59. +tay+: yar-gı+tay+, kamu+tay+	217
3.59.a. Kökeni	219
3.59.b. Biçimi	219
3.59.c. İşlevi	219
3.60. +TI+: mır+ıl+tı, gür+ül+tü+.....	220
3.60.a. Kökeni	221
3.60.b. Biçimi	221
3.60.c. İşlevi	221
4. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ	221
4.1. -A-: tık-a-, dol-a-	221
4.1.a. Kökeni	221
4.1.b. Biçimi	221
4.1.c. İşlevi	222
4.2. -AlA-: kov-ala-, it-ele-	223
4.2.a. Kökeni	223
4.2.b. Biçimi	223
4.2.c. İşlevi	223
4.3. -ç-: sür-ç-.....	224
4.3.a. Kökeni	224
4.3.b. Biçimi	224
4.3.c. İşlevi	225
4.4. -el-: çöm-el-	226
4.4.a. Kökeni	226
4.4.b. Biçimi	226
4.4.c. İşlevi	226
4.5. -I-: kaz-ı-, sür-ü-.....	227
4.5.a. Kökeni	227
4.5.b. Biçimi	227
4.5.c. İşlevi	227
4.6. -(I)k-: ay-ık-, bur-k-	227
4.6.a. Kökeni	228
4.6.b. Biçimi	228
4.6.c. İşlevi	228

4.7. -(I)msA-: gül-ümse-, an-ımsa-	229
4.7.a. Kökeni	229
4.7.b. Biçimi	229
4.7.c. İşlevi	229
4.8. -(I)ş-: bula-ş-, tut-uş-	231
4.8.a. Kökeni	232
4.8.b. Biçimi	232
4.8.c. İşlevi	232
4.9. -(I)ştır-: ara-ştır-, çek-iştir-	233
4.9.a. Kökeni	234
4.9.b. Biçimi	234
4.9.c. İşlevi	234
4.10. -kun-: yut-kun-	236
4.10.a. Kökeni	236
4.10.b. Biçimi	236
4.10.c. İşlevi	237
4.11. -IA-: sal-la-, at-la-	237
4.11.a. Kökeni	238
4.11.b. Biçimi	238
4.11.c. İşlevi	238
4.12. -p-: ser-p-, kır-p-	238
4.12.a. Kökeni	238
4.12.b. Biçimi	238
4.12.c. İşlevi	238
4.13. -t-: sür-t-, yon-t-	239
4.13.a. Kökeni	240
4.13.b. Biçimi	240
4.13.c. İşlevi	240
4.14. -mAIA-: sar-mala-, yar-mala-	240
4.14.a. Kökeni	240
4.14.b. Biçimi	240
4.14.c. İşlevi	240
5. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ	242
5.1. -A+: sap-a+, sür-e+	243
5.1.a. Kökeni	243
5.1.b. Biçimi	243
5.1.c. İşlevi	243
5.2. -AcAK+: gel-ecek+, çek-ecek+	243
5.2.a. Kökeni	243
5.2.b. Biçimi	243
5.2.c. İşlevi	244
5.3. -(A)ç+: kaldır-aç+, bağ+la-ç+	245
5.3.a. Kökeni	246
5.3.b. Biçimi	246
5.3.c. İşlevi	247
5.4. -AğAn+: dur-ağan+, ol-ağan+	248
5.4.a. Kökeni	248
5.4.b. Biçimi	249
5.4.c. İşlevi	249
5.5. -(A)k+: yat-ak+, kaç-ak+	250

5.5.a. Kökeni	250
5.5.b. Biçimi	250
5.5.c. İşlevi	251
5.6. -AlAk+: yat-alak+, çök-elek+	251
5.6.a. Kökeni	252
5.6.b. Biçimi	252
5.6.c. İşlevi	252
5.7. -AmAç+: dön-emeç+, tut-amaç+	255
5.7.a. Kökeni	256
5.7.b. Biçimi	256
5.7.c. İşlevi	256
5.8. -AmAk+: bas-amak+, tut-amak+	257
5.8.a. Kökeni	257
5.8.b. Biçimi	257
5.8.c. İşlevi	258
5.9. -An+: kap-an+, kır-an+	258
5.9.a. Kökeni	258
5.9.b. Biçimi	258
5.9.c. İşlevi	258
5.10. -(A)nAk+: tut-anak+, ol-anak+	259
5.10.a. Kökeni	259
5.10.b. Biçimi	259
5.10.c. İşlevi	259
5.11. -ArI+: uç-arı+, göç-eri+	262
5.11.a. Kökeni	263
5.11.b. Biçimi	263
5.11.c. İşlevi	263
5.12. -(A)y+: dene-y+, düş-ey+	264
5.12.a. Kökeni	265
5.12.b. Biçimi	265
5.12.c. İşlevi	265
5.13. -CA+: eğle-n-ce+, düşün-ce+	265
5.13.a. Kökeni	266
5.13.b. Biçimi	266
5.13.c. İşlevi	266
5.14. -cAk+: sal-m-cak+, koru-n-cak+	266
5.14.a. Kökeni	266
5.14.b. Biçimi	266
5.14.c. İşlevi	266
5.15. -ci+: öğren-ci+	267
5.15.a. Kökeni	267
5.15.b. Biçimi	267
5.15.c. İşlevi	268
5.16. -ç+: kıvan-ç+, üşen-ç+	269
5.16. Kökeni	270
5.16.b. Biçimi	270
5.16.c. İşlevi	270
5.17. -dIk+: tanı-dık+, bil-dik+	271
5.17.a. Kökeni	271
5.17.b. Biçimi	271

5.17.c. İşlevi	272
5.18. -GA+: bil-ge+, süpür-ge+	273
5.18.a. Kökeni	273
5.18.b. Biçimi	273
5.18.c. İşlevi	274
5.19. -gAç+: utan-gaç+, yüz-geç+	275
5.19.a. Kökeni	275
5.19.b. Biçimi	275
5.19.c. İşlevi	275
5.20. -GAn+: yapış-kan+, geçir-gen+	277
5.20.a. Kökeni	278
5.20.b. Biçimi	278
5.20.c. İşlevi	278
5.21. -GI+: sev-gi+, biç-ki+	280
5.21.a. Kökeni	280
5.21.b. Biçimi	280
5.21.c. İşlevi	280
5.22. -gIç+: dal-gıç+, bil-giç+	282
5.22.a. Kökeni	282
5.22.b. Biçimi	282
5.22.c. İşlevi	283
5.23. -GIn+: bit-kin+, kız-gın+	286
5.23.a. Kökeni	287
5.23.b. Biçimi	287
5.23.c. İşlevi	288
5.24. -güt+: ör-güt+	289
5.24.a. Kökeni	290
5.24.b. Biçimi	290
5.24.c. İşlevi	290
5.25. -I+: diz-i+, kaz-ı+	292
5.25.a. Kökeni	294
5.25.b. Biçimi	294
5.25.c. İşlevi	294
5.26. -ICI+: sat-ıcı+, koş-ucu+	294
5.26.a. Kökeni	294
5.26.b. Biçimi	294
5.26.c. İşlevi	294
5.27. -(I)Cık+: kıvr-cık+, kabar-cık	296
5.27.a. Kökeni	298
5.27.b. Biçimi	298
5.27.c. İşlevi	299
5.28. -Iç+: doğ-üç+, eğ-iç+	301
5.28.a. Kökeni	303
5.28.b. Biçimi	303
5.28.c. İşlevi	303
5.29. -(I)k+: göç-ük+, yay-ık+	304
5.29.a. Kökeni	304
5.29.b. Biçimi	304
5.29.c. İşlevi	305
5.30. -(I)ş+: in-iş+, bul-uş+	306

5.30.a. Kökeni	307
5.30.b. Biçimi	307
5.30.c. İşlevi	307
5.31. -(I)II+: sep-ili+, döse-li+	311
5.31.a. Kökeni	313
5.31.b. Biçimi	313
5.31.c. İşlevi	314
5.32. -(X)I+: çat-al+, kur-ul+	317
5.32.a. Kökeni	318
5.32.b. Biçimi	318
5.32.c. İşlevi	319
5.33. -(X)m+: bak-ım+, dön-em+	320
5.33.a. Kökeni	320
5.33.b. Biçimi	320
5.33.c. İşlevi	320
5.34. -(I)n+: diz-in+, ak-ın+	322
5.34.a. Kökeni	323
5.34.b. Biçimi	323
5.34.c. İşlevi	323
5.35. -(I)nç+: gül-ünç+, kork-unç+	326
5.35.a. Kökeni	327
5.35.b. Biçimi	327
5.35.c. İşlevi	328
5.36. -(I)ntI+: kır-ıntı+, ör-üntü+	330
5.36.a. Kökeni	331
5.36.b. Biçimi	331
5.36.c. İşlevi	332
5.37. -(I)t+: taş-ıt+, yap-ıt+	335
5.37.a. Kökeni	335
5.37.b. Biçimi	335
5.37.c. İşlevi	336
5.38. -kal+: tut+kal	337
5.38.a. Kökeni	338
5.38.b. Biçimi	338
5.38.c. İşlevi	338
5.39. -mA+: don-dur-ma+, dol-ma+	341
5.39.a. Kökeni	343
5.39.b. Biçimi	343
5.39.c. İşlevi	343
5.40. -mAcA+: bil-mece+, boğ-maca+	344
5.40.a. Kökeni	344
5.40.b. Biçimi	344
5.40.c. İşlevi	344
5.41. -(m)Aç+/ -baç+: bula-maç+, sakla-n-baç+	345
5.41.a. Kökeni	346
5.41.b. Biçimi	346
5.41.c. İşlevi	347
5.42. -mAk+: çak-mak+, kay-mak+	347
5.42.a. Kökeni	347
5.42.b. Biçimi	347

5.42.c. İşlevi	348
5.43. -mal+: sağ-mal+, sar-mal+	349
5.42.a. Kökeni	350
5.43.b. Biçimi	350
5.43.c. İşlevi	350
5.44. -mAn+: az-man+, yön+et-men+	351
5.44.a. Kökeni	352
5.44.b. Biçimi	352
5.44.c. İşlevi	352
5.45. -mAz+: yara-maz+, çık-maz+	353
5.45.a. Kökeni	353
5.45.b. Biçimi	353
5.45.c. İşlevi	353
5.46. -mİş+: ye-miş+, geç-miş+	354
5.46.a. Kökeni	356
5.46.b. Biçimi	356
5.46.c. İşlevi	356
5.47. -mİk+: çel-mik+, soy-muk+	357
5.47.a. Kökeni	357
5.47.b. Biçimi	357
5.47.c. İşlevi	357
5.48. -mur+: yağ-mur+	358
5.48.a. Kökeni	359
5.48.b. Biçimi	359
5.48.c. İşlevi	359
5.49. -pak+: kay-pak+	359
5.49.a. Kökeni	359
5.49.b. Biçimi	359
5.49.c. İşlevi	359
5.50. -(X)r+: yaz-ar+, gel-ir+	361
5.50.a. Kökeni	361
5.50.b. Biçimi	361
5.50.c. İşlevi	361
5.51. -sak+: tut-sak+	362
5.51.a. Kökeni	362
5.51.b. Biçimi	362
5.51.c. İşlevi	362
5.52. -sAl+: uy-sal+, gör-sel+	365
5.52.a. Kökeni	366
5.52.b. Biçimi	366
5.52.c. İşlevi	366
5.53. -sİ+: giy-si+, tüt-sü+	367
5.53. a. Kökeni	367
5.53.b. Biçimi	367
5.53.c. İşlevi	367
5.55. -TI+: ö+ğür-tü+, gir-di+	367
5.55.a. Kökeni	368
5.55.b. Biçimi	368
5.55.c. İşlevi	368
5.56. -tay+: danış-tay+, çalış-tay	369

5.56.a. Kökeni	370
5.56.b. Biçimi	370
5.56.c. İşlevi	370
5.57. -(A)v+: söyle-v+, gör-ev+	372
5.57.a. Kökeni	373
5.57.b. Biçimi	373
5.57.c. İşlevi	373
5.58. -van+: yay-van.....	374
5.58.a. Kökeni	374
5.58.b. Biçimi	374
5.58.c. İşlevi	374
5.59. -(X)z+: tık-ız+, boğ-az+.....	376
5.59.a. Kökeni	377
5.59.b. Biçimi	377
5.59.c. İşlevi	377
5.60. -zik+: em-zik+.....	377
5.60.a. Kökeni	377
5.60.b. Biçimi	377
5.60.c. İşlevi	377
III. BÖLÜM	379
3. TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE YAPIM EKLERİNİN ELE ALINIŞI.....	379
3.1. Öğretim Programlarında Yapım Ekleri.....	379
3.1.1. 1981 Yılı Türkçe Dersi Öğretim Programında Yapım Ekleri.....	379
3.1.2. 2006 Yılı Türkçe Dersi Öğretim Programında Yapım Ekleri.....	380
3.1.3. 2015 yılı Türkçe Dersi Öğretim Programında Yapım Ekleri.....	380
3.1.4. 2017'den Günümüze Türkçe Dersi Öğretim Programlarında Yapım Ekleri	380
3.2. Öğretim Programlarında Yapım Eklerinin Ele Alınışı ile İlgili Bulgu ve Yorumlar	380
3.3. DERS KİTAPLARINDA YAPIM EKLERİ	381
3.3.1. 2006 Programına Göre Hazırlanmış Türkçe Kitaplarında Yapım Ekleri	381
3.3.1.1. 6. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri.....	383
3.3.1.2. 7. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri.....	384
3.3.2. 2019 Programına Göre Hazırlanmış Türkçe Kitaplarında Yapım Ekleri	384
3.3.2.1. 5. Sınıf Türkçe Kitabında Yapım Ekleri.....	387
3.3.2.2. 6. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri.....	387
3.3.2.3. 7. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri.....	387
3.4. Türkçe Ders Kitaplarında Yapım Eklerinin Ele Alınışı ile İlgili Bulgu ve Yorumlar ...	395
3.5. Yapım Eklerinin Öğretimi ile İlgili Bulgu ve Yorumlar	397
IV. BÖLÜM	397
YÖNTEM.....	398
4.1. Araştırma Modeli	400
4.2. Evren ve Örneklem (İncelenen Bütünce)	403
4.3. Veri Çözümleme Teknikleri	403
V. BÖLÜM.....	404
SONUÇ.....	405
KAYNAKÇA	408

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Yapım ve Çekim Eklerinin Özellikleri ile Her İki Ekin Özelliğini Taşıyan Ekler.....	2
Tablo 2. Yapım ve Çekim Sınıflarına Eklenen Diğer Sınıflar.....	3
Tablo 3. Gülsevin'in (2004) Ekler Sınıflandırması	3
Tablo 4. Delice'nin (2000) Ekler Sınıflandırması	4
Tablo 5. Turan'ın (2000) Ekler Sınıflandırması	5
Tablo 6. 2006 Yılı Türkçe Ders Kitaplarında İncelenen Yapım Ekleri.....	403
Tablo 7. 2019 Yılı Türkçe Ders Kitaplarında İncelenen Yapım Ekleri 5. sınıf.....	404

ÖZET

TÜRKÇE YAPIM SİSTEMİNİN TARİHSEL VE İŞLEVSEL EKLİĞİ VE BUNUN EĞİTİMDE KULLANILMASI

Çalışmamız, genel olarak “Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım ekleri ve Türkçe eğitiminde yapım eklerinin ele alınışı” olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım ekleri işlevlerine göre dörde ayrılmış ve bu ekler “köken-biçim-işlev” olmak üzere üç aşamalı olarak incelenmiştir. Eklerin örneklenebiliyorsa tarihî dönemlerdeki durumuna yer verilmiş ve her döneme ait seçili eserlerdeki kullanımları örneklenmiştir.

Tezin ikinci kısmı, yapım eklerinin eğitimde ne şekilde ele alındığını içermektedir. Buna göre 1981 ve 2005’ten bu yana değişen programlarda yapım eklerinin incelenme biçimi, bu eklerin ders kitaplarındaki görünüşleri, bu iki kaynağın birbiriyle, literatürdeki bilgilerle ve eğitim yaklaşımlarıyla uygunluğu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yapım ekleri, Eklerin işlevleri, Eklerin biçimleri, Eklerin kökenleri, Türkçe eğitimi.

ABSTRACT

THE HISTORICAL AND FUNCTIONAL SUFFIX DICTIONARY OF TURKISH DERIVATIONAL SYSTEM AND ITS USE IN EDUCATION

Our study, in general, consists of two chapters as “currently used derivational affixes in modern Turkish language and review of the assessment of derivational affixes in Turkish language education”. In first chapter, currently used derivational affixes in modern Turkish language are divided into four groups due to their function and they are assessed in three parts as “origin – form – function”. These affixes are presented with examples of their historic existence when possible, and with their usage in selected literature at each period of time.

Second chapter of the thesis includes the review of how derivational affixes are assessed in Turkish language education. In this chapter we evaluated the assessment of affixes and the appearance of these affixes in textbooks with the changes in curriculum since 1981, and the concurrency of these two educational sources (textbooks and curriculum) with each other, with literature data and with educational approaches.

Key words: derivational affixes, functions of affixes, forms of affixes, origins of affixes, Turkish language education

I. BÖLÜM

GİRİŞ

İnsan zihni, durumlar karşısında en kolay ve ekonomik olanı seçmeye eğilim gösterir. Karşılaştığı her kavram veya varlık için yepyeni bir sözcük bulmak ve ezberlemek de şüphesiz çok zorlayıcı bir durum olacaktır. Bu sebeple yapım eklerinin varlığı, kullanıcısına büyük bir konfor alanı sağlar. Bu eklerin veya bu ekle türemiş kelimelerin hangilerinin kalıcı, türetken olup olmayacağı; hangilerinin benimsenip benimsenmeyeceği de kullanıcıların tercihlerine bağlı olduğundan bu konfor alanına dahil edilebilir. Kullanıcının eklerle dair bilinçsizce yaptığı bu seçimler bilimsel çalışmalarda çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. Örneğin Szymanek (1988) türetmenin bilişin temel kavramlarına dayanması gerektiği görüşüne yer verir. Bir kelime oluşumunun anlamsal ya da kavramsal çeşitli kategorilerin bir ya da birkaçına dayandığını ileri sürer. Belirlediği anlam kategorileri “nesne, madde, kişi, sayı, varoluş, sahiplik, olumsuzluk, özellik, renk, şekil, boyut, benzerlik, cinsiyet, alan, konum, hareket, yol, zaman, durum, süreç, olay, eylem, nedensellik, araç” şeklindedir. Lieber (2004) de türetme, birleştirme, dönüştürmenin anlamsal sınıfları genişletmek olduğunu savunur ve bu genişlemede algısal ve kültürel bilgi parçalarının bulunduğunu ifade eder.

Kullanıcıların yapım eklerinin kullanılışı üzerinde bilinçli şekilde yaptıkları davranışlar da vardır. Bu noktada iki yöntem karşımıza çıkar: ayrıştırıcı (analizci) ve birleştirici (sentezci). Kullanıcılar, daha önce karşılaşmadıkları karmaşık bir kelimeyi okuduklarında veya duyduklarında analizci yöntemi uygulayabilir. Kelimeyi parçalara ayırır ve bu parçalardan herhangi birini tanıyıp tanımadıklarını irdelerler. Önceden var olan parçalardan yeni şekiller yaratma yoluna gittiklerinde ise sentezci yöntemi kullanmış olurlar. Bu yöntemler yalnızca kullanıcılar için değil, morfoloğlar için de tercih edilmektedir (Aranoff-Fudemann, 2011). Dilimiz açısından örneklendiğinde, bu prensiplerden yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmak için “sentezci”, var olan gövdeleri anlamlandırmak için “analizci” yaklaşımın tercih edildiği görülür. Çalışmamızda da ikinci yaklaşım kullanılmıştır. Yöntemde birlik görülse de incelenen parçaların adlandırılması ve gruplandırılması noktasında çok seslilik vardır. Türetim ekleri genel olarak “anlam değiştiren ekler” olarak bilinir. Ancak anlam kaygan bir zemindir, kişiden kişiye değişir. Szymanek (1988), morfolojide biçim-anlam uyuşmasının nadiren birebir örtüştüğünü bu sebeple sözcük oluşumunun anlamsal etkilerinin biçimsel etkilerinden kesin olarak ayrılması gerektiğini ileri sürer. Katamba (2005) ise anlama göre ayırımın kullanıcıların doğal tercihleri olmadığını, onların ekleri sesbilimsel hâllerine, özellikle bağlı bulundukları kök üzerindeki tonlamaya göre sınıflandırmanın çok yararlı olduğunu ifade etmektedir. Sözcüklerin türetiminde iyi biçimlendirilmiş fonolojik bir dizge olması gerektiğini belirtir. Yapımda kullanılacak eklerin dilin izin verdiği ses kombinasyonlarından seçilmesi gerektiğini ifade eder. Sonuç olarak anlam değişikliği dışında Çağdaş Türkiye Türkçesinin yapım

eklerinin tespitinde dilimizde farklı ölçütler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu ölçütler ve belirlenen ölçütlerin yol açtığı problem durumları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

Tablo 1. Yapım ve Çekim Eklerinin Özellikleri ile Her İki Ekin Özelliğini Taşıyan Ekler

YAPIM EKLERİ	ÇEKİM EKLERİ	SORUNLAR
İçe dönüktür, söz dizimsel işlevi yoktur.	Dışa dönük, söz dizimsel işlevi vardır.	
Kullanımı zorunlu değildir.	Kullanımı zorunludur. Bu sebeple kullanım alanı daha geniştir.	
Aynı grupta yer alan ekler arka arkaya kullanılabılır (<i>göz+lük+çü+lük</i>)	Aynı grupta yer alan ekler arka arkaya kullanılamaz (iki durum eki, iki zaman eki vb.).	
Sözcük köküyle sıkı bir anlam bağı vardır.	Sözcük köküyle gevşek bir ilişkisi vardır.	
Sözlükte madde başı olan sözcükler yapar.	Sözlükte madde başı olan sözcükler yapmaz.	Yapım ekliği tartışılan eklerden +II+ (<i>tuzlu</i>), +sIz+ (<i>tuzsuz</i>), +cA+ (<i>bence</i>) ekleriyle türemiş sözcükler sözlükte yer alırken +gil+, +lEr+ ve +Cık+ ekleri almış adlar madde başı olamamıştır.
Kazandırdığı anlamı tahmin etmek güçtür.	Kazandırdığı anlam kolaylıkla tahmin edilebilir.	+II+, +sIz+ ekleri getirildiği tüm ad ve ad soylu sözcüklerde tahmin edilir şekilde “varlık-yokluk” bildirir, -mE- eki ise tüm fiillere “olumsuzluk” anlamı kazandırır. Bu bakımdan çekim eklerine yaklaşırlar.
Aynı sözcük grubunun tüm öğelerine eklenemez.	Aynı sözcük türünün tüm unsurlarına eklenebilir.	+II+, +sIz+, +CAğIz+, +(I)msI+ isim türünden neredeyse bütün sözcüklere, -mE- olumsuzluk eki ve fiilimsi ekleri fiil türünden tüm sözcüklere eklenmeleri bakımından çekim eki özelliği gösterirler.
Sözcük türünü değiştirebilir.	Sözcük türünü değiştiremez.	Fiilimsi ekleri, getirildiği fiil kök ya da gövdelerini fiil olmaktan çıkardığı için tartışmalıdır.
Sentaktik dizime göre sözcük kökünden sonra gelir ve bitimliliği sınırlandırmaz.	Sentaktik dizimde yapım eklerinden sonra gelir ve bitimliliği sınırlandırır.	+gil+ (<i>annemgil</i>), +sIz+ (<i>annemsiz</i>), +IIk+ (<i>ondalık</i>), +ki+ (<i>seninki</i>), +Cık+ (<i>usulcacık</i>) ekleri bu dizime uymadığı ve çekim eklerinden sonra kullanıldığı için yapım eki oldukları hususunda tartışmaları barındırır.
Sözcük sonundaysa vurguludur, değilse vurguyu sona doğru kaydırır.	Sonadaysa vurguyu üzerlerinde taşır, değilse sona doğru kaydırır veya -yor, kişi ekleri, birleşik çekimlerde kullanılan -Dİ-, -mİş-, -sE vb. gibi vurguyu önceki heceye kaydırır.	-mE-, +CE+, +gil+ ekleri vurguyu kendisinden bir önceki heceye kaydırmaları bakımından kimi çekim eklerine yakınlık gösterir.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere ekleri “yapım ekleri” ve “çekim ekleri” şeklinde kategorize etmek yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple araştırmacılar belirtilen iki gruba alternatif olarak farklı tasnif önerilerinde bulunmuşlardır. Öneriler şu şekildedir:

Tablo 2. Yapım ve Çekim Sınıflarına Eklenen Diğer Sınıflar

	YAPIM EKLERİ	ÇEKİM EKLERİ	DİĞER GRUP
Başdaş (2006)	yapım eki	çekim eki	ara ekler (fiilimsi ekleri, çatı ekleri, olumsuzluk ekleri, eşitlik eki)
Gökdayı-Sebzecioğlu (2006)	yapım eki	çekim eki	yapımsı ekler [+CA+ eki]
Şerifoğlu (2015)	yapım eki	çekim eki	sıfat-isim ekleri [+CA, +CI, +CII, +(I)I, +II, +IIk, +mAn, +(I)msI, +sAl, +sI, +sIz, +(I)t]

Tablo 3. Gülsevin'in (2004) Ekler Sınıflandırması

Türetme ekleri	*İsimden isim türeten ekler *İsimden fiil türeten ekler *Fiilden isim türeten ekler *Fiilden fiil türeten ekler
Tür değiştirici ekler	*İsme eklenenler: +ki, +sIz, +II *Fiile eklenenler: fiilimsi ekleri
İşletme ekleri	*Öğeleri belirleyiciler: Hâl ekleri, çatı ekleri, şahıs ekleri, zaman ekleri, kip ekleri, bildirme ekleri *Bağlantı kurucu ekler: iyelik ekleri, tamlayan eki
Kategori ekleri	*Küçültme sevimlilik kategorisi: +C1k, +CAğIz, +CAc1k *Sıralama sayı kategorisi: +IncI *Üleştirme sayı kategorisi: +(ş)Ar *Nitelik dereceleyici kategorisi: +ImsI, +Imtrak, +sI, +CA *Olumsuzluk kategorisi: -mA *Grup-aile kategorisi: +gil

Tablo 4. Delice'nin (2000) Ekler Sınıflandırması

Genişletme ekleri	*<u>İsmi genişleten ekler:</u> +Cık+, +cAğIz+, +gil+, +lAr+, +ç (anaç) *<u>Fiili genişleten ekler:</u> olumsuzluk eki, şahıs ekleri, kip ekleri, çatı ekleri *<u>Hem isim hem de fiili genişleten ekler:</u> mı?
Durum ekleri	*<u>Tümleç durumu ekleri:</u> +İ, +E, +DE, +DEN *<u>Yüklem durumu ekleri:</u> +DIr, +imiş
Kurucu ekler	*<u>Tamlama ekleri</u> *<u>Fiilimsi ekleri</u> *...a ...a tekrar öbeği (güle güle git-) *...lı ...lı tekrar öbeği (irili ufaklı taş) *...dan ...a (sabahtan akşama) *...ı +yalın isim (okulu teftiş) *...da+ yalın isim (yükte hafif) *...dan+ yalın isim (gözden irak)
Dönüştürücü ekler	*<u>Sıfata dönüştürücü ekler:</u> +II, +sIz, +ki, +sI, +DEn+, +CI, -ICI, +(I)msI, +van (...) *<u>Zarfa dönüştürücü ekler:</u> -ArI, -ArAk, +CA, +In, -InCA, -ken, -mAdAn, -ıp, (y)lA *<u>İsme dönüştürücü ekler:</u> isim-fiil ekleri *<u>Fiile dönüştürücü ekler:</u> +A-, +Al-, +dA-, +kIr-, +(I)msA-, +r-, +sA-, +Ik-
Yapım ekleri	*<u>Fiilden isim yapım ekleri</u> *<u>İsimden fiil yapım ekleri</u> *<u>İsimden isim yapım ekleri</u>
Bütünleşik ekler	*<u>Çekim edatlarıyla bütünleşenler:</u> ...den beri *<u>Fiil öbeklerinde yardımcı fiille bütünleşenler:</u> -i vermek vb.
Temsil ekleri (çekim edatı yerine kullanılabilenler)	*-A (Bu kitabı Ali'ye aldım> Ali için)

Tablo 5. Turan'ın (2000) Ekler Sınıflandırması

Yapım eki	geç- it , geç- im , tep- ele (...)
Fiilimsiler	ayvayı ye- miş kişiler, ayvayı ye- yip bitir, ayvayı ye- me -ler-den gel-
Çatı ekleri	sürç- tür-ül , ser-p- iş-tir-il (...)
Ek-fiiller	ev+de+ i -di+n+iz, anlama-yı- ver -di+n+iz
İsim tamlaması kuran ekler	*Sıfatlama eki: tava+ da balık *Belirtme eki: ev+ in çatı+ sı
Hâl eki	ev+ den görün-
Soru eki	sen+ mi , evlerin+ mi
Teklik-çokluk eki	ev/ ev+ ler
Olumluluk-olumsuzluk eki	değ-/ değ- me
Cümle kurma görevini üstlenen ekler	anla-ma- dı +n-iz, anla-ma-z+ sın +iz

Yukarıdaki tablolarda, sayıları 3'ten 7'ye uzanan sınıflardan oluşan tasnifler yapıldığı görülmektedir. Tabloların ortak tarafı her birinde “yapım/ türetme ekleri”nin bulunuyor oluşudur. Ancak bu sınıfın öğeleri birbirlerinden farklılık gösterir. Bizce eklerin sınıflandırılmasında “ekler biçimsel olarak mı sınıflandırılmalı-anlamsal olarak mı sınıflandırılmalı, her eki sınıflandırmak gerekir mi, ekler yalnızca bir sınıfa mı dâhil edilmeli, dildeki düzensizlikler için ayrı bir sınıfa gerek var mıdır, bu sınıflandırma eğitimde yer alabilir mi?” soruları göz önünde bulundurulmalıdır.

Tablolardaki görüşlerin eğitimde kullanılacak eklerin seçiminde belirleyici olduğu görülür. Çekim eki-yapım eki olduğu tartışmalı olan +II+, +sIz+, +CIk+ ekleri ile çatı ekleri kitaplarda yapım eki olarak ele alınmaktadır. Bu durum göstermektedir ki kitap yazarlarının görüşleri, kitaplarda yer verilecek bilgilere yansıtılmaktadır. Akademik tartışmaların birikimli şekilde ilerleyerek doğruya ulaşıldığını göz ardı etmemekle birlikte konuyla ilgili eğitimde yer alacak istikrarlı bilgilere ve sınıflamalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu çalışmada 1981 programından günümüze kadar kullanılmış Türkçe öğretim programlarında hangi eklerin ele alındığı, bu eklerin hangi sınıflarda ne şekilde değerlendirildiği incelenmiştir. Ardından 2006 ve günümüz Türkçe ders kitaplarında hangi yapım eklerinin ele alındığı saptanmış, bu eklerle ilgili bilgilerin öncelik sonralık ilişkisi içerisinde tutarlılığı ve öğretim programları ile uyumu araştırılmıştır.

1.1. Problem Durumu

Eklerin görev bakımından yapım ekleri ve çekim ekleri olarak iki ana gruba ayrıldığı görülür. Ancak dilin canlı yapısı gereği, bu grupların sınırlarını belirleyen çok keskin hatlar çizilememiştir. Anlama dayalı ayrımlarda “Anlamı ne kadar değiştiren ekler türetim eki kabul edilmeli?” sorunu ortaya çıkarken dil bilgisi kurallarını esas alan ayrımlar da kullanımdaki örnekleri ve birden çok sınıfa giren ekleri göz ardı etmesi bakımından eksik kalabilmektedir. Araştırmacılar anlamı, biçimi veya her ikisini birlikte ele alacak şekilde sınıflamalar yapmış ve ortaya, ortak bir paydada toplanması zor bir hâle gelmiş öneriler bütünü çıkmıştır. Bu hâli bilimsel açıdan olumlu olarak değerlendirmekteyiz. Ancak eklerin öğretiminde, bunlardan bir görüşü benimseme zorunluluğu doğmaktadır. İnceleme, yapım ekleri ile ilgili bilimsel verilerin eğitimde ne şekilde değerlendirildiği üzerine kurulmuştur. Bunun için Çağdaş Türkiye Türkçesinde yapım ekleri, tarihî görünüşleri ve günümüzdeki durumları olmak üzere bütüncül şekilde ele alınmış, akademik bilgilerin programlar ve kitaplarla uyumu değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda, günümüz Türkçesindeki yapım ekleri için Zeynep Korkmaz’ın *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi* adlı eserinde yer verilen ekler esas alınmıştır. Ancak bu eserde yer alan;

Fiilden fiil yapan -(I)z-/-(U)z- (*damız-*, *ımızga-* vb.), isimden isim yapan +Az+ (*ayaz*, *çerez* vb.), isimden fiil yapan +I- (*çürü-*, *dalabı-* vb.) ve +rA- (*davran-*, *titre-* vb.) ekleri sözcükten çıkarıldığında, geriye kök olarak Tü. T.nde kullanılmayan bölümler kaldığı için;

Fiilden fiil yapım eki -Ar- (*çıkır-*, *gider-* vb.), -DAr- (*dönder-*), -Dİr-/ -DUr- (*açtır-*, *alıştır-* vb.), -(I)l-/-(U)l- (*çizil-*, *açıl-* vb.) ekleri ettirgenlik olarak kabul edildiği için;

-mA- (*aç-/açma-*, *bas-/basma-* vb.) olumsuzluk eki, tarafımızca yapım eki kabul edilmediği için;

-mAş (*sarmaş-*, *ilmeş-* vb.) işteşlik bildiren bir çatı eki olarak düşünüldüğü için;

İsimden isim yapan +dAki+ (*baştaki*, *bahçedeki* vb.), +sIzlIk+ (*görgüsüzlük*, *beceriksizlik* vb.), +lAmA+ (*karalama*, *perdeleme* vb.), -(y)IşIndA+ (*çıkışında*, *gidişinde* vb.), -mAlI+ (*uzatmalı*, *seçmeli* vb.), -mAzlIk+ (*dokunulmazlık*, *anlaşmazlık* vb.), -(I)mII+ (*büklümlü*, *artımlı* vb.) ekleri birleşik ekler olduğu ve bu ekler ayrı ayrı incelendiği için;

Fiilden isim yapan -AlI+ (*geleli*, *alalı* vb.), -cAsInA+ (*durmamacasına*, *delicesine* vb.), -DİkçA+ (*yıkadıkça*, *gördükçe* vb.), -DİktA+ (*geldiğimizde*, *baktığımızda* vb.), -(y)Ip+ (*dönüp dönüp*, *yer açıp* vb.), -mAdAn+ (*bilmeden*, *durmadan* vb.), -mAklA+ (*çalışmakla*, *dinlemekle* vb.), -mAksIzIn+ (*durmaksızın*, *düşünmeksizin* vb.), -mAktAnsA+ (*yazmaktansa*, *durmaktansa* vb.), -Dİ mI (*geldi mi* “gelince”, *çıktı mıydı* “çıkınca”), iken/-ken (*başlamışken*, *koşarken* vb.) ekleri zarf-fiil ekleri olarak kabul edildiği için;

Fiilden isim yapan -AsI+ (gözü çıkası, çatlayası vb.) eki sıfat-fiil eki olarak değerlendirildiği için;

İsimden isim yapım eki +la+ eki, +lAk+ eki içerisinde ele alındığı için; inceleme dışında bırakılmıştır.

Yanı sıra *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*'nde yer almayıp çalışma sırasında incelenen diğer dil bilgisi kitaplarında ve taranan eserlerde rastlanılan;

İsimden isim türeten +cal+ (kılcal), +DA+ (gözde, sözde), +DAm+ (yöntem, gündem), +eş+ (güneş), +GE+ (özge, başka), +GEN+ (başkan, güngen), +gü+ (özgü, belgi), +kİ+ (dünkü, sabahki), +lAyIn+ (geceleyin, akşamlayın), +msAr+ (iyimser, karamsar), +tay+ (yargıtay, kamutay) eklerine;

İsimden fiil yapan +lAt- (aydınlat-, kirlet-) eki; fiilden fiil yapan -ç- (sürç-), -el- (çömel-), -(I)msA- (gülümse-, anımsa-), -kun- (yutkun-), -la- (atla-, salla-) eklerine;

Fiilden isim yapan -(A)y+ (onay, yatay), -ci+ (öğrenci), -cAk+ (salıncak, koruncak), -tay+ (sayıştay, danıştay), -zik+ (emzik) eklerine çalışmamızda yer verilmiştir.

Eklerin eğitimdeki incelenmesine etki eden unsurlar, alan yazındaki değerlendirmeler ve pedagojik alandaki gelişmelerdir. Yukarıda yer verilen ikilik, eğitime de yansımış, bir dönem yapım eki kabul edilen eklere başka bir dönem yer verilmemiş veya literatürde farklı yorumlarla değerlendirilen eklere, kitap yazarlarının görüşleri doğrultusunda yer verilmiştir. Eğitimde ise pedagojik olarak ana akıma uygun yaklaşımların benimsendiği programların hazırlanmaya çalışıldığı görülür. Buna göre 2005 yılı öncesi, genel olarak doğru kabul edilen davranışçı yaklaşım yerini bizler için adeta milat olan yapılandırmacı yaklaşıma bırakmıştır. Bu doğrultuda ekleri öğretmek yerine, türetim mantığını kavratmak, öğrencide morfolojik farkındalık yaratmak amaçlanmıştır. Böylece kitaplarda yer verilen eklerin sayısı azaltıldığı gibi konuyla ilgili etkinliklerin nitelikleri de değişmiştir.

1.2. Amaç ve Önem

Çalışmanın amacı, Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım eklerini tespit ederek artzamanlı ve eşzamanlı incelemeler sonucu işlev ve biçimlerinin değerlendirilmesi, zaman içerisinde bu iki konuda-varsa-değişikliklerin belirlenmesi ve ele alınan eklerin ilköğretim 2. kademe ders kitapları ve öğretim programlarında ne şekillerde ele alındığının ortaya konmasıdır.

Yapılan incelemeler sonucunda, yapım eklerinin ele alınışında yaygın olarak tarihî dönemlerden biri üzerinde çalışmak veya “isimden isim, fiilden isim, fiilden fiil, fiilden isim türeten ekler” olmak üzere dört temel işlevde bulunan bu eklerin yalnızca bir işlevini değerlendirmek olmak üzere iki yöntemin benimsenmiş olduğu görülmektedir. İncelememiz bu açıdan, gerek işlevlerin gerek tarihî dönemlerin tamamını bütüncül bir yaklaşımla ele alması bakımından farklılık göstermektedir. Ayrıca eklerle ilgili program-ders kitabı, literatür-uygulama uyumunun aynı anda sorgulandığı bir çalışma olması sebebiyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

1.3. Problem Cümlesi

Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım ekleri Türkçe eğitiminde ne şekilde ele alınmaktadır?

1.4. Alt Problemler

1. Günümüzde kullanılan yapım eklerinin kökeni, tarihî dönemlerdeki biçimi ve işlevi ne şekildedir?

2. Yapım veya çekim ekliği konusunda arada kalmış eklerle ilgili akademik görüşler ne şekildedir?

3. Yapım veya çekim ekliği konusunda arada kalmış eklerle ilgili MEB'in tutumu ne şekildedir?

4. Yapım ekleri Türkçe öğretim programlarında nasıl ele alınmıştır?

5. Yapım ekleri Türkçe ders kitaplarında nasıl ele alınmıştır?

6. Öğretim programları ile ders kitaplarındaki uygulamalar eğitsel açıdan nasıl yorumlanmalıdır?

1.5. Sayıtlar

Çalışmada, seçilen metinlerin ait olduğu dönemde kullanılan yapım eklerini içerdiği varsayılmaktadır.

Öğretimin, ders kitapları ve öğretim programlarına uygun şekilde yapıldığı varsayılmaktadır.

1.6. Sınırlılıklar

Çalışmada yapım ekleri incelemesi, Türkçenin her dönemi için belli sayıda eserle sınırlandırılmıştır.

Çalışmada yapım eklerinin eğitimde kullanılması, ilköğretim kademesi ve 2005 sonrası öğretim programları ve ders kitapları ile sınırlandırılmıştır.

1.7. Kısaltmalar

AD: Ahmedî Dîvânı
 APD: Ahmed Paşa Dîvânı
 AH: Atabet'ül-Hakayık
 akt.: aktaran
 AY: Altun Yaruk
 BD: Baki Divanı
 bkz.: bakınız
 CC: Codex Cumanicus
 Çağ. T.: Çağatay Türkçesi
 Tü. T.: Türkiye Türkçesi
 ÇN: Çeng-nâme
 D: Doğu
 DH: Divan-ı Hikmet
 DK: Dede Korkut
 DLT: Dîvânü Lugâtî't-Türk
 DSKP: Dasakarmapathavadanamala
 E. Uyg. T.: Eski Uygur Türkçesi
 EM: Edviye-i Müfrede
 E. An. T.: Eski Anadolu Türkçesi
 GD: Gedâyî Divanı
 GN: Garib-nâme
 Gök T.: Göktürkçe
 G: Güney
 Har. T.: Harezmi Türkçesi
 HB: Heşt Bihişt
 HDD: Hoca Dehhânî Divanı
 HŞ: Husrev ü Şirin
 IB: Irk Bitig
 İKP: İyi ve Kötü Prens'in Öyküsü
 İML: İbni Mühennâ Lugatı
 İMS: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
 Kar. T.: Karahanlı Türkçesi
 KB: Kutadgu Bilig
 KÇ: Küli Çor Yazıtı
 KD: Kuzeydoğu
 Kıp. T.: Kıpçak Türkçesi
 KT: Kamus-ı Türkî
 Kül T.: Kül Tigin Yazıtı
 LM: Leyli vü Mecnun
 ME: Mukaddimetü'l Edeb
 MK: Mahbûbu'l Kulûb

MM: Mu'înü'l-Mürîd

MN: Mecâlisü'n-Nefâ'is

MT: Mantıku't Tayr

MU: Müyessiretü'l-Ulûm

NB: Nabî Divanı

NK: Nisab-ı Kutbiyye

NF: Nehcü'l-Feradis

O: Oğın Yazıtı

Osm. T.: Osmanlı Türkçesi

PN: Pend-name

s. sayfa

S: Suci Yazıtı

SEL: Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani

(Cild-i evvel)

SKT: Satırarası Kuran Tercümesi

Ş-HŞ: Şeyhi-Hüsrev-ü Şirin

ŞHD: Şiban Han Divanı

T: Tonyukuk Yazıtı

Ta: Taryat Yazıtı

TDEK: Türk Dünyası El Kitabı

TDK: Türk Dil Kurumu

VN: Vilayet-name

YED: Yunus Emre Divanı

II. BÖLÜM

2. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

2.1. +A-: *yaş+a-*, *oy(u)n+a-*

2.1.a. Kökeni

Ramstedt (1912: 74) +A ekini “*-ga” ekinin kendisinden sonraki ses bilgisel çeşidi olduğunu belirtir.

Baskakov (1952: 319) “-a” ekini “-la” isimden fiil yapım ekine dayandırmaktadır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 141) +A- eki ile belirsiz şimdiki zaman ifade eden “-a” arasında ilişki kurmaktadır.

Şçerbak (2016: 156) “-a” ekinin “*-ga”ya dayandırılması görüşüne karşı çıkar. Yazara göre Oğuz dillerinde belirli ses bilgisel koşullar sağlandığında “ğ” düzenli olarak düşmektedir: Azerbaycan Türkçesi *bula-* “karıştırmak”, Tatarca *bölga-*; ET *tolğa-/bolğa-*, Hakasça *tolğa-* > Türkiye Türkçesi *dola-* vb. Bu düşmenin yanı sıra Kıpçak Türkçesi ve diğer Türk dillerinde “+a” ve “+ga” ekinin aynı anda kullanılması, iki ek arasında köken birliği olmadığına işaret eder. Şçerbak (2016: 155) “-a” ekini ele aldığı bölümde “-ı, -u” ekleriyle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Şimdilik -ı ve -u eklerinin -a ekinin ses bilgisel çeşidi olması noktasında tam bir eminlik yoktur, bununla birlikte önceki bölümlerde -a, -ı ve -u ‘kaynaşmış’ zarf-fiillerinin aralarındaki ilişkilerle ilgili bütün söylenenler, bunların yakınlığını göstermektedir.”

İlgili ekler, sözcüğe yükledikleri anlamlar bakımından farklılık göstermediklerinden ve incelenen kaynaklarda ele alınışlarında bu yönde bir eğilim görüldüğünden araştırmamızda birlikte değerlendirilmiştir.

Gabain (2007: 48) “+a-, +ä-, +ı-, +i-, +u-, +ü-” eklerini birlikte incelemiş ancak kökenleri hakkında bilgi vermemiştir.

Deny (2010: 465) de “-e/-a- veya -i/-ı- eki” şeklindeki başlıkta bu biçimleri aynı ek olarak incelemiştir. Ancak son ünlünün kararlı bir öge olmayışı sebebiyle sonu ünlü ile biten fiiller ile bu ekleri almış türemiş fiilleri ayırt etmenin zor olduğuna yer verir.

Banguoğlu (2007: 210) +I- eki ile +A- eki arasında biçimsel bir devamlılık olup olamayacağı sorusuna dikkat çeker. Banguoğlu’ya göre bu iki ek arasında önemli bir anlatım farkı yoktur. Ancak bu veriye dayanarak ekler arasında *taş/dış*, *ağaç/yığaç* sözcüklerinde görüldüğü gibi bir ses değişimine dayalı ortaklıktan da bahsedilemeyeceğini ifade eder.

Korkmaz da (2014: 175) konuyla ilgili Banguoğlu’ya katıldığına yer vermiştir.

2.1.b. Biçimi

Gök T.: “+a-, +e-”

ata- “unvan vermek” (<at “unvan”+ a), *bedize-* “süslemek, resim yapmak” (Tekin, 2003: 85; Şirin, 2016: 460).

Tengri yarlık+a-duk+ın için özüm kutum bar için kagan olurtum

“Tanrı buyurduğu ve bende devlet adamlığı vasfı olduğu için kağanlık tahtına oturdum.” (Kül T.G9).

Tabgaç kağanda bedizçi kelürtüm bediz+e-t-ti-m

“Çin’den nakkaş getirdim, nakş ettirdim.” (Kül T.G11).

Töñk(ä)r t(a)gda t(ä)gip tok+ı-dı-m (Şirin, 2016: 499).

E. Uyg. T.: “+a-, +e-”

ata- “çağırarak, seslenmek”, *küçe-* “çabalamak” (Eraslan, 2012: 113; Elmalı, 2016: 73).

(...) üza burhanlar atın at+a-yu (...)

“(...) ağızla Buda adlarını övüp (...)” (AY 1049).

Men sizlärni küç+ä-p elitmäz men

“Ben sizleri zorla götürmüyorum.” (İKP XXXII).

Kar. T.: “+a-, +e-”

ota- “tedavi etmek”, *tüne-* “gecelemek”. “n, r, z” ile biten iki heceli sözcüklere eklendiğinde, sözcükteki orta hecenin vurgusuzluğundan dolayı düştüğü görülür: *ogur+a-> ogra-* “uğramak”, *yaşın+a-> yaşna-* “şimşek çakması” (Ercilasun, 2014: 34; Hacıeminoğlu, 2016: 219; Paçacıoğlu, 2016: 393; Bice, 1993: 174).

Ön arkış uz+a-dı kopup yol tutup

“Kervanın başı kalktı ve yol tutup uzaklaştı.” (AH 179).

Kişi nenin alma küç+e-me küçün

“Kimseden bir şey alma gücünü zorlayarak.” (KB 6).

Tok+ı-y-ur tañrı mäsällärni kişilärkä bolgay kim anlar pänd tutgaylar (KT-SKT 190r/8).

İçi yar+u-p taşı küyüb biryân bolur

“İçi aydınlanıp, dışı yanıp kebab olur.” (DH H137).

Er ewin kiñ+ü-r-di

“Adam evini genişletti.” (DLT 615).

Har. T.: “+a-, +e-”

boşa-, töşe- “döşemek” (Argunşah-Yüksakkaya, 2014: 190; Paçacıoğlu, 2016: 657, 642).

Boş+a-dı

“Boşadı, bıraktı, yolunu açtı.” (İML 86B).

Arzuladı, ösk+e-di

“Arzuladı, istedi.” (ME 193/4).

Kıp. T.: “+a-, +e-”

oyna-, bële- “belemek” (Karamanlioğlu, 1989: 8, 80).

Kızdan atası tör+e-di

“Bakireden babası türedi.” (CC 76a10).

Yürirler hoş küle oy(u)n+a-yu

“Güle oynaya hoş bir şekilde yürürler.” (HŞ 771).

Çağ. T.: “+a-, +e-, +ı-, +i-, +ü-”

aşa- “yemek yemek”, *méngze-* “bezemek” (Eckmann, 2005: 53; Akdoğan, 1988: 566).

Canım ölüp hasta cism-i na-tüvanım sust+a-y-ur

“Canım ölüp hasta ve güçsüz cismim harap oluyor.” (MN T216).

(...) hullesin/ Dürr-i yâkût-ıla nice biz+e-miş-dür

“Cennette giyeceği elbisesini bolca inci ve yakut ile süslemiştir.” (AD LXI/3).

E. An. T.: “+a-, +e-”

kana-, bejze- (Gülsevin, 2011: 119; Canpolat-Önler, 2016: 61; Küçük, 2014: 387).

Yavrıların ileyinçe oy(u)n+a-y-u gör ne zibā yavrıların var diyü (MT 29-39).

Açuk açuk meydana bej(i)z+e-r senün alınçuğun (DK D99).

Osm. T.: “+a-, +e-”

boşa-, terke- “terk etmek, bir alışkanlığı bırakmak” (Hacıeminoğlu, 2016: 247; Hengirmen, 1983: 93).

Günâhluyam yarlıg+a-gıl iy rahmeti çok Çalab’um

“Günahlıyım, merhamet et ey rahmeti çok Allah’ım.” (YED 186/1).

Düz+e-dü-m bü’l-aceb nakş u nigarı

“Güzel yüzün hayret verici güzelliğinin nakışını düzledim.” (ÇN 1967).

Tü. T.: “+a-, +e-”

kana-, türe- (Adalı, 2004: 83). Korkmaz (2014: 173) ekin “n, l” gibi akıcı, “d, p” gibi patlayıcı, “ş, z” gibi sızıcı ünsüzlerle biten tek heceli ad köklerine geldiğine dikkat çekmiştir. Nadiren getirildiği iki heceli sözcüklerde ise ikinci hecenin ünlü-sünün düştüğünü belirtir.

Ama, kamyonetin sürücüsü Bayram’la oy(u)n+a-ma-y-ı sürdürdükçe (...) (Ağaoğlu, 2011: 4).

(...) bu kızım benim tarafıma ben(i)z+e-miş, o onun tarafına, o gün bu gün yaşlı bir kadın koynumda (Erbil, 2019: 77).

2.1.c. İşlevi¹

Türkçenin bütün dönemlerinde “olma, yapma, belirtilen duruma gelme” anlamları taşıyan geçişli ve geçişsiz fiiller türetmiştir (Ergin, 2013: 181). Karabeyoğlu (2007: 90) +A- ekiyle türemiş fiillerin anlamlarının “adın gösterdiği nesnenin veya niteliğin ortaya çıkması, çıkarılması, kullanılması, edinilmesi, edindirilmesi yanında istenmesi, yitirilmesi (yok edilmesi ya da azaltılması); adın gösterdiği işin meydana getirilmesi” etrafında kümелendiğini belirtmektedir. Erdal (1991: 428) ekin ET döneminde ikinci en yaygın isimden fiil yapım eki olduğunu belirtir. Şinasi Tekin, *Türk Dünyası El Kitabı* (1992: 81) adlı eserde ele alınan ekleri, Eski Türkçe döneminde +A- ve +İ- şeklinde ayrı başlıklar altında incelediği görülür. Her iki ek için “Geçişsiz fiil yapar.” açıklaması yapmış ancak bu mana ortaklığının eklerin birbirine karışmasına

¹ Eker (2006: 355) biçimce aynı ancak işlevleri farklı iki +A- ekine yer vermiştir. Bunlardan biri geçişli fiiller türetirken diğeri geçişsiz fiiller türetmektedir.

sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Tekin’e göre bu dönemde *bodı-* “yapıştırmak” fiilinin yanında *bodu-*, *boşu-* “kurtarmak, affetmek” fiilleri olduğu gibi *boşa-* biçiminde bir fiil de görülmektedir. **Gök T.**de “adın gösterdiği durumun meydana getirilmesi” anlamında geçişsiz fiiller yapar: *sıgta-* “yas tutmak, ağlamak”, *yaşa-* (Tekin, 2003: 85). **E. Uyg. T.** döneminde “yapma” bildiren geçişsiz fiiller oluşturur. Bu fiillerin bir kısmı “kendi kendine yapma, kendiliğinden olma” [*baça-* “oruç tutmak”, *aşa-* “yemek yemek”, *örte-* “alevlenmek” (< ört “alev”+ e) anlamı taşıırken kimi fiiller “birine bir şey yapma” [*müne-* “ayıplamak” (< mün “ayıp, günah”+ e), *küçe-* “cezalandırmak” (< küç “zor”+ e-) anlamı taşır (Eraslan, 2012: 113; Şen, 2017: 63). **Kar. T.**nde geçişli fiiller (*aşa-* “yemek, hakim olmak”, *boşa-* “bırakmak”) ve geçişsiz fiiller (*orna-* “yerleşmek”, *tüne-* “gecelemek”) türetir (Ercilasun, 1984: 16; Taş, 2015: 88-89). Bu fiillerde “adın belirttiği şeye sahip olmak, edinmek (*keña-* “görüş almak”, *bunla-* “ele geçirmek”), adın belirttiği varlığı kullanmak (*kurşa-* “kuşak bağlamak”, *töлта-* “yastık dayamak”), adın işaret ettiği varlık ya da kavramı edindirmek (*suva-* “sulamak”, *beze-*), adın belirttiği duruma gelmek (*adna-* “değişmek, farklılaşmak” (<adın “başka”+ a), *bayu-* (“zenginleşmek”), adın belirttiği özelliğin kazanılması (*kora-* “azalmak”, *kurçā-* “sertleşmek”)” anlamları görülür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 541; Dilaçar, 2016: 86; Karabeyoğlu, 2007: 79). **Har. T.** döneminde “yapma” anlamı geçişli fiiller türetir: *kına-* “cezalandırmak, acı vermek” (<kın “işkence, ceza”+ a). “Adın gösterdiği şeyi kazandırma” anlamı geçişsiz fiiller yapar: *ata-*, *döşe-*. Zaman bildiren isimlere geldiğinde “belirtilen zamanın geçirildiği” anlamı verir: *tüne-* “gecelemek” (Eckmann, 2014: 25; Eckmann, 2014: 106; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Paçacıoğlu, 2016: 86). **Kıp. T.** devresinde “yapma, etme” bildiren geçişli fiiller (*sana-* “hesaplamak”, *üle-* “taksim etmek”) ve geçişsiz fiiller (*ésne-* “esnemek”, *yarlıga-* “acımak, merhamet etmek”) türetir (Karamanlıoğlu, 1989: 80; Argunşah-Güner, 2015: 85). **Çağ. T.** döneminde “ismin belirttiği kavramla ilgili bir iş yapmak” anlamında fiiller türetir: *ata-* “çağırma”. “Adın ifade ettiği durumun ortaya çıkarılması” anlamına gelen fiiller yapar: *boşa-* “boşaltmak”, *miñzet-* “benzetmek” (Eckmann, 2005: 53; Karasoy, 1998: 548). **E. An. T.**nde sıfat türünden sözcüklere gelerek “yapma, etme” bildiren geçişsiz fiiller (*uza-*, *beñze-*) ve geçişli fiiller (*yaşa-*, *dile-* “söz etmek, söylemek”) meydana getirir. “Adın belirttiği kavramla ilgili bir şey yapmayı” ifade eden eylemler türetir: *oyna-*. “İsmin işaret ettiği zamanın geçirildiğini” bildiren eylemler türetir: *düine-* “gecelemek” (Gülsevin, 2011: 119; Şahin, 2015: 75; Yılmaz vd., 2013: 644, 685, 758). **Osm. T.** döneminde “yapma, etme” anlamında fiiller oluşturur: *boşa-*, *terke-*. “Bir durumun, şeyin ortaya çıkması” anlamı eylemlerde görülür: *döle-* “yavrulamak, döl vermek”, *kana-*. “İsmin bildirdiği zamanın geçirildiğini” ifade eden fiiller yapar: *yaşa-*, *düine-* “gecelemek”. “Aşamalı durumlar sonucu belirme” anlamı fiiller türetir: *arta-* “arda kalmak, en son bulunmak”. Belirtilen sesin çıkarıldığı anlamı verir: *çığışa-* “çığış çığış sesi çıkarmak” (Hacıeminoğlu, 2016: 247-248; Hengirmen, 1983: 93, 260; Yavuzarslan, 2019: 67). **Tü. T.** döneminde hem geçişli hem geçişsiz fiiller türetir: *harca-*, *kana-*. Bu fiiller “belirtilen duruma gelme” (*boşa-*), “adın belirttiği şeyi yapma” (*oyna-*) anlamları ile “adın belirttiği varlığı, kavramı kullanma” (*harca-*, *kapa-*

), “getirilen adı edindirme” (*dona-* “donatmak, süslemek”), “adın belirttiği sesi çıkarma” (*vız(ı)la-*, *tıs(ı)la-*) gibi anlamlar taşır (Ergin, 2013: 181; Korkmaz, 2014: 173; Karabeyoğlu, 2007: 79; Çotuksöken, 2011: 39). Eker (2006: 355) geçişli fiiller türeten +A- eki (*ada-*, *kına-*) ile geçişsiz fiiller türeten +A- ekinin (*tüne-*, *benze-*) birbirinden farklı ekler olduğunu düşünmektedir.

2.2. +(A)l-: *sağ+al-*, *çok+al-*

2.2.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 173), Banguoğlu (2007: 206), Hacıeminoğlu (2016: 242), Eker (2006: 355) ve Türk (2006: 84) addan eylem yapan +A- eki ile eylemden eylem yapan -l- edilgenlik ekinin birleşmesi sonucu oluşma ihtimali üzerinde dururlar. Korkmaz (2014: 173) ve Hacıeminoğlu (2016: 242) bu kaynaşmada -l- ekinin işlevinin daha etkin olduğunu savunur.

Şçerbak (2016: 165) *bol-> ol-* yardımcı fiiline dayanabileceğini belirtmekle birlikte ses bilgisel açıdan bu gelişimin bazı pürüzler taşıdığını ifade eder. Şçerbak, ses bilgisel gelişimdeki sorunları şöyle açıklar: “Bağımsız kullanımda *bol-* fiilinin başındaki b’nin kayboluşu yalnızca Oğuz grubu dillerinde olmuştur, diğer dillerde b’nin kaybolması görülmez. Herhâlde, diğer kelimelerle birleşimde b’nin kaybolmasının sebebi; ünsüzlerin pozisyon olarak bir araya gelmesi (...) ve b’nin ünlüler arasında bulunması (...) olmuştur.”

2.2.b. Biçimi

Ekin biçimi ile ilgili literatürde farklı gösterimlere rastlanmıştır. Bu gösterimler tarihî dönemlere göre şu şekildedir:

Eraslan (2012: 114) +l- şekline yer vermiştir.

Ercilasun (2004: 39), Boz (2014: 87-88), Argunşah-Yüksekkaya (2014: 61) ve Taş (2015: 93, 101) +al- ve +l- olmak üzere iki farklı başlıkta incelemişlerdir: *yoğal-* “yok olmak”, *oğul-* “iyileşmek, düzelmek”. Ancak her iki başlıkta da geçişsiz fiiller türettiği görülür.

Argunşah-Yüksekkaya (2014: 190) +Al- ve +l- gösterimleriyle iki ayrı ek ele almış, bu eklerin geçişsiz fiiller türettiğini belirtmişlerdir.

Güner (2013: 157), Gülsevin (2011: 120) ve Şahin (2015: 75) eki +(A)l- başlığı altında değerlendirmiştir. Deny (2012: 455) de +(A)l- biçimine yer vermiş ve ekin kararsız geniş ünlülü olduğunu ifade etmiştir.

Timurtaş (1992: 133) +l- ve +al-, +el- olarak iki farklı ek incelemiştir. Ancak *dinç-el* örneğine +l- içerisinde yer vermesi dikkat çekicidir.

Eckmann (2005: 54) +l-, +al-, +el-, +ul-, +ül- eklerini bir arada incelemiştir.

Argunşah (2014: 112-113) +Al- ve +l- eklerini ayrı ayrı değerlendirmiştir.

Teres (2009: 409) *Çağataycada Söz Yapımı* adlı doktora tezinde eki +(X)l- olarak incelemiş ancak yalnızca +l- *karşul-* “karşılama, karşılamaya gitmek” ve +al- *oğal-* “hastalıktan kurtulmak” biçimlerini örneklemiştir.

Ergin (2013: 181) +al-, +el- ve +l- olmak üzere iki ayrı başlığa yer vermiş fakat her iki ekin işlevlik sahası ve görevi bakımından farksız olduğunu belirtmiştir.

Hatiboğlu (1974: 87) +l- [+al-, +el-] ve Adalı -L [-al-, -el] gösterimleriyle tek başlıkta değerlendirmişlerdir.

Banguoğlu (2007: 206) “-el- Fiilleri” şeklinde incelemiştir.

Eker (2006: 354-355) ve Karaağaç’taki (2013: 308-309) başlıklar -al- ve -l-’dir. Yazarlar -l-’nin, işleklik ve görev bakımından -al- ekinin aynısı olduğu bilgisine yer vermiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere, eki farklı başlıklar altında değerlendiren yazarlar da her iki ekin işlev ortaklığını belirtmişlerdir. Yalnızca “l”den önceki seslerin “a ve e” arasında değiştiği, görevin ve asıl ünsüzün aynı kaldığı görülmektedir. Bu sebeple aynı ekin farklı biçimleri olduğu düşünülen şekiller, ayrı başlıklar altında incelenmemiştir.

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+l-”

tusul- “faydalanmak, faydalı olmak” (Eraslan, 2012: 114).

Antağı (...) erser tusu+l-maz

“Öylesi ise faydalanılmaz.” (DSKP 600-601).

Kar. T.: “+l-, +al-, +el-”

ögdil- “öğülmek”, *yokal-* “yok olmak”, *tişel-* “bilenmek” (Ercilasun, 2004: 39; Taş, 2015: 92; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 884).

Yuğrut koyu+l-dı

“Yoğurt koyulaştı.” (DLT 528).

Ol cihan içindä yok+al-gan+lar-dın (KT-SKT T.46v/3).

Orgak tiş+el-di

“Orağın dişleri bilendi.” (DLT 332).

Har. T.: “+l-, +al-, +el-”

diril-, bolal-, köpel- (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Karagözlü, 2018: 87).

Diri+l-di (İML 93A).

Yok+al-gu yerde koydı anı

“Tehlikeli yerde bıraktı onu” (ME 31/3).

Kıp. T.: “+l-, +al-, +el-”

katıl- “sertleşmek”, *taral-* “sıkılmak”, *körel-* “körleşmek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330; Güner, 2013: 157).

Tenri tamam tüge+l kıldı

“Tanrı tam mükemmel kıldı.” (CC 69a31).

Şirin başınga yok+al-mak+lık kitürdi

“Şirin’in başını yok ettirmek istedi.” (HŞ 4526).

Kurı igri agaç otsuz tüz+el-me-z (GT 281/2).

Çağ. T.: “+l-, +al-, +el-”

karşul- “karşılama, karşılaşmak”, *azal-, süstel-* “yorgunluktan gevşemek” (Eckmann, 2005: 54; Argunşah, 2014: 112).

Kusûr-ı ‘akl degül mi kusûrı yüce+l-t-mek

“Yanlığı yüceltmek aklın kusuru değil midir?” (AD XXIV/13).
Sag+al-dı Mustafâ elhamdü li'llah (AD 617/5).

E. An. T.: “+l-, +al-, +el-”

incel-, boşal-, yönel- (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 75).

İnce+l-di-se hecr ile karınca gibi bilün (HDD 58b4).

Hazretinde sag+al-a-y-ıdı sakîm

“Hazretinde yanlığını düzeltseydi.” (MT 623).

(...) *kafir illerine yön+el-elim diyü* (DK D30).

Osm. T.: “+l-, +al-, +el-”

diril-, azal-, düzel- (Deny, 2012: 455).

Yüce+l-sün baht u ikbalün (ÇN 250).

Boş+al-du-m uş oldum velî neyile doldum bilmezem (YED 192/3).

Dinc+el-mek: sağlamlaşmak, tüvana ve tendürüst olmak (KT- “dincelmek”).

Tü. T.: “+l-, +al-, +el-”

diril-, çoğal-, dinçel- (Korkmaz, 2014: 174; Eker, 2006: 355). Sonu “k” ile biten sözcüklerde, sondaki “k” ünsüzünün kullanılmadığı görülür: *küçül-, ufal-* (Banguoğlu, 2007: 206).

Ayak küçü(k)+l-dü, küçü(k)+l-dü, kayboldu (Atılğan, 2019: 122).

(...) *bankaya borçlarını ya siliyor defterden, ya az+al-t-ıyor* (Hikmet, 2011: 66).

Bizi dinlerken kaşları çatıldı, yüzü sert+el-di (Bilbaşar, 2017: 111).

2.2.c. İşlevi

Sıfatlardan “olma” bildiren geçişsiz fiiller türetir. Türkçenin tarihî dönemlerinden bu yana işlevi değişmemiştir (Gencan, 2007: 352; Ergin, 2013: 181; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Gülsevin, 2011: 191; Eker, 2006: 355). **E. Uyg. T.:** *tusul-* “faydalanmak, faydalı olmak”, *yoklun-* “yok olmak, yok etmek” (Eraslan, 2012: 114). **Kar. T.:** *yokal-, tişel-* “bilenmek” (Ercilasun, 2004: 39; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 884). **Har. T.:** *kısal-, yokal-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Karagözlü, 2018: 291). **Kıp. T.:** *sağal-, yüçel-* (Güner, 2013: 157). **Çağ. T.:** *karşul-* “karşılamak, karşılaşmak”, *azal-* (Eckmann, 2005: 54). **E. An. T.:** *buñal-, diril-* (Şahin, 2015: 75). **Osm. T.:** *incel-, kocal-* (Deny, 2012: 455). **Tü. T.:** *düzel-, daral-* (Korkmaz, 2014: 173).

2.3. +An-: don+an-, öz+en-

2.3.a. Kökeni

Hacıeminoğlu (2016: 250) eki “an-, en-<a-n-, e-n-” şeklinde ayırmıştır. Yazarın eki birleşik bir ek olarak kabul ettiği görülmekle birlikte eklerin özellikleri hakkında bilgi vermemiştir.

Banguoğlu (2007: 207) ve Korkmaz (2014: 174) isimden fiil yapan +A- eki ile dönüşlülük eki -n- ekinin birleşimiyle oluştuğunu belirtir.

Eker (2006: 355) ekin, addan ad yapan +A+ ve eylemden eylem yapan -n-'den oluştuğu düşüncesindedir. Ancak ad türeten bir ek ile eylem türeten bir ekin ne şekilde bir araya geldiği ile ilgili bir açıklamada bulunmamıştır.

2.3.b. **Bicimi**

Gök. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+an-, +en-”

uzan- “ustası olmak, emek harcamak” (<uz “usta, yetenekli”+ an), *örten-* “yanmak” (Erdal, 1991: 154; Elmalı, 2016: 78).

Kim birök (öñ)i öñi şast(i)rlarta uz+an-mak+lğ brahmanlar bar erser olarnı barça bir yerte yığıñlar

“Çeşitli din kitaplarında (geçen) mahir, becerikli brahmanlar varsa onları bir araya getirin.” (DSKP 4164-4167).

Uluğ eb ört+en-miş

“Büyük ev yanmış.” (IB 9).

Kar. T.: “+an-, +en-”

kurtan- “kaşınmak”, *örten-* “yanmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 115, 305).

Kurmuş yığaçlar ton+an-dı yaşıl (KB 67).

Bulut ört+en-di “Bulutlar kızardı.” (DLT 131).

Har. T.: “+an-”

boşan- (Yüce, 2014: 106).

Aka töküldü suv/ boş+an-ıp bardı

“Akıp döküldü su, boşanıp vardı.” (ME 158/2).

Kıp. T.: “+an-”

boşan- (Argunşah-Güner, 2015: 447).

Boş+an-ur men

“Boşanırım.” (CC 12a4).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: “+an-, +en-”

boşan- “boşanmak, boşalmak, bağını çözmek”, *yönen-* “yönel-” (Ergin, 2018: 55; Yılmaz vd., 2013: 1198).

Bu kerre at oğlanuñ bileginden boş+an-dı, kaçdı (DK D265).

Her birisi kaçıp girü geldiği yola yön+en-di-ler (KE 953/13).

Osm. T.: “+an-, +en-”

donan- “donanmak, giyinmek”, *günen-* “iyi gün görmek, mutlu olmak” (Hacıeminoğlu, 2016: 250).

Belik biden düşüp terkeş boş+an-dı

“Belik (saç) belden düştü, ok çantası boşaldı.” (ÇN 1187).

Güc+en-di-m, münfail oldum (KT- “fena”).

Tü. T.: “+an-, +en-”

donan-, özen- (Korkmaz, 2014: 174).

(...) *yoksa bir türlü boş+an-ı rahatlatmayan bulutların sıkıntısından mı, derin derin iç çekiyor* (Ağaoğlu, 2011: 130).

Demek köyler şehirlere öz+en-mek+te şimdi de... (Ağaoğlu, 2011: 136).

2.3.c. İşlevi

Korkmaz (2014: 174) ekin temelde “olma” bildirdiğini belirtse de sondaki -n- dönüşlülük eki sebebiyle “yapılan işin yapana döndüğünü gösterme” anlamının belirlenmiş olduğunu ifade eder. “Olma ve işin yapana etkilemesi” anlamları tüm devirlerde bu ekle türetilmiş sözcüklerde ortaktır. **E. Uyg. T.:** *uzan-* “ustası olmak, emek harcamak”, *örten-* “yanmak” (Erdal, 1991: 154; Elmalı, 2016: 78). **Kar. T.:** *kurtan-* “kaşınmak”, *örten-* “yanmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 115, 305). **Har. T.:** *boşan-* (Yüce, 2014: 106). **Kıp. T.:** *boşan-* (Argunşah-Güner, 2015: 446). **E. An. T.:** *boşan-* “boşanmak, boşalmak, bağını çözmek”, *tonan-* (Ergin, 2018: 55; Ersoy-Ay, 2017: 116). **Osm. T.:** *kıvan-* “sevinmek, övünmek” (<kıv “devlet, ikbal, mutluluk”+an), *donan-* “giyinmek, süslenmek” (Hacıeminoğlu, 2016: 250). **Tü. T.:** *donan-, özen-* (Korkmaz, 2014: 174). Tarihî dönemlerde kullanılan kimi sözcüklerin (*gönen-, kıvan-vb.*) Tü. T.nde de kullanıldığına rastlansa da bu sözcüklerde kök ve ek kaynaşması görüldüğünden günümüzde türemiş sözcük kabul edilmemektedir.

2.4. +(A)r-: *kara+r-, mor+ar-*

Literatür taramasında biçimleri aynı, köken ve işlevleri farklı iki +Ar- ekinin olduğu tespit edilmiştir. Bu ekler, adlara ve sıfatlara gelmeleri ile geçişli-geçişsiz fiiller türetmeleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Ancak araştırmacıların eke yaklaşımında farklılar vardır. Temel olarak bu iki eki birlikte ve ayrı şekilde ele alma olarak iki görüş benimsenmiştir. Buna göre araştırmacıların yorumları aşağıdaki gibidir:

Ergin (2013: 182) renk isimlerine gelen +Ar- eki ve “olma, yapma” bildiren +Ar- ekini aynı başlıkta değerlendirmiştir. Ancak ET’te bulunan “-gar-, -ger-” ekinin Batı Türkçesine “g”si düşmüş şekilde geçtiğini, bu sebeple asıl “+ar-, +er-” eki ile karışmış olabileceğini belirtir.

Gencan (2007: 352) da iki eki aynı başlıkta incelemiştir: *morar-, ever-...* Ancak bu ekle sıfatlardan türemiş fiillerin geçişsiz, adlardan türemiş fiillerin geçişli olduğu bilgisine yer vermiştir.

Hatiboğlu (1974: 134-135) ekleri birbirinden ayırarak ele alır. Birinci ekte renk adlarına gelen “+ar-, +er-”i değerlendirir. İkinci başlıkta fiillere gelerek ettirgen çatı kuran -r- eki (*batır-, şişir-*) ile isimlere gelen +(X)r- ekine (*öner-, onar-*) yer verir.

Banguoğlu (2007: 208) ekin -e- eki ile ettirgenlik eki -ir-’in birleşimiyle oluştuğunu belirtmiştir. Ancak renk adlarına gelen +Ar- eki ile geçişli fiiller yapan +Ar- ekinin aynı kaynaktan gelip gelmediğinin araştırılması gerektiğini ifade eder.

Tekin (1992: 82) ekleri +Ar- ve +r- olarak farklı başlıklarda incelemiş, +r- ekinin örneklerinin yetersizliği sebebiyle yardımcı ünlünün durumu hakkında bir şey

söylenemeyeceğini belirtmiştir. +Ar- ekinin ise ekseriyetle renk isimlerinde kullanıldığına dikkat çeker.

Ercilasun (2004: 37-39) +Ar- ve +r- olmak üzere iki farklı eke yer vermiştir. Bunlardan ilkinin sıfat cinsinden sözcüklere gelerek geçişsiz fiiller türettiğini (*yaşar-*), ikincisinin isimden isim yapma eki +gü-, +gu'dan sonra gelerek geçişsiz fiiller yaptığını (*belgür-*) belirtir.

Hengirmen (1999: 303) ekleri ayırmamış, “genellikle renk bildiren sözcüklere gelerek dönüşlü eylemler yapar” açıklamasında bulunmuştur: *sarar-*, *kızar-*, *başar-*, *delir-*.

Hacıeminoğlu (2016: 251) *onar-*, *ever-*, *başar-* sözcüklerini ele aldığı +Ar- başlığında bu fiillerin etken-geçişli olduğunu belirtmiştir. Bu ek ile renk isimlerinden geçişsiz ve oluş bildiren fiiller türeten +Ar- ekinin karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Hacıeminoğlu'ya göre bu iki ek, işlevlerinde olduğu gibi oluşumları bakımında da birbirinden farklıdırlar. Renk adları türeten +Ar- birleşik bir ek özelliği göstermezken etken-geçişli fiiller türeten +Ar-, -r- ettirgenlik eki ile genişletilmiş birleşik bir ektir.

Korkmaz (2014: 174) biçimce aynı ancak işlevleri farklı iki +Ar- ekinden bahseder. Korkmaz'a göre biri +A- ve -r- eklerinin birleşimiyle oluşmuş olup “olma” bildirir: *onar-*, *ever-*; diğeri ise *er-* fiilinin ekleşmesi ile oluşup “oluş” bildirir: *kızar-*, *kazar-*.

Adalı (2004: 105) herhangi bir ayırım yapmamış *delir-*, *kazar-*, *bozar-*, *yaşar-*, *göğer-* sözcüklerini örneklemiştir.

Eker (2006: 355) +Ar- eklerini, renk adlarına gelenler ve geçişsiz eylemler yapanlar olmak üzere iki farklı başlıkta incelemiştir.

Boz (2012: 88) “Renk adlarından olma, kimi adlardan da yapma bildiren eylemler yapar.” şeklinde yer vermiştir: *bozar-*, *yaşar-*, *içer-*, *öner-*.

Karaağaç (2013: 312-313) -ar-, -er- ekinde bir ayırım yapmamıştır. Karaağaç'a göre -ar-, -er- ekleri -gar-, -ger- eklerinden gelmektedir. Renk adlarına gelerek geçişsiz eylemler yapar: *bozar-*, *kazar-*; renk ve nitelik adları dışında diğer adlara gelerek bazen olma bazen de yapma bildiren geçişli fiiller türetir: *ever-*, *onar-*.

Türk (2006: 184) +er-, +ar-, +r- ekinin kökenini araştırdığı makalesinde ekin ikiye ayrıldığını belirtir. Türk'e göre farkları şu şekildedir: -a-r-, -e-r- biçimindeki birleşikler, geçişli görünüşe; -ar-, -er-, -r- ile türeyenler geçişsiz görünüşe sahiptirler. Ayrıca -gar-, -ger- isimden fiil türetme ekinin ilk sesinin düşmesiyle bazı lehçelerde üçüncü bir -ar-, -er- ekinin ortaya çıkması söz konusudur (*subgar-> suvgar-> suvar-* örneğinde olduğu gibi).

Paçacıoğlu (2016: 32) iki eki birbirinden farklı ele almıştır. +ar-, +er- eklerini *göler-*, *ever-* vb. sözcüklerle örneklemiş, +a-r- birleşiminden oluştuğunu belirtmiştir. +r- ekinin ise +r-, +ır-, +ir şekillerine yer vermiş; *eskir-*, *belgür-* vb. sözcüklerle örneklemiştir. Paçacıoğlu'nun ilgili eklerden hiçbirini renk adlarına gelen kelimelerle örneklememesi dikkat çekicidir.

Şçerbak (2016: 164) +Ar- ve +gAr- olmak üzere iki farklı ekin var olduğunu belirtir. +Ar- ile +gAr- eklerinin bağlantılı olduğu görüşüne karşı çıkar. Bu iki eki birbirinden ayıran asıl noktanın +Ar- eki ile oluşmuş fiillerin tamamının geçişsiz, +gAr- eki ile oluşmuş fiillerin tamamının geçişli oluşudur. Yazara göre bu eklerin birbirinden gelişmesi şekil açısından da mümkün değildir. -ğ'nin bir ünsüzden sonra düşmüş olmasının Türk dillerinde sıra dışı olduğunu ifade eder.

Çalışmamızda, gerek köklerinin gerek işlevlerinin farklı olduğu düşünüldüğünden +Ar- iki ayrı başlıkta ele alınmıştır.

2.4.1. **Kökeni**

Ercilasun (1997: 41), Korkmaz (1990: 144) ve Şçerbak'a (2016: 165) göre ET döneminde *er-* "olmak" fiilinin zamanla ekleşmesiyle oluşmuştur. 8.-9. yüzyıllar arasında "olma, bulunma" bildiren bu fiil bir yandan görevini sürdürürken bir yandan +ar-, +er- ekine gelişerek "bir durumdan diğerine geçişi" ifade eden fiiller türetmiştir: *ton kızıl erdi > ton kızardı*.

Clauson (2007: 182) "Etimolojik olarak -ad-, -ed- eki ile ilgisi olduğu düşünülebilir." ifadesine yer vermiştir.

2.4.2. **Biçimi**

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+r-, +ar-, +er-"

karar-, *sarğar-* "sararmak", *kökär-* "mavi, gri, yeşile çalmak" (Erdal, 1991: 501; Eraslan, 2012: 113).

Birü(k) kim ayığ kılınçığ kara+r-ıg biligsiz kögüzlüg erser (...)

"Bir canlı varlık kötü amelli, kararmış ve bilgisiz gönüllü ise (...)" (KİP 66).

Kırtışı sar(ı)g+ar-ur kanı katıp barır

"Güzel yüzü sararır, kanı sertleşir." (DSKP 117-118).

Kar. T.: "+r-, +ar-, +er-"

karar-, *yaşar-*, *köker-* (Hacıeminoğlu, 2013: 150; Erdal, 1991: 501; Taş, 2015: 92).

Yigit koca bolur yağı eski+r-ür

"Genç ihtiyarlar, yeni eskir." (AH 195).

Yürür anı ışılda keçe kündüz sar(ı)g+ar-ıb

"Yürür onun ışığında gece gündüz sararır." (DH H96).

Köl+er-di suw

"Su birikti, gölcük gibi oldu." (DLT 311).

Har. T.: "+r-, +ar-, +er-"

eskir- "eskimek", *ağar-*, *köker-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Yüce, 2014: 121).

Kara+r-dı anıng üze tün

"Onun üzerinde gün karardı." (ME 40/1).

(...) yüzleri mücahidedin sar(ı)g+ar-ıp, başları örperip, adaqları qaparıp (...)

"(...) yüzleri nefisle mücadele etmekten sararır, saçları karışır, ayakları kabarıp gelseler (...)" (NF 63/9).

Kök boldı, kög+er-di “Mavi oldu, mavileşti.” (ME 162/5).

Kıp. T.: “+r-, +ar-, +er-”

karar-, bozar-, köker- (Güner, 2013: 158).

Künnin yarıhı kara+r-di

“Güneşin aydınlığı karardı.” (CC 69a57).

(...) *bir oğlan bar idi kim ‘ömri-niñ bustanı yaş+ar-ıp hüsni güli yañla açılıp turur idi* (GT 24/13).

Kög+er-miş kırı itmek tapup sükker bigin yir (GT 178/10).

Çağ. T.: “+r-, +ar-, +er-”

karar-, ağar- “ağarmak”, *köker-* “göğermek” (Argunşah, 2014: 112).

Köydi bu mahzun könül ‘alem kara+r-di dudıdın

“Bu mahzun gönül yandı, dumanından alem karardı.” (MN T235).

Boz+ar-di sebze vü sarardı ol yeşil yaprag (AD LXV/16).

Ol zümürrüd kim kök+er-miş (GD 12).

E. An. T.: “+r-, +ar-, +er-”

karar-, bozar-, göger- (Timurtaş, 2012: 113; Gülsevin, 2011: 120). İstisnai olarak *Satır Arası Kur’an Tercümesi*’nde +ür- biçimine rastlanmaktadır: *öñür-* “öne geçmek” (Küçük, 2014: 197). Ergin (2013: 182) r-l değişimi sebebiyle bu dönemde kimi zaman “l”li kullanımların da görüldüğünü belirtir: *saral-, karal-*.

Kim kara+r-a yandı hecrinde(n) yürek (HDD 34a1).

Boz+ar-da aña fāyide eyler (EM 33).

(...) *tal budağın kurumuş idi yeş+er-ıp gög+er-di* (DK D258).

(...) *öñ+ür-t-me-y-e hiç bir bölük zamanında dahı gerü kalmayalar* (SKT 276a).

Osm. T.: “+r-, +ar-, +er-”

karar-, ağar-, yeşer- (Deny, 2012: 456).

Sararur bağlar u taglar kara+r-ır (ÇN 1104).

Çün kara sakal ağ+ar-di ak çıkıdı karayı örtıdı (YED 108/4).

Yeş+er-mek: Yeşil olmak, yeşil renk peyda etmek veya yeşil parlayıp zahir olmak (KT- “yeşermek”).

Tü. T.: “+r-, +ar-, +er-”

karar-, morar-, göger- (Korkmaz, 2014: 174).

Oba halkı şaplak vurup “Hah, hah, ha kurban ha,” dedikçe, daha bir deli+r-ir-di-k (Bilbaşar, 2017: 190).

Karların aydınlığıyla ağ+ar-a-mı-yor-du (Hikmet, 2011: 39).

(...) *yeş+er-ıp yeş+er-ıp fırlasın topraktan deyi, bildiniz mi* (Ağaoğlu, 2011: 310).

2.4.3. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde “aşamalı olarak bir durumdan başka bir duruma geçme” anlamı verir. Bu aşamalı durum, renk adlarına gelerek “zamanla o renge dönüşme” anlamında sık sık kullanılmaktadır. **E. Uyg. T.:** *sargar-* “sararmak”, *yankur-*

“yankılanmak” (Erdal, 1991: 503; Eraslan, 2012: 113). **Kar. T.:** *sargar-* “sarar-”, *tozar-* “toz kalkmak, tozlamak” (Hacıeminoğlu, 2013: 151). **Har. T.:** *tüner-* “kararmak”, *eskir-* “eskimek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61). **Kıp. T.:** *bozar-*, *azar-* “azal-” (Güner, 2013: 158). **Çağ. T.:** *köker-*, *azar-* “azalmak” (Argunşah, 2014: 112). **E. An. T.:** *göger-*, *bozar-* (Gülsevin, 2011: 120). **Osm. T.:** *morar-*, *yaşar-* (Deny, 2012: 456). **Tü. T.:** *bozar-*, *yaşar-* (Korkmaz, 2014: 174; Eker, 2006: 355).

2.5. +Ar-: *on+ar-*, *baş+ar-*

2.5.a. Kökeni

Hamilton (2015: 99) isimden fiil yapma eki “-qar-”ın “bir şeyi bitıştirmek, bir şeyi bir şeye eklemek” anlamına gelen *qar-* fiilinden türediğini ifade eder.

Ercilasun’un (1984: 19) şu açıklamalarından ekin kökenini +gur, +gür eklerine bağladığı düşünülebilir: “-gu, gü’den sonra gelir: *kadgur-* “kaygılanmak”, *karağur-* “kararmak”... *İnçrün* “huzur içinde olmak”, *yinçrün* “baş eğmek”, *tınçrun* “sükûn içinde olmak” sözcüklerinde görülmektedir. Bu örneklerin -n- dönüşlülük ekiyle genişletilmeden önceki halleri “g”lidir: *inçgür-*, *yinçgür-*, *tınçgür-*.”

Ergin (2013: 182) ekin “-ğar-, -ger-” ekinden geliştiğini belirtir: *suvğar-*.

Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2008: 208), Hacıeminoğlu (2016: 250) ve Paçacıoğlu (2016: 32) +A- ile -r- eklerinin birleşiminden oluştuğunu savunmaktadırlar.

Şçerbak (2016: 165) ekin +ğar-, +kar- eklerinden geldiği görüşündedir.

İncelememizde, ekin +ğar-, +kar- biçimlerinden geliştiği kabul edilmektedir.

2.5.b. Biçimi

Gök T.: “+gär-”

içgär- “içine almak, ihtiva etmek” (Şirin, 2016: 456).

(A)z (b)o(d(u)n(u)g (a)lt(i)m (...iç)+**gär**-ti-m (BK D26).

E. Uyg. T.: “+gär-, +gar-, +ar-, +r-”

birgär “birleştirmek”, *kutar-* “selamet getirmek, kurtarmak” (<kut “selamet”+ ar), *bälgür-* “belirmek, açığa çıkmak” (<bälgü “işaret, marka”+ r) (Şçerbak, 2016: 165; Hamilton, 2015: 167, 190; Şirin, 2016: 459).

İç+gär-(i)p y(a)na yorıd(i)m (ŞU K7).

Siz taş+ık-(i)ğ çig(i)g taş+g(a)r-ıñ tim(i)ş (ŞU D10).

Oglum sabı ädgü yablaq bälğü+r-gin-çä qınlıqta yatzun tep yarlıq boltı

“(Sevgili) oğlumun iyi ya da kötü haberi gelene kadar, (bu ikinci) oğlum hapiste yatsın, diye emretti.” (İKP LXIII).

Men silärni barça qut+ar-ga men tep tedı

“Ben sizleri o zaman kurtaracağım, dedi.” (İKP LXXVI).

Kar. T.: “+r, +ar-, +er-”

belgür- “belirmek”, *oñar-*, *tüzer-* “düzelmek” (Ercilasun, 1984: 19; Taş, 2015: 92; Paçacıoğlu, 2016: 679).

Tütüşmeginçe tüzülmes tüpi+r-me-ginçe açılmas

“Kavga çıkmadıkça barış olmaz, rüzgar esmedikçe hava açılmaz.” (DLT 305).

Toz toz+ar-dı “Toz kalktı.” (DLT 527).

Arkasığa köt+er-ür kırk eşekni yükini

“Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü.” (DH H71).

Har. T.: “+r-, +ar-, +er-, +gar-”

kadgur- “üzülmek” (<kadgu “üzüntü, keder”+ r), *oñar-*, *ever-*, *suwgar-* “sula-mak” (Eckmann, 2014: 4, 81; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61; Paçacıoğlu, 2016: 260).

Peygambar ‘as’ Abu Talibniñ vefatına iñen qad+gu+r-dı

“Peygamber, Ebu Talib’in vefatına çok üzüldü.” (NF 5/17).

Oñ+ar-dı işni sevündürdi aña (ME 7/8).

Çünki büyüdi bāli ‘oldı ev+er-di (KE 136).

(...) *baqar bir ügür halayıq quduq qırığında canvarlarını suw+gar-ur-lar*

“(...) bir takım insanların kuyu başında hayvanlarını sulattığını gördü.” (NF 113/6).

Kıp. T.: “+r-, +ar-”

belgür-, yatar- “kızını kocaya vermek” (Toparlı, 2017: 64; Güner, 2014: 158).

Yaruklukdın yarukluk belgü+r-ür bil

“Bil ki ışıktan ışık belirir, meydana çıkar.” (HŞ 2953).

Baş+ar-ma-z men bu tohşun at bile hem (HŞ 2750).

Çağ. T.: “+r-, +ar-, +er-, +gar-”

belgür- “belir-”, *yaşar-*, *élger-* “ele getirmek”, *sugar-* “sulamak” (Eckmann, 2005: 55; Argunşah, 2014: 112; Şavk, 2011: 138).

Gülüñ la ‘li zümürüdden bel(g)ü+r-di

“Gülün parlak kırmızı rengi, zümrütten (yeşilden) belirdi.” (AD 384/2).

Doláb bir su-y-ıla suv+ar-duh+da bir yiri/ Unnáb-ıla ‘ineb biter ü hem gül ü enâr

“Su çarkı ile bir yeri sulayınca hünnap ve üzüm ile gün ve nar biter.” (AD XLIII/9).

Kimni nedin eylediñ neva-saz/ tapkan aña ne köp+er-di ne az (LM 63).

Su+gar-ur-sin guyiya ol bağ u bustanıñ sin (ŞHD 132a1).

E. An. T.: “+ar-, +er-”

şuvar- “sulamak”, *ever-* (Gülsevin, 2011: 120).

(...) *gözüm görür oğul gel seni iv+er-eyim didi.* (DK D170).

İkilikle kimse iş baş+ar-ma-dı (GN 556b).

Osm. T.: “+ar-, +er-”

tozar-, ever- (Deny, 2012: 457).

Înâyet suyıla her dem niçün anı suv+ar-ma-z-sın (YED 235 3).

Ev+er-mek: Evlendirmek, *tezvîc etmek* (KT- “evermek”).

Tü. T.: “+ar-, +er-”

otar- “otlatmak”, *ever-* (Ergin, 2013: 182).

Cins hayvanları ot+ar-mak için şihlardan yatak kiralayacaktım (Bilbaşar, 2017: 25).

Ev+er-di-ler de... (Ağaoğlu, 2011: 249).

2.5.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerin tamamında “yapma” bildiren geçişsiz fiiller türetir. **Gök T.:** içgār- “içine almak, ihtiva etmek” (Şirin, 2016: 456). **E. Uyg. T.:** ongar- “tamir etmek”, birgār “birleştirmek” (Eraslan, 2012: 113; Şçerbak, 2016: 165). **Kar. T.:** belgūr- “belli olmak”, kadgur- “kaygılanmak” (Ercilasun, 1984: 19). **Har. T.:** ongar-, ever- (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61; Paçacıoğlu, 2016: 260). **Kıp. T.:** belgūr- “belirt-”, suvar- “sulamak” (Güner, 2014: 158). **Çağ. T.:** kadgur- “kaygılanmak”, ongar- “onarmak”² (Eckmann, 2005: 55). **E. An. T.:** belir-, ever- (Gülsevin, 2011: 120). **Osm. T.:** ever-, başar- (Deny, 2012: 456). **Tü. T.:** başar-, onar- (Korkmaz, 2014: 174).

2.6. +aş-: yan+aş-

2.6.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2007: 208) ve Gülensoy (2010: 531) isimden fiil türeten +A- eki ile -ş- işteşlik ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu savunurlar.

2.6.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemlerinde ilgili ekin yapım eki işlevli kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: “+aş-”

yanaş- (Yüce, 2014: 202).

(...) aktı yaş, yan+aş-tı aña (ME 160/8).

Kıp. T.: “+aş-”

yanaş- (Toparlı, 2016: 138).

Takı yan+aş-ıp turmak bir rikn kadarınca namaz fasid bolmaklıkka şart-turur
“Dahi bir direk kadar yaklaşınca namazın bozulması şarttır.” (İMS 181b).

Çağ. T.: “+aş-”

yanaş- (Turan, 2019: 31).

Yan+aş-a konşı çi hemsaye yalçı mezdur (NK 181).

E. An. T.: “+aş-”

yanaş- (Ergin, 2018: 319).

Yan+aş-up yola girende kara buğur görklü (DK D6/13).

Osm. T.: “+aş-”

yanaş- (Develi, 2010: 164).

Hamamda yan+aş-ma ihtiyar kadın (KT- “ana”).

Tü. T.: “-aş+”

yanaş- (Korkmaz, 2014: 174).

Ağzı sarımsak kokan memur, Bayram’a yan+aş-mış, böyle soruyor (Ağaoğlu, 2011: 117).

² Hacıeminoğlu (2016: 243) +Ar- ekinin daima geçişsiz fiiller türettiği hâlde ongar-’ın ettirgen geçişli olmasına dikkat çeker. Yazara göre sözcük +Ar- eki ile değil onga- fiilinden -r- ettirgenlik eki ile türemiş sayılmalıdır.

Banguoğlu (2007: 209), Korkmaz (2014: 174) ve Gülensoy'da (2010: 531) yer alan *güreş-*, *kamaş-* örnekleri günümüzde kullanılmayan köklerden türediği için; *dolaş-*, *üleş-*, *sarmaş-* sözcükleri ise +Aş- eki ile değil işteşlik eki -ş- ile türemiş kabul edildiği için tarafımızca inceleme dışında tutulmuştur.

2.6.c. İşlevi

Ekin kullanıldığı tüm dönemlerde tek sözcükte görülmüş olması, işleviyle ilgili kesin verilere ulaşılmasını engellemektedir. Ancak türettiği *yanaş-* sözcüğünde “yapma” bildiren geçişsiz fiiller türetme görevinde bulunmaktadır. **Har. T.:** *yanaş-* (Yüce, 2014: 202). **Kıp. T.:** *yanaş-* (Toparlı, 2016: 138). **Çağ. T.:** *yanaş-* (Turan, 2019: 31). **E. An. T.:** *yanaş-* (Ergin, 2018: 319). **Osm. T.:** *yanaş-* (Yavuzarslan, 2019: 57). **Tü. T.:** *yanaş-* (Korkmaz, 2014: 174).

2.7. +At-: yön+et-, göz+et-

2.7.a. Kökeni

Bang, ekin “o duruma gelmek, getirmek, o yönde değişmek” ifadeleri kazandırmamasından hareketle *ad- “başka olmak, farklı olmak, durum değiştirmek” anlamlarına gelen bir fiilden gelişmiş olabileceğini düşünmektedir (Bang'tan akt. Hamilton, 2015: 251).

Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2007: 209), Hacıeminoğlu (2016: 204) ve Karadoğan (2004: 544) ekin isimden fiil yapan +A- eki ile ettirgen fiiller türeten -t- ekinin birleşimiyle oluşmuş bir ek olduğunu, kaynaşma sebebiyle -t- ekinin işlevini yitirdiğini belirtirler.

Şçerbak (2016: 166) ekin kökeni ile ilgili şunları söylemektedir: “-at~it ekli gövdelerin anlamı ve şekil bilgisel göstergenin dış görünüşü, bu ekin et- yardımcı fiilinden gelişmesi ile ilgili varsayıma tam bir ciddiyetle yaklaşmayı sağlar.”.

İncelememizde ekin, et- yardımcı fiilinin isim köküyle kaynaşması sonucu oluştuğu kabul edilmektedir.

2.7.b. Biçimi

Erdal (1991: 485) ekin tek veya çift heceli sözcüklere getirildiğini ancak bu sözcüklerin tamamının ünsüzle bittiğine dikkat çeker. Yalnız *yagı+d-* “düşman olmak” ve *yuvqa+d-* “utanmaz ve görgüsüz olmak” sözcüklerinde istisnai bir durumun görüldüğünü belirtir.

Gök T.: “+t-, +ad-, +ed-”

yagıt- “düşman olmak”, *başad-* “idare etmek, önder olmak”, *közed-* “gözetmek”³ (Şirin, 2015: 324; Hacıeminoğlu, 2016: 204; Gabain, 2007: 48).

Karluk yagı+(t)-tok+da, Tazdä süñüşdökdä (KÇ D18).

Ku sengün baş+ad-u tört tümen sü kelti

“Ku'nun komutasında kırk bin asker geldi.” (BK G8).

³ Gabain (2007: 48) ve Erdal (1991: 491) ekin +d- (*yagıd-* “düşman olmak”) şeklinin var olduğunu belirtmişlerdir. Erdal (1991: 491) +(A)d- biçimi ile -(X)t- arasında ilişki kurar, analogi yolu ile +(A)d-'ın “-(X)t-”tan türemiş olabileceğini söyler. *Küzed-* (>küzet- “gözetmek”) sözcüğünde olduğu gibi zamanla “d”nin “t”ye dönüşeceğini ifade eder. Ancak Hacıeminoğlu (2016: 206) Türkçede eklerin bünyesinde bulunan ünlülerin hiçbir zaman düşmediğinden yola çıkarak bu biçimin doğru olmadığını, +ad-, +ed-'den başka bir +d- ekinin olmaması gerektiğini savunur.

(...) *inim kül tiginig köz+ed-ü olurtum*

“(...) kardeşim Kül Tigin’i gözeterek hükümdarlık yaptım.” (Kül T.B2).

E. Uyg. T.: “+d-, +ät-, +ad-, +ed-”

yagıd- “düşman olmak, düşmanlaşmak” (<yagı “düşman”+ d), *küzät-* “gözetmek”, *kutad-* “kutlu olmak”, *beğed-* “bey olmak” (Erdal, 1991: 489; Ayazlı, 2012: 326; Şen, 2017: 63).

(...) *basmil yagı+d-ıp*

“Basmil düşman olup” (ŞU G4).

Alänlär yertinçü küz+ät-däçi+lär a bo nom (...) (AY 304).

Taluy içintä yoq+ad-tı “Denizin içinde yok oldular.” (İKP LIII-LIV).

Ay meniñ kızım bilge biligin mıntada utduñ yeg+ed-tiñ

“Ey benim kızım! Bilgelığınle bunun da üstesinden geldin.” (DSKP 1128-1129).

Kar. T.: “+t-, +at-, +et-, +d-, +ad-, +ed-”

bilget- “akıllanmak”, *atat-* “at haline gelmek”, *közet-* “korumak”, *bilgäd-* “bilgeleşmek”⁴, *kutad-* “kutlu olmak, saadetli olmak”, *köped-* “çoğalmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 100, 281, 339; Hacıeminoğlu, 2016: 215).

Oğlan bil-ge+t-ti “Oğlan akıllandı ve zekileşti.” (DLT 434).

Tay at+at-sa at tınur ogul eredse ata tınur

“Tay at olunca at, üzerine binilmekten kurtulduğu için dinlenir; oğul erkekten sayılınca baba dinlenir.” (DLT 112).

Köp kişiler da’va kılur nefş köz+et-ib

“Çok kişiler nefisini gözetip iddia eder.” (DH H136).

Hezine köp+ed-ür kut+ad-ır yolu

“Hazine çoğalır il mesud olur.” (KB 2262).

Har. T.: “+t-, +at-, +et-”

arıt-, darat- “daraltmak”, *tüzet-* “düzeltmek” (Eckmann, 2014: 20; Toparlı-Ar-gunşah, 2018: 54; Karagözlü, 2018: 278).

(...) *te’ala lutf ve kerem qılıp seni yamanlıqdın arı+t-tı* (NF 418/4).

Dar+at-tı

“Daralttı.” (İML 92B).

(...) *bir kimerse tewesindin tüşüp benim tewemnün palanını tüz+et-se sen ol quldın razı bolgıl*

“(...) her kim devesinden inip benim devemin semerini düzeltirse, sen o kuldan razı ol.” (NF 120/6).

Kıp. T.: “+t-, +at-, +et-”

arıt- “temizlemek, arıtmak”, *boşat-* “serbest bırakmak, bağışlamak”, *közet-* “bakma” (Argunşah-Güner, 2015: 359, 447; Hacıeminoğlu, 2000: 44).

⁴ Bu noktada Erdal’ın (1991: 486) ilgili sözcükteki bölünmeye mesafeli yaklaştığını belirtmek gerekir. Erdal *bilgäd-< bilgä+d-* şeklindeki ayrımının mümkün bir etimoloji olduğunu ifade eder. Ancak Kaşgarlı Mahmut *oglan bilgädti* “Oğlan bilgili oldu.”, *kız körkädti* “Kız güzelleşti.” ifadelerindeki eki *-ädti* olarak ele almış, görevini “doğal özellikler bildiren isimlere eklenerek fiil yapan bir ek” şeklinde açıklamıştır. Bu sebeple Erdal, Kaşgarlı Mahmut’la çelişmenin çok doğru olmadığını söylemlerine eklemiştir.

*Teñri küçliüdür dağı yarlığançlıdur bizim yazukumuz boşatma dağı barça ya-
mandan arı+t-ma*

“Bizim günahımızı bağışlamaya ve bütün kötülüklerden arındırmaya Tanrı’nın gücü yeter.” (CC 62b).

Dağı yazuklarımızı bizge boş+at-kıl

“Sen de bizim günahlarımızı bağışla” (CC 63b30).

Meger kim küci yermese secde kılmakka tüz+et-key anı bir kez

“Eğer kişinin secde kılmaya gücü yetmezse onu bir kez düzeltmeli.” (İMS 186a).

Çağ. T.: “+t-, +at-, +et-”

arıt-, kanat-, gözet- (Şavk, 2011: 114; Akdoğan, 1988: 57, 229).

Göñlüñi tevbe saykalı-y-la arı+t

“Gönlünü tövbe cılasıyla temizle.” (AD XXI/37).

Tüz+et nağmeñni ay bülbül seherde oku destanım (ŞHD 110a13).

Devran taşı agzını kan+at-ur (LM 843).

E. An. T.: “+t-, +at-, +et-”

arıt-, donat-, gözet- (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 75).

Biz anlara illā arı+t-mağ+içün yazukları dağı (SKT 118).

Balık eti (...) içi yum(u)ş+ad-ur amma balgam tevellüd eyler (EM P2b14).

Ol gün muhannetler sapa yir göz+et-di (DK D63).

Osm. T.: “+t-, +et-, +at-”

arıt-, gözet-, donat- (Hacıeminoğlu, 2016: 251; Tıncı, 1998: 427).

Zavallı yüzünü daha beter ekşi+t-erek, uzamış traşlarını kaşdı (Seyfeddin, 2010: 49).

Yaban yolın göz+et-me yol evde taşra gitme (YED 39/7).

Don+at-an, tezyin eden, şenlendiren (KT- “ârâ”).

Tü. T.nde çok az örnekte görülür. Kanaatimizce bu sebepten Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2007: 209), Boz (2012: 88) ve Çotuksöken (2011: 49) ilgili eke yer verirken; Hengirmen (1999), Ergin (2013), Eker (2006), Adalı (2004), Karaağaç (2013) ve Hatiboğlu (1974) bu eke değinmemişlerdir. Ekin iki biçimi vardır: “+at-, +et-”

donat-, gözet- (Korkmaz, 2014: 174).

(...) Karadeniz’i kan+at-an Mustafa Suphi helal olmasın (Erbil, 2019: 132).

(...) yarı inik göz kapakları altından beni göz+et-li-yor (Hikmet, 2011: 10).

2.7.c. İşlevi

Erdal (1991: 485-486) ekin genellikle “aşamalı olarak kök durumundaki ismin gösterdiği hâle gelmek, o özelliği taşımaya başlamak” anlamınları verdiğini ifade eder. Erdal, ekin işlevini +I- ekine benzetir (*azu-* “azalmak”, *agru-* “ağrımak”) ancak bu ekin +I-’dan farklı olarak insana özgü sözcüklerde (*alpad-* “kahraman olmak, kahramanlaşmak”, *başad-* “lider olmak”) daha çok görüldüğünü belirtir. Hacıeminoğlu’ya (2016: 204) göre +At- birleşik ekindeki -a/-e- genellikle isimden geçişsiz fiiller yapan bir ektir. Fiilden fiil yapan -d- eki ise geldiği kök ve gövdelerin mânâsını

değiştirmeyip, sadece pekiştirmektedir. Her dönemde “yapma, olma” bildiren geçişli eylemler türetme işlevi ortaktır. **Gök T.:** *közed-* “gözetmek”, *köped-* “çoğalmak” (<köp “çok”+ ed-) (Bang, 1980: 13; Şirin, 2015: 324). **E. Uyg. T.:** *bungad-* “bunalmak” (<bung “sıkıntı”+ ad-), *yokad-* “mahvolmak” (Şen, 2017: 63). **Kar. T.:** *közet-* “korumak”, *kutad-* “kutlu olmak, saadetli olmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 339; Hacıeminoğlu, 2016: 215). **Har. T.:** *tüzet-* “düzeltmek”, *darat-* “daraltmak” (Toparlı-Argunşah, 2018: 54; Karagözlü, 2018: 278). **Kıp. T.:** *közet-*, *örit-* “yükseltmek” (<öri “yukarı”+ t-) (Argunşah-Güner, 2015: 359; Elmalı, 2017: 415). **Çağ. T.:** *arıt-*, *gözet-* (Akdoğan, 1988: 57, 229). **E. An. T.:** *gözet-*, *arıt-* (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 75). **Osm. T.:** *azat-* “azaltmak”, *gözet-* (Tatçı, 1998: 358; Tekin, 1992: 407). **Tü. T.:** *yönet-*, *donat-* (Korkmaz, 2014: 174; Banguoğlu, 2007: 209).

2.8. +dA-: *mırıl+da-*, *parıl+da-*

2.8.a. Kökeni

Clauson (2007: 194) +la-, +le- ekinin sonraki şekli olduğuna yer vermiştir.

Şçerbak (2016: 157) “+da, +ta, +na” eklerinin “+la” ekinin ses bilgisel çeşitleri olduğunu belirtir. Belirtilen +lA ekinin görevi, “adlara, zarflara ve ses taklidi kelimelere eklenerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetme” şeklinde belirtilmiştir.

2.8.b. Bıçımı

Clauson (2007: 194) ET döneminde ekin genellikle “ğ, l, n” ile biten sözcüklere eklendiğini belirtmiştir: *bağda-* “bağlamak”, *alda-* “aldatmak”, *ünde-* “seslenmek”. Şçerbak da (2016: 157) Türk dillerinde “l”den sonra +da- şeklinin kullanıldığını, bunun Türkçede arka arkaya iki “l”nin bir araya gelmesinden kaçınma eğilimden kaynaklandığını ifade eder.

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+ta-, +te-”

alta- “aldatmak”, *ünte-* “seslenmek” (Eraslan, 2012: 114).

(...) *ne tıl+ta-g+ın (...amranma)k köñülin ilinür m(e)n*

“Hangi sebepten dolayı (...) şehvetle bağlanırım ben?” (DSKP 943-944).

Täñrısı ün+tü-yü yol ayu berdi “Meleği, bağırarak yol gösteriyordu.” (İKP LX).

Kar. T.: “+da-, +de-, +ta-, +te-”

tıl-da- “sebepe olmak”, *ünde-* “seslenmek”, *okta*⁵ “ok atmak”, *irte-* “istemek, aramak” (Hacıeminoğlu, 2013: 151; Taş, 2015: 93-94).

Ol anın adakın bağ+da-dı

“O, onun ayağını güreşte bağdaladı.” (DLT 427).

Ular kuş ünün tüzdi, ün+de-r işin

“Erkek keklik sesini düzenleyerek eşine sesleniyor.” (KB 13).

Astânesin yas+ta-n-ıban izin öptim

⁵ Clauson (2007: 194) *okta-* “ok atmak” sözcüğünü +ta-, +te- eki içerisinde incelemiştir. Yazar hem +dA- hem de +tA- ekinin +la-, +le- ekinden geldiğini belirtmiş, işlevleriyle ilgili bir açıklama yapmamıştır. Bu sebeple iki ekin yazar tarafından farklı değerlendirilmesindeki sebep anlaşılamamaktadır.

“Eşiğine yaslanarak izini öptüm.” (DH H4).

Tün kün keçip ir+te-l-ür

“Devamlı onu arayıp duruyor.” (DLT 128).

Har. T.: “+da-, +de-, +ta-, +te-”

alda-, ünde-, çıkırta- “gıcırdamak”, *iste-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Yüce, 2014: 34).

Haq tvt aygay: Ey qullarım meni mü al+da-y-ur siz

“Hak, ey kullarım beni mi kandırıyorsunuz, diye sordu.” (NF 402/7).

İz+de-mek “İstemek.” (İML 100B).

(...) çıkır+ta-t-dı yük arkasını

“Yükün arkasını gıcırdattı.” (ME 18/4).

(...) qavmlar seni is+te-di-ler (NF 317/10).

Kıp. T.: “+da-, +ta-, +de-”

alda- “aldatmak, hile yapmak”, *tılta-* “bahane göstermek”, *izde-* “aramak” (Argunşah-Güner, 2015: 86).

Kerekmez kim süçüg söz birle al+da-p

“Tatlı söz ile aldatmak gerekmez.” (HŞ 1333).

Anda tapgay-siz yanı han togurmuş, kimni siz iz+de-r-siz (CC 61b).

Kaçan kim ‘akd fasıd bolsa çıkıgan urluk eyesiniñ bolur (...) artmas at+ta-gan kadarından

“Kimin anlaşması bozulursa çıkan tohum sahibinin olur, adı konulandan daha fazla artmaz.” (İMS 473b).

Çağ. T.: “+da-, +de-, +ta-, +te-”

kolda- “kola atmak, kolda tutmak”, *inde-* “seslenmek”, *yasta-* “yaslanmak”, *iste-* (Eckmann, 2005: 54; Argunşah, 2014: 112).

Cihân ikbâline ne al+da-n-ur-sın

“Dünyadaki mutluluğa neden aldanırsın?” (AD XXXIV/11).

Al+da-ban köñlümni aldın (...) (ŞHD 156b9).

Sabâhı is+de-yü uş şem’ bigi

“Mum gibi sabahı isteyerek (...)” (AD 591/6).

Kim her niçe il is+te-se hiç tapmasun (ŞHD 82a5).

Köñül her tün ferağ istep bela taşını yas+ta-ma-s (ŞHD 65a8).

E. An. T.: “+da-, +de-, +te-, +ta-”

alda- “aldatmak”, *ünde-* “çağırma”, *iste-*, *yasta-* “yaslanmak” (Timurtaş, 2012: 113; Gülsevin, 2011: 120; Yavuz, 2017: 4).

İy ki dirsın kim anuñ va’desine al+da-n-ma (HDD 36b6).

İmdi gel señ kendüzüñi iz+de-gil (GN 2142a).

Başumuzu kılıça yas+ta-y-alum (MT 48).

Yavuz yirlere yil+te-n-dü-n (...) (DK D176).

Osm. T.: “+da-, +de-”

horulda-, gürülde- (Deny, 2012: 455).

(...) *yatup gülzara yas+da-n-mış* (HB A34b).

Gümür+de-n-di begâyet heybet ile (PN 645).

Tü. T.: “+da-, +de-”

ışılda-, gürülde- (Korkmaz, 2014: 175).

Ekin tarihî dönemlerde hem “t” hem “d”li kullanımları olmasına rağmen, günümüzde yalnızca “d”li şekilleri kullanılmaktadır. Ergin (2013: 183) durumu şu şekilde açıklar: “İşlek olarak kullanıldığı ses taklidi kelimelerin sonu hep ‘l, r, y’ gibi sedalı konsonantlarla bittiği için ekin bugün yalnızca d’li şekilleri kullanılmaktadır diyebiliriz.”

(...) *Şen Dullar ve Mavi Tuna motiflerini mırıl+da-n-ır ve ıslıklarız* (Kabağağaçlı, 2014: 12).

(...) *inil+de-y-erek, motorları zorlanarak tırmanıyorlar* (Ağaoğlu, 2011: 145).

2.8.c. İşlevi

ET dönemindeki işlevi Gabain (2007: 50) tarafından “Taban ismini vasıta hâline getirir.” şeklinde belirlenmiştir. Geçişli fiiller türetir: *istâ-* “istemek”, *alta-* “aldatmak” (Gabain, 2007: 50). Buna göre Gök T. ve E. Uyg. T. dönemlerindeki örnekler şu şekildedir: **Gök T., E. Uyg. T.**nde isimlere “yapma” anlamı kazandırır: *ün-te-* “çağırma”, *iste-* (Eraslan, 2012: 114). **Kar. T.** döneminde “yapma, etme” anlamlı fiiller türetir: *ünde-, bağda-*. Yansıma sözcüklerden sonra gelerek “o sesin çıkarıldığı” anlamında fiiller türetir: *çıl-da-* “çıldır çıldır etmek”. Eşya, araç-gereç adlarına gelerek “o varlıklar vasıtasıyla yapılan fiiller” türetir: *okta-* “ok atmak” (Hacıeminoğlu, 2013: 151). **Har. T.**nde “yapma, etme” anlamlı geçişsiz fiiller türetir: *ünde-* “seslenmek”, *alda-* “kandırmak”. Kök durumundaki isimle ilgili bir işin yapıldığı anlamı verir: *at(t)a-* “adlandırmak, isim koymak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Karagözlü, 2018: 271). **Kıp. T.** döneminde adlardan geçişli fiiller (*ünde-* “davet etmek”) ve geçişsiz fiiller (*alda-* “hile yapmak”) türetir. İsimlerden sonra gelerek “bu adla ilgili bir iş yapıldığı” anlamı verir: *atta-* “ad vermek”. Yansıma sözcüklerden sonra geldiğinde, “o sesin çıkarıldığı” anlamı kazandırır: *tangırda-, hıçırda(t)-* “gıcırdatmak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Argunşah-Güner, 2015: 86; Güner, 2013: 159). **Çağ. T.**nde yansıma sözcüklerden fiiller türetir: *kırçırda-* “gıcırdatmak”. “Yapmak, etmek” anlamlı geçişli fiiller meydana getirir: *kolda-* “kolda tutmak”, *yanda(+ş)-* “yan yana gelmek, aynı tarafta olmak” (Eckmann, 2005: 54; Argunşah, 2014: 112). **E. An. T.** döneminde yansıma seslerden türeyen fiiller oluşturur: *güvülde-*. İsimlerden geçişli fiiller türetir: *alda-* “aldatmak”, *ünde-* “seslenmek” (Gülsevin, 2011: 120). **Osm. T.**nde yansıma sözcük köklerine gelerek eylemler yapar: *patırda-, kıtırda-*⁶. Yapı olarak yansıma sözcüklere benzeyen ancak “görünüş” anlamı taşıyan sözcüklerden

⁶ Deny (2012: 470) yansıma sözcüklerden tek heceli olanların +IA- eki ile, iki heceli olanların +dA- eki ile fiil yapıldığını belirtmiştir.

fiiller türetir: *parıl-da-*. İsimlerden geçişli (*bağ-da-*, *izde-* “aramak”) ve geçişsiz fiiller türetir (*yaş-da-* “yaşlanmak”, *kımıl-da-*) (Deny, 2012: 470; Hacıeminoğlu, 2016: 252; Hengirmen, 1083: 134; Yavuzarslan, 2019: 33). **Tü. T.**⁷ döneminde yansıma sözcüklere eklenerek “o sesin çıktığı” anlamı kazandırır: *şırıl-da-*, *vızıl-da-* (Gencan, 2007: 353). Banguoğlu (2007: 204) bu şekilde oluşmuş fiillere “yansılama fiilleri” adını vermektedir. Kimi zaman yansıma köklere benzer yapıda sözcüklere gelerek görünüş (*parıl-da-*, *ışıl-da-*) ve hareketle ilgili (*fingirde-*, *kıpırda-*) tamamı geçişsiz fiiller de türetir (Gencan, 2007: 354; Korkmaz, 2014: 175; Banguoğlu, 2007: 205). *Bağ-da-* “birkaç şeyi birbirine geçirerek bağlamak, güreşte sarmaya almak”⁸ sözcüğünde ise “yapmak, etmek” anlamı kazandırdığı görülür (Tietze-Tekin, 1994: 160). Eker (2006: 355) *alda-t-* ve *bağ-da-* sözcüklerinde görülen ek ile yansıma sözcüklerden sonra getirilen +DA- ekinin birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Eker’e göre bunlardan ilkinin kullanım sıklığı oldukça düşüktür ve geçişsiz fiiller yapar. Yansıma sözcüklere getirilen +DA- ekinin görevi ise geçişsiz fiiller türetmek olarak ele alınmıştır.

2.9. +(I)k-: *bir+ik-*, *göz+ük-*

2.9.a. Kökeni

Şçerbak (2016: 167) -(I)k+’lı gövdelerin edilgen anlama sahip olmasından dolayı (*aguk-* “zehirlenmek”) ekin edilgen çatı göstergesi olduğu yönünde görüşlerin varlığını ifade etmiştir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 203) iki tane tekrarlı hareket bildiren ekin birleşimi ile (“-ı” ve “-k”) oluştuğunu ifade eder.

2.9.b. Biçimi

Gök T.: “+k-, +ık-, +ik-, +uk-”

kük- “ünlü olmak” (< ü “şöhret”+ k-), *taşık-* “ayaklanmak” (< taş “dış”+ ık-), *içik-* “tabi olmak, bağımlı olmak”, *yoluk-* “yolda karşılaşmak” (Tekin, 2014: 142; Şirin, 2015: 49).

(A)lpı (e)rd(e)mi (a)nta kü-k-di (KÇ 4).

Kanım kagan yiti yegirmi erin taş+ık-mış

“Babam kağan on yedi adamla ayaklanmış.” (Kül T.D37).

İç+(i)k-(i)gme iç+(i)k-di bod(u)n boltı

“Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu.” (BK D37).

E. Uyg. T.: “+k-, +ık-, +ik-, +uk-”

aguk- “zehirlemek” (< agu “zehir”+ k-), *taşık-* “dışarı çıkmak” (< taş “dışarı”+ ık-), *birik-*, *yoluk-* “karşılaşmak” (Şen, 2017: 63).

Yilvikip agu+k-up ölürgeli sakınsar yana ol ok kıltaçık tegir

“Büyü yapıp (onları) zehirlemeği, öldürmeği düşünse o kimseye saldırır.” (KİP 184).

⁷ Korkmaz (2014: 175) ve Banguoğlu’nun (2007: 204) eserlerinde yer verdiği *ünde-*, *yalda-* vb. sözcükler GTS ve DS’de yer almadığı için bu bölümde örnek olarak incelenmemiştir.

⁸ Ergin (2013: 182) *bağdaş* fiilinin buradan geldiğini düşünmektedir.

Tug t(a)ş+ık-ır (ä)rkli y(ä)lm(ä) (ä)ri k(ä)lti (ŞU D5-6).

Teñri tilgeni birle birgerü bir+ık-ip (...)

“(Daha sonra ikisi) bir bütün hâline gelip (...)” (DSKP 12-13).

Bir y(e)g(i)rm(i)nç (a)y s(ä)kiz y(e)g(i)rm(i) (...) (y)ol+uk-d(i)-m (ŞU G1).

Kar. T.: “+ık-, +ik-, +uk-, +ük-”

çawık- “ünlenmek”, *birik-* “bir olmak”, *muñuk-* “bunalmak, ümitsizliğe düşmek”, *küzük-* “göz olmak” (Dilaçar, 2016: 100; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 266; Kök, 2004: 499).

Er çaw+ık-tı “Adam meşhur oldu.” (DLT 327).

(...) ägär bir+ık-se kişi päri kældirmäkläri üzäle bu okıgu mänizlig kältürmägäylär anıñ täg (KT-SKT 212v/4).

Muñ+uk-mış kişiler ölümüg kolur

“Sıkıntıda olan kişiler ölümü ister.” (KB 2397).

Yıl küz+ük-tü “Zaman (mevsim) güz oldu.” (DLT 327).

Har. T.: “+ık-, +ik-, +uk-”

andık- “yemin etmek”, *birik-*, *yoluk-* “karşılaşmak” (Eckmann, 2014: 10; Hacıeminoğlu, 2016: 234; Toparlı-Argunşah, 2018: 207).

Ant içti, and+ık-dı (ME 152/3).

Bu üç bir+ık-iben bolur bil iman

“Bu üçünün bir araya gelerek imanın gerçekleşeceğini bil.” (MM 21).

(...) velikin tobra yul+uq-tı, ol tobranı yuldı

“(...) velakin torbayla yolda karşılaştı, o torbayı buldu.” (NF 405/13).

Kıp. T.: “+ık-, +ik-, +ıh-, +uk-, +uñ-”

birik-, *tarık-*, *tarıñ-* “daralmak”, *yoluk-*, *yoluñ-* “rastlamak” (Karamanlioğlu, 1989: 50; Güner, 2013: 161).

Kalıp yalguz tidi köngli tar+ık-sun

“Dedi ki yalnız kalıp gönlü darlansın.” (HŞ 3113).

Kaçan kim keç+ık-se andan soñra ol zimmi bolur

“Her kim geçikse (bir yılı aşsa) o kişi zimmi olur.” (İMS 431b).

Öltür anı kim ol yürüp dayım san'atı kim yol+uk-sa soymaktur (GT 25/8).

Çağ. T.: “+k-, +ık-, +ıh-, +ik-, +uk-, +ük-”

yağık- “düşman olmak” (<yağı “düşman”+k-), *atık-* “ad salmak, meşhur olmak”, *kanıñ-* “kana susamak”, *birik-*, *yoluk-* “karşılaşmak”, *çölük-* “çölde kalmak, susamak” (Eckmann, 2005: 55; Akdoğan, 1988: 537; Karasoy, 1998: 405).

Kim yagı+k-sa Şeyh Şeybaniga

“Kim Şeyh Şebani’ye düşman olsa (...)” (ŞHD 885).

Tar+ık-mağ: münkabız ve mütefeccir olmak (...) (SEL-“tarıkmak”).

Halkuñ kanına böyle kan+ıh-mah ne fâyide

“İnsanların kanına böyle susamak ne fayda?” (AD 566/4).

Tozundan işigüñüñ tûyiyâ el+ık-dür-se/Bula-y-dı gözlerine (...)

“Gözlerine eşiğinin tozundan sürme elde edip bulaydı (...)” (AD 289/7).

Bu fakirga yol+uk-tu “Bu fakirle karşılaştı.” (MN T252).

Ni tilbe boldı çöl+ük-ken bu sihr-i ‘ışk ara

“Bu sihrin ışığını ne çok istedi susamışken.” (ŞHD 138a9).

E. An. T.: “+ık-, +ik-, +ük-”

başık- “baş vermek, uç vermek”, *birik-*, *gözük-* (Ergin, 2018: 437; Canpolat-Önler, 2016: 112).

(...) *ya baş+ık-mak+dan sakınmak ya baş+ık-mış+ı oñultmaktır* (EM P55b4).

Ömr içinde bir+ik-üp gitdüg-içün (GN 395b).

(...) *ellerin yihine çekdi göz+ük-me-sün diyü* (DK D115).

Osm. T.: “+ık-, +ik-, +uk-, +ük-”

tarık- “daralmak, içi sıkılmak”, *gecik-*, *otuk-* “hayvan yavrusunun ot yiyeceği çağa gelmesi”, *gözük-* (Hacıeminoğlu, 2016: 256; Sakin, 2013: 112).

Sana bir+ik-en birlik oldur ebedî dirlik (YED 320/4).

Uzaktan belli olmaya başlamak, ufukta akımsı göz+ük-üvermek (KT-“ağarmak”).

Tü. T.: “+ık-, +ik-, +ük-”

birik-, *darık-* “sıkılmak”, *gözük-* (Ergin, 2013: 183).

Ac+ık-mış-ın-dır (Ağaoğlu, 2011: 182).

O da, kendini bir su bir+ik-inti-s-i-n-de görünce çok gururlanmış, öbürlerine küçümser bir bakış atmış (Akın, 2004: 142).

2.9.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde isimlerden “yapma, olma” bildiren, kök anlamı pekiştiren geçişsiz fiiller türetmektir (Hatiboğlu, 1974: 82; Banguoğlu, 2007: 211). **Gök T.:** *taşık-*, *yoluk* “yolda karşılaşmak” (Tekin, 2014: 142; Şirin, 2015: 201). **E. Uyg. T.:** *antık-* “ant içme”, *taşık-* “dışarı çıkmak” (Tekin, 2019: 17; Şen, 2017: 63). **Kar. T.:** *birik-* “bir olmak”, *çawık-* “ünlenmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 266; Dilaçar, 2016: 100). **Har. T.:** *tarık-* “daralmak, darlanmak”, *andık-* “yemin etmek” (Hacıeminoğlu, 2016: 234; Eckmann, 2014: 10). **Kıp. T.:** *birik-*, *kéçik-* “gecikmek”. Bu dönemde benzerlik ifade eden fiiller de türetmiştir: *tatık-* “yabancı gibi konuşmak”. *Yoluk-* “karşılaşmak” sözcüğünde “karşılıklı yapılma” anlamı kazandırdığı görülür (Güner, 2013: 161; Argunşah-Güner, 2015: 611). **Çağ. T.:** *birik-*, *tarık-* “kederlenmek, daralmak” (<tar “dar”+ ık) (Eckmann, 2005: 55; Akdoğan, 1988: 537). **E. An. T.:** *birik-*, *gözük-* (Ergin, 2018: 437; Yavuz, 2017: 196). **Osm. T.:** *elik-* “yabancılik çekmek”, *gecik-*. Sınırlı sayıda örnekte benzerlik anlamı taşıyan fiiller türetmiştir: *yelik-* “yel gibi olmak” (Hacıeminoğlu, 2016: 255-256). **Tü. T.:** *birik-*, *acık-* (Hatiboğlu, 1974: 82; Ergin, 2013: 183; Banguoğlu, 2007: 211).

2.10. +(I)msA-: az+(ı)msa-, küçü(k)+ümse-

2.10.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 77), Çotuksöken (2011: 140) ve Bulak (2012: 695) ekin +(I)m ve -sA eklerinden oluşmuş bir ek olduğunu belirtmişlerdir.

Gabain (2007: 59) ET döneminde “-°msın-, -°msin-” biçiminde görülen eki “-°m+sı-n-” biçimiyle ayırır. Sondaki -n-’nin dönüşlülük eki olduğunu ifade eder.

Ergin (2013: 184) isimden isim yapım eki +sa-, +se-’nin başına “m” sesinin getirilmesiyle oluştuğunu söyler. Ergin’e göre “m” sesi ya “m” ile biten bir sözcüğe getirilen +se-, +sa-’nın yanlış ayrılmasıyla ya da benzetme yolu ile kullanılmaya başlanmıştır. Ergin (2013: 184) ekin “yapma, olma” bildirdiğini ve işleklik sahasının geniş olmadığını belirtmiş; *azımsa-*, *benimse-*, *küçümse-* sözcüklerini örnekleyerek *gü-lümse-* fiiliyle benzerliklerine dikkat çekmiştir. Ergin’e göre bu sözcük iki şekilde değerlendirilebilir: 1. Benzetme yoluyla ek, fiilden fiil türetme görevinde kullanılmıştır, 2. *gül-* fiili önce -m+ eki ile isim yapılmış, ardından +sA- eki ile fiilleştirilmiştir.

Korkmaz (2014: 179) Türkçenin tarihî dönemlerinde +sA şeklinde bir ek bulunmasına rağmen +(I)msA- ekinin görülmediğine dikkat çeker. Korkmaz’a göre ek, bir gelişmenin ürünü olabilir. Ancak bu gelişmenin ne şekilde olduğunun henüz kanıtlanmadığına yer vermiştir.

Banguoğlu (2007: 212) iyelik eki +İm ile istek bildiren isimden fiil yapım eki +sE-’nin birleşimiyle oluştuğunu belirtir.

Karaağaç (2013: 314) ekin eski eylemden ad yapan “-g+” eki ile addan eylem yapan +sa-’dan oluştuğunu savunur ve şu şekilde görselleştirir: -g-sa->-msa-.

Ek, çalışmamızda tarihî dönemlerde görülen +(I)msIn- ekinden evrilmiş kabul edilmektedir. Bu ekin birleşik bir ek olduğu ve ayrımında Gabain’in (2007: 59) görüşleri benimsenmektedir.

2.10.b. Biçimi

Gök T. dönemindeki kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “, +ımsı-, +ımsi-”

atakımsın- “ün sahibi gibi davranmak”, *begimsin-* “kendisini bey sanmak, bey kılığına girmek” (Gabain, 2007: 59).

Kar. T.: “+ımsi-”

eşimsin- “eş saymak, arkadaş gibi davranmak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61).

Eş+ımsi-n-me-gil sen kıya baknu tur (KB 4095)

Har. T., Kıp. T., Çağ. T. ve E. An. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “+ımsa-, +imse-”

azımsa-, *benimse-* (Yavuzarslan, 2019: 89, 122).

Az+ımsa-mak: *Az görüp beğenmemek, istihfaf etmek* (KT- “azımsamak”).

Benden aldığı kitabı ben+imse-di (KT- “benimsemek”).

Tü. T.: “+ımsa-, +imse-, +ümse-, +umsa-, +mse-”

azımsa-, *benimse-*, *özümse-*, *yokumsa-*, *kötümse-* (Çotuksöken, 2011: 140).

“k” ile biten sözcüklere eklendiğinde, sözcüğün sonundaki “k”nin düştüğü görülür: *küçük+ümse>küçümse-* (Korkmaz, 2014: 179).

(...) “Bir işi, sık sık gün ve biçimini değiştirerek küçü(k)+mse-n-ir duruma düşürmek.” (Akın, 2004: 85).

2.10.c. İşlevi

Ekin, kullanıldığı dönemlerdeki ortak işlevi “öyle saymak, o şekilde davranmak” anlamına gelen fiiller türetmektir. **E. Uyg. T.:** *begimsin*- “kendisini bey sanmak, bey kılığına girmek”, *atakımsın*- “ün sahibi gibi davranmak” (Gabain, 2007: 59). **Kar. T.:** *eşimsin*- “eş saymak, arkadaş gibi davranmak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61). **Osm. T.:** *azımsa*-, *benimse*- (Yavuzarslan, 2019: 89, 122). **Tü. T.:** *özümse*-, *kötümse*- (Banguoğlu, 2007: 212).

2.11. +(I)rgA-: *yad+ırğa*-

2.11.a. Kökeni

Tekin (1992: 82) ekle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bu eki mürekkep bir ek olarak da telâkki etmek mümkündür: +r-°k+a-; fakat elimizdeki misallerden hiçbirisi *+r, *+r°k veya *+°kd- şeklinde görülmemektedir.”.

Hamilton (2015: 117) ekin *irk*- “biriktirmek, yığmak” fiilinden gelişmiş olabileceğini söyler. -*irkä*’daki ä’nın ise genellikle abartı anlamı veren bir ek olduğunu ifade eder. *Esirkä*-, *tsuyurqa*-, *alpırqan*-, *özirkän*- vb. fiillerin önceleri “vicdan ya da merhameti kendinde biriktirmek, toplamak; kendi kişiliğine yığmak” anlamlarında kullanılmış olabileceğine yer verir.

Korkmaz (2014: 179) ve Eraslan (2012: 115) ekin birleşik bir ek görünümünde olduğunu belirtmişler ancak hangi biçimlerin birleştiği konusunda bilgi vermemişlerdir.

Ercilasun (2014: 39) +(I)rGA- eki ile +GA- ekinin görevlerinin benzer olduğunu belirtmiştir. Ercilasun’un eki, birleşik olarak düşündüğü yorumlanabilir.

Hacıeminoğlu (2016: 208) “Bizce bu ek, isimden fiil yapan -ı/-i/-u/-ü- üzerine önce -r- fiil yapma eki, sonra da -k-a/-k-e- isim ve fiil ekleri gelerek teşekkül etmiştir.” açıklamasına yer vermiştir.

Deny (2012: 464) ekin Altaycadaki “-rqa” ekine yaklaştırılması gerektiğini savunur.

2.11.b. Biçimi

Gök T.: “+urka-”

tokurka- “kendini tok saymak” (Tekin, 2003: 88).

Türk budun tok+urka-k sen “Türk milleti, sen tok görünürsün.” (Kül T.G8).

E. Uyg. T.: “+ırka-, +irke-, +urka-”

alpırqan- “yiğitlenmek”, *özirke*- “kendine gelmek, kendine dönmek”, *tsuyurqa*-“acımak” (<tsuy “günah”+ urka-) (Hacıeminoğlu, 2016: 208; Eraslan, 2012: 115).

Yırig tañlayu es+irkä-y-ü ıglayu tägrä tolı tururlar erti “Şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı (meydanı) doldurup duruyordu (İKP LXXI).

(...) *ërinçkediler tsoy+urka+dı+lar*

“(...) acıdılar, merhamet ettiler” (AY 612/12).

Kar. T.: “+irke-, +urka-, +ırka-”

esirke- “korumak, merhamet etmek” (<es “kötülük, fenalık” + irge-), *soyurka-* “acımak, merhamet etmek”⁹, *tañırka-* “hayret etmek” (<tañ “hayret, şaşırma”+ ırka-) (Ercilasun, 2014: 39; Güner, 2008: 161).

Aydılar tañ+ırka-r mu sen (KT-SKT 169r/6).

Es-irke+p açır men saña ay yigitlik (KB 84).

(...) *bu muñlug kulug soy+urka-p keçürgil yazukın kamug* “(...) bu muhtaç kulu affedip bağışla bütün günahlarını.” (KB 28).

Har. T.: “+ırka-, +irge-”

tañırka-, esirge- (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190).

(...) *tañ+ırka-p bastı yük arkasını çıkırtatdı* (ME 18/4).

(...) *hurmet tutdu aña, es+irge-di aña* (ME 59/3).

Kıp. T.: “+ırğa-, +ırğa-, +irge-, +urga-”

açırğa-, azırğa- “küçümsemek”, *ésirge-* “merhamet etmek”, *soyurğa-* “bağışlamak, merhamet etmek” (Güner, 2013: 164; Türk vd., 2011: 206).

Tañ+ırka-p barmakıñnı tişlegeysen

“Hayrete düşüp parmağını ısıracaksın.” (HŞ 1165).

Seni es+irge-r men (CC 66b17).

Teñri seni soy+urga-dı “Tanrı seni ödüllendirdi.” (CC 76a2).

Çağ. T.: “+ırğa-, +irge-, +urğa-”

tañırğa- “şaşırmak”, *ésirge-, muñurğa-* “sıkılmak, üzülmek” (Argunşah, 2014: 114).

Dahı henûz az+ırğa-dı Kassâm-ı Lem-yezel “Ancak (onu) azımsadı Kassâm-ı Lem-yezel.” (AD LV/3).

Es+irge-me-di ol şâh-ı cüvânı “O civan padişahı esirgemedi.” (AD tkVII/5).

E. An. T.: “+ırğa-, +irge-”

azırğa- “azımsamak”, *esirge-* (Şahin, 2015: 76).

Dü cihân ni ‘metin az+ırğa-n-a bir mürçeye (APD-3.kaside).

Babam bu kafirleri es+irge-miş kibi (...) (DK 133/3).

Osm. T.: “+irge-, +ırğa-, +ürge-”

esirge-, yadırğa- “yabancı saymak”, *güciürge-* “gücüne gitmek, güç saymak” (Deny, 2012: 464; Hacıeminoğlu, 2016: 255).

Gel es+irge beni devletlü güzel başuñ için (HB W98b).

Yad+ırğa-mak: 1. *Yabancı nazarıyla bakmak, ecnebî addetmek* (KT- “yadır-gamak”).

Tü. T.: “+ırğa-”

yadırğa- “yabancılamak” (Banguoğlu, 2007: 213).

Çorlu girişinin bunca az trafikle böylesi rahat olması yad+ırğa-t-ıyor Bay-ram’ı (Ağaoğlu, 2011: 124).

⁹ Ercilasun (2014: 39) sözcüğün Çince “günah, suç” manasına gelen *tsuiden* geldiğini belirtmiştir.

2.11.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde çok az sayıda sözcükte kullanılmıştır. Görülen sözcüklerde “öyle hissetmek, o şekilde davranmak, ... gibi saymak” anlamı verir. **Gök T.:** *tokurka-* “kendini tok saymak” (Tekin, 2003: 88). **E. Uyg. T.:** *kıvrırka-* “hasislik etmek”, *tsuyurka-* “acımak” (Eraslan, 2012: 115). **Kar. T.:** *soyurka-* “şevkatli olmak, bağışlamak”, *esirke-* “acımak, eseflenmek” (Taş, 2015, 111). **Har. T.:** *tañırka-*, *esirge-* (Argunşah- Yüksekaya, 2014: 190). **Kıp. T.:** *açırğa-* “üzülmek, acı çekmek”, *esirge-* “merhamet etmek” (Argunşah-Yüksekaya, 2014: 330). **Çağ. T.:** *munğurga-* “sıkılmak, üzülmek”, *azırğa-* “azımsamak” (Eckmann, 2005: 55). **E. An. T.:** *azırğa-* “azımsamak”, *esirge-* (Şahin, 2015: 76). **Osm. T.:** *basırgan-* “kabuslanmak”, *azırgan-* “az vermek, eli sıkı davranmak” (Deny, 2012: 464). **Tü. T.** için Ergin (2013), Adalı (2004), Hengirmen (1999), Karaağaç (2013) ve Boz (2012) +(I)rgA- ekine yer vermemişlerdir. Ekin eserlerinde yer almayışı kanaatimizce ekle ilgili az sayıda sözcük türetiliyor olması ve pek çok örnekte ek çıkarıldığında kalan bölümün Tü. T. için anlam taşıyor olması ile ilişkilidir.

Hatiboğlu (1974: 78), Banguoğlu (2007: 213), Eker (2006: 356) ve Çotuksöken (2011: 150) ise eserlerinde +(I)rgA- ekine yer vermiş ve şu örnekleri incelemişlerdir: *azırğa-* “azımsamak”, *yadırga-* “yabancılamak”, *esirge-* (Hatiboğlu, 1974: 78; Banguoğlu, 2007: 213).

Verilen örneklerden *azırğa-* fiili TDK sözlüğünde yer almadığından, *esirge-* sözcüğünün kökü olarak kabul edilen *es* ile sözcüğün geneli arasında bir ilişki bulunmadığından tarafımızca yalnızca *yadırga-* fiilinde bu ekin olduğu kabul edilmiştir.

2.12. +It-: *toz+ut-*, *berk+it-*

2.12.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

2.12.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili +(I)t- ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+üt-”

bäküt- “sağlamlaştırmak, berkimek” (<bäk “sağlam, sert”+ üt-) (Caferoğlu, 1968: 38).

Kar. T.: “+t-, +ıt-, +it-, +üt-”

süwrit- “sivriltmek”, *tozıt-* “toz kaldırmak”, *berkit-* “güçlendirmek, sağlamlaştırmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 328, 336; Bice, 1993: 40).

Ol yıgaçığ süwri+t-ti

“O, tahta vb. şeylerin ucunu sivriltilti.” (DLT 431).

Men berk+it-se-m elk-ayak cümle güvah

“Ben sıkı tutsam el-ayak cümle şahit.” (DH H21).

Ol toprak toz+it-tı

“O, tozu kaldırıp tozuttu.” (DLT 418).

Közin yirke tikti bek+üt-ti tilig (KB 956).

Har. T.: “+t-, +it-, +üt-”

açıt- “yüz ekşitmek, surat yapmak”, *kenit-* “genişletmek”, *körküt-* “göstermek” (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Ünlü, 25).

Kıp. T.: “+it-”

berkit- “güçlendirmek” (Toparlı, 2017: 325).

(...) *takı tişni berk+it-mek kümüş birle reva bolur*

“(...) dahi dişini gümüş ile sağlamlaştırmak makbuldür.” (İMS 446b).

Çağ. T.: “+it-”

berkit- “güçlendirmek” (Şavk, 2011: 50).

Lengerin berk+it ki sin sünnetidin (ŞHD 20b5).

E. An. T.: “+it-, +üt-”

berkit-, berküt- “güçlendirmek” (Canpolat-Önler, 2016: 24).

(...) *içegüyi berk+id-ür ve adama kuvvet verür* (EM P10b2).

(...) *dağı bozmağız andlarıñuzı berk+üt-dük-den soñra* (SKT 293b).

Osm. T.: “+it-”

berkit- “güçlendirme, kuvvetlendirme” (<berk- “güç, kuvvet”+ it-) (Tatçı, 1998: 432).

Gönül niçe berk+it-me+(y)e dost iline giden yola (YED 139/4).

Tü. T.: Ergin (2013), Banguoğlu (2007), Hatiboğlu (1974), Korkmaz (2014), Gencan (2007), Adalı (2004), Eker (2006) ve Karaağaç (2013) eserlerinde ilgili eke yer vermemişlerdir. Ekin gerek tarihî Türkçede gerek günümüz Türkçesinde işlek olmayan bir ek olmasının bu tercihte etkili olduğu kanaatindeyiz. Ancak TDK GTS’de *tozut-* ve *berit-* sözcüklerinde ilgili ek örneklenebilmektedir.

Yolu toz+ut-arak, bir dirseğin ardından yitip gidiyor (Ağaoğlu, 2011: 303).

2.12.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde “yapma” bildiren geçişli fiiller oluşturmaktadır.

E. Uyg. T.: *bäküt-* “sağlamlaştırmak, berkimek” (Caferoğlu, 1968: 38). **Kar. T.:** *süwrit-* “sivriltilmek”, *tozit-* “toz kaldırmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 328, 336).

Har. T.: *kenit-* “genişletmek”, *körküt-* “göstermek” (Toparlı-Argunşah, 2018: 55).

Kıp. T.: *berkit-* “güçlendirmek” (Toparlı, 2017: 325). **Çağ. T.:** *berkit-* “güçlendirmek” (Şavk, 2011: 50).

E. An. T.: *berkit-* “güçlendirmek” (Canpolat-Önler, 2016: 24). **Osm. T.:** *berkit-* (Tatçı, 1998: 432).

Tü. T.: *tozut-* (Ağaoğlu, 2011: 303).

2.13. **+kIr-**: *hay+kır-*, *fış+kır-*

2.13.a. Kökeni

Tekin (1982: 504-513) *On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KırA}* adlı makalesinde ekin etimolojisi ile ilgili yapılan çalışmalara ve kendi görüşlerine yer vermiştir. Buna göre, Ramstedt; ekin Türkçe ve Moğolcada ortak bir ek olduğunu belirten ilk kişidir. Ramstedt eki, Moğolca -gi-/ -ki- ve -ra- eklerinin birleşimi olarak gördüğü -gira-, -kira- ekiyle ilişkilendirmiştir. Ekin ilk kısmı olan -gi-/ -ki-’den -gi-’yi Moğolcadaki *ge-* “söylemek” fiiline, -ki-’yi *ki-* “yapmak” fiiline dayandırmaktadır. Bang ise eki -gür- ekine bağlar. Ancak Tekin; Bang’ın bu görüşüne, -gür-’ün

ünlüsünün yuvarlak, -kır, -qır'ın ünlüsünün düz olması sebebiyle karşı çıkmaktadır. Sevortyan ise fiilden isim yapan -kı eki ile isimden fiil yapan -r'nin birleşimiyle oluştuğunu savunur. Tekin, Sevortyan'ın görüşünü; -kı'nın fiilden isim yapan bir ek olmasına rağmen, incelenen yansıma türeyişli kelimelerde isim köklerine getiriliyor olması bakımından eleştirir. Tekin'in ekin oluşumuyla ilgili görüşleri ise şöyledir: “yapmak, etmek, oluşturmak” anlamına gelen ve bir sesin çıkarıldığını belirtmek için kullanılan kelimenin Moğolcada *ki-*, Yakutçadaki *-gin*, Türkçede *qıl-* oluşu dikkate değerdir. Bu denklik, ekin ilk kısmının *kı-* fiilinden geldiğini açıklamaktadır. Kendisinden sonra eklenen isimden fiil yapım eki -ra ile meydana gelen -kira, -kıra eki zamanla iki şekle girmiştir: sondaki “a”nın kaybıyla -KIr- veya ekin ilk ünlüsünün kaybıyla -KrA (Tekin, 1982: 506-506).

Deny (2012: 336) +kIr- eki ile ettirgenlik eki “-ğAr, -kAr> -Ar” arasında bir ilişki kurulabileceğine işaret etmiştir.

Erdal (1991: 466-468) “+kı-” eki ile geçişsiz fiiller yapan “-r-” ekinin birleşimiyle oluştuğu söylemektedir.

Banguoğlu (2007: 213) isimden fiil yapım eki +Ir-'ın “k” ile biten iki heceli bir isme geldiğinde oluşan birleşme sonucu doğduğunu düşünmektedir: *sümük+ür-> sümükür-*.

Korkmaz (2014: 176) da *sümükür*-<*süm-ük-ür sözcüğünü örnekleyerek ekin birleşik bir ek de olabileceğini ifade eder ve +k-(I)r- şeklinde ayırır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 203) +kIr-'ın birleşik bir ek olduğunu belirtmiş, birleşimle ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir. Yazarlar, -k'nin tekrarlı hareket bildiren eklerle birleştiğini; +kIr eki için ise aslî anlamının “tekrar” olduğunu bildirmişlerdir. Bu durumda ekin ilk bölümün +k olarak düşünüldüğü söylenebilir.

Şçerbak (2016: 162-163) incelenen ek ile *ur-*, *ır-* yardımcı fiili arasında bir ilişki olup olmadığına değinmektedir. *Ur-* fiilinin ses taklidi kelimelerle birleşimleri çok büyük bir grup oluşturmaktadır: ET *cam cam ur-* “gürültüyle vurmak”. Yazar buradan hareketle, *ur-* fiilinin kelime yapma görevinin aslen parçalanmayan, kök hâlinde bulunan ancak zamanla ek gibi düşünülüp ayrılmış kısmın *ur-* fiiline benzetilerek incelenmiş olabileceğini sorgular. Şçerbak ses taklidi fiillerin çok eski dönemlere dayanmadığını belirtir ve şunları söyler: “Ses taklidi fiilleri çok eski dönemlerin mirası saymak için bir esas yoktur. Onlar, net ifade edilmiş şekil bilgisel yapıya sahiptir; alışılmış ek unsurları, kısmen de ölmüş olan (taşlaşmış) unsurları kendilerine birleştirir ve bu yüzden de belirlenemiyorlar.”.

Çalışmamızda ekin birleşik bir ek olduğu kabul edilmektedir. Ancak, tüm dönemlerde türettiği kelimelerin anlam özelliklerine bakıldığında, sözcüklerin hiçbirinde ettirgenlik anlamına rastlanmamış, aksine fiillerin tamamında etken bir anlatımın söz konusu olduğu görülmüştür. Bu sebeple birleşmenin ikinci kısmının -r- ettirgenlik eki olduğu görüşü kabul edilmemektedir.

2.13.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+kır-, +kur-, +gır-”

aykır- “homurdanmak, pofurdamak”, *yangkur-yanggır* “tınlamak, çınlamak” (Erdal, 1991: 466; Şçerbak, 2016: 159; Ayazlı, 2012: 360).

Avıcı keyikçi (...) avlaguluk yerke te(gip)keyikle(gülük) yavlak ünin kık(ı)rışup ala+(kır-ışıp)

“Avcı avlanacağı yere gelip ava başlayacağı (zaman hayvanlar) dehşet verici bir sesle bağırışıp çağtışarak (ortalığı velveleye verirler).” (DSKP 196-199).

(...) üzäliksiz nomlug küvrügüg yañ+kur-t-u tokıp (...)

“(...) her şeyden üstün dharma davulunu çalıp (...)” (AY 580).

Kar. T.: “+kir-, +kır-, +kür-, +hır-, +ır-”

bürkir- “püskürtmek”, *kaķır-* “boğazını gürültülü şekilde temizlemek”, *ötkür-* “öksürmek”, *kıçhır-* “hıçkırmak”, *sızgır-* “ıslık çalmak”, *bırkır-* “bırk diye ses çıkarmak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61; Şçerbak, 2016: 159; Ercilasun-Akkoynulu, 2018: 281, 540).

Hacıeminoğlu (2013: 154) eki +ır-, +ir- olarak ele almıştır. Yazara göre *bakır-* “bağırmaq” < bak+ır-, *bırkır-* “homurdanmaq” < bırk+ır-, *kakır-* “boğazını temizlemek” < kak+ır- sözcükleri belirtilen şekilde ayrılmalıdır¹⁰.

Abir bür+kır-er teg tünerdi kalık

“Güzel koku serpilir gibi alacalandı gök.” (KB 3198).

Roz-ı mahşer kıç+kır-gay-mu kel âzadım

“Mahşer günü haykırayım mı, gel azadım.” (DH H22).

At bırk+ır-dı

“At bırk diye ses çıkardı.” (DLT 352).

Ol anı aç+ır-dı

“O, onu aç bıraktı.” (DLT 137).

Har. T.: “+gır-, +gür-, +kır-, +kir-, +kur-, +kür-, +ur-”

bısgır- “gülümsemek”, *ögür-* “öğürmek, yüksek sesle bağırmaq” < ö+ gür, *bıskır-* “gülümsemek”, *kekir-*, *kıkur-* “seslenmek, çağırmaq”, *tüfkür-* “tükürmek”, *ak-sur-* “aksırmak” (Eckmann, 2014: 54, 192; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Yüce, 2014: 102; Karagözlü, 2018: 82, 290).

(...) yahıldı andın bısgır-dı kedildi (ME 179/4).

Abbas taqı çaqırdı, Ey ensar ö+gür-i, ey muhacir ö+gür-i, ey musulmanlar, keliñler

“Abbas, ey ensarlar, ey muhacirler, ey Müslümanlardıye çağırdı.” (NF 73/15).

(...) sirkege mandı bıskır-dı

“Sirkeye bandı, pıskırdı.” (ME 141/1).

Ke+kır-dı

“Geğirdi.” (İML 88B).

¹⁰ Hacıeminoğlu, kökleri ses taklidi olan bu sözcüklerin kök ve eklerine ayrılmasını doğru bulmamaktadır. Çünkü kök bölümleri tek başına anlamlı değildir.

Kı+kur-guçı

“Seslenen, çağırın” (İML 129B).

Tü+kür-di

“Tükürdü.” (İML 88A).

Adam peygambar ‘as aqs+ur-dı taqı alhamdulillahi tedi

“Adem peygamber aksırdı ve elhamdülillah, dedi.” (NF 278/10).

Kıp. T.: “+ır-, +ir-, +ur-, +ür-, +kır-, +kir-, +kur-, +kür-, +gır-, +gir-, +gür-”

kakır- “tükürmek”, *kêkir-* “geğirmek”, *aksur-*, *bürkür-* “püskürmek”, *kıçkır-* “bağırarak”, *kekir-* “geğirmek”, *askur-* “öksürmek”, *çüçkür-* “hapşurmak, aksırmak”, *kıgır-* “çağırarak”, *begir-* “melemek”, *ögür-* “öğürmek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330; Argunşah-Güner, 2015: 86, 687, 730; Güner, 2013: 160).

Kı+ğır-dı-lar-dı bir bennā-yı üstād

“Bir yapı ustadı çağırdılar.” (HŞ 40).

Neteg kim ke+ğır-se, ya aksursa avazı köterilse

“Eğer biri geğirse, hapşursa, sesi gitse (...)” (İMS 194a).

Kak+ır-dı-m

“Hah diye tükürdüm.” (CC57b 12).

Kim kim aks+ur-sa ayıtsa añar takı bir kişi yerhamük Allah (...)

“Bir kişi hapşursa, birisi ona yerhamük Allah dese (...)” (İMS 185b).

Bürk+ür-ir men

“Püskürttüm, sıçrattım.” (CC 80b19).

Takı kerahiyet-turur inç+kır-mak horaz, tawuk kibi

“Horoz, tavuk gibi gaga vurmak harama yakındır.” (İMS 188a).

Ke+kır-di-m

“Geğirdim.” (CC 57b9).

Çüç+kür-dim

“Hapşurdum.” (CC 57b11).

Çağ. T.: “+kır-, +kür-, +gır-, +gür-”

inçkir- “ince sesle ağlamak”, *tükür-*, *kıçgır-* “çağırarak, haykırmak”, *ögür-* “hıçkırarak ağlamak” (Argunşah, 2014: 112; Şavk, 2011: 220).

İnc-kır-mek: *aheste aheste girye ve nale etmek (...)* (SEL-“inckirmek”).

Büs-kür-mek: (...) *girü def’irmek* (SEL-“büskürmek”).

Iç-ğır-mak: *gegirtmek, hakek* (SEL-“ıçgırmak”).

Matem-zedeler kibi ö+ğür-di (LM 1930).

E. An. T.: “+kır-, +kür-, +gır-, +gir-, +ır-, +ür-”

haykır-, tükür-, kıgır- “çağırarak, seslenmek”, *gegir-* “geğirmek”, *çığır-, üfür-* (Şahin, 2015: 76; Önler, 1989: 127; Canpolat-Önler, 2016: 47, 54).

Bir ac kişi ol çıban üzerine tü+kür-e (EM 12).

(...) *hay+kır-dı at saldı karşı vardı kılıç urdı* (DK D132).

Andan çerisi içinde akın kı+ğır-t-dı (KE 731/10).

Ve ekşi ge+ğır-meg+i ki bogazdan gelür men’ eder (EM P34a8).

(...) *Musa çığ+ır-up usı gitdi* (SKT 171a).

(...) benüm buyrugum bile üf+ür-(ür)-sün aña kuş olurdu benüm iznimile (SKT125b).

Osm. T.: “+ür-, +kır-, +kür-, +gır-”

üfür-, haykırmak, tükürmek, kığır- “seslenmek” (Deny, 2012: 472; Hengirmen, 1983: 110).

Sovuk suyu kimi üf+ür-üp içer (PN 271).

Birbiri üzerine attığı bacaklarına, kalın dizlerine, dokunulsa kan fiş+**kır**-acak sanılan tombul ellerine baktım (Seyfeddin, 2010: 17).

Gij+**gır**-uban görenleri yakar

“Haykırp saldırarak görenleri yakar.” (VN 3399).

Şişirdür burnını süm+**kür**-düg-in-ce (HB W95b).

Tü. T.: “+ür-, +kır-, +kur-, +kür-”

hıçkır-, pufkur- püskür- (Adalı, 2004: 96; Çotuksöken, 2011: 91).

Baktı kafası kubura yakın, az daha uzandı; öğ+ür-e öğ+ür-e kustu (Atılğan, 2019: 29).

Cemo avuçlarına tü+**kür**-dii, sopasını kavradı, hayvanın zincirini boşlayıp yürüdü (Bilbaşar, 2017: 39).

Kesik kesik hiç+**kır**-ı-yor, beni korumaya çalışıyordu (Livaneli, 2017: 100).

2.13.c. İşlevi

Kullanım alanı yansıma sözcükler ve ünlemlerle sınırlıdır. Bu sözcüklerden “belirtilen sesi çıkarma” bildiren fiiller türetir (Karaağaç, 2013: 313). **E. Uyg. T.:** aykır- “haykırmak”, kıkır- “bağlamak, çağırma” (Eraslan, 2012: 114). **Kar. T.:** bür-kir- “püskürmek”, kakır- “boğazını temizlemek” (Taş, 2015: 100). **Har. T.:** bışkır- “gülümsemek”, tüşkür- “tükürmek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190). **Kıp. T.:** kışkur- “hıçkırmak”, sümküir- (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330). **Çağ. T.:** tükür-, kışgır- “çağırma, haykırmak” (Argunşah, 2014: 112). **E. An. T.:** haykır-, kıkır- “bağlamak, seslenmek” (Şahin, 2015: 76; Yavuz, 2017: 4). **Osm. T.:** tıksır-, tükür- (Deny, 2012: 472). **Tü. T.¹¹:** fışkır-, hüinkür- (Korkmaz, 2014: 176). +kır ekindeki “r” nin kimi sözcüklerde göçüşmeye yol açtığı görülmektedir: aksır-<askır-, tıksır-<tıksır-, öksür-<öskür- (Hatiboğlu, 1974: 83).

2.14. +IA-: göz+le-, top+la-

2.14.a. Kökeni

Arat (1951: 139-140) -la, -le ekinin menşei ve tarihî seyrini tespit etmenin güç olduğunu belirtir. -le, -la ile ile edatı arasında bir ilişki kurulabileceğini ifade eder. Ancak ilenin eski metinlerde ve şivelerde kullanılmamış olması sebebiyle kesin bir söz söylenemeyeceğini görüşlerine ekler.

Hamilton (2015: 65) isimden fiil yapan -la/-lä ekinin ula- fiilinden türemiş olabileceğini ifade eder: sözledi< söz uladı “söz ekledi”, tapla-< tap uladı “ona ekledi”, “onayladı”. Hamilton’a göre *ança ulayu> ançalayu “öylece, o kadar, onca

¹¹ Erdal (1991: 466) bağır- sözcüğünde de ilgili ekin olduğunu belirtir. Erdal’a göre Moğolcada barkira- fiili ile bağır- fiili aynı kökten gelmektedir. Tü. T.nde bar bar bağır- örneği bağır- fiilinin sonundaki -r’nin düştüğünü kanıtlar.

ekleyerek” ile **munça ulayu* > *munçulayu* “böylece, bu kadar ekleyerek” sözcüklerinin ikinci hecesinde görülen kural dışı “u”nun varlığı bu hipotezini desteklemektedir.

Tulum (1993: 161) -la, -le ile türetilmiş sözcükleri gruplandırarak incelediği eserinde, zaman adlarından türeyen *öyle, dünle, tanla* sözcüklerindeki ekin *ile* “daha, defa, kere” < il- “naklolmak, taşınmak, ileriye gitmek”+ e zarf-fiil ekinden gelişmiş olduğunu savunur. Eskiden birbirinden ayrı olduğu kesin olan *ile* ve -le, -la’nın zamanla şekil benzerliği sebebiyle tek bir ek olarak karışmasına sebep olmuştur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) -l eki ile -a ekinin birleşiminden oluştuğunu ifade etmektedir. Araştırmacılar, -la ekinin önceleri toplu çokluğu ifade eden bir ek olabileceğini, ondan sonra fiillere getirilerek hareketin tekrarlı yapıldığını bildirmek üzere kullanılmış olabileceğini ifade eder.

2.14.b. Biçimi

Ekin biçimi tarihî dönemlerden bu yana çok az değişiklik göstermiştir. Uygur’a (2005: 348) göre bu durum, ekin düz-geniş ünlülü olması sebebiyle ünlüsünü korumuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Gök T.: “+la-, +le-”

yogla- “yas tutmak”, *ille-* “il tutmak” (Tekin, 2003: 88).

(...) *türk bodun il+le-dük ilin içgünü idmiş kagan+la-duk kaganın yitürü admış.*

“(...) Türk halkı vatan yaptığı yurdunu elinden kaçırmış, lider yaptığı kağanını yitirmiş.” (Kül T.D21).

E. Uyg. T.: “+la-, +le-”

arala- “kesmek, durdurmak”, *bekle-* (Erdal, 1991: 430; Eraslan, 2012: 115).

Avcı keyikçi (...) av+la-gu+luk yerke te(gip)keyikle(gülük) yavlak ünin kık(ı)rışıp ala (kırışıp)

“Avcı avlanacağı yere gelip ava başlayacağı (zaman hayvanlar) dehşet verici bir sesle bağırışıp çağtışarak (ortalığı velveleye verirler).” (DSKP 196-199).

Bäkrü kız+lü-p tut, oğrı almazın

“Sıkı tut, iyi gizle; hırsız almasın.” (İKP LVI).

Kar. T.: “+la-, +le-”

agula- “zehirlmek”, *çörekle-* “çörek yapmak”. Kimi sözcüklerde +lı- şeklinde dar ünlülü kullanıldığı görülür: *tumlı-* “soğumak” (Hacıeminoğlu, 2013: 156; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 472).

Bilig birle ‘alim yokar yok+la-dı

“Alim, bilgi ile yukarı çıktı.” (AH 101).

Budun tili yavlak sini söz+le-gey

“Halkın dili kötüdür, seni çekiştirir.” (KB 192).

Suw tum+lı-dı

“Su soğudu.” (DLT 573).

Har. T.: “+la-, +le-”

arala-, sözle- “söylemek” (Toparlı-Argunşah, 2018: 54).

Qaçan kim Peygambar ‘as qoy etidin bir para aldı taqı çeyneyü baş+la-dı erdi

“Peygamber koyun etinden bir parça aldı ve çiğnemeye başladı.” (NF 33/15).
Takı otga bışmış kozı söz+le-di

“Ve ateşte pişmiş kuzu konuştu. (MM 33).

Kıp. T.: “+la-, +le-”

aydınla- “parlamak”, *izle-* (Güner, 2013: 162).

Baş+la-dı-m ulug Tenri atı birle

“Ulu Tanrı’nın adı ile başladım.” (İMS 1b).

Bizim cinsimizge layık degül sultan hıdmatında yalğan söz+le-mek (GT 17/9-10).

Çağ. T.: “+la-, +le-”

bağışla- “bağışlamak”, *közle-* “gözlemek” (Argunşah, 2014: 113).

Az vaktde halayık Mir hıdmetiğe firifte bolup gavga kıla baş+la-dı-lar

“Kısa zamanda Mir Hazretleri’ne hayran kalıp hizmetlerini kılmak için birbirleriyle kavgaya başladılar.” (MN T5).

Halkı terk eyle vü Hakı göz+le (AD XI/16).

E. An. T.: “+la-, +le-”

muştula-, düşle- (Şahin, 2015: 76).

Bağ+la-dı başdan başa bir ip-ile (GN 582b).

Dirse Han istedi kim oğlançuğunun üstine gür+le-y-üp düşeyidi (DK D23).

Osm. T.: “+la-, +le-”

hopla-, gözle- (Deny, 2012: 453).

Hayvân cânâvâr gibi ot+la-mağ+a kalmışdur (YED 76/1).

Gayib oldur ki fi’li iş+le-y-en gayibde ola... (MU 16).

Tü. T.: “+la-, +le-”

taşla-, közle- (Adalı, 2004: 98). Ekin geniş ünlüleri -yor ekinin etkisiyle daralıp “ı,i”ye dönüşmektedir.

Bana “Dramatik bir başlangıçla baş+la.” denildi (Kabaagaçlı, 2014: 8).

(...) Mercedes’in dikiz aynasıyla bir+le-ş-ince Bayram’ın içine yine de usuldan bir gönenme yayılıyor (Ağaoğlu, 2011: 4).

2.14.c. İşlevi

+la- eki Türkçenin en işlek isimden fiil yapan eklerinden biridir. Ekin bu durumu tarihî dönemlerde de değişmemiştir¹².

Gabain (2007: 49) ET için “Sınırsız kullanılma imkânı vardı.” ifadesini kullanılmıştır. Hacıeminoğlu (2013: 156) da “Her türlü isimden etken, hem

oluş bildiren; hem de taklidî mahiyette fiiller teşkil eden çok işlek bir ektir.” cümlesine yer vermiştir.

Ergin (2013: 180) ekin isimden fiil yapan eklerin en işlek olanı olduğunu belirtmiştir.

¹² Öner (2006: 67) +la- ekinin tarihî dönemlere ait eserlerdeki kullanım sıklığına ve tüm morfolojik unsurlar içindeki yüzdesine yer verdiği makalesinde şu sonuçlara ulaşmıştır: E. Uyg. T. ne ait *Altun Yaruk*’ta kullanım sıklığı 1066, kullanım oranı %38’dir. Kar. T. dönemine ait *Kutadgu Bilig*’de ek 852 defa kullanılmış, morfolojik öğeler içerisindeki kullanım oranı %41’e yükselmiştir. Harezmi Türkçesinden *Kıyas-ül Enbiya*’da 7146, Kıp. T. döneminden *Gülistan Tercümesi*’nde 1422, E. An. T. dönemi eseri olan *Dede Korkut*’ta 596, Çağ. T. için incelediği *Sekkâki’nin Divanı*’nda 688 ismin +la- eki ile fiilleştirildiğini belirlemiştir. Tü. T. için TDK’nin *Türkçe Sözlük*’ünü inceleyen Öner, morfolojik yolla türeyen 2253 isim kökenli fiilin 2076 (%92) tanesinin +la- ile türediğini belirtir.

Şçerbak (2016: 156) “(...) ifade ettiği anlamlar, türeyen gövdelerin içeriğinden belirli bir bağımlılıkta bulunuyor ama bu bağımlılık çok karmaşık, bundan dolayı her zaman önceden söylenmeyen anlam ilişkisi niteliği taşır.” ifadesine yer verir.

Bang (1980: 43) -la eki ile -a ekinin bütün fiillerden isim yapabilecekmış gibi görüldüğünü söyler. Bu iki ekten hangisinin tercih edileceği noktasında, kökün sonundaki ünsüzün rol oynadığını belirtir ve *katıgla-* sözcüğünü örnekler.

Uygur (2005: 348) ekin işlekliğinin sebebini şu şekilde açıklar: “Türkçe kelimelerin ek yapılarında genellikle sızıcı ve akıcı ünsüzler kullanılmaktadır. Ekin ünsüzünün bu iki özelliğe de sahip oluşu onun ek yapımında fazlaca kullanılmasını ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır.”

Duman (2008: 354) “+IA zarf yapım eki Eski Türkiye Türkçesi devresinde belli eserlerde kullanım yaygınlığı kazanmış, bir yapım ekinen çok kelimeleri zarf görevine sokan çekim eki görüntüsüne girmiştir.” diyerek ekin kullanım genişliğine dikkat çeker.

Yukarıda yer verilen görüşler doğrultusunda +IA- ekinin her dönemde çok farklı özellikte adlara (nesne, hayvan, sayı, ölçü isimleri vb.) gelerek fiiller yaptığı, bu bakımdan oldukça sık kullanılan bir fiil türetim eki olduğu söylenebilir.

Gök T. döneminde yansıma sözcüklere gelerek “bir işin, o sesin çıkarılarak yapıldığı” anlamı verir: *opla-* “fırlamak, atılmak”. Araç gereç adlarına geldiğinde “işin belirtilen araç gereç ile yapıldığı”nı bildirir: *kılıçla-* “kılıçla öldürmek”. Zaman bildiren adlardan sonra gelerek “adın bildirdiği zamanın geçirildiği, o zamana ulaşıldığı” anlamı verir: *kışla-*, *yayla-*. “Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak” anlamı kazandırır: *kaganla-* “kağan yapmak”. Hayvan adlarından “o hayvanı doğurmak, dünyaya getirmek” anlamında fiiller oluşturur: *botola-* “deve yavrulamak” (Tekin, 2003: 87-88; Şirin, 2016: 513). **E. Uyg. T.** araç gereç adlarına “işin belirtilen araç gereç ile yapıldığı” anlamını verir: *bukagula-* “zincire vurulmak”, *kizle-* “gizlemek” (<kiz “kutu”+ la-). Ölçü bildiren isimlere eklendiğinde, “ölçüm işinde o birimin kullanıldığı”nı gösterir: *karıla-* “kol boyu ile ölçmek”. “Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak” anlamı verir: *emle-* “tedavi etmek” (<em “ilaç”+ le-), *yilvile-* “büyü yapmak” (<yilvi “büyü, sihir”+ le-). Sıfat türünden sözcüklere gelerek “belirtilen duruma gelmek” anlamında fiiller yapar: *uçuzla-* “aşağı görmek”. “İsmin karşıladığı hayvanı dünyaya getirmek” anlamına gelen eylemler oluşturur: *buzagula-* “buzağılamak”. Adlardan “paketlemek, bağlamak, üzerine bir şey geçirmek” anlamında fiiller türetir: *bagla-* “bağlamak”. Hayvan adlarından sonra gelerek “o hayvana binildiği” anlamı verir: *atla-* “at binmek”. Zaman adlarından “belirtilen zamanın orada geçirildiği”ni bildiren fiiller oluşturur: *kışla-*, *yayla-* (Erdal, 1991: 432; Eraslan, 2012:115; Şen, 2017: 63; Şirin, 2016: 513). **Kar. T.**nde yansıma sözcüklerden “o sesin çıkarıldığı” anlamına gelen fiiller yapar: *kağılat-* “kazların gak diye bağışması”. Belirtilen işin, “kökteki ismin belirttiği eşya, araç ile yapıldığı”nı gösteren fiiller oluşturur: *tamgala-* “damgala-”. Ölçü bildiren adlara gelip “ölçüm işinde belirtilen birimin, ölçü aletinin kullanıldığı”nı gösterir: *karılat-* “karışlamak”. “Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak” anlamı yükler: *vinçüle-* “inci dizmek”. “Düzen vermek, toplamak” anlamında fiiller

türetir: *ülgüle-* “düzenlemek”. Sıfat türünden sözcüklere gelerek “belirtilen duruma getirmek” anlamlı eylemler oluşturur: *ayığla-* “kötülemek”. Ad soylu sözcüklerden “bir şey üretmek, çıkarmak” manasında fiiller yapar: *butıklan-* “budaklanmak”. Adlardan “paketleme, bağlama” bildiren eylemler türetir: *örkle-* “bağlamak”. Sayı adlarından sonra gelerek “belirtilen sayı kadar olmak” anlamı verir: *üçle-*. Bu dönemde kavim ve soyadlarından sonra kullanılarak “o kavimden/soydan sayma, o kavme/soya meyletme” anlamı katar: *tejikle-* “Farşlı saymak, Farşlılığa nispet etmek”, *türkle-* “Türklerden sayma, Araplara göre Acem yani Araptan başka saymak”. Organ adlarından sonra geldiğinde “o organa vurma” anlamı kazandırır: *agızla-* “ağza vurma, ağız açmak”, *aşukla-* “aşık kemiğine vurma” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 479; Bozkaplan, 2007: 110-120; Taş, 2015: 103-105). **Har. T.** döneminde “belirtilen ölçü, mesafenin kullanıldığı anlamı” verir: *karışla-*, *cüftle-* “çiftlemek”. “Kök durumdaki isimle ilgili bir iş yapıldığını” ifade eder: *sözle-*, *belgüle-* “işaretlemek”. “Adın belirttiği duruma getirmek” anlamlı fiiller yapar: *kısarla-* “sıkıştırmak”. “Belirtilen sesin çıkarıldığını” ifade eden isimler oluşturur: *bozla-* “devenin bağırması”, *kakıla-* “gaklamak”. “O zaman dilimine ulaşıldığı” anlamı yükler: *kecele-*, *yazla-* (Toparlı-Arğunşah, 2018: 54; Yüce, 2014: 31, 32, 51; Karagöz, 2018: 79, 86, 87, 91). **Kıp. T.** döneminde yansıma sözcüklere gelerek “belirtilen sesin çıkarıldığı” anlamı verir: *şapla-*, *horla-*. Araç gereç adlarına eklendiğinde “işin belirtilen araç gereç ile yapıldığını” bildiren fiiller oluşturur: *kamçıla-*. Zaman anlamı taşıyan isimlerden sonra geldiğinde “adın bildirdiği zamanın geçirildiği, o zamana ulaşıldığı” anlamı verir: *kışla-*. “Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak” anlamı yükler: *azarla-*. Adın gösterdiği malzeme ile “bir şeyi doldurulduğu, üzerinin kaplandığı, serpiştirildiği” anlamlı fiiller türetir: *kınala-*, *kurgaşunla-* “kurşunlamak, kurşunla kaplamak”. “Düzen vermek, toplamak” anlamında eylemler oluşturur: *birle-* “birleştirmek”. Sıfat türünden sözcüklere geldiğinde “belirtilen duruma gelmek” anlamlı fiiller yapar: *aruğla-* “zayıflamak”. “Dünyaya getirmek, var etmek” anlamında eylemler türetir: *balala-* “yavrulamak”. Adlardan “paketlemek, bağlamak” anlamında fiiller türetir: *bağla-* “bağlamak” (Güner, 2013: 161-163; Toparlı, 2017: 98, 143). **Çağ. T.**nde yansıma sözcüklere gelip “belirtilen sesin çıkarıldığı” anlamı verir: *püle-* “üfleme”. Araç gereç adlarına gelerek “işin belirtilen araç gereç ile yapıldığını” bildirir: *tayağla-* “dayak atmak, sopa ile dövmek” (<tayağ “dayak, sopa”+ la-). Zaman bildiren adlardan sonra geldiğinde “adın bildirdiği zamanın geçirildiği, o zamana ulaşıldığı” anlamı verir: *tünle-* “gecelemek”. “Belirtilen duruma gelmek” anlamında fiiller türetir: *burunla-* “öne geçmek, ileri geçmek”. “Adın ifade ettiği yere vurma, zarar vermek” anlamına gelen eylemler yapar: *boğuzla-* “boğazlamak”. Adın bildirdiği malzeme ile “bir şeyi doldurmak, üzerine kaplamak” anlamı verir: *sula-*. Adlardan “var etmek, doğurmak” anlamlı fiiller türetir: *balala-* “yavrulamak”. İsimlerden “paketlemek, bağlamak” anlamında fiiller oluşturur: *bağla-*. Hayvan adlarına gelerek “o hayvanın avlandığı” anlamı verir: *kuşla-* “kuş avlamak” (Eckmann, 2005: 55; Arğunşah, 2014: 113). **E. An. T.** döneminde araç gereç, varlık adlarına geldiğinde “işin belirtilen araç gereç ile yapıldığını” ifade eder: *egerle-*, *agacla-* “sopayla dövmek”. “Belirtilen zamanın geçirildiği” anlamına gelen

fiiller oluşturur: *gicele-*, *eylele-* “öğleyi geçirmek”. “Ölçümün, adın belirttiği ölçü birimi kullanılarak yapıldığını” bildiren fiiller türetir: *adımla-*. “Kökteki isimle ilgili bir işlem yapma” anlamı verir: *avla-*, *izle-*. Sıfat türünden sözcüklere gelerek “belirtilen duruma gelmek” anlamında fiiller yapar: *ulula-*. Adlardan “paketlemek, bağlamak” ifade eden fiiller türetir: *bağla-*. Yansıma köklere geldiğinde “belirtilen sesin çıkarıldığı” anlamı yükler: *mırla-*, *hırla-*. “Adın belirttiği yiyecek ile beslenildiğini” gösteren fiiller oluşturur: *otla-* (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 76; Ergin, 2018: 167, 179; Yavuz, 2017: 114; Yılmaz vd., 2013: 589, 783).

Tulum (1993: 162) “zaman” bildiren sözcüklerdeki +IA- ekine dikkat çeker, *tanla* ve *dünle* sözcüklerini yeniden anlamlandırır, ekin işlevine farklı bir öneri getirir. E. An. T. döneminde yazılmış eserlerde *sabah*, *akşam*, *şafak* ve *fecir* sözcüklerinin neredeyse hiç kullanılmadığını belirtir. Buradan hareketle *tan* “alaca sabah aydınlığı, fecir”> *tanla* “ortalığın iyice aydınlandığı sıra, sabah”, *dün* “alacakaranlık, akşam karanlığı, akşam, şafak”> *dünle* “havanın iyice karardığı, gece siyahlığının çöktüğü vakit” olarak açıklamanın mümkün olduğunu ifade eder. Böylece -le, -la’nın zaman olarak “öte, ileri”, ışık kavramı bakımından “daha, daha aydınlık, daha karanlık” gibi pekiştirici bir anlam kattığını ifade eder. Yukarıda belirtildiği üzere, +IA- eki, Türkçenin günümüzde ve tarihî dönemlerinde çok sık kullanılan bir isimden fiil yapım ekidir. Duman (2008: 350-353) da örneklerin zenginliğine bakılarak E. An. T. devresini temsil eden bazı eserlerde +IA- ekine kullanım sıklığı bakımından bir çekim eki yaygınlığı kazandığını belirtir. Ancak +IA ekli örneklerin bolca yer aldığı eserlerin yanında, aynı devrede olmasına rağmen söz konusu ekin kullanıldığı örneklerle rastlanmayan ya da birkaç yaygın örnekle sınırlı kalan eserlerin varlığına dikkat çeken Duman, bu durumu eserin niteliği ve yazıldığı yerde konuşulan dil özellikleri ile açıklar. *Müntehab-ı Şifâ* +IA- ekine en sık rastlanan eser olarak belirlenmiş, bununla birlikte *Teshil*, *Edviye-i Müfrede* gibi eserlerde de kullanımın yoğun olduğunu tespit etmiştir. Bu eserlerin “tıp” ile ilgili kitaplar oluşunun yanı sıra yazılış yerlerindeki yakınlık da dikkat çekicidir. *Edviye-i Müfrede* Gerede’de, *Münyetü’l-Ebr* İznik’te yazılmıştır. *Muaddime*’nin de İznik’te yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bu sebeple ekin yaygınlık oranının “müellif veya müstensihlerin kendi ağız özelliklerini esere yansıtması sonucunda” arttığını savunmaktadır. **Osm. T.** döneminde yansıma sözcüklere gelip “o sesin çıkarıldığı” anlamı verir: *patla-*, *ıhla-*. “Canlının, adın belirttiği besin ile beslenmesi” anlamında fiiller oluşturur: *otla-*, *avla-*. Zaman isimlerine getirildiğinde “belirtilen zamanın geçirildiğini” ifade eden fiiller türetir: *kışla-*, *yayla-*. “Düzen vermek, toplamak” anlamını taşıyan fiiller türetir: *sırala-*. Organ adlarından sonra getirildiğinde “o bölgeye zarar vermek” anlamı verir: *bogazla-*. “Sıfatların belirttiği duruma getirmek” anlamında fiiller türetir: *ulula-* “ağırlamak”, *temizle-*. Sayı adlarına gelerek “belirtilen şeyin o sayıya ulaştığı, hareketin o sayı kadar yapıldığını” ifade eden eylemler oluşturur: *sıfırla-*, *üçle-*. “İsmin gösterdiği canlıyı doğurmak, dünyaya getirmek” anlamı fiiller türetir: *kuzıla-*, *bızla-* “buzağılamak”. “Ölçümün, adın belirttiği birim ile yapıldığını” ifade eder: *adımla-* (Deny, 2012: 455; Hacıeminoğlu, 2016: 265; Develi, 2017: 78; Güftâ, 2018: 113; Tekin, 1992: 389, 392; Hengirmen,

1983: 153; Yavuzarslan, 2019: 22, 29, 132). **Tü. T.**nde yansıma sözcüklerde “o sesin çıkarıldığı” anlamlı fiiller yapar: *ofla-*. “İşin, adın belirttiği alet ile yapıldığını” gösteren eylemler türetir: *törpüle-*. “Belirtilen zamanın geçirildiği” anlamında fiiller oluşturur: *sabahla-*. “Yapılan ölçümün, adın belirttiği birimle yapıldığı” anlamına gelen fiiller meydana getirir: *karışla-*. “Üzerini kaplamak, serpmek” anlamına gelen eylemler türetir: *asfaltla-*. Adlara eklenerek “düzen vermek, toplamak” anlamı kazandırır: *sınıfla-*. “Sıfatın bildirdiği duruma gelmek” anlamlı fiiller oluşturur: *şişmanla-*. “Dünyaya getirmek, doğurmak” anlamında eylemler yapar: *yavrula-*. İsimlere “gruplandırmak, paketlemek” anlamı vererek fiiller türetir: *şişele-*. “Adın belirttiği şeyle besleme” ifade eden fiiller oluşturur: *sula-*. Organ adlarına gelerek “o bölgeden sıkma, o bölgeye zarar verme” anlamlı eylemler yapar: *boğazla-*. +lA- ekinin mecaz anlam taşıyan fiillerde kullanıldığı görülmektedir: *sepetle-*, *iğnele-*, *çuvalla-* (Banguoğlu, 2007: 215; Hengirmen, 1999: 302; Boz, 2012: 89; Çotuksöken, 2011: 95).

2.15. +lAn-: *aydın+lan-*, *ev+len-*

2.15.a. Kökeni

+lAn-, +lAş- ve +lAt- ekleri için iki görüş vardır. Bunlardan ilki, art zamanlı yaklaşımı benimseyen araştırmacılara ait olup eklerin birleşik bir ek olduğu görüşüne dayanır ve bu ekler -günümüzde +la-’lı biçimleri kullanılmasa bile- her durumda ayrılmalıdır: +la-ş-, +la-n-, +la-t- gibi. Bu araştırmacılar aşağıdaki gibidir:

Ergin (2013: 180) +lan-, +len- eklerine ayrı bir başlık altında yer vermemiş olup “-la, -le ile fiilden fiil yapma eki birleşerek tek bir ek hâline gelmiş hissi verirler.” açıklamasına yer vermiştir. Ergin’in *dalga-la-n*, *kir-le-t*, *et-le-n*, *iri-le-ş* şeklinde verdiği örneklerde +lA-’lı biçimlerin kullanılmadığı görülmektedir.

Hatiboğlu (1974: 91-93) da +lAş-, +lAn- ve +lAt- eklerine +la- [+le-] ekinin alt başlıklarında yer vermiştir. Hatiboğlu, +lan- ve +laş-’lı şekilleri örneklerken +la- almış hâliyle kullanılmayan sözcüklere yer vermemesi bakımından Ergin’le benzerlik gösterir: *nemlenmek*, *derinleşmek*. Fakat aynı durum +lat, +let- eki için geçerli değildir: *aşılatmak*, *genişletmek*.

Timurtaş (1992: 132) sadece +lA- isimden fiil yapım ekine yer vermiştir.

Karaağaç (2013: 308) da her üç yapıyı +lA- içerisinde ele almış ve şu şekilde değerlendirmiştir: “İşlekliliği tam olan bir ek olarak, genellikle ad köklerine getirilen bu ekten sonra -n-, -ş- ve -t- gibi eylemden eylem yapan ekler geldiğinde ortaya çıkan -la-n-, -la-ş- ve -la-t- yapılarını ayrı bir ek olarak görmek anlamsızdır.”

Taş (2015: 101-104) +lAn- ve +lA- eklerine ayrı ayrı yer verirken +lAş- ekli sözcükleri +lA- eki içerisinde değerlendirmiştir.

Develi (2017: 79) +lAn- ve +lAş- eklerini +lA- ekinin türemişleri olarak ele alır.

Eş zamanlı yaklaşımı benimseyen araştırmacılar ise ekin ancak +la-’lı şekilleri kullanılabiliyorsa bölünebileceğini, kullanılmıyorsa tek başlarına müstakil bir ek olarak incelenmesi gerektiğini savunurlar. Çalışmamızda da bu görüş benimsenmektedir. Aşağıda yer verilen araştırmacılar bu görüşü benimsemektedir.

Erdal (1991: 509-519) +lAn- eki ile +lA-’yı farklı başlıklar içerisinde ele almış ve +lA-’dan bağımsız türetmeler yaptığını belirtmiştir. Bu bölümde incelediği örneklerin +lA-’lı şekillerinin kullanılıp kullanılmadığına yer vermiştir.

Banguoğlu (2007: 218) eklerin farklılığına “(...) -len- fiili bir -le- fiilinin edilen veya dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. -len- fiilleri ile aynı kökte -le- fiilleri çoğu zaman bulunmaz yahut bırakılmış olabilir: *yaşlanmak, ayaklanmak...*” sözleriyle açıklama getirmiştir.

Korkmaz (2014: 178) ise “Verilen örneklerde görüldüğü üzere bu türetmelerde fiil kökleri ayakla-, dille-, evle-, kapıla- vb. biçimlerde yalın olarak kullanılamamaktadır. +lA- eki kökten ayrılıp -n- ekiyle kaynaştığı için ister istemez +lAn- biçiminde addan fiil türeten bir birleşik ek ortaya çıkmıştır.” ifadeleriyle eklerin birbirinden ayrı tutulma gerekçesini ifade etmiştir.

Gencan (2007: 351) +len- ve +le-n- ayrımının görevlerinde de görüldüğünü belirterek -len-’in geçişsizlik anlamı verdiğini, -le ekine -n getirilerek elde edilen -le-n- ekinin ise en belirgin anlamının edilgenlik olduğuna yer vermiştir.

Deny (2012: 454) +lAn- ve +lAş- eklerinin dönüşlülük ve işteşlik dışında başlangıç bildiren fiiller de meydana getirdiğini belirtir.

Serebrennikov-Gadjieva da (2011: 205) her ne kadar -ş- dönüşlülük eki ile birleşmiş durumda olsa da +lAş- eki ile türetilen fiillerin anlam alanının daha geniş olduğunu ifade eder.

Eker (2006: 355) yapım ekleri içerisinde +lA- ve +lAn- ayrı ayrı eklerine yer vermiştir. Yazar, +lAş- *beyazlaş-* örneğine işteş çatı bölümünde yer vermiş ancak “... kimi örneklerde işteşlik eki /ş/nin işlevi çok zayıflamış ya da kaybolmuştur.” açıklamasını yapmıştır.

2.15.b. Biçimi

Gök T.: “+lan-”

kanlan- “kağan edinmek” (Erdal, 1991: 512).

Türk bodun kanin bulmayin Tabgaçda adrılı kan+lAn-tı (T 2).

Erdal (1991: 512) yer verilen örnek de dahil olmak üzere, bu ekle türemiş sözcüklerin çoğunun yalnızca bir kere geçtiğini (hapax legomena) ifade eder.

E. Uyg. T.: “+lan-, +län-”

adalan- “tehlikeli duruma düşmek, kötü duruma sokmak” (<ada “tehlike, felâket”+ lan-), *ärklän-* “güç sahibi olmak” (Erdal, 1991: 511; Caferoğlu, 1968: 3).

Amtı siz katağ+lAn-ıy

“Şimdi siz gayret edin.” (İKP XXVII).

Anın arasın ta köjül+lAn-me-din süksük şiş söğülmiş et içinte yilnip bartı

“Bu arada istemeden, süksük (ağacının) kıymığı kızarmış etin içinde yapışıp kaldı.” (DSKP 3122-3123).

Kar. T.: “+lan-, +len-”

azlan- “az bulmak”, *sözlen-* “söylenmek” (Taş, 2015: 108).

Yalın+lAn-sa tutnup gazab hikd otu

“Gazap ve kin ateşi tutuşarak alevlense.” (AH 339).

*Ol bu ışıg emgek+**len**-di*

“O, bu işi zahmetli kabul etti.” (DLT 159).

Har. T.: “+lan-, +len-”

katıgılan-, yerlen- (Toparlı-Argunşah, 2018: 55). *İbnü Mühenna Lügati*’nde *at-lun-* “ata binmek” sözcüğünde +lun- biçiminin kullanıldığı görülür (Karagözlü, 2018: 271).

*Ökinç song+**lan**-dı anga*

“Onda pişmanlığı sona erdi.” (ME 5/3).

*Abu Talib Hadica hatunnı Peygambar ‘as’qa cüft+**len**-dür-di* (NF 4/17).

Kıp. T.: “+lan-, +len-”

çovlan- “gürültü yapmak”, *tinlen-* “dinlenmek” (Argunşah-Güner, 2015: 332; Güner, 2013: 163).

*Çov+**lan**-ma-n-ız*

“Gürültü etmeyiniz.” (CC 57b 28).

*(...) anı yalğan kılmak şekk+**len**-miş bolur*

“(...) onu yalan kılan şüphelenmiş olur.” (İMS 5a).

Çağ. T.: “-lan+, +len-”

atlan- “at binmek”, *yüzlen-* “yüz çevirmek” (Eraslan, 2015: 181; Karasoy, 1998: 688).

*Dayim Türkçe aytıp kuş sala at+**lan**-gay ve tabl-baz bağlap bilige pehlu sançkay*

“Daima Türkçe şiir söyler, kuş uçurur, atlanıp beline davul kuşanır.” (MN T185).

*Köñül kim ışkga yüz+**len**-se bu dünya kuyin aylanmas* (şHD 65a11).

E. An. T.: “+lan-, +len-”

yankulan-, hastelen- (Timurtaş, 1992: 133).

*Rüstem ata at+**lan**-a* (MT 1197).

*Bu otağın üzerine varmağā edeb+**len**-di* (DK V26).

Osm. T.: “+lan-, +len-”

ayaklan-, evlen- (Deny, 2012: 454; Develi, 2017: 79).

*Azrâil el ben seni cân+**lan**-ur-ısa-m* (YED 190/5).

*İsm-i tasğir kiçi+**len**-miş ism dimekdür*

“Küçültme adları küçültülmüş isim demektir.” (MU 68).

Tü. T.: “+lan-, +len-”

ayaklan-, seslen- (Hatiboğlu, 1974: 92).

*Güneşin doğacağı tankerinde, bir kadavra ağırtısı peydah+**lan**-ır* (Kabağağalı, 2014: 25).

*(...) biz buradaki insanlara daha çok ev numaralarıyla ses+**len**-ir-iz* (Livaneli, 2017: 15).

2.15.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde isimlerden sonra gelerek “o şekilde hissetmek, öyle olmak, belirtilen duruma gelmek” anlamında fiiller türetir. **Gök T.:** *kanlan-* “kağan edinmek” (Erdal, 1991: 512). **E. Uyg. T.:** *kıvrkaklan-* “aç gözlü olmak”, *katıgılan-* “çaba sarf etmek, kendini zorlamak” (Erdal, 1991: 512). **Kar. T.:** *ênçlen-* “rahatlamak”, *küwezlen-* “gururlanmak” (Taş, 2015: 108-109). **Har. T.:** *katıgılan-* “katılaşmak”, *ogullan-* “evlat edinmek” (Eckmann, 2014: 81; Toparlı-Argunşah, 2018: 55). **Kıp. T.:** *tinlen-* “dinlenmek”, *ewlen-* (Güner, 2013: 163; Toparlı, 2017: 136). **Çağ. T.:** *atlan-* “at binmek”, *atlan-* “nam salmak, şöhret olmak” (Eraslan, 2015: 181; Karasoy, 1998: 354). **E. An. T.:** *yapraqlan-*, *kuvvetlen-* (Gülsevin, 2011: 121). **Osm. T.:** *ümitlen-*, *sıralan-*, *nik'âhlan-* (Deny, 2012: 454; Güftâ, 2018: 113). **Tü. T.:** *ballan-*, *duygulan-* (Çotuksöken, 2011: 98). Banguoğlu (2007: 218) yaygın anlamını “ile donanmak” olarak belirlemiş, bu sebeple +lAn- ekiyle türemiş fiilleri “donatım fiilleri” olarak adlandırmıştır: *kurtlan-*, *çiçeklen-*.

2.16. +lAş-: *derin+leş-*, *ağır+laş-*

2.16.a. Kökeni

Gencan (2007: 351), Korkmaz (2014: 178), Banguoğlu (2007: 219), Boz (2012: 89), Argunşah-Yüksekkaya (2014: 330) ve Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204-205) +lA- isimden fiil yapım eki ile -ş- dönüşlülük ya da işteşlik ekinin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik bir ek olduğunu savunurlar. Detaylı inceleme +lAn- eki içerisinde yapıldığından bu bölümde yeniden ele alınmayacaktır.

2.16.b. Biçimi

Gök T.: “+lâş-”

öglâş- “fikir arlışverişinde bulunmak” (Şirin, 2016: 514).

Ol üç k(a)g(a)n ög+lâş-(i)p (a)ltun yış üzä k(a)b(ı)ş(a)l(ı)m t(e)m(i)ş (T 20).

E. Uyg. T.: “+laş-”

ayığlaş- “birbirini kötülemek, kötüleşmek” (Ayazlı, 2012: 295).

(...) *yonaşmak ayığ+laş-mak yazuksuzug yalarmakta* (...)

“(...) anlaşmazlık, iftira olacak (...)” (AY 688).

Kar. T.: “+laş-, +leş-”

saçlaş-, esenleş- “esenlik dilemek, vedalaşmak” (Taş, 2015: 104; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 295).

Ol ikki bile saç+laş-dı

“O ikisi birbirinin saçını çekiştirdi.” (DLT 374).

Yüz miñ türlüg melâyikke yüz+leş-ti-m

“Yüz bin türlü meleklerle yüzleştim ben.” (DH H3).

Har. T.: “+laş-, +leş-”

razlaş- “sır söyleşmek”, *sözleş-* (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Yüce, 2014: 170).

Taş+laş-tı

“Yükseldi.” (İML 88B).

Öfkege keltürdi anı, öfke+leş-ti anıng birle

“Onu öfkelendirdi, birbirlerine öfkelendiler.” (ME 108/8).

Kıp. T.: “+laş-, +leş-”

çızlaş- “yazışmak”, *sözleş-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330).

Yüsüp kızın bol+laş-mış+ı sezdi

“Yusuf kızın şişmanladığını sezdi.” (CC 76a8).

Söz+leş-dük Kur'an ile Nebi katında

“Peygamber katında Kuran ile konuştuk.” (İMS 35a).

Çağ. T.: “+laş-”

muñlaş- “birbirine sıkıntısını anlatmak” (Argunşah, 2014: 113).

Muñ+laş-mak: muñraşmak, söz güdazı söyşemek, hem-raz olmak (SEL-
“muñlaşmak”)

E. An. T.: “-laş+, +leş-”

kılıçlaş-, haberleş- (Ergin, 2018: 100, 160).

Anuñıla dost+laş-mak ve ulaşmak isteridi (KE 315/7).

Kazan Big burada yurd ilen haber+leş-miş görelim hanum ne haber+leş-miş
(DK D44).

Osm. T. “+laş-, +leş-”

kalınlaş-, güzelleş- (Deny, 2012: 454).

Bir mumya uzvu kadar sararmış, katı+laş-mış elini başına götürdü. (Seyfed-
din, 2010: 3).

Aceb+leş-di-ler anı göricek gey (PN 1694).

Tü. T.: “+laş-, +leş-”

çağdaşlaş-, fakirleş- (Hengirmen, 1999: 303).

(...) ıssız+laş-an gökyüzüne pırl pırl pullar gibi renk renk cıvıltısını döker,
döker (Kabağağaçlı, 2014: 9).

Yaşlılık yıllarında (...) birlikte yer+leş-miş-ler buraya (Livaneli, 2017: 14).

2.16.c. İşlevi

Gök T. döneminde “karşılıklı yapılma” anlamı taşıyan fiiller oluşturur: *öglüş-* “fikir alışverişinde bulunmak”, *sözlüş-* (Şirin, 2016: 514). **E. Uyg. T.**nde karşılıklı yapılma anlamı verir: *sözleş-*. Aşamalı gerçekleşen durumları bildiren fiiller oluşturur: *ayığlaş-* “kötüleşmek” (Öner, 2006: 64). **Kar. T.** döneminde “belirtilen duruma gelme” anlamı kazandırır: *edgüleş-* “iyileşmek”, *yavuklaş-* “yakımlaşmak”. İşin birden çok katılımcı ile yapıldığını belirtir: *eligleş-* “el sıkışmak, tokalaşmak” (Taş, 2015: 104; Bice, 1993: 46). **Har. T.**nde sözcüğe “karşılıklı yapılma” anlamı katar: *sözleş-, razlaş-* “sır söyleşmek”. “Olma, o hâle gelme” anlamları yükler: *taşlaş-* “yükselmek” (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Yüce, 2014: 170; Karagözlü, 2018: 82). **Kıp. T.** döneminde, “karşılıklı yapılma” anlamı taşıyan fiiller türetir: *kuçaklaş-, örçeleş-* “inatlaşmak”. “Bir durumun ortaya çıkması, zaman içerisinde gerçekleşmesi” anlamı verir: *kıstalaş-* “sıkışmak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330). **Çağ. T.**nde “karşılıklı yapılma” anlamı kazandırır: *muñlaş-* “birbirine sıkıntısını anlatmak, derleşmek”, *antlaş-*. Aşamalı durumlar, zamana yayılan eylemleri ifade eden fiiller

oluşturur: *muğlaş-* “birbirine sıkıntısını anlatmak” (Argunşah, 2014: 113). **E. An. T.** döneminde “karşılıklı yapılma” işlevini sürdürür: *halallaş-*, *kılıçlaş-* (Ergin, 2018: 211). **Osm. T.**nde “karşılıklı yapılma” anlamına gelen eylemler yapar: *derdleş-*. “Belirlenen duruma gelme, bir özelliği kazanma” bildiren fiiller oluşturur: *kalınlaş-*, *sertleş-* (Deny, 2012: 454). **Tü. T.**¹³nde karşılıklı, birden fazla katılımlı yapılan fiiller türetir: *sözleş-*, *mektuplaş-*. Kimi ad ve sıfatlardan “dönüşlü anlamlı, geçişsiz ve tek kişili fiiller” türetir: *güçleş-*, *güzelleş-*. Bu fiillerde “bir belirtinin oluşması” anlamı vardır (Banguoğlu, 2007: 220; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 205).

2.17. +lAt-: *kir+let-*, *aydın+lat-*

2.17.a. Kökeni

+lA- isimden fiil yapım eki ile -t- ettirgenlik ekinin birleşimiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 180; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 205; Argunşah-Yüksekkaya, 2019: 330).

2.17.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T., Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin yapım eki görevli, kalıcı fiiller türettiği örneklerle rastlanmamıştır.

Osm. T.: “+let-”

kirlet- (Yavuzarslan, 2019: 663).

Kir+let-mek: kirli etmek, telvis eylemek (KT- “kirletmek”).

Tü. T.: “+lat-, +let-”

aydınlat-, kirlet- (Hatiboğlu, 1974: 93).

Arabadakilerin hepsi de, atları huy+suz+lat-an motor sesine döndüler (Ağaoğlu, 2011: 325).

Gölün kıyısında hayvan otaranlar, içini kir+let-miş batırmışlardı (Bilbaşar, 2017: 139).

2.17.c. İşlevi

Ergin (2013: 180) +lAn-, +lAş-, +lAt- eklerini +lA- eki içerisinde ele almıştır.

Banguoğlu (2007: 218-219) +lAn-, +lAş- eklerine yer vermiş ancak +lAt- ekine değinmemiştir.

Gencan (2007: 351) +lAş- ve +lAn- eklerine yer verirken +lAt- ekine değinmemiştir.

Adalı (2004) belirtilen eklerin hiçbirine yer vermemiştir.

Hacıeminoğlu (2016: 274-275) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* adlı eserinde +lAş-, +lAn-, +lAt- eklerini ayrı başlıklar altında değerlendirmiştir.

Gülensoy (2010: 531) +lAş- ekine yer verirken +lAt- ekine yer vermemiştir.

¹³ Banguoğlu (2007: 220) +lAn- ve +lAş- eklerinin kimi zaman anlamca çok yaklaştığını hatta kimi zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını belirtir: *sertlen-/sertleş-, keyifsizlen-/keyifsizleş-*. Ancak +lAn- fiillerinde “edinme”, +lAş- fiillerinde “değiştirme” anlamlarının hâkim olduğunu belirtir.

Kanaatimizce +lA-, +lAş- ve +lAn- birbirinden bağımsız birer isimden fiil yapım ekidir. Bu bölümde, sonunda “n” ve “ş” yokken anlamsız olan, kullanılmayan (*iyi+le-ş-, *kutsal+la-ş-) örnekler, çalışmada eş zamanlı inceleme yöntemi benimsendiği için ele alınmamıştır.

Karaağaç (2013: 308) ilgili ekler +lA- içerisinde yer vermiş ve bu ekleri ayrı birer ek olarak görmenin anlamsız olduğunu belirtmiştir.

Çotuksöken (2011: 105) +lAn-, +lAş-, +lAt- eklerini ayrı başlıklar altında incelemiştir.

Yukarıdaki veriler sonucunda +lAt- eki ile ilgili üç farklı kabul olduğu görülür: 1. +lAt- ekini bağımsız bir ek olarak kabul etmeyip +lAş- ve +lAn- ekleri ile birlikte +lA- içerisinde değerlendirmek, 2. +lAn- ve +lAş- eklerini ayrı ekler olarak değerlendirip +lAt- ekini yapım eki olarak kabul etmemek, 3. +lAn-, +lAş- ve +lAt- eklerini +lA-’dan bağımsız birer yapım eki olarak değerlendirmek. Bu kabullerden ikincisinin yaygın olduğu göze çarpmaktadır.

Kullanıldığı dönemlerde **Osm. T.:** *kirlet-* (Yavuzarslan, 2019: 663), **Tü. T.:** *nemlet-, küflet-* (Çotuksöken, 2011: 105).

2.18. +sA-: *su+sa-*, *önem+se-*

2.18.a. Kökeni

Brockelmann (akt. Eraslan, 2012: 115), Hamilton (2015: 114) ve Ercilasun (1997: 41) ekin *sa-* “düşünmek, istemek” fiili ile aynı olabileceğini düşünmektedir.

Şçerbak (2016: 181) ekin **sı-* “benzemek, benzer olmak” fiilinin ekleşmesi sonucu oluştuğunu savunur.

Deny (2012: 458) +sA- ekini +sI- ekinin varyantı kabul etmektedir.

Korkmaz (1990: 145) kökenle ilgili bilgi vermemiş ancak Moğolca ile ortaklaştığına dikkat çekmiştir.

Kocasavaş (1998: 420) ekin *sa-* fiilinin ekleşmesiyle oluştuğu görüşüne karşı çıkar. Moğolcada da görülen *se-* fiilinin, Türkçedeki *sa-* “saymak” fiiliyle bir ilgisi bulunmadığını belirtir.

Çalışmamızda +sA- ve +sI- aynı ekler olarak kabul edilmekte olup Deny’nin görüşü benimsenmiştir.

2.18.b. Biçimi

ET döneminde +sA- ve +sI- ekleri anlam ve biçim bakımından tamamen ayrılmıştır: *suwsa-* “susamak”, *suwsı-* “sulanmak, su tadı almak” (Banguoğlu, 2007: 222). Ancak Tü. T.ne gelindikçe işlevlerin birbirine yaklaştığı, biçim olarak da aynı çatı altında ele alındığı görülmektedir. Serebrennikov-Gadjieva (2011: 207) +*sı-*, +*si-*’nin, +*sa-*, +*se-*’nin ses değişimine uğramış şekli olduğunu kabul etmektedir.

Gök T.: Bu dönemden günümüze kalan eserlerde +sA- ekine rastlanmamıştır. Ancak Karahanlı Türkçesinde çok sayıda örneği görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut ekle ilgili detaylı bilgilere yer vermiştir. Bu sebeple ekin Göktürkçede de kullanılmış olma ihtimali yüksektir (Korkmaz, 1990: 145).

E. Uyg. T.: “+sa-, +se-, +sı-”

barıgsa- “gitmek istemek” (<barıg+ “yolculuk, gidiş”+ ıg-), *kekse-* “kin duymak”, *yarsı-* “tıksınmak, nefret etmek” (Caferoğlu, 1968: 33; Korkmaz, 1990: 145).

(*Açmak*) *suv+sa-mak emgekin artukrak emgenip (kö)nülinde inçe sakınur erti*
 “(Acıkmak ve) susamanın verdiği sıkıntıyla çok fazla acı çekerek gönlünden
 şöyle dedi.” (DSKP 1817-1819).

Anı için taluyka kir-ig+sä-y-ür men

“Onun için okyanusa gitmek istiyorum.” (İKP XXI).

Etözin kurt koñuz kayına alkuka yar+st-gu+luk teg bolup yatur

“Bu kurtçuklar vücudunun bütününe tiksinti verecek şekilde yerleşip yatarlar.”
 (DSKP 924-926).

Kar. T.: “+sa-, +se-, +sı-”

aşsa- “yemek yemek istemek”, *egirse-* “ilaca ihtiyaç duymak”, *yagsı-* “yağ gibi
 olmak” (Hacıeminoğlu, 2013: 160).

Suv+sa-gan+da suvga muhtaç bolgan

“Susayınca suya muhtaç olan.” (DH H101).

Er ew+se-di

“Adam evini özledi.” (DLT 141).

Ol er ulug+st-n-dı men men tidi

“O kişi büyüklendi, ben ben dedi.” (AH 271).

Har. T.: “+sa-, +se-, +sı-”

suwsa- “susamak”, *geçse-* “geç saymak”, *ulugst-* “büyüklük taslamak” (Ar-
 gunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Hacıeminoğlu, 2016: 237; Eckmann, 2014: 261).

Taqı hava isig erdi, suv+sa-dı-lar

“Dahi hava sıcaktı, susadılar.” (NF 43/17).

Keç+se-di anı sığınmak tiledi andın

“Onu geç saydı, ondan sığınmayı diledi.” (ME 219/7).

Takı neme yawuz qul turur ol qul kim halayıq üze ulug+st-n-gay (...)

“Dahi, insanlar üzerinde kendini büyük gören ne kadar kötü bir kuldur.” (NF
 376/11).

Kıp. T.: “+sa-, +se-”

azsa- “azımsamak”, *érse-* “erkeğe düşkün olmak” (Güner, 2013: 164).

Su+sa-p irninge yitti zahmındın can

“Susayıp dudağına onun yarasından can geldi.” (HŞ 4484).

Er+se-k+çi

“Ahlaksız, zinacı kadın” (CC 50a22).

Çağ. T.: “+sa-, +se-, +si-”

susa-, yüyse- “kanat takmasını istemek” (<yüy “kanat, tüy”+ se-), *köksi-* “göğ
 yükselmek” (Eckmann, 2005: 55; Karasoy, 1998: 685; Şavk, 2011: 125).

Sini sevenüñ kanına su+sa-dı-sa gamzeñ/ Binüm kanum içsün (...) (AD 78/5).

Ger uçsın diseñ anı dayim aña-sin yüy+se-p (ŞHD 185a10).

Çün kök+si-d-e hicrden dag (LM 949).

Eckmann (2005: 55) ekin yalnızca *susa-* sözcüğünde görüldüğünü belirtmiştir.
 Hacıeminoğlu (2016: 247) da yalnızca *susa-* fiiline yer vermiş, diğer şivelere göre çok
 nadir kullanıldığını söylemiştir. Argunşah (2014: 115) ise *bohşsa-* “aşığın hasretten

ağlaması” ve *kapsa-* “kapla-” sözcüklerini de aynı ek içerisinde incelemiştir. Ancak *kapsa-* sözcüğünün isimden fiil türeten +sa- eki ile mi, fiilden fiil türeten -sa- eki ile mi türediği konusunda görüşler de farklılaşmaktadır (Paçacıoğlu, 2016: 337).

E. An. T.: “+sa-, +se-, +sı-”

susa-, sense-, ayruksı- “değişmek, farklılaşmak” (Timurtaş, 2012: 114; Yılmaz vd., 2013: 630).

Kanuğa su+sa-n-ma gel and iç didi (DK D297).

(...) *bularuñ beñzinde ve tenlerinde hiç ay(u)r-uk+st-mış yogıdı* (KE 904/11).

Osm. T.: “+se-, +sa-, +sı-, +si-, +su-, +sü-”

mühimse-, çoksa-, ayruksı- “ayrılmak, başka olmak”, *öksi-* “arzu etmek”, *bugursu-* “(dişi deve) kızmak, buğura talip olmak” (<bugur “deve aygırı”+ su-), *güçsü-* “zorluk çıkarmak” (Deny, 2012: 459-460; Yavuzarslan, 2019: 152, 404).

Öküş su+sa-y-an az suyile kanmaz (ÇN 901).

Çirkin+se-mek: *Çirkin bulmak, çirkin addetmek* (...) (KT- “çirkinsemek”).

Çig+si-mek ve çisimek: *çiğ yağmak* (...) (KT- “çiğsemek”).

Bu düzilen tertibi ay(u)r-ık+st-dı mı dırsın (YED 248/11).

Bugur+su-mak: *(dişi deve) kızmak, buğura talip olmak* (KT- “bugursamak”).

Güç+sü-mek: *Müşkülât çıkarmak, tas’ib etmek* (KT- “güçsümek”).

Tü. T.¹⁴: “+se-, +sa-¹⁵”

hafifse-, ıraksa- (Korkmaz, 2014: 180).

Canlarına su+sa-mış gibi sürerler (Ağaoğlu, 2011: 97).

Kime önem+se-t-me-li kendini en önemli olanı (Ağaoğlu, 2011: 58).

2.18.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde geldiği isme “arzu duymak, istemek” anlamı yükleyerek fiiller türetme işlevi ortaktır. Şçerbak (2016: 168) -sı(n), -su(n) biçiminde gösterdiği ekin tek bir anlam demetinde toparlanamayacak kadar çok anlama sahip olduğunu ifade eder. Ancak bunlardan ön plana çıkanları şu şekilde sıralar: benzeme, gibi görünme, kendini birine-bir şeye benzetme, değerlendirme, kendini biri gibi gösterme. Serebrennikov-Gadjieva (2011: 207) +sI-’nın +sA- ekinin ses değişimine uğramış biçimi olduğunu belirtse de “arzu” anlamının -sI+ ekinde daha nadir bulunduğunu ifade etmektedir. Ek Kıpçak Türkçesine kadar “istemek” anlamı ile tüm dönemlerde görülmüş, bu dönemden sonra farklı anlamlar kazandırmıştır. Bu anlamlardan en yaygın olanı “o şekilde saymak ve benzerlik” anlamıdır. **Gök T., E. Uyg.**

¹⁴ Kimi örneklerde ekin +sı-, +si- biçimlerinde olduğu görülmektedir. Hacıminioğlu (2016: 228) +sı-, +si- ekinin işlevini “Bu ek ismin ifade ettiği nesneye veya mefhumla karşı temayül yahut yaklaşma bildiren fiiller yapmaktadır.” şeklinde açıklamıştır. +sa-, +se- ekiyle kanaatimizce anlam farkı göstermeyen bu biçimler aynı başlıkta incelenmiştir.

¹⁵ Korkmaz (2014: 180) +sı-, +si- biçimlerini *boğası-* “boğa istemek”, *tekesi-* sözcükleriyle örneklemiştir. Karaağaç (2013: 314) da ekin biçimleri içerisinde +su-, +sü-’ye de yer vermiş, *yok-su-n-*, *çok-su-n-*, *yük-sü-n-* sözcüklerine yer vermiştir. Ancak günümüz Türkçesinde *yok*, *çok* ve *yük* sözcüklerinin +su-, +sü- eki almış şekilleri ve Korkmaz’da yer verilen sözcükler kullanılmadığından ilgili ekler bu bölüm içerisinde değerlendirilmeyecektir.

T.: *barıgsa-* “gitmek istemek”, *öpügse-* “öpmek istemek” (Caferoğlu, 1998: 33; Korkmaz, 1990: 145). **Kar. T.**¹⁶: *etse-* “canı et istemek”, *kökse-* “göge çıkmak istemek” (Hacıeminoğlu, 2013: 160). **Har. T.:** *suwsa-* “susamak”, *erse-* “erkek istemek”. İsimlerden “benzetmek, o şekilde olmak” anlamına gelen fiiller oluşturur: *ulugsı-* “büyüklük taslamak”. Fiillere “öyle olduğunu farz etmek, var saymak” anlamı yükler: *geçse-* “geç saymak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Hacıeminoğlu, 2016: 237; Eckmann, 2014: 261; Karagözlü, 2018: 120). **Kıp. T.:** *susa-*, *körüvse-* “görmeyi istemek”. İsimlerden “benzerlik kurma, o şekilde olduğunu düşünme” anlamlı fiiller türetir: *azsa-* “azımsamak” (Güner, 2013: 164). **Çağ. T.:** *susa-*. “Öyle saymak” anlamı verir: *yatsa-* “yadırgamak, yabancı saymak” (<yat “yabancı”+ sa-) (Karasoy, 1998: 679; Eckmann, 2005: 55). **E. An. T.:** *sense-*, *susa-*. İsimlerden “saymak, farz etmek, o şekilde olmayı” ifade eden fiiller türetir: *benimse-*, *ayırıksı-* “değişmek, farklılaşmak” (Timurtaş, 2012: 114; Yılmaz vd., 2013: 507). **Osm. T.:** *susa-*, *göresi-* “göresi gelmek”. Geldiği isimlerden “saymak, farz etmek” anlamında fiiller yapar: *mühimse-* “önemli saymak”, *garibse-* “garip saymak” (Deny, 2012: 459). **Tü. T.:** *susa-*, *aygırsa-*. Ad ve sıfatlardan “benzerlik, meyil” anlamı taşıyan fiiller yapar: *büyükse-* “büyük gibi görünmek”, *çiğse-* “soğur gibi olmak” (Korkmaz, 2014: 180). Yukarıda belirtilenler dışında kaynaklarda ele alınan farklı işlevler ve sözcükler şunlardır:

Atalay (1946: 132) +sA- ekinin işlevlerini şu şekilde gruplandırmıştır: 1. “Arzu-istek” anlamı: *susamak*, *ersemek*, 2. “Bulmak” anlamı: *azımsamak* “az bulmak”, *çoğumsamak*, 3. “Bir işi yapmadığı hâlde yapar gibi görünmek” anlamı: *ağlamsamak*; 4. “Geçmek” anlamı: *tavsamak* “tavı geçmek”, 5. “Azlık” anlamı: *gülmüsemek* “yavaşça gülmek”; 6. “Duymak” anlamı: *garipsemek* “gariplik duymak”, 7. “Saymak ve addetmek” anlamı: *benimsemek*, 8. “Benzemek” anlamı: *bensemek*, *sensemek*.

Tuna (1986: 50) +sA- (bir şeyi istemek) eki ile +sI- (... gibi saymak) ekinin yakınlığı sebebiyle “yanlış örnekleme” olarak adlandırdığı türetim ile çok sayıda sözcük oluştuğunu belirtmiştir: *küçümse-/mühimse- (mühimsi-)*.

Boz (2012: 90) “Yapma ve olma bildiren eylemler yapar.” diyerek *kapsa-*, *tavsa-* örneklerine yer vermiştir.

Çotuksöken (2011: 158) “Ad ve sıfat soylu sözcüklerden değişik anlamlarda eylemler türetir.” açıklamasına yer vermiş, *kapsa-*, *çise-*, *tavsa-* sözcüklerinde ilgili ekin bulunduğunu belirtmiştir. Örneklenen sözcüklerden ancak *tavsa-* bu kategoride değerlendirilebilir. *Çise-* sözcüğünde görüldüğü söylenen ek, *çi+* biçiminde bir ad olmadığı için bu sözcükte kullanılmamıştır. *Kapsa-* fiilinde ise Tü. T.nde *kap+* ismi

¹⁶ Hacıeminoğlu (2013: 159) ekin hem isimlere hem fiillere gelen bir ek olduğuna vurgu yaparak bu durumu “Türk dilinin genel kurallarına aykırılık” olarak değerlendirmiştir. Yazara göre isimlere gelen eklerle fiillere gelen ekler ayırdır ve bir ek hem isim hem fiil tabanına gelmez. Ancak +sA- eki bu kuralın dışında kalmıştır.

Ercilasun (1995: 452) ise ekin hem isimlere hem fiillere getirildiği görüşüne karşı çıkar. Ercilasun’a göre ek, “r” ve “l” ile biten fiillerden sonra getirilen -g isim yapım ekini takip eder. Böylelikle getirildiği kısım tekrar isim olma özelliği kazanır. “r” ve “l” ile bitmeyen fiillerde ise karışıklığın nedeni, kırmızı mürekkeple sonradan konulduğu anlaşılan hareketlerden kaynaklanmaktadır. Yazar, bu hareketlerin dikkate alınması gerektiğini belirterek sözcük ile +sA- arasında “ı, i, u, ü” seslerinden biri olduğunu kabul eder. Bu sesler fiilden isim yapma eki “-g” eki düştüğünde onun yerine kullanılan seslerdir. Bu örneklerde ek yine isim gövdelerine getirilmiş durumdadır.

Korkmaz da (1990: 145) isimden fiil türeten ekin aynı zamanda fiil köklerine gelmesinin mümkün olmadığını savunur. Yazar Kaşgarlı’nın gösterdiği örneklerin, isimleşme merhalesinden geçmiş olması gerektiğini belirtir.

ile *kapsa-* fiili arasında anlam bağı göremediğimiz için ilgili ekin varlığını kabul etmemekteyiz. Bu sözcüğün kökü, *kap-* “yer tutmak, yer ayırmak” fiili ile ilişkili görülür ancak *-sa-* biçiminde fiilden fiil yapan bir eke bu örnek dışında rastlanamamaktadır. Buna rağmen ekin hapax legomenon olma ihtimali de vardır. Belirtilen sebeplerden dolayı bu sözcükte de *+sa-* yapım ekinin kullanıldığını düşünmemekteyiz.

2.19. *+sIn-*: *gerek+sin-*

2.19.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 224), Hacıeminoğlu (2016: 268) ve Korkmaz (2014: 122) isimden fiil yapma eki *+sI-*’nın üzerine *-n-* dönüşlülük ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtirler.

Deny (2012: 462) *-sın* ekini, “saymak, sanmak” anlamındaki *san-* fiilinin zayıflamış hâli olabileceğini düşünmektedir.

Urusbıyev (akt. Şçerbak, 2016: 169) ekin Balkarcada *sun-* “biri olarak sanmak (görmek), yanlış varsaymak, düşünmek” fiili ile olan anlam yakınlığına dikkat çekmektedir: *O kelgen Ahmad sundum.* “O geleni Ahmet sandım.”, *Az sundu.* “O, az olduğunu düşündü.”

+sIn- eki, türettiği sözcüklerin anlam özellikleri dikkate alınarak incelememizde “sanmak, öyle saymak” anlamına gelen *sun-/ san-* fiilinin ekleşmesi sonucu oluşmuş kabul edilmektedir.

2.19.b. Bicimi

Gök T. ve E. Uyg. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: “*+sın-*, *+sin-*”

tarımsın- “eker gibi görünmek”, *yersin-* “bir yeri yurt edinmek” (Hacıeminoğlu, 2013: 161).

Ol tarıg tar-ı-m+sin-di

“O, ekin ekiyormuş gibi göründü.” (DLT 259).

Ogul er+sin-di

“Oğlan erkekleştir.” (DLT 253).

Har. T.: “*+sın-*, *+sin-*”

agırsın- “zor gelmek, zoruna gitmek”, *tabıbsın-* “doktorluk yapmak” (Paçacıoğlu, 2016: 46).

(...) *abuşka yana aydı, lutf birle kerem birle heç ağır+sin-ma-dı*

“(...) ihtiyar lütf ile, iyilik ile, hiç zoruna gitmeden yine söyledi.” (NF 287/14).

Otaçılık kıldı, emçilik kıldı, tabib+sin-di darıldı

“Tedavi etti, doktorluk yaptı, tabiplik etti, gitti.” (ME 182/2).

Kıp. T.: “*+sın-*, *+sin-*, *+sun-*”

ahmaksın- “ahmak saymak”, *câhilsin-* “cahil saymak”, *hayuvsun-* “acımak, hayıflanmak” (Güner, 2013: 165).

(...) *kökni yerni yarattaçı, barçalarını erk+sin-deçi*

“(...) göğü yeri yaratan, her şeyin sahibi” (CC 69a8).

Cenab-ı Ali’niñ resmi birle, işaret kılınmış turur añar, sevab um(ug)+**sun-up** Teñri Te’ala’dan

“Ona yüce Allah’ın eseri ile işaret edilmiştir, Tanrı tealadan sevap istemektedir.” (İMS 1b).

Çağ. T. ve **E. An. T.** dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “+sın-, +sin-, +sun-, +sün-”

arsın- “utanmak”, *kiçisin-* “küçük görmek”, *zorsun-* “zor bulmak”, *güçsün-* “güç kabul etmek” (Hacıeminoğlu, 2016: 268).

Güc+sün-mek

“Güçleşmek, zor olmak, güce sarmak, müşkül olmak” (KT- “güçsünmek”).

Tü. T.: “+sın-, +sun-, +sün-”

ayıpsın-, çoksun-, güçsün- (Banguoğlu, 2007: 224).

2.19.c. İşlevi

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 207) bu eki taşıyan fiillerin “kişinin ilgisine uygun olmayan hareketleri gösterdiğini” belirtmektedirler: **Az. *doluhsun-*** “ağlamaklı olmak”, **Alt. *d’uksın-*** “özlemek”. Kullanıldığı tüm dönemlerde “o şekilde saymak, öyle görmek” anlamına gelen fiiller oluşturur. **Kar. T.:** *evsin-* “evi benimsemek, kendi evi saymak”, *ersin-* “erkekleşmek” (Hacıeminoğlu, 2013: 161). **Har. T.:** *begsin-* “beylik etmek”, *ulugsın-* (Türk vd., 2011: 34). **Kıp. T.:** *erksin-* “bir şeyin sahibi olmak”, *ahmaksın-* “ahmak saymak” (Güner, 2013: 165; Argunşah-Güner, 2015: 702). **Osm. T.:** *kiçisin-* “küçük görmek”, *zorsun-* “zor bulmak” (Hacıeminoğlu, 2016: 268). **Tü. T.:** *çoksun-, güçsün-* (Banguoğlu, 2007: 224).

3. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

3.1. +A+: *ilk+e+*, *göz+e+*

3.1.a. Kökeni

Gül (2006: 6) +A+ ekini Eski Türkçedeki +gA+ ekine dayandırmıştır.

Nişanyan, etimolojik sözlüğünde *ilke* sözcüğündeki “+e”nin tamamen keyfi olduğunu ifade eder. Bu ekle türemiş *göze* kelimesinin ise Farsça *çeşme* < çeşm “göz”+ e sözcüğünden analogi yoluyla oluştuğunu ifade eder.

3.1.b. Biçimi

Gök T.: “+ä+”

kiçä “akşamleyin”, *üze* “üzerinde” (Tekin, 2003: 80).

Üz+e kök teñri asra yagız yer kıluntukda (...) (Kül T.D1).

E. Uyg. T.: “+e+”

keçe “gece”.

Ancak Bang (1980: 67) Uygur Türkçesinde çift ünsüzlerin tek sese dönüşmesinden hareketle (*ayanç+çang* > *ayançag*), bu sözcüğün *keç* kökünden -çe eşitlik eki ile türediğini savunur: *keç-çe* > *keçe*.

Kiç+ä y(a)r(uk) b(a)t(a)r (ä)rkli süñüşd(ü)m (ŞU D1).

Kar. T.: “+a+, +e+”

yaña “yön, taraf”, *keçe* “gece” (Taş, 2015: 23; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 497).

Yañ+a

“İrmağın kenarı ve her nehrin kıyısı” (DLT 605).

Keç+e kündüz zikrin aytıp râhat kıldım

“Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim.” (DH H2).

Har. T.: “+a+, +e+”

yaña “yan, taraf”, *keçe* (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Karagözlü, 2018: 160). Toparlı-Argunşah (2018: 55) *keçe* sözcüğünde görülen ekin fiilden isim yapım eki mi isimden isim yapım eki mi olduğu ve kökün *keç+* ismine mi *keç-* fiiline mi dayandığı noktasında kararsız kalmışlardır.

Yañ+a

“Yan, taraf” (İML 155B).

(...) *keç+e+le-t-sün seni Tañrı hayır birle*

“Tanrı seni hayırla geceletsin.” (ME 105/2).

Kıp. T.: “+a+, +e+”

yaña “yön, taraf”, *keçe* “gece” (Güner, 2013: 107).

Keç+e kelir kara ulah (CC60a 22).

Çağ. T.: “+a+, +e+”

buruna “öncekiler”, *tüne* “dün” (Argunşah, 2014: 101).

Her yañ+a+dan hezâr dil ü cân revân ola

“Her yönden bin tane gönül ve can akıp gelsin.” (AD 35/2).

Niçe yıgılay şem'dik hecrinde yarım kiç+e+ler

“Senin ayrılığında geceleri mum gibi ne kadar ağlayayım?” (MN 88).

E. An. T.: “+a+, +e+”

yaña “taraf, yön”, *kiçe* (Ergin, 2018: 78; Yavuz, 2017: 171).

Sol yañ+a+dın aldı 'avrat varlığı

“Kadın varlığını sol taraftan aldı.” (MT 2753).

(...) *kara kiç+e altına döşen* (...) (DK D10).

Osm. T.: “+a+, +e+”

yana “taraf, yön”, *gice* “gece” (Tatçı, 1998: 230; Tekin, 1992: 392).

Yüz urup hizmet eyler gic+e gündüz (HB W6b).

Göründi bir kaç atlu bir yañ+a+dan

“Birkaç atlı bir taraftan göründü.” (ÇN 1191).

Çağ. Tür. T.: “+a+, +e+”

yalaza “alev”, *göze* “suyun çıktığı yer, kaynak” (Çotuksöken, 2011: 39; Hatiboğlu, 1974: 13).

Munzur'un göz+e+si+n+de+ki ziyaretgâha götürdüler (Bilbaşar, 2017: 188).

3.1.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde “zaman ve yer yön” bildiren adlar türetme görevi ortaktır. **Gök T.:** *kiçä* “akşamleyin” (< keç+ä), *üzä* “üstte, yukarıda” (Tekin, 2003: 80). **E. Uyg. T.:** *keçe* “gece”. **Kar. T.:** *kêçe* “gece, akşam” (Taş, 2005: 23). **Har. T.:** *keçe* “gece” (Toparlı-Argunşah, 2018: 55). **Kıp. T.:** *keçe* “gece”, *yaña* “yön, taraf” (Güner, 2013: 107). **Çağ. T.:** *buruna* “öncekiler”, *kêçe* “gece” (Argunşah, 2014: 2011). **E. An. T.:** *kiçe*, *yaña* “yön, taraf”, *aşaga* “aşağı, aşağı taraf” (Ergin, 2018: 78; Canpolat-Önler, 2016: 67, Küçük, 2014: 365). **Osm. T.:** *gice* “gece” (İpekten ve diğerleri, 2017: 7). **Tü. T.**¹⁷’nde ekin anlamı genişlediği görülür. Yer-yön bildiren sözcükler türetir: *göze* “suyun çıktığı yer, kaynak”. “Pekiştirme” anlamı kazandırır: *güre* “kuvvetli, dinç/ bir-üç yaş arası at, kısarak”, *erke* “güç” (< erk “güç”+ e). Alet isimleri türetir: *yavaşa* “nal çakılırken hayvanların burnuna takılan kısıkaç”, *tura* “duvarların üzerine tahta vb. şeylerden yapılan örtü”. Soyut isimler oluşturur: *komuta*. Özel isimler oluşturur: *Berke* (Atalay, 1942: 19; Hatiboğlu, 1974: 13; Boz, 2014: 80; Çotuksöken, 2011: 39).

3.2. +(A)dAk+: cart+adak+, küt(t)+edek+

3.2.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 167), Korkmaz (2014: 120) ve Doğan (2014: 15) +da- addan fiil türetim eki ile -k+ fiilden sıfat türetme ekinin getirilmesiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğunu belirtirler.

3.2.b. Biçimi

Eke, Osm. T. dışında Türkçenin tarihî dönemleri ile ilgili taradığımız eserlerde rastlanmamıştır.

Osm. T.: “+adak+”

curpadak (Yavuzarslan, 2019: 187).

Pırr+adak uçtu (Seyfeddin, 2010: 80).

Tü. T.: “+dek+, +adak+, +edek+”

kütürdek, pattadak, gümbedek (Banguoğlu, 2007: 167; Çotuksöken, 2011: 42).

Sonu ünsüzle biten yansıma köklerine geldiğinde son seste ikizleşme görülür: *hoppadak, şakkadak*. Banguoğlu (2007: 172) ekin vurgusuz olmasından dolayı vurgunun kökte kaldığını söyler. Son sesteki ikizleşmenin kökteki vurgudan kaynakladığı görüşündedir. Korkmaz (2014: 120) ise bu ses olayının, ekin yansımaya dayalı işlevini güçlendirme amacından doğduğunu belirtir. Doğan’ın (2014: 15) yaptığı çalışmaya göre, Türkçe Sözlük’te +AdAk eki ile türemiş madde başı olan 25 sözcük vardır: *cart+adak, şakk+adak, cumb+adak, şapp+adak, cupp+adak, şark+adak, dang+adak, şıpp+adak, hart+adak, şırakk+adak, hartt+adak, takk+adak, hopp+adak, tıng+adak, lapp+adak, zıng+adak, larp+adak, zıpp+adak, lopp+adak, gümb+edek, pat+adak, gürp+edek, patt+adak, kütt+edek, rapp+adak*.

¹⁷ Çotuksöken (2011: 36) iyelik eki almış *adına, hesabına, namına* vb. sözcüklerinde görülen +A+ ekinin “özellikle, söz konusu kimse ya da şeyin yerine, onun için” anlamları verdiğini belirterek yapım ekleri içerisinde ele almıştır. “Belirtilen biçimde” anlamı veren ve zarf görevli sözcükler türeten +A+ ekini de aynı kapsamda değerlendirir: *aksine, boşuna, böylesine, enine, dikine...*

Sesin apansızlığı (...) yolcuların zıng+**adak** yerlerinde saplanakalmaları sonucunu vermiş (Kabağağalı, 2014: 117).

3.2.c. İşlevi

Ekin iki işlevi vardır: 1. Yansıma sözcüklerden “belirtilen sesi çıkararak, çıkaracak biçimde” anlamına gelen zarflar türetir: *hoppadak* (atlamak), *gümbedek* (düşmek), 2. “Birdenbirelik, ansızınlık” anlamında zarflar türetir: *şakkadak* (bayılmak), *şıppadak* (çıkagelmek) (Çotuksöken, 2011: 42). Banguoğlu (2007: 167) bu ekle oluşmuş adları *yansılama zarfları* olarak adlandırır. **Osm. T.:** *cumbadak*, *curpadak* (Yavuzarslan, 2019: 187). **Tü. T.:** *pattadak*, *gümbedek* (Çotuksöken, 2011: 42).

3.3. +AğI+: köz+eği+, tum+ağı+

3.3.a. Kökeni

Hamilton (2015: 254) ekin aslen -gu/ -gü olduğunu ancak kimi zaman ekle sözcük arasına giren “a”nın abartı bildiren bir edat ya da pekiştirme eki görevi yaptığını belirtir.

Hatiboğlu (1974: 24), Banguoğlu (2007: 171), Hacıeminoğlu (1997: 41), Korkmaz (2014: 120) ve Gülensoy (2010: 527) ekin isimden fiil türeten +a- eki ile fiilden isim türeten -gI+ ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu söylemektedirler: *buzacağı*, *dumağı* vb. Bu ekle türemiş kelimelerin bir kısmının ise +AgI>+Ay>+ey değişimine uğradığını belirtirler: *küdegü*>*güvegü*>*güvey*, *kuzacağı*>*kuzay*>*kuzey*.

3.3.b. Biçimi

+AGI+ eki ile benzer, kimi zaman ortak biçim özelliklerine sahip ancak işlevleri farklı bir ek daha [(A)GI+] vardır. Bunlardan ilki, sayı adlarına gelerek “birliktelik, çokluk” anlamı verir ya da “belgisiz zamirler” oluşturur: *adınagu* “başkası”, *ikägü* “ikisi birlikte” (Tekin, 2003: 132; Gabain, 2007: 75). Bu ek, belirtilen biçim ve işlevle günümüzde kullanılmadığından inceleme dışında bırakılmıştır. +GU+ eki ise “huy, soyut adlar, benzerlik, renk vb.” işlevler taşır: *ençgü* “barışçıl” (<enç “barış”+ gü), *ikirçgü* “şüphe” (Clauson, 2007: 188; Taş, 2011: 23). Kimi kaynaklarda ilgili eklerin birbiriyle ilişkilendirilerek tek bir çatı altında incelendiği görülse de tarihî dönemlerdeki kullanımı, eklerin farklılığına ışık tutmaktadır.

Erdal (1991: 93-98) ET döneminde +(A)gU ekini üç başlığa göre sınıflandırır:

1. Sayı adlarına gelen +(A)gU. Bu gruptaki örnekler “belirtilen sayıda şeyden oluşan grup” anlamı taşır: *üçägü* “üçü birden”. Ancak *birägü* sözcüğü “gruptan seçilip ayrılan bir şeyi” ifade etmek için kullanılmaktadır. *Bir* sayısına getirilen çokluk anlamlı ekin, diğer sayı adlarına gelişinden analogi ile geçmiş olabileceğini ifade eder.
2. Tek başına çokluk eden sıfatlara gelen +(A)gU. Birinci başlıkla aralarında önemli bir farklılık olmadığını belirten Erdal, bu şekilde türemiş ve belirtme durum eki almış sözcüklerin genelde zarf görevinde kullanıldığını ifade eder: *barçagun* (*kälip*) “hep birlikte gelip”.
3. Diğer adlara gelen +(A)gU: *nägü* “neler”, *içägü* “iç organlar”.

Clauson (2007: 188) -gü, -gu ekinin sıfatlardan soyut isimler yapan bir ek olduğunu belirtmiş, *ençgü* “barışçıl” sözcüğüyle örneklemiştir. “Sadece sayılara ve

benzer yapılara getirilen ekler” başlığı altında ise +agu, +egü ekine yer vermiştir: *adinagu* “diğerleri” (<adin “başka”+ agu).

Gabain (2007: 45) “+ku, +kü, +gu, +gü” şekillerinde incelediği ekin isim veya sıfat yaptığını ve seyrek görülen bir ek olduğunu ifade eder: *inçkü* “huzur, sulh”, *äsängü* “sağlamlık, sıhhat” (<asan “sağlıklı, afiyetle”+ gü), *mänigü* “mutluluk” (<mäni “mut, saadet”+ gü), *oglangu* “çocuk gibi muamele edilen, nazik”. Gabain, bu bölümde sayı adlarına gelen ve “topluluk, birliktelik” anlamı veren +AgU+ ekine yer vermemiştir. Bu görevli ek, “ortaklık sayıları” bölümünde ele alınmıştır. Bu sebeple araştırmacının, iki eki farklı ekler olarak değerlendirdiğini düşünmekteyiz.

Eckmann’ın (2014: 13) da ekleri birbirinden bağımsız ele aldığı görülür. Har. T. döneminde *buzagu* “buzağı”, *küdagü* “güveği” sözcüklerini türeten ek ve ayrıca sayılara gelerek beraberlik bildiren ekte (*ekägü* “ikisi birlikte”, *üçägü* “üçü beraber”) “g” sesinin korunduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak bu bölümde değerlendirilecek olan +AGU+ eki, “hastalık isimleri, insan vücudu ile ilgili isimler, vücut özelliklerinden yola çıkılarak oluşturulan kişilik özellikleri, hayvan adları ve kimi alet-eşya isimleri” türeten ektir. Ekin biçimleri şu şekildedir:

Gök T.: “+agu+”

alpagu “cesur, yiğit savaşçı” (Erdal, 1991: 163).

(...) bir og(u)ş (a)lp+(a)gu on (ä)r(i)g toña tig(i)n yogınta (ä)g(i)r(i)p öl(ü)rt(ü)miz (Kül T.K7).

E. Uyg. T.: “+agu+, +ägü+”

boynağu “inatçı” (<boyun “boyun”+ agu), *yüzägü* “dış organlar” (<yüz “yüzey”+ ägü) (Erdal, 1991: 96; Eraslan, 2012: 93).

(...) sansız öküş kötüşvr bay+agu+t+lar evleri barkları (...)

“(...) sayısız tüccarların evleri (...)” (Maitr 3/21).

Yüz yüz+egü+s+i+n+te mar(i)malarında barça ölüm yayılıp anta’ok ög içgunur öz(et)in tañkalayur

“İç ve dış organlarına ölüm yayıldıkça şuuru dağılır ve kendi etini parçalamaya başlar.” (DSKP 613-615).

Kar. T.¹⁸: “+agu+, +egü+”

bağrağu “saldırgan” (<bağır “bağır”+ agu), *içegü* “iç organlar” (Erdal, 1991: 96; Taş, 2015: 24-25).

İç+egü “Kaburga kemiklerinin içinde kalan kısım” (DLT 81).

¹⁸ Taş (2015: 24-25) topluluk ismi türeten bu eki +(A)gU(n) şeklinde ele almıştır. Hacıeminoğlu (2013: 63), *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserinde +AgU ekine isimden isim yapan ekler bölümünde yer vermemiştir. Hacıeminoğlu ekle ilgili “Sayı ismi önce -e- eki ile fiil şekline konulmakta, daha sonra fiilden isim yapan (veya sıfat-fiil) -gü- eki ile genişletilmektedir.” açıklamasını yapar: *üç-e-gü* “her üçü”. Yalnızca ünlü ile bitmesi sebebiyle *iki* sayısına -gü şeklinde gelebilmektedir: *iki-gü* “her ikisi”. Anlaşıyor ki, Hacıeminoğlu sadece *iki*, *altı*, *yetmiş* gibi ünlüyle biten sayı isimleri için +gü’yü isimden isim yapım eki olarak kabul etmektedir. Çünkü diğer örneklerde sözcük önce -e- ile fiilleştirildiğinden ek, fiilden isim yapım eki özelliği kazanmıştır. Ekin, -e- ile kaynaşmasına Banguoğlu da (2007: 172) yer vermiştir. Bu kaynaşmanın Eski Türkçe döneminde gerçekleştiğini belirten Banguoğlu, sayı içeren örneklerden farklı olarak *bukagu*, *bozagu*, *küdegü* sözcüklerine yer vermiştir.

Har. T.: “+agu+, +egü+, +gü+”

boynağu “asi, isyankar”, *içegü* “kaburga kemiklerinin iç tarafı”, *eyegü* “kaburga” (Kalsın, 2013: 71). Eckmann (2014: 13) bu dönemde k, g> w değişimi yaşandığını ancak bilhassa bu ekte k, g’nin korunduğunu ifade eder.

Ya Cebre’il Adam peygambarnı sol eye+gü+si+n+i çıqargıl tedi erse, Cebre’il taqı çıkardı

“Ya Cebrail, Adem peygamberin sol kaburgasını çıkar dediğinde Cebrail çıkardı.” (NF 279/12).

Kıp. T.: “+egü+, +egi+”

içegü-içegi “iç taraf, iç organlar” (Güner, 2013: 108; Toparlı, 2017: 184).

Yügürmek birle iç+egü yag tutmaz (HŞ 1719).

Kaçan ıslah kılşa murdar koynı iç+egi+ler+i+n+i anı birle namaz kılşa reva bolur

“Eğer murdar olmuş koyunun iç organlarını temizlese (derisi üzerinde) onunla namaz kılşa uygun olur.” (İMS 143b).

Çağ. T.: “+agu+, +egü+”

uzagu “uzun”, *içegü* “bağırsak” (Eckmann, 2005: 82, 83; Argunşah, 2014: 101; Teres, 2009: 92).

E. An. T.: “+agu+, +agi+, +egü+, +gü+”

tomagu “nezle”, *tumagi*, *içegü* “iç organlar”, *eyegü* “eye kemiği” (Gülsevin, 2011: 117; Önler, 1989: 126).

Tum+agi+y+ı giderür ve anuñ tütüninden şokucı cānavarlar kaçır

“Soğuk algınlığını giderir ve onun tütününden sokucu türde haşereler kaçır.” (EM 4).

Eger anı derisiyle ve iç+egü+s+i+y+ile kaynadalar (...) (EM P3b3).

(...) cebra’il ‘as tañrı dergahında durmuşdur eye+gü+ler+i ditrer (KE 9/2).

Osm. T.: +agu+

kıragu “kırağı” (Hengirmen, 1983: 248).

Tü. T.: “+ağı+, +eği+”

tumağı, köseği “köz çekmek, karıştırmak için kullanılan alet” (Hatiboğlu, 1974: 24).

3.3.c. İşlevi

Gök T.de “insanî özellik” bildiren sözcükler yapar: *alpagu* “yiğit savaşçı” (Erdal, 1991: 163). **E. Uyg. T.** döneminde “vücut, insan bedeni” ile ilgili adlar yapar: *içägü* “iç organlar”, *yüzägü* “dış organlar” (<yüz “yüzey”+ ägü). “Huy-özellik” bildiren sözcükler oluşturur: *buğrağı* “kinci”, *boynağı* “inatçı”. Kimi isimlerde anlamı değiştirmede görülür: *kavagu* “çabuk tutuşan şey, kav” (<kav “çabuk tutuşan madde”+ agu), *toyagu* “çamurdan oluşturulan figürler” (<toy “çamurdan yapılan eşya”+ agu) (Erdal, 1991: 95; Eraslan, 2012: 95, 197; Şen, 2017: 59). **Kar. T.**¹⁹

¹⁹ Erdal (1991: 162) Kar. T.nde +AK+ ekinin, +AgU+’nın bu işleviyle aynı görevi yaptığını belirtmiş, DLT’de aynı anlama gelen *karınağ er* ile *karnağı er* “koca karınlı adam” tamlamalarını örnek göstermiştir.

devrinde “huy” bildiren sözcüklerden sonra gelerek o özelliğin belirtilen varlıkta mevcut olduğunu bildiren adlar türetir: *bağrağı* “saldırgan” (<bağır “bağır”+ agu). İnsan-hayvan vücuduyla ilgili isimler yapar: *eyegü* “eye kemiği, kaburga”, *içegü* “iç organlar”²⁰. Eşya adları oluşturur: *kılagu* “ustura”. Vücudun bölümleriyle ilgili olmak üzere karakteristik özellikleri belirtmede kullanılmıştır: *karnağı* “şişman, büyük karınlı”. Hastalık isimleri oluşturur: *kamçıgu* “ağızda ve parmaklarda şiddetli ağrı ile çıkan sivilce”, *sengregü* “burnun sürekli akmasına sebep olan hastalık” (Nalbant, 2008: 113; Taş, 2012: 24-25; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 28). **Har. T.** organ adlarının sonuna gelerek “karakter özelliği” yansıtan sözcükler türetir: *boynağı* “asi, isyankar”. İnsan vücuduyla ilgili sözcükler türetir: *içegü* “kaburga kemiklerinin iç tarafı”, *eyegü* “kaburga”. Hastalık adları meydana getirir: *tumagu* “grip” (Eckmann, 2014: 13; Eckmann, 2014: 193; Kalsın, 2013: 71). **Kıp. T.** döneminde organ isimleri yapar: *içegü* “iç organlar, iç taraf” (Argunşah-Güner, 2015: 73). **Çağ. T.**nde sıfat türünde sözcükler türetir: *uzagu* “uzun”. Organ isimleri türetir: *içegü* “bağırsak”. Ancak burada sözcüğün “iç organlar” manasından “bağırsak” anlamına geçerek anlamın daraldığı dikkat çekmektedir (Eckmann, 2005: 83; Argunşah, 2014: 137; Teres, 2009: 92; Durak, 1995: 171). **E. An. T.**nde organ adları türetmek üzere kullanılır: *içegü*, *eyegü* “kaburga kemikleri”. Hastalık ismi yapar: *tomagu* “nezle” (Gülsevin, 2011: 117; Önler, 1989: 109; Canpolat-Önler, 2016: 20). **Osm. T.** *kıragu* “kırağı” sözcüğünde “bir doğa olayının karşılığı” olan sözcük türetme işlevindedir (Hengirmen, 1983: 123, 248). Kartallıoğlu (2011: 54) 16.-18. yy. Osm. T.ne dair 16 temel kaynağı incelediği çalışmasında, eke yalnızca *Kitāb-ı Bahriyye*’de yer alan *biregüye* “birisi” sözcüğünde rastladığını belirtmiştir. Aynı sözcük *Yunus Emre Dîvanı*’nda *biregü* şeklinde geçmektedir. Ancak bu sözcük, ekin burada incelenen işleviyle aynı olmadığından bu bölümde incelenmemiştir. **Tü. T.**nde hastalık isimleri türetir: *dumağı* “nezle” (<tum “soğuk”+ ağı). Hatiboğlu (1974: 24) ekte yer alan +gı+’nın genellikle “aygıt adları kurmak” için kullanıldığını belirtir. Buna göre ek; araç, nesne adları türetir: *kılağı* “ince çelik parça”. İnsanın kişilik özelliklerini belirten sözcükler türetir: *öneği* “inatçı”. Organ isimleri yapar: *içeği* “bağırsak” (Korkmaz, 2014: 120; Hatiboğlu, 1974: 24; Çotuksöken, 2011: 43; DS).

3.4. +(A)k+: *yol+ak+*, *baş+ak+*

3.4.a. **Kökeni**

Kononov (1968: 83), Erdal (1991: 76), Eren (1999: 104) ve Korkmaz (2014: 121) bu ekin Eski Türkçedeki küçültme eki +GAk+ ekinden geliştiğini düşünmektedirler: *tam+gak* “damak”.

²⁰ Erdal (1991: 96) DLT’de bu sözcüğün “iç organları” değil “göğüs kafesinin içindeki organları” temsil ettiğini belirtir.

3.4.b. Biçimi

Gök. T.: “+gäk+, +ak+, +ek+”

tirsgäk “dirsek” (<tiz “diz”+ gäk), *çorak* “kuru toprak” (<çor “tuzlu”+ ak), *köläk* “gölcük, bataklık” (Erdal, 1991: 74; Tekin, 2003: 80; Şirin, 2016: 322). Ancak Erdal (1991: 40, 74) +Ak, +Ik ve +tlk ekleri ile +GAk ve +Ak eklerini farklı başlıklarda incelemiştir. Bunlardan ilk gruptakilerin eşya ve hayvan isimleri türettiğini, ikinci gruptakilerin organ adlarında kullanıldığını belirtir.

Çor+ak+ka t(e)g(i) yol(a)gçı ((e)r)ig (...) k(e)ç(e)nke t(e)gi (...)

“Çorak (arazi)ye varıp öncü askerleri (...) Keçen’e kadar (...)” (BK GD).

İngäk köl+äk+(i)n togl(a)da oguz kälti

“Oğuzlar İngek bataklığı ile Togla’dan (ırmağı) geldi.” (T 15).

E. Uyg. T.: “+ak+, +ek+, +gek+, +gak+”

yulak “dere” (<yul “kaynak, pınar”+ ak), *özek* “küçük vadi”, *müngüzgek* “boynuz” (< müngüz “boynuz”+ gek), *başgak* “başak” (Erdal 1991: 42; Şen, 2017: 58-59).

Tört yın+ak örtenti

“Dört tarafı alevler sarmış” (DSKP 357).

Bo ağır ulug yer suvigne toz+gak+ı teg yenik bolup (...)

“Bu uçsuz bucaksız yeryüzü iğne (ucu büyüklüğünde) çiçek tozu gibi hafiftir.” (DSKP 1593-1594).

Kar. T.: “+gak+, +gek+, +k+, +ek+, +ak+”

kadırgak “çok çalışma sonucu elde oluşan nasır” (<kadız “sert ağaç kabuğu”+ gak), *kidizgek* “keçeleşmiş, keçe gibi olmuş”, *sasık* “çömlek” (<sası “kil”+ k), *özek* “omurilik”, *oğlak* “oğlak burcu” (Erdal, 1991: 43; Nalbant, 2008: 89; Taş, 2015: 27-28; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 794)²¹. Erdal (1991: 43) ekin +k+ şeklinin Kar. T. döneminde ortaya çıktığını belirtir. Nalbant (2008: 89) ise dönemde +GAK+ ve +AK+ olmak üzere ikili kullanımın bulunduğu dikkat çekmiştir.

Yavşak telim sayrap anın tam+gak katar

“Yavşak çok hezeyan ettiğinde damağı sertleşir (çenesi yorulur).” (DLT 204).

Tirs+gek “Dirsek” (DLT 1073).

Ok baş+ak+ın taş tıgdi

“Taş, okun sivriliğini giderdi.” (DLT 271).

Ol koyug öz+ek+le-di “O, koyunun şah damarını kesti” (DLT 155).

Nätäg bolur orta+k katıglılarka bıçığ ağırlıg mäsğit üskindä yalavaçının üskindä (KT-SKT 139r/7).

²¹Erdal (1991: 41) ilgili ekte değerlendirilen *irkäk* “erkek” sözcüğünün *är* kökünden gelip +kak ekini aldığı görüşüne karşı çıkar. Erdal’a göre sözcüğün kökü “koç” anlamındaki *irk* sözcüğüdür. Görüşünü şu gerekçelere dayandırır: Uyurca metinlerde *irkäklanmak* fiili “i” ile yazılmıştır, eski Türk metinlerinde *irkcik* sözcüğü yalnızca erkek hayvanlar için kullanılmıştır, günümüzde hâlâ bazı Anadolu ve Azeri ağızlarında *irkak* sözcüğü “iki yaşında koç” anlamında kullanılmaktadır. Bu sebeple ilgili ekte *irkäk* örneğine yer vermemiştir. Tekin (2003: 80) ve Taş (2015: 27) de *irkäk* sözcüğünün +Ak+ ile türediğini savunmuşlardır.

Erdal (1991: 42), *kısrak* sözcüğünün “kısır” sözcüğünden +Ak eki ile türetildiği görüşüne de katılmamaktadır. Tekin (1993: 202) ise *kısır* sözcüğünün *kısrak* anlamında kullanıldığını belirterek şu örneği vermiştir: *ad gır kısır kişnadi* “aygırlar ve kısraklar kişnadi”. Tekin, Yakutçada ET *kısrak* sözcüğünden gelen *kıtırax/kıtarax* sözcüğünün kullanıldığını, bunun yanında “genç kısrak” anlamında bir de *kilit* sözcüğünün var olduğunu belirtir. *Kilit* sözcüğünün ise daha eski **kısıt* biçiminden geldiğini savunur.

Har. T.: “+ak+, +ek+, +eg+”

yanak, ernek “parmak”, *ileg* “ön taraf” (Eckmann, 2014: 47; Kalsın, 2013: 80).

Tam+ak+ın taklattı

“Damağını taklattı.” (ME 177/4).

(...) *perilerke buyurup bir galı tokıtmuş erdi altundın taqı yip+ek+din*

“(...) perilere altından ve ipekten bir halı dokumalarını buyurmuş.” (NF 210/1).

(...) *taqı bir sa’at il+eg+i+n+de yürüyür erdi*

“(...) dahi bir saat önünde yürüyordu.” (NF 20/8).

Kıp. T.: “+, +k+, +ak+, +ah+, +ek+”

bebek, yanak/yanah, içeg “bağırsaklar”, *kesek* “kesik, parça” (<kes “parça”+ek) (Karamanlioğlu, 1989:131; Toparlı, 2017: 80; Güner, 2013: 109).

Tiledim bir zaman körsem cehan-nı diriga boldı közüüm bebe+g+i (GT 264/2).

(...) *eger yan+ak+ın koysa ya iğegin koysa reva bolur*

“(...) eğer yanağını koysa veya çenesini koysa uygun olur.” (İMS 168a).

Nägü (...) tig-en+ek tacı kaysını başına urdılar.

“(...) dikenden örülmüş taç, hepsini başına vurdular.” (CC 63a).

Çağ. T.: “+k+, +ag+, +ak+, +ek+”

ortak, kırak “kenar, kıyı”, *solak* “sol elini kullanan”, *kesek* “kerpiç” (Eckmann, 2005: 43; Argunşah, 2014: 101; Karasoy, 1998: 505).

Orta+k dan şerik çi batur dilaver est (NK 101a).

Bil bu ‘azim bahrnıñ hiç kır+ag+ı ka’rı yok (ŞHD 52b6).

Sin karakçı közleriñdin köñlüme urgıl baş+ak (ŞHD 79a4).

Hârût eñ+eg+iniñ çuhurında dutuluban

“Hârut (meleği) çenendeki çukurda tutulmuştur.” (AD 39/7).

E. An. T.: “+k+, +ek+, +ak+”

ortak, bögrek “böbrek”, *yanak* “yanak” (Gülsevin, 2011: 115; Küçük 2014: 88).

Tağrı Ta’ala’ya orta+k+lar (...) (SKT 4a).

Güz almasına benzer al yan+ak+lum (DK D12 V7).

Bir ben+ek konak gözinde ‘avratuñ (MT 297).

Osm. T.: “+k+, +ak+, +ek+”

bebek, topak, benek (Hatiboğlu, 1974: 337; Tekin, 1992: 371; Yavuzarslan, 2019: 21).

(...) *mera vesaire mecmuu ki amele ile veyahut orta+k+laş-a işleyen (...)* (KT-“çiftlik”).

Bir yol+ak yolandı

“Kendisine küçük bir yol açtı.” (VN 3159).

Dokuz kısımdan mürekkep veya dokuz ben+ek vesaireyi havi (KT- “dokuzlu”).

Tü. T.: “+k+, +ak+, +ek+”

bebek, topak, benek (Korkmaz, 2014: 120; Akın, 2004: 58).

Sanki bir taş+bebe+k kutuda gibi (Akın, 2004: 58).

Muhtar, eskerleri ağırlamak için bir oğ(u)l+ak kesti (Bilbaşar, 2017: 152).

Deniz memeleri biçim değiştirince, tepeden turnağa duvaklar ve ip+ek saçlar sallandırırılar (Kabağağalı, 2014: 210).

3.4.c. İşlevi

ET dönemindeki işlevleri Erdal (1991: 40-41, 75) tarafından şu şekilde belirlenmiştir: 1. Eşya isimlerinden, eşya isimleri türetmek: *kapak*, *çanak*. 2. Hayvan adlarından hayvan adları türetmek: *adgırak* “koç, yabanî koyun” (<adgır “aygır”+ ak). 3. Vücudun bölümleri veya organlarla ilgili sözcükler türetmek: *kulgak*>*kulak*. Organ adları oluşturma işlevi, ekin küçültme fonksiyonunun bir uzantısı olarak görülebilir. Başdaş (2006: 56) bu durumu “her organın vücudun küçük bir parçası olması” ile açıklamıştır. Kononov (1968: 83) da eki, küçültme eki olarak ele almış *yanak*, *topak*, *ipek* sözcüklerini örneklemiştir. Bu ekin küçültme eki ile bağlantısını gösteren diğer sözcüklerin ele alınışı şu şekilde örneklenebilir:

Kononov (1968: 88), *oğlak* “keçi yavrusu” (<oğul+ ak) sözcüğünün bu ekle oluştuğunu savunur.

Eren (1999: 103-104), *damak* “küçük duvar” sözcüğünü *tam* köküne +gAk küçültme ekinin getirilmesi ile meydana geldiğini belirtmiştir.

Erdal (1991: 75), *kulak* sözcüğünü *kul* “köle”+ ak (küçültme eki)> *kulak* “kölecik” olarak ele almaktadır.

Gök T. döneminde sıfat türünde sözcükler türetmek için kullanılır: *çorak* “tuzlu, kuru toprak”. Coğrafi terimler türetir: *kölak* “gölcük, bataklık”. Organ isimleri türetir: *yanak* (Tekin, 2003: 80; Şirin, 2016: 322). Organ ve coğrafi terim adlarında “küçültme” işlevinin belirgin olduğu görülmektedir. **E. Uyg. T.** döneminde hayvan adları türetir: *adgırak* “koç”. Eşya isimleri yapar: *çanak*, *kapak* “kap” (<kap “deri, tulum”+ ak). Küçültme anlamı verir: *yulak* “küçük çay”, *özek* “küçük vadi”. Organ adları türetir: *müngüzgek* “boynuz” (<müngüz “boynuz”+ gek) (Erdal, 1991: 40-42; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 97; Şen, 2017: 58-59). **Kar. T.**nde eşya isimleri yapar: *kolak* “yenleri kısa elbise”. Hayvan adları türetir: *sinäk*, *irkek* “dört yaşındaki koç”. Doğadaki çeşitli durumları, kök sözcüklerle benzerlik kurarak tanımlayan sözcükler türetir: *yolak* “çöldeki iz”, *boynak* “dağların arasındaki zorlu geçit”. İsimlere “küçültme” anlamı verir: *başak*, *yulak* “küçük su pınarı”. Vücutla ilgili isimler türetir: *özek* “bel kemiğindeki damar”, *tırsgek* “dirsek” (Erdal, 1991: 40-42; Nalbant, 2008: 82, 90; Taş, 2015: 26; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58). **Har. T.** döneminde organ adları yapar: *kulak*, *yanak*, *ernek* “parmak”. Sözcüklere “küçültme” anlamı kazandırır: *yulak* “küçük su pınarı”. Hayvan adları oluşturur: *oğlak* “oğlak”. Eşya isimleri türetir: *yipek* “ipek”, *başak* “ok başı”. Somut anlamlı sözcükler yapar: *orunçak* “borç, rehin” (Kalsın, 2013: 80; Eckmann, 2014: 21, 226; Karagözlü, 2018: 80). **Kıp. T.**nde eşya, alet isimleri (*başak* “ok başı”, *ipek*) ve hastalık isimleri (*sökelek* “hastalık”) türetmiştir. Organ adlarında görülür: *yanak/yanah* “yanak”, *içeh* “iç organlar”. “Miktar” bildiren adlar oluşturur: *kesek* “parça”. Yer adları yapar: *kırak* “sahil, kenar” (<kır “sınır, hudut”+ ak). *Oğulak* “oğlak” sözcüğünde hayvan ismi türetme görevinde kullanılmaktadır. *Gülistan Tercümesi*’nde görülen *ekizek* “ikiz” sözcüğünde ise anlamı değiştirmediği görülmektedir (Karamanlioğlu, 1989: 109, 153, 248, 278; Argunşah-Güner,

2015: 486; Toparlı, 2017: 69, 177, 243; Güner, 2013: 109). **Çağ. T.** döneminde isimlerden sıfatlar türetir: *solak* “sol elini kullanan”, *ortak*. Alet isimleri yapar: *sapağ* “bir şeyin sapı”, *yarguçak* “el değirmeni”. İsimlere “küçültme” anlamı yükler: *başak* “ok başı”, *eñek* “yanak, yüz” (<eñ “yanak, çene”+ ek). Küçültme anlamını koruyarak hayvan isimleri türetir: *oglak* “keçi yavrusu”< ogul “oğul”+ ak, *köykenek* “doğana benzer bir av kuşu” (<*köykö “şahin”+ ek). Organ isimleri türetir: *talak*, *içek* “bağırsak”. Yer isimleri türetir: *kırag* “kenar, kıyı”. Bitki isimleri (*başak*) ve bitkinin bir bölümünün adı (*sabag* “mayvenin sapı”) olan isimler yapar. Doğa olayı isimlerinde görülür: *külek* “kasırga, tayfun” (Eckmann, 2005: 41; Teres, 2009: 40; Paçacıoğlu, 2016: 247; Karasoy, 1998: 475, 505; Turan, 2019: 58, 35, 36). **E. An. T.** döneminde organ adları oluşturma (*bögrek* “böbrek”, *yanak*) görevinin yanında vücudun bölümlerini ifade eden isimlerde de görülür: *eñek* “çene kemiği” (< eñ “eklem yeri”+ ek). “Küçültme” anlamı verir: *yolak* “patika, ince yol”, *başak*. Eşya adları türetir: *yilek* “yelek”, *dekerek* “tekerlek”. Hayvan isimleri meydana getirir: *oglak* “oğlak”. Hıyarek “hıyarcık, kasık bezlerinin iltihaplanması sonucu çıkan bir tür çıban” ve *it dirseği* “arpacık” sözcüklerinde hastalık ismi oluşturduğu görülür. Yer adları türetir: *kırag* “kenar, kıyı, uç” (Gülsevin, 2011: 115; Ergin, 2018: 338; Önler, 1989: 109, 111; Yavuz, 2017: 221; Canpolat-Önler, 2016: 17; Ersoy-Ay, 2017: 79, 119; Küçük, 2014: 188; Yılmaz vd., 2013: 718, 938). **Osm. T.** döneminde “küçültme” anlamı verir: *topak*, *benek*. Eşya isimleri türettiği görülür: *sagrağ* “tas, kadeh” (<sagır “tencere, testi”+ ak), *ipek*. Organ isimleri (*talak* “dalak”< tal “dalak”+ ak, *yanak*) ve vücutla ilgili çeşitli isimler (*alak* “kan pıhtısı”) türetir (Tekin, 1992: 328, 335, 371, 391; Hatiboğlu, 1974: 337; Paçacıoğlu, 2016: 592; Yavuzarslan, 2019: 39, 45). **Tü. T.**nde “benzerlik” anlamı kazandırır: *kozak* “selvi, çam kozalağı” (<koz “ceviz”+ ak). “Küçültme” anlamı yükler: *topak*, *benek*²². Sıfat türünde sözcükler türetir: *solak*, *çorak*. Alet, eşya isimleri yapımında kullanılır: *çingirak*, *yelek*. Derleme Sözlüğünde yer alan *bozak* “manda, domuz yavrusu” sözcüğü, hem ekin bir renk adına gelişi hem de hayvan adı türetmek için kullanılması bakımından istisnai bir özellik taşır (Atalay, 1942: 25; Korkmaz, 2014: 120; Bayraktar, 2009: 104; DS).

3.5. +(A)mUk+: *kara+muk+*, *kız+amuk+*

3.5.a. Kökeni

Erdal (1991: 102) ekin “+A-mUk, +A-mXk” biçimlerinden gelişmiş olabileceğini belirtir.

Deny (2012: 300), “+ImtrAk+, +mtlk+ ve +ImtIl+” eklerine yer vererek bu eklerin akıcı ünsüz (r, l, y, ğ) ardından gelmiş bir “mt” ses kümesi taşıdığına dikkat çeker: *karamtık*, *göyümtül*. Bu ses kümesi sebebiyle eklerin diğer Türk lehçelerinde renk bildiren adlardan sonra gelen küçümsenik eklerine yaklaştırılmasına müsait

²² Atalay (1941: 24) Tü. T. için, “*kavak*< kav+ak, *kozak*< koz+ak, *bunak*< bun+ak” sözcüklerinde aynı ekin var olduğunu belirtmiştir. Ancak belirtilen kökler günümüzde kullanılmadığından, şekildeki ayırım eş zamanlı yaklaşıma uygun değildir. Bu sebeple örnekler, ek kapsamında değerlendirilmeyecektir.

olduğunu ifade eder: Teleutçada *kara(mt)ık*, Çağataycada *kara(mt)uk*. Buna göre Deny'nin +(A)muk+ ekini +(I)mtık+ ekine bağladığı söylenebilir.

3.5.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+muk+”

kıçmuk “zerre, atom” (<kıç “son, arka”+ muk) (Erdal, 1991: 101).

Birök yağız yer arkasındaki topraknın p(a)rmanu kog kıç+muk sanı neçe erser
(...)

“Eğer sayıları kara toprak altındaki toprağın atom miktarı kadar da olsa (...)”
(DSKP 3736-3738).

Kar. T.: “+amuk+, +muk+”

kız(ı)lamuk “kızamık”, *karamuk* (Erdal, 1991: 100; Nalbantoğlu, 2008: 109).

Sol+amuk “İnsanlardan solak olanı” (DLT 244).

Kara+muk “Buğday karamuğu” (DLT 244).

Har. T.: “+muk+, +emik+”

yası muk “mercimek” (<yası “yassı, düz”+ muk), *eremik* “erkeğe benzeyen kadın” (Eckmann, 2014: 31; Karagözlü, 2018: 120).

(...) *tağı ekki adaqında ekki taş bar yas+muq+dın ulugraq tağı nuhudtın kiçi-grek*
“(...) ayrıca iki ayağında mercimekten büyük, nohuttan küçük iki taş var.” (NF 43/1).

Er+emik

“Erkeğe benzeyen kadın” (İML122A).

Kıp. T.: “+mık+, +ümük+”

akmık “boza”, *külücümük* “güler yüzlü” (Mohammad, 2018: 60).

Çağ. T.: İncelenen kaynaklarda bu dönemde +(A)mUk+ ekine rastlanmamıştır. Ancak Teres (2009: 95) Nevayî'nin *Leyla vü Mecnun* eserinde geçen *kölkömük* “gömgök” < kök “yeşil, mavi”+ ömük sözcüğünde ilgili ekin olduğuna yer verir.

E. An. T. döneminde ilgili eke rastlanmamıştır.

Osm. T.: “+muk+, +amık+”

çatalmuk “buğday tarlasında görülen bir çeşit bitki”, *kızamık* (Yavuzarslan, 2019: 202, 438).

Çat-al+muk: *Buğday tarlasında biten bir nevi muzır tane* (KT- “çatalmuk”).

Hasbe: *kız+amık* (KT- “hasbe”).

Tü. T.: “+mık+, +amık+, +umuk+”

karamık, *kızamık*, *bozumuk* “boza çalar renk” (Çotuksöken, 2011: 46; Bayraktar, 2009: 104).

3.5.c. İşlevi

Erdal (1991: 100) ekin büyük oranda renk adlarına geldiğini belirtmiş ve “renkleri veya karakteristik özellikleri ile ilgili bilgi veren varlık adları” oluşturduğunu ifade etmiştir: *borsmuk* “porsuk”, *kızlamuk* “kızamık”. **Gök T.**de bu eke rastlanmamıştır. **E. Uyg. T.**nde bitki isimleri türetir: *yası muk* “dari”. Miktar gösteren

isimler yapar: *kıçmuk* “zerre, atom” (Erdal, 1991: 101; Paçacıoğlu, 2016: 752). **Kar. T.** döneminde renk isimlerine gelerek hastalık isimleri (*kızamuk* “kızamık”), bitki adları (*karamuk* “siyah tohumlu bir ot”, *yasmuk* “mercimek”) ve hayvan adları [*borsmuk* “porsuk” (<boz “gri”+ muk)] yapar. Ancak renk adı olan köklere gelmediği örnekler de bulunmaktadır: *yasımuk* “mercimek” (<yası “yassı, düz”+ muk). İnsana dair özellik belirten sıfatlar oluşturur: *solamuk* “solak insan”, *oçamuk* “sağ elini kullanan insan” (Erdal, 1991: 101; Nalbant, 2008: 109; Kök, 2004: 666). **Har. T.** döneminde bitki isimleri türetir: *yasımuk* “mercimek”. İnsana ilişkin özellikleri gösteren adlar yapar: *eremik* “erkeğe benzeyen kadın”. *İbni Mühenna Lugatı*’nda +muk+ ekinde, +İlg+ eki ile aynı işlevde olduğu, her iki ekin de “sahiplik” bildirdiği şeklinde bahsedilmiştir. İbni Mühenna, bu görüşünü *tonmuk* “giyimli” ve *atmuk* “atlı, at sahibi” sözcükleri ile örnekler (Eckmann, 2014: 31; Gül-Ağca, 2014: 27; Karagözlü, 2018: 120). Toparlı (1998: 27), dönem için ilgili eki yalnızca *bulakmuk* sözcüğüyle örneklemiş ancak ne anlama geldiğine yer vermemiştir. **Kıp. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *yasmık* “yabani safran”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *külücümük* “güller yüzü”. Gıda isimlerinde görülür: *akmık* “boza” (Kalsın, 2013: 89; Mohammad, 2018: 60). **Çağ. T.** döneminde renk adlarının anlamını pekiştirir: *kölkömük* “gömgök” (Teres, 2009: 95). **Osm. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *çatalmuk* “buğday tarlasında biten bir bitki”. Hastalık adları türetir: *kızamık* (Yavuzarslan, 2019: 202, 438). **Tü. T.** döneminde bitki isimleri oluşturur: *karamık* “diken üzümü”, *acımık* “mavi kantaron”, *bozamık* “boz renkli, yakılan bir ot”. Hastalık isimleri yapar: *kızamık*. Renk isimlerine gelerek “küçültme, yaklaşıklık” anlamı kazandırır: *bozumuk* “boza çalan renk” (Eker, 2006: 348; Çotuksöken, 2011: 46; Bayraktar, 2009: 104, 106).

3.6. +An+: kök+en+, kız+an+

3.6.a. Kökeni

Hacıeminoğlu (2013: 14) ekin, isimden fiil yapma eki olan -a, -e ile fiilden isim yapma eki olan -n’in birleşmesiyle oluşan bir ek olduğunu savunmaktadır: *eren*, *oglan*. Araştırmacıya göre *eren* sözcüğü öncelikle *er* isminden *ere-* “erleşmek, yiğitleşmek” şeklini, ardından “yiğit” anlamına gelen *eren* hâlini almıştır.

Erdal (1991: 91) ekin, *oglan* “oğullar, çocuklar” ve *ärän* “adamlar” gibi sözcüklerde görülen çokluk eki “+(A)n”ın işlevini yitirmesi sonucu oluştuğunu savunur. Çoğul isim yapma görevi E. Uyg. T. döneminde sona ermiştir. Çünkü bu dönemde isimler *oglanlarig*, *äränlar* sözcüklerinde görüldüğü gibi +lAr+ eki ile ayrıca çoğullaştırılmıştır.

Korkmaz (2014: 120), Erdal’ın (1991: 91) görüşlerine katılmaktadır.

Banguoğlu’ya (2007: 174) göre +ak ekinde olduğu gibi bu ek de eski bir küçültme ekinin ürünüdür ve +ak ile paralellik gösterir: *oglan* “kişi yavrusu”- *oğlak* “keçi yavrusu”, *köşen* “tavşan yavrusu”- *köşek* “deve yavrusu”.

Karamanlıoğlu’ya (1968: 68) göre *er* “eren”, *ogul* “oglan” sözcükleri daima tekilken, “*Sekiz oğlan toğurdu.*” cümlesinde çokluk ifade edecek şekilde kullanılması, ekin eski bir çoğul eki olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Argunşah-Güner (2015: 74) ekin Kıpçak Türkçesinden önceki dönemlerde çokluk eki olduğunu belirtirler.

Poppe (2008: 103) +an, +en'in sonundaki "n"nin çokluk eki olduğunu ve Moğolca +n'ye dayandığını savunur. Ekteki "a, e"nin ise yardımcı ünlü olamayacağını çünkü yardımcı ünlülerin daima dar olduğunu belirtir. Bunun yanında Türkçe +an ekinin, Tunguzcada bir çeşit bağlama eki olan +an'a da dayanabileceğini ifade eder: *atirk ańen étirkdńen* "karı ve koca".

Ata (2011: 103) "+An" ekini incelerken Moğolca çokluk eki "+n" ile karşılaştırılması gerektiğini ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) eki küçültme eki olarak görür ve çağdaş Türk lehçelerinde bu göreviyle kullanılmaya devam ettiğini belirtir. Yazarlara göre *boyun* sözcüğündeki ek, küçültme işlevli kullanıma örnek oluşturmaktadır.

İncelememizde ekin, eski çokluk ekinden geliştiği kabul edilmektedir.

3.6.b. Biçimi

Tarihî dönemlerde fonetik olarak önemli bir değişiklik yoktur. Ergin (2013) bu sabitliğin sebebini ekin işlek olmayışına bağlar. Ergin'e göre değişiklik genellikle işlek eklerde görülür. İşlek olmayan eklerde ise ekler kendi özelliklerini kaybederek kökün bir parçası hâline gelerek donar.

Gök T. döneminde pek çok sözcükte çoğul eki işlevinde olduğu için [*ärän* "adamlar", *oglanım* "oğullarım" (Tekin, 2003: 102)] bu sözcükler incelenmeyecektir²³. Ancak Şirin'in (2015: 48) "*Ogul* sözcüğünün çoğul biçimi olan *ogul+an>oglan*, hem çoğulluk ("oğullar") hem de bu dönemde +An ekinin çoğul fonksiyonunu yitirme sürecine girmesinden dolayı tekillik ("oğul") bildirir." açıklaması çekim eki işlevinin bitmeye başladığını gözler önüne sermektedir.

E. Uyg. T.²⁴: "+an+, +en+"

oğlan "oğlan, çocuk, çocuklar", *örten* "alev" (<ört "alev"+ en) (Eraslan, 2012: 94).

Ol ikinti upasene at[l(i)g] og(u)l+an+ı bar erti "

İkincisi Upasena adlı oğlu vardı." (DSKP 968-969).

Beş yüz er+en+niñ aşu subı kölüki taqı ne kergekin alqu tüketi

"Beş yüz kişinin yiyeceği, suyu ve yük hayvanından başka, ne gerekiyorsa hepsini tam olarak verdi." (İKP XXVIII).

Kar. T.: "+an+, +en+"

*oğlan, eren*²⁵ (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

Og(u)l+an sünüklendi

"Oğlanın kemikleri büyüdü." (DLT 621).

²³ Erdal (1991: 91) bu dönemlerde kullanılan *bodun* sözcüğündeki +un+ ile *eren, oğlan* sözcüklerinde geçen +An+ ekinin aynı olduğu görüşündedir. Argunşah-Yüksekkaya (2014: 58) da iki eki birlikte ele almışlardır.

²⁴ Şen (2017: 58) ekin +n+, +an+, +en+ biçimleri olacağına yer vermiş ancak +n+ biçimini örneklememiştir. Bu biçime diğer kaynaklarda da rastlanmamıştır.

²⁵ *Kamus-ı Türki*'de sözcüğün aslının *irmek* olduğuna yer verilmiştir (Yavuzarslan, 2019: 314). Eker (2006: 349) de sözcüğün *er* isminden değil, *er-* fiilinden türediğini düşünmektedir.

Bilig bildi boldı er+en belgülik

“İnsan bilgisi ile tanınır.” (AH 93).

Har. T.: “+an+, +en+”

oğlan, eren (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

Tayrı tv̄t İsmā'il peygamber og(u)l+an+larıdın Kinana atlıg qabilasındın Qurayş qabilasını ödürdi

“Allah, İsmail peygamber oğullarından Kinâne kabilesinden Kureyş kabilesini seçti.” (NF 1/6).

Hakikat hakikat koluglı er+en kerek hakka koysa kamuğ kolgunı

“Mutlak gerçeği isteyen kişinin bütün isteklerini Hakk’a bırakması gerekir.” (MM 375).

Kıp. T.: “+an+, +en+”

oğlan, eren (Karamanlıoğlu, 1989: 9; Güner, 2013: 110).

Yügününüz og(ul)+an+lar+ım, aytınız kensi yazıkınızı

“Diz çökünüz evlatlarım, kendi günahlarınızı itiraf ediniz.” (CC61a).

(...) neteg kim er+en+ler kılurlar meger kim istibra kılmak içinde rastı hatunlar istibra kılmagay neteg kim farig bolsa sidükten

“(...) nitekim erkekler istibra kırlarlar, kadınlar sidikten uzak oldukları için istibra kılmazlar.” (İMS 146b).

Bang (1980: 3), CC'deki *kelepen* “miskin, hastalıklı” sözcüğünde de bu ekin var olduğunu şöyle ifade eder: “Türk dillerinde tamamiyle münferit bir halde bulunan *kelepen* sözünde -an-, -en küçültme eki görülmektedir; meselâ *ogulan*, *oglan* (*ogul*), *eren* (*er*) gibi.” Bang, *kelep* sözcüğünün ne olduğunu bilmediğini belirtmekle beraber Bulgarcadaki *kelav* “uyuz, kel” sözcüğünden gelmiş olma ihtimali üzerinde durur.

Çağ. T.: “+an+, +en+”

oğlan, eren (Argunşah, 2014: 101).

Üç og(u)l+an+ı ki ma'den ü hayvândur u nebât

“Üç oğlundan biri maden, biri hayvan, biri bitkidir.” (AD V/16).

İr kirek ört+en+se yansa yalına

“Er gerek ki aleve yanıp yakılsa” (MN T197).

E. An. T.: “+an+, +en+”

oglan, eren (Gülsevin, 2011: 115).

Ol zamânda kim Resûl og(u)l+an-ıdı

“O zamanda peygamber oğlandı (çocuktu).” (MT 81).

Er+en+ler evreni Karaçuk Çoban sapanının ayasına taş kodı atdı (DK V36).

Osm. T.: “+an+, +en+”

oglan, eren (Tekin, 1992: 315; İpekten ve diğerleri, 2017: 42).

(...) can virür og(u)l+an üstine (HB A16b).

Ol dost yüzün gördi gözüm er+en+ler+e toprak yüzüm (YED 4/3).

Tü. T.: “+an+, +en+”

kızan, köken (Korkmaz, 2014: 121).

Postanın nasıl soyulduğunu, Çakıcı'ya kız+an+lık etmiş bir kız+an çok sonraları bana anlattı (Kabaağaçlı, 2014: 116).

(...) Mercedes'ini öz+en+le sıyırarak, Saraçlar Caddesi ile Londra Asfaltı'nın kesiştiği küçük alanın sağındaki açıklığa yöneliyor (Ağaoğlu, 2011: 64).

3.6.c. İşlevi

Eklendiği sözcüğün anlamını “belirginleştirme, bağlılık anlamı verme ve güçlendirme” görevinde kullanılmıştır (Ergin, 2013: 174). Ancak ekin gerek anlamda çok belirgin bir fark yaratmaması gerekse eski bir çoğul eki oluşu, +An+'ın yapım ekliği konusunda ikiliğe sebep olmuştur. Eckmann (2005), Gencan (2007), Banguoğlu (2007) ve Adalı (2007) eserlerinde +An+ biçiminde bir isimden isim yapım ekine yer vermemişlerdir. Tekin (2003: 80) ise, +An+ biçiminde bir eke yer vermiş ancak bu eki *oglan*, *eren* sözcükleri ile değil *yägrän* “kestane rengi” sözcüğü ile örneklemiştir. Şirin (2015: 48-49) ise ekin yapım ve çekimliği hakkındaki düşüncelerini şu şekilde açıklar:

Bu ekin birkaç sınırlı sözcükle (oglan, eren, bodun) kalıplaşmış hâlde bulunması ve bu sözcüklerin Eski Uygurcada +lAr çoğul eki alabilmesi, yazıtlar döneminde işlevinin bittiğini gösterir. Bu dönemden sonra herhangi bir sözcüğün türetilmesinde kullanılmaması ise, yapım eki olamayacağının kanıtıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve sonrasında bu ekten yapım ya da çekim eki olarak söz edilemez. Bu nedenle +An ögesine yalnızca kalıplaşmış sözlerde bulunan arkaik bir çoğul eki denebilir.

Diğer görüşe göre ek, 11. yüzyıl itibarıyla kalıplaşarak yapım eki özelliği kazanmıştır. Buna göre Clauson (2007: 190), Tekin (1992: 81), Serebrennikov-Gadjieva (2011: 99), Hacıeminoğlu (2013: 14), Taş (2015: 26), Argunşah (2014: 101), Güner (2013: 109), Argunşah-Güner (2015: 74), Gülsevin (2011: 115), Şahin (2015: 54), Hatiboğlu (1974: 30), Ergin (2013: 174) ve Korkmaz (2014: 120); eserlerinde +An+ ekini yapım eki olarak inceleyen araştırmalar içerisinde yer alır.

Ekin kullanıldığı bütün dönemlerde anlamı “güçlendirme, belirginleştirme” işlevi ortaktır. **E. Uyg. T.:** örten “alev” (<ört “alev”+ en), *oglan* “çocuk, oğlan” (Eraslan, 2012: 94). **Kar. T.:** *oglan* “oğul, çocuk, genç”, *eren* “yiğit” (Hacıeminoğlu, 2013: 14; Taş, 2015: 26). **Har. T.:** *eren*, *oglan*. Eşya adları meydana getirir: *kolan* “bağ”. *Könen* “bahtlı, şanslı” (<kön “talih”+ en) ve *tonan* “elbiseli” sözcüklerinde +II+ eki görevinde olup sıfat türetme işlevinde kullanılmaktadır (Karamanlıoğlu, 1968: 68; Karagözlü, 2018: 192). **Kıp. T.:** *eren* “yiğit” (<er “erkek”+ en), *oglan* “evlat, çocuk”. Alet isimleri oluşturur: *kolan* “semer bağı” (Argunşah-Güner, 2015: 74, 508; Güner, 2013: 110). **Çağ. T.:** *oglan* “oğlan, evlat”, *eren* “yiğit”. Nadiren eşya isimleri türetir: *kolan* (Argunşah, 2014: 101). **E. An. T.:** *oglan* “oğlan”, *kızan* “kız çocuk” (Gülsevin, 2011: 115). *Kolan* “eyeri kolun altından bağlayan kayış” sözcüğünde alet, eşya adı türettiği; *kıran* “kenar, kıyı, ufuk” (<kır “sınır, hudut”+ an) sözcüğünde ise yer adı oluşturduğu görülür (Ergin, 2018: 235; Yavuz, 2017: 66). Timurtaş (1932: 131) ekin mana ve fonksiyonunun iyice tespit edilemediğini belirtir. **Osm. T.:** *oglan*, *eren*

(Tekin, 1992: 315; İpekten ve diğerleri, 2017: 42). Ancak *köken* “kavun, karpuz gibi şeylerin sapı” sözcüğünde bitkilerle ilgili terim anlamlı bir sözcük türettiği görülmektedir (Köksal, 2018: 576). Atalay (1948: 107) ise *sazen* “sazcı” sözcüğünde meslek ismi türettiğine yer vermiştir. **Tü. T.** döneminde anlamı pekiştirme işlevi (*köken*, *eren*) dışında küçültme göreviyle de ele alındığı görülür. Örneğin Hatiboğlu (1974: 29) *oğlan*, *çiten* “küçük sepet”, Banguoğlu (2007: 174) *eren*, *oğlan* ve Gülensoy (2010: 526) *kızan*, *eren* sözcüklerinde eki “küçültme eki” olarak değerlendirmişlerdir. Karaağaç (2013: 276) bu çeşitliliğin, ekin donuklaşıp kökle birleşmesinden kaynaklandığını belirtir.

3.7. +Ay+: *gün+ey*, *kuz+ey*

3.7.a. **Kökeni**

Erdal (1991: 165) +Ay+ ekinin +gAy’dan geliştiğini savunur. Erdal’a göre Orta Türkçe döneminde, *yok yer* “yüksek yer”, *yokaru* “yukarı” sözcüklerinde görülen *yok* kökünden türemiş *yokay* “kibirli, gururlu” aslında *yok+gay* şeklindedir. Yazar, aynı zamanda ekin Moğolca karşılığının +KAi olduğuna yer vererek iki ek arasında yakınlık kurmuştur: *degerükei* “kibirli, küstah”, *seziklemkei* “şüpheli, şüpheli”.

Gülensoy (2007: 397) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*’nde *güney* sözcüğünün *gün+ey* < *gün+e-gi* < **kün+e-gi* şeklinden değiştiğini belirtmiştir. Bu etimolojiden Gülensoy’un +ay+ ekini +e-gi’ye dayandırdığı anlaşılmaktadır.

Korkmaz (2014: 121) *kuzey* ve *güney* kelimelerinde var olan bu kelimelerin Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de görüldüğünden hareketle ekin eski bir ek olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtir.

Sertkaya (2012: 52) +gay/+gey> +ay/+ey gelişimine katılmadığını, bu eklerin farklı ekler olduğunu ifade eder. Sertkaya’ya göre Eski Türkçe devresinin devamı olan Orta Türkçe devresinde ekin başındaki “g” ünsüzünün düşmesi için bir sebep yoktur. Ayrıca Orta Türkçede +ay/+ey ekli kelimeler yanında +gay/+gey ekli kelimeler de kullanılmaktadır. Sertkaya ekin Moğolcadaki -kay/-key ekinin “bulaşma” yolu ile Türkçeye geçtiğini ifade eder. Erdal’ın *yokay* etimolojisine karşı çıkan Sertkaya’ya göre sözcük *yok+suz* örneğine dayanarak *yok+ay* şeklinde incelenmelidir.

Gül (2006: 8) isimden fiil yapım eki +A- ile fiilden isim yapım eki -gI’nın kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmiş, zamanla “g”nin sızıcılaşarak ekin +Ay biçimini aldığını savunmuştur: (ET) *küdegü* > (E. An. T.) *güyegü* > *güyeği* > *güvey*.

3.7.b. **Biçimi**

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+ay+, +ey+, +gäy+”

yokay “gururlu, kibirli” (<yok “yukarı, üst”+ ay), *ögey* “üvey” (<ög “anne”+ ey), *ilgäy* “bilge” (Erdal, 1991: 165; Kononov, 1968: 86).

Kar. T.: “+gay+, +ay+, +ey+”

küçgay “zalim”, *onay* “munis, yumuşak huylu, kolay” (<on “sağ, sağ taraf, doğru”+ ay), *ögey* “öz olmayan, kan bağı olmayan” (<ög “anne”+ ey) (Erdal, 1991: 165; Sertkaya, 2012: 58; Taş, 2015: 26).

Oñ+ay “Kolay” (DLT 32).

Anlar üzä yol küç+äy+lik+i munu andıkkaylar ok tañrı tuta (KT-SKT 143r/9).

Har. T.: “+ay+, +ey+”

onay “kolay” (<on “kolay”+ ay), *iley* “ön taraf” (<il “ön, doğu”+ ey) (Eckmann, 2014: 17; Kalsın, 2013: 71).

Ulug turur Tañrı, yük+ey erür idi

“Ulu durur Tanrı, yükseğe ererdi.” (ME 206/5).

(...) *hiṭābın işitdi érse oñ+ay kirdi* (KE 7r/4).

Kıp. T.: “+ay+, +ey+”

iley “ön”, *kartay* “ihtiyar” (Karamanlıoğlu, 1989: 20; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324).

Takı Nebi ayıttı kim kim öpse anasının başını ululap ol anasını takı çökse anası il+ey+i+n+de

“Her kim, annesi önünde çökse dahi onun başını öpse, onu yüceltmış olur.” (İMS 80a).

Çağ. T.: “+ay+, +ey+”

oñay, iley “ön” (Argunşah, 2014: 102; Teres, 2009: 186).

Özin yasaglıgka katkıçı oñ+ay hem almaya ağır satkuçı (MK 13b1).

Cudı il+ey+i+de tokkuz eflak/ eflak kaşıda tude-yi hak (LM 464).

E. An. T.: “+ey+”

iley “ön” (Yavuz, 2017: 21).

İl+ey+i+n+de bir bütüñ secde kılur

“Önünde bütün bir (halk) secde eder.” (MT 333).

Osm. T.: “+ey+”

iley “ön, kat, huzur”²⁶ (Sertkaya, 2012: 58).

İricek mescid il+ey+i+n+de heman

“Büyük olan mescidin hemen önünde.” (VN 1653).

Tü. T.: “+ay+, +ey+”

kuzay, güney (Ergin, 2013: 177).

Sabah olmuş, güneş adayı ışığiyla yıkamaya, deniz yüz+ey+i+n+i ayna gibi pırıl pırıl parlatmaya başlamıştı (Livaneli, 2017: 107).

3.7.c. İşlevi

Erdal (1991: 165) ekin Eski Türkçe döneminde nadiren görüldüğünü, bu ekle türemiş sözcüklere çoğunlukla Orta Türkçe döneminde rastlandığını belirtir. Erdal’a göre ekin asıl işlevi “yön” bildirmektir: *ilgäy* “ön”, *kuzgäy* “kuzey”. Ancak kimi örneklerde işlevin saparak insanî nitelikleri belirtmek için kullanıldığına yer vermiştir:

²⁶Sertkaya (2012: 58) kelimenin sadece Kıpçak ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde görüldüğünü ifade eder.

küçgäy “zalim”, *özgay* “vefalı”. Kononov (1968: 86) bu ekin görevini “küçültme” olarak belirlemiştir. Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) da ekin bazı Türk dillerinde akrabalık adlarından sonra gelerek “küçültme” ifadesi kazandırdığına yer verir: Tat. *babay* “dedecik”, *anay* “anacık”, Nog. *atay* “dedecik”, *abay* “halacık”, Özb. *babay* “dedecik”. Ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde akrabalık isimlerine bağlı küçültme anlamı yalnızca *ögey>üvey* sözcüğünde görülmektedir. **E. Uyg. T.** döneminde “huy ve kişi özellikleri” bildiren adlar yapar: *yokay* “gururlu, kibirli”, *ögey* (<ög “anne”+ ey) (Erdal, 1991: 165; Sertkaya, 2012: 58). **Kar. T.**nde “kişilik özelliklerini” gösteren adlar yapar: *özgay* “vefalı”, *küçgay* “zalim”. “Yer, taraf” gösteren adlar türetir: *iley* “ön” (Erdal, 1991: 165; Kök, 2004: 401). **Har. T.** devresinde “yer-yön” belirten adlar oluşturur: *iley* “ön”. Sıfat türünde sözcükler yapar: *onay* “kolay”, *yükey* “yüce, yüksek” (Eckmann, 2014: 17; Kalsın, 2013: 71). **Kıp. T.**nde “yer-yön” işaret eden isimler türetir: *iley* “ön”. “Kişi özelliği” bildiren adlarda görülür: *kartay* “ihtiyar” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324). Argunşah-Güner (2015: 74) *Codex Cumanicus*’ta *terkey* “çabuk” (<terk “tez, çabuk”+ ey) sözcüğünün bu ekle türediğine yer verir. Ekin önce ve sonraki dönemlerde zarf türünden bir sözcük türettiğinin görülmemesi sebebiyle bu sözcük dikkat çekicidir. **Çağ. T.**nde yer, yön adları yapar: *iley* “ön”. Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *onay* “kolay” (Argunşah, 2014: 102). **Osm. T.** döneminde yer yön isimleri meydana getirir: *iley* “ön, kat, huzur” (Sertkaya, 2012: 58; Teres, 2009: 186). **Tü. T.** için görüşler şu şekildedir:

Atalay (1942: 44) “Bu ek, fiil, sıfat ve isim köklerine gelerek bir takım anlamlar gösterir.” açıklamasını yapmış ve türettiği sözcükleri üç başlıkta incelemiştir: 1. İsim (*Kutay* “Hüda, Tanrı adı”), 2. Yer ismi (*kuzay* “kuz yer, şimal” (<kuz “karanlık, soğuk”+ ay), *hanay* “yüksek ev (Uşak yöresi)” (<han+ ay), 3. Sıfat (*talay* “yüce, ulu”).

Ergin (2013: 177) işlek olmayan ve ilgi ifade eden bir ek olduğunu söylemektedir: *gün-ey*, *kuz-ey*.

Hatiboğlu (1972: 34) “(...) kökteki kavrama bağlı ad soylu sözcükler kurar.” açıklamasını yapmış ve *aday* “adı ileri sürülen, yetiştirilmek istenen kimse, namzet, nişanlı” (<ad+ ay), *dikey*, *düzey*, *güney*, *güzey* “serin, gölgeli yer”, *kolay* “güçlük çekilmeden yapılan, yapılabilen” (<kol+ ay), *kuzey*, *güney*, *yüzey*, *onay* sözcüklerini örneklemiştir.

Gencan (2007: 279) ekle ilgili bir açıklama yapmamıştır. “Az İşlek Ekler” başlığı altında yer verdiği eki yalnızca *güney*, *kuzey* sözcükleri ile örneklemiştir.

Banguoğlu (2007) ve Adalı (2004) ilgili eke yer vermemiştir.

Korkmaz (2014: 121) ve Eker (2006: 349) *kuzey* ve *güney* sözcüklerinden örneklenerek terim anlamlı *birey*, *dikey*, *eşey*, *uzay*, *yanay*, *yüzey* gibi kelimelerin yapıldığını belirtirler.

Karaağaç (2013: 277) ve Boz (2012: 81) yön adlarında görülen, işlek olmayan bir ek oluşuna dikkat çeker: *güney*, *kuzey*.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) -ay, -ey ekinin bazı Türk yazı dillerinde akrabalık ilişkisi içinde “sevgi ve küçültme” bildirdiğine yer vermiştir: Tat. *babay* “babacık”, *anay* “anacık”; Nog. *atay* “atacık”, *abay* “halacık”; Özb. *babay* “dedecik”.

Buna göre ek yön isimleri türetmede kullanılır: *güney*, *kuzey*. Yer, mekan ifadeli isimler yapar: *yüzey*, *uzay*. Terim anlamlı isimlerin türetilmesinde görev alır: *eşey* “cinsiyet” (Korkmaz, 2014: 121).

3.8. +CA+: *Türk+çe+*, *iyi+ce+*

3.8.a. Kökeni

Tekin’e (1960: 285) göre, Türkçede biri vurgulu biri vurgusuz olmak üzere iki +CA+ eki vardır. Bunlardan vurgusuz olan +CA+ ekinin benzerlik ifade eden bir edattan gelişmiş olabileceğini belirtir.

Gabain (2007: 65) ek için “(...) muhtemelen sakatlanmış eski bir son çekim edatıdır. Artık tek başına bir manası olmadığı için hal ekleri içine alınmıştır.” ifadelerine yer vermiştir.

Deny (2012: 573), ekin kökenini “zaman, miktar” anlamları taşıyan *çağ* sözcüğüne dayandırmakta ve görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: “Osmanlıcada *çağ>* *çağ* biçiminde ses oluşumu devamlı ve sürekli olur. (...) sondaki boğazlı *k*’nın kaybolmasına gelince bu daha önce (VIII. asırda) Orhon kitabelerinde görülmüş bir şeydir.”

Buran (1999: 211) Türk lehçelerinde “*ça*, *çe*, *şa*, *çenli*, *çogli*, *çak* vb.” şekilleri görülen ekin aslî bir ek olmadığını belirtmektedir. Yazara göre ekin vurgusuz oluşu ve hâl eklerinin üzerine gelebilmesi ekin bir edattan eklediğini göstermektedir.

Korkmaz (1958: 42) ise *çağ* sözcüğü ile ekin ilişkilendirilmesini doğru bulmamaktadır. Yazara göre tek heceli sözcüklerde -ğ’nin fonetik gelişimi bu geçişe el vermemektedir. Ayrıca “zaman” anlamı taşıyan *çağ* kelimesinden, “benzerlik ve karşılaştırma” ilişkisi kuran +*ça* ekine geçişin anlamsal olarak da pek mümkün olmadığını belirtir. Korkmaz, ekin çekim ve yapım ekliğinin geçiş yönü konusunda, başlangıçta çekim görevi yaptığını ardından kalıplaşma yoluyla türetim eki hâline geldiğini ifade eder. Bu kalıplaşmanın ise öncelikli olarak zamirlerde görüldüğüne yer verir.

Miandoab (2018: 220) ekin +CAk+ ekinin sonundaki “k”nin düşmesiyle oluştuğunu savunur.

Ekin tarihî gelişimini Altay dilleri ile bağlantılı şekilde açıklamaya çalışan araştırmacılar da vardır. Bunlardan Kotwicz, Moğolca çıkma hâli eki +*aça*, +*ça* ekleri ile *çağ* “zaman” kelimesi arasında bir bağ kurmuştur. Ancak eki, *çağ*dan daha eski olan *çağa* kelimesi ile açıklamıştır. Ramstedt ise Moğolcadaki “-*ınca*, olur olmaz” anlamlarına gelen ve şimdiki zaman zarf-fiili yapan “-*mağ-ça>* -*mağça*” şekli içindeki *-*ça*’yı Türkçe, Moğolca ve Mançuca hâl eki olarak düşünmektedir (Kotwicz, Ramstedt’ten akt. Korkmaz, 2008: 42).

3.8.b. Biçimi

Gök T.: “+*ça+*, +*çä+*”

otça “ateş gibi”, *yüzçä* (Tekin, 2003: 116; Şirin, 2016: 433).

Türgiş kagan süsi ot+ça bor+ça kelti

“Türgiş kağanın ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi.” (BK D27).

(...) *eçüm apam törü+s+i+n+çe yaratmış boşgurmış*

“(...) atalarımın töresince örgütlemiş (ve) eğitmiş.” (Kül T.D43).

E. Uyg. T.: “+ça+, +çe+”

ança “o kadar, biraz”, *yüzçe* “yüz kadar” (Eraslan, 2012: 95).

Mun+ça tanlig ök kalp üdlarta altun tilganlig çakiravart elig han bolguluk ulug buyan adgü kılınçığ ılmış kazganmış bolur

“ve yine gelecek zamanlardaki kalpa sayısınca en mükemmel cakravartin kral konumuna ulaşmalıdır.” (AY 344-347).

Amtı köñül+çe alıñ

“Şimdi gönlünüzce alın.” (İKP XVI).

Kar. T.: “+ça+, +çe+, +ca+”

barça “bütün, hep”, *neçe* “nice?, nasıl?”, *arabca* “Arapça” (Taş, 2015: 27).

İlig boynu kıl+ça ükek+çe başı

“Kağanın boynu kıl, başı da burç gibidir.” (KB 2154).

Har. T.: “+ça+, +çe+, +ca+, +ce+”

suwça, şirinçe, solca “çarpık”, *örce* “yukarı doğru” (Ata, 2002: 64; Kalsın, 2013: 73). Ancak Eckmann (2014: 19) *nişā* “niçin, nasıl?” sözcüğünü örnekleyerek ekin “ş”li biçiminin de olduğuna yer vermiştir.

Ne mun+ça tarab ayş temaşa kerek

“Bunca eğlence, zevk ve sefa ne işe yarar?” (MM 45).

Mustafa Arab til+i+n+çe ödrülmiş temek bolur

“Mustafa Arapçada “seçilmiş” demektir.” (NF 1/8).

Yöridi anıñ buy(u)r-uk+ı+n+ca (...)

“Onun buyruğuna uygun olarak yürüdü.” (ME 145/8).

(...) *arab tillig boldı, arabı+ce sözledi*

“Arap dilli oldu, Arapça söyledi.” (ME 8/1).

Ni+şe mundag iş qıldıñ

“Neden böyle bir iş yaptın?” (NF 15/17).

Kıp. T.: “+ça+, +çe+”

burğuça “küçük boru”, *sünülçe* “küçük süngü” (Argunşah- Güner, 2015: 74).

Söygil Tenirni (...) *bar+ça canından, bar+ça küçünden dağı teninden*

“Rabbini (...) bütün canınla, gücünle ve bedenle sev.” (CC 62a).

(...) *ne+çe kim yer takı kök dayım-turur*

“(...) nice yer ve gök daimdir.” (İMS 1b).

Çağ. T.: “+ça+, +çe+, +ca+, +ce+”

kasabaça “küçük kasaba”, *bilekçe* “kelepçe”, *bunca, mûcibince* “gereğince, gerektirdiği şekilde” (Eckmann, 2005: 45; Akdoğan, 1988: 6).

Bar+ça ‘alemde kılıp-sin kudretiñni aşıkâr (ŞHD 3a4).

Ni+çe yıglay şem’dik hecrinde yarım kiçeler

“Senin ayrılığında geceleri mum gibi ne kadar ağlayayım?” (MN 88).

(...) *n’ireden geldi bu+n+ca kıl ü kâl*

“(...) bunca kötü laf, söz nereden geldi.” (AD II/19).

İns ü cinni itmis misâlüñ mûcib+i+n+ce imtisâl

“İnsan ve cinleri örneğine uygun şekilde, gereğince yaratmış.” (AD II/14).

E. An. T.: “+ça+, +ca+, +ce+, +çe+, +şe+”

akça “beyaza yakın”, *dünyâca* “dünya kadar”, *eskice* “eski gibi, eskiye yakın”, *niçe* “nice, ne kadar?”, *nişe* “niçin?” (Gülsevin, 2011:115; Ergin, 2018: 222; Küçük, 2014: 619).

Bu+n+ça lezzet kim süre cismüñ senüñ (MT 29).

Ve dahı ni+çe buna benzer söz söyledi

“Ve buna benzer pek çok söz söyledi.” (DK D2V2).

Sirmün ki fârs+i+ce âb-germ arab+ca mâ-i fâtir dirler türk+ce kaynar şudur (EM P13a13).

(...) *ni+şe getürmezsin bize ferîştehler* (SKT 276b).

Osm. T.: “+ça+, +çe+, +ca+, +ce+”

çokça, ucuzçe, uzunca, güzelce (Kartallıoğlu, 2011: 529-530).

Kılur ayva güli ak ak+ça ısar (ÇN 389).

Ni+çe yakınsın bana sen (YED 14/4).

Bu saltanat-ı dünya için bu+n+ca taleb ne (HB W15a).

(...) *lakin bu du'aya tavti'a için diledüm ki bir aceb+ce nesne* (...) (MU 6).

Bu dönemde *ne* sözcüğünde sık sık görülen +çe+ eki nadiren +şe+ şeklinde de kullanılmıştır: *nişe* “nasıl, neden” (Tatçı, 1998: 472).

Tü. T.: “+ça+, +çe+, +ca+, +ce+”

çocukça, erkekçe, insanca, iyice (Banguoğlu, 2007: 160).

Motor yavaş+ça vapura yanaştı, önce bavullar taşındı (Livaneli, 2017: 24).

(...) *vadileri çok derin olan sık ormanların kardeş+çe+(s)i+(n)e yaşadığı kara parçalarından mı geçmezdik?* (Akın, 2004: 94).

Fransız+ca+sı çok güzel (Hikmet, 2011: 17).

Çetrefil bir İngiliz+ce+y+le (...) (Kabağağaçlı, 2014: 17).

3.8.c. İşlevi

Gök T.de “miktar, kadar” anlamı veren sıfatlar (*yüzçe er* “yüz kadar er”) ve zarflar (*kanın subça yüğürti* “Kanın su gibi aktı.”) türetir. Ancak kimi kullanımlarda, sayının ifade ettiği değeri belirsizleştirir, tahminî bir miktarı işaret eder: *iligçe er* “el-liye yakın er”. “Görelilik” anlamı taşıyan zarflar yapar: *törösınca* “töresince” *yaratmış* (Tekin, 2003: 116; Korkmaz, 2005: 23). **E. Uyg. T.** devresinde kalıplaşan sözcükler oluşturur: *ança* “o kadar, biraz”, *antaça* “o esnada, orada”. “Kadar, yaklaşıklık” anlamı verir: *yüzçe er* “yüz kadar er”. Zaman zarfları türetir: *aşnuça* “önce”. Eşya isimleri oluşturur: *bagça* “bohça, çıkın”. Sözcüğe “gibilik, benzerlik” manası yükler: *balıgça* “balık gibi”. Dil isimleri yapar: *Türkçe, Enetkekçe* “Hintçe”. Aya “avuç, el içi” sözcüğünden türeyen *ayaça* “avuç, el içi” sözcüğünde ise anlamı değiştirmedigi görülür (Caferoğlu, 1968: 26; Eraslan, 2012: 95; Elmalı, 2016: 79, 107; Korkmaz, 2005: 57). **Kar. T.**nde kök hâlindeki sözcükle kaynaşarak kalıplaşmış adlar türetir: *barça* “bütün, hep”, *neçe* “nice?, nasıl?”. Dil isimleri oluşturur: *arabca* “Arapça”,

tejikçe “Farsça”. İsimlere “...e göre” anlamı yükler: *Bugra han tilin+çe türk lu-gatin+çe* (...). Getirildiği isme “yaklaşıklık, kadar” anlamı kazandırır: *min yılça* “bin yıl kadar” (Arat, 1947: 4; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Taş, 2015: 27; Bice, 1993: 172). Bu dönemde +ça+ ekinin eşitlik görevli kullanımları neredeyse bitmiş, yerine *teg* edatı kullanılmıştır (Korkmaz, 2008: 43). **Har. T.** döneminde, adlardan yer-yön zarfı yapar: *ayakça* “aşağı”, *örce* “yukarı doğru”. Dil adları türetir: *Arabice* (Arapça). Soru sözcükleriyle kalıplaşarak soru zarfları meydana getirir: *näçä* “ne kadar?”, *kança* “nereye?”. Somut isimler yapar: *akça* “akçe”. *An* sözcüğüne eklenerek “öylece” anlamında zarflar oluşturur: *ança* (*yürüdiler*). *Bar* sözcüğünden “bütün, hep, hepsi” anlamı sıfatlar yapar: *barça* (*sahabalar*). Bu sözcükle kaynaşarak belgisiz zamirler türetir: *barçadın* “tamamı, bütünü”. *Bu* işaret zamiri üzerine geldiğinde “bunca” anlamı sıfatlar oluşturur: *munça* (*yer*) (Eckmann, 2014: 19, 106; Kalsın, 2013: 72-73). **Kıp. T.** döneminde eklendiği sözcüğe “küçültme” anlamı kazandırdığı, bu anlamın alet isimleri yapımında çokça kullanıldığı görülür: *burguçça* “küçük boru”, *sünjülçe* “küçük süngü”. Sözcüğe “yakın, kadar” anlamı verir: *térçe* “hızlıca”, *aptalça* “aptalca”. Bu işleviyle özellikle renk adlarında sık sık görülür: *alaça* “karışık renkli, alaca”, *akça* “beyaza yakın”, *kızılça* “kırmızı, kırmızılık”, *saruca* “sarıca, sarımtırak”. Dil adları türetir: *Arabça* “Arapça”, *Tatarça* “Tatarca”. Kökle birleşerek kalıplaşan sözcükler oluşturur: *barça*, *neçe*. Hayvan adları türetir: *karaça* “karaca, bir geyik türü”. Somut varlık adları yapar: *akça* “para” (Karamanlıoğlu, 1989: 131; Güner, 2013: 110; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324). **Çağ. T.**nde sözcüğe “küçültme” anlamı vermiştir: *kaşabaça* “küçük kasaba”. “Küçültme, yakınlık” anlamı ön planda olmak üzere eşya isimleri yapar: *tağarça* “küçük torba”, *akça* “akçe, para”. “Yakın, kadar” anlamı yükler: *saruça* “sarıya yakın, sarı gibi”, *alaça* “alaca”. “Miktar” bildiren sıfatlar (*barça* “bütün, tamamen”) ve miktarı sorgulayan soru sıfatları (*neçe* “ne kadar, kaç tane?”) türetir. Dil isimleri yapar: *Türkçe*, *Hinduça* (Eckmann, 2005: 44; Argunşah, 2014: 102; Eraslan, 2015: 52, 245; Turan, 2019: 25). **E. An. T.** döneminde kalıplaşmış soru sözcüklerinde görülür: *nice-niçe* “neden”, *kanca* “nereye, hangi yere?”. “Yakın, kadar, gibi” anlamı taşıyan sıfat ve zarflar türetir: *eskice* “eski gibi, eskiye yakın”, *dünyâca* “dünya kadar”. Dil adları yapmak için kullanılmıştır: *Türkce*, *Arabca*. Durum zarfları meydana getirir: *dirice* “diri olarak, diri diri”, *yaluñuzca* “yalnız olarak”. Hastalık isimlerinde görülür: *kutluca* “veba”, *kızılca* “kızarıklık”, *sivilce*. Zaman dilimi bildirmek için zaman anlamı kelimelerden sonra kullanılır: *künce* “gün boyu”. Eşya adları türetir: *akça* “akçe”. *Honça* “küçük sofrası” sözcüğünde, “küçültme” anlamı verdiği görülür (Korkmaz, 2000: 57; Gülsevin, 2011: 115; Şahin, 2015: 53; Önler, 1989: 115; Yavuz, 2017: 203; Canpolat-Önler, 2016: 35, 178; Küçük, 2014: 187; Yılmaz vd., 2013: 61, 861). **Osm. T.** döneminde dil adları türetir: *Osmanlıca*, *Türkçe*. İsimlere “tarafından” anlamı verir: *cümlece*, *herkesce*. Eşya isimleri yapar: *eskice* “yıpranmış giyecek”, *akça* “akçe, para”. Miktar ve zaman bildiren sözcüklere gelerek “abartma” anlamı kazandırır: *günlerce*, *aylarca*, *yüzlerce*. Yine miktar ve zaman anlamı sözcüklerden zarflar türetir: *evvelce*, *önce*, *ërce* “erkenden”. Adlardan durum zarfları yapar: *yavaşça*, *çocukça*. Deny (2012: 296) ekin “kimi zaman küçültme, kimi zaman

büyütme” anlamı verdiğini söyler: *güzelce, uzunca* (küçümseme); *iyice, başlıca* (büyütme). Deny’e göre, bu iki anlamdan hangisinin kastedildiği sesin tonundan ayırt edilmektedir. Yönelme hâli işleviyle kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: “...herkes yerli yerince gitsin”. Bu dönemde -AsI+ sıfat-fiil ekiyle türemiş dua veya beddua içerikli sözcüklere gelerek etkiyi arttırmak için kullanılmıştır: *Bahçeye giresice/güller deresice/ne yaman da güzelmiş/koynuma giresice*. Yer adları (*Çamlıca, Çatalca*) ve kişi adları (*Karaca Ahmed*) olmak üzere özel isimlerde kullanılır. Eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerde kullanılmıştır: *alaca bulaca, alca belce, akça paçça* (Deny, 2012: 581; Korkmaz, 2005: 57-59; Develi, 2017: 77; Güftâ, 2018: 111; Tatcı, 1998: 445; Tekin, 1992: 332; hengirmen, 1983: 161). **Tü. T.**nde +CA+ ekinin “gibi, göre, kadar, eşitlik” anlamları vermesi ve çekim eklerinden sonra kullanılabiliyor olmasından dolayı çekim kategorisine kaydığını düşünen araştırmacılar vardır. İncelenen kaynaklarda ekin, “çekim, hâl eki kategorisinde değerlendirenler”, “sadece yapım kategorisinde değerlendirenler” ve “kimi durumlarda çekim, kimi durumlarda yapım kategorisinde inceleyenler” olmak üzere üç farklı şekilde ele alındığı görülmektedir. Konuyla ilgili düşünceler şöyledir:

Atalay (1942: 57-59) ekin yapım ve çekim eki olmasıyla ilgili herhangi bir ayrıma gitmemiştir.

Ergin (2013: 167) ve Gülensoy (2010: 522) “gibi, kadar, göre, ile, birlikte” anlamlarında kullanıldığında çekim; dil, lehçe, şive adları oluşturduğunda yapım eki görevinde olduğunu belirtmektedir.

Hatiboğlu (1974: 44-52) “eşitlik, benzerlik, görelilik, nispet” anlamlarında ve yer zaman adlarından sonra (*aylarca, evvelce*) eşitlik anlamı vererek çekim eki gibi kullanıldığını belirtmiştir. Diğer anlamlardaki örneklerde yapım eki olarak değerlendirdiği görülür.

Banguoğlu (2007: 158) ekin, hem sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki olduğunu hem de çeşitli adlar türettiğini belirtir.

Adalı (2004: 86) ekle ilgili verdiği örnekleri “türetim ardılı” başlığı altında ele almıştır. Ancak örneklerde “görelilik, eşitlik” anlamı taşıyan sözcüklerin olmayışı dikkat çekicidir.

Gabain (2007: 43) eki hem isimden isim yapan ekler başlığı altında incelemiş hem de ek için “eşitlik hâli ile aynı” açıklamasında bulunmuştur.

Tekin (2003: 116) eki, “adın durumları” içerisinde “eşitlik durumu” başlığı altında değerlendirmiştir. Sözcüğe “eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık, görecelik” anlamı vererek zarflar oluşturduğunu belirtir.

Korkmaz (2014: 121) ve Eker (2006: 349), eşitlik durumu ekinin donmasıyla yapım eki niteliği kazandığı görüşündedirler. Korkmaz (2005: 12-73) *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme* adlı çalışmasında, hâl eki olan +CA+’nın “eşitlik (vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik, izâfî eşitlik), mukayese ve sınırlama” görevlerinde kullanıldığını belirtir.

Gökdayı-Sebzecioğlu’ya (2006: 61-71) göre, zamirlerden sonra gelebilmesi, iyelik ekleriyle birlikte kullanılabilmesi yapısal olarak çekim eki olduğunu işaret eder.

Kendisinden sonra çekim eklerini alabilmesi, ad soylu ve cansız varlık adı olan bütün kelimelere eklenememesi ise yapısal olarak yapım eklerine yaklaştırır. Belirtilen ikilik yazarlarca, ekin henüz değişim sürecini tamamlamamış olmasıyla açıklanmaktadır. Bu sebeple ekin incelenmesi için “çekim eki olan, yapım eki olan ve yapımsı eki olan” +CA+ olmak üzere üç sınıf belirlenmiştir.

Koç (2010: 507) ekin hem yapım hem çekim eki olabildiği görüşündedir. Ekin, iyelik ekinden sonra geldiği durumlarda çekim eki görevinde olduğunu savunur. *Ben, sen, biz, siz* zamirlerinden sonra geldiğinde ise “...a göre” edatının anlamını verdiği için eki *ek edat* şeklinde adlandırmıştır. Ekin hâl eki olarak adlandırılmasına karşıdır. Koç’a göre hâl eki alan sözcükler cümlede dolaylı tümleç görevindedir ancak +CA+ ekli bir dolaylı tümleç örneği yoktur.

Çotuksöken (2011: 50-51) “tarafından, -(y)a göre” anlamlarında kullanıldığında çekim, diğer kullanımlarda yapım eki olduğunu savunur.

Erdem (2011: 76-77) ekin çekim ekliğinden uzaklaşıp yapım ekliğine yaklaştığını düşünmektedir. Ekin daha çok sıfat, zamir ve zarflara geldiğini, diğer durum ekleri gibi isim türünden tüm kelimelere getirilemediğini, sözcük türünde değişiklik yapabildiğini ve kimi durumlarda kendisinden sonra iyelik eki veya iyelik ekleriyle birlikte diğer durum eklerinden biriyle kullanılabildiğini *-açıkçası, delicesine* örneklerinde olduğu gibi- ifade eder. Bu durumları, çekimlik özelliğinin kaybı olarak değerlendirir.

Deny (2012: 572) eki *edat-çekim eki* olarak adlandırmıştır. Deny’e göre hâl ekleriyle edatların farkı, 3. kişi iyelik ekini almış bir ada veya zamire eklendikleri zaman zamir n’sini alıp almamalarıdır. +CA+ eki, bu iki özellikten her ikisini de taşır, kimi zaman hâl ekleri gibi zamir n’si alır, kimi zaman da adın durumları içerisinde değerlendirilemeyecek kullanımları vardır. Ek için anlam odaklı bir adlandırması da *göreceli hâlidir*. Adlandırmayı, +CA+’nın günümüzde “karşılaştırma (benzetme), belirsiz bir ilgi bildirmesi” açısından artık yaşamıyor olmasıyla açıklamıştır.

Ekin hangi mahiyette olursa olsun, vurguyu kendinden önceki heceye atışı dikkat çekicidir. Yapım eklerinde görülmeyen bu durum, ekin yapım görevini sürdürürken bile çekim eki izlerini taşıdığını gösterir (Ergin, 2013: 167).

Günümüzde +CA+ eki; biri tarihî dönemlerden beri kullanılagelen, biri de Farsçadan dilimize geçmiş olmak üzere iki tanedir. Farsçadan geçmiş +CA+, çoğunlukla +çe biçiminde oluşu, ünlü-ünsüz uyumlarına uymayışı ve genelde Türkçe olmayan sözcüklere eklenmesi *akçe, ilçe, bahçe (bağçe)* bakımından Türkçe +CA+’dan ayrılır. Farsça +ce+ eki kullanım olarak Türkçe +CA+ eki kadar yaygın olmayıp anlam özellikleri de çeşitli değildir. “Küçültme” anlamı, en yaygın kullanımıdır (Tosun, 2010: 1484).

Balyemez (2015: 904) ekin çalışmalarda “küçültme eki” olarak anılmasına karşı çıkarak bir anket çalışması yapmıştır. Ankette verilen cümlelerden “1. Şafak sökerken *derince* bir mezar kazmış bahçesine. 2. İçeriden *güzelce* bir kız çıktı. 3. Babam, bu güvercinlere gaz sandıklarından *genişçe* bir yuva yaptı. 4. Öğretmen sınıfa girince, çantasından *kalinca* bir kitap çıkardı.” cümlelerinde yer alan +CA+ ekli

kelimeler; sözlüklerde “küçültülmüş” anlamıyla yer alırken anket sonuçlarına göre katılımcıların yarıya yakını “güçlendirilmiş anlam” şeklinde değerlendirmiştir. Sonuç olarak ekin tamamen “küçültme anlamı yüklediği konusunda bir birlik olmadığı” bulgusuna ulaşmış, “güçlendirme” anlamının ilerleyen zamanlarda daha yaygın olarak kullanılacağına yer vermiştir.

Miandoab (2018: 221) “küçültme, yaklaşıklık ve abartma” anlamlarının ekin geldiği sözcüğün türüne göre değiştiğini belirtir. Örneğin sıfat türünde sözcüklere eklendiğinde “çokluk, kuvvetlendirme” anlamı verdiğini (*Dersi iyice anladım.*), temeli isim olanlara geldiğinde ise anlamı “yaklaşıklık ve eşitlik” anlamı (*askerce* “askere yakışan surette, asker gibi”) yüklediğini ifade eder.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda, +CA+ ekinin kullanıldığı durumlar ve anlam özellikleri şu şekildedir: “Yakın, kadar” anlamı kazandırır: *delice, sarıca*. “Bakımından” anlamı kazandırır: *kalpçe* (temiz). “Daha/oldukça” anlamı kazandırır: *iyice* (bak). “Olarak” anlamı kazandırır: *sınıfça, açıkça*. “Göre, mahsus” anlamı kazandırır: *kendince, aklınca, bence*. “Tarafından” anlamı kazandırır: *askerlerce, öğrencilerce*. “Küçültme” anlamı kazandırır: *güzelce, yakınca*. Kalıplaşan adlar türetir: *Çukurca, Sütlice. Böylece, ayrıca, kısaca* bağlaçları da bu yolla türemiştir. Dil adları türetir: *Türkçe, İngilizce*. Yiyecek adları türetir: *basmaca* “kayısı kurusu, kak (Malatya yöresi)”, *külçe* “ev fırınlarında pişirilen küçük ekmek (Ankara yöresi)”, *külünçe* “bayram çöreği (Malatya yöresi)”, *beylerce* “bir çeşit üzüm (İzmir, Isparta, Çanakkale yöresi)”. +CA+ eki ile yapılan küçültme sıfatları, ekteki işlev zayıflaması sebebiyle, “kendisinde o sıfatın ifade ettiği vasfı taşıyan” anlamında yeni cins isimler meydana getirir: *kızılça* (suçiçeği). Oyun isimleri türetir: *yakalamaca, köşe kapmaca, bilmece*. Hastalık isimleri türetir: *boğmaca, oymaca* “frengi”. Hayvan isimleri türetir: *yağmurca* “geyik”, *kokarca*. Alet isimleri türetir: *elce* “yağ tavaşı”, *etekce* “üç etekli elbise”. Güzel dilek ve beddua anlamı taşıyan sıfat-fiillerden sonra gelerek belirtilen temenninin etkisini arttırır: *gözü kör olasıca, boyu devrilesice* (Korkmaz, 2000: 63-65; Korkmaz, 2008: 58; Tosun, 2010: 1482, Hatiboğlu, 1974: 50; Kahraman, 2009: 49; Çotuksöken, 2011: 51-52).

3.9. +CAĞIz+: kız+cağız+, bu+n+cağız+

3.9.a. Kökeni

Bergamalı Kadri, +CUk+ ve +CUGAz+ eklerinin aynı ek olduğunu belirtir. +CUk+ ekinin çok heceli, +CUGAz+ ekinin ise tek heceli sözcüklere getirildiğini ifade eder (Karabacak, 2002: 31).

Ergin (2013: 166) -cak, -cek ve -cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez (*hanımcığaz, beyciğez*) eklerinden son zamanda türemiş bir ek olduğunu ifade eder. Ergin’e göre +CUk+’tan gelişen +CUGAz+ eki yerini +CAĞIz+’a bırakmıştır. Buna göre ekin gelişimi +CUk+<+CUGAz+<+CAĞIz+ şeklindedir. Yazar, bu eklerde görülen “(A)z” bölümünü, bir kuvvetlendirme unsuru olarak değerlendirir. Belirtilen ifadeden, ekin birleşik bir ek olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Banguoğlu (2007: 148) da eki ayırmada Ergin ile aynı görüşü paylaşır.

Karaağaç (2013: 266) da başlangıçta ekin -cığaz, ciğez, -cuğaz, -cügez biçimlerinin var olduğunu belirtmiş, zamanla bu ekler ile -cak, -cek eklerinin karışması sonucu -cağız, -ceğiz ekinin oluştuğuna yer vermiştir. Karaağaç'ın ifadelerinden Ergin'le aynı görüşü savunduğu anlaşılmaktadır.

Şemseddin Sami *Kamus-ı Türkî*'de *adamcağız* sözcüğü içerisinde “Âdem-cügez yanlıştır.” ifadesine yer vermiştir. Bu ifadeden, +cağız eki ile +cık ve +cügez ekleri arasında bir ilişki kurmadığı anlaşılmaktadır (Yavuzarslan, 2019: 28).

Korkmaz (1960: 175) da +cak, +cek ekindeki “acıma, sevgi” ifadesinin +az,+ez eki ile berkitilmesi sonucu oluştuğunu belirtir. Korkmaz, ekin +CAk+'tan geliştiğini kabul eder. Eker (2006: 349) -cAğIz ve -cİğAz eklerini birlikte ele almış ve bu ekleri “metatetik ekler” olarak değerlendirmiştir. Ekler arasında öncelik veya köken ayrımında bulunmamıştır.

Gül (2006: 10) +CAk ekinin, bir pekiştirme eki olan yavruc+Az>+Iz ile uzatılmış hâli olduğunu, +CAk ve +cİğAz'dan benzerlik sonucu meydana geldiğini ifade eder.

Atalay (1942), Adalı (2004) ilgili eke yer vermemiştir.

Çalışmalarda birleşik bir ek olduğu konusunda ortaklık gözlenir. Ancak ekin +Cık+'tan geliştiği (Güner, 2013: 114) ve +CAk+'tan geliştiği (Korkmaz, 2014: 124) konusunda düşünceler farklılaşmaktadır. İncelememizde +Cık+ ve +CAk+ eki arasında anlam farkının neredeyse olmaması (*yavrucak-yavrucuk*) ve biçimsel olarak yakınlıkları sebebiyle belirtilen iki ekin birbirlerinin varyantı olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple kökeni ile ilgili herhangi bir ayrım yapılmamıştır.

3.9.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T. ve Çağ. T. dönemlerinde bu ekin kullanılmadığı gözlenmiştir.

Kıp. T.: “+çukaz+, +çukas+, +çükez+, +çükes+, +cügez+”

atçukaz “küçük at”, *azçukas* “azıcık”, *itçükez-itçükes* “küçük köpek”, *yüzcügez* (Güner, 2013: 114; Toparlı, 2017: 25).

(...) *yahud hafif körüp Nebî endamını kim ayıtsa ayaçuk tese ya elçek tese ya yüz+cügez tese kafir bolur Teñri Te'ala'ge*

“(...) veya peygamberin endamını küçük görüp ayakçık, elcik, yüzcük dese kafir olur.” (İMS 7a).

E. An. T.: “+cıgaz+, +cügez+, +çügez+, +cugaz+”

kurtcıgaz, elcügez, kelbçügez, toncugaz (Şahin, 2015: 54; Ergin, 2018: 88, 433; Yılmaz vd., 2013: 963).

Süleyman eyitdi hacetün dile ol kurt+cıgaz (KE 661/7).

(...) *biraz sovucak ve hoş yıl+cügez buldılar* (KE 344/9).

Mağ'adda olan kırt+cugaz+lar+ı kırar (EM 52).

Bir uyuz it+çügez+e hayr itmege (MT 3011).

Osm. T.: “+cegez+, +cegiz+, +cağaz+, +cagız+, +çagaz+, +ceğiz+, +cağız+, +cügez+, +cugaz+”

kelbcegez, güncegez, kılcağaz, kumcağız, kızcağaz, kardeşceğiz, yavrucağız, biricügez, şuncugaz (Kartallıoğlu, 2011: 535; Develi, 2017: 78; Atalay, 1946: 37, 47).

(...) iki harf üzerine olub ahiri cezimli olsa “cügez” ile “cugaz” ile gelir, er+**cügez** gibi, kıl+**cugaz** gibi

“İki harften oluşan köklere “cügez” ve “cugaz” şeklinde gelir.” (MU 69).

Adam+**cagız** (...) *Küçük ve fakir ve hakir yahut şâyân-ı merhamet insan* (KT-“adamcağız”).

Tü. T. “+cağız+, +ceğiz+”

adamcağız, evceğiz.

Ergin (2013: 166) ekin kalın şekillerine temayülün daha çok olduğunu (*efendicağızım, beycağızım*) ve “c”li şekillerinin tercih edildiğini belirtir.

Tekil işaret zamirlerine getirildiğinde arada “n” ünsüzünün türeyişi dikkat çekicidir: *buncağız, şuncağız, oncağız* (Gülensoy, 2010: 523).

(...) adam+**cağız**+lar, *yardım bile ediyor kimi kere* (Hikmet, 2011: 46).

3.9.c. İşlevi

Kıp. T. döneminde “küçültme” anlamı verir: *azçukas* “azıcık”, *yüzçükez* “küçük yüz”. Bu anlamla alet isimleri türetir: *yayçukaz* “küçük yay”. Canlı varlık adlarına geldiğinde “küçültmenin” yanında “acıma” anlamı da kazandırır: *itçükez* “küçük köpek”, *atçukaz* “küçük at” (Güner, 2013: 114). **E. An. T.** döneminde “küçültme” anlamı taşıyan adlar yapar: *evcügez* “küçük ev”, *dagcugaz* “küçük dağ”. “Acıma” ifade ettiği örnekler de vardır: *kızcuğaz, kurtcuğaz*. *Müntehabat-ı Şifa*’da görülen *kurtcuğaz* sözcüğünde “vücutta görülen küçük kurtları” belirten bir canlı ismi türetmiştir. Hastalık isimleri oluşturur: *başcugaz* “küçük çiban” (Gülsevin, 2011: 116; Önler, 1989: 115; Canpolat-Önler, 2016: 112). **Osm. T.**nde eklendiği sözcüğe “küçültme” anlamı katar: *evcegez, kılcağaz*. Canlı varlık adlarından sonra gelerek onlara “acıma” anlamı verir: *kızcağaz, kelbcegez* (Kartallıoğlu, 2011: 534). **Tü. T.** “küçültme-acıma” (*adamcağız, hayvancağız*) ve “sevgi” (*cancağız*) anlamları yükler. Yer adları türetir: *Köyceğiz*. İsimler dışında zamirlere de gelerek bu sözcüklere “acıma, küçültme, sevgi” anlamları verir: *buncağız, şuncağız, oncağız* (Korkmaz, 2014: 124; Gülensoy, 2010: 523).

3.10. +CAk+: yavru+cak+, aile+cek+

3.10.a. Kökeni

Bergamalı Kadri *Müeyyireset-ül-Ulûm*’da şu ifadelere yer vermiştir: “(...) İki harften artuk olsa ahirinde cezimli kaf olsa ol kafdı ön bir üstünlü cim getirürüz, *balıcak* gibi, *susucak* gibi; ba’id degüldür ki bunların aslları balıcuk, susucuk ola (...)”. Kadri, ekten önce kaf gelmediği takdirde “cuk ve cük”ün kullanıldığını (*peynircük*) ifade eder (Karabacak, 2002: 31). İfadelerinden anlaşıldığına göre Kadri, +CAk+ ekinin aslının +CUk olduğunu, +CAk+’a dönüşümün “k” ile sağlandığını savunur.

Ramstedt (1952: 217) ekin, “+ç+ak” olmak üzere iki küçültme ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade eder.

Erdal (1991: 12) ekin “+ç+” ve “+k+” eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu, +çAk+ ve +(X)çUk+ eklerini +(X)ç+ ekinin genişlemiş biçimleri olarak alır. Erdal (1991: 46), bu ekin Orta Farsça ve Soğdca küçültme eki olan +īçak+’tan Türkçeye geçmiş olabileceğini belirtir.

Deny (2012: 293) “Küçümseniklerin alelade eki, kökünde eşitlik edatı olan +cAK edatı idi.” ifadesine yer vermiştir. Küçümsenikler olarak +Cık+, +CAk+ eklerini birlikte değerlendiren Deny (2012: 573) +cak ekinin *çag* sözcüğünden geldiğini, bu sözcüğün ise çok daha eski *çañ* sözcüğünden geliştiğini belirtir. Farklı lehçelerde örneği görülen “-çañ” ekinin görüşünü desteklediğini ifade eder.

Korkmaz’a (2000: 99-107) göre +CAk+ eki, +CA+ ile pekiştirme edatı olan okun kaynaşmasıyla oluşmuştur. Ok edatının Göktürkçe (*Kirse teñri bilig birtük üçün özüm ök kağan kısdım* “Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat o hakani ilerlettim.”), Eski Uygur Türkçesinde²⁷ (*Et’ özüm ök közünü turur* “Gerçi vücudum görünmektedir, fakat...”), Karahanlı metinlerinde (*Kişi körki söz ol bu söz ök telim* “İnsanın sözü sözdür, bu söz ise çok çeşitlidir.”) ve Harezmi Türkçesi döneminde (*Bütünlüğün rastlığın korğar teñri ta’alidin ök öz kullanrıdın* “Tanrı’nın kulları içinde ancak alimler gerçekten ondan korkar.”) bağımsız bir yapı olarak kullanıldığını belirtir. Edatın, zamanla +ça eki ile birleştiğini ve bu birleşimle k’nin işlevinde zayıflama olduğunu ifade eder. +CA ve k’nin birleşimi sırasında görülen değişiklikleri şu şekilde açıklar: “Türkçede hükümlü ses kuralı gereğince kendi ünlüsünü kaybedip birleştiği kelime ya da ek ile büsbütün kaynaşmıştır.”

Hamilton (2015: 252) eki -ç+ -°k şeklinde ayırmış ancak bu eklerin mahiyetleri hakkında bilgiye yer vermemiştir.

İlhan da (2009: 1541) Korkmaz’la aynı görüştedir. Ekin yapısında bir kelime ve bir ekin bulunduğunu belirtir. Ancak edat ile ekin kaynaşması sırasında görülen değişiklikleri farklı şekilde açıklamıştır: “Birleşim sırasında, genellikle ikinci kelimenin başındaki ünlünün baskın olması gerekirken, Türkçede ilk heceden sonraki hecelerde geniş yuvarlak /o/ ve /ö/ ünlülerinin bulunmaması sebebiyle ilk kelimenin sonundaki eşitlik ekinin ünlüsü birleşim içerisinde baskın duruma geçmiştir.”

Doğan (2014: 15) ekin “hâl eki+pekiştirme eki” kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtir ve +cA+ok ayrımını benimser.

Görüldüğü üzere ekle ilgili düşünceler, ekin bir ek ve bir edattan oluştuğu ve iki ekin birleşiminden oluştuğu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Biz de bu ikinci görüşe katılıyoruz.

²⁷ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *biröök başın kötürüp körti* “başını kaldırır kaldırmaz gördü” de, edatın sözcükle birleştiği, ancak kaynaşmanın gerçekleşmediği örnekler görülmektedir (Korkmaz, 2000: 100).

3.10.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+çak+”

kulunçak “taycık”, *koliçak* “kolcuk” (Eraslan, 2012: 95).

(...) *ıya taya iki kol+ı+çak atasının b(oyun) kuçup inçe tep tedi*

“(...) korkarak küçücük kollarıyla babasının boynuna sarılıp şöyle dedi.”

(DSKP 1428-1429).

Kar. T.: “+çak+, +çek+”

alçak “alçak gönüllü, yumuşak huylu”, *pürçek* “insan veya atın perçemi” (Nalbant, 2008: 85; Taş, 2015: 28).

Tüzün erdi al+çak kılınç (...)

“Asi tabiatlı, alçak gönüllü tabiatlı (...)” (KB 43).

Pür+çek

“İnsanın kâkülü, atın perçemi” (DLT 476).

Har. T.: “+çak+, +çek+, +cak+, +cek+”

alçak “itaatkâr”, *örümçek* “örümcek”, *yavricak*, *ertecek* “sabahleyin” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 187, Kalsın, 2013: 74).

(...) *boyun südi aña al+çak+lık kıldı*

“(...) boyun eğdi ona, uysallık gösterdi.” (ME 161/2).

Kulak kemi(r)+çeg+i

“Kulak kıkırdağı” (İML 116B).

Erte+cek yöriüdi, erte er bardı ya keldi

“Sabahleyin yürüdü, sabah erken vardı veya geldi.” (ME 149/7).

Resule sena itdi ve yavri+cag+ın aldı, gitdi (KE 202a/11).

Kıp. T. “+cak+, +cek+, +çak+, +çek+”

baltacak “küçük balta”, *kötcek* “insanın arka kısmı”, *baltıçak* “çekiç”, *örmeçek* “örümcek”. Bu dönemde ekin +şAk şekli de bulunmaktadır: *alçak-alşak* “yüksek olmayan yer”, *ağırçak-ağırşak* “iplik eğirmeye yarayan bir alet” (Güner, 2013:111).

(...) *bilig ehli nasihat kilür ahmak kulakına oyun+cak* (GT 123/1).

Takı koy tezeklese süt sap+çak+ı içinde bir tezek ya iki tezek ayıttılar

“Koyun süt kabına bir veya iki kere tezeklese (bununla ilgili şöyle) dediler.” (İMS 113b).

(...) *yahud hafif körüp Nebi endamını kim ayıtsa ayaçuk tese ya el+çek tese ya yüzcügez tese kafir bolur Teşri Te’ala’ge*

“(...) veya peygamberin endamını küçük görüp ayakçık, elcik, yüzcük dese kafir olur.” (İMS 7a).

Çağ. T.: “+cak+, +cek+, +çak+, +çek+”

çukurcak “küçük çukur”, *iricek*, *yançak* “atın yanlarına bağlanan zırh”, *békçek* “küçük bey” (Eckmann, 2005: 44; Akdoğan, 1988: 180).

İki yan+çak bolup ikki kanatı

“İki tarafındaki takımı iki kanadı idi.” (MN T180).

(...) *ne gök+çek hayâli var*

“(...) ne güzel hayali var.” (AD 193/4).

Nite kim iri+cek sarsar benefşe (AD LXX/32).

E. An. T.: “+cak+, +cek+, +çak+, +çek+”

yalıncağ, tîzcek, alçak “alt+çak”, *gökçek* (Gülsevin, 2011: 115; Genç, 2005: 52).

Kodı arkun+cak yire ol tevseni

“O asi atı yavaşça yere koydu.” (MT 1183).

Ol günü gördükde gafil olur her murzi’a ‘avrat süd emzürdügi küçü(k)+cek+den (SKT 356a).

Aç görsem toyurdum yalın+çak görsem tonatdum (DK V14).

Anın unın yüze süricek rengini gök+çek eder (EM P9b14).

Osm. T.: “+cak+, +çak+, +cek+, +çek+”

oyuncağ, kolçak, gökcek-gökçek (Kartallıoğlu, 2011: 533; Yavuzarslan, 2019: 22).

Yüz çokallu gelürse yalın+cağ+ı soyamaz

“Yüz tane zırhlı asker gelse yalın kişiyi soyamaz.” (YED 105/5).

Küçi(k)+cek+den oğlu gibi besleyüp okutmuş (HB W77a).

Al(t)+çak (...) yüksek mukabili, dūn pest (KT- “alçak”).

Kamu şekker yidūn gö(r)k+çek buyurdun

“Çok şeker yedin, güzel söyledin.” (ÇN 899).

Tü. T.: “+cak+, +çak+, +cek+, +çek+”

yavrucak, kolçak, büyücek, dizçek “dizlik” şekillerinde kullanılmıştır. Sonu “k” ile biten sözcüklerde, ekin son sesinin “k” oluşu sebebiyle oluşacak kakafoniye önlemek için, sözcükteki “k” düşürülür: *büyücek, küçücek, ılıcak* (Korkmaz, 2014: 124).

Oyun+cak+çı dükkanının raflarında bir oyuncak beğenmekten hiçbir farkı yoktur, sahilde çakıлтаşı aramanın (Akın, 2004: 26).

3.10.c. İşlevi

Asıl işlevi sözcüğe “küçültme, sevgi” anlamı vererek sıfat ve zarf görevli sözcükler oluşturmaktır ve bu işlev tüm dönemlerde ortaktır (Güner, 2013: 111). **E. Uyg. T.**nde “küçültme” anlamı verir: *kulunçak* “taycık”, *kolıçak* “kolcuk” (Eraslan, 2012: 95). **Kar. T.** insanların kişilik, huylarına ait sıfatlar türetir: *alçak* “alçak gönüllü, yumuşak huylu”, *kıwçak* “şanssız, yabani”. Alet ismi yapar: *bagırçak* “semer”, *arkaçak* “ağza ilaç akıtmak için kullanılan delikli aygıt”. İnsan vücuduyla ilgili isimler yapar: *kudu(ru)çak* “kuyruk sokumu” (Nalbant, 2008: 85; Taş, 2015: 28; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1235). **Har. T.** döneminde “küçültme” anlamı verir: *yavrucak*. “Zaman” anlamı taşıyan sözcüklerden sonra gelerek zaman zarfları oluşturur: *ertecek* “sabahleyin”. Eşya isimleri türetir: *baltaçak* “büyük çekiç”. Kişi veya kişilik özelliklerine dair sıfatlar türetir: *alçak* “itaatkâr”, *tölçek* “doğurgan”. Hayvan adları yapar: *örümçek* “örümcek”. Vücutla ilgili isimler oluşturmakta kullanılır: *kemiçek* “kıkırdak”. Ne soru ifadesinden sonra gelerek “miktar” sorgulayan soru sözcükleri türetir: *niçek* “ne kadar?” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 187, Kalsın, 2013: 74; Karagözlü, 2018: 112,

120, 130, 295). **Kıp. T.** döneminde alet adları türetir: *baltıçak* “çekiç”, *oyuncak*. Hayvan adları türetir: *örmecek* “örümcek”, *kulunçak* “yeni doğmuş tay”. “Küçültme” anlamı verir: *baltaçak* “küçük balta”, *küpçek* “küçük küp” (Karamanlioğlu, 1989: 344; Argunşah-Güner, 2015: 74; Güner, 2013: 111). **Çağ. T.** hayvan isimleri (*karınca* “karınca”, *örümcek* “örümcek”) ve hayvanlarla ilgili adlar (*topçak* “şişman, kilolu at”) türetir. Alet, eşya isimleri türetir: *yançak* “atın yanlarına bağlanan zırh”, *alınçak* “atın alınına takılan süs”. “Küçültme” anlamı verir: *çukurcak* “küçük çukur”, *büyücek*. Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *ilançak* “kıvrımlı, dönemeçli yol”. *Avçak* “avcı” sözcüğünde ise, meslek yapım eki +CI+ ile eş görevli kullanılmıştır (Eckmann, 2005: 44; Argunşah, 2014: 102; Turan, 2019: 29, 33; Durgut, 1995: 264). **E. An. T.** döneminde isim köklerinden sıfat görevli sözcükler türetir: *gökçek* “güzel, iyi”, *yiynicek* (*başlu*) “ağır başlı”. Durum zarfı (*tizcek*, *yalıncak*, *anulcak* “yavaşça”) ve zaman zarfı (*irtecek* “sabah erkenden”) işlevli sözcükler yapar. Adlara “küçültme” anlamı kazandırır: *yakıncak*, *küçücek*. Alet, eşya isimleri türetir: *oyuncak*. Hayvan adları türetir: *örümcek*. *Taıılacak* “tan ağarırken” sözcüğünde zaman zarfı görevli sözcük türetme işlevi yaptığı görülür (Gülsevin, 2011: 115; Genç, 2005: 51-55; Yavuz, 2017: 229; Yılmaz vd., 2013: 889). **Osm. T.**nde “küçültme” anlamı verir: *yavrucak*, *çocukak*. Alet, eşya isimleri yapar: *oyuncak*, *bürümcek*. Sıfat görevli (*gökçek*) ve zarf görevli (*tizcek*, *yalıncak*) sözcükler türetir. Nadiren hayvan isimleri türetmek için kullanılır: *örümcek* (Deny, 2012: 293; Kartallıoğlu, 2011: 533; Yavuzarslan, 2019: 31, 453). **Tü. T.**nde adlara “küçültme” anlamı verir: *yavrucak*, *büyücek*. Alet, eşya isimleri türetir: *oyuncak*, *bürümcek* “baş örtüsü”. Hayvan adları türetir: *örümcek*. Durum ve zaman zarfları türetir: *çabucak* (gel), *demincek* (konuştuk). Kimi yer veya topluluk bildiren sözcüklerden sonra gelerek “birlikte yapılma” anlamı veren zarflar oluşturur: *ailecek* (toplandık), *köycek* (ayaklandık). Kalıplaşmış şekilde yer adlarında *Kuyucak*, *Göynücek* ve “sağlıcakla, sevdicek(+im)” sözcüklerinde görülür (Korkmaz, 2014: 124-125).

Tü. T.nde +CIk+ küçültme ekinin işlevliğinden dolayı, bu ekin kullanımı sınırlıdır (Karaağaç, 2013: 265). Ergin (2013: 165) +CAk+ ekinin yapım eki olarak işlevliğinin azalmasına karşın, çekim eki olarak kullanım alanının genişlediğini belirtmiştir. Çekim ekliği görevinde, “olarak, birlikte” anlamlarıyla +CA+’ya benzer bir anlam kazandırır: *çabucak*, *ailecek*.

3.11. +cAl+: *kıl+cal+*, *gün+cel+*

3.11.a. Kökeni

İlgili ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.11.b. Biçimi

İlgili ek, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmamıştır.

Tü. T. için incelenen kaynaklardan yalnızca Eker (2006: 348) ve Çotuksöken’de (2011: 52) yer verilen ekin iki biçimli olduğu görülür:

“+cal+, +cel+”

kılcal, *öncel* (Çotuksöken, 2011: 52; Eker, 2006: 348).

(...) *bütün bu oklar, yazılar, kıl+cal damarların tıkanıp kalmamasında yine de becerikli olamıyor* (Ağaoğlu, 2011: 157).

3.11.c. İşlevi

Tü. T.nde “kök durumunda isme benzer olan, ilişkili olan” anlamında adlar türetir: *kılcal, güncel* (Çotuksöken, 2011: 52).

3.12. +CI+: *simet+çi+*, *savaş+çi+*

3.12.a. Kökeni

Gabain (2007: 43) bu ekin Moğolcada *ci* biçiminde olduğunu belirterek iki ek arasında ilişki kurmuştur.

Kuznetsov’a (1995: 240) göre ekin kökeni *çık-* fiilidir. Araştırmacıya göre *çık-* fiili, “sonuç olarak belirlemek” anlamıyla eke kökenlik yapmaktadır. Görüşünü var-sayımsal olarak tasarladığı şu konuşma örneğiyle destekler: “*Ol kişi(den) ne çık?*”- “*İş çık (ar)> işçi*”, “*...av çık (ar)> avcı*”.

3.12.b. Biçimi

Gök T.: “+ç1+, +ç2+”

sığıtçı “yas tutucu”, *äbçi* “eş, zevce” (Tekin, 2003: 81).

Yog+ç1 sıg-ıt+ç2 önce kün togsıkda (...)

“Yasçı(lar), ağıtçı(lar) doğuda gün doğusundan (...)” (BK D5).

(...) *bunça bediz+ç2+g tuygun elteber keliürti*

“(...) bunca çizimciyi Tuygun elteber getirdi.” (Kül T.KD5).

E. Uyg. T.: “+ç1+, +ç2+, +ç3+”

yarlıkançuçı “bağışlayıcı”, *közatçı* “nöbetçi”, *bulunçusuz* “bulunmaz, ender” (<*bul-* “bulmak, ele geçirmek”+(u)n+ç+ç3+suz) (Ayazlı, 2012: 326; Ata-Tulum, 2011: 49).

(...) *kuş+ç1 keyik+ç2 balık+ç1 av+ç1 tor+ç1 tuzaq+ç1 bulup (...)*

“(...) kuşçular, geyik avcıları, balıkçılar, avcılar, ağ ile kuş tutanlar, tuzakla kuş tutanlar bulup (...)” (İKP 1).

Bul-un-ç+(ç)u+suz çintemeni erdini bular (...)

“Bulunmaz çintamani incisini bulacak olursa (...)” (İKP XIV).

Kar. T.: “+ç1+, +ç2+”

ajunç1 “hükümdar, idareci”, *evçi* “kadın” (Taş, 2015: 28-29).

İlig kolsa sağan ajun+ç1 kişi/ bu saklık erür hem şeri‘at işi (KB 97-98).

Roze namaz tesbih tehlil Hakk el+ç2+s+i

“Oruç, namaz, tesbih, tehlil Hakk elçisi” (DH H21).

Har. T.: “+ç1+, +ç2+, +ç3+”

savcı “elçi”, *yalğançı* “yalancı”, *bitigçi* “katip” (Kalsın, 2013: 73; Yüce, 2014: 36).

Sav+c1 idti aning tapa

“Elçiyi ona doğru gönderdi.” (ME 36/28).

Bu kitab anlarqa Haq te‘alanıñ uştmaqlarına yol+ç1 bolgay

“Bu kitap onlara Hak tealanın cennetlerine yolcu (olmalarını sağlayacak).” (NF 2/17).

Bek+çi+lik kıldı anıñ üze

“Onun üzerinde bekçilik yaptı.” (ME 233/4).

Kıp. T.: “+ç1+, +çi+, +şı+”

yalğançı/yalançı “yalancı”, *ékinçi* “çiftçi”, *baķırşı* “bakırcı” (Güner, 2013: 112).

Ve eger tapulsa ölüg kemi içinde, ant içmek kemi+çi+ler öze-turur takı mingenler öze

“Eğer ölü gemi içinde bulunsa ant kemiciler ve gemide bulunanlar üzerindedir.” (İMS 471a).

(...) ol köni yar-gı+çı allında (...)

“(...) gerçek yargıcı katında (...)” (CC 62b).

Çağ. T.: “+ci+, +ç1+, +çi+”

tikinci “terzi”, *atımçı* “atıcı, nişancı”, *işveçi* “işveci, şuh” (Eckmann, 2007: 44; Turan, 2019: 27).

Ayak+çı başına koysun keçekler

“Hizmetçi başına tüyler koysun.” (ŞHD 56b13).

Heri şehrinin levend ve iç-kü+ci yigitleri ana musahib bolur irdiler

“Heri şehrinin kabadayı ve içkici yiğitleri onun arkadaşı idiler.” (MN T8)

E. An. T.: “+c1+, +ç1+, +ci+, +çi+, +cu+”

zindancı, okçı, demürci, bekçi, yardumcu (Gülsevin, 2011: 115; Şahin, 2015: 54; Küçük, 2014: 160; Yılmaz vd., 2013: 895). E. An. T. döneminde ekte “c, ç”nin ikili kullanımları başlamıştır. Ekin ünsüz uyumlarına ve kalınlık incelik uyumuna uyduğu söylenebilir. Ancak düzlük-yuvarlaklık uyumu henüz sağlanmamıştır.

Necaşiye bir feryad+cı vardı ve anuñ habarın virdi (KE 943/5).

(...) ek-in+ci+ler+i anlarıla kakıtmagiçün va'de etdi (SKT 555b).

Beyrege ve anasına ve kız kardaşlarına muştı+çı geldi, sevindiler, şad oldılar (DK D86).

Kalem+çi+ler çalduğı kara saçlum (DK D199).

Benüm yardum+cu+m Tañrı Ta'ala'dur (SKT 180b).

Osm. T.: “+c1+, +ç1+, +ci+, +çi+, +cu+, +cü+, +çü+”

hamamcı, topçı, ekmekci, elçi, pabuccu, mühürcü, sütçü (Kartallıoğlu, 2011: 538-540; Develi, 2017: 76). Ekin yazımında “c, ç” ikiliği görülmektedir. Ergin’in (2013: 158) konuyla ilgili görüşleri şu şekildedir: “Eski yazıda ... başlangıçtan beri ç’ler c ile de yazılmış, fakat tabî, c’ler hiçbir zaman ç ile yazılmamıştır. Onun için, c ile yazılmış bir kelimenin ç’li olmak ihtimali daima var, fakat ç ile yazılmış bir kelimenin c’li olmak ihtimali yoktur... c’li şekiller ortaya çıktıktan sonra artık ç’lerin c ile yazılması bilhassa eklerde umumîleşmiş ve ç’li, c’li bütün şekiller c ile yazılmıştır.”

Görülen bu iki başlılık, “c”li şekillerin ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili tarih belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

Meger bir gün toğan+ci+s+ı o bâzı/ Götürüp itmiş idi azm-ı yazı (PN 68).

(...) Ka'be-i mutahhara ehinden ba'zı şikayet+ci+leri gelüp (...) (HB A76a).

Merhum Sultan Bayezid mahrusa-i İstanbulda biña itdüğü cami'-i şerifüñ buhur+cu+s+ı+dur (HB A101a).

Karçı gamzesi cazu karagı

“Yağmacı gamzesi, büyüleyici bakışı” (ÇN 337).

Hemişe bek+ci+s+i Cebbar olsun (ÇN 198).

Sınıf-ı harbdan ma'dûd olmayıp maahaza terfi ederek zabıt olan top+çu ve serdümen gibi esnâf-ı bahriyye ki (...) (KT- “gedikli”).

Süt+cü (KT- “sütçü”).

Tü. T.: “+cı+, +çı+, +ci+, +çi+, +cu+, +çu+, +cü+, +çü+”

çıkarıcı, barışçı, devrimci, emekçi, bozguncu, topçu, sözcü, Atatürkçü olmak üzere hem düz hem yuvarlak şekilleri kullanılmaktadır (Hatiboğlu, 1974: 54-55; Çotuksöken, 2011: 54).

(...) bas-kı+ci kuralların hüküm sürdüğü yaşamdan sonra, (...) buraya “Son Ada” adını takmıştık (Livaneli, 2017: 13).

(...) ökse+ci kuş+çu+nun kara parmak ve avuçları gibi varlığını kavramaya koyulur (Kabaağaçlı, 2014: 8).

Üsküdar'da, yalıda (...) yol+cu+luğ+a çıkmış motorlu teknelerin geceyi döven gümbürtüsünü, içim burkularak dinlerdim (Hikmet, 2011: 13).

Gebelik tedirginliklerin ön+cü+s+ü olabilir (Atılgan, 2019: 144).

Demek ki gelen şikayet+ci+y+i korkutmak için böyle bir tertibe baş vuruyorlardı (Kabaağaçlı, 2014: 20).

İttihat+ci+lar+ı da sıkıştırdıklarına göre Şükrü Bey gerçekten listenin başındadır (Hikmet, 2011: 10).

3.12.c. İşlevi

Genel olarak “bir mesleği icra edenlere verilen adları”, “kişilerin huylarını ve kişilik özelliklerini” belirten veya “bir düşünceye bağlılığı” bildiren adlar türetmek için kullanılır. Erdal (1991: 111) ekin, kişilerin sabitleşmiş, alışkanlık hâline gelmiş ve profesyonel olarak yaptıkları işleri belirtmek için kullanıldığını, ekin insan davranışları ile sınırlandırıldığını belirtir. Bunun tek istisnası olarak *kançı kurt* örneğinde insanla ilgili olmayan bir sözcük türettiğini ifade eder. **Gök T.** devresinde mesleği icra eden kişi adları türetir: *sığıtçı* “yas tutucu, ağlayıcı”, *tamgaçı* “mühürdar”. “Huy/özellik” bildiren isimler yapar: *armakçı* “aldatıcı, hilekâr”, *yulugçı* “yağmacı” (Tekin, 2003: 81). **E. Uyg. T.** döneminde “mesleğin yapıcısı” olan kişi adları türetir: *ölütçi* “cellat”, *kuşçı* “kuşçu”. “Kişilik özelliği” belirten isimler türetir: *küniçi* “kıskanç”, *başçı* “öncü”. “Cinsiyet” belirten isimler meydana getirir: *evçi* “kadın”. +II+ eki yerine kullanıldığı örnekler görülmektedir: *ölümçi* “ölümlü” (Eraslan, 2012: 95; Elmalı, 2016: 63; Tekin, 2019: 40). **Kar. T.**nde mesleği yapan kişi adları türetir: *afsunçı* “büyücü, sihirbaz”, *ajunçı* “hükümdar, idareci”. “Karakter özelliği” bildiren adlar türetir: *alçı* “hilekâr, aldatıcı”, *basımçı* “zulmeden, zalim” (Taş, 2015: 28-29). **Har.**

T.nde işi icra eden kişilerin adlarını türetir: *bözçi* “bez dokuyan kimse, dokumacı”, *tarıgçı* “çiftçi”. “Huy/özellik” bildiren isimler oluşturur: *cefâcı* “eziyet eden, cefa eden” (Kalsın, 2013: 73). **Kıp. T.**nde “işin yapıcılarını” bildiren adlar türetir: *aşçı*, *işçi*. “Huy, mizaç” bildiren sözcükler türetir: *ersekçi* “ıffeti olmayan kadın”, *esrikçi* “ayyaş” (Kalsın, 2013: 74). **Çağ. T.**nde uğraşı, mesleği icra eden kişi adları türetir: *atımçı* “atıcı, nişancı”, *başakçı* “başak toplayan kişi”. “Huy/özellik” bildiren sözcükler türetir: *cefâcı* “cefa eden”, *karacı* “iftira eden”. Bir inanışa bağlılık anlamı taşıyan adlar yapar: *burkancı* “putperest”. *Örgemçi* “örümcek” örneğinde hayvan adı türettiği görülür (Eckmann, 2007: 44; Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 33). **E. An. T.** döneminde adın belirttiği meslekle uğraşan kişi adları türetir: *zindancı*, *bekçi*. “Huy/özellik” bildiren sözcükler türetir: *yalancı*, *yardımcı* (Şahin, 2015: 54; Küçük, 2014: 213). **Osm. T.** döneminde mesleği icra eden kişi adları türetir: *sofracı*, *sucu*. Karakter özelliği bildiren sözcükler türetir: *nazariyatçı*, *ucuzcu*. Bu dönemde *ne?* soru sözcüğüne getirilerek bu kelimeyle yakın anlamlı *neci?* soru sözcüğünü türetmiştir (Deny, 2012: 317). **Tü. T.**nde mesleği icra eden kişi adları türetir: *çaycı*, *dişçi*. “Huy/özellik” bildiren isimler oluşturur: *savaşçı*, *çıkarıcı*. “Kök durumundaki sözcüğe fikren bağlı olduğunu” gösteren adlar türetir: *Atatürkçü*, *halkçı*. Eklendiği sözcükle kalıplaşarak yer isimleri türetir: *Cebeci*, *Bostancı* (Korkmaz, 2014: 125).

3.13. +CIk+: *yavru+cuk*, *kitap+çık+*

3.13.a. Kökeni

Ramstedt (1952: 100-102) “-ç” ve “-ak” olmak üzere iki küçültme ekinde meydana geldiğini savunur. Ramstedt bu ek ile -cak, -çak eklerini bir arada ele almıştır. Bu sebeple iki ekin de aynı şekilde oluştuğunu kabul ettiği görülür.

Erdal (1991: 72) ekin, “+çu, +çü” ile “+ok, +ök” unsurlarının birleşmesinden oluştuğu savunur.

Deny (2012: 293) +CIk eki ile +CAK eki arasında ilişki kurmuş, bu eklerde görülen dar ve geniş ünlüler arasında değişim yaşandığına yer vermiştir. Yazar iki eki aynı başlık altında incelemiştir.

Ergin (2013: 165) +CIk+ ekinin +CAk+ ile aynı işlevde kullanılışı ve ekin yeniliğine bakarak, bu ekin +CAk+’tan geldiği yargısına varılabileceğini belirtir.

Hamilton (2015: 203) her iki eki bir arada incelemiştir. *Näçük* kelimesini *näçä+ök* şeklinde incelemiştir. Erdal’dan farklı olarak Hamilton ekin +ça eşitlik eki ile +ök’ün birleşimiyle oluştuğunu düşünmektedir.

Korkmaz (2005: 108) da *neçük* (Uyg. T.), *neçik* (Kıp. T.), bazı Anadolu ağızlarında zarf görevi taşıyan *ancak* “henüz, şimdi, şu anda, ansızın” sözcüklerinde *ok* edatı kalıntısının olduğuna yer vermiştir.

Teres (2009: 101) “(...) +çUk eki muhtemelen +çU ekinin +k küçültme eki almış biçimidir.” ifadesine yer vermiş ve bu ekleri bir arada ele almıştır.

İncelemelerde görüldüğü üzere ekin birleşik bir ek olduğu konusunda ortaklık vardır ve büyük oranda +CAk+ ekine dayandığı kabul edilmektedir. +CAk+ eki ile

ilgili görüşlere ayrıntılı olarak o ekte yer verildiğinden burada tekrar değinilmeyecektir.

3.13.b. Biçimi²⁸

Gök T. dönemi için taranan eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+çuk+, +çük+”

kapçuk “küçük kap”, *küpçük* “küçük küp” (Ayazlı, 2012: 315; Şen, 2017: 59).

Çintamani ardini altun kap+çuk birla tuta mandal içinda kirip (...)

“Cintamani mücevheri ve altın kabı tutup o alana içerisine girip (...)” (AY 1041).

Kar. T.: “+çuk+, +çük+”

ğayaçuk “küçük dağ bitkisi”, *yegänçük* “yeğen, torun, nesil” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Kök, 2004: 671).

Kaya+çuk “Hoş kokulu bir dağ bitkisi” (DLT 523).

Silärkä cüftläriñizdin oğlan yägän+çük+lär ruzi berdi (KT-SKT 201r/4).

Har. T.: “+cık+, +cuk+, +çuk+, +çük+, +çug+, +çüg+”

kısaçuk “kısacık”, *örümçük* “örümcek”, *sarayçug* “küçük saray”, *öküzçüg* “küçük öküz” (Kalsın, 2013: 74; Karagözlü, 2018: 64, 192).

(...) *kim ufak oğlan+cık+lar+um var (...)* (KE 201a/14).

İy arslan, bunıñ genc buzagu+cuk+lar+ı var-ımyş (KE 201b/7).

Ömer razhu beytü'l-maldın bir tagar+çuk un tolturdı taqı mübarek arqasına köterdi

“Ömer beytül maldan bir torbacıkun doldurdu ve mübarek sırtına koydu.” (NF 107/8).

Hak te'ala fermanı birle ör-üm+çük gar agzına ewini toqudı

“Hak tealanın buyruğu ile örümcek mağara ağzına evini ördü.” (NF 21/12).

(...) *saray+çug* “küçük saray”, *öküz+çüg* “küçük öküz” (İML 69A).

Kıp. T.: “+çuk+, +çük+, +çık+, +çik+”

balaçuk “civeci”, *bebeçük* “göz bebeği”, *azaçık* “azıcık”, *tilküçük* (Güner, 2013: 113; Kalsın, 2013: 75; Argunşah-Güner, 2015: 343, 530).

Çapça+çık üstüne çapça+çık. Ol hamışdır.

“Fıçıcık üstüne fıçıcık. O kamıştır.” (CC 60a 25).

Ol tilkü+çig+iñ tüpe(gi)

“O tilkiciğin kuyruğu” (CC 60a27).

(...) *ni+çük kim meselde kilür* (GT 20/3).

(...) *yahud hafif körüp Nebi endamını kim ayıtsa aya+çuk tese ya elçek tese ya yüzçügez tese kafir bolur Tenri Te'ala'ge*

²⁸ Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde ekin bazen ç'li bazen c'li yazıldığına bakarak önce yalnız ç'li olduğunu, c'li şekillerin ancak dönemin sonunda ortaya çıktığını söylenebilir (Özkan, 2016: 58).

“(...) veya peygamberin endamını küçük görüp ayakçık, elcik, yüzçük dese kafir olur.” (İMS 7a).

Çağ. T.: “+cık+, +çık+, +çuk+, +çük+”

inalcık “inanılır kimse, müsteşar”, *tilçik* “dilecik”, *tağarçuk* “küçük torba”, *tilçüçük* “tatlı dilli, hoş sohbet” (Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 25, 30; Paçacıoğlu, 2016: 306; Durgut, 1995: 138).

İna-l+cık: *şehzade, beg, derebegi* (...) (SEL-“inalcık”).

Tu yanbaş u til+çık bedan ey ‘aziz (NK 109b).

Kuzgun kulenk-zag sugur-çuk çi şarik est (NK 103b).

Tag lale tütüp ne+çük ki sayıl/ açıp etekin tilerge mayıl (LM 71).

E. An. T.²⁹: “+cık+, +cuk+, +cük+, +çuk+, +çük+”

kızılçık “kızılçık hastalığı”, *uvacuk* “ufacık”, *depecük* “tepecik”, *karuçuk* “kola geçirilen enli kuşak”, *dizçük* “diz bağı” (Gülsevin, 2011: 116; Önler, 1989: 114). Dönemin sonlarına doğru ekin hem “c” hem de “ç”li şekillerinin kullanıldığı görülür (Ergin, 2013: 164). “k” ile biten sözcüklere eklendiğinde, sözcüğün sonundaki “k” düşer: *uşacuk* (<uşak+cuk), *uvacuk* (<uvak+cuk) (Şahin, 2015: 54).

Ey benüm og(u)l+an+cığ+um tahkik hasene ya seyyi’e hardal danesi ağırınca olsa bir taş içinde olsa (...) (SKT 443a).

Gemi kavmı bizi ol ada+cuk+dan çıkardılar (KE 306/15).

(...) *bir küp+cüg+e koyalar, gerek oldukça soğuk suyla ezeler* (EM P9b5).

Geyimin geydi, diz+çük karu+çuk bağlandı (DK D261).

Osm. T.³⁰: “+cuk+, +cük+, +cık+, +cik+, +çık+, +çık+, +çük+”

buruncuk, adacük, sıçancık, mersincik, ağaççık, avretçik, depeçük (Kartallıoğlu, 2011: 59-62).

Şol ufa(k)+cık nâ-resteler gül gibice solmuş yatur

“Şu ufacık körpe gül gibi solmuş yatıyor.” (YED 74/3).

Baharın yeşil çimenleri üzerinde seyir yerlerinde kadınlar tıpkı birer gelin+cık çiçeği gibi parlardı (Seyfeddin, 2010: 7).

Ba’id olmaya ki aslı eyücük, yat-lu+cuk ola (...)

“Asıllarının eyücük, yatlucuk olması uzak değildir.” (MU 74).

Gel-ün+cük gönlegi gök kaftanı kan (ÇN 386).

Sonu “k” ile biten sözcüklerde, sözcüğün sonundaki “k” düşer: *bebecik* (<bebek+cık), *küçükük* (<küçük+cük). Ancak düşmediği örnekler de kullanılmıştır: *eşekcik*. *Az, dar* ve *bir* sözcüklerine eklendiğinde ise sözcük ve ek arasında sırasıyla “ı, a, i” sesleri kullanılır: *az(ı)cık-az(a)cık, dar(a)cık, bir(i)cık* (Deny, 2012: 294; Kartallıoğlu, 2011: 61; Develi, 2017: 78). Dönemde düz ve yuvarlak şekillerinin bir

²⁹ Timurtaş (1932: 132) +cak+, +cek+, +cuk+, +cük+ eklerini birlikte ele almıştır. Gülsevin (2011: 116) ayrı bir +CAK+ başlığına yer verse de *delücek* örneğini +CUK eki içerisinde değerlendirmiştir.

³⁰ Deny (2012: 293) de +cık+, +cık+, +cak+, +cek+ eklerini bir arada değerlendirmiştir.

arada kullanılıyor oluşu, ünlü uyumunu daha düzenli hâle getirmiştir. Ancak *kalemcik*, *kitâbçik*, *ormancik* örneklerinde olduğu gibi, uyumsuzluklar da görülmektedir. Kartallıoğlu (2011: 61) bu uyumsuzlukları üç sebebe bağlar: 1. Kalın tabanlı sözcüklerde “c” foneminin inceltici etkisi, 2. Kısa ünlülerin dönemin yazısında gösterilmiyor oluşundan kaynaklı telaffuz farklılıkları ve ağız etkileri, 3. Bu dönemde çok sayıda alıntı sözcüğün kullanılması ve uyumsuzlukların daha çok alıntı sözcüklerde görülmesi.

Tü. T.: “+cık+, +cik+, +cuk+, +cük+, +çık+, +çik+, +çuk+, +çük+”

kızılçık, kedicik, yavrucuk, küçücük, kitapçık, Mehmetçik, kuşçuk, köpükçük (Çotuksöken, 2011: 55).

Sonu “k” ile biten sözcüklerde, sondaki “k” düşer: *küçücük, alçacık. Az, dar, genç, bir* gibi tek heceli sözcüklere eklendiğinde ise, sözcük ve ek arasında sırasıyla “ı, a, e, i” sesleri kullanılır: *az(i)cık, dar(a)cık, genc(e)cık, bir(i)cık* (Korkmaz, 2014: 126).

(...) *akşam fazla kaçırmışız Hakkı+çığ+ım, diyor gümrükçü Hakkı'ya* (Ağaoğlu, 2011: 14).

Cemo'nun ezdiği gel-in+cik şerbetini içtik (Bilbaşar, 2017: 98).

Küçü(k)+cük bir balığım (Hikmet, 2011: 11).

Onlar Anadolu toprağında yatıyor, Mehmet+çik+ler+le yan yana, ötekiler, hapse atılanlar. (Hikmet, 2011: 9)

3.13.c. İşlevi

Tüm dönemlerde “küçültme, sevgi, pekiştirme” anlamı taşıyan adlar türetme işlevi ortaktır. Aslan (2002: 225) ekin isimlere getirildiğinde “küçültme, sevgi”; sıfatlara getirildiğinde “pekiştirme” anlamı verdiğini belirtir. Bu işlev değişikliğine paralel olarak +Cık+ eki alan isimlerde vurgunun ekte olduğunu, +Cık+ eki alan sıfatlarda ise vurgunun sözcüğün başına kaydığına dikkat çeker. Aslan, +Cık+ eki almış sıfatların örneklerle pekiştirilmiş sıfatlarla aynı anlama gelmesine rağmen bu sözcüklerin “pekiştirme sıfatları- küçültme sıfatları” şeklinde farklı isimlerle anılmasının yanlış olduğunu savunur: *sıcacık oda* (küçültme sıfatı)=*sımsıcak oda* (pekiştirme sıfatı). Küçüklük anlamının ekten değil, *küçük, ufak, dar, minik* gibi ekin geldiği sözcüklerden kaynaklandığını; bu yanlış algının da yanlış adlandırmaya sebep olduğunu belirtir.

E. Uyg. T. döneminde küçültme anlamı verir: *kapçuk* “küçük kap” (Ayazlı, 2012: 315). Şen (2017: 59) ekin insan yapımı nesnelerin adlarında kullanıldığına dikkat çeker: *küpçük* “küçük küp”, *kapçuk* “torba”, *otçuk* “ocak” (<ot “ateş”+ çuk). **Kar. T.** döneminde bitki isimleri meydana getirir: *kayaçuk* “küçük dağ bitkisi”. “Küçültme” anlamı yükler: *ogulçuk* “yavrucuk”, *yăgânçuk* “torun, nesil, soy”. Hayvan adları türetir: *sığırçuk* “sığircık kuşu”. Eşya adları yapar: *yançuk* “para veya tütün koymak için kullanılan kese” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Taş, 2015: 34; Kök, 2004: 515, 671). **Har. T.**nde “küçültme” anlamı yükler: *ogulçuk* “ogulcuk”. Sıfatların anlamını pekiştirir: *kısaçuk* “kısacık”. Hayvan isimleri türetir: *çıpçuk* “serçe”, *örümçük*

“örümcek”. Alet-eşya isimleri türetir: *tagarçuk* “içine buğday vb. konulan kap”. Vücudun bir bölümünü gösteren isimler yapar: *tagarçuk* “meme ucu”, *amçuk* “kadın organı” (Eckmann, 2014: 127; Kalsın, 2013: 74; Karagözlü, 2018: 113). **Kıp. T.** döneminde “küçültme” anlamı verir: *arslançuk* “arslancık”. Küçültme işleviyle sıfatların anlamını pekiştirir: *azaçık* “azıcık”, *kiçiçük* “küçücük”. Yer adları türetir: *alaçuk* “kulübe, baraka”. Alet adları oluşturur: *çapçaçık* “fıçıcık, küçük fıçı”, *yançık* “para kesesi”. Hayvan adları türetir: *balaçuk* “civciv” (<bala “yavru, çocuk”+ çuk), *sığırçık* “sığircık kuşu” (Güner, 2013: 113; Kalsın, 2013: 75; Argunşah-Güner, 2015: 75; Toparlı, 2017: 306). **Çağ. T.** döneminde “küçültme” anlamı verir (*tagarçuk* “küçük torba”, *tilçik* “dilecik”) ve bu doğrultuda sıfatların anlamını kuvvetlendirir: *yarımçuk* “yarı tamam, tamamlanmamış”. Alet-eşya isimleri türetir: *munçuk* “boncuk”. Hayvan isimleri türetir: *çupçuk* “serçe”, *çogurçuk* “sığircık”. Nadiren yer isimleri türettiği görülür: *Karaçuk* “Buhara’nın kuzeyinde yer alan bir dağ”. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *tilçüçük* “tatlı dilli” (Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 25, 30). **E. An. T.**nde küçültme anlamı yükleme (*depecük* “tepecik”, *oglançuk* “oğlancık”) ve sıfatlarda anlamı pekiştirme (*uvacuk* “ufacık”, *küçüçük*) görevi yapar. Alet-eşya isimleri türetir: *dizçük* “diz bağı”, *karuçuk* “kola geçirilen enli kuşak”. Hastalık isimleri yapar: *kızılçık* “kızılçık hastalığı”. Vücudun bir bölümünü gösteren adlar oluşturur: *dericük* “bağırsak zarı, zar”. Hayvan isimleri meydana getirir: *sığırçuk* “sığircık” (Gülsevin, 2011: 116; Ergin, 2018: 234; Önler, 1989: 114; Yavuz, 2017: 76; Canpolat-Önler, 2016: 123; Yılmaz vd., 2013: 1072). **Osm. T.** küçültme ve sıfatların anlamını pekiştirme görevini sürdürür: *bebecik*, *elcik*, *kısacık*, *yumuşacık*. Alet, eşya adları türetir: *yancuk*, *bağçık*. Kimi durumlarda küçümseme ifade eder: *şaircik*. *Bura*, *şura*, *ora* zamirlerinden sonra, kimi zaman arkasından +DA eki de getirilerek mesafede yakınlık anlamı kazandırır: *buracık(ta)*, *şuracık(ta)*, *oracık(ta)*. Hayvan adları yapar: *yusuçuk*, *bügecik* “bir çeşit örümcek”. Hastalık (*arpacık*, *yılancık*) ve vücutla ilgili organ ve kemik adlarında (*bademcik*, *elmacık*) görülür. Bitki isimleri yapar: *gelincik*, *kızılçık* (Deny, 2012: 294, Kartallıoğlu, 2011: 545; Develi, 2017: 78; Hengirmen, 1983: 278; Yavuzarslan, 2019: 66, 95, 159, 377, 305, 473). **Tü. T.** döneminde “küçültme” anlamı verir: *yavrucuk*, *evcik*. Sıfatların anlamını güçlendirir: *incecik*, *ufacık*. Alet-eşya isimleri türetir: *kitapçık*, *maymuncuk*. Bitki isimleri türetir: *gelincik*, *kızılçık*. Hastalık isimleri türetir: *kızamıkçık*, *arpacık*. Hayvan adları yapar: *sığırçık*, *tatarçık* “bir sivrisinek türü”. Yer isimleri türetir: *Kuzguncuk*, *Mihaliççık*. İnsan bedeniyle ilgili bölümleri ifade eden kelimeler oluşturur: *köprücük*, *elmacık*. Bağlama göre “aşağılama, küçümseme” anlamları da kazandırabilir: *şaircik*, *Ahmetçik* (Hatiboğlu, 1974: 37-41; Demircan, 2005: 81; Korkmaz, 2011: 43).

Ancak +CUk+ ekinin tam bir yapım eki olup olmadığı konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Kononov (1968: 82) “küçültme eki” olarak değerlendirdiği +CUk ekinin hem söz çekimi hem de söz yapımı için kullanıldığını belirtir. Gülsevin (2004: 1278) ise ekin yapım ekleri içerisinde değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Konuyla ilgili görüşleri şöyledir: “Kedi ölmüş” ile “Kedi+cik ölmüş” cümlelerinde, +CIk eki herhangi bir kelime türetmemiş, tür değiştirmemiş, öge değiştirmemiş, unsurlar

arasında bağlantı sağlamamıştır. Sadece, özne olan “kedi” kelimesine bir “acıma, şefkat, küçültme” fonksiyonu eklemiştir.”.

Delice (2000: 255) ilgili eki “ismi genişleten ekler” sınıfında değerlendirmektedir. Yazar bu başlığı “isme eklenerek onlara küçültme, çokluk, saygı vb. anlam ilgileri kazandıran ekler” olarak açıklamıştır.

3.14. +CII+: et+çil+, ak+çıl+

3.14.a. Kökeni

Bang’a (1980: 67-68) göre ekin aslı “-sıl”dır. Ek, yalnızca *aksıl* “akça” sözcüğünde olduğu gibi kalmış, diğer örneklerde -çıl şeklini almıştır. Bang, ekteki “ç”nin sebeplerinin meçhul olduğunu belirtse de, kelimenin son sesinin “L, N, R” oluşunun bu değişimde etkili olduğunu düşünmektedir: *yagmurçıl*. Ayrıca bir unsurun da ekin etimolojik açıklaması sırasında gözden kaçırılmaması gerektiği üzerinde durur. “Bir şekilden bir sesin aktarılması” olarak tanımladığı bu görüşe göre -çıl’ın, *-çalayu, -çılayu vb. şekillerden biçimlenmiş olması da mümkündür.

Deny (2012: 318) ve Banguoğlu (2007: 165-166) renklere gelen +çıl ekini “benek” anlamına gelen *çil* sözcüğüne dayandırır.

Hatiboğlu (1974: 332) +CII ekinin kurulmasında anlam bakımından +CI ekinin etkili olduğunu, ekin +I eki ile genişletildiğini belirtir. Bu sözcüklerden bir kısmının +I eki olmadan da anlamlarında önemli bir fark olmadan kullanılması ile görüşünü destekler: *insancıl/insancı* “insana düşkün olan”, *alımcıl/alımcı* “almaya niyetli, alıcı”.

Güngördü (2002: 174) “İsimden isim türeten bu ekin +çıl/+çil ekinden geliştiği düşünülebilir.” görüşündedir.

Benzer (2012: 319) ekin +sıl>+cıl şeklinde “s>c” değişimi ile oluştuğu savunur. Yazara göre her iki ekin “meyil eden” anlamında kullanılması da, eklerin birbiriyle ilişkili olduğunu doğrulamaktadır.

Tezimizde +CII+ ekinin +sıl+ ekinden geliştiği kabulü desteklenmektedir.

3.14.b. Biçimi

Gök T. döneminde +CII+ ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+çıl+”

akçıl “akça” (Eraslan, 2012: 95).

Kar. T.: “+cıl+, +çil+, +çıl+”

tübcil “tipisi, fırtınası çok olan yer”, *igçil* “hastalıklı”, *yagmurçıl* “yağmurlu, bol yağış alan yer” (Deny, 2012: 319; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

Yag-mur+çıl yir

“Çok yağmur yağan yer.” (DLT 469).

Üküş yegli yalñuk kör ig+çil bolur

“Çok yiyen her zaman hastalıklı olur.” (KB 4672).

Har. T. döneminde +CII+ ekinin kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır.

Kıp. T.: “+çıl+”

tavşançıl “tavşanla beslenen kuş”. Kıpçak Türkçesi döneminde ek yalnızca *tavşancıl* sözcüğünde görülmektedir. Bu sebeple tek biçimli ve tek işlevli durumdadır (Güner, 2013: 114).

Çağ. T.: “+çıl+”

ağçıl “beyazımsı” (Argunşah, 2014: 103).

Ve fakir anı ogul+çıl+ay asrar-min

“Fakir onu oğul gibi korurum.” (MN T174).

E. An. T.: “+cıl+, +çıl+”

tavşancıl, balıkçıl (Gülsevin, 2011: 116).

Süleyman tavşan+cıl+a bir bölük cinni koşdı (KE 645/3).

İsa bir kızgu beşizlü ak+çıl eridi (KE 814/14).

Osm. T.: “+cıl+, +çıl+, +çıl+, +çül+”

balıkçıl, akçıl “beyazımtırak”, *balıkçıl, gökçül* “mavimsi” (Deny, 2012: 318; Kartallıoğlu, 2011: 161; Yavuzarslan, 2019: 39, 130).

Hevâda gördi bir tavşan+cıl âvâz (PN 69).

Ak+çıl: Beyaza mail, beyazımtırak (KT- “akçıl”).

Bezadi: gök+çül yakut, beril (baril) (zikıymet taş) (KT- “bezadi”).

Tü. T.: “+cıl+, +cıl+, +çıl+, +çıl+, +cul+, +çul+, +cül+”

babacıl, bencil, barışçıl, etçil, sucul, ölümcül, otçul (Korkmaz, 2014: 127).

Sakın ola ki, buraya kadar adı geçen ABD başkanını yufka yürekli, insan+cıl bir adam sanmayın (Akın, 2004: 60).

Dolaylarımdaki yaradılışın-ister yabanıl, ister ev+cıl-büyük bir çekiciliği vardı (Kabağağaçlı, 2014: 119).

Bir cümleinin nasıl da öl-üm+cül bir gücü olabildiğini ve her cümleinin coğrafyasına ve makamına göre değişen anlamlar içerdiğini ... (Önen, 2019: 33).

(...) mat sigara isi bir kır+çıl+lık+la uzayıvermiş sakallarıyla (...) (Ağaoğlu, 2011: 4).

3.14.c. İşlevi

Clauson (2007: 190) “tekrarlama ve alışkanlık” bildiren sıfatlar yaptığını belirtir: *igçil* “hastalıklı” (<ig “hastalık”+ çil), *yagmurçıl* “yağmurlu” (<yagmur+ çil).

E. Uyg. T. döneminde renk isimlerine getirilen ve yaygın kullanılışı olmayan bir ektir. İsimlere “benzerlik, yaklaşma” anlamı verir: *akçıl* “akça”, *kırçıl* “kır” (Eraslan, 2012: 95).

Kar. T.nde Kaşgarlı Mahmut ek için “bir şeyin, bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelip ve devam ettiği durumlarda” isme eklendiği ve o şeyin sıfatı olan sözcükler yaptığını belirtir. Eki, “rüzgarın çok estiği yer” anlamına gelen *tüpiçil* ve “çok sık hastalanan” anlamında *igçil* sözcükleriyle örnekler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 373). İsimlerden sıfatlar türetme göreviyle +II+ ekine yakın bir işlev kazanır: *igçil* “hastalıklı”, *yagmurçıl* “yağmuru bol yer” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

Kıp. T. döneminde “bir şeye düşkünlük gösteren” anlamında isimler türetmiştir: *tavşançıl* “tavşanla beslenen kuş” (Güner, 2013: 14). **Çağ. T.** devresinde sözcüğe “benzerlik, yaklaşma” anlamı verir: *ağçıl* “beyazımsı” (Argunşah, 2014: 103). **E. An.**

T. döneminde “hayvan adları” türetmek için kullanılmıştır: *tavşancıl*, *balıkçıl* (Gülsevin, 2011: 116). Hayvan adları türetirken, “bir şeye düşkünlük gösterme, onunla beslenme” anlamının baskın olduğu görülür. Getirildiği sözcüğe “benzerlik, yakınlık” anlamı verir: *akçıl* “beyazımsı” (Genç, 2005: 67). **Osm. T.** dönemi için Şemseddin Sami *Kamus-ı Türki* adlı eserinde ekin iki görevde kullanıldığına yer verir: 1. İsimlere gelerek “düşmanlık ve yiyicilik” anlamı verme: *adamcıl*, *tavşancıl*; 2. “Nispet, yakınlık, sebebiyet” anlamı verme: *ölümcül*, *akçıl* (Yavuzarslan, 2019: 184). Buna göre ilgili ek, beslenme türü göz önüne alınarak hayvan adları türetir. Ekle türemiş hayvan adlarının çoğu kuş türlerine aittir: *balıkçıl*, *yılcıl*, *tavşancıl*³¹. İsimlerden sıfatlar türetir: *adamcıl*. İsimlere “yaklaşma, benzerlik” anlamı kazandırır: *gökçül* “mavimsi” (Deny, 2012: 318; Yavuzarslan, 2019: 130). **Tü. T.**nde “bir şeye, kimseye düşkünlük gösteren” anlamında sıfatlar türetir: *bencil*, *barışçıl*. Eklendiği köke “azlık, benzerlik, gibilik” anlamı kazandıran ad ve sıfatlar (*kırçıl*, *gökçül* “mavimsi, maviye yakın”) türetir. Belli bir ortamda yaşamayı seven bitki veya hayvanları ifade eder: *evcil*, *sucul*. Hayvan isimleri oluşturur: *kırçıl* “tavşan, ihtiyarlamış erkek domuz”. Beslenme türüne göre canlı adları türetmek için kullanılır: *etçil*, *otçul*. Sayı adlarının sonlarına gelerek “sıralama” ifade eder: *birincil*, *ikincil*, *üçüncül*³² (Hatiboğlu, 1974: 55-57; Korkmaz, 2014: 127; Gündoğdu, 2002: 178; Bayraktar, 2009: 113).

Yukarıda belirtilenler dışında ekle ilgili görüşler şu şekildedir:

Ergin’e (2013: 175) göre ek genellikle “benzerlik ve abartma” anlamı verir. Bu ifade “abartma” anlamına yer vermesi bakımından önem taşır. Eserde abartma anlamındaki kullanımlara örnek yoktur. Ancak benzetme örneklerindeki *ölümcül* sözcüğü, kanaatimizce abartma sınıfında değerlendirilebilir. Gülensoy da (2010: 524) tanımında “abartma” ifadesine yer vermiş ancak örneklememiştir.

Gece (1995: 243) ekin, sıfatların türetme yoluyla derecelendirilmesinde kullanıldığını ve bu derecelendirmenin yönünün azalmaya doğru olduğunu belirtir. *Akçıl* ve *taşçıl* sözcüklerini incelediği makalesinde, *akçıl*ın “tam ak”, *taşçıl*ın “tam taş” olmadığını belirtir.

Delice (2000: 221-234) eklerin tasnifiyle ilgili alternatif bir yöntem önermiştir. Bu tasnife göre yapım ekleri *genişletme ekleri*, *durum ekleri*, *kurucu ekler*, *dönüştürücü ekler*, *yapım ekleri*, *bütünleşik ekler*, *temsil ekleri* olmak üzere yediye ayrılmaktadır. Delice’nin dönüştürücü ekler bölümünün alt başlığı olan “sıfata dönüştürücü ekler” içerisinde +cII+ ekine yer vermemiş olması dikkat çekicidir. Araştırmacı, ilgili eki isimden isim yapan ekler başlığı içerisinde değerlendirmiştir. Benzer bir şekilde Gülsevin de (2004: 1267-1283) eki, “isimden isim türeten ekler” başlığında incelemiştir.

Özçelik (2004: 152) +cII+ ekinin kaynaklarda “küçültme” işlevinin ön planda tutulmasını, “küçültme eki” olarak değerlendirilmesini yanlış bulur. Yazara göre ekin

³¹ Deny (2012: 318) “+cII” ve “+cIn” eklerini bir arada ele almıştır. Bu sebeple isimden isim türetme işlevini *doğurcun* “dokuz taşla oynanan bir oyun” sözcüğü ile örneklemiştir.

³² Gündoğdu (2002: 178) bu kullanımlarda zorlama yapıların görüldüğünü belirtir.

asıl görevi “benzetme” ilişkisi kurmaktır. Ancak bu ilişki kurulduktan sonra küçültme ilgisi kurulur.

3.15. +cım+: *kıvıl+cım*

3.15.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

3.15.b. Biçimi

Osm. T.: +cım+

kıvılcım (Yavuzarslan, 2019: 652).

Kıvıl-cım: *Ateşten sıçrayan küçük şerare* (KT- “kıvılcım (kığılcım)”).

Tü. T.: +cım+

kıvılcım (<kıvıl “ateşten sıçrayan küçük ateş parçaları, kıvılcım”+ cım) (Genan, 2007: 279; TDK DS). Yalnızca Genan’ın eserinde yer alan bu ek için *kıvılcım* sözcüğü dışında *ikircim* “ikircik” sözcüğü de örneklenmiştir. Ancak sözcüğün kökü “iki” olarak kabul edilse dahi *ikir+* veya *ikir-* şeklinde bir sözcük TDK GS, TS ve DS’de bulunmamaktadır. Ayrıca “r” şeklinde yardımcı bir fonem de yoktur. Sonuç olarak “r”nin ne şekilde açıklanacağı belirsiz olduğundan bizce bu sözcükte +cım+ eki görülmemektedir.

3.15.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde anlamda önemli değişiklikler oluşturmadığı ancak anlamı pekiştirdiği görülmektedir. **Osm. T.:** *kıvılcım/kığılcım* (Yavuzarslan, 2019: 653), **Tü. T.:** *kıvılcım* (Genan, 2007: 279).

3.16. +CIn+: *balık+çın+*, *çamur+cun+*

3.16.a. Kökeni

Kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.16.b. Biçimi

İncelenen eserlerde, Türkçenin tarihî dönemlerinde ilgili ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır. Korkmaz (2014: 127) ekin eski dönemlerden kalma bir görüntüsü olmasına rağmen ET ve E. An. T. dönemlerinde kullanılmamış olmasının bu ihtimali zorlaştırdığını ifade eder.

Kar. T.: “+çın+”

balıkçın “balık avlayan beyaz bir kuş” (Taş, 2015: 33).

Çağ. T.: “+çın+”

kulakçın (Durgut, 1995: 257).

Tumaga: (...) *kazakların başlarına giydikleri kalpak ve kulak+çın* (SEL- “tumaga”).

Osm. T.: “+cın+, +cun+, +çın+”

bayırcın “bayır kuşu”, *dokurcun* “dokuz taşla oynanan bir oyun”, *balıkçın* “bir deniz kuşu” (Yavuzarslan, 2019: 102, 113, 185).

Her ne kadar kökenine dair bir bulguya rastlanmamış olsa da *Kamus-ı Türki*’de geçen *fulurcin* “başı büyük ve gagası kalın ispinoza benzer bir cins kuş” sözcüğünde de ilgili ekin olduğu düşünülebilir (Yavuzarslan, 2019: 360).

Bayır+cın: *Bayır kuşu* (KT- “bayırcın”).

Dokur+cun: (...) *Dama gibi maruf bir oyun ki üçleme de denir* (KT- “dokur-cun”).

Balık+cın: *Balık yer bir cins küçük deniz kuşu* (KT- “balıkçın”).

Tü. T.: “+çın+, +cun+”

kaşıkçın “ördekçiller ailesine mensup bir kuş türü”, *çamurcun* “Anadolu ve Kuzey Afrika’da yaşayan bir tür ördek” (Korkmaz, 2014: 127; TDK Güncel Sözlük).

Kononov (1968: 83) *güvercin* “mavimsi” (<göğ+er-cin) sözcüğünün de bu ekle türemiş olabileceğini belirtir. Ancak *güvercin* sözcüğünde görülen ekin, *göger-* fiiline getirildiği göz önüne alındığında fiilden isim türeten bir ek olduğu görülür. Bu sebeple isimden isim türeten +şIn+ eki ile aynı bölümde değerlendirilememektedir.

3.16.c. İşlevi

Ekin türettiği kelimelerin genel olarak “kuş adları” olduğu görülmektedir. **Kar. T.** *balıkçın* “balık avlayan beyaz bir kuş” (Taş, 2015: 33). **Çağ. T.** döneminde eşya adı yapmıştır: *kulakçın* (Durgut, 1995: 257). **Osm. T.** dönemi için *Kamus-ı Türki* adlı eserde ekin görevi “İsimlere ilhak olunarak nispet beyan eder: Balıkçın, sinekçin, dokurcun, güvercin.” şeklinde yer almaktadır. Verilen örneklerden görüleceği üzere ek, hayvan adları da türetmektedir: *balıkçın* “bir tür deniz kuşu”, *bayırcın* “bayır kuşu”. *Dokurcun* > dokuz+cun, “dokuz taşla oynanan bir oyun” sözcüğünde ise bir oyun ismi türettiği görülür (Yavuzarslan, 2019: 102, 113, 185). **Tü. T.** döneminde kuş isimleri türetme göreviyle kullanılmaktadır: *kaşıkçın*, *çamurcun*, *balıkçın* (Korkmaz, 2014: 127).

3.17. +(X)ç+: top+aç+, ana+ç+

3.17.a. Kökeni

Ramstedt bu ekin Eski Türkçedeki +çı, +açı eklerinden geliştiğini düşünmektedir (Ramstedt’ten akt. Güner, 2013: 107).

Nişanyan, *topaç* sözcüğünü ele aldığı bölümde +Aç ekinin yapısının açık olmadığına yer vermiştir.

Karaağaç (2013: 293) ekin, fiilden isim yapan -aç, -eç ekinden yanlış örneksime yoluyla geliştiğini belirtir.

3.17.b. Biçimi

Gök T.: “+ç+, +ıç+, +iç+”

ataçım “babacığım”, *kañıçım* “babacığım”, *bägiçim* “beyciğim” (Tekin, 2003: 81).

Ata+ç+ım bilgä at(a+ç+i)m (O-Ek yazıt).

Yeti urı ogluñuzka bakämdök kañ+ıç+ım (Abakan 14).

(A)ltı y(e)g(i)rmi y(a)şda (a)lm(i)ş kunç(u)y(u)ñ(u)z bökmädi b(ä)g+(i)ç+(i)m (Abakan 1).

E. Uyg. T.: “+ç+, +iç+, +üç+”

ataç, begiç “beyciğim”, *öğüçüm* “anneciğim(iz)” (Eraslan, 2012: 93).

Ol abı+ç+qa äy ıglayu qanqa inçä tep ötünti

“Bu ihtiyar, “ey, ay” diye yakınma sesleri çıkararak hana şunu arz etti.” (İKP XXV).

(...) ög+üç+üm bar sizinge nomlug öng ülüş

“(...) anacığım! Sizin için, dinin birinci (yani asil) kısmı mevcuttur.” (Maitr 91/1-3).

Kar. T.: “+ç+, +aç+, +eç+, +iç+”

anaçım, begeç “küçük bey”, *eşiç* “tencere” (<eş “aş”+ iç) (Hacıeminoğlu, 2013: 12; Taş, 2015: 24; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 153, 503).

Ata oğlu ata+ç togar

“Kişinin oğlunun huyu babasına benzer.” (DLT 309).

Yalañ+aç açlarnı yoklagandur

“Çıplak, açları yoklayandır.” (DH H36).

Bular ol sürüg koyka erk+eç sanı (KB 49).

İki koçnar başı bir eş+iç+te bışmas

“İki koç başı bir tencerede pişmez.” (DLT 611).

Har. T.: “+ç+, +aç+, +iç+”

anaç, aşıç “tencere”, *oliç* “kralın oğullarından” (<ogul+uç) (Erdal, 1991: 45; Kalsın, 2013: 72; Karagözlü, 2018: 115).

Ana+ç

“Anne gibi olan” (İML 119B).

Kamuğ ot+aç+ı āciz boldılar ölüg tirgüzmek teg (KE 170v/11).

Ol+ıç

“Kralın oğullarından” (İML 120A).

Kıp. T.: “+aç+, +eç+, +uç+”

yalañaç/yalañaç “yalın, çıplak”, *érkeç* “erkek keçi, teke”, *kapuç* “küçük torba” (Güner, 2013: 108; Argunşah-Güner, 2015: 491).

(...) ya okuyabilmes kişi bolsa bir sure Kur’an ögrense, ya yalañ+aç kişi bolsa ton tapsa (...) namazı fasid bolur Ebu Hanife katında

“(...) okuyamayan kişi olsa, Kuran’dan bir sure öğrense veya çıplak biri olsa giysi bulsa namazı Ebu Hanife katında bozuk sayılır.” (İMS 170a).

Erk+eç yohladım

“Tekenin yok olduğunu fark ettim.” (CC 82b28).

Kap+uç

“Kese, küçük torba” (CC 41b19).

Çağ. T.: “+aç+”

yalañaç “çıplak, yalın” (<yalañ+ aç), *sandulaç* “bülbülcük” (Eckmann, 2005: 43).

Bu gah açar edi kol+aç+ın (LM 2858).

E. An. T.: “+ç+, +aç+, +eç+, +uc+”

buğaç “boğa gibi”, *bozaç* “boza benzer renkte olan”, *irkeç* “erkek keçi”, *sonuç* (Şahin, 2015: 54; Gülsevin, 2011: 115; Ergin, 2018: 83; Paçacıoğlu, 2016: 311; Yavuz, 2017: 146).

(...) *adı Buğa+ç olsun, adını ben virdüm yaşını Allah virdün didi* (DK D18).

Bir gün Meryem gün doğısından yana bir çog+aç yirde gusul eyleridi (KE 803/2).

Mere koyun başları irk+eç bir bir gel kiç didi (DK D227).

Son+uc+ı kamusı inkâr itdiler

“Hepsi sonucu inkar ettiler.” (MT 2341).

Osm. T.: “+ç+, +aç+”

anaç, topaç (Hatiboğlu, 1974: 337; Tatçı, 1998: 77; Yavuzarslan, 2019: 57).

Ana+ç: Defaatle yavru yetiştirip kartlaşmış ve alışık (KT- “anaç”).

Bu iki cinsi iki vakte al sat/ Çog+aç+lu gün koyun yagmurlu gün at (PN 424).

Tü. T.³³: “+aç+, +eç+, +ç+”

topaç “topa benzer bir tür oyuncak”, *küpeç* “küçük küp”, *anaç* “anne gibi davranışlarda bulunan kız çocuğu” (Korkmaz, 2014: 120; Tatçı, 1998: 77).

Ford’un önünde, çelimsiz bir sürücünün yanında ana+ç bir kadın oturuyor (Ağaoğlu, 2011: 6).

(...) *ama Kızilderili çocukların oyuncakları arasında top, top+aç ve geyik boynuzundan yapılan ve de üfleyince ses çıkaran oyuncak bir müzik aleti de yok değildir* (Akın, 2004: 141).

Ekin biçim açısından ne şekilde ele alınacağı konusunda farklılıklar bulunmaktadır:

Hatiboğlu (1974: 42) ve Gabain (2007: 42) eki +ç olarak ele almışlardır. Ergin de (2013: 175) ekin yardımcı ünlülü hâlini kabul etmeyerek, ET döneminden beri +ç+ şeklinde olduğunu belirtir.

Hatiboğlu (1974: 41) eki +ç [+aç, +eç; +ıç, +iç, +uç, +üç] şeklinde incelemiştir. Ancak +ıç, +iç, +uç, +üç şekillerini örneklememiştir.

Adalı (2004: 88) +ç ve +Aç eklerini aynı ek olarak ele almıştır.

Korkmaz (2014: 120) ve Boz (2014: 80) eki +Aç biçiminde değerlendirir.

Gülensoy (2010: 524), Eker (2006: 349-350), Karaağaç (2013: 276, 277) ve Gadjeva-Serebrennikov (2013: 98) Türkçede +ç+ ve +aç+, +eç+ şeklinde iki farklı ekin olduğunu söylemektedirler.

Paçacıoğlu (2016) VIII.-XVI. *Yüzyıllar arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı* adlı eserinde +aç, +eç ile +ç, +uç, +üç eklerini farklı ekler olarak incelemiştir.

Tezimizde +ç+, +Iç+ ve +Aç+ ile türemiş sözcüklerde “küçültme, benzerlik” anlamının ortak olması sebebiyle ilgili ekler birlikte değerlendirilmiştir.

³³ Çotuksöken (2011: 42) +(a)ş ekinin “*sütlaç* (<sütlü+aş), *bulamaç* (< bulama+aş)” sözcüklerinde +(a)ç eki halini aldığını belirtmektedir.

Korkmaz (2014: 120), ek örneklerinde *kulaç* sözcüğüne yer vermektedir. Ancak Atalay (1942: 21) sözcüğün “kol” ve “aç” sözcüklerinin birleşiminden oluştuğunu, bu açıklamanın DLT’de de yer aldığını belirtmektedir.

3.17.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde asıl işlevi “benzerlik, küçültme, sevgi ve ilgi ilişkisi” kurmaktır. Ercilasun’a (1997: 45) göre “sevgi, eşitlik, küçültme, benzerlik” anlamları vermek için “t, ç (>ş) ve s” biçimbirimleri ile bu biçimbirimleri barındıran ekler kullanılmaktadır. Araştırmacıya göre biçimbirimlerin işitsel özellikleri, ekin işlevine yön vermiştir. **Gök T.:** *kañıçım* “babacığım”, *bägiçim* “beyciğim” (Tekin, 2003: 81). **E. Uyg. T.:** *ataç* “babacık”, *begiç* “küçük bey” (Eraslan, 2012: 93). Hacıeminoğlu (2013: 13) diğer araştırmacılardan farklı olarak *begiç* sözcüğünün “büyük bey” anlamına geldiğini belirtmiştir. **Kar. T.:** *anaçım* “anneciğim”, *ataçım* “babacığım”. Ancak Hacıeminoğlu (2013: 13) ilgili ekin “büyüklük ifadesi katan” bir işlevi olduğunu belirtmiştir. Yazar tarafından *anaç* sözcüğü “küçükken büyük anlayış gösteren kız”, *begiç* sözcüğü “büyük bey” olarak açıklanmıştır. *Aşaç/eşiç* sözcüklerinde eşya ismi türettiği görülür. *Kirtüç* “huysuz, çekemeyen” (<kirtü “kıskanç”+ ç) sözcüğünde “özellik bildiren ad” türetme görevinde kullanılmıştır (Paçacıoğlu, 2016: 79; Dilaçar, 2016: 84). Bu dönemde, *kölgeç* “başa sarılan nesne” (<kölge “gölge”+ ç) sözcüğü ile kıyafet kategorisinde somut varlık ismi türettiği görülmektedir (Köse, 2018: 440). **Har. T.**nde eşya isimleri oluşturur: *aşaç* “tencere”. “Huy, yaklaşım” bildiren isimler türetir: *anaç* (Karagözlü, 2018: 115; Kalsın, 2013: 72). **Kıp. T.**de hayvan adı (*érkeç* “erkek keçi, teke”, *ögeç* “üç yaşındaki koyun”), alet adı (*kölgeç* “gölgelik”) türetmek için kullanılır. “Olan” anlamında sıfatlar oluşturur: *yalıñaç* “yalın, çıplak” (Güner, 2013: 108). **Çağ. T.**de küçültme anlamı katar: *sandulaç-sandalaç* “bülbülçük”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *yalañaç* “çıplak, yalın”. Ölçü birimleri adları yapar: *kolaç* “kulaç” (Eckmann, 2007: 43; Şavk, 2011: 307). **E. An. T.**nde “yakınlık, benzerlik” anlamı kazandırır: *bozaç* “boza benzer renkte olan”, *buğaç* “boğa gibi”. Hayvan adları yapar: *irkeç* “erkek keçi”. Nadiren sıfat görevli sözcükler türetir: *çogaç* “güneşi eksik olmayan yer” (Şahin, 2015: 54; Gülsevin, 2011: 115; Ergin, 2018: 83; Paçacıoğlu, 2016: 311; Yılmaz vd., 2013: 706). **Osm. T.** döneminde alet, eşya adları türetir. Bu adlarda küçültme (*topaç*) veya yapıldığı madde (*bakraç* “bakırdan kulplu kap”) ilişkisi görülür. Hayvan adları türetir: *ögeç* “iki-üç yaşlarında erkek koyun veya keçi”. “Yakınlık, ilişkililik” ilişkisi kurar: *anaç*. Ölçü birimi adları yapar: *kulaç* (Hatiboğlu, 1974: 337; Hengirmen, 1983: 109, 272; Yavuzarslan, 2019: 57, 101, 354). **Tü. T.**nde “küçültme” anlamı veren adlar yapar: *küpeç* “küçük küp”. Benzerlik ilgisi kurar: *anaç* “anne gibi davranışlarda bulunan kız çocuğu”, *topaç* “topa benzer bir tür oyuncak”. Eşya isimleri türetmek için kullanılır: *bakraç* “bakırdan yapılmış kulplu kova” (Korkmaz, 2014: 120; Hatiboğlu, 1974: 42; Atalay, 1942: 21). Tü. T. için ekin işleviyle ilgili farklı görüşler şu şekildedir:

Banguoğlu (2007: 171), ekin küçültme anlamını pekiştirme işlevine vurgu yaparak ele almış ve eki *berkitme eki* olarak adlandırmıştır.

Eker (2006: 349-350), Gülensoy (2010: 524) ve Karaağaç (2013: 276, 277) +ç+ ve +aç+, +eç+ olarak, farklı işlevli iki ekten bahseder. Buna göre ET devrinden beri +ç şeklinde olan ek, anlamı kuvvetlendirme görevi yapar; +aç, +eç eki ise, “benzetme ve ilgi” işlevi olan bir ektir.

Çotuksöken (2011: 42, 57)³⁴ +Aç+ şeklindeki ekin, “yemek isimleri türetme” görevi yaptığını savunmaktadır: *sütlaç* < sütlü+aş, *bulamaç* < bulama+aş. +(A)ç ekinin ise, araç-nesne adları (*bakraç*, *araç*), “benzerlik” anlamı taşıyan sıfatlar (*kıraç*, *anaç*), organ adlarından türemiş “uzaklık” bildiren adlar [*kulaç* (<kol+aç)], kimi terimlerin türetilmesi (*ortaç*) ve yer-yön bildiren adlar (*yamaç*) türetmede kullanıldığını belirtmektedir.

3.18. +DA+: *göz+de*, *söz+de* +

3.18. a. Kökeni

Bang (1980: 29) Eski Türkçe döneminde +DA+ biçiminin hem çıkma hem bulunma anlamı verdiğini ancak bu iki ekin aynı ek mi olduğunun ya da ses değişimleri ile tesadüfen mi aynı şekli aldıklarının bilinmediğini ifade etmektedir.

Tekin’e (2016: 214-215) göre yer-yön bildiren sözcüklere öncelikle fonksiyonu tam olarak bilinmeyen “+t” eki getirilmiş, ardından “+a” eki eklenmiştir: *or “yer, taht”+t+a. Ortaya çıkan sözcüklerin yanlış bölünmesi ile ortaya (*or+ta*) +DA+ durum eki çıkmıştır.

Kuznetsov (1995: 236) eki önce *takıl-* fiiline bağlar. “*Tag takıl er (keyik) avla/yur* (=“Dağ/a takıl/dı er/ve/(geyik) avlıyor”)” cümlesini örnekleyen Kuznetsov, *takıl-* fiilinde zamanla “l”nin düşerek *takı* olduğunu, bunun da birinci hecesini bulunma hâli eki (*tag-ta* “dağda”), ikinci hecesini de “bulunan” anlamına gelen bir ek (*tag-takı* “dağdaki”) olarak kabul etmek gerektiğini belirtir.

Eraslan (2012: 146) Kuznetsov’un bu görüşünü zorlama bulduğunu belirterek yardımcı fiillerin bile eklenmesinin çok nadir görüldüğü Eski Türkçe döneminde, asıl fiillerin ekleşip hâl eki oluşturmalarının mümkün olmayacağını ifade eder.

Bize göre ekin bulunma ekinden gelişmiş olma ihtimali yakın görünmektedir.

3.18.b. Biçimi

Gök T. ve E. Uyg. T.³⁵ dönemleri için incelenen eserlerde +DA+ ekinin yapım eki görevli kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: “+te+, +de+, +da+”

erte “sabah, erken vakit³⁶”, *künde* “günde”, *yılda* “yıl” (Arat, 1951: 55; Arınç, 2014: 65).

Bu mal kelse er+te barur “Bu mal sabah gelirse akşam yine gider.” (AH 184).
(...) *okıyu-turur tegme kün+de* “(...) her gün çağırır.” (KB 3535).

³⁴ Çotuksöken (2011: 42) +(a)ş ekinin *sütlaç* < sütlü+aş, *bulamaç* < bulama+aş sözcüklerinde +(a)ç eki hâlini aldığını belirtmektedir.

Korkmaz (2014: 120), ek örneklerinde *kulaç* sözcüğüne yer vermektedir. Ancak Atalay (1942: 21) sözcüğün *kol* ve *aç-* sözcüklerinin birleşiminden oluştuğunu, bu açıklamanın DLT’de de yer aldığını belirtmektedir.

³⁵ Taş (2015: 84) *kanta* “nerede?” sözcüğünde +DA+’nın yapım görevinde olduğunu belirtmiştir. Ancak Eraslan (2012: 146) bu eke yapım ekleri arasında yer vermemiştir.

³⁶ Korkmaz (2011: 13) *er+te* sözcüğünün bulunma ekinin kaynaşması ile oluştuğunu kabul etmemektedir. Korkmaz’a göre r’den sonra t’nin gelmesi Türkçe ses kurallarına aykırıdır. Bu sebeple sözcüğün *ert-e* şeklinde zarf-fiil kaynaşması yolu ile oluştuğunu savunur. Elmalı (2016: 369) da Korkmaz’la aynı görüşü benimsemektedir. Gabain’in (2007: 48) ET dönemi için yalnızca *kanta* “kanlı” sözcüğünü örneklemesi, *erte* sözcüğünde *er+* kökünü benimsemediğini düşündürmektedir. Ancak Gabain (2007: 48) de r, l, n’den sonra ekin +da olarak yazıldığını belirtmekle birlikte yazmalarda böyle bir kaideyi tespit etme imkanının bulunmadığını ifade eder.

Tümen yıl+da berü tul erdim (KB 84).

Har. T.: “+te+, +de+, +da+”

erte “sabah”, *künde* “her gün”, *yılda* “her yıl” (Yüce, 2014: 32, 59).

Er+te+ge kirdi

“Sabaha girdi.” (ME 8/8).

Kün+de keydi tonni (ME 139/4).

Bu ewke yıl+da bir qata ziyaret kılığlar (NF 102).

Kıp. T.: “+de+, +da+ +te+”

künde “her gün”, *tañda* “yarın” (<tañ “sabah vakti”+ da), *erte* “tan, sabah aydınlığı” (Hacıeminoğlu, 2000: 81; Toparlı, 2017: 388; Argunşah-Güner, 2015: 75).

Tağ+da

“Sabah vakti” (CC 30b2).

Köp vaKül T.söz+de eygü yaman tüşer (GT 213/1).

Takı er+te+n+iñ ahir vakti neçe kim küneş çıkmay turur

“Dahi ertesi (günün) güneş çıkmadana önceki en son vaktidir.” (İMS 147b).

Çağ. T.: “+de+, +te+”

sözde, erte (Turan, 2019: 35; Şavk, 2011: 367).

Ta söz+de felek nişanlıg eyley (LM 3457).

Sinüñ tavaruña çeker ir+te gice ‘alef

“Ertesi gece senin davarına hayvan yemi çeker.” (AD V/25).

E. An. T.: “+de+, +da+, +te+”

günde, yılda, ırte (Gülsevin, 2011: 116; Yavuz, 2017: 12).

Korkmaz (2011: 13) ek kalıplaşmalarını ele aldığı eserinde, bu dönemde *ertesi* sözcüğünden analogi yolu ile türetilen *yarındası* “ertesi gün” sözcüğünün de kullanıldığını belirtir.

Ol katı mekrlüdür ya’ni aḡ+suz+da ‘azab eyler (SKT 264a).

Pâdişâhuñ gün+de bizde hakkı var “Padişahın bizde her gün hakkı var.” (MT 3681).

(...) *rahat güninde er+te ve gece cevav içeler* (EM P56b2).

Osm. T.: “+de+, +te+”

sözde, ırte (Hengirmen, 1983: 166; Köksal, 2018: 574).

Sorar söz+de bilür sonur anı yön (PN 992).

Îr+te+y+e deḡin namaz emrin göre

“Ertesi sabaha deḡin namaz ibadetini gör.” (VN 1644).

Tü. T.: “+de+, +ta+”

gözde, hesapta (Banguoğlu, 2007: 167; Demircan, 2005: 76).

Nişanyan, *gözde* sözcüğünün +de eki ile türediğine karşı çıkararak Farsça *güzide* sözcüğünden bozma olduğunu ifade eder.

O yıllarda kumbara çocuklar kadar yetişkinlerin de göz+de+s+i+dir (Akın, 2004: 69).

3.18.c. İşlevi

Kar. T.nde “zaman” anlamı kazandırır: *erte* “sabah, erken vakit”³⁷. Zaman ifadeli sözcüklere geldiğinde “her” anlamı yükler: *künde* “günde, her gün”, *yılda* “her yıl” (Arat, 1951: 55; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 65). **Har. T.**nde hem “zaman” anlamı verir (*erte* “sabah”) hem de “her” anlamı kazandırır: *künde* “her gün”, *yılda* “her yıl” (Yüce, 2014: 32, 59). **Kıp. T.** döneminde “oran, miktar” gösteren isimler türetir: *üçde* (bir). Diğer dönemlerde olduğu gibi “zaman” ifade eden sözcükler oluşturur (*tañda* “yarın”, *erte* “tan, sabah aydınlığı”) ve “her” anlamı (*künde* “her gün”) verir. Mecaz anlamlı ifadelerde görülür: *sözde* “güya” (Karamanlıoğlu, 1989: 106; Hacıeminoğlu, 2000: 81; Toparlı, 2017: 98, 388; Argunşah-Güner, 2015: 75). **Çağ. T.** döneminde “zaman” bildiren adlar yapar: *erte* “sabah, seher”. Mecaz anlamlı sözcüklerin kurulumunda yer alır: *sözde* “güya” (Turan, 2019: 35; Şavk, 2011: 367). **E. An. T.** döneminde “zaman” belirten isimlere gelerek zaman zarfları türetir: *gicede*, *günde* “her gün”. Durum zarfları oluşturur: *aşsızda* “ansızın” (Gülsevin, 2011: 116; Küçük, 2014: 193). **Osm. T.**nde zaman zarfları türetir: *irte* “ertesi sabah” (Köksal, 2018: 574). **Tü. T.** döneminde ekin mecaz anlamı kullanımlarına rastlanmaktadır: *sözde*, *gözde*. Bunun dışında zaman zarfı türetme görevini sürdürür: *günde*. “Miktar, oran” bildiren sözcükler oluşturur: *onda*, *yüzde*. Güreş sporuna ait “güreşçi çelmesi, sarma” anlamına gelen *bağda* sözcüğünde terim anlamı bir sözcük türettiği görülmektedir (Korkmaz, 2011: 13; Adalı, 2004: 89; Eker, 2006: 350; Tietze-Tekin, 1994: 160).

Ekin temelde “bulunma” belirtmek üzere kullanılan bir hâl eki olduğu, kimi sözcüklerde yapım eki işlevi üstlendiği bilinmektedir. Kanaatimizce bu sebeple Ergin (2013), Korkmaz (2014), Hatiboğlu (1974) yapım ekleri bölümünde bu eke yer vermemişlerdir. Çotuksöken (2011: 59) bu iki işlevin ne şekilde ayırt edileceği konusunda şu şekilde bir ölçüt belirlemiştir: “Çekim eki -DA’dan sonra yalnızca soru eki gelebilir. Türetim işleviyle oluşturulan sözcükler kimi durumlarda ad çekim ve yapım eklerini alabilirler: *ileride-ki*, *farkında-lık*, *içindeki-ler*, *yüzde-ci-lik*...”

3.19. +dAk+: *fırıl+dak+*, *ışıl+dak+*

3.19.a. Kökeni

Bang (1980: 63) “-dak” ile biten isimlerin çoğunun “-da” eki ile yapılmış fiillere dayandığını belirtir: *öz> öz+de-> öz+dek* “ağaç ve bitkilerin gövde ve sapları, hurma çekirdeği”.

Gabain (2007: 46), Banguoğlu (2007: 167) ve Korkmaz (2014: 128) da, Bang gibi +dAk+ ekinin, isimden fiil türeten +dA- eki ile fiilden isim türeten -k+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedirler.

³⁷ Korkmaz (2011: 13) *er+te* sözcüğünün bulunma ekinin kaynaşması ile oluştuğunu kabul etmemektedir. Korkmaz’a göre r’den sonra t’nin gelmesi Türkçe ses kurallarına aykırıdır. Bu sebeple sözcüğün *ert-e* şeklinde zarf-fiil kaynaşması yolu ile oluştuğunu savunur. Elmalı (2016: 369) da Korkmaz’la aynı görüşü benimsemektedir. Gabain’in (2007: 48) ET dönemi için yalnızca *kanta* “kanlı” sözcüğünü örneklemesi, *erte* sözcüğünde *er+* kökünü benimsemediğini düşündürmektedir. Ancak Gabain (2007: 48) de r, l, n’den sonra ekin +da olarak yazıldığını belirtmekle birlikte yazmalarda böyle bir kaideyi tesbit etme imkanının bulunmadığını ifade eder.

3.19.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.³⁸: “+teg+”

beliñteg “korkunç, korkma” (<beliñ “korku”+ teg) (Elmalı, 2016: 190).

(...) *yarıminta beliñ+teg sın (suburgan) arakı sakınçı köñülü yügerü bolı* (DSKP 2082).

Kar. T.³⁹: “+dak+, +dek+”

ķowdak “cılız” (<ķowı “içi boş”+ dak), *endek* “dam” (Atalay, 1942: 84).

(...) *sarıg meñzi kov+dak atı el bolur*

“(...) yüzü sarı, kendisi cılız olur.” (KB 4672).

En+dak

“Oğuz lehçesinde satıh.” (DLT 65).

Har. T.: “+dak+”

bogazdak “gırtlak borusu” (Karagözlü, 2018: 112).

Bog-az+dak

“Gırtlak borusu” (İML 117A).

Kıp. T.: “+dak+”

boğurdak “gırtlak” (Taş, 2015: 34).

(...) *ol boguzlamak-turur bog-ur+dak takı uñçın*

“(...) gırtlak ve boğazı boğazlamaktır.” (İMS 453b).

Çağ. T.: “+dak+, +dek+”

andak “o şekilde, öyle”, *özdek* (Eraslan, 2015: 8; Akdoğan, 1988: 162).

Ol hıdmetlerni an+dak kıldı kim (...) Mir Mahdum at koydılar

“Öylesine hizmet kıldı ki Mîr Mahdum adını verdiler.” (MN T7).

Tolamış-iken agac öz+deg+i+n+de sarmaşuk (AD LXV/7).

E. An. T.: “+dak+, +dek+”

bıñıldak, kemürdek “damarsız bağ dokusu” (Güven, 2009: 116).

(...) *agacuñı öz+deg+in ur kim üstindeki kuşlar ve altındaki geyikler ve yırtıcılar tagılsun* (KE 709/3).

Osm. T.: “+dak+”

sudak “bir çeşit balık” (Tatçı, 1998: 480).

Andan ol çarhun yiri ol çak+ıl+dak ipleri (YED 313/4).

Tü. T.: “+dak+, +dek+”

pırıldak, özdek (Çotuksöken, 2011: 59).

Hayvan koşumlarının, her biri başka ses veren çın+gır+dak+lar+ı+n+ı ben tökmüşümdür (Bilbaşar, 2017: 45).

Baksana şu dingil+dak şeye (...) (Ağaoğlu, 2011: 160).

³⁸ E. Uyg. T. döneminde +tag+ *altag* “hile” (Eraslan, 2012: 96) sözcüğünde +dak+ eki mevcuttur. Ancak ilgili ek, semantik olarak incelenen ekle aynı olmadığından burada ele alınmayacaktır.

³⁹ Clauson (1972: 205) *Divan-u Lüğati't Türk*'te geçen *ördek* kelimesinde yoruma açık olmakla birlikte +dAk+ ekinin bulunabileceğini belirtir.

3.19.c. İşlevi

E. Uyg. T.nde soyut isimler türetir: *beliñteg* “korku, korkunç” (Elmalı, 2016: 190). **Kar. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *bağırdak* “korse”, *endek* “dam”. İsim soylu sözcüklerden sıfatlar türetir: *kowdak* “içi boş, kof” (Taş, 2015: 34; Atalay, 1942: 84). **Har. T.** döneminde organ isimleri yapar: *bogazdak* “gırtlak borusu”. Eşya adlarında görülür: *burundak* “hayvanı bağlamak için kullanılan ip” (Karagözlü, 2018: 112, 142). **Kıp. T.**nde “vücudun bölümlerini” bildiren sözcükler türetir: *boğurdak* “gırtlak” (<bogur “boğaz”+ dak) (Taş, 2015: 34). **Çağ. T.** döneminde anlamı pekiştirme görevinde kullanılmıştır: *andak* “o şekilde, öyle”, *özdek* “asıl, öz” (Eraslan, 2015: 8; Akdoğan, 1988: 162). **E. An. T.** döneminde vücudun bölümleriyle ilgili adlar türetir: *bingıldak*, *kemürdek* “damarsız bağ dokusu”. Anlamı pekiştirme görevi yapar: *özdek* “iç, öz” sözcüğünde (Güven, 2009: 116; Yılmaz vd., 2013: 1033). **Osm. T.**nde eşya, somut varlık isimleri oluşturur: *fırıldak*, *çakıldak* “değirmenlerde öğütme işinin bittiğini belirten alet”. İsimlerden zarf görevli sözcükler türetir: *andak* “hemen, o anda”. Vücudun bölümleriyle ilgili isimler türetir: *bingıldak*, *kıkırdak* (Tatçı, 1998: 427, 437; Yavuzarslan, 2019: 131, 275, 182). **Tü. T.** döneminde yansıma seslerin sonucunu bildiren sözcükler türetir: *şakırdak*. Alet, eşya isimleri türetir: *ışıldak*, *çakıldak* “bir tür oyuncak”. İnsan vücudunda çeşitli bölümlerin adlarını türetir: *bingıldak*, *kıkırdak* (Korkmaz, 2014: 128). Bu kullanımlarda, sözcük köklerinin yansıma sözcüklere yakınlığı dikkat çekicidir. Banguoğlu (2007: 168) *Zonguldak* sözcüğünde de ilgili ekin kullanıldığını yer vermiştir.

3.20. +dAm+: yön+tem+, gün+dem+

3.20.a. Kökeni

Bang (1980: 63) *erdem*, *tenridem*, *kündem* gibi “m” ile biten isimleri -de fiillerine dayandığını söylemektedir. Bang’ın -de+m şeklini benimsediği görülür.

Gabain (2007: 46) eki “+ta-m” şeklinde birleşik ek olarak ele almış, “+tam” ve “+taş” eklerinin ilişkilendirilebileceğini belirtmiştir.

Erdal (1991: 70) eki +dA-(X)m şeklinde ayırır ancak bu ayrımın bir ihtimal olabileceğini belirtir.

Korkmaz (2014: 128), Gülensoy (2010: 528) ve Paçacıoğlu (2016: 26) ekin birleşik bir olduğunu belirterek +da-m şeklinde ayırmışlardır.

Nişanyan *yöntem* kelimesi ile ilgili “Anadolu ağızlarında mevcut olan yöndem yerine Dil Devrimi döneminde yöntem biçiminin tercih edilmesi, *sistem* < **Fr** système sözcüğünden analogi yapıldığını düşündürür.” açıklamasını yaparken *gündem* sözcüğü ile ilgili Latince *agendum* kelimesinden esinlenildiğini belirtir. Nişanyan’ın +dAm ekinin analogi yoluyla dilimize geçtiğini düşündüğü görülmektedir. Araştırmacı ayrıca ekin işlevinin belirsiz olduğuna da yer verir.

3.20.b. Biçimi

Gök T.: “+dām+, +dam+”

ārdām “erdem”, *aldam*⁴⁰ “kişi adı” (Tekin, 2003: 81; Useev, 2013: 608).

Y(e)ti y(e)g(i)rmi (ā)r+d(ā)m+i y(a)s(i)n (a)ta (ā)r+d(ā)m ölti

“On yedi yiğitliği (kahramanlığı vardı), yayıyla (ok) atarak, kahramanca öldü.”

(Açurı S1).

E. Uyg. T.: “+dem+, +tem+”

erdem, bitem “birlikte” (Eraslan, 2012: 96; Ayazlı, 2012: 345).

(...) bu buyan küçinte tengri+dem kutı küçi cog yalınları aşılmakı bolzun

“(...) bu sevap sayesinde ilahi saadetleri, kudretleri ve parlaklıkları artsın.”

(Maitr 1/56-61).

Artukrak (...) y(a)rlıkançuçı köñülüñin (...) bir+tem keterip akruş (...)

köreyin

“Çok fazla (...) merhametle (...) büsbütün giderip ıstırap (...) göreyim.”

(DSKP 1931-1934).

Kar. T.: “+dem+, +tem+, +tam+”

erdem, bitem “tamamen”, *oktam* “bir ok atımı yer” (Nalbant, 2008: 87; Taş,

2015: 35).

Er+dem arıg sewredi

“Erdem iyice azaldı.” (DLT 64).

Siziksiz bu er boldı bir+tem yava

“Şüphesiz bu adam sürekli boşa yaşamış olur.” (KB 306).

Bir ok+tam yir

“Bir ok atımı (yer)” (DLT 66).

Har. T.: “+dem+”

közdemci “gözcü” (Kalsın, 2013: 76).

(...) anıñ üze köz+dem+ci boldı (ME 62/8).

Kıp. T.: “+dem+”

erdem (Argunşah-Güner, 2015: 73).

Er+dem+li (CC 49b2).

Çağ. T.: “+dem+”

erdem “erdem, fazilet” (<er “adam”+dem) (Eraslan, 2015: 168).

Teres (2009: 70) çalışmasında bir de etimolojisi belli olmamakla birlikte *ıldam* “çabuk, süratli” sözcüğünde ilgili ekin görüldüğünü belirtir.

Egerçi bat terk kıldı, amma sipahilikda hem ir+dem+ler kim bolur ok atmak ve kılıç çapmakda çabük ve sayir celadetlerde ança bar kim ‘asrının ehli pesend kılurlar

⁴⁰ Köpçegen Yazıtı’nda geçen bu sözcüğün ET’de “yetenekli, iş bilen” anlamına gelen *al* kökünden türediği düşünülmektedir (Useev, 2013: 608). Useev (2013: 608) konuyla ilgili şu açıklamaları yapar: “Aldam kişi adı yetenekli, bir işi yapmanın usullerini ve yöntemlerini bilen anlamına gelerek bu adla anılan kişinin kemer, kemer kayışlarını yapmada usta olduğunu belirtmektedir.”

“Bu işleri terk etmesine rağmen, ok atmak, hızlı kılıç kullanmak ve diğer yiğitlik gibi erdemleri olan sipahilikte öylesine ileri duruma geldi ki zamanın ustaları beğenirler.” (MN T173).

E. An. T.: “+dem+”

erdem “fazilet, hüner” (Ergin, 2018: 106).

Çaya baksa çalımlu, çal-kara kuş er+dem+lü (...) (DK D61/8).

Osm. T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Tü. T.: “+dam+, +dem+, + tem+”

saydam “ışığı arka yüzeye geçirebilen cisim” (<say “düz, ince, yassı taş”+dam), *gündem*, *yöntem*⁴¹ (Korkmaz, 2014: 128). Ergin (2013) ilgili eke yer vermemiştir.

Düşün... Kendine “zil-ullah-ı rûy-i zemin” dedirtmektense, kendi kararınla “Ben köpeğim.” diyebilmenin er+dem+i+n+i (Önen, 2019: 34).

Nuran Hanım, kendi yön+tem+i+n+ce işinin tadını çıkarıyor (Ağaoğlu, 2011: 39).

3.20.c. İşlevi

Çalışmalarda ekin “benzerlik” anlamı verdiği görüşü ortaktır. Ancak Clauson (2007: 190) sıfatlar türeten bir ek (*tenridem* “tanrı gibi”) olmasının yanı sıra isim de (*erdem*) türettiğine yer verirken Erdal (1991: 68) yalnızca sıfatlar türettiğini, *erdem* sözcüğünün de bu grupta değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. **Gök T.** döneminde soyut adlar türetir: *ärdäm* “erdem” (Tekin, 2003: 81). **E. Uyg. T.**nde “benzerlik” anlamı verir: *kündem* “güneş gibi”. Soyut adlar türetir: *erdem*, *tenridem* “ilahî”. Zarf görevli sözcükler yapar: *birtem* “birlikte”, *yintem* “sürekli” (Eraslan, 2012: 96; Şen, 2017: 59). **Kar. T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *erdem*. Zarf görevinde sözcükler türetir: *birtem* “tamamen”. “Miktar” bildiren adlar oluşturur: *oktam* “bir ok atımı yer” (Nalbant, 2008: 87; Taş, 2015: 35). Bu dönemde sınırlı sayıda örnekte görülür. Erdal (1991: 69) bu döneme kadar ekin kullanıldığı cümlelerde anlamın “beklendik, muhtemel” olduğuna ve bu cümlelerin özne veya nesnelerinin çoğulluğuna dikkat çekmektedir. **Har. T.**nde “benzerlik, pekiştirme” anlamı vererek soyut adlar türetir: *erdem*. “Mesleğin yapıcısını” gösteren isimler oluşturur: *tildem* “tercüman”. *Közdem* “gözleme işi, gözlem yapma” sözcüğünde diğer türetimlerinden farklı olarak “bir iş ismi” oluşturduğu görülür (Kalsın, 2013: 76; Karagözlü, 2018: 112). **Kıp. T.**nde benzerlik ilgisiyle soyut adlar türetir: *erdem* (Argunşah-Güner, 2015: 73). **Çağ. T.** döneminde *erdem* sözcüğünde varlığını sürdürür. *İldem* “çabuk, acele, hızlı” sözcüğünde zarf türünde bir sözcük türettiği görülür (Turan, 2019: 79). **E. An. T.** döneminde soyut isimler meydana getirir: *erdem* (Ergin, 2018: 106). **Tü. T.** döneminde ad köklerinden soyut adlar türetir: *yöntem*, *erdem*. Benzerlik ilgisi kurar: *gündem* (Hatiboğlu, 1974: 58). Korkmaz (2014: 128) ekin ET döneminde nadir olarak görüldüğünü, aslında ölü bir ek olup verilen örneklerde olduğu gibi Türkçeleştirme çalışmaları sırasında tekrar canlandırıldığını belirtmiştir.

⁴¹ Eker (2006: 350) *yöntem* sözcüğünün yanlış şekilde türetildiğini, ötümlü “n” den sonra “+dem” ekinin gelmesi gerektiğini belirtmektedir: *yöndem*.

3.21. +DAn+: iç+ten+, can+dan+

3.21.a. Kökeni

Ek, esasen bir türetim eki olmayıp çıkma-ayrılma durum eki işlevindedir. Bu sebeple köken olarak bu görevli +DAn+ ekine dayanır. Ancak aşağıda yer verildiği gibi kimi sözcüklerde yapım eki gibi görevindedir.

Kuznetsov (1995: 238), +DAn+ ekini d-y ses değişimine dayanarak *yan-* fiiline dayandırır: *tag-yan kelür/ tag-dan kelür*.

Hatiboğlu (1974: 331) eki, “-ta/ -da” kalma durumu eki ile “-ın” araç durumu ekinin birleşmesi sonucu oluştuğunu ileri sürmüş, eski kaynaklarda “-ta”nın hem kalma durumu eki hem de çıkma durumu eki olduğunu vurgulamıştır. Zaman içerisinde bu ekin “-ın” ile birleşerek -tın/ -dın çıkma durumu eki hâlini aldığını savunur.

Gabain, y ağzında +tın/+tin, +dın/+din, n ağzında ise +tan /+ten çıkma hâli ekini almış isimlerin “nereden” sorusuna cevap verdiklerini belirtir. Ancak *ontın yınak, kiintiün bulun, öñdin sınar* gibi örneklerde görülen bu eklerin “nereden” sorusunun yanıtı olmak yerine üleştirme veya toplama anlamı kazandırdığını ifade eder. Gabain, bu ek ile yer gösteren ekin aynı kökten türemiş olabileceğini düşünmektedir.

Ramstedt, çıkma hâli ekini “+tı” (Tunguzca: di) vasıta hali eki ile +n vasıta hâli ekinin birleşmesiyle izâh etmekte ve ekin Altay şivelerinde “+dan/+den, +tan/+ten” şekillerinin görüldüğünü ileri sürmektedir.

Poppe, Çuvaşçada “+dañ/+deñ, +rañ/+reñ” çıkma hâl ekinin yapısını “+da/+de” bulunma hâli ekinin “+ñ (>+n)” vasıta hâli eki ile genişlemesi şeklinde izah etmiştir.

Kononov, çıkma ve yönelme hâli ekinin “l, r, n” ünsüzleri dışında, ünlü ve ünsüzle biten kelimelerden sonra +dan/+den, +dın/+din; “l, r ve n”den sonra +tan /+ten, +tın/+tin olduğuna; ekin +ta+n/+da+, +tı+n/+dı+n şeklinde birleşik bir ek olduğuna yer verir. Kononov’a göre buradaki +n büyük ihtimalle yönelme durumu ekini temsil etmektedir. Araştırmacı bu izahın yanında, ekteki ünlünün değişmesini açıklamanın zorluğuna da dikkat çekmektedir (Gabain, Kononov, Poppe, Ramstedt’ten akt. Eraslan, 1996: 381-385).

Eraslan’a (1996: 384-385) göre çıkma durumu eki, yer bildirme anlamı veren “+dın, +din, +dun, +dün” ile bulunma eki “+da, +de, +ta, +te”nin karışması ile oluşmuştur. Bu karışımı tetikleyen faktörler Eraslan’a göre şöyledir: Eski Türkçe döneminde +da, +de, +ta, +te ekinin görevi yalnızca “bulunma” değil, bunun yanında “çıkma” da bildirmektir. Böylelikle +dın, +din, +tın, +tin; +dan, +den, +tan, +ten eklerine şekil ve fonksiyon olarak katılmıştır. Mani metinlerinde +dan ve türevlerinin bulunması “l,i” ünlülerinin “a, e” şeklinde genişlemesi sebebiyle değil; bulunma durum ekinde bulunan geniş ünlülerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Uygurcada başlıca iki ağız bulunmaktadır: /y/ ağzı ve /n/ ağzı. Oğuz grubu /n/ ağzına dayandığı için +dan/+den, +tan/+ten şekli yeni ortaya çıkmış bir şekil değil, Mani ağzı özelliğinin devamıdır.

Araştırmacıların çoğu, ekin bulunma durum eki ile vasıta eki +n'nin bileşimi sonucu oluştuğu görüşünde birleşmişlerdir.

3.21.b. **Biçimi**

Gök T.: “+dın+, +din+, +dün+”

yırdın “kuzey”, *kidin* “batı”, *öñdün* “önce” (Ata, 2011: 90).

T(a)bg(a)ç b(i)r(i)d(i)n y(ä)n t(ä)g kıt(a)n öñ+d(ü)n y(ä)n t(ä)g b(ä)n yır(ı)+d(i)n+ta y(a)n t(ä)g(ä)yin (T 11).

Ötü(k)ä)n ortus[ınt]a (a)(s öñ](ü)z b(a)ş k(a)n ıduk baş k(i)+d(i)n+in örgin bunta (e)ti(t)d(i)m (Ta G6).

E. Uyg. T.: “+din+, +dün+”

kidin “batı”, *öñdün* “önce” (Elmalı, 2016: 117, Şirin, 2016: 324).

S(ä)l(ä)ñä ki+d(i)n yılun b(i)r(i)din sınar şıp b(a)şın t(ä)gi ç(ä)rig itd(i)m (ŞU D3).

Kimni körser öñ+dün savlıg tözün yumşak köñüllüg katıg kınıg sakınç bolurlar “Kimi görse (ona karşı) öncelikle (doğru) sözlü, asil ve yumuşak gönüllü, sağlam düşünceli olurlar.” (DSKP 1539-1641).

Kar. T.: “+din+, +dün+”

kedin “sonra”, *öñdün* “önce” (Bice, 1993: 6; Kök, 2004: 535).

Tört yüz yıldın ke+din çıkıp ümmet bolgay

“Dört yüz sonra çıkıp ümmet olacak.” (DH H2).

Andagok kıldı anlar kim anlarda öñ+dün (KT-SKT 198r/8).

Har. T.: “+din+”

kedin “sonrasında” (<ke “sonra”+ din) (Eckmann, 2014: 22).

Ahşam bolmışta ke+din taqı küweçte bir ança ta'am qaldı

“Akşam olduktan sonra bile güveçte bir o kadar daha yemek kaldı.” (NF 29/11).

Kıp. T.: “+dan+, +den+”

candan, özden “asil, soylu” (Karamanlıoğlu, 1989: 46; 112).

Çünk(i) sevdi hoca can+dan kulnı (GT 225/7).

Bir sultanga çin ikliminden bir öz+den kırnak kitürdüler (GT 94/3-4).

Çağ. T.: “+dan+, +den+, +dın+”

cândan, birden, candın “candan, içten” (Şavk, 2011: 95)

Şol Selâmî ki ide cân+dan müjde-i peymân aña

“O Selami ki, ona candan müjdeli sözler söyleye.” (AD VI/6).

Ne 'aded varsa bir+den aldı vücûd (AD XVII/8).

Can+dın sevip anı bi-nevalar/ her kim ki körüp kılıp du'alar (LM 663).

E. An. T.: “+den+, +dan+, +dın+, +dün+”

gözden, candan, öndiñ, öndiñ “önce, önceki” (Yavuz, 2017: 31; Canpolat-Önler, 2016: 77; Küçük, 2014: 202).

Hamr iç îmânuñı göz+den bırak

“Şarap iç, imanını gözden çıkar.” (MT 487).

Soralar saña cân+dan eyit yâ Muhammed (SKT 309a).

(...) *uykudan ön+**diñ** ve mu'tedil ta'am yemekden sonra ola* (...) (EM P62b1).

(...) *tañrı ta'ala geçmiş peygamberleri ve ön+**düñ**+ki ümmetler habarın Muhammed Mustafa üzere kıssa kılduğı biş hikmetden ötürüyidi* (KE 1/12).

Osm. T.: “+dan+, +den, +din+, +tan+”

candan, birden, öñdin, toptan (Tatçı, 1998: 313; Karabacak, 2002: 15; Yavuzarslan, 2019: 30, 161).

*Göñülde mu'tekid can+**dan** du'acı*

“Gönülden inanmış, candan duacı.” (ÇN 261).

(...) *mahkûmiyyette bulunanların veya bulunması lâzım gelenlerin cümleten ve bir+**den** affolunması* (KT- “af”).

(...) *vaki olan harfden öñ+**din** bir üstünlü mim getirürüz* (MU 28/12).

*Başı örtülü, kapalı, izahat ve tafsilât vermeksizin top+**tan** ifade* (KT- “bürüme”).

Tü. T.: “+dan+, +den+, +tan+, +ten+”

candan, elden (düşme), yoktan, içten (Korkmaz, 2014: 342).

*Tam öfkenin kendine göre bir can+**dan**+lığ+ı vardı* (Kabağağalı, 2014: 124).

*İlk gittiği yıl, neredeyse, el+**den** düşme, 64 model, iki kapılı bir Ford alıyordu* (Ağaoğlu, 2011: 53).

*Osmanlıların iç+**ten** pazarlığını çok görmüşüz* (Bilbaşar, 2017: 191).

3.21.c. İşlevi

Gök T. döneminde yer-yön isimleri türetir: *yırdın* “kuzey”, *kidin* “batı”. Zaman zarfları oluşturur: *öñdün* “önce” (Ata, 2011: 90). **E. Uyg. T.** döneminde zaman zarfı görevinde sözcükler türetir: *öñdün* “önce” (Elmalı, 2016: 117). **Kar. T.**nde “zaman” anlamı taşıyan adlara gelerek zarf türünde sözcükler yapar: *kedın* “sonra”, *öñdün* “önce” (Bice, 1993: 6; Kök, 2004: 535). **Har. T.**nde “zaman” anlamı taşıyan ad soylu sözcükler türetir: *kedın* “sonrasında” (Eckmann, 2014: 22). **Kıp. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler oluşturur: *candan, özden* “asil, soylu” (Karamanlioğlu, 1989: 46; 112). **Çağ. T.** döneminde zarf görevli (*birden*) ve hem sıfat hem zarf görevli (*candan*) kullanılabilen sözcükler türetir. Deyimlerin oluşumunda yer alır: *gözden düş-* (Akdoğan, 1988: 197, 474). **E. An. T.**nde sıfat ve zarf olabilecek sözcükler meydana getirir: *candan, öñdiñ*. Deyimlerin kuruluşunda yer alır: *gözden bırak-* “gözden çıkarmak, vazgeçmek” (Yavuz, 2017: 31; Canpolat-Önler, 2016: 77; Küçük, 2014: 209). **Osm. T.** devresinde sıfat ve zarf türünde sözcükler meydana getirir: *candan, birden*. Mecaz anlamlı sözcükler türetmek için kullanılır: *havadan* “bedava” (Tatçı, 1998: 313; Yavuzarslan, 2019: 30, 444). **Tü. T.** döneminde sıfat türetme işlevinde kullanılmaktadır: *baştan* (savma), *sudan* (cevap), *yerden* (bitme) (Korkmaz, 2014: 342).

3.22. +DAŞ+: *yol+daş+*, *kök+teş+*

3.22.a. Kökeni

Gabain (2007: 46) ekin “+tağ, +tam” ekleri ile ilişkili olabileceğini belirtir.

Bang (1980: 62), ekle ilgili iki ihtimal sunar. Öncelikle, “-da” eki ve *eş* sözcüğünün birleşimi üzerinde durur: *yolda eş>yoldaş*. İkinci olarak “-dem, -dek” gibi öncelikle -de ile fiilleştirilen isimler grubuna “-daş”ın [-da-ş] da eklenebileceği olasılığına yer verir: *yol+da-ş>yoldaş* “yol refakati”.

Clauson (2007: 191), Hatiboğlu (1974: 331) ve Banguoğlu (2007: 170) ekin +dA bulunma durum eki ile *eş* sözcüğünün birleşiminden oluştuğunu savunurlar: *yol-da+eş*, *arka-da+eş*.

Erdal (1991: 129) ekin sonundaki “ş”nin fiillerde karşılıklılık, ortaklık bildiren -Xş- ekinde de var olduğunu ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 97) ekle ilgili “Bu ekin birinci tarafı bulunma hâlinin -ta, -te ekidir, ikinci ögesi toplu çokluğun eski ekinin yansımasıdır.” düşüncesindedir.

Görüldüğü üzere ekin birleşik ek olduğu konusunda ortaklık ve bizim de katıldığımız üzere bulunma durum eki ile *eş* sözcüğünün birleşiminden oluştuğu yönünde yoğunluk bulunmaktadır.

3.22.b. Biçimi

Erdal (1991: 120) Doerfer’den, “ekin orijinal şeklinin +daş olduğu ve bu şeklin ses uyumlarına göre değişmediği” ifadesini aktarmıştır. Ancak kendisine göre, E. Uyg. T.nde *işkdāş* ve *körkdāş* sözcüklerinde ince ünlülüğü görülmektedir. Erdal, Doerfer’in bu hipotezini kanıtlayacak bir bulunma durum eki örneğine de rastlamadığını ifade eder.

Gök T.: “+daş+”

kadaş “kardeş, yakın akraba” (<ka “akraba”+ daş) (Tekin, 2003: 81).

Kin(i)m k(a)+d(a)ş+(i)m y(i)ta (a)dr(i)lt(i)m (Ye 3/1).

E. Uyg. T.: “+daş+, +deş+, +teş+”

koldaş “arkadaş”, *işdeş* “aynı işe mensup”, *köngülteş* “aynı hisleri paylaşan” (Eraslan, 2012: 96).

Siz mana qa+daş boltunuz

“Siz bana kardeş oldunuz.” (İKP LXIX).

Kar. T.: “+daş+, +deş+”

karındaş “kardeş”, *könüldeş* “gönül arkadaşı” (Hacıeminoğlu, 2013: 14).

Sonunda “t” olan sözcüklere eklendiğinde sondaki “t” düşmektedir: *ardaş* (<art+daş), *ādaş* (<āt+daş) (Erdal, 1991: 119).

Kol+daş bile yaraşgıl karşıp adın üdürme

“Bir adamla beraber olursan ona uyum sağla, başkasını ondan üstün tutma.” (DLT 449).

(...) *adaşlı kadaşlı ikigün tü+deş*

“Arkadaş, kardeş ikisi de aynıdır.” (KB 3485).

Har. T.: “+daş+, +deş+, +taş+”

yaşdaş “yaşıt”, *sözdeş* “muhatap”, *karıntaş* “kardeş” (Karagözlü, 2018: 115; Kalsın, 2013: 77).

(...) *karın+daş+lar* *ara sözü* *yaymakım*

“(...) kardeşler arasında sözü yaymaktır.” (MM 401).

Kelelci biri, sözleşik, söz+deş

“Hikayeci biri, söz ortağı, muhatap” (ME 89/2).

Ata karın+taş+ı

“Amca” (İML 119B).

Kıp. T.: “+daş+, +deş+, +taş+”

karındaş “erkek kardeş”, *têndeş* “aynı seviyede olan”, *ataş* “adaş” (Argunşah-Güner, 2015: 75; Toparlı, 2017: 29).

Sevgil senin karın+daş+ı+n+ı *senin gibi*

“Kardeşlerini (komşunu) kendin gibi sev.” (CC 66b10).

Lutnı iv+deş+i *yavuzlarga uygan üçün cehenneme kitti* (GT 27/1).

(...) *ey veled-i zina tese, takı kim kim seniñ a(t)+taş+ıñ* *bolsa tese* (...)

“(...) ey veled-i zina senin adaşın kim olur dese (...)” (İMS 15b).

Çağ. T.: “+daş+, +deş+, +taş+, +teş+”

boydaş “aynı boyda olan”, *kökeldes-kökeltaş* “süt kardeşi”, *têndeş* “eşit, denk” (Argunşah, 2014: 103; Eraslan, 2015: 173).

Bu söz ile her tünle Hüsrevga a(d)+daş *oldum* (ŞHD 100a10).

Saña olmadı olmaz kimse beñ+deş (AD 309/3).

Muhammed ‘Ali Kökel+taş *oglıdır*

“Muhammed Ali Kökeltaş’ın oğludur.” (MN T178).

E. An. T.: “+daş+, +deş+, +taş+”

yoldaş, sözdeş, kartaş (Gülsevin, 2011: 116; Ergin, 2018: 130).

Yol+daş *oluñuz binüm-ile* (MT 72).

(...) *anun yaratmagı gibi pes beñ+deş* *oldı* (SKT 264b).

(...) *vay bigüm kar+taş* (...) *diyüp ağlaştılar böğriştiler* (DK D91).

Osm. T.: “+daş+, +deş+, +taş+”

yoldaş, denkdeş, ayaktaş “yol arkadaşı, yoldaş” (Kartallıoğlu, 2011: 552; Yavuzarslan, 2019: 84).

Sonu “d” ile biten sözcüklerde +aş+ biçiminde kullanılmaktadır: *adaş* (Yavuzarslan, 2019: 28).

Bana tevfiğini yol+daş *irişdür* “Bana uygun olanı yoldaş et.” (ÇN 63).

Ki var mı ev+deş+ün+le *birliğünüz/ Nicedür* *aranuzda dirliğünüz* (PN 1352).

Ayak+taş: Yol arkadaşı, yoldaş, hempa (KT- “ayaktaş”).

Tü. T.: “+daş+, +deş+, +taş+, +teş+”

sırdaş, özdeş, meslektaş, işteş. Günümüzde ünlü uyumlarına bağlı olduğu görülmekle birlikte *ülküdaş, meslektaş, mevkidaş* gibi özellikle alıntı sözcüklerde uyum dışına çıkmaktadır (Çotuksöken, 2011: 61-62).

(...) *insanoğlu her varlığı birbirine yaraştıran bağ+daş+tır-an* (...) *hayatın bir parçasıdır* (Kabağağaçlı, 2014: 24).

3.22.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde ismin belirttiği duruma “ortaklık etme, beraberlik, bir yere/şeye mensubiyet” anlamı taşıyan sözcükler oluşturur. **Gök T.**de “ortaklık, beraberlik” bildirir: *kadaş* “kardeş, yakın akraba”, *ugdaş* “aynı boydan, aynı kabileden” (Tekin, 2003: 81, 256). **E. Uyg. T.**nde “ortaklık” bildirir: *atdaş* “adaş”, *nomdaş* “aynı dine mensup”. “Yapılan iş ve oluştaki birliktelik” anlamı verir: *işteş* “aynı işe sahip” (Erdal, 1991: 119; Eraslan, 2012: 96). **Kar. T.** döneminde türettiği isimler “aynı özelliği taşıma” ifade eder: *tüdeş* “aynı renkte olan”. “Yapılan işte, oluştaki ortaklık” anlamı verir: *karındaş* “kardeş, aynı karnı paylaşan”, *sırdaş* (Taş, 2015: 34; Bice, 1993: 45). **Har. T.**nde “aynı özelliğe sahip olma” anlamı kazandırır: *yaşdaş* “yaşıt”, *kenteş* “köylü”. “Yapılan işte, oluştaki ortaklık” bildiren isimler türetir: *emükdeş* “süt kardeş”, *südeş* “askerlik arkadaşı” (Kalsın, 2013: 77; Karagözlü, 2018: 116). **Kıp. T.**nde “aynı özelliği taşıma” anlamı yükler: *tözdeş* “aynı seviyede olan, denk”. “Yapılan işin birlikte yapıldığı, belirtilen şeyde ortak olunduğu” anlamı verir: *mênüdeş* “ebediliği birlikte paylaşan”, *yoldaş* (Argunşah-Güner, 2015: 75; Toparlı, 2017: 97). **Çağ. T.** döneminde “ortak özellikler taşıma” bildirir: *adaş*, *boydaş*. “Yapılan işte, oluştaki birliktelik” anlamı verir: *emgekdaş* “sıkıntıyı birlikte çeken”, *émeldaş* “aynı emelde olan”. “Akrabalık, yakınlık derecesi” gösteren isimler meydana getirir: *kökeltaş* “süt kardeş”, *kündeş* “kuma”, *karındaş* “kardeş” (Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 31). **E. An. T.**ta “iş veya oluştaki birlikte hareket etme, aynı durumu paylaşma” ifadesi taşıyan isimler türetir: *yoldaş* “aynı yolda ilerleyen”, *sırdaş*. “Aynı özelliğe sahip olma” anlamı verir: *haldaş* “aynı durumda olma”, *yaşdaş*. Akrabalık adları oluşturur: *karındaş* (Şahin, 2015: 54; Küçük, 2014: 48; Yılmaz vd., 2013: 62). **Osm. T.** döneminde “belirtilen özelliğin ortak olduğu” anlamı yükler: *denkdeş*, *ayakdaş*. “İsmin belirttiği şeyde ortaklık, birliktelik” anlamında isimler oluşturur: *yoldaş*, *karındaş* (Kartallıoğlu, 2011: 552). **Tü. T.**nde “aynı özelliğe sahip olma” ifade eden adlar türetir: *adaş*, *boydaş*. “İş veya oluşu paylaşma, ortaklık etme” manası kazandırır: *kökdeş* “aynı kökten türemiş”, *duygudaş* “aynı duyguları taşıyan” (Hatiboğlu, 1974: 59).

3.23. +dUrUk+: boy+un+duruk+, burun+duruk+

3.23.a. Kökeni

Kononov (1968: 84) ekin “benzerlik” ifade eden -tu, -du eki ile küçültme eki gibi kullanılan -rak ekinin birleşimiyle oluştuğunu söyler.

Bang (1918) ekin *tur-* “durmak”+ *k* biçiminden gelişmiş olabileceği görüşündedir.

Hatiboğlu (1974: 62) +dUrUk+ ekinin “durduran, tutan” anlamına gelen bağımsız bir sözcük olabileceğini, bu sebeple +dUrUk+ ile türetilmiş sözcüklerin birleşik kelime şeklinde değerlendirilebileceğini ifade eder.

Banguoğlu (2007: 170) ekin *durmak* fiilinden “tutan” anlamında sözcükler türettiğini söyler.

Eckmann (2004: 45), ettirgenlik eki -dUr ile -Uk+ ekinin kaynaşması ile oluştuğunu belirtir.

3.23.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+duruk+, +dürük+, +tuk+”

boyunduruk “çift süren veya arabaya koşulan hayvanların boyunlarına geçirilen bir tür ağaç çember” (<boyun+ duruk), *beldürük* “kemer, kayış”, *buruntuk* “burna geçirilen halat” (Erdal, 1991: 104). Erdal (1991: 104) *buruntuk* ve *burunduruk* sözcüklerinin aynı olduğunu, erken dönemde +duruk ekinin +duk ekine evrildiğini belirtir.

(...) *burun+tuk+ın küçeyü soydurur erdimiz*

“(...) gem ile zorla sürüklerdik” (Maitr 110/6).

Kar. T.: “+duruk+, +dürük+”

boyunduruk, *kömüldürük* “at göğüslüğü” (Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1231-1232).

Nalbant (2008: 97) ekin +dUk biçiminde olabileceğini de belirterek *burunduk* “yular” sözcüğünü örnekler. Ayrıca ekin *çenıştürük* “fındığa benzer bir ağaç meyvesi” sözcüğünde de kullanılmış olabileceğini ifade eder.

Yanal+duruk

“Kepeneğin omuzlarına dikilen keçe” (DLT 613).

Kömül+dürük

“At göğüslüğü” (DLT 13).

Har. T.: “+duk+”

burunduk (Yüce, 2014: 49).

Burun+duk koydı tevege (ME 94/2).

Kıp. T.: “+duruk+, +dürük+”

burunduruk, *kömüldürük* “hayvanlara takılan göğüs kemeri” (Argunşah-Güner, 2015: 76; Güner, 2013: 117).

Kömül+dür(ü)k

“Hayvanlara takılan göğüs kemeri” (CC 52a17).

Çağ. T.: “+duruk+, +dürük+, +dırık+”

boyunduruk, *kömüldürük*, *ağızdırık* “yular gemi” (Eckmann, 2004: 45; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325).

Burun+duruk: devenin ve yaramaz hayvanların burnuna takarak çekdikleri halka, tognak (SEL-“burunduruk”)

Erdal (1991: 104) bu dönemde ekin +dux+ şeklinin de görüldüğünü ifade eder: *oğulduruk> ovuldux*.

E. An. T.: “+duruk+”

burunduruk (Gülsevin, 2011: 116).

(...) *andan ipleri üzdiler ve boy+un+durug+ı sıldılar* (KE 558/9).

Osm. T.: “+dirik+, +duruk+, +dırık+”

egindirik, *boyunduruk*, *burundurık* (Kartallıoğlu, 2011: 69; Yavuzarslan, 2019: 295).

Egin+dirik (...) *pelerin denilen şeye de bu isim pek münasip olduğundan, bu yabancı tabirin kabul ve istimaline lüzûm-ı hakîkî yoktur* (KT- “egindirik”).

Boy+un+duruk altında olmak: Tahakküm görmek, kahır çekmek (KT- “boyunduruk”).

Tü. T.: “+duruk+, +dürük+, +dırık+, +dirik+”

boyunduruk, gömüldürük “atın boyunundan kollarına bağlanan kayış”, *sakaldırık* “başlığın çene altından geçirilerek bağlanan kısmı”, *eğindirik* “sırt örtüsü, çul” (Korkmaz, 2014: 129; Gülensoy, 2010: 527).

Kartal’da yüklenirken bu boy+un+duruk+suz öküzlerin o eğreti köprüyü, denizle kara arasına vurulmuş bu güven vermez yamayı göçürteceklerini bile sandık (Ağaoğlu, 2011: 213).

3.23.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde alet-eşya isimleri türetmiştir. Erdal (1991: 104) ekin görevinin temel olarak “insan ve hayvan vücudunun belli bölümlerine konulan nesne adları türetmek” olduğunu belirtir. Korkmaz (2014: 129) bu işlevi detaylandırarak “-n ve -l ünsüzleri ile sonuçlanan insan ve hayvanlara ait organ adlarına gelerek “tutan, durduran” anlamında işin yapılmasını sağlayan araç, gereç vb. adlar türetmiştir.” şeklinde ifade eder. Clauson (2007: 189) araç gereç ismi türeten bir ek olduğunu söylediği +dürük/+duruk’un 11. yy.a kadar yaygın olarak kullanıldığını düşünmektedir: *boyunduruk* “semer” (<boyun+ duruk). Kononov (1968: 84) ise eki küçültme ekleri içerisinde değerlendirir. **E. Uyg. T.:** *boyunduruk, buruntuk* “hayvanın burnuna geçirilen halat, ip” (Erdal, 1991: 104). **Kar. T.:** *kömüldürük-kümüldürük* “at göğüslüğü”, *burunduruk* “burna geçirilen yular” (Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1232). Köse’nin (2018: 428-441) Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kıyafet isimlerini incelediği doktora tezinde ilgili ekle türemiş çok sayıda sözcüğün olduğu görülmektedir: *közündürük* “kıldan dokunan bez parçası, hayvanın etrafını görmesini engellemek için göze takılan kapak”, *sakalduruk* “külahın başta durmasını sağlamak için çene altından geçirilerek bağlanan ipek kaytan”, *tizildürük* “ayakkabının ucuna takılan bakır pullar”, *yanalduruk* “koluyla gövdesi bir olan geniş giysi”. **Kıp. T.:** *yümüldürük* “göğüslük” (<yümül “göğüs”+ dürük), *kömüldürük* “hayvanlara takılan göğüs kemeri” (<köñül “göğüs”+ dürük) (Argunşah-Güner, 2015: 76; Güner, 2013: 117). **Çağ. T.:** *kalğanduruk* “kalkan sapı”, *sağalduruk* “ince gerdanlığı tıraş etme aleti” (Eckmann, 2004: 45). **E. An. T.:** *burunduruk, boyunduruk* (Şahin, 2015: 54; Yılmaz vd., 2013: 675). **Osm. T.:** *boyunduruk, burunduruk* (Kartallıoğlu, 2011: 69). Bu dönemde insan vücuduyla ilgili bir isim türettiği görülür: *oğulduruk* “döl yatağı” (Erdal, 1991: 104). **Tü. T.:** *çiğindirik* “omuzluk”, *boyunduruk* (Ergin, 2013: 176). *Oğulduruk* “sülaleyi sürdüren kişi, soy” sözcüğünde alet ismi türetme dışında bir işlevde kullanıldığı görülür (Atalay, 1942: 93).

3.24. +dUz+: *gün+düz+, yal+dız+*

3.24.a. **Kökeni**

Korkmaz (2014: 129) Eski Türkçeden daha eski bir ek türü olabileceğini belirtir.

Clauson (2007: 191) işlevinin ve kökeninin ne olduğunun tam olarak belirlenemediğini ancak *kündüz* sözcüğünün yanı sıra *kunduz* sözcüğünde de bu ek var olma ihtimalini ifade eder.

Şirin (2015: 245) *küntüz* sözcüğündeki *tüz* bölümün ek olup olmadığı konusunda henüz kesin bir yargıya varılamadığını ifade eder.

3.24.b. **Biçimi**

Gök T. “+tüz+”

küntüz (Tekin, 2014: 157).

(...) *türk bodun için tün udımadım kün+tüz olurmadım*

“(...) Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam.” (Kül T.D92).

E. Uyg. T. “+tüz+”

küntüz (Tekin, 2019: 10).

(...) *tünla kün+tüz üzüksüz tapınzun (...)*

“(...) gece gündüz aralıksız aydınlatsın (...).” (AY 1014).

Kar. T. “+düz+, +duz+”

*kündüz, yulduz*⁴² (Taş, 2015: 36; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 502).

Keçe kün+düz zikrin aytıp râhat kıldım

“Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim.” (DH H2).

Ajun küni yul+duz+ı tutçı togar

“Dünyanın güneş ve yıldızları her zaman doğar.” (DLT 609).

Har. T. “+duz+, +düz+”

yulduz “yıldız”, *kündüz* (Eckmann, 2014: 46; Kalsın, 2013: 183).

Taqı qırıqlarında ıbrıqlar bar altundın taqı kümüşdin kökteki yul+duz+lar sanınça

“Dahi kenarlarında, kökteki yıldızların sayısı kadar altın ve gümüşten ibrikler var.” (NF 62/8).

Kün+düz bir hatm qılur erdi taqı tünle bir hatm qılur erdi

“Gündüz bir kere hatim ederdi, gece bir kere hatim ederdi.” (NF 191/8).

Kıp. T. “+düz+, +duz+”

kündüz, yalduz (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Argunşah-Güner, 2015: 75).

(...) *sırma tonum bügüp bolmas. Ol yul+duz.*

“(...) sırma elbisemi bükme imkansız. O yıldız.” (CC60a 5).

Ni kün+düz ni kiçe rahat bolur ol (HŞ 713).

Çağ. T. “+duz+, +düz+”

yulduz, kündüz (Karasoy, 1998: 684; Argunşah, 2014: 103).

⁴² Korkmaz (2014: 171) *yıldız* sözcüğünü *yultri- “parlamak”+ z olarak ele almıştır.

*Ay felek sagınma kim yaruk turur yul+**duz**+lar+ıy* (ŞHD 83b11).

*Ve mesneviside kiçe barıp kün+**düz** kilür ta 'rifide hem bu beyt anındur kim*

“Mesnevisinde gecenin gidip gündüzün gelişini anlatan bu beyit onundur.”

(MN T12).

E. An. T.: “+düz+, +duz+”

gündüz, ılduz “yıldız” (Şahin, 2015: 54; Yavuz, 2017: 2).

*Bezirganlar dahı gice gün+**düz** yola girdiler (...)* (DK V22).

*Birisi güneşe tapdı vü sözi/ Aya hatm itdi vü biri il+**duz**+ı*

“Birisi Güneş’e taptı ve sözünü Ay’a söyledi ve birisi yıldız (söyledi).” (MT

23).

Osm. T.: “+düz+, +dız+, +duz+”

gündüz, ıldız, ılduz (Atalay, 1946: 71; Tekin, 1992: 322; İpekten ve diğerleri, 2017: 145).

*Bir gözi yaşlu yıl+**dız**+ı düşkün felek-zede* (HB W77b).

*Tanum yok il+**duz**+a çün görmüşem ay* (PN 1233).

*Dün gider gün+**düz** gelür gör niçesi uz gelür* (YED 23/1).

Tü. T.: “+düz+, +dız+”

gündüz, yıldız (Hatiboğlu, 1974: 62).

*Önündeki bir yük kamyonunun arka çamurluğuna yal+**dız**+lı harflerle yazılmıştı bu yazı* (Ağaoğlu, 2011: 143).

*Gün+**düz**+ler+i o bozduysa artık bana ne, tabii, aldırmadım* (Ağaoğlu, 2011: 180).

3.24.c. İşlevi

ET dönemi dışında her dönemde, zaman bildiren *gündüz* sözcüğü ile *yıldız* sözcüğünü türettiği görülür. Her iki sözcükte de “ışık, parlak olma” unsurlarının ortak oluşu dikkat çekicidir. **Gök T.:** *küntüz* (Tekin, 2014: 157). **E. Uyg. T.:** *kündüz* (Paçacıoğlu, 2016: 449). **Kar. T.:** *kündüz, yulduz* (Taş, 2015: 36; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 502). Paçacıoğlu (2016: 154) DLT’de geçen *burduz* “bahçe, bostan” (<bor “sürülmemiş toprak”+ duz) sözcüğünde de bu ekin kullanıldığını savunur. **Har. T.:** *kündüz, yulduz* (Eckmann, 2014: 46; Kalsın, 2013: 183). **Kıp. T.:** *kündüz, yalduz* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Argunşah-Güner, 2015: 75). **Çağ. T.:** *kündüz, yulduz* (Argunşah, 2014: 103; Karasoy, 1998: 686). **E. An. T.:** *gündüz, ılduz* (Şahin, 2015: 54; Yavuz, 2017: 2). **Osm. T.:** *gündüz, ıldız/ılduz* (Atalay, 1946: 71; Tekin, 1992: 322; İpekten ve diğerleri, 2017: 145). **Tü. T.** dönemi için görüşler şu şekildedir:

Hatiboğlu (1974: 62-63) ekin “ışık, parlaklık veren” anlamı kazandırdığına yer vermiştir: *gündüz, yaldız, yıldız*.

Korkmaz (2014: 129) ekin işlevinin tam olarak bilinmediğini, ölü bir ek olduğunu belirtmiştir. Korkmaz’a (2014: 129) göre *gündüz, kunduz, yıldız* sözcüklerinde görülmektedir.

Gülensoy (2010: 528) ekin işleviyle ilgili bilgi vermemiştir. *Yıldız, kunduz, gündüz* örneklerinin yanı sıra *ediz/idiz* (<yitiz “yüksek”) kelimesinin de +dUz+ eki ile türediğini savunmuştur.

Çotuksöken (2011: 74) adlardan gök cismi, hayvan ve zaman adları türettiğini belirtmiş; *gündüz*, *yaldız*, *yıldız*, *kunduz* örneklerine yer vermiştir.

Eker (2006: 350) *gündüz* sözcüğünün ekle türetilen tek örnek olduğunu ifade eder.

Kaynaklarda *gündüz* ve *yıldız* sözcüklerinin +dUz+ eki ile türediği konusunda büyük oranda ortaklık görülmektedir. Ancak *kunduz* sözcüğü tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmemiştir. Çalışmamızda, Tü. T.nde *kun* biçiminde bir kök bulunmadığı için bu sözcük incelemizde türemiş olarak değerlendirilmemiştir.

3.25. +eş+: *Gün+eş+*

3.25.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.25.b. Biçimi

Gök T.: İncelenen eserlerde +eş+ ekine rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+eş+”

küneş “Güneş” (Demirel, 2019: 510).

Kün+eş+ke olurur ol (IB 57).

Kar. T. ve Har. T. için incelenen eserlerde +eş+ ekine rastlanmamıştır.

Kıp. T.: “+eş+”

küneş (Karamanlıoğlu, 1989: 66).

Takı İbrahim ayıttı: kaçan kim körse erse kün+eş+ni çıkkan, ayıttı bu-turur benim Teğrim tedi

“İbrahim, her kim Güneş’i doğarken görürse işte benim Tanrı’m budur, dedi.” (İMS 75b).

Çağ. T.: “+eş+”

küneş (Karasoy, 1998: 528).

Gün+eş emrũñle senũñ geh zâhir olur geh nihân

“Senin emrinle Güneş bir görünür bir kaybolur.” (AD II/8).

E. An. T.: “+eş+”

güneş (Yavuz, 2017: 2).

Birisi gün+eş+e tapdı vü sözi Aya hatm itdü (MT 23).

Osm. T.: “+eş+”

güneş (Tekin, 1992: 306).

Gün+eş+den zerredür ol kim görürler (ÇN 35).

Tü. T.: “+eş+”

güneş (Atalay, 1942: 119).

Gittikçe yükselen ve şimdiden yakıcı olan gün+eş, seyrek kıllı beyaz göğsünü sevindiriyordu (Ağaoğlu, 2011: 3).

3.25.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde *küneş-güneş* sözcüğünü türetmiştir. Tek sözcükte görüldüğü için işlevi net olarak belirlenememektedir. **E. Uyg. T.:** *küneş* “Güneş” (Demirel, 2019: 510). **Kıp. T.:** *küneş* (Karamanlıoğlu, 1989: 66). **Çağ. T.:** *küneş* (Karasoy, 1998: 528). **E. An. T.:** *güneş* (Yavuz, 2017: 2). **Osm. T.:** *güneş* (Tekin, 1992: 306). **Tü. T.:** *güneş* (Atalay, 1942: 119). Atalay (1942: 119) *Türkeş* “eski Türklerden bir boy adı”, *öceş* “korku, düşmanlık”, *kengeş* “müşavere, istişare” sözcüklerinde de ilgili ekin görüldüğünü belirtir. Fakat bu sözcüklerin hiçbirine *Güncel Türkçe Sözlük*’te rastlanmadığı için inceleme içerisinde değerlendirilmeyecektir.

3.26. +GE+: öz+ge+, baş+ka+

3.26.a. Kökeni

Hamilton (2015: 77) “yönelme hâli edatı” olarak adlandırdığı -qa-/ -kâ-’yi *qa-* fiiline dayandırma eğiliminde olduğuna yer vermiştir. Hamilton’a göre, *qa-* “eklemek, bitiştirmek, üst üse yığmak” fiili gerek biçim gerek anlam bakımından bu eke çarpıcı bir biçimde benzetilmektedir. Yazar önceleri, **ben-qa ber!* “bana ekleyip ver.” veya *at *köl-qa bardı* “at göle eklenip gitti.” biçimlerinin kullanılmış olması gerektiğini savunur. Hamilton, aynı *qa-* kökünden *qa-t* “eklemek, bitiştirmek, katmak”, *qa-n* “doymak, bir şeye doyasıya sahip olmak” sözcüklerinin türediğine de yer vermiştir.

Karasoy (1960: 214) +GA eki ile tarihî yönelme eki +ga arasında yakınlık kurmuş, +GA yapım ekinin taşıdığı fonksiyonlarda yönelme hâlinin bazı özelliklerinin korunduğunu ifade etmiştir.

3.26.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+ga+, +ke+, +ka+”

koburga “baykuş”, *kösürgke* “köstebek”, *başka* (Erdal, 1991: 83; Küçük, 2013: 1240; Elmalı, 2016: 115).

Bo yertinçüdeki erinç tınlıglar tüü türlüg emgekin baş+ka tokıtmuşların çınkaru körür m(e)n

“Bu dünyadaki zavallı canlıların (kendilerine) türlü türlü acı çektirdiklerini kesin bir şekilde görüyorum.” (DSKP 1575-1578).

Kar. T.: “+ga+, +kâ+, +ge+”

çınçırğa “serçe”, *çäkürkä-çekürge* “çekirge” (Erdal, 1991:84; Nalbant, 2008: 93).

Bu irsel yayıg kılkı kurt+ga ajun

“Bu dirişmez, döneke huylu kocakarı dünya.” (KB 23).

Hakdın öz+ge heç sözlemey bigânege

“Hakk’tan başka bir şey demeyip bilmeyene.” (DH H1).

Har. T.: “+ge+, +ga+, +ka+, +ke+”

birge “birlikte, beraber”, *başga, başka, özke* “özge, başka” (Kalsın, 2013: 78; Karagöz, 2018: 75).

Munuñ teg mu’ciza peygambarlardın öz+ge bolmaz

“Bunun gibi mucizeler, peygamberlerden başka (kişilerde) olmaz.” (NF 23/2).
Andın baş+qa teslim qılmak bolmas (NF 203/13).

Yūsuf tēgme birin baş+ga baş+ga kuçup (...) (KE 73v/13).

Menim on koyunum bar idi katında kondan öz+ke

“Benim on koyunum var idi sendeki koç hariç.” (İML 81A).

Kıp. T.: “+ka+, +ga+, +ge+, +ha+”

başka, başga, özge, başha (Karamanlıoğlu, 1989: 9; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324; Güner, 2013: 117).

Öz+ge sagıt ne bile tuttular

“Başka silahlar ile yakaladılar.” (CC 63a).

Ve eger ayıtısa ey Teñri yeter biz baş baş+ka tese kafir bolur

“Ve eğer “Ey Tanrı, biz vazgeçtik.” dese kafir olur.” (İMS 18).

Çağ. T.: “+ka+, +ge+, +ga+”

başka, özge, karga (Küçük, 2013: 1239; Karasoy, 1998: 222).

Her birige baş+ka bir kefen-dür (LM 3358).

Tuti sözi şekker turur murdar kar+ga na-kesan (ŞHD 128a7).

Öz+ge+ler+n+i tirgüzüp vehmini öltürmek nidür

“Başkalarını diriltip beni öldürmen nedir?” (MN T219).

E. An. T.: “+ga+, +ge+, +ka+”

karga, özge, başka (Küçük, 2014: 133, 134, 203).

Degme şāha kar+ga gibi konmañuz (MT 104).

Ben dahı öz+ge+ye kul olam intikam idem (HDD 33a2).

Biz anlara taparduk senden baş+ka (SKT 292b).

Osm. T.: “+ga+, +ge+, +ka+”

karga, özge, başka (Kartallıoğlu, 2011:69; Küçük, 2013: 1239; Karabacak, 2002: 18).

(...) baş+ka zıkr ide gitmek lazım degüldür (MU 33/6).

Ki ala kar+gâ+dan alumum olsun/ Ger alıma isem ölümüm olsun (PN 1822).

Senün sevgünden öz+ge+y+i gönüm hiç kabûl itmeye (YED 3/11).

Tü. T.: “+ka+, +ge+”

başka, özge (Ergin, 2013: 175).

Bu girişi yolboyu bam+baş+ka düşlemişti (Ağaoğlu, 2011: 2).

3.26.c. İşlevi

Ekin iki temel görevi vardır: 1. *Özge, başka* sözcüklerinde “dışında, ötesinde” anlamı vermek, 2. Bitki ve hayvan adları türetmek. Tü. T. döneminde örnekleme yoluyla organ ve nesne adları türettiği görülür. **E. Uyg. T.:** *çekürke* “çekirge”, *kösürgke* “köstebek” (Erdal, 1991: 83; Eraslan, 2012: 97). Erdal (1991: 83) ET döneminde bu ek ile türetilen hayvan adlarının özellikle küçük hayvanlara ait oluşuna dikkat çekmiştir: *kumursga* “karınca”, *karga, koburga* “baykuş”, *çakürga* “çekirge”, *yorınçga* “yonca”. **Kar. T.:** *karga* (<ka “yansıma kök”+ ga), *kösürge* “bir tür sıçan”. Ayrıca bu dönemde özellik bildiren *kurtga* “kocakarı” sözcüğü de ilgili ekle türetilmiştir (Eren, 1999: 212; Dilaçar, 2016: 96; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 741).

Har. T.: *birge* “birlikte, beraber”, *özge* “başka”, *çekürge* (Eckmann, 2014: 19; Kalsın, 2013: 78; Demir, 2014: 190). Karagöz (2018: 193) ekin hayvan ismi türetme işlevi için *karga*, *bürge* “pire”, *sirge* “pire” sözcüklerini örneklemiştir. **Kıp. T.:** *çekürge* “çekirge”, *sırıkça* “çekirge”. Şu iki sözcükte anlamı pekiştirme ilgisi kurar: *tüzge* “seviye, hiza” (<tüz “düz”+ ge), *birge* “aynı seviyede, beraber”. *Tizge* “çorap bağı” sözcüğünde eşya ismi türettiği görülür (Güner, 2013: 117; Argunşah-Güner, 2015: 577; Demir, 2014: 190). **Çağ. T.:** *başka*, *özge*, *çevürtke* “çekirge”, *karga* (Argunşah, 2014: 103; Demir, 2014: 191; Karasoy, 1998: 222; Turan, 2019: 87). **E. An. T.:** *özge*, *başka*, *çekürge* (Küçük, 2014: 133, 156, 203). **Osm. T.:** *özge*, *karga*. Yalnızca *dizge* “diz bağı” sözcüğünde eşya adı türetme görevinde kullanıldığı görülmektedir (Kartallıoğlu, 2011: 69; Küçük, 2013: 1239). **Tü. T.:** *özge*, *başka*⁴³. Örneklemeye yoluyla isimler türetilmiştir: *belge* (<bel “işaret”+ge”), *imge*⁴⁴, *izge*, *genelge*. Organ adları türetir: *omurga*, *duyurga*. Bitki ve hayvan adları oluşturur: *acırga* “yaban turbu”, *korunga* “otsu bir bitki”, *çekirge*, *sakirga* “kene” (Banguoğlu, 2007: 238; Çotuksöken, 2011: 75; Eker, 2006: 351). Atalay (1942: 176) *yufka*, *bayka* “düğün, toy” kelimelerinde de ilgili ekin var olduğuna yer vermiştir.

3.27. +GEn+: *baş+kan+*, *gün+gen+*

3.27.a. Kökeni

Erdal (1991: 87) eki Moğolcadaki “+gana” ekiyle ilişkilendirir. Türkçede *karagan* şeklindeki bitkinin Moğolcada *karagana* biçiminde olduğunu, ekin hem Türkçede hem de Moğolcada bitki ve hayvan isimleri türettiğini ifade eder. Biz de bu görüşe katılıyoruz.

Eker (2006: 351) ET döneminde rütbe, mevki bildiren *tarkan*, *terken*, *teşriken* sözcüklerinin bir kalıntısı olma ihtimali üzerinde durmuştur.

3.27.b. Biçimi

Gök T.: “+kän+”

tänrikän “Haşmetmeap, majeste” anlamına gelen bir unvan” (Clauson, 2011: 31).

(...) *Tänri+kän+kä iş(i)g b(e)rtiñ t(e)y(i)n y(a)rl(ı)k(a)m(i)ş*

“(...) kutsal majesteye hizmet ettin” dedi ve hemen orada ona şad unvanını verdi.” (O 6).

E. Uyg. T.: “+gen+”

çimgen “çimen” (Erdal, 1991: 85).

Ol ok ögüzünñ iki kıldığnta ot çim+gen ünmiş teg yitti yülügüler ünüp turur

“Bu ırmağın her iki kıyısında ot çimen bitmiş gibi keskin usturalar ortaya çıkar.” (DSKP 755-756).

⁴³ Atalay (1942: 176) ekin, bu iki sözcükte olumsuzluk anlamı kazandırdığını belirtmektedir.

⁴⁴ Adalı (2004: 91) *çizelge*, *bitelge* sözcüklerinin de ilgili ekle oluştuğuna yer vermiştir. Zülfikar (1991: 83), Timurtaş (2008:14) ve Banguoğlu (2000: 238) *imge*, *duyurga*, *yönerge* vb. kelimelerin yanlış şekilde türetildiğini belirtmektedirler. Örneğin *imge* kelimesinin +GA eki ile türetilmiş bir kelime sayılmasına karşı çıkmış, kelimenin Fransızcadaki *image* kelimesinden geldiğini öne sürmüşlerdir. Benzer şekilde *çizelge* sözcüğünde de Türkçede olmayan *çizel* kökünün kullanılması doğru bulmamaktadırlar. Yazarlara göre bu türlü kullanımlar, dil bilinci eksikliğinin bir işareti olup yeni terimlerde tekrarlanmaması gereken hatalardır.

Kar. T.: “+gen+, +gan+, +kan+”

çimgen “çimenlik, ayrık otu”, *sar(ig)gan* “çorak yerlerde biten bir ot”, *çıpıkan* “iğde” (Erdal, 1991: 85; Nalbant, 2008: 95).

Sar(ig)+gan kamış

“Kurumuş kamışlık” (DLT 220).

Kösür+gen

“Bir tür köstebek” (DLT 260).

Çıbı(k)+kan

“Çıban” (DLT 225).

Har. T.: “+gan+, +gen+”

koturgan “uyuz hastalığı” (<kotur “hasta, uyuz köpek”+ gan), *çimgen* “çimen” (Eckmann, 2014: 47; Karagözlü, 2018: 134; Paçacıoğlu, 2016: 411).

Kotur+gan

“Uyuz hastalığı” (İML 134B).

Körer-men, bir mu’azzam saray kızıl altundan, ileginde çim+gen+ler+i (bar)

“Kızıl altından, önünde çimenleri olan muazzam bir saray olduğunu gördüm.”

(NF 64/14).

Kıp. T.: “+gen+”

Yetegen “Yedi yıldız, Büyükayı” (Güner, 2013: 118).

Çağ. T.: “+gan+, +gen+”

sıçgan, çimgen (Teres, 2009: 86).

Tomuz+gan: aslı toñuzgandır. yer eşeki, kenbüz (...) (SEL- “tomuzgan”).

Yeti+gen: (...) heft-daderan necmi, yeti kardaş (SEL- “yetigen”).

Erdal (1991: 88) ekin hayvan adları türetme işlevinden yola çıkarak *sıçkan* ve *tawuşkan* sözcüklerinin de +GAn+ eki ile türediğini ifade eder. Bu hayvan adlarının fiil kökünden türediği iddialarına *sıç-* fiilinin farelere özgü bir eylem olmadığını, *tabış-* “koşmak, atlamak, hareket etmek” fiilinin ise ET döneminde kullanılmadığını belirtir.

E. An. T.: “+an+”

çıban (Canpolat-Önler, 2016: 120).

Baş bert çıb+an ya uyuz ya giciyik gibi olsa fâyide ider (EM 16b/7).

Osm. T.: “+gan+, +an+”

bıcılğan “atın ayağında çıkan onulmaz bir çatlak, yara” (<bıcıl “aşık kemiğinin altında bulunan küçük bir kemik”+ gan), *çıban* (Erdal, 1991: 85; Yavuzarslan, 2019: 130).

Bıcıl+gan

“(...) Onulmaz, mühlik (yara)” (KT- “bıcılğan”).

Tü. T.: “+kan+, +gen+”

başkan, güngen (Çotuksöken, 2011: 76; Atalay, 1942: 134).

Donanma kurmay baş+kan+ı bir yerde okumuş, bir Alman kitabında, psikolojik baskı (Hikmet, 2011: 106).

3.27.c. İşlevi

Erdal (1991: 85) Eski Türkçe dönemi için “bitki isimleri yapma” işlevine değinmiştir: *tuturkan* “pirinç”, *çupagan* “iğde”. **Gök T.** dönemi için Şirin (2015: 69), ilk kez Bang tarafından ortaya atılmış Eski Türkçe döneminde “kutsallık taşıyan özel isimler ve onursal unvan” türetme işlevine dikkat çeker: *teñri+ken* “tanrısal, ilahî”, *baş+kan* “lider”, *bur+kan* “Buda”. Eski Türkçe döneminde gök cisimlerine de kutsallık atfedildiğinden Büyükayı Takım Yıldızı’nın adı yine bu ekle türemiştir: *yedigen*. Ekin yer adı oluşturma görevinde kullanıldığı da görülmektedir: *Ötüken* (<*ötüg “dua”+ ken), *Kadırgan* “Kingan Dağları” (<kadır “sert, şiddetli”+ kan) (Şirin, 2015: 69). **E. Uyg. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *çümgän* “çimen”, *çupagan* “iğde” (Erdal, 1991: 85). **Kar. T.** döneminde bitki isimleri türetir: *karakan* “bir tür dağ ağacı”, *arpagan* “arpaya benzeyen bir bitki”. Hayvan isimleri yapar: *başgan* “elli kilodan yüz kiloya kadar olan büyük balık”, *sagızgan* “saksağan”. Yer adları oluşturur: *çimgen* “çimenlik”. “Unvan” bildiren adlar yapar: *başgan* (Erdal, 19991: 88; Nalbant, 2008: 95). **Har. T.** döneminde hastalık isimleri oluşturur: *koturğan* “uyuz hastalığı”. Unvan adları türetir: *tergen* “kraliçe” (Karagözlü, 2018: 134, 194). **Kıp. T.**nde gök cisimleri ismi türetme görevinde kullanılmaktadır: *yetegen* “yedi yıldız, Büyükayı” (Güner, 2013: 118). **Çağ. T.**nde bitki ve hayvan isimleri meydana getirir: *sıçgan*, *çimgen*. Sayı adlarından sonra gelerek “belirtilen sayıda olma” anlamı kazandırır: *yeti-gen* “yedi kardeş” (Teres, 2009: 86; Durgut, 1995: 640). **E. An. T.** döneminde hastalık isimleri türetir: *çıban* (Canpolat-Önler, 2016: 120). **Osm. T.** döneminde hastalık adları oluşturur: *bıcılğan* “atın ayağında çıkan çatlak, yara” (Yavuzarslan, 2019: 130). **Tü. T.** döneminde az sayıda sözcükte kullanıldığından görevi tam olarak belirlenememektedir. İncelenen kaynaklardan Atalay (1942: 134), Ergin (2013: 175), Karaağaç (2013: 276), Eker (2006: 351), Adalı (2004: 92) ve Çotuksöken (2011: 76) eserlerinde ilgili eke yer vermiştir. Bu kaynaklardan Ergin, Karaağaç, Adalı ve Eker; ekin yalnızca *başkan* sözcüğünde görüldüğünü belirtmektedir. Çotuksöken ise *yelken* sözcüğünde de ilgili ekin bulunduğunu söyleyerek “nesne adı yapma” işlevine yer vermiştir. Eker, ET döneminde *tarkan*, *terken*, *teñriken* sözcüklerinde görülen bu ekin *yelken* sözcüğündeki ek ile ilişkili görünmediğini ifade eder. Buna göre, *başkan* isminde Eski Türkçe döneminde olduğu gibi “yüksek konum, sınıf” anlamı verdiği görülür. Atalay’ın (1942: 134) eserinde yer alan ve *Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü*’nde Muğla çevresinde kullanıldığı belirtilen *güngen* “saat” sözcüğünde ise “parça-bütün, ilişkililik” anlamı yüklediği görülmektedir.

3.28. +gil+/-GİL+:

Ergin (2013: 178) bu iki eki bir arada ele almıştır.

Korkmaz (2014: 129), Banguoğlu (2007), Gülensoy (2010: 526), Eker (2006: 351) ve Çotuksöken (2011: 77) ekin yalnızca +gil+ biçimine yer vermiş, “aile” anlamı verme işlevine değinmişlerdir.

Hatiboğlu (1974) ve Adalı (2004) iki eke de yer vermemişlerdir.

Karaağaç (2013: 274) ekin +gil+, +gil+, +gul+, +gül+, +kul+, +kül+, +kıl+, +kil+ şekillerine yer vermiş ancak +gil+ dışında diğer biçimleri örneklememiştir. Ekin yalnızca “aile, topluluk” işlevine değinmiştir.

Kanaatimizce, Türkçede iki farklı +Gıl+, +gil+ eki bulunmaktadır. Bu görüşümüz, eklerin işlev olarak birbiriyle ilişkilerinin olmayışı, birinin tek şekilli diğerinin çok şekilli olması ve “aile” anlamı veren +gil+’e yalnızca Tü. T. döneminde rastlanmasıyla desteklenmektedir. Bu sebeplerle ekler iki farklı başlık altında incelenecektir.

3.28.1. +gil+: *dedem+gil+*, *turunç+gil+*

3.28.1.a. Kökeni

Deny (1941: 332) +gil+ ekinin *yarınki* vb. örneklerde görülen “+ki” nispet ekinin “ki+l” biçiminde birleşik bir çeşidi olduğunu düşünmektedir.

Gülsevin (2004: 1273) ise +gil+’in bir ek değil ekleşmiş bir edat olduğu görüşündedir. Yazara göre ekin ünlü uyumuna uymaması, üçüncü tekil kişi iyelik ekinin sonra kullanılırken arada zamir n’si kullanılmaması ve vurguyu kendinden önceki heceye atması önceden bir edat olduğunu göstermektedir.

Demirtaş (2006: 72) eklendiği kelimeye “aitlik, mensubiyet” anlamları veren +gil ekinin, +ki aitlik eki ile benzerlik ilgisi kuran +l isimden isim ve sıfat yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğu ihtimali üzerinde durur. Ancak bir kelimenin ekleşmesiyle oluşma ihtimalini daha kuvvetli bulduğunu belirtir.

Ersoy (2007: 22) da Gülsevin’in belirttiği dayanaklara katılmakta ve ekin önceden müstakil bir kelime olduğunu düşünmektedir. Ancak Ersoy’a göre bu müstakil kelime bir edat değil, Çuvaşçada “ev, aile” anlamına gelen *kil* sözcüğüdür. Yazara göre Eski Türkçede kelime başı bazı “t ve k”ler, Çuvaşçada tonsuz şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan bizde “g”li olan ekin Çuvaşçada “k”li olması, iki unsur arasındaki fonetik uyumu açıklamaktadır. Çuvaşçada “+lEr” ekine koşut olan +gil’in muadili “+sem” ekinin Türkçedeki gibi iyelik eklerinden sonra kullanılması da ekler arası bir ilişki olduğuna işaret etmektedir: Çuv. *aça+m+sen+çe* “çocuklarımda”/ Türkçe *babasıgil*.

Zülfikar’ın (1991: 90) “Halk ağzından alınmış olan bu biçim bir ek gibi değerlendirilmiştir.” ifadesinden, ekin önceden bağımsız bir sözcük olduğunu kabul ettiği düşünülmektedir.

Biz de “aile” anlamı veren +gil+ ekinin tarihî dönemlerde müstakil olan bir kelimeden ekleştiği kanaatindeyiz.

3.28.1.b. Biçimi

Tü. T.: “+gil+”

halamgil, *teyzemgil* (Korkmaz, 2014: 129).

Ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına uymadığı görülür.

Veli+gil+ler de didiklenip dursunlar gümrükte (Ağaoğlu, 2011: 23).

3.28.1.c. İşlevi

Tü. T. döneminde kişi adları ve iyelik ekli akrabalık adlarının sonuna gelerek⁴⁵ “aile” anlamı verir: *Ahmetgil, eniştemgil* (Çotuksöken, 2011: 77).

Ekin çoğul eki almış şekli +giller ise bitki ve hayvan adlarından “o türü içeren aile” adlarını türetir: *ananasgiller, ayıgiller* (Korkmaz, 2014: 129).

3.28.2. +GİL+: dört+göl+

3.28.2.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.28.2.b. Biçimi

Gök T.: “+göl+”

başgöl “içerisinde beyaz olan” (Şirin, 2015: 279).

Köl tigin baş+göl boz at binip tegdi

“Köl Tigin alını ak boz atına binip boğa gibi hücum etti.” (Köl T.D136)

E. Uyg. T.: “+göl+”

kırgöl “saçına ak düşmüş, kırçıl” (Elmalı, 2016: 101).

Kara saçımız uçı bölüki kır+göl+at-yuk

“Başımızdaki kara saçımızın ucu, örgüsü kırıştı.” (DKSP 1200).

Kar. T.: “+göl+, +göl+, +göl+”

kırgöl “kırçıl”, *yepgöl* “erguvan rengi”, *törtgöl* “dört köşeli” (Ercilasun-Akko-
yunlu, 2018: 446, 521; Nalbant, 2008: 108).

Arıg can birlä sözläştä kişilärkä başık içindä kır+göl ärkän (KT-SKT 94r/1).

Üç+göl

“Üçgen, üç köşeli olan” (DLT 65).

Tört+göl ew

“Kare biçiminde ev” (DLT 625).

Har. T.: “+göl+”

kırgöl “kırçıl” (Yüce, 2014: 143).

Kır+göl boldı, orta yaşlıg boldı

“(Saçları) kırıştı, orta yaşlı oldu.” (ME 140/6).

Kıp. T.: “+köl+, +köl+, +göl+, +göl+”

törtkil, dörtköl “dört köşeli olan”, *ékkigöl* “iki köşeli olan”, *kırgöl* “kırçıl”
(Güner, 2013: 118; Argunşah-Güner, 2015: 581).

(...) *anıy öze takı gur örgeçlenür takı tört+köl kılınmas* (İMS 242a).

Tört+köl

“Dört köşeli, dörtgen” (CC 37b3).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. An. T.: “+göl+”

kırgöl “kır saçlı, orta yaşlı” (Yavuz, 2017: 172).

Yolda nâgeh ogradı bir kır+göl+a

“Yolda birden orta yaşlı birine rastladı.” (MT 2766).

⁴⁵ Ergin’e (2013: 178) göre ekin iyelik eklerinden sonra kullanılabilesinin nedeni çok işlek olmasıdır.

Osm. T.: “+gil+”

içgil “içeriye müteallik” (Yavuzarslan, 2019: 491).

İç+gil ve içkin (KT-“içgil”).

Tü. T.: “+gül+, +kıl+”

dörtgül, kırkıl “aklı karalı (saç, sakal)” (Ergin, 2013: 178; Bayraktar, 2009: 113).

3.28.2.c. İşlevi

Clauson (2007: 190) “Renkle ilgili isimler yapan bir ektir: *başgil* “kır saçlı”, *yalgil* “beyaz yeleli”. Aynı zamanda sayılara getirilen bir ektir.” açıklamasına yer vermiştir. Erdal da (1991: 98) renk ve geometrik şekillerin adı olan kelimeler türettiğine yer verir. **Gök T.** döneminde “belirtilen rengi bulundurma” anlamı verir: *başgil* “kır saçlı”, *yalgil* “beyaz yeleli” (Clauson, 2007: 190; Şirin, 2015: 279). **E. Uyg. T.**nde “renk, biçim” anlamı verir: *kırgıl* “saçına ak düşmüş, kırçıl”, *targıl öküz* “çizgili, benekli öküz” (Elmalı, 2016: 101; Ölmez, 2017: 253). **Kar. T.** döneminde renk isimlerine “benzerlik, yakınlık” anlamı kazandırır: *kızgil* “kırmızımsı”, *yepgil* “morumsu renk”. Sayı adlarından sonra gelerek “kaç köşeli, kaç kenarlı şekil” olduğu hakkında bilgi verir: *üçgül* “üç köşeli”, *dörtgil* “dört köşeli” (Atalay, 1942: 143; Nalbant, 2008: 108; Taş, 2015: 40). **Har. T.**nde özellikle saç, yele renkleriyle ilgili “küçültme, benzerlik, yakınlık” ilişkisi kurar: *kırgıl* “kırçıl”, *balgil (saç)* “koyu kızıl (saç)” (Yüce, 2014: 143; Karagözlü, 2018: 193). **Kıp. T.** renk adlarına “az miktarda bulundurma” anlamı yükler: *kırgıl*. “Şekillerin kenar sayısını” gösteren adlar türetir: *dörtgil* “dört kenarlı”, *ikkigül* “iki kenarlı (Güner, 2013: 118; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325). **E. An. T.** döneminde “durum” bildiren sözcükler türetir: *kırgıl* “kır saçlı, orta yaşlı” (Yavuz, 2017: 172). **Osm. T.** döneminde “ilişkililik” anlamı kazandırır: *içgil* “iç ile ilgili, derunî” (Yavuzarslan, 2019: 491). **Tü. T.**nde sayı adlarından sonra gelerek “kenar, köşe sayısı” ifade eden isimler yapar: *dörtgül* “dört köşeli”. Renkle ilgili özellik bildiren sözcükler oluşturur: *kırkıl* “aklı karalı (saç, sakal)” (Ergin, 2013: 178; Bayraktar, 2009: 113).

3.29. +gü+: öz+gü+, bel+gi+

3.29.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.29.b. Biçimi

Gök T.: “+gu+, +gü+”

başgu “baş akıtmalı, boz at”, *edgü* “iyi” (Tekin, 2014: 127; User, 2009: 163).

Kül tig(i)n b(a)ş+gu boz (a)t bin(i)p t(e)gdi

“Kül Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti.” (Kül T.D37).

[(A)lt]mış (ä)r (a)d(a)ş(i)η(i)z il(i)g (ä)r (ä)d+gü (ä)ş(i)η(i)z öz(ü)ηin (e)liη(i)z
 “Altmış er yoldaşınız, elli er dostunuz, kendinizi ülkeniz (...)” (Açurı S2).

E. Uyg. T.: “+gü+”

nägü “ne ola ki” (Hamilton, 2015: 204).

Oğrı tep tedükünüz nā+gü ol öz eçināz erti

“Sizin hırsız dediğini ne ola ki? O sizin öz ağabeyinizdi.” (İKP LIX).

Kar. T.: “+gu+, +gü+”

karagu “kör”, *küzgü* “ayna” (Arat, 1951: 41).

Bilgisiz kara+gu turur belgölüg

“Bilgisiz kördür, besbelli.” (KB 165).

Toguglı ölür kör kalır bel+gü söz, sözün edgü sözle özün ölgüsüz

“Bak, doğan ölür; ondan, eser olarak, söz kalır; sözünü iyi söyle, ölümsüz olursun.” (KB 180).

Har. T.: “+gu+, +gü+”

kırgu “kartalgillerden, atmaca”, *edgü* “iyilik” (Eckmann, 2014: 201; Karagözlü, 2018: 291).

(...) *yer astıdın aşaga kara+η+gu+ga Siccin tep ayturlar*

“(...) yerin altındaki karanlığa Siccin diye hitap ederler.” (NF 402/12).

Köz+gü

“Ayna” (İML 138A).

Kıp. T.: “+gı+, +gi+, +gu+, +gü+”

ķaraŋgi “karanlık”, *tizgi* “diz”, *ķaraŋgu* “karanlık”, *küzgü* “ayna” (Güner, 2013: 119).

(...) *dagı iman ehlin kara+η+gu+luk+dan çıkarıp aydınlıkka kitürüp cennetde hak didarına müşahade kılmaga sebep bolurlar* (GT 151/1-2).

(...) *közsüzler mahallesinde köz+gü+çi+lik itmek* (GT 109/5).

Çağ. T.: “+gu+, +gü+, +kü+”

kırgu “atmacaya benzer bir kuş”, *közgü* “ayna”, *üçkü* “bağırsak” (Eraslan, 2015: 206; Turan, 2019: 33, 93).

Kır+gu paygu başe şikere pes bedan öldürdi goşt (NK 98a).

Manzur yüzi allıda köz+gü reşkidin piç ü tabı ve könlide ol kuyaş tabıdın zerredik ıztırabı izharı

“Sevgilinin yüzü karşısındaki aynayı kıskanmasından duyduğu ıztırabı ve gönlünde o güneş (sevgili) parlaklığından zerre gibi ıztırabını izhar etmesi” (MN T212).

Üç+kü rude ülgü mizan közgü başed ayine (NK 97b).

E. An. T.: “+gu+, +gü+, +ku+”

karaguluk “körlük”, *gözgü*, *karanku* “karanlık” (Ergin, 2018: 103; Canpolat-Önler, 2016: 149; Ersoy-Ay, 2017: 72).

(...) *göze çekseler göz kara+gu+lıg+ın giderür* (EM P19a9).

Elüne göz+gü al bakın yüzün alnuş safasına (HDD 30a2).

Kara+n+ku ahşam olanda kaygulu çoban (...) digil maña (DK D47/5).

Osm. T.: “+gı+, +gü+”

gözgi/ gözgü “ayna” (Yavuzarslan, 2019: 401).

Göz+gi (KT- “gözgi”)

Göz+gü (KT- “gözgü”).

Tü. T.: “+gi+, +gu+, +gü+, +k1+”

belgi, zorgu, özgü, dışkı (Hatiboğlu, 1974: 65; Şakar, 2015: 1812).

Oyunlarımız halkımıza öz+gü yaşam biçimi ve adetlere göre şekilleniyordu (Akın, 2004: 143).

Dönemde ekin az ve yaygınlığı düşük sözcüklerde görülüyor olması, araştırmacıların [Ergin (2013), Korkmaz (2014), Banguoğlu (2007), Gencan (2007), Karaağaç (2013), Eker (2006), Adalı (2004), Çotuksöken (2011)] ilgili eke eserlerinde yer vermemesine sebep olmuştur. Atalay (1942: 140) “-gu” eki içerisinde *karağ* “göz” sözcüğünden türediğini belirttiği *kargu* “düşmanın geldiğini haber vermek için üzerinde ateş yakılan tepe, hüyük” sözcüğünü incelemiştir. Hatiboğlu (1974: 65) her ne kadar “-gı [-gu, -gü ...]” başlığı altında yalnızca fiilden isim yapan eki ele alsa da ek içerisinde “*özgü* sözcüğü, ad köküne ‘-gü’ ekinin getirilmesiyle kurulmuştur.” dipnotuna yer vermiştir.

3.29.c. İşlevi

Eski Türkçe dönemi için ekin görevleri şu şekilde belirlenmiştir:

Clauson (2007: 186) eki, 8. yüzyıldan önce kullanılan ekler arasında incelemiş, işlek olmadığını belirttiği -gu, -gü ekinin soyut isimler türettiğine yer vermiştir: *enç* “barışçıl” > *ençgü* “barış”.

Gabain’in (2007: 44) de verdiği örneklerle bakarak ekin aynı işlevine değindiği görülür: *inçkü* “huzur, sulh” (<inç “huzur, sulh”+ kü), *esengü* “sağlamlık, sıhhat, afiyet” (<esen “sağlıkla, afiyetle”+ gü), *mençigü* “mutluluk” (<mençi “mut, saadet”+ gü).

Şakar (2015: 1807-1811) +gu, +gü Eki ve İşlevleri adlı makalesinde ekin görevlerini şu şekilde ele almıştır⁴⁶: 1. Durum, olgu veya nitelik adları türetir: *edgü* “iyi, güzel”, *esengü* “sağlamlık, sıhhat, afiyet”, *karangu* “karanlık”. 2. Alet, eşya, malzeme ve madde isimleri türetir: *kavkı* “kabuk”, *közü-gözü* “ayna”, *dışkı*. 3. İnsan veya hayvan vücuduyla ilgili uzuv adları ve bunlara ait fiziksel özellikleri belirten kelimeler türetir: *başgu* “alın beyaz akıtmalı”, *eyegü* “eye kemiği, kaburga”, *kamçıgu* “dudaklarda ve parmakların arasında zonklama, kaşınma ve ateşle beliren sivilce”. 4. Doğa, iklim veya çevre ile ilgili adlar türetir: *karagu* “karanlık, ışıksızlık”. 5. Hastalık, noksanlık, kusur bildiren adlar türetir: *karagu* “kör”, *kekegü* “kekeme”. 6. Soru adları türetir: *negü* “ne, nasıl, niçin”. 7. Gibilik, benzerlik, eşitlik bildiren adlar türetir: *azırgu* “azca”, *bugragu* “erkek deve gibi”. 8. Belirleme, ayırt etme, sınırlama ifade eden adlar türetir: *belgü* “işaret, iz, nişan, alamet”, *özgü* “kendisine mahsus”. 9. Renk bildiren adlar türetir: *çilgü at* “al at”, *karagu* “siyah, kara”.

Gök T. döneminde sıfatlar oluşturur: *başgu* “başı akıtmalı, boz at”, *edgü* “iyi” (Tekin, 2014: 127; User, 2009: 163). **E. Uyg. T.**nde kök durumundaki ismin anlamını kuvvetlendirir, pekiştirir: *esringü* “alaca” (<esri “renkli”+ gü). Soru ifadesi taşıyan

⁴⁶ Şakar makalesinde +gu, +agu ve +agut eklerini birlikte ele almış ve ilgili eklerin görevlerini 15 maddede toplamıştır. Ancak çalışmamızda, günümüz Türkçesinde +agut eki kullanılmadığından incelenmemiş, +agu eki ise farklı bir başlık altında değerlendirildiği için bu bölümde yalnızca 9 maddeye yer verilmiştir.

sözcükler yapar: *nägü* “ne ola ki”. Sıfat türünde kelimeler türetir: *edgü* “iyi” (Hamilton, 2015: 204; Elmalı, 2016: 60). **Kar. T.** döneminde, “durum” bildiren isimler yapar: *karagu* “kör”. Alet-eşya isimleri oluşturur: *sıbzgu* “düdük, boru” [*<*subı* “uzun ve sivri nesne (yuvarlak olmayan)+z+gu]. Varlık ve maddelerin renklerini ifade eden sözcüklerde görülür: *çilgü* (*at*) “kızıl, doru (*at*)”, *karagu* “karaboya (sülfürik asit)”. Soru sözcükleriyle kalıplaşarak soru zarfları türetir: *nägü* “nasıl?, niçin?” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 625, 685; Dilaçar, 2016: 83; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1233; Kök, 2004: 509). **Har. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler yapar: *karangu* “karanlık”. Soyut isimler oluşturur: *edgü* “iyilik”. Renk adlarından sonra gelerek hayvan isimleri türetir: *kırgu* “atmaca”. Eşya ismi türetme göreviyle *közü* “ayna” adında görülür (Eckmann, 2014: 2, 201; Karagözlü, 2018: 139). **Kıp. T.** döneminde soyut isimler yapar: *edgü* “iyilik, merhamet”. Eşya isimleri oluşturur: *küzgü* “ayna”, *sıbzgu* “uzun düdük” (Toparlı, 2017: 137; Argunşah-Güner, 2015: 522; Mohammad, 2018: 48). **Çağ. T.** döneminde hayvan isimleri türetir: *kırgu* “atmacaya benzer bir kuş”. Eşya adları yapar: *közü* “ayna”. Organ isimleri meydana getirir: *üçkü* “bağırsak” (Turan, 2019: 84, 93). **E. An. T.**nde hastalık isimleri yapar: (*göz*) *karagulu* “körlük”. Renk isimleri oluşturur: *kızgu* “kızıl, pembe” (Canpolat-Önler, 2016: 33; Yılmaz vd., 2013: 942). **Osm. T.**nde eşya adları oluşturur: *gözü* “ayna” (Yavuzarslan, 2019: 401). **Tü. T.** dönemi için Şakar’ın (2015: 1812) makalesinde yer verdiği, bu ekle türemiş ve *Güncel Türkçe Sözlük*’te yer alan *gözü* “ayna”, *kavkı* “kabuk”, *dışkı*, *belgi*, *özgü*, *zorgu* “kişinin eğilimi ve isteğine uymayan iş ve davranışlara zorlanması veya bu özellikteki davranışları göstermesi” sözcüklerinde sırasıyla “eşya adı türetme, varlık-madde adı türetme, anlamı pekiştirme ve “yapma, etme” bildiren adlar” türetme görevinde bulunduğu görülmektedir.

3.30. +gür+: *öz+gür+*

3.30.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.30.b. Biçimi

Ekin kullanımına Türkçenin tarihî dönemlerinde rastlanmamıştır.

Tü. T.: “+gür+”

özgür (Uzun, 2016: 154).

3.30.c. İşlevi

Tü. T. için kullanıldığı tek sözcükte addan sıfat türünde sözcük türettiği görülür: *özgür* (Uzun, 2016: 154).

3.31. +(I)k+: *top+uk+*, *bebe+k+*

3.31.a. Kökeni

Kökeni hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.31.b. Biçimi

Ekin ele alınışında, işlev ve biçim bakımından benzer olan +ak+ ile +ık+ eklerini birlikte incelemek ve ayrı ayrı ele almak üzere iki yaklaşım mevcuttur.

Gabain (2007: 45) ET dönemi için eki +k, +k başlığı altında incelemiş, *ögük* “annecik” (<ög “anne”+ ük), *yulak* “küçük dere” (<yul “çay, dere”+ ak), *çöbik* “çöp, bulanıklık” (<çöp “çöp ve benzerleri”+ ik) örneklerine yer vermiştir. Gabain’in iki biçimi bir arada ele aldığı görülür.

Erdal’a (1990: 43) göre +Ak+ ve +Ik+ ekleri birbirinden farklı eklerdir. Bu farklılığı; +Ak+’ın çoğunlukla organ adları oluşturmaması, +Ik+’ın ise *topuk* dışında organ adlarında görülmemesiyle açıklar.

Çalışmamızda Erdal’ın yaklaşımı benimsenmiş olup ilgili ekler birbirinden bağımsız olarak ele alınacaktır.

Gök T.: “+ük+”

ögük “annecik” (<ög “anne”+ ük) (Bang, 1980: 56).

E. Uyg. T.: “+ık+, +ik+, +ük+”

çıpık “ince dal”, *çöpik* “bulanık, kirli”, *ögük* “annecik” (<ög “anne”+cik) (Erdal, 1990: 43; Şen, 2017: 59).

Huanıñ çıp+ık+ı teg

“Çiçeğin dalı gibi” (DSKP 2180).

(...) *bu muntag biş çöb+ık bulganyuk iritmiş kışga özte*

“(...)Bu böyle beş kötü, iğrenç, kısa hayatta (...)” (Maitr 9/23-25).

Amraq ög+ük+üm yer tañrı törimişta barü

“Sevgili yavrum yer ve gök yaratıldığından beri (...)” (İKP V).

Kar. T.: “+k+, +ık+, +ik+, +uk+”

karak “göz bebeği”, *topık* “top”, *çöpik* “meyve çöpü”, *tumşuk* “gaga” (<tumuş+ uk) (Erdal, 1990: 43; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 382; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 59; Taş, 2015: 41).

Tünerdi yarumaz körügli kara+k

“Gören göz bebeğim karardı, parlamaz oldu.” (KB 374).

Top+ık yuwuldı

“Top yuvarlandı.” (DLT 478).

Çöp+ık

“Meyve yendikten sonra atılan şey, çer çöp” (DLT 318).

(...) *suw türtüñläär başlarıñızka adaklarıñızka ekki top+uk+lar+ga tegi* (KT-SKT 80v/6).

Har. T.: “+k+, +uk+, +ük+, +ug+”

ortak, topuk, yüzük, topug “diz kapağı” (Toparlı-Argunşah, 2018: 52; Eckmann, 2014: 57; Karagözlü, 2018: 114).

Kahır kıl ana şeytan orta+k+ı ol

“Ona kahret çünkü o şeytanın ortağıdır.” (MM 319).

Top+ug

“Diz kapağı” (İML 118A).

Peygambar ‘as buyurdu kim bir kümüş yüz+ük qıldurunlar

“Peygamber, bir gümüş yüzük yapılmasını buyurdu.” (NF 77/16).

Kıp. T.: “+k+, +ık+, +uk+, +ük+”

ortak, çıkırık (<çıkır “çıkırık”+ ık), *topuk, yüzük* (Güner, 2013: 119; Hacıeminoğlu, 2000: 183; Toparlı, 2017: 189, 249).

İrür ol kim yaratgan orta+g+ı yok (HŞ 44).

(...) *yā çık(ı)r+ık birle içse anıñ içinde ‘öşrniñ buçuğun birgey.* (İM 255b)

(...) *meger kim tapmasa iki na’l iki etüğini keskey iki top+uk+dan aşagarak*

“(...) eğer kişi iki ayakkabı bulamazsa iki eteğini topuklarından daha aşağısından kessin.” (İMS 305a).

(...) *barmakında yüz+ük bolsa anıñ içinde bir nerse bolsa Kur’an’dan*

“(...) parmağındaki yüzükte Kuran’dan bir parça olsa.” (İMS 104b).

Çağ. T.: “+k+, +uk+, +ük+”

ortak, azuk “çok az, azcık”, *tütük* “düdük” (Argunşah, 2014: 104; Turan, 2019: 32).

Tili köñli savga orta+k (...) (ŞHD 119b1).

Salgu felañen est u tüt+ük ne uzak dur (NK 100b).

E. An. T.: “+k+, +ık+, +uk+, +ük+”

bebek, çubık “çubuk”, *topuk, yüzük* (Ergin, 2018: 79; Yavuz, 2017: 90).

Orta+k+lar siz bilürken dahı eger şek eyleseñüz biz indürgen kitāba (...)

“İnananlar eğer bildiğiniz hâlde bize indirilen kitaptan şüphe ederseniz (...)” (SKT 5).

(...) *murassa’ ola dürlü cevherile ve müşebbek ola altun gümüş çub+ıg+ıla* (KE 488/11).

Top+uğ+u+n+da sarmaşanda kara saçlum (DK D12 V7).

Bir yüz+ük kaşından idi pâydar (MT 1450).

Osm. T.: “+k+, +ık+, +uk+, +ük+”

ortak, belik “işaret, alamet”, *topuk, özü* “iç, çekirdek, ilik” (Bang, 1980: 56; Tatçı, 1998: 118; Karabacak, 2002: 61; Hengirmen, 1983: 123).

Yig olur şeksüz orta+k+luk öküzden (PN 429).

Gam okları toptoluyam nitekim bel+ik (MU 158/4).

Top+uğ+a çıkmayan çaylar deniz ile savaş ider (YED 80/1).

Âsâdûn: Ar. neba. Çoban düd+üğ+ü (KT- “âsâdûn”).

Tü. T.: “+k+, +uk+”

bebek, topuk (Ergin, 2013: 177).

Bir de süslü bebe+k+ler getir (Akın, 2004: 71).

Ak baldır, kızıl top+uk (...) (Atılğan, 2019: 122).

3.31.c. İşlevi⁴⁷

Ekin tüm dönemlerdeki ortak işlevi “benzerlik, küçültme” anlamı vermektir (Ergin, 2013: 177; Gülensoy, 2010: 526; Eker, 2006: 351; Karaağaç, 2013: 267). Bu anlam özelliklerine bağlı olarak organ adlarında kullanıldığı görülür. *Ortak*

⁴⁷ Gencan (2007), Hatiboğlu (1974), Banguoğlu (2007) ve Adalı (2004) +ık+ ekine yer vermemişlerdir. Gülensoy (2010: 526) ise +k+; ak+, +ek+ eklerini işlevleri aynı olan iki farklı ek olarak değerlendirmiştir.

sözcüğünde ise “birliktelik” anlamı kazandırmaktadır. **Gök T.:** *ögük* “annecik” (Bang, 1980: 56). **E. Uyg. T.:** *çıpık* “ince dal”, *topık* “topuk” (Erdal, 1990: 43; Şen, 2017: 59). **Kar. T.:** *topık*, *butık* “budak” (Taş, 2015: 41). **Har. T.:** *ortak*, *topuk* (Toparlı-Arğunşah, 2018: 52). **Kıp. T.:** *topuk*. Alet, eşya isimleri türetir: *yüzük*, *çıkırık* (Güner, 2013: 119; Toparlı, 2017: 189). **Çağ. T.:** *azuk* “çok az, azcık”, *ortak* (Arğunşah, 2014: 104). **E. An. T.:** *bebek*, *topuk*, *kavuk* “mesane, idrar torbası”. Eşya isimlerinde görülür: *düdük*, *yüzük*. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *kovuk* “boş” (Yılmaz vd., 2013: 756, 953; Ergin, 2018: 79; Canpolat-Önler, 2016: 48). **Osm. T.** döneminde vücudun bölümlerini gösteren adlar yapar: *topuk*. Eşya isimleri meydana getirir: *kovuk*, *düdük*. Ancak *belik* “alamet, işaret” (<bel “işaret”+ ik) sözcüğünde, anlamda büyük bir değişiklik yapmadığı görülür (Karabacak, 2002: 61, Hengirmen, 1983: 121; Tatcı, 1998: 118; Yavuzarslan, 2019: 69). **Tü. T.** *bebek*, *topuk* (Ergin, 2013: 177). Ancak Korkmaz (2014: 129) bu işlevlerden farklı olarak +Ik+ başlığı altında yansıma köklerden sonra gelen +Ik+ ekine yer vermiştir: *gıcırık*, *kıtırık*, *çıkırık*.

3.32. +Il+: *kum+ul+*, *tek+il+*

3.32.a. Kökeni

Ekin kökeniyle ilgili görüşlerin temelde ikiye ayrıldığı görülmektedir. Birinci görüşe göre ek, Türkçenin öz varlığında mevcut olmayıp Fransızcadan dilimize geçmiş bir ektir. İkinci görüşe göre, +(I)l geçmiş dönemlerden beri kullanılagelen Türkçenin kendi varlığı içerisinde yer almaktadır. Ancak bu görüşte toplanan araştırmacılar, ekin hangi biçimden geliştiği noktasında ayrılmaktadır.

Bang (1980: 67), Gabain (1974: 51, 55), Ergin (2013: 177) ve Gülensoy (2010: 527) ekin +sıl, +sil ekinden geldiğini düşünmektedirler. Bang’a göre *keç-çe> keçe* sözcüğünde olduğu gibi *yaş-sıl> yaşşıl> yaşıl*, *kız-sıl> kızzıl> kızıl* sözcüklerinde de çift ünsüzler tek sese dönüşmüştür. İncelememizde +Il+ ekinin +sıl+’dan geliştiği görüşü desteklenmektedir.

Ediskun (1966: 1017) +(I)l+ ekinin Türkçenin kendi ürünü olduğunu belirtir. Yazar, Türkçede pek çok ekte “g, k, v”nin düşebildiğini söyleyerek +(I)l+ ekinin eski dönemlerde kullanılan +vul+ ve +gil+ eklerinden geliştiğini ileri sürmektedir. Düşüncelerini *Divanu Lügat-it Türk*’te geçen *baş+gıl> başıl* “tepesinde beyazı bulunan”, *yası+ul> yasıl* “yassı, yayvan” sözcükleri ile örneklemektedir.

Banguoğlu (2007: 177) ET döneminde görülen “+il” ekinin aynı lehçede görülen “+gil” ekinden gelme ihtimali üzerinde durur.

Korkmaz (2005: 136-137) ekin +gıl+, +gil+’den geliştiği görüşüne karşı çıkar. Özellikle *üçgül*, *törtgil* örneklerinde olduğu gibi beraberlik bildiren bu ekin, +l+ ile yalnızca görünüş benzerliği taşıdığını belirtir. Yazara göre Türkçedeki -l eki Moğolcadan dilimize geçmiş olup fiilden isim türetme işlevindedir: *ükü+l* “ölüm” (<ükü- “ölmek”+l). İsimden isim türeten +al, +el, +l (*ulus+al*, *doğa+l*) ekleri ise Fransızca *original*, *culturel* gibi örneklerden ödünçleme yoluyla dilimize girmiş yabancı kaynaklı eklerdir.

Eker (2006: 351) ekin kökeninin *yaş+sıl> yaşıl> yeşil* gelişimine dayandığı görüşünü kabul etmemekte, ekin en eski dönemlerden bu yana +l şeklinde olduğunu belirtmektedir.

Karagözlü (2018: 193) ekin, yine renk isimleri türeten +gIl+ ekinden gelişmiş olduğunu düşünmektedir.

3.32.b. Biçimi

Gök T.: “+ıl+”

kızıl (Tekin, 2003: 83).

(...) *kız+(ı)l k(a)n(i)m tök(ü)ti k(a)ra t(ä)r(i)m yüg(ü)rt(i)* (T 51-52).

E. Uyg. T.: “+ıl+”

kızıl (Eraslan, 2012: 98).

Tolp etözleri örtenip kök kız+ıl yürüñ yalınlar tarmutlug saçılı ünerler

“Bütün vücutlarından mavi, kırmızı, beyaz alevler her yöne dağılarak fışkırırlar.” (DSKP 738-740).

Kar. T.: “+ıl+, +ül+”

kızıl, böğrül “böğrü ak olan at” (Nalbant, 2008: 108; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

Seyr ister mi bülbül açılıbdır kız+ıl gül (DH H62).

Bög(ü)r+ül

“Böğrü beyaz olan at” (DLT 141).

Har. T.: “+ıl+, +ıl+”

ögdül “övülmeye değer”, *yaşıl* (Kalsın, 2013: 81).

Toparlı-Argunşah (2018: 52) *ogul* (<ok+ul) sözcüğünde de ilgili ekin olduğunu kabul etmektedirler.

Ög-dü+ıl buldı anı

“Onu, övülmeye değer buldu.” (ME 8/8).

Ak kızgıt boldı, karuşturıldı ak kız+ıl+lık+ga karıldı

“Beyaz kızılaştı, beyaz ve kızıl karıştırıldı, karıldı.” (ME 4/4).

Kıp. T.: “+ıl+, +ıl+”

kızıl, yaşıl-yeşil (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Güner, 2013: 120; Kalsın, 2013: 81).

Yaş+ıl çimgen öze hoş otururlar

“Yeşil çimen üzerinde hoş otururlar.” (HŞ 557).

Çağ. T.: “+ıl+, +ıl+”

yaşıl, yeşil (Argunşah, 2014: 104; Şavk, 2011: 350).

Yeş+ıl kız+ıl gaye geldiğini reyâhînüñ (...)

“Reyhanların yeşil ve kızıla döndüğünü (...)” (AD XXXIX/6).

E. An. T.: “+ıl+, +ıl+, +ıl+, +ül+”

tepel “alında beyaz leke olan hayvan”, *kızıl, yeşil, dördül* “dört köşeli” (Ergin, 2018: 434; Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54; Yılmaz vd., 2013: 749).

Tepe+ıl kaşga aygırına Tundar bindi.

“Tundar, alını beyaz, erkek atına bindi.” (DK D37)

Kız+ıl birinci yumadın bişürseler kabz eder (EM P10a2).

Ağzı tolu şekker ü tonı yeş+ıl (MT 17).

İbnü 'Abbas eyitdi adem başınca bir dörd+ül ve yeyni taşıdı (KE 508/12).

Osm. T.: “+ıl+, +ul+”

kızıl, usul (Kartallıoğlu, 2011: 492; Hengirmen, 1983: 127).

Câhile söylemen kız+ıl pûl eyler (YED 95/13).

Güc itmek olmaz us+ıl+a karındaş (PN 483).

Tü. T.: “+ıl+, +ıl+, +ıl+, +ul+, +ül+”

özgül, tekil, bağıl, çoğul, dördül (Korkmaz, 2014: 130; Çotuksöken, 2011: 92).

Halkı ikinci kurtuluş savaşına sokan biz değil, nesne+l koşullardır (...) (Erbil, 2019: 164).

Nerede bir yaban+ıl “hayıt” ya da başka çalı görürsem (...) (Kabağağaçlı, 2014: 226).

Bu arabadan kimselere duyuramayacağı, tek+ıl özlemlerle dolu şarkılar zinciri, bir şerit halinde dağılıyor (Ağaoğlu, 2011: 359).

3.32.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde renk adları türettiği görülür. **Gök T.:** *yaşıl* “yeşil” (<yāş “yaş, taze”+ ıl), *kızıl* “kızıl” (<kız “sıcak”+ ıl) (Tekin, 2003: 83). **E. Uyg. T.:** *yaşıl, kızıl* (Eraslan, 2012: 98). **Kar. T.:** *kızıl, yaşıl*. Bu dönemde, “içerisinde o rengi barındıran” anlamı da verir: *başıl* (koy) tepesinde “beyazı bulunan koyun”, *bögrül* (at) “böğrü beyaz olan at” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Nalbant, 2008: 108). **Har. T.:** *kızıl, yaşıl*. Sözcüğe “pekiştirme” anlamı verir: *ödgül* “övmeye değer” (Kalsın, 2013: 81). **Kıp. T.:** *kızıl, yaşıl-yeşil*. Döneme ait *Nisâb-ı Kutbiyye* adlı eserde *kızıl* sözcüğü “altın sikke” anlamı taşımaktadır (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Güner, 2013: 120). **Çağ. T.:** *yaşıl, kızıl* (Argunşah, 2014: 104). **E. An. T.:** *yaşıl, kızıl* (Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54; Yılmaz vd., 2013: 315). **Osm. T.:** *yaşıl, kızıl*. Bu dönemde renk adı dışında *usul* sözcüğünde görülür (Kartallıoğlu, 2011: 492; Hengirmen, 1983: 234, 127). **Tü. T.:** *kızıl*. Renk adı türetmenin yanında “sayısal nicelik” bildiren sözcükler yapar: *tekil, çoğul*. “Bir arazinin yapısal özelliğini” belirten coğrafi terimler türetir: *kumul, buzul*. Kök durumdaki sözcük ile “ilgililik, o özelliği taşıma” anlamları verir: *doğal, nesnel, eril* (Eker, 2006: 351; Çotuksöken, 2011: 92).

Boz (2014: 81) bu ek içerisinde yansıma köklerden türeyen sözcükleri de incelemiştir: *şırıl, gürül*. Ancak Korkmaz (2005: 136) yansıma sözcüklerin özel bir yapısı olduğunu ve buradaki “l”lerin ses taklidini güçlendirici bir unsur olarak görev yaptığını belirterek bu ek içerisinde yer verilmemesi gerektiğini savunur.

3.33. +(I)mtırak⁴⁸: *acı+mtırak+*, *mor+umtırak+*

3.33.a. Kökeni

Bang (1980: 68) ekin renk adları dışında (*sarımtrak*, *yeşilimtirek*) bir de *ekşimtrak* “ekşimtrak” gibi renk ismi olmayan köklere de gelmesinin Moğolcadaki “-btur” ile ilişkisini gösterdiğini iddia eder: *ulagan* “kırmızı”> *ulabtur* “kırmızımsı”.

Kononov (1968: 83) *İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri* adlı çalışmasında “...*kız-ıl-ım-tı-rak* (>-r+k: -l+k) kelimesinde dört veya beş küçültme eki var.” ifadesine yer vermiştir. Bu ifadeye göre Kononov’un, +(I)mtırak+ ekini birleşik bir ek olarak gördüğü ve bu ekleri küçültme eki olarak kabul ettiği görülür.

Ergin (2013: 172), Banguoğlu (2007: 180), Korkmaz (2014: 139) ve Gülensoy (2010: 525) ekin uzunluğu sebebiyle birleşik yapılabileceğini belirtirler. Yazarlara göre ek, “benzerlik” anlamı vermek için kullanılan +(I)mtı+, (I)mtık+ ekleri ile “karşılaştırma” ifade eden +rAk+ ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Tezimizde bu görüş benimsenmektedir.

Elöve, Deny’nin *Türk Dil Bilgisi* (2012: 298) adlı eserinin dipnotunda Türkçede yan yana gelen iki ünsüzün söylenme zorluğunu belirterek ekin aslının +tırak+, +tirek+ olması gerektiğini belirtir. Bu şekilde oluşan +ımtırak+, +imtirek+ ekleri ise n>m gelişimi sonucu +ıntırak+, +intirek+’ten doğmuştur. Elöve’ye göre ek, +n>+m araç-birliktelik eki ile *turak* “Çağt.: türemek, meydana gelmek” sıfat-fiilinden oluşmaktadır: *beyazım+trak* “beyaz ile meydana gelmiş”.

3.33.b. Biçimi

Har. T.ne kadar olan dönemlerde ilgili eke rastlanmamıştır⁴⁹.

Har. T.: “+mtul+”

karamtul “siyaha yakın” (Eckmann, 2014: 11). Bu ek, dönemde tek bir sözcükte örneklenmektedir.

Kara boldı, kara+mtul boldı

“Siyah oldu, siyahımsı oldu.” (ME 164/4).

Kıp. T.nde ilgili eke rastlanmamıştır.

Çağ. T.: +(I)mrak+ ekini oluşturan +mtul+, +ımtul+, +ümtül+ ekleri (*karamtul*, *kızumtul*, *kökümtül*) ile +rAk ayrı ayrı kullanılmıştır (Eckmann, 2005: 47).

E. An. T.: Bu dönemde +(I)mrak+ eki henüz oluşmamış ancak +(I)mtı (*karamtı*) ve +rAk (*tatlurak*) ekleri birbirinden bağımsız şekilde kullanılmıştır (Küçük, 2010: 568).

Osm. T.: “+imtrek+, +ımtırak+, +mtrek+, +mtırak+, +umtırak+”

yeşilimtrek, *siyahımtırak*, *ekşimtrek*, *acımtrak*, *bozumtırak* (Deny, 2012: 299; Güftâ, 2018: 113). Bu dönemde yalnızca *Kamus-ı Türkî*’de görülen *gögümtül* “mavice, mavimsi” sözcüğünde +ümtül+ biçiminde yer almaktadır (Yavuzarslan, 2019: 392).

⁴⁸ Ekin yapım ekliği konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Gencan (1979: 183), Hatiboğlu (1969: 60), Koç (1992: 184) ve Vardar (1998: 148) “küçültme eki” olarak ele almıştır. Ancak Özçelik (2004: 153) ekin “küçültme eki” olarak adlandırılmasına karşı çıkar. Bu adlandırmanın ekin anlam alanını daralttığını ifade ederek ekin öncelikle “benzetme” ilgisi kurduğunu savunmaktadır. Delice (2000: 232-233) eki “nitelik dereceliyici kategorisi” içinde incelerken Gülsevin (2004: 1267-1283) de benzer şekilde “nitelik dengeleyici kategorisi” başlığı altında ele almıştır.

⁴⁹ Eki oluşturan +rAk eki, ekin kendi bölümünde incelendiğinden +(I)mrak+ başlığında üzerinde durulmayacaktır.

Abanî: İpekten sarı+mtırak dallarla işlenmiş bir nevi kumaş (...) (KT- “abanî”).

(...) badem cinsinden yeşil+imtırak leziz bir lübbü vardır (KT- “fıstık”).

Tü. T.: “+mtırak+, +ımtırak+, +imtırak+, +umtırak+”

sarımtrak, kızılımtrak, yeşilimtrak, morumtrak (Banguoğlu, 2007: 180).

Ek, ünlü uyumuna uymayıp daima kalın ünlülü olarak kalmaktadır. Ancak ünsüzle biten sözcüklerde araya giren yardımcı ünlünün kalınlık-incelik uyumuna uyduğu görülür.

Banguoğlu (1957: 15-16) ekin fonetik değişimi için şunları söylemektedir: “-imtrak eki yakın zamanlarda iki türlü fonetik değişikliğe uğramış görünüyor: “Orta hece vokali düşmüştür (...) acımtırak, kırmızımtırak. 2) Bu vokal düşmesi neticesinde trak hecesi vokal uyumu kanunundan çıkmıştır.”

Kapısının önünde, kederli, mavi+mtırak ışıyla bir lüks lambası yanıyor, bir tek lüks lambası (Hikmet, 2011: 58).

O deniz sütü kimi gece Akdeniz’de yakılan kükürt gibi mavi ve yeşil+imtırak, kimi gece de turuncu ve kızıl parlar (Kabağağaçlı, 2014: 210).

3.33.c. İşlevi

Har. T. döneminde +mtul+ eki, renk adlarından “benzerlik” bildiren sıfatlar türetmek için kullanılmıştır: *karamtul* “siyaha yakın” (Kalsın, 2013: 89). Henüz +mtul+ ile birleşmemiş olan +rak eki sözcüklere “daha” anlamı vermek üzere kullanılmaktadır: *artuğrak* “daha fazla”, *yakınrak* “daha yakın” (Kalsın, 2013: 90). **Çağ. T.**nde ekin birinci bölümünü oluşturan +mtUl+ eki, renk adlarına gelerek “benzerlik” anlamı verir: *yaşımtul* “yeşilimsi, yeşilimtrak”, *sarımtul* “sarımtrak, sarımsı” (Eckmann, 2005: 47). **E. An. T.** döneminde +(I)mtırAk+ ekini oluşturduğu savunulan +(I)mtı ve +rAk eklerine ayrı ayrı örneklerde rastlanmaktadır. Buna göre +(I)mtırak+ ekinin ilk kısmını temsil eden +(I)mtı+ eki *karamtı* “siyaha benzer” örneğinde görüldüğü gibi “yakınlık, gibilik” anlamı vermektedir (Küçük, 2010: 568). “Karşılaştırma, yakınlık” anlamı veren +rAk+ eki; dönemde çok çeşitli mahiyette sözcüğe gelebilen işlek bir ektir: *katırak, eksükre* (Gülsevin, 2011: 119; Küçük, 2010: 568). **Osm. T.**nde ek “benzerlik, yakınlık” anlamı verse de geldiği sözcükler önceki dönemlerde olduğu gibi “renk (*beyazımtrak, sarımtırak*)” ve “tat (*acımtırak*)” bildiren isimler kadar sınırlı değildir: *kösemtrak* (Deny, 2012: 299; Yavuzarslan, 2019: 21). **Tü. T.** döneminde ekin “renk” ve “tat” bildiren sözcüklere gelerek “yakınlık, gibilik” anlamı yüklediği görülür: *mavimtrak, acımtrak, ekşimtrak* (Ergin, 2013: 171). İncelenen kaynaklarda renk ve tat bildiren sözcükler dışında yalnızca *kösemtrak* sözcüğünü türettiği tespit edilmiştir (Deny, 2012: 299). Çiftçi (2016: 199) Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitaplarında +(I)mtırAk eki ile türetilmiş 16 kelime bulunduğunu belirtir. Bu kelimelerden 12 tanesi renk, 4 tanesi tat bildiren sözcüklerden türetilmiştir. Tü. T.nde aynı işleve sahip +(I)msI+ ekinin varlığı bu ekin kullanım alanını daraltmış, büyük oranda bu iki türden sözcükle sınırlandırmıştır (Banguoğlu, 2007: 108).

3.34. +(I)msI+: *ekşi+msi+*, *mor+umsu+*

3.34.a. Kökeni

Ergin (2013: 171) ekin +sI ekinin başına “m” gelmesiyle oluştuğunu belirtir. “m”nin sonu “m” ile biten kelimelerden benzetme yoluyla diğer kelimelerde de kullanılmaya başlandığını ifade eder.

Hatiboğlu (1974: 123) ekin aslının +sI olduğunu, “m”nin bir bağlantı ünsüzü gibi görev yaptığını belirtir.

Banguoğlu (2007: 179) ve Demircan (1977: 59) da benzer şekilde, ekin +sI ekinin uzatılmış şekli olduğunu ifade eder. Araştırmacılara göre, +sI eki ünlü ile biten tabanlarda iyelik ekini andırdığı için +(I)msI+ ekine ihtiyaç duyulmuştur.

Kononov (1968: 85), Korkmaz (2014: 137), Gülensoy (2010: 525), Çotuköken (2011: 141) ve Paçacıoğlu (2016: 27) ekin +m ile +sIg ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini belirtirler. Kononov +°m ekinin küçültme eki olduğunu ifade eder.

Adalı (2004: 103) +sI ve +(I)msI’nın görevce ve anlamca birbirine yakınlığından yola çıkarak “m”nin pekiştirici bir ses olarak düşünülebileceğini söyler.

Ercilasun (2007: 13) +(I)msI+’nın +m ile +sI eklerinden oluştuğunu ifade eder. Ancak +(I)msI, +(I)mtrak, +(I)sA- eklerini birlikte değerlendirerek “m” için: “Tamamı ‘benzerlik’ veya ona yakın bir işlev taşıyan bu eklerdeki m’nin ayrı bir morphem olduğu açıktır. Bu durum, m’den sonraki morfemlerin m’siz olarak da aynı işlevde kullanılmasından bellidir: Ağacımsı, beyazımsı, morumsu, balımsı yanında ağaçsı, çocuksu, kadımsı, balsı.” açıklamasını yapmıştır. Eklerde görülen +m’nin ise Ana Türkçede görülen sıra sayı ekinin geldiğini belirtmektedir. Yazara göre +m’nin “sıra, sayma” işlevi ile +(I)msI, +(I)mtrak, +(I)sA- eklerinin “öyle sayma” işlevi arasında ilişki kurulmalıdır.

3.34.b. Biçimi

ET, Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T.⁵⁰, Kıp. T., Çağ. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. An. T.: “+msi+”

kurumsı “bezin yanmasından hasıl olan isli kül” (Ergin, 2018: 196).

Kuru+msı kırk tutam kara saçlum (DK D198).

Osm. T.: “+msi+, +msi, +ımsı+, +ımsi+, +umsu+, +ümsü+”

tatlımsı, ekşimsi, beyazımsı, morumsu, yeşilimsi, gölümsü (Deny, 2012: 298-299; Güftâ, 2018: 112).

Acıya mail, acıca, acı+msı (KT- “acımtırak”).

Tahammür etmiş darı hamurundan mamul ekşi+msi bir meşrûb (KT- “boza”).

Ağacı çok, orman+ımsı (yer): Ağaçlık bir mahal (KT- “ağaçlık”).

Yuvarlak, tümseğ+ımsi şey (KT- “ağırşak”).

Boz rengine çalar, boz+umsu (KT- “bozca”).

⁵⁰ Har. T. ve Çağ. T. dönemlerinde +(I)msI+ ekinin anlamı +mtUl+ eki ile verilmektedir. Har. T.: *karamtul* “karamsı”, Çağ. T.: *kökümtül* “mavimsi”. Ancak dönemlerde ekin kullanıldığı sözcükler, renk adlarıyla sınırlıdır (Eckmann, 2005: 47; Argunşah, 2014:106; Kalsın, 2013: 89).

Diğer tarihi dönemlerde ise +(I)msI+ eki yerine +sIg+>+sI+ eki kullanılmaktadır. +sI+ eki, kendi başlığında detaylı şekilde incelenmiştir.

Tü. T.: “+msı+, +msi+, +msu+, +msü+, +ımsı+, +ımsi+, +ümsü+, +umsu+”
acımsı, mavimsi, kutumsu, köylümsü, balımsı, çiçeğimsi, göğsümsü, morumsu
 (Banguoğlu, 2007: 179; Çotuksöken, 2011: 141).

Kırmızı+msı benekli upuzun bir boz... (Atılgan, 2019: 27).

Ev, ama ne ev, mazgallı, kaleli, şato+msu bi şey (Erbil, 2019: 76).

Temmuz sarısı, mayısın esmer+ımsi yeşili... (Atılgan, 2019: 27).

(...) kadının beyaz başörtüsünü de mor+umsu pembeye boyuyor (Ağaoğlu, 2011: 324).

3.34.c. İşlevi⁵¹

Kullanıldığı dönemlerde isim ve sıfatlardan “benzerlik, gibilik” anlamlı sıfatlar türetmektedir. **E. An. T.:** *kurumsı* “isli kül (rengi)” (Ergin, 2018: 197). **Osm. T.:** *beyazımsı, ekşimsi, budalamsı* (Deny, 2012: 299). **Tü. T.:** *acımsı, mavimsi, kadifemsi* (Çotuksöken, 2011: 141). En sık kullanıldığı yer “renk” bildiren köklerden sonradır. Banguoğlu (1957: 14) +ImSI+, +(I)mtrAk+ eklerinin yabancı renk adlarından sonra getirildiğini, Türkçe renk adlarından sonra +CE+, +CİL+, +rEk+ eklerinin kullanıldığını belirtir. +(I)msI yabancı terimlerin Türkçeleştirilmesinde de kullanılmaktadır: *enbulî=borumsu, arachnides=örümceğimsiler* (Korkmaz, 2014: 137).

3.35. +(I)nCI+: bir+inci+, üç+üncü+

3.35.a. Kökeni

Bang (1980: 66), ekin aslının “-nç” olduğunu, “+i” ekinin müstakil bir iyelik ekiyken daha sonra eke bağlı hâle geldiğini belirtmiştir. Ekteki -nç kısmını, *ögrünç* “sevinç”, *ökünç* “pişmanlık” gibi fiillerin isimleşmiş hâlini örnekleyerek fiillere getirilen -nç eki ile ilişkilendirir. Bang’a göre bu sayı isimleri de aslî olmayıp esasında fiil adları oluşturmaktadır: *üçünç* “üçüncü” anlamından çok “üçlülük, üçlü” anlamı taşır.

Ergin (2013: 169) ve Argunşah-Yüksekkaya (2014: 188), +i’nin iyelik eki olduğunu kabul etmektedirler. İ’nin uzun süre düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalışını ekin iyelik ekliğini sürdürmesine, henüz +nç ekiyle özleşmemesine bağlarlar.

Kuznetsov (1995: 244) ekin kökenini açıklarken, dönemde sıraya dizilmek istenen kişilerle bir kurgu planlar ve şu sözlere yer verir:

(...) Sen birden sonra çık, sen ikiden sonra çık, sen üçten sonra çık... Eski Türkçede son cümlelerin almış olacağı şekil şuydu: sen bir kin çık, sen iki kin çık, sen üç kin çık...

Bildiğimiz kadarıyla kin sözcüğü Eski Türkçenin işlek son-takılarından biriydi; çık fiiliyse burada -nihayet!- başlıca anlamıyla kullanılmaktadır: bir kin çık söz öbeği problemsiz ekli kelime haline geldi:

⁵¹ Banguoğlu (2007: 179) günümüzde +(I)msI+ ekinin, +sI+ ekinden daha işlek olduğunu belirtmekte, aralarındaki anlam farkını şu şekilde açıklamaktadır: “...bu yenisi “andıran”, -si eki ise daha ziyade “benzeyen” anlatımında görülürler.”

bir- kin- çık> bir- (k)in- çı(k) ya da bir-(k)in-ç(ık)>bir-in-çi (birinç)>bir-in-ci.

Kuznetsov ayrıca Özbek Türkçesinde de *üçinçi*, *unınçı* gibi uyuma aykırı kullanımların varlığı ve Kazak Türkçesi gibi diğer lehçelerde de bu örneklerle rastlanması sebebiyle ekin kökeninin düz biçimli olması gerektiğini savunur.

3.35.b. Biçimi

Gök T.: “+nç+, +inç+, +unç+, +ünç+”

bir yegirminç “on birinci”, *bişinç* “beşinci”, *tokuzunç* “dokuzuncu”, *üçünç* “üçüncü” (Tekin, 2003: 131-132).

Üç tugl(u)g türk bod(u)nka y(e)t(i)+nç (a)y tört y(e)g(i)rmikä (Ta D7).

Üç+ünç yegen silin begin kedimlig torun at binip tegdi

“Üçüncü olarak Yegen Silig Bey’in teçhizatlı doru atına binip hücum etti.” (Kül T.D116).

Biş+inç ezgenti kadızga oguz birle sünüşdümüz

“Beşinci (olarak) Ezgenti Kadız’da Oğuzlarla savaştım.” (Kül T.K35)

Tokuz+unç ay yeti otuzka yog ertürtümüz

“Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yoğ törenini yaptık.” (Kül T.KD2).

E. Uyg. T.: “+nç+, +inç+, +unç+, +ünç+”

altınç, birinç, otuzunç, üçünç (Eraslan, 2012: 101; Tekin, 2019: 9).

Orunka olurmuş tokuz y(e)g(i)rmi+nç yılın

“On dokuzuncu yılda tahta oturmuş.” (DSKP 30-31).

(...) biş+(i)nç ay tok(u)z ot(u)zka sün(ü)şd(ü)m (ŞU D4).

(...)k²i bod(u)n(u)g [(a)l(i)p] t(o)k(u)z+(u)nç (a)y(...)n²g² tokıd(i)m (ŞU

B3).

Üç+ünç subda yäklär urup kemi subqa çomurur

“Üçüncü (tehlike): suda şeytanlar saldırır ve gemiyi suya gömerler.”

(İKP XVII).

Kar. T.: “+nç+, +inç+, +inçi+, +ünç+⁵², +ünçi+”

ikinç-ikinçi, törtünç, üçünçi (Arat, 1947: 3; Hacıeminoğlu, 2013: 62).

İki+nç bar kılur sen mukir men munga

“Tekrar var edersin, bunu ikrar ederim.” (AH 10).

Harayna ayurlar üç tört+inç+lär+i olarnıñ ıtları (KT-SKT 216r/7).

İkki+nçi+s+i yâr bolğan adâletlig Ümer’dir

“İkincisi dost olan adaletli Ömer’dir.” (DH H43).

Bu tört+ünç yavuz begke arkuk kılınç (KB 2062).

Üç+ünçi takı bir bor işçe seve “Üçüncüsü de içki içmeyi sever.” (KB 339).

⁵² Hacıeminoğlu (2013: 62) ekin +ünçü şeklinde bulunabileceğine de yer vermiş ancak örneklememiştir. İncelenen kaynaklarda bu şekilde bir örneğe rastlanmamıştır.

Har. T.: “+nç+, +nçi+ +inç+, +inç+, +inç+, +inç+, +ünç+, +ünç+”
altınç, ekinçi, üçinç, kırkınç, ottuzınç, içinçi, on üçünç, üçünci (Ata, 2002: 68; Kalsın, 2013: 228-299, Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188).

Eki+nç babı hulafa-i raşidîn taqı ehl-i beyt takı dört imam fazayiliniñ beyanı içinde turur

“İkinci babda dört halifenin ve ehl-i beytin ve dört imamın faziletlerinin anlatımı vardır.” (NF 2/14).

(...) hattı berilgey taqı eki+nçi+s+i ol kim tamugdın azadlıq

“(...) hatta ikinci olarak cehennemden azadlık verilir.” (NF 241/5).

Rebü’ü’l avval ayınıñ on bir+inç kün yekşenbe kün erdi kim ahiratqa ulandı “Rebi’ül evvel ayının on birinci günü (olan) perşembe günü ahirete gitti.” (NF 6/16).

On+inç fasl

“Onuncu fasıl” (NF 77).

Üç+ünç babı (...) ameller beyanı içinde turur

“Üçüncü babında (...) amellerin anlatımı vardır.” (NF 2/14).

Sekiz+inci ol-ıdı kim gölgesi yire düşmezdi (KE 191b/5)

(...) iki+nçi evrildi

“İkinci kez döndü.” (ME 182/6).

(...) yüzleri on dört+inçi tünki tolun ay teg bolgay

“(...) yüzleri on dördüncü dolunay gibi olur.” (NF 65/14).

Üç+ünç ol-ıdı kim Peygamber her kişiyle yürise da’im başı yüce olurdu

“Üçüncü olarak peygamber her kim ile yürüse başı ondan daima yük-sekte olurdu.” (KE 191a2).

Kıp. T.: “+nç+, +nçi+, +ncı+, +nçi+, +inç+, +inç+, +ünç+, +inç+, +inç+, +ünç+”

ékinç, altınç, altıncı, on ékinçi, béşinç, onıñ, üçünç, tokuzınç, on birinçi, üçünçi (Toparlı, 2017: 40; Güner, 2013: 125-126; Argunşah-Güner, 2015: 360).

Kitilgeç eksilür nurı iki+nç kün (HŞ 4252).

Altı+nç bab karılık dağı za’if-lık sıfatı içinde turur (GT 16/4).

İki+nç bab fukara ahlakı içined turur (GT 15/13).

Bu dört+inç ali ol irenler başı (HŞ 159).

üç+ünç bilge ayıttı körse çoban (HŞ 4343).

Amma tokuz+inç mes’ele ayuttuk biz

“Ama biz dokuzuncu meseleyi söyledik.” (İMS 33b).

Bugün sekiz+inç kün (...) (CC61b).

Takı anmadı anlar birle dört+ünç+ni

“Onlar ile dördüncüyü anmadı.” (İMS 25a).

Çağ. T.: “+nc+, +inç+, +ünç+, +nçi+, +nçi+, +inci+, +inç+, +ınça+, +unç+, +ünç+, +ünç+”

ikinc, üçinç, üçünç, ikinçi, altınç, béşinci, ikinci, sékizinçi, tokızınça, üçünci, tokuzunç, törtünçi (Eckmann, 2005: 81-82; Argunşah, 2014: 132; Hacıeminoğlu, 2016: 244; Durgut, 1995: 127). Çağt. Tür. döneminde ekin yardımcı ünlüsünün düzlük

yuvarlaklık uyumu bakımından sözcüğe uyduğu, ikinci ünlünün ise yalnız düz şekillerinin kullanıldığı görülmektedir.

İki+nci: *iki+nci, dü-yem, isneyn* (SEL-“ikinc”).

Munuñ orta+ncı oğlu baykaradur (SEL-“taga”).

Yitti+nçi meclisnin tükençisi bu ‘ali-cah padişahlar ve (...).

“Yedinci meclisin sonu bu yüce mevkili padişahlar ve (...)” (MN T 207).

Göksine dek batdı üç+inci kez yire (AD 309).

Biş+inçi meclis Horasan’ın ve ba’zı yirniñ mirzadeleri ve sayir azadeleri zikride (MN T171).

K’olmuş-ıdı üç+ünçi ayı ol yuluñ (AD 160).

Emdi ki üç+ünçi name-yi derd/ kıldı meni ‘akl u huşdın ferd (LM 330).

E. An. T.ta ekin biçimiyle ilgili iki farklı görüş vardır. Ergin (2013: 169), Şahin (2015: 44) ve Özkan (2016: 63) yardımcı ünlünün kökün ünlüsüne uymadığını, daima düz şekilli kullanıldığını belirtmektedirler:

“+inci+, +inci+, +inçi+”

altıncı, dördinçi-dördinci, üçinci-üçinçi.

Ancak Gülsevin (2011: 118) ekin ilk ünlüsünün uyuma bağlı olduğunu, ikinci ünlünün ise yalnızca damak uyumuna bağlı olduğunu savunmaktadır: *dördüncü.*

Ol kim altı+nçi kocalık hâlidür

“O ki, altıncı (dönem) yaşlılık hâlidir.” (MT 1982).

Evlerüñ yidi+nçi+si taşra olur

“Evlerin yedincisi dışarıdadır.” (MT 1950).

İllā ol altı+nci+lar+ı+dur ne dañı anlardan az velā anlardan çok illā *Tağrı Ta’ālā* (SKT 315).

(...) *eger iki+nci dünyaya varsayıduk biz dañı bizar olurduk* (SKT 24b).

Tokuz+inci, mücama’at eylemekde ifrat etmeye ki ol dirliğün taravetin *giderür* (EM P59a10).

(...) *üç+inci+de kendüye zarb eyledi* (...)

“(...) üçüncüde kendine vurdu, güç kullandı (...)” (DK D29).

On+uncı, kişi ot içmege muhtac olmayınca ot içmeye (...) (EM P59b11).

Üç+ünçi yir içinde halk vardur (...) (KE 10/1).

Dokuz+inçi künbed-i a’zam-durur (MT 2832).

Ana karnını üç+inçi ev kıl (MT 1981).

Biş+inç bab tağrı ta’ala Adem atamuzı sınağın yad kılur (KE 51/7).

Yusufulı iki+nç hıvendigarı *Kabus bin Mus’ab Mısra melik oldu* (KE 346/14).

Osm. T.: “+nci+, +nci+, +inci+, +inci+, +uncu+, +uncu+, +ünci+, +üncü+”

altıncı, yedinci, kaçını, birinci, dokuzuncu, onuncu, üçüncü, dördüncü (Kartallıoğlu, 2011: 203; Yavuzarslan, 2019: 30, 35).

Altı+nci bihişte müte’allık olan ‘azizlerüñ (...)

“Altıncı cennette bahsedilen azizlerin (...)” (HB W72a).

Yedi+nci kat yirlerde ben sekiz+inci kat göklerde ben (YED 212/3).

Dokuz+inci atadan mülke varis (HB W131a).

(...) *Avrupalıların şimdiki hesâb-ı sâkimine göre dokuz+uncu ayıdır* (KT- “ağustos”).

Üç+üncü defa ol kavm-i eşirrâ (PN 338).

Üç+ünci tabakada derc olup yad olan vüzera-yı ‘izam (...)

“Üçüncü bölümde yer verilip yad edilen büyük vezirler (...)” (HB A37b).

Tü. T.nde ünlüyle biten sözcüklere ünlü uyumlarına bağlı olarak doğrudan eklenir: *altıncı, yedinci*. Ünsüzle biten sayı adlarına bir yardımcı ünlü vasıtasıyla bağlanır: *beşinci, sekizinci*. Dört sayısında ise, t>d değişimi görülür: *dördüncü*. Buna göre biçimleri şöyledir:

“+nci+, +nci+, +ıncı+, +inci+, +uncu+, +üncü+”

altıncı, ikinci, altmışıncı, sekizinci, onuncu, üçüncü (Çotuksöken, 2011: 144).

Ve arzu ederseniz sizlere altı+nci müjdemiz (Ağaoğlu, 2011: 163).

(...) *Bayram’ın titizliğini daha iki+nci rastlaşmalarında farketti* (Ağaoğlu, 2011: 2).

Kim bilir kaç+inci okuyuşu bu (Hikmet, 2011:62).

Selam verip tamamlayacağım fakat üç+üncü rekâta mıyım, dörd+üncü+de mi, beş+inci+de miyim bilmiyorum (Kabaağaçlı, 2014: 24).

Üç ayda bu ya sekizinci ya dokuz+uncu+su (Hikmet, 2011: 42).

3.35.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde asıl sayı adlarından “sıra, derece” ifade eden sayı isimleri türetir. **Gök T.:** *bişinç* “beşinci”, *tokuzunç* “dokuzuncu” (Tekin, 2003: 131). Şirin (2015: 265) yazıtlarda sayıların üçten itibaren +nç eki alarak sıra sayı adına dönüştürüldüğüne dikkat çeker. **E. Uyg. T.:** *birinç, üçünç* (Eraslan, 2012: 101). **Kar. T.:** *bişinç, ikinç* (Taş, 2015: 69). **Har. T.:** *üçinç, ottuzınç* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188). **Kıp. T.:** *ékinç, on birinçi* (Güner, 2013: 125). **Çağ. T.:** *kırkınç, on beşinci*. Sayı adları dışında orta sözcüğüne eklenerek yine sıralama ifade eden *ortanç* “ortanca” sözcüğünü türetir (Argunşah, 2014: 132). **E. An. T.:** *dördünci, sekizinci*. Sayı sözcükleri dışında *kaç?* sözcüğünden sonra gelerek sıra sayı sıfatları için soru sıfatı (*kaçıncı*), orta sözcüğünden sonra gelerek niteleme sıfatı (ortancı “ortanca”) oluşturduğu görülür (Gülsevin, 2011: 118; Küçük, 2014: 643). **Osm. T.:** *altıncı, yedinci*. Soru sıfatı türünde sözcükler oluşturur: *kaçıncı?* (Kartallıoğlu, 2011: 204). **Tü. T.**⁵³ *otuzuncu, bininci*. *Kaç?* soru sözcüğünden sıra sayı bildiren sözcükleri bulmaya yönelik *kaçıncı?* sorusunu türetir.

⁵³ Gülsevin (2004: 1278-1280) eki “Sözlüksel kelime de türetmez, kelimelerde tür değişikliği de yapmaz. Eklendikleri kelimelerin kendileri ile sınırlı kalan değişik özellikler katarlar.” şeklinde nitelediği “kategori ekleri”nde değerlendirir.

3.36. +In+: *ilk+in+*, *güz+ün+*

3.36.a. Kökeni

Deny (2012: 250), Korkmaz (2014: 129), Banguoğlu (2007: 180), Argunşah-Yüksekkaya (2014: 59), Eker (2006: 353) ve Önler (2010: 145) ET ve E. An. T. döneminde kullanılan vasıta durumu ekinin kalıplaşma aşamasından geçerek zarf türetme ekine dönüştüğünü belirtmişlerdir.

Şinasi Tekin (2016: 214) ekin, Türkiye Türkçesindeki vurgusuzluğundan dolayı Eski Türkçede çekim edatı olan *iyin* “göre, ile...” kelimesinin ekleşmesiyle oluştuğunu savunur: **üst iyin* “yukarıyı takip ederek”> *üstün* “üstün”, **ilk iyin* “ön tarafı takiben”> *ilkin* “birinci olarak, ilkin”.

Talat Tekin (1991: 146) ise Şinasi Tekin’in görüşlerini kabul etmeyerek şu başlıklarda karşı çıkmaktadır: 1. *üst* ve *alt* kelimeleri yeni oluşmuş sözcükler olduğundan Eski Türkçe metinlerinde görülmesi olamazlar. Tam tersine *üst* sözcüğünün *üstün*-den gelişmiş olması daha mümkün görünmektedir. 2. *Üst* ve *alt* kelimelerinin aksine *iyin* sözcüğü pek çok Eski Türkçe metninde görünmektedir. Bu sebeple *iyinin* Eski Türkçe döneminden önce kısalıp **in* şeklini almış olduğunu düşünmek anakronizmdir.

3.36.b. Biçimi

Gök T.: “+in+, +ün+”

kopın “hep birlikte”, *küzün* “güzün” (Tekin, 2003: 117-118).

Yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin yay+in süledim

“Elçisi, iyi mesajı, ricası gelmez diye yazın ordu sevk ettim” (BK D39).

E. Uyg. T.: “+n+, +in+, +in+, +ün+”

ugrın “gizli, gizlice” (<ugrı “hırsız”+ n), *yalanguzın* “yalnızca”, *için* “iç içe, karışık hâlde”, *ödün* “zaman, zamanda” (Eraslan, 2012: 154-155; Elmalı, 2016: 128).

İki miñ ortu+n yertinçü tep atanur

“İki bin dünyadan oluşan ortanca dünya olarak adlandırılır.” (DSKP 4460).

Atası malike aşçı elig begke kork-ınç+in y(i)ti biçekin kenç oğlınıñ boyunun (biç)ıp başın yerte yuvdı

“Malunke aşçı, korkunç bir şekilde keskin bıçakla genç oğlunun boynunu kesip başını yere yuvarlamış.” (DSKP 1433-1436).

Eyin kezig+in yorıyu ötgürü baranas kentñin (...) bartılar

“Arkasında düzenli şekilde yürüyerek Baranas kentine (...) vardılar.” (DSKP 435-437).

Ol üd+ün tört m(a)haraaç t(a)nrılar t(a)nrısı burhannın bo y(a)rılığın aşidip (...)

“O vakit dört göğün kralı yüce (Tanrılar) bu emri işitip (...)” (AY 49).

Kar. T.: “+n+, +in+, +in+, +ün+”

ançan “öylece”, *öñin* “önce”, *yarın* “yarın”, *üstün* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 59; Taş, 2015: 68; Bice, 1993: 62).

Kayu iş kılıp bulmasa ol tatıg, kodu bergü ança+n ay bilgi batıg (KB 4928).

Yaz+in katıglansa kışın sewnür

“Yazın çalışan kışın sevinir.” (DLT 514).

Asel tatrup ilk+in tamak tatitip

“Önce bal tattırıp boğazını tatlandırır.” (AH 207).

Üst+ün bolup tayangan Ebubekr sıddıkdur

“Üstün olup dayanan Ebu-Bekr Sıddik’dır.” (DH H42).

Har. T.: “+ın+, +in+, +un+, +ün+”

astın “aşağı”, terkin “çabucak”, aḳrun aḳrun “yavaş yavaş”, üstün “üst, yukarı”
(Kalsın, 2013: 90-91).

Peygambar yan+in yıqıldı, mübarek yüzi taş zahmıdın yarıldı

“Peygamber yan tarafına doğru düştü, mübarek yüzü taş yüzünden yarıldı.”
(NF 12/16).

Öḡ+in hatunlardan bolmadı

“Önceki eşlerinden (çocuğu) olmadı.” (NF 6/12).

Ergen boldı, dul+un tirildi

“Bekar oldu, dul şekilde yaşadı.” (ME 166/5).

Küc+ün tuttı anı fulan iş üze

“Zorlukla o işte tuttu.” (ME 12/6).

Kıp. T.: “+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün+”

arkan “arka üstü”, azın azın “azar azar”, terkin “çabuk, acele”, aḳrun aḳrun “yavaş yavaş”, küzün “güzün” (Argunşah-Güner, 2015: 117; Hacıeminoğlu, 2000: 74; Toparlı, 2017: 163; Kalsın, 2013: 91).

(...) çekse iki elini barmakları ucına teg-i+n reva bolur (İMS 126a).

(...) kim üst+ün dudagı burnı ucına yetip ast+in dudagı yakasına inip turur
idi (GT 94/6-7).

Bir+in bir+in yıqıldı barça leşker

“Bütün askerler birer birer yığıldı.” (HŞ 1305).

Niçün sen şehir içinde turmayın tag içinde oturur sen yalguz+un (GT 246/10).

Çağ. T.: “+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün+”

arkan “arka üstü”, suvsızın (öl-) “susuzluktan öl-”, şeksizin “şüphesiz olarak”, yalguzun “yalnız başıma”, kündüzün “gündüzün” (Eckmann, 2005: 77; Argunşah, 2014: 128).

Şud belgülük çi zahir u hem yaşur-u+n nihan (NK 103a).

Kim itdi rûha safâ Hakk kış+in u yas+in

“Ki Allah, ruha yazın ve kışın huzur, mutluluk verdi.” (AD 509/3).

Bir kün fakir bile namaz-i piş+in kıldı

“Fakir, bir gün namazını önden kıldı.” (MN T139).

Ol ki murassa‘ camdın içse idi mey yaşur+un

“Eğer değerli taşlarla süslenmiş kadehten gizlice içki iseydi.” (ŞHD 74a5).

Gice vü gündüz+ün kadr-ile nev-rûz (AD tkIV/6).

E. An. T.: “+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün+”

tegin “kadar, gibi”, şabâhın, gündüzün, kıyamatus “kıyamet gibi”, öyün “yemek vakti” (<öd “zaman, vade”+ ün) (Gülsevin, 2011: 68, 117; Canpolat-Önler, 2016: 18; Paçacıoğlu, 2016: 490).

(...) bir dahı vuralar, üç geze deg-i+n ziyan götürür (EM P3a9).

Bir yaz+**in** bir güz+**in** buğay-ile buğrayı savaşıdururlar-idi (DK D15).

Kıyam+**un** bir gün oldu (DK D152).

(...) kaçan öy+**ün** vaktı oldu ta'amı ve şarabı hazır kıldılar (KE 253/11).

Osm. T.: “, +n+, +in+, +ın+, +ün+, +un+”

degin, demin, azın azın “azar azar”, güzün, kuşluğun (Deny, 2012: 250; Çağatay, 1943: 95; Karabacak, 2002: 53).

Deği+n de bu ma'nayadur (MU 131/7).

Bunlar yaz+**in** bezenüben dostdan yana uzanuban (YED 28/2).

Yeg+**in**+dür devleti vü nusreti

“Devleti ve başarısı üstündür.” (ÇN 136).

Üzre harfinin ma'nası üst+**ün**+lük+dür (MU 14/5).

Tü. T.: “+n+, +in+, +ın+, +un+, +ün+”

yazın, ilkin, uğrun “gizlice”, gündüzün (Korkmaz, 2014: 129).

(...) Bolu'ya doğru yine yaya+n, yine bavulum eşeğin sırtında yola çıktım (Hikmet, 2011: 62).

Bunlar ilkbahar ve yaz+**in**, kimi geceleri deniz sularını ağartırlar (Kabağağaçlı, 2014: 210).

İlk+**in** tüfeğini, beyaz sakalı göbeğine degen, Şih Sayıt attı (Bilbaşar, 2017: 24).

(...) kendimi güc+**ün** tuttum (Atılğan, 2019: 34).

3.36.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde zaman ve durum zarfı görevinde sözcükler türettiği görülür. **Gök T.** döneminde eylemin yapıldığı zamanla ilgili bilgi veren zarflar türetir: *küzün* (yorıdım) “güzün yürüdüm”. Eylemi durum bakımından tamamlayan zarflar türetir: *kopın* (kälti) “hep birlikte geldiler”, *yadağın yalağın...* (kälti) “yayan yapıldak geldi” (Tekin, 2003: 117-118). **E. Uyg. T.**⁵⁴’nde durum zarfları yapar: *arığın* (tegmedi) “temizce ulaşmadı”, *köngülin...* (yortı) “gönlüne göre iş gördü”. Zaman zarfları türetir: *terkin* “derhal”, *timin* “hemen, derhal”. Yer-yön gösteren isimler oluşturur: *altın* “alt, aşağı”. *Ortun* (inisi) “ortanca kardeşi” örneğinde sıfat türetme işlevi görülmektedir (Eraslan, 2012: 154-156; Elmalı, 2016: 118; Ata-Tulum, 2011: 85). Bazı kullanımlarda +CA+ eşitlik eki görevini üstlenir: *yılın ayın* (turkaru ev bark içinde) “yıllar ve aylarca daima ev bark içinde”. Soru zarfı görevinde sözcüklerde de +In+ eki görülebilir: *neçükin* “nasıl?”, *netegin* “nasıl” (Çağatay, 1943: 96, 104). **Kar. T.** döneminde zaman zarfları türetir: *öğün* “önce”, *yarın* “yarın”. Durum zarfları türetir: *yadağın* “yaya olarak”, *terkin* “çabucak”. Adlardan yer-yön bildiren adlar yapar: *kên* “arka, geri” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 59; Taş, 2015: 68). **Har. T.**’nde zaman zarfları (*öğün* “önce”, *kêdin* “sonra”), durum zarfları (*töpen* “baş aşağı”, *terkin* “çabucak”) ve yer-yön zarfları (*üstün* “üst, yukarı”, *astın* “alt, aşağı”) meydana getirir.

⁵⁴ Çağatay (1943: 94) *terk-terkin* “çabuk”, *akuru-akrun* “yavaş”, *öd-ödün* “zaman” örneklerinden hareketle +In ekini almış sözcüklerde kimi zaman anlamın aynı kaldığını belirtmiştir.

Bu zarfların ikileme şeklinde kullanıldıkları da görülür: *birin birin* “birer birer” (Eckmann, 2014: 126; Kalsın, 2013: 89-90). **Kıp. T.** döneminde zaman zarfları oluşturur: *küzün* “güzün”. Durum zarfları türetir: *aķrun aķrun* “yavaş yavaş”, *azın azın* “azar azar”. *Tegin* “...e kadar” sözcüğünde isimler dışında edat görevli bir sözcüğe getirildiği görülmektedir (Argunşah-Güner, 2015: 117; Kalsın, 2013: 91; Toparlı, 2017: 97). **Çağ. T.** durum zarfları yapar: *hiç şeksizin* “hiç şüphesiz olarak”, *arkan (yaturup)* “arka üstü yatırıp”. Durum zarfı görevinde ikilemeler içerisinde de yer alabilir: *birin ikin* “birer ikiye”, *birin birin* “birer birer”. Zaman bildiren sözcüklerden sonra gelerek zaman zarfları oluşturur: *kündüzün* (Eckmann, 2005: 77; Argunşah, 2014: 128). **E. An. T.** döneminde zaman zarfı görevinde sözcükler meydana getirir: *gecen* “gece vakti”, *gündüzün...* (*virür*). Durum zarfları türetir: (*geçdiler*) *birin birin*, *acın* “aç olarak”. Niteleme sıfatları meydana getirir: *kızılın* “kızılca” (Gülsevin, 2011: 68; Küçük, 2014: 160, 474; Yılmaz vd., 2013: 582, 942). **Osm. T.** döneminde zaman zarfları (*demin*, *ikindiyyin*) ve durum zarfları (*azın azın*, *ardın ardın*) yapar. Bu görevlerde bulunan zarflar ikilemeler içerisinde yer aldığı yalnızca ikinci sözcük +In eki alabileceği gibi (*gün günün*, *yer yerin*) her iki sözcük de +In ekli olabilir (*dünün günün*, *ardın ardın*). Niteleme sıfatları oluşturur: *üstün* (Deny, 2012: 250; Çağatay, 1943: 95; Tatçı, 1998: 368). **Tü. T.**nde zaman zarfları türetir: *yazın*, *demin*, *kışın*. İkilemeler oluşturarak durum zarfı görevinde sözcükler türetir: *için için*, *kıyın kıyın* (Korkmaz, 2014: 129, 130, 432).

3.37. +(I)n+: boy+un+, uz+un+

3.37.a. Kökeni

Clauson (2007: 190) eski ve işlek olmadığını belirttiği bu ekin aynı zamanda iyelik eki olarak da kullanıldığını ifade eder.

3.37.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+in+, +in+, +un+”

alın (<al “karşı, ön, önde”+ in), *beliñ* “korku” (<bel “irkilme, sıçrama bildiren yansıma”+ in), *boyun* (Eraslan, 2012: 101, 183).

Ken yetiz al+in+ı kovuşamış teg körtle burunı (...)

“Geniş, yüksek alını, pürüzsüz, güzel burnu (...)” (DSKP 4095-4096).

(...) *tünle bel+iñ* (...) *turtı*

“Geceleyin korku (...) durdu.” (DSKP 3480-3481).

Sıgun beginiñ boy+un+ın bıçıp başın yerte yıkdı

“Geyik beyinin boynunu vurup başını yere yıktı.” (DSKP 326-327).

Kar. T.: “+in+, +un+, +ün+”

yagrın “omuz, sırt” (<yagir “sırt, hayvanın arka kemiği”+ in), *boyun*, *kölün* “su birikintisi” (<köl “göl”+ ün) (Taş, 2015: 69; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 498).

Ajun külçirer baz al+in kaç çatar

“Dünya gülümser fakat yine alın buruşturur ve kaç çatar.” (AH 205).

Dünya-perest nâ-cinslerdin boy+un tavla

“Dünyaya tapan soysuzlardan yüzünü çevir.” (DH H1).

Köl+ün

“Su birikintisi” (DLT 607).

Har. T.: “+ın+, +un+”

alın, boyun (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188).

Takı barmışında bu sag yan yanak kim al+ın bile hakka secde bolur

“Yanına vardığında ise Allah’a alnıyla secde ettiği sağ tarafına adım atar.” (ME 291).

Tatavvu boy+un meshi bilgil uya

“Bil ki, boynu meshetmek de tatavvudur.” (MM 98).

Kıp. T.: “+ın+, +un+”

alın, uzun (Güner, 2013: 125).

Burun al+(ı)n+ın yüwgey andan sonra artın yüwgey

“Burnunu, alnını yıkamalı, sonra arkasını yıkamalı.” (İMS 113a).

(...) *dagı bağladılar dagı yanakına, boy+(u)n+u+n+a urdılar (...)*

“(...) hem bağladılar, yanağına ve boynuna vurdular.” (CC 63a).

Çağ. T.: “+ın+, +un+”

yagırın “kürek kemiği, sırt”, *boyun* (Eraslan, 2015: 67; Turan, 2019: 37).

Gözünüñ sihri âl+ın+dan saçunuñ cevri zulmünden alam

“Gözünün sihrinden, saçını alnından, zulmünün cefasından alayım.” (AD XXVIII/8).

Saldı kemend boy+(u)n+um+a ikki kulaçdın

“Boynuma iki kulaç kemend saldı.” (MN T72).

E. An. T.: “+ın+, +un+”

yakın, boyun (Gülsevin, 2011: 117; Ergin, 2018: 96).

(...) *al+(ı)n+ı açuk cömerd erenler dinlesün didi* (DK D169).

Kendü bütün boy+(u)n+ı+n+a asmak gerek

“Kendi putunun boynuna asmak gerek.” (MT 87).

Osm. T.: “+ın+, +un+”

alın, boyun (Tekin, 1992: 320; İpekten ve diğerleri, 2017: 31).

Evliyâdur Hakk’un sırrı al+(ı)n+ın+da+ki Allah nûrı (YED 286/4).

Boy+un+lar kolda vü biller kucakda (ÇN 555).

Tü. T.: “+ın+, +un+”

eğın, boyun (Gülensoy, 2010: 529).

Kumsallar sahil siteleri dizisine çarçabuk boy+un eğmiş (Ağaoğlu, 2011: 138).

3.37.c. İşlevi

Bu ek, zarf türetme görevindeki +In eki ile biçimce aynı olmakla birlikte işlev ve vurgu bakımından farklılık gösterir (Korkmaz, 2014: 138). Ekin “organ isimleri türetme” işlevi tüm dönemlerde ortaktır. Bang’da (1980: 55) ek, “küçültme eki” olarak ele alınmıştır: *boy>boyun, koy>koyun*. **E. Uyg. T.:** *alın, boyun*. Hayvan isimleri türetir: *koyun* (<koy “koyun”+ un). *Utun* “alçak, küstah, kaba” (<uvut “utanma”+ un)

sözcüğünde insanî özellik gösteren bir sözcük oluşturduğu görülür (Eraslan, 2012: 101; Elmalı, 2016: 173; Paçacıoğlu, 2016: 699). **Kar. T.:** *boyun, alın. Kölün* “su birikintisi” sözcüğünde “küçültme” anlamı verme işlevindedir (Taş, 2015: 69; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 498). **Har. T.:** *alın, boyun*. Adlardan sıfatlar türetir: *öğün* “başka, diğer”. “İnsana özgü özellik” bildiren isimler oluşturur: *tüzün* “yumuşak huylu, sakın” (Kalsın, 2013: 91; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188). **Kıp. T.:** *alın-allın* “alın” *boyun, yağırın* “kürek kemiği” (<yağır “sırt”+ ın) (Karamanlıoğlu, 1989: 44; Güner, 2013: 125). **E. An. T.:** *alın, boyun* (Timurtaş, 1932: 126). **Osm. T.:** *alın, boyun* (Tekin, 1992: 320; İpekten ve diğerleri, 2017: 31). **Tü. T.**ndeki işlevi için Korkmaz (2014: 138) ve Banguoğlu (2007: 181) ekin pek çok sözcükte kaynaşık durumda bulunması sebebiyle işlevinin tam olarak belirlenemediğini ancak “sıfat türeten bir küçültme eki” olabileceğine yer vermişlerdir. Organ adları, vücutla ilgili sözcükler türetir: *boyun, eğin* “arka, sırt” (Çotuksöken, 2011: 143).

3.38. +(I)t+: eş+it+, yağ+it+

3.38.a. Kökeni

Gabain (2007: 46) ekin eski çokluk ekine dayandığını ancak zamanla bu fonksiyonunu yitirip türetim eki görevi yaptığını belirtir.

Ata-Tulum (2011: 77) “+t” ekini Moğolcadan gelen çokluk eki olarak değerlendirir ancak zamanla yapım eki olarak kullanıldığını belirtirler.

Çalışmalarda ekin eskiden “çokluk” anlamı veren bir çekim eki olduğunun kabulü noktasında birlik sağlanmıştır.

3.38.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+t+, +ät+, +ut+, +üt+”

bayağut “zengin kişi” (<bayağut “zenginler”+ t), *bägät* “hükümdar, sahip” (<bäg “hükümdar”+ ät), *kulut* “kul” (<kul “kul, köle”+ ut), *özüt* “ruh, can” (Erdal, 1991: 82; Elmalı, 2016: 92, 121).

Ançada çayasene bayağut+ut+nuñ iki o(g)lanı bedük bolurlar

“Bu şekilde Jayasena (adlı) varlıklı (kişinin) iki oğlu büyüdüler.” (DSKP 978-979).

Törtünç ay sekiz (yañıka) kul+ut+ı çaitso tut(u)ñ (okıy)u tegintim

“Dördüncü ayın sekizinci günü onun kölesi (ben) Caitso Tutuñ okuyarak saygı ile sundum.” (DSKP 1751-1753).

Takı bir kişi öz+üt+in ajunın sakınıp sekiz ujıklığ bir p(a)dağ (...) bititser (...)

“Dahi bir kişi ruhunu, varlığını düşünüp sekiz harfli bir manzume parçası (...) yazdırsa (...)” (DSKP 4488-4491).

Kar. T.: “+t+, +it+, +ut+”

karşut “zıt olan”, *eşit*, *tarmut* “dağ geçidi” (<tar-ım+ut) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 197; Arat, 1951: 45).

Andın sonra kana+t kakıp uçtım mena

“Ondan sonra kanat çırpıp uçtum ben işte.” (DH H1).

Ziyadet ula ‘adl eş+it uk muni

“Adaleti ekle, bunu işit ve anla.” (AH 62).

Tar-(i)m+ut

“Dağların tepeleri, dereleri” (DLT 457).

Har. T.: “+t+”

kanat (Eckmann, 2014: 42).

Cebre’il ‘as öz suratinga kelmiş altı yüz qana+t+i+n+i yaymış

“Cebrail kendi suretine bürünmüş altı yüz kanadını yaymış.” (NF 57/12).

Kıp. T.: “+t+”

kanat (Güner, 2013: 129).

Takı anđı Mugni athg kitabde: yarı kana+t sidügi takı tezegi nerse degül tep

“Mugni adlı kitapta baykuş sidiğü ve dışkısı (necaset) değil demektedir.” (İMS 142a).

E. An. T.: “+t+”

kanat (Yavuz, 2017: 2).

Bir kana+d+i düşdi Çîn’e (MT 19).

Çağ. T.: “+t+, +at+”

kanat, Bayat “Oğuzların Bozok koluna bağlı boyu” (<bay “zengin”+ at) (Eraslan, 2015: 222; Teres, 2009: 79).

Kirpikimdin, ey könül her dem kana+t+lar saz kıl

“Ey gönül kirpiklerimden her an kanatlar kıl.” (MN T229).

Osm. T.: “+d+, +it+”

kanad, yaşıt (İpekten ve diğerleri, 2017: 60; Yavuzarslan, 2019: 455).

(...) her birisi kol kana+d olur (HB A45a).

Yaş+ut, hem-sin (KT- “hem-sâl”).

Tü. T.: “+t+, +it+, +it+, +ut+”

karşıt, yaşıt, eşit, boyut (Boz, 2012: 87).

Ve bağımsızlık yandaşları, emperyalizm karşı+t+lar+ı insan hakları savunucuları bu oyunu dama sanıyor (...) (Akın, 2004: 72).

Bir çocuğun böyle bir yan+it vermesinden rahatsızlık duymayacak eğitimci var mıdır? (Akın, 2004: 73).

Gelen parayı yine bakkal alır ve adadaki bütün evlere eş+it olarak paylaştırır (Livaneli, 2017: 91).

Yeşilada, yanlış boy+ut+lar+la çizilmiş (Ağaoğlu, 2011: 109).

3.38.c. İşlevi

Ekin dönemlerdeki nadir kullanımı nedeniyle görevi net olarak ortaya koyulamamakta, türettiği sözcükleri tek bir çatı altında toplamak mümkün olmamaktadır. Eski Türkçe dönemi için Gabain (2007: 46) ekin çokluk eki olduğunu belirtmiştir. Erdal (1990: 78) ekin Eski Türkçe döneminde, hem yapım hem çekim kategorisinde yer aldığını bildirir. Çoğul eki görevinin yanı sıra “yüksek zümre, sosyal statü ve cinsiyet” göstergesi olarak da kullanıldığına yer verir. E. Uyg. T. döneminde,

tarkan “asalet derecesi”-*tarkat* “vezir” sözcüğü bu durumu örneklemektedir. Benzer şekilde *kul* ve *kün* “kadın ve erkek köle” sözcüklerinde *künüt*ün çok nadir kullanıldığına yer verirken *kulutun* yaygın kullanıldığını belirtmiştir. **E. Uyg. T.** döneminde “toplumsal statü” gösteren sözcükler türetir: *tegit* “prens” ve *bayağut* “zengin kişi”. *Kanat* (<*kana “kuş kanadındaki büyük tüy”+ t) sözcüğünde önemli bir anlam farkı yaratmadığı görülür. +lAr+ ile birlikte kullanılması, ekin çoğul yapma işlevinin sönmeye başladığını göstermektedir: *tegitler* “prensler” (Elmalı, 2016: 121, 161; Paçacıoğlu, 2016: 332). **Kar. T.** döneminde ek, anlamda belirgin bir farklılık yaratmaz: *karşut* “zıt olan”, *kanat* (<*kana “kuş kanadındaki büyük tüy”+ t) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 197; Paçacıoğlu, 2016: 332; Taş, 2015: 83). **Har. T.** ve **Kıp. T.** dönemlerinde türettiği *kanat* sözcüğünde anlamı pekiştirme görevi yaptığı görülür (Eckmann, 2014: 42; Güner, 2013: 129). **Çağ. T.** döneminde “kavim, millet” isimleri türetir: *Bayat* “Oğuzların Bozok koluna bağlı boyu”. *Kanat* sözcüğünde hayvan vücuduyla ilgili bir sözcük oluşturduğu görülür (Teres, 2009: 79). **Osm. T.**nde anlamda önemli bir değişiklik yapmamıştır: *kanad*. “Eşitlik, aynı olma” anlamı kazandırır: *yaşıt* (İpekten ve diğerleri, 2017: 60; Yavuzarslan, 2019: 455). **Tü. T.** için ekin işlevleri çalışmalarda şu şekilde ele alınmıştır:

Ergin (2013: 177), Eker (2006: 354), Gülensoy (2010: 526) ve Karaağaç (2013: 277) “denklik bildiren” bir ek olarak ele almışlardır: *yaşıt*, *eşit*.

Banguoğlu (2007: 183) ekin çok az örnekte tanıklanabildiğini ifade eder. Yazara göre *yaşıt* ve ona örnekleme yoluyla türetilen *eşit* kelimelerinde “ortaklık” anlamı verdiği görülmektedir. Ancak gerek örneklerin azlığı gerekse kelimelerin örnekleme yoluyla türetildiği göz önüne alındığında bu işlevin desteklenmesinin zor olduğunu savunur. Yazar *ağıt*, *önüt* “önce”, *kakıt* ve *yeğit* sözcüklerinin bu ekle türemiş sayılabileceğini ifade eder. Örneklediği kelimelerden *önüt* ve *yeğit* GTS ve DS’de yer almamaktadır. *Ağıt* kelimesinde ise kök ve gövde kabul edilen birimler arasında anlam ilişkisi olmadığı için bu kelimelerde ilgili ekin varlığı tarafımızca kabul edilmemiştir.

Korkmaz (2014:142) ekin işlevinin belirgin olmadığını belirtmiş ancak *boyut*, *çiğit* “çekirdek”, *dikit*, *eşit*, *karşıt*, *yaşıt* sözcüklerinde ilgili ekin görüldüğünü söylemiştir.

Boz (2012: 87) ve Çotuksöken (2011: 168) “durum, ölçü” bildiren adlar yaptığına yer vermişlerdir: *yaşıt*, *eşit* vb.

3.39. +(I)z+: *iki*+z+, *üç*+üz+

3.39.a. Kökeni

Erdal (2004: 163), kaynaklarda “ikilik eki”, “çoğul eki” olarak benimsenen ve *köküz* “göğüs”, *köz* “göz”, *biz*, *siz*, *müyyüz* “boynuz”, *tiz* “diz” sözcükleriyle örneklenen “+z” ekinin vücutta ikili şekilde bulunan *elig* “el”, *kulkak* “kulak”, *egin* “omuz” ve *adak* “ayak” gibi diğer organ adlarında bulunmadığına dikkat çekmiştir. Erdal, hiçbir Türk dilinde hatta Proto Türkçede bile böyle bir ekin olmadığını savunmaktadır.

Sertkaya (2012: 47) günümüzdeki +(I)z+ yapım ekini “+z” çokluk ekine dayandırır: “Karnımızın üst kısmındaki organımızın adı meme’dir. Moğolcası ise kökö. Şayet iki kökö’den bahsedecek olursanız ikiz, göz, diz, ağız kelimelerinde görülen -z çokluk eki ile kököz, oradan da göğüs kelimesini elde edersiniz.”

Korkmaz (1995: 385) Moğolcadaki çokluk ekleri ile Eski Türkçedeki çokluk eklerinin paralellik gösterdiğini belirterek Moğolcadaki ikilik eki “+re (iki+re> ikiz)” ile Türkçedeki “+z” ekinin karşılaştırılması gerektiğine yer verir.

3.39.b. Biçimi

Gök T.: “+z+”

ekizim “ikizim” (Şimşek, 2014: 34).

İr(i)nçim-ä ik(i)+z+(i)m-ä (Ye 3/1).

E. Uyg. T.: “+z+, +üz+”

biz, kögüz (Eraslan, 2012: 103; Paçacıoğlu, 2016: 416).

Men si+z+lär+ni küçäp elitmäz men

“Ben sizleri zorla götürmüyorum.” (İKP XXXII).

Amarıları saçların tart(ıp) tözün yumşak elgin kög+üz+ler+in (böğ)seglerin tokıdılar

“Bazıları saçlarını çekip narin yumuşak elleriyle göğüslerini, karınlarını dövdüler.” (DSKP 2281-2283).

Kar. T.: “+z+, +üz+”

ikkiz “ikiz”, *köküz* “göğüs” (Taş, 2015: 98; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 73).

İkki+z oylan

“İkiz çocuk” (DLT 143).

Kerip halkka kög+(ü)z+ün tap uslan tilin

“Halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt.” (AH 278).

Har. T.: “+z+, +iz+, +uz+, +üz+”

köz “göz”, *méniz* “beniz”, *moynuz* “boynuz”, *müñüz* “boynuz” (Eckmann, 2014: 148; Kalsın, 2013: 96).

Eki+z oylan togurdı tişi bir karında

“Kadın bir karında ikiz erkek doğurdu.” (ME 30/6).

Sen benim hazratımda bu yazuqsuz feriştelerim meñ+iz+lig teg turur-sen, tep hitab qılır

“Sen benim huzurumda bu günahsız meleklerin yüzlerine benziyorsun, diye söyledi.” (NF 263/17).

Baqar Cebre’ıl ‘as bir aq qoçqar, ulug moy(u)n+uz+lug semüz qoçqarnı alıp İbrahim peygamber ‘as qatınga endi

“Cebail, beyaz, büyük boynuzlu, iri bir koç alıp İbrahim peygamberin yanına indi.” (NF 216/3).

Kök+üz

“Göğüs” (İML 117B).

Kıp. T.: “+z+, +uz+”

egiz “ikiz”, *muñuz* “boynuz” (Argunşah-Toparlı, 2015: 401; Toparlı, 2017: 89).

Niçük kim karın bilen ferc eki+z+ek tururlar ya'ni ikkisi bir karından (GT 307/6).

Takı murdar ölgenniñ tügi takı siñiri takı yünji takı süñügi takı toynakı takı muñ+uz+ı arıg-turur

“Murdar olacak şekilde ölen (hayvanın) tüyü, yünü, kemiği, siniri, toynağı, ve boynuzu temizdir.” (İMS 108b).

Çağ. T.: “+z+, +ız+, +iz+, +uz+, +üz+”

ikiz, yétiz “yediz”, ağız “ağız”, mēñiz “beniz”, omuz, müñüz “boynuz” (Argunşah, 2014: 107; Durgut, 1995: 128).

İki+z: tev'em, tev'eman, çift (...) (SEL-“ikiz”)

Kirpüñiniñ okları açtı susap gonca ag+ız (ŞHD 157b10).

Ak sakalıdur yüzinde gün meñ+iz (ŞHD 183b10).

Ol zülfi ü hâli seven ben degülem yaluñ+uz (AD 577/3).

E. An. T.: “+z+, +iz+, +uz+, +üz+”

ikiz, beñiz (<beñ+ iz), boynuz, gögüz (Gülsevin, 2011; Şahin, 2015; Küçük, 2014: 230; Yılmaz, 2013: 876).

Kabil ve anuñ iki+z+i Aklıma dogdı (KE 78/15).

Alameti beñ+(i)z+i kızıl ve agzı tatlu ve mizacı issi olmak (EM P49a2).

Buy(u)n+uz+u burma koçlarımız alduğı yok (DK D107).

(...) likin ol yürekler kör olur ki gög+üz+ler içindedür (SKT 362a).

Osm. T.: “+z+, +iz+, +uz+, +üz+”

ikiz, beñiz, boynuz, dördüzlü (Deny, 2012: 291; Tekin, 1992: 344, 391).

İki+z: Bir hamlden doğmuş iki kardeş, tev'em (KT- “ikiz”).

Kızarmış gül gibi meyden beñ+iz+ler

“Yüzleri (yüzlerinin rengi) kızarmış güle benzeyen şaraptandır.” (ÇN 551).

Boy(u)n+uz umdum kulakdan ayrıldum (HB A52a).

Dörd+üz+lü: Dördü bir yerde: Dörtlü şamdan (KT- “dördüzlü”).

Tü. T.: “+z+, +uz+, +üz+, +iz+”

ikiz, onuz, dördüz, beşiz (Ergin, 2013: 170).

Ya her sabah sislerle sarılmış ve havada asılıymış gibi duran iki+z adanın büyüülü görüntüsünü (Livaneli, 2017: 12).

(...) ama Kızılderili çocukların oyuncakları arasında top, topaç ve geyik boy+(u)n+uz+u+n+dan yapılan ve de üfleyince ses çıkaran oyuncak bir müzik aleti de yok değildir (Akın, 2004: 141).

(...) yamalı hırkaları yüzünden birbirlerine üç+üz+ler+miş gibi benziyorlar (Hikmet, 2011: 11).

3.39.c. İşlevi⁵⁵

Gök T.de “çoklu doğum” anlamı verir: *ekizim* “ikizim”. Kişi zamirleri oluşturur: *biz, siz* (Şimşek, 2014: 34; Şirin, 2016: 280). **E. Uyg. T.** döneminde iki bölümlü organ adlarının yapımında kullanılır: *kögüz-köküz* “göğüs”, *köz* “göz”, *müyüz* “boynuz”, *agız, tiz* “diz” (Eraslan, 2012: 103; Batmaz, 2013: 57, 66). Gabain (2007: 69) Eski Türkçe döneminde çoğul kişi zamirleri *biz-miz, siz* örneklerine görülen +z+’nin bir çoğul eki olduğunu belirtmiştir. **Kar. T.**nde organ adları yapımında kullanılmıştır: *köküz* “göğüs”, *köz* “göz”. Çoklu doğum bildirir: *ikkiz* (oglan) “ikizler” (Taş, 2015: 98; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 73; Önler, 1999: 850, 858). **Har. T.**nde çokluk bildirir: *ékiz* “ikiz”. İki parçadan oluşan organ adları türetir: *münüz* “boynuz”, *tiz* “diz”. Çokluk anlamı taşıyan *biz, siz* zamirlerinde de ilgili ekin görüldüğü savunulmaktadır (Kalsın, 2013: 96). **Kıp. T.** döneminde “aynı anda doğan kardeşleri” bildiren adlar yapar: *egiz* “ikiz”. Organ isimleri yapar: *muñuz* “boynuz” (Toparlı, 2017: 89; Argunşah-Güner, 2015: 401). **Çağ. T.**nde “ikili hâlde bulunan organ adları” türetir: *omuz, ağız, münüz* “boynuz”. Çokluk anlamı kazandırır: *ékiz* “ikiz”, *yétiz* “yediz”. Eşya adı türetir: *topuz* (Argunşah, 2014: 107; Durgut, 1995: 233). **E. An. T.** döneminde organ adları oluşturur: *göz, diz, omuz* (Şahin, 2015: 48). Güven (2009: 138) bu dönemde yazılmış tıp yazmalarını incelediği makalesinde sonu “z” ile biten organ adları veya bedenle ilgili terimlerin sayısını 13 olarak belirlemiştir: *ağız, dış ağız, beñiz, bez, boğaz, boynuz, boynuz yiri, diz, geñiz, göğüz, göz, omuz, yüz*. Güven, bu adların çoğunun; çok parçalı organlar olduğuna dikkat çekmektedir. Çoğul 1. ve 2. kişi zamirlerinde görülür: *biz, siz* (Gülsevin, 2011: 11). Sayı adlarına gelerek “aynı batında gelişen kardeşler” anlamı verir: *ikiz* (Genç, 2005: 156). **Osm. T.** döneminde çoğulluk bildirir: *ikiz, üçüz* (Deny, 2012: 291). **Tü. T.**nde asıl sayı adlarına gelerek bir “batından doğan kardeşleri (*ikiz, beşiz*)” ifade etmek için kullanılır. Yaygın olarak 1’den 10’a kadar olan sayı adlarında kullanılır. Bu sayılar içerisinde de en yaygın kullanım yeri, 1’den 4’e kadar olan sayılardır. Bunun sebebi, bu sayı isimlerinin daha çok doğum ile ilişkilendirilmesidir (Ergin, 2013: 170). Topluluk belirtmeyen “bir” sayısına ve sonu “z” ile biten *sekiz, dokuz* sayılarına getirilmemektedir (Karaağaç, 2005: 270). Gülensoy (2010: 525) *on+uz* ifadesinin, yapı olarak doğru olmasına karşın kullanılmadığını belirtmiştir. İki bölümden oluşan organ adlarında (*ağız, göz, diz, omuz, beniz, göğüs, boynuz*) ilgili ekin kalıplaşmış olarak yer aldığı düşünülmektedir. Eşya adlarında

⁵⁵ Clauson’un (2007: 187) +(I)z+’ın ekliği ve ikilik bildirme işleviyle ilgili görüşleri ana hatlarıyla şöyledir: Kimi durumlarda sözcükten rahatça ayrılabilen ekler, bazı sözcüklerde kaynaşmış durumda olabileceğinden bunların basit veya türemiş olarak değerlendirilmesi yoruma dayalıdır. *Ikiz* sözcüğünde rahatlıkla ayrılabilen ek, *omuz, boğaz, göz, göğüs, ağız, diz* sözcüklerinde kökten ayrılamamaktadır. Bunun yanı sıra iki parçadan oluşan organların çoğunun sonunun “z” ile bitmesi de tesadüf olmamalıdır. Bu oluşum, “temel kelimeler değişim sürecindeyken organ adlarının bu şekilde oluşturulduğu” olarak düşünülebilir. Ancak, ekin ikilik yarattığı görüşü, *ikiz* kelimesinde kendisiyle çelişmektedir. Zira “z” ikilik eki olsaydı, *ikiz* sözcüğünün dört adet çocuğu işaret etmesi gerekirdi.

Fakat “z” ünsüzünün organ adlarında ek olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, “z” günümüzde kelimenin kökünden rahatlıkla ayrılmasa bile, Türkçenin tarihî dönemlerinde özellikle ikili yapıda bulunan organ adlarını türetmek için kullanılmış bir ektir. *Diz, göz, ağız, boğaz, göğüs, boynuz* gibi bu yapıda organ veya uzuv adlarının “z” ile bitmesinde, ünsüzün bir fonksiyonu olduğunu düşünmektedirler. Diğer görüşe göre “z”nin ekliği tartışmaya açıktır. Örneğin Tekin (2005: 81) organ isimlerinin sonunda görülen “z”nin bir ek olduğu konusunda kesin bir yargıya varılamayacağını belirtir. Tekin’e göre, “z”nin ek olduğunu söyleyebilmek için verilen örneklerin köklerinin araştırılması gerekmektedir.

Bu çalışmada, ilgili ekin organ adlarında yapım eki işlevi taşıdığı göz önüne alınmıştır.

görülür: *topuz* (Hatiboğlu, 1974: 165; Korkmaz, 2014: 142; Banguoğlu, 2008: 184; Eker, 2006: 354, GTS).

Belirtilen işlevler dışında, ekin araştırmacıların farklılaştığı görevleri şu şekilde belirlenmiştir:

Atalay (1942: 279) isim köklerine gelerek isim ve sıfat görevli sözcükler türettiğini belirtir. İsim olarak: *pürüz*⁵⁶, *geniz*, *beniz*; sıfat olarak: *külüz-kuluz* “zayıf, miskin” (<kul+ uz), *semiz* “şişman besili”, *yağız* “esmer”, *yavuz*, *kuduz* sözcüklerini bu kapsamda değerlendirir. Yazara göre *otuz* ve *dokuz* sayılarında da ilgili ek kullanılmıştır.

Hatiboğlu (1974: 164) ad soylu sözcüklere gelerek “küçültme, acıma, şefkat” anlamı verdiğini belirtmiştir: *adam+cık+ız>adam-cağ-ız>adamcaz*, *ev+cık+ız>ev+ceğ+ez>ev+ cez*.

Hatiboğlu (1974: 165) ve Korkmaz (2014: 142) *ayaz* ve *güvez* “mora çalan kırmızı” (<gök+ ez) sözcüklerinde görülen +z ekinin bu ek ile aynı olabileceğini ifade ederler.

Banguoğlu (2007: 184) ve Eker (2006: 354) çoğul kişi zamirlerinde *biz*, *siz* bu ekin olabileceğini belirtmektedirler.

Korkmaz (2014: 142) ve Çotuksöken (2011: 176) adlardan alet ismi türettiğini düşünmektedir: *topuz*.

Hazar (2013: 140), *cımbız* sözcüğünün de +z eki kullanılarak örnekseme yoluyla oluştuğunu belirtmektedir. *Cımbız* sözcüğünün de çift parçadan oluşması dikkat çekicidir. Hazar yaptığı çalışmada +(I)z ekinin kaynaştığı sözcükleri kullanım alanlarına göre 6 grupta inceler: 1. İnsan uzuvlarıyla ilgili olanlar: *diz*, *dirsek*, *ağız*, *yüz*, *göz*, *geniz*, *boğaz vb.*, 2. Eşya ile ilgili olanlar: *cımbız*, *kopuz*, *topuz vb.*, 3. İnsan ilişkileri ile ilgili olanlar: *ikiz*, *biz*, *siz*, *baldız vb.*, 4. Yer adı ile ilgili olanlar: *deniz*, *ediz vb.*, 5. Hayvanlarla ilgili olanlar: *domuz*, *öküz*, *boynuz*, *yağız vb.*, 6. Bitkilerle ilgili olanlar: *kavuz* “başakçık”, *sakız*, *koz* “ceviz”.

3.40. +ki+: *sabah+ki+*, *akşam+ki+*

3.40.a. Kökeni

Ergin (2013: 162) ekin çekim eklerinden sonra getirilebilmesi ve tarihî dönemlerde ses uyumlarına uygunluk göstermemesi sebebiyle önceden bağımsız bir edat olduğunu, ek görünümü kazansa bile edatlık özelliklerini muhafaza ettiğini belirtir.

Korkmaz da (2014: 280) Ergin gibi ekin önceden edat olduğunu düşünmektedir. Ancak gerekçeleri kısmen farklılık gösterir. Korkmaz’a göre ekin yapım eki özelliği taşıması ve ad çekim eklerinden sonra eklenebilmesi ekin tarihî dönemlerde edat olduğunu göstermektedir.

İlhan (2011: 478) ekin bağımsız bir sözcük olan *erkinin* zamanla ekleşmesi sonucunu oluşturduğunu savunur.

⁵⁶ Atalay, bu kelimenin *püren* sözcüğünde de görülen *pür* kelimesinden türediğini düşünmektedir.

3.40.b. Biçimi

Gök T.: “+ki+, +k1+, +ku+, +gi+, +g1+”

öñraki “öndeki”, *yıryakı* “kuzeydeki”, *kurıyaku* “gerideki”, *çölgi* “çöldeki”, *tabgaçgı* “Çin’deki” (Tekin, 2003: 82; Ahmadova, 2017: 35).

Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkda+kı taşıkmış tagda+kı inmiş

“Dışarı yürüyor (ayaklanıyor) diye duyum alıp şehirdeki dışarı çıkmış, dağdaki inmiş.” (Kül T.D11-12).

Kurıyaku yıryakı öñre+kı bodun

“Batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halk” (T 17).

Tabgaç+gı begler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmüş (Kül T.D7)

(...) *bin+t(ä)+gı b(a)r (ä)rs(ä)r nä buñı b(a)r (ä)rt(ä)çi (ä)rmiş* (T 57).

E. Uyg. T.: “+k1+, +ki+”

aykı “aylık”, *söki* “vaktiyle” (<sö “başlangıç”+ ki) (Eraslan, 2012: 98).

Gabain (2007: 47) eski Türkçe döneminde +ki şeklinin yaygın, +k1 şeklinin nadir kullanıldığını belirtmiştir.

Lö qanı qulqaq+ı+n+ta+kı çintämäni ärdini alıp söküp teginkä berdi

“Ejderha Hanı, kulağındaki çintamani mücevherini söküp aldı ve prene verdi.” (İKP L).

(...) *ken+kı ken+kı azunlarta yma sakınu sözlayü yetinçsiz adgü adgü manig aşagaylar*

“(...) gelecekte sayısız, yüz binlerce düşünilemeyecek kadar çok kalpa nayuta yaşam zevkine ulaşacaklar.” (AY 770).

Kar. T.: “+k1+, +ki+, +gi+”

araki “arasındaki”, *künki* “güze ait, günlük”, *gönüldegi* (Taş, 2015: 43; Bice, 1993: 93).

Biziñde oza+kı kim erdi tigü

“Bizden öncekilerden kim söz edebilirdi?” (KB 1568).

Kidin+kı keligli kişiler ara (...)

“Sonrasında gelen kişiler arasında.” (AH 75).

Bilemen dep aytma sen gönül+de+gı çirkini

“Biliyorum diye söyleysin gönüldeki çirkini.” (DH H71).

Har. T.: “+gı+, +k1+, +ki+”

bıldurğı “geçen yılki”, *avvalkı* “önceki”, *üstünki* “üstteki” (Eckmann, 2014: 10; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 194).

Ka’beke tavaf qıldılar, bıldur+gı hecniñ qazası tep niyyet qıldılar

“Kabe’yi, önceki yılın kazası diye niyet ederek tavaf ettiler.” (NF 46/17).

Burun+kı+da kalsa ketürgey yana

“Önceki (rekatta) kalsa yeniden yapılır.” (MM 147).

Taqı qırıqlarında ıbrıqlar bar altundın taqı kümüşdin kök+de+kı yılduzlar sanınça

“Dahi kenarlarında, kökteki yıldızların sayısı kadar altın ve gümüşten ibrikler var.” (NF 62/8).

Kıp. T.: “+k1+, +ki+, +g1+, +gi+, +gü+”

evvalkı, evvelki, burungı, kündeği, üstüngü “üstteki” (Toparlı, 2017: 33; Güner, 2013: 119; Argunşah-Güner, 2015: 263, 450).

*Öğretti ahar bir özge kişi kaytarmaknı kim helal bolgay evval+**ki** erine*

“Ona kimin başkasının geri çevirdiği kişinin önceki eşine helal olacağını anlattı.” (İMS 20b).

*Ve eger baksa bir kitabge namaz kılğan kişi takı bilse iç+i+n+de+**ki**+sin (...)*
namazı fasıd bolmas

“Namaz kılan kişi, içinde ne olduğunu bildiği bir kitaba baksa namazı bozulmaz.” (İMS 196a).

*Burun+**gı***

“Birinci, ilk önceki” (CC 31b6).

*(...) kullarının köp türlü hatasın körüp kün+de+**gi** vazife ‘atasın kesmeyin bire*
vurur (GT 5/7).

*Üst+ün+**gü** orun saa teydi*

“En üstteki yer sana kaldı.” (CC 69a70).

Çağ. T.: “+g1+, +k1+, +ki+”

akşamgı “akşamki”, *ozakı* “dünden önceki”, *içki* “içeriki” (Argunşah, 2014: 104).

*(...) terkib-i selaset ü letafetin burun+**gı**+lar+ga yitküredürler*

“(...) selaset ve letafeti önceki şairlerin derecesine ulaştırmışlar.” (MN T3).

*Yer ka ‘rıda ta ki çerh evci/ Mecmu ‘ı anı burun+**kı** mevci* (LM 278).

*Bu yolu duta kimde+**ki** var hüsn-i i ‘tikâd*

“Kimde güzel inanç varsa bu yolu tuta.” (AD XVIII/22).

E. An. T.: “+g1+, +k1+, +ki+”

arkandağı “arkandaki”, *kanķı* “hangi”, *evvelki* (Gülsevin, 2011: 117).

*Kılmaya yüz yıl+**gı** Tersâdan temîz*

“Yüz yılki Hristiyan’dan temiz olmaya.” (MT 603).

*(...) Kazan Bigün hatunı kan+**kı**+nuz+dur didi* (DK D52).

*Kuvvetlü kavümleri geçdi evvel+**ki** sürelerde evvel+**ki** ümmetlerüñ hikâyetleri*
(SKT 1).

Osm. T.: “+ki+, +k1+, +kü+, +ğ1+”

sendeki, bayakı “önceki”, *bugünkü, ucındağı* (Kartallıoğlu, 2011: 82; Tatcı, 1998: 213; Atalay, 1946: 90).

*Saki getir getir yine dün+**ki** şarabımı* (HB W11a).

*Baya+**kı** dirler baya Türki lugatde evvel ma ‘nasına gelür* (MU 143/12).

*Böyle mükemmel birkamusa olan ihtiyacımız bu+gün+**kü** günde cümlece*
müsellem (...) (KT- “İfâde-i Merâm”).

*(...) yukarı+da+**gı** tafsil gibi olur*

“(...) yukarıda anlatıldığı gibi olur.” (MU 42/10).

Tü. T.⁵⁷: “+ki+, +kü+”

sabahki, dünkü.

Ek, Türkçenin tarihî dönemlerinde ünlü uyumlarına uygunluk gösterse de Tü. T.nin başından itibaren Farsça *ki* edatının etkisi altında kalarak uyum dışına çıkmaya başlamış, sonunda tek şekilli hâle gelmiştir. Yine de ince yuvarlak ünlü taşıyan sözlerde yer yer dudak benzeşmesine uyma eğilimine girdiği görülmektedir: *dünkü, bugünkü, gönülünkü* (Korkmaz, 2014: 280). Ancak bu örneklerde de yerleşik bir durum söz konusu değildir. Örneğin *gönülünkü* de *gönülünki* de aynı doğruluğa sahip iki kullanım olarak görülmektedir (Ergin, 2013: 163).

Ergin (2018: 431) günümüzde kullanılan *hangi* sözcüğünde de +ki+’nin bulunduğu yer vermiştir.

Tıpkı bu sabah+ki gibi (Ağaoğlu, 2011: 91).

İnsan, nasıl bu+gün+kü uygarlığa ulaştı biliyor musun (Erbil, 2019: 172).

3.40.c. İşlevi

Gök T. döneminde “aitlik, ilişkinlik” anlamı verir: *içräki* “içerdeki, saraya mensup”, *bärüki* “berideki”. Kişi veya varlık adlarının yerini tutar: *tabgaççı* “Çin’deki”, *çölgi* “bozkırdaki” (Tekin, 2003: 82-83). Bu dönemde yer bildiren sözcüklere hiçbir ilave ek kullanılmadan getirilebilir: *yerüki* “yerdeki”, *çölgi* “çöldeki”. Sonraki dönemlerdekinden farklı olarak Orhon Yazıtları’nda +ki eki yönelme durumu eki almış sözcüklerde de görülmektedir: *öñräki* “öndeki”, *yantaki* “yandaki” (Ahmadova, 2017: 37). **E. Uyg. T.**nde “aitlik” bildirir: *söki* “eskiden, vaktiyle”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *baştınki* “ilk, birinci, baştaki” (Caferoğlu, 1968: 35; Earslan, 2012: 98). **Kar. T.**nde “aitlik, ilişkinlik” anlamı verir: *kışkı* “kışa ait”, *kêçeki* “geceki”. İsimlerden sıfatlar türetir: *söki* “eski”, *basakı* “sonraki”. Şu sözcükte kalıcı ad türetmiştir: *kutkı* “alçakgönüllülük” (<kudı “aşağı, dip”+ kı) (Taş, 2015: 43-44). **Har. T.** döneminde yer ve zaman bildiren sözcüklerden sonra gelerek “bulunma, aitlik” anlamı yükler: *bıldurğı* “geçen yılki”, *üstünki* “üstteki” (Eckmann, 2014: 10). **Kıp. T.**nde “aitlik, ilişkinlik” bildirir: *basagı* “sonraki”, *értegi* “erken, sabahki” (Güner, 2013: 118). **Çağ. T.** döneminde “aitlik-sahiplik” bildirir: *anıñkı* “onunki”. Yer ve zaman zarflarından sonra gelerek sıfatlar türetir: *koıyığı* “aşağıki”, *aqşamğı* “akşamki” (Eckmann, 2005: 45; Argunşah, 2014: 104). **E. An. T.**nde yer ve zaman anlamında sözcüklere gelip “aitlik, zaman-yerle ilişkililik” anlamı verir. Bu sözcükler sıfat göreviyle kullanılır: *ilerüki, evvelki*. “Zamir+bulunma eki” yapılarından sonra gelerek “sahiplik” anlamı taşıyan sözcükler türetir: *sendeki* (Timurtaş, 2005: 106; Gülsevin, 2011: 117). **Osm. T.** döneminde zamirlerden sonra gelerek “sahiplik-aitlik” bildirir: *sendeki*. Yer ve zaman bildiren sözcüklere eklendiğinde “ilişkinlik” anlamı verir: *yüzindeki, içindeki; yazınki, sonraki* (Deny, 2012: 192; Kartallıoğlu, 2011: 80). Elöve, Deny’nin (2012: 192) kitap çeviri dipnotunda dönemin +Kİ+ eki işlevlerini şöyle belirlemiştir:

⁵⁷ Karaağaç (2013: 263) ekin biçimlerini “+kı, +ki, +kü” şeklinde belirlemiş, ancak +kı biçimini örneklememiştir.

1. Nisbet eki +ki, +deki: +ki, sadece yer ve zaman bildiren sözcüklere doğrudan eklenerek eklendiği sözcüğü ilgi sıfatı yapar. Böylece sıfat tamlaması oluşturur: *karşiki ev, çünkü yağmur ya da tamlananı eksilterek ad olarak kullanılırlar: dünküler, bugünküler.* +deki, zaman ve yer anlamlı olmayan sözcüklere +ki doğrudan bağlanamaz. Bu sebeple kelimeye öncelikle “yer, zaman” anlamı veren “+de, +da” katılır. “+deki” ekini almış sözcükler hem ilgi sıfatı hem de ad olarak kullanılabilirler: *başımdaki ağrı, evdeki.*

2. Zamir eki +ki: Doğrudan adlara katılmayıp önce “+In” eki alırlar. “+Inkl” eki, eklendiği addan başka, üçüncü kişi durumundaki bir adın yerini tutar: *benimki, sizinkiler.* Bu eki almış sözcükler, yukarıdakiler gibi ilgi sıfatı olamazlar.

Tü. T. dönemi literatüründe ekin ele alınışı farklılık gösterir:

Ediskun (1963: 168) eki “ilgi zamiri” olarak adlandırmıştır.

Gencan (1979: 139) ve Hengirmen (1999: 225) “ilgi adlı” olarak adlandırmışlardır.

Korkmaz (2014: 280) +ki ekini “aitlik eki” başlığı altında incelemiştir. Ekin sözcüğün anlamında sürekli bir değişiklik yapmadığını ve geçici bir aitlik ilişkisi kurduğunu belirterek çekim eklerine yakınlığına değinir. Ancak sıfat görevinde sözcükler türettiği ve kendisinden sonra çekim ekleri alabildiği için yapım eki olarak kabul edilebileceğini de belirtir. Yer verdiği gerekçelere dayanarak yapım ve çekim ekleri arasında değerlendirmek gerektiğini ifade eder.

Tekin (2003: 56, 82) eke hem “addan ad türeten ekler” başlığı altında hem de “aitlik sıfatları eki” başlığı altında yer vermiştir.

Adalı (2004), Gülensoy (2010) ve Kahraman (2009) eke yapım ekleri başlığında yer vermemiştir.

Banguoğlu (2007: 184) yapım ekleri içerisinde incelemiştir.

Eker (2006: 351, 379) ekin yapım ve çekim eki işlevlerinde bulunduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda hem yapım ekleri arasında hem de çekim ekleri içerisinde “aitlik eki” olarak yer vermiştir.

Hepçilingirler (2012: 199) “aitlik eki” olarak adlandırmıştır. Bağımlı bir biçimbirim, zamir gibi bağımsız bir yapı ile adlandırılmayacağı ve +ki+’nin tek başına bir ismin yerini tutamayacağı gerekçeleriyle “ilgi zamiri” adlandırmasını yanlış bulduğuna yer verir.

Gülsevin (2004: 1279) ekleri sınıflandırdığı çalışmasında, +ki+ ekini sözlüksel kelime türetmeyen ancak isim ya da fiilleri isim, sıfat ya da zarf haline getiren “tür değiştirici ekler” bölümünde incelemiştir.

Karaağaç (2013: 262) şu ifadelerle yer vermiştir: “Aitlik ekidir. Bu ek başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı addan ad yapma eklerinden biri olarak kullanılagelmiştir.” Bu durumda Karaağaç’ın eki hem yapım eki hem aitlik eki olarak kabul ettiği görülmektedir.

Çotuksöken (2011: 90) yer ve zaman bildiren sözcüklere getirilip “aitlik, ilgililik” anlamı verdiği örnekleri yapım eki, zamirlere getirildiği kullanımları çekim eki olarak kabul etmiştir.

Adlandırma ve işlevde çeşitlilik görülse de kazandırdığı anlam özellikleri bakımından ortaklığa varıldığı görülür:

Ekin doğrudan kök ve gövdelere getirildiği kullanımlar, “zaman veya mekan içerisinde bulunma” anlamı taşır: *deminki, sonraki, öteki, karşıki* (Ergin, 2013: 162). Bu şekilde oluşmuş sözcükler isim “*Beriki* (gelsin)” ve sıfat “*dünkü* (davet)” görevinde kullanılabilirler.

+DE bulunma ekinen sonra kullanıldığında, “adların işaret ettikleri varlıkta bulunanı” bildirir: *bahçedeki* (güller), *sendeki* (kitap). +DE+kİ yapısı da hem isim hem sıfat görevli sözcükler türetir.

Ekin +(n)In ilgi durumu ekinen sonra getirildiği kullanımlar, adların işaret ettikleri varlıklara ait olanı ifade eder: *benimki, sınıfıki*. Yukarıda belirtilen iki durumdan farklı olarak, bu örnekler sıfat olarak kullanılmaya uygun değildir (Karaağaç, 2005: 263).

Ek, yalın ya da bulunma durum eki almış sözcüklerden sonra gelerek “olan, bulunan” anlamı verir: *içimdeki sıkıntı* <içimde “olan, bulunan” sıkıntı. Bu yönüyle sıfat-fiil ekleriyle benzerlik gösterir. Ancak, sıfat-fiil eklerinin fiile, +ki+ ekinin ise isim ya da isim soylu sözcüklere getirilmesi bakımından ayrılırlar (Demirci-Dinçaslan, 2015: 11).

+ki+’nin kök ve gövdelere doğrudan getirildiği sözcükler sınırlı sayıdadır. Ancak bulunma ve ilgi ekinen sonra tüm adlarda kullanılabildiği için işlevliği daha fazladır (Ergin, 2013: 162).

3.41. +IAk+: *ot+lak+*, *su+lak+*

3.41.a. Kökeni

Gabain (2007: 44), Eckmann (2005: 46), Erdal (1991: 108), Korkmaz (2014: 131), Nalbant (2008:98), Eker (2006: 351), Eraslan (2012: 99), Tulum (1993: 159) ve Toparlı-Argunşah (2018: 52) ekin isimden fiil yapım eki +la- ile fiilden sıfat yapım eki -ğ’ın birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedirler: +la-ğ/-k. Çalışmamızda, bu görüş desteklenmektedir.

Tekin (2016: 54) ekin “+la ok” biçiminden geliştiğini, *ok* unsurunun ise pekiştirme edatı olduğunu savunur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) ekin yapısında +ak, +ek küçültme ekinin bulunduğunu belirtir.

3.41.b. Biçimi

Gök T.: “+leg+”

ödleg “felek” (Şirin, 2015: 38).

Törütti halayık öd öd+leg bu kün

“Yarattı halkları, zamanı, feleği bugün.” (KB 3).

E. Uyg. T.: “+lag+, +leg+”

suvlağ “sulak yer”, *illeg* “memleket, hükümdar, devlet sahibi” (<il “ülke, memleket, devlet”+ leg) (Eraslan, 2012: 99; Ata-Tulum, 2011: 37).

Temir tumşuklug vi(jir) az-ag+lag ıtlar böri(ler keli)p baltırların yotaları(in...) talayu (...)

“Demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını, bacaklarını dalayarak, ısırarak (...)” (DSKP 636-639).

Ol ödün maxarıt il+leg edgü ögli teginig buşuşlug körüp (...)

“O zaman Kral Maharıt İyi Düşünceli Prensın üzüntülü olduğunu görüp (...)” (İKP IV).

Kar. T.: “+lağ+, +leg+, +lak+, +lek+”

tarığlağ “tohum ekilecek yer, tarla”, *kızlak* “kabakuş türü kuş”, *ödleg/ödlek* “zaman, felek” (Nalbant, 2008: 96; Taş, 2015: 47; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 50).

Öd+lek kamug kewredi

“Zaman azaldı.” (DLT 63).

Sözün boş+lag odma yıga tut tilin

“Boş söz söyleme, diline hâkim ol.” (AH 135).

Har. T.: “+lag+, +lak+, +lek+”

otlag, başlak “önde gelen at”, *ödlek* “gün ortası, öğle vakti” (Eckmann, 2014: 335; Toparlı-Argunşah, 2018: 52; Karagözlü, 2018: 141).

Ot+lag+lu boldı yer sığındırdı anı anga

“Onu otlak olan yere sığındırdı.” (ME 2/7).

Baş+lak

“Önde gelen at” (İML 140A).

Öd+lek namazını qıldı erdi

“Öğle namazını kıldığında ise...” (NF 33/1).

Kıp. T.: “+lag+, +lak+, +lek+, +lav+, +la+”

otlag “otlak”, *yaylak-yaylav*, *köñlek* “gömlek”, *kışlak-kışlav*, *borla* “üzüm bağı” (<bor “şarap”+ la) (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Toparlı, 2017: 110; Argunşah-Güner, 2015: 446).

(...) kim siyse ot+lag içinde takı kölige tüşse anıñ öze üç kez takı küneş tüşse üç kez magat arınur

“(...) birisi otlak içinde işese dahi (ıdrarı) göle tüşse, göl üzerine üç kez güneş doğsa göl temizlenmiş olur.” (İMS 141a).

Eya ruşen zamir köñ+lek ıysından mısırdan aıladıñ (GT 106/10).

Bor+la

“Üzüm bağı” (CC 40a8).

Çağ. T.: “+lag+, +lağ+, +lek+”

otlag “otlak”, *kuşlak* “kuş avlama yeri”, *tülek* “bazı kuşların yılda bir kere tüyelerini döktüğü vakit” (Eckmann, 2005: 46; Argunşah, 2014: 105; Turan, 2019: 27). Çağ. T. döneminde g>k değişimi sebebiyle çoğu yerde +lAg>+lAk şeklini almıştır.

Ot ateş ot sebze ot+lag est morgzar (NK 96b).

Mini yandurmağıl av+lak içinde (ŞHD 11b5).

Kimdür ki kanlu gön+leg+i gördükde hüzn-ile (...)

“Kanlı gömleği görüp hüzn ile (...)” (AD 601/5).

E. An. T.: “+lak+, +lek+, +le+”

kışlak, gönlek, sinle “mezarlık, mezar taşı” (<sin “mezar”+ le) (Gülsevin, 2011: 116; Genç, 2005: 92; Yavuz, 2017: 10). Ancak ekin yaygın kullanımı ET’de görülen ve +lAg’dan gelişen +la+ biçimidir: *kışla, yayla* (Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54).

Ağam Beyreğün yay+la+s+ı-y-idi (DK D103).

Mustafa bir sin+le+y+e varmış-ıdı

“Mustafa bir mezarlığa gitmişti.” (MT 145).

Gitdükde yirün ot+lak+lar+ın geyik bilür

“Gidilen yerin otlaklarını geyik bilir.” (DK V4).

Dahı getürdiler Yusuf gön+leg+in yalan kana bılaşmış (SKT 249a).

Osm. T.: “+lak+, +lek+, +la+, +le+”

otlak, gönlek, yayla, sinle “mezarlık” (<sin “mezar”+ le) (Tatçı, 1998: 211, 266, 281, 368).

Haka çok şükr idüp yav+lak sevindi

“Hakka çok şükredik çok sevindi.” (ÇN 1003).

Gelüncük gön+leg+i gök kaftanı kan (ÇN 386).

Yay+la+lar yay+la-ma-z olmuş kış+la+lar kış+la-ma-z olmuş (YED 207/4).

Güz+le yurdundan gelip konuncagaz

“Güz mevsimini geçirdiğimiz yerden gelip konacağız.” (VN 2570).

Tü. T.: “+lak+, +lek+, +la+”

avlak “avı çok olan yer”, *evlek* “tarlanın saban iziyle bölünen parçaları”. Dönemde “k” bitimli şeklinin yanı sıra sondaki “k”nin düşmesiyle ortaya çıkan +la eki de kullanılmaktadır: *kışla* (Hatiboğlu, 1974: 95). İncelenen kaynaklarda +le+ şekline rastlanmamıştır.

Bugüne bugün İstanbul denince gözümün önüne kasvetli işgal kış+la+lar+ı gelir (Kabağaçalı, 2014: 25).

Bu göl+lek+te dünyasını değiştirmiş (Bilbaşar, 2017:129).

3.41.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde “yer adı yapma, belirtilen şeyin o yerde çok olduğunu bildirme” anlamları ortaktır. Bu sebeple tartışmalı da olsa 3 toponimcil ekinen [+lIk+, +lI+, +lAk+] biri olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2007: 5). **Gök T.** döneminde soyut isimler türetme görevindedir: *ödleg* “felek” (Şirin, 2015: 38). **E. Uyg. T.** döneminde yer isimleri türetir: *tarıglağ* “tarla”, *yaylağ* “yayla”. *İlleg* “memleket, hükümdar” sözcüğünde yer adı türetmenin yanında “unvan” bildiren bir ad türetme görevi de yapmaktadır (Erdal, 1991: 109; Eraslan, 2012: 99; Ata-Tulum, 2011: 37). Eraslan (2012: 99) *çaylak, kaşgalak* “su kuşu”, *toylak* gibi hayvan isimlerinde de bu ekin var olabileceğini belirterek “hayvan isimleri türetme” işlevi olduğunu da eklemiştir. Bu dönemde yazılmış *Dasakarmapathavadanamala* adlı eserde görülen *çakarlag* “daire şeklinde olan, Buda’nın bağdaş kurarak oturduğu tasviri” (<çakra+

lag) sözcüğünde ise “biçim, özellik” bildiren bir ad türettiği görülmektedir (Elmalı, 2016: 362). **Kar. T.** döneminde isimlere “yer bildirme” anlamı yükler: *tarığlag* “tohum ekilecek yer, tarla”, *туруğlag* “durulan yer”. Hayvan adları türetir: *kasgalak* “ördekten küçük bir kuş”, *bagırlak* “çöl tavuğu”. *Suvlag* sözcüğünde hem yer (sulak arazi) hem de hayvan adı (su canlıları) türetme işlevi ortak olarak görülür. “Zaman” bildiren sözcükler türetir: *üdläg* “öğle vakti” (Erdal, 1991: 89, 109; Nalbantoğlu, 2008: 96; Taş, 2015: 47). Köse (2018: 440) *könlek* “gömlek” (<kön “deri”+lek) sözcüğünü örnekleyerek ekin Eski ve Orta Türkçe döneminde kıyafet isimlerinde de kullanıldığını ifade etmiştir. **Har. T.**nde yer isimleri türetir. Bu isimlerde, ismin belirttiği varlığın çok bulunduğu yer (*otlag* “otlak”, *kamışlag* “kamışlık”) ve bir işi yapmaya uygun olan yer (*yaşlag* “pusu yeri”, *kışlag* “kışlık”) anlamları görülür. “Zaman bildirme” görevinde kullanılmıştır: *ödlek* “gün ortası, öğle vakti”. *Könleq* “gömlek” (<kön “deri, cilt”+lek), *boylag* “yular” sözcüklerinde eşya ismi türetme işlevi yapmaktadır (Eckmann, 2014: 335; Eckmann, 2014: 80; Toparlı-Argunşah, 2018: 52; Karagözlü, 2018: 117, 142, 149, 152). **Kıp. T.** “ismin belirttiği şeyin çok olduğu yer” anlamı kazandırır: *avlak*, *suvlag* “sulak arazi”. Eşya isimleri oluşturur: *könlek* “gömlek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Toparlı, 2017: 219). **Çağ. T.** döneminde hem “yer” (*otlak*, *avlak* “av yeri”) hem de “zaman” (*tülek* “bazı kuşların yılda bir kere tüylerini döktüğü vakit”) anlamı veren isimler türetmiştir. Eşya adları yapar: *gönlek* (Argunşah, 2014: 105; Şavk, 2011: 133; Karasoy, 1998: 354). Teres (2009: 106) *azaglak* “az bir miktar” (<az “az”+ag+lag) sözcüğünde “miktar” anlamı verdiğini belirtmiştir. **E. An. T.** döneminde yer adı türetme görevini sürdürür: *kışlak*, *otlak*. Eşya isimleri yapar: *gönlek*. Hayvan isimleri oluşturur: *bagırtlak* “yabani ördek, kıkuyruk kuşu” (Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54; Genç, 2005: 92; Yılmaz vd., 2013: 636). **Osm. T.** döneminde yer, mekan isimleri türetir. Bu adlar “belirtilen zamanı geçirmeye uygun yerleri (*ayla*, *kışla*)” ve “adın gösterdiği şeyin o bölgede çok bulunduğunu (*sulak*, *otlag*)” gösterir. Eşya isimleri türetir: *gönlek* (Tatçı, 1998: 211, 368; Tekin, 1992: 389; Hengirmen, 1983: 182). Deny (2012: 502) *toylak* “küçük toy kuşu” (< toy+lak), *aylak* “deve sıpası” (< tay+lak) sözcüklerinde bu ekin olduğuna yer vermiştir. Örneklerde “küçültme” anlamının varlığı dikkat çekmektedir. Zaman zarfı türünde sözcükler türetir. Bu işlev *Müeyyessiretü'l-Ulûm*’da “Size sabahla varalum ve dahı tañla varalum diseler sabah içinde ve tañ vaktinde varalum dimekdür; pes ma'lum oldı ki le (la) zarfiyyet manasın ifade eyler imiş.” şeklinde yer almaktadır (Karabacak, 2002: 57). **Tü. T.**⁵⁸ döneminde yer isimleri yapar: *yaylak*, *otlak*. Aşağılama içerikli insan özellikleri belirten sıfatlar türetir: *dişlek*, *ödlek*, *dazlak*. Hayvan adları (*çaylak*, *toylak*) ve hayvanlarla ilgili sözcükler (*bozrak* “kahve ve kül rengi tüylü”) oluşturur. Yansıma sözcüklerden türeyen isim ve sıfatlar yapar: *cırtlak*, *çatlak*, *zırlak* (Erdal, 1991: 90; Banguoğlu, 2007: 186; Korkmaz, 2014: 131; Karaağaç, 2013: 274; Bayraktar, 2009: 105). Uzun vd. (1992: 119) +lAk ekinin Tü. T.de 10 adet sözcük yaptığını belirtmiştir.

⁵⁸ Banguoğlu (2007: 186) *gırtlak*, *ablak*, *ıslak* sözcüklerinde de bu ekin olduğunu belirtmiştir. Ancak ek çıkarıldığında kök görevinde kalan sözcüğün anlamsız oluşu (*gırt*, *ısl*); anlamlı olsa bile (*ab*) sözcüğün bütünüyle ilişkili olmayışı sebebiyle bu sözcüklerde ilgili ekten bahsedilemeyeceği kanaatindeyiz.

Aydın (2014: 54) bu ekin Anadolu ağızlarında çok daha yaygın kullanıldığını ifade eder: *cörtlek, cağlak, siylek, tolsak* vb. Araştırmacıya göre bu durum, ekin ilerleyen dönemlerde standart dilde de geniş kullanım alanı bulabileceğine işaret edebilir.

3.42. +lAr+: ot+çul+lar+, Türk+ler+

+lAr+ eki öncelikli olarak “çoğul yapma” göreviyle çekim ekleri arasında sayılmaktadır. Bu hâliyle bir tartışma konusu yaratmaz. Ancak zamanla bu işlevi genişleyerek yeni sözcükler türetme boyutuna gelen +lAr+, kimi kaynaklarda hem yapım hem çekim eki olarak değerlendirilirken kimi kaynaklarda yalnızca çekim ekleri kapsamında ele alınmaktadır. İncelemede ilgili ekin, yapım ve çekim eklerinin kesişim kümesinde yer aldığı kabul edilmektedir. Başdaş (2006: 5) bu özelliğe sahip, içerisinde +lAr+ ekinin de olduğu bir grup ekin “üçüncü grup-ara ekler” şeklinde adlandırılmasını önermektedir. Ekin kaynaklarda ele alınış biçimleri şu şekildedir:

Hatiboğlu (1974: 96-99) “yapım eki” olarak belirtmese de “çoğulluk” anlamı dışında 11 farklı anlam özelliğine yer vermiştir.

Eker (2006: 372) eke yapım eklerinde değinmemiş ancak çekim ekleri içerisinde Hatiboğlu’nun belirttiği anlam özelliklerine atıfta bulunmuştur.

Adalı (2004), Gülensoy (2010), Gencan (2007) ve Boz (2014) türetim ekleri içerisinde +lAr+ ekine yer vermemiştir.

Ergin (2013: 221) yapım ekleri içerisinde +lAr+ ekini değerlendirmemiştir. Ancak çekim eklerinde yer verirken “(...) yapım eklerinde de gördüğümüz gibi -gil ekinin yerini tutan hususî bir kullanıştan ibaret bulunmaktadır: *babam-lar, annem-ler* misallerinde olduğu gibi.” ifadesinde türetim alanına girdiğine işaret eder.

Banguoğlu (2007: 188-189), Korkmaz (2014: 132) ve Çotuksöken (2011: 101-102) eki hem yapım hem çekim ekleri içerisinde ele alır. Biz de sözcüğe aşağıda sözcüğe kazandırdığı belirtilen farklı anlam özellikleri sebebiyle bu ekin iki yönlü incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

3.42.a. Kökeni

Poppe (2008: 102) ekin +*r çokluk eki ve +*la’dan oluşan bir birleşik ek olduğunu düşünmektedir. +la’nın diğer çokluk ekleriyle akrabalığını şu şekilde gösterir: -*la: -l=Mançuca -ta: -*t (Türkçe -t, Moğolca -d)=Mançuca -sa: -*s (Moğolca -s) ve “Bu nedenle -lar çokluk ekinin, -l çokluk eki (Moğolca ve Tunguzca) ile akraba olan -*la unsurunu içerdiğini ve -l’den ünlüleşmesi bakımından, tıpkı Tunguzca -sa’nın ve Mançuca -ta’nın Moğolca ve Türkçe -s ile -t’den farklılaşması gibi, farklılaştığını ifade edebiliriz.” düşüncesine yer verir.

Munkácsi, ekin *ol* zamiri ile “+r” çoğul ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir.

Hamilton (2015: 64) ilk olarak Bang’ın ortaya attığını belirttiği ekin etimolojisiyle ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “(...) çokluk ya da topluluk eki -lar, -lär’in kökeni, ula-‘ya geniş zaman bildiren -r eki eklenerek yapılmış olan, “birleşik, bir araya

gelmiş” anlamındaki isim-fiil *ular’a dayalı olabilir; bu durumda, örneğin at-lar “at-lar” kelimesinin at- *ular’dan türemiş olması mümkündür; genel anlamda, at’ın “toplanması” ya da “at topluluğu” fikrini ifade etmektedir.”

Räsäen, *il-* “iliştirmek, birleştirmek” fiili ile +r geniş zaman ekinin birleşmesiyle meydana geldiği düşüncesindedir.

Baskalov, +la-, +le- isimden fiil yapım eki ile -r unsurunun birleşmesiyle oluştuğunu savunur (Baskalov, Räsäen, Munkácsi’dan akt. Eraslan, 2012: 126-127).

Ramstedt (1957: 60), Türkçe +lar, +ler ekini Moğolcadaki “+nar” ekiyle ilişkilendirmiştir.

Menges ve Sinor (akt. Şçerbak, 2016: 183) ekin iki çokluk veya topluluk gösteren -l ve -r eklerinden oluştuğunu düşünmektedirler.

Emre (1940: 42) *Türkçede Çoğul (*) Belgisi -ler’in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma* adlı makalesinde ekin kökeni için şu ifadelerle yer vermiştir: “Evela Kırg. sender “senler = siz” gibi çoğullar gelişmiş, zamanla eski -er belgisinden -*der doğmuş, ‘r’ komşuluğunda ise ‘d’ lamdaizme uğrarak -ler, bundan da genzel komşuluğunda -ner gelişmiştir.”. Emre’nin +lAr+ ekinin kökeni olarak +dAr+ ekini düşündüğü görülmektedir.

A. Von Gabain (2007: 62) ekin menşeinin tam olarak bilinmediğini belirtmekle birlikte dikkatli yazmalarda bu ekin sözcükten ayrı yazıldığına yer vermiştir. Bu bakımdan Gabain’in, ekin önceden bağımsız bir sözcük olduğuna ihtimal verdiği söylenebilir.

Grönbech (1995: 51), +lar ekinin *gun* gibi daha önceden bağımsız bir sözcük olabileceğini belirtir. Kitabelerin okunmasının kesin şekilde tamamlanmasına kadar bu konuda bir yargıya varılamayacağını ifade eder.

Korkmaz (1995: 381-382) *Türkçe ve Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri* isimli makalesinde Eski Türkçede kullanılan +lar/+ler ile Moğolcada kullanılan “+nar/+ner” eklerinin birbiriyle ilişkili olduğuna yer vermiştir. Korkmaz’a göre her iki dilde de ekin yalnızca akrabalık ve asalet bildiren kelimelerde kullanılıyor olması düşüncesini kanıtlar niteliktedir. Korkmaz, ekin bazı Uygur metinlerinde sözcükten ayrı yazılması ve Moğolcada zaman zaman sıfatlara da eklenmiş olması (*ak+lar bulıt*) sebebiyle bir zamir veya isim kökü ile çokluk eki kaynaşmasından ya da iki ayrı çoğul ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşlerini doğurduğuna yer vermiştir. Ancak araştırmacı, iki dildeki tarihî gelişmeleri ele alan karşılaştırmalı incelemelerle kesin bir sonuca varılabileceğini savunur.

3.42.b. Biçimi

Gök T.: “+lär+”

bäglär “beyler, soylular sınıfı” (Tekin, 2003: 101).

Türük amtı bodun bäg+lär bödke körügme bäg+lär gü yanıltaçı siz (Kül T.G11).

E. Uyg. T.: “+lar+, +ler+”

sizler, bodisabatlar “Buddha düzeyine erişmesine bir basamak kalan aziz”. Hamilton, bu sözcükte onursal bir çokluğu vurgulamak için kullanıldığını belirtir (Hamilton, 2015: 96; Elmalı, 2016: 307).

Ulug küçlüg qutlug bodisabat+lar ermäsär bu yerkä nän tägmägäy

“Büyük, güçlü ve kutsal ruhla donanmış Bodhissatva’lardan (biri) olmasaydı, buraya kadar gelemezdi.” (İKP XLV).

(...) ölüngler siz+ler sngat tamunung korkıncıgın (...)

“Sizler, Sanghāta adlı cehennemden dehşetinden ölün” (Maitr 82/52).

Kar. T.: “+lar+, +ler+”

Arablar, Türkler (Arat, 1947: 6; Bice, 1993: 35).

Riyazetni kattıg tartıp kan+lar yutup (...)

“Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup (...)” (DH H1).

Bu türk+ler tilinde aceb kördükü (KB A6 33).

Har. T.: “+lar+, +ler+”

Arablar, mu’minler (Eckmann, 2014: 3, 13).

‘Arab+lar adatı ol turur kim (...) (NF 17/4).

Ey mu’min+ler, sizler Peygambar ‘as’ga duruz ve salavat ve selam ayta beriñ

“Ey müminler, sizler peygambere selam verin ve dua edin.” (NF 3/4).

Kıp. T.: “+ler+, +lar+”

témirler “demirler”, cuvutlar “Yahudiler” (Güner, 2013: 184).

Haytadur ol kim togdı, Cuhut+lar hanı?

“Yahudilerin kralı olarak doğan çocuk nerede?” (CC61b).

(...) yahud başına börk koysa Mecusi+ler+niñ börkin öz köñli birle kimerse küç kılmayın, kafir bolur Teñri Te’ala’ge

“(...) yahut kimsenin zoru olmadan, kendi rızasıyla başına Mecusilerin börkünden taksa kafir olur.” (İMS 5b).

Çağ. T.: “+lar+, +ler+”

begler, begâtlar (Eckmann, 2005: 61).

Kan+lar döker gözüm niçe kim ola münfecir

“Gözüm kaynayıp akar gibi kan döker.” (AD 437/6).

Tarhani+ler+de Şeyh Selman Eteke’nin oğludur

“Tarhanilerden Şeyh Selmân Eteke’nin oğludur.” (MN T178).

E. An. T.: “+ler+, +lar+”

Ademiler, yağmurlar (Gülsevin, 2011: 9-10).

Ağ sancak götürende müsülman+lar arhası olsun (DK V25)

(...) ol kimselerün ki ni’met verdün kakılmışlardan degüllerden ki Yehudi+ler azgunlardan degüller ki Nasrani+ler (SKT 1b).

Osm. T.: “+lar+, +ler+”

dünyalar, yüzler (Deny, 2012: 157, 288).

Çok+lar gemiden çıkup denize dalmadılar (YED 38/2).

Kim beni kâfir+ler arasında ög

“Kim beni kafirlerin arasında överse.” (ÇN 195).

Tü. T.: “+ler+, +lar+”

etçiller, avcılar

Ada+lı+lar’ın seslenişiyile ‘Horoz Reis’ (Akın, 2004: 34).

Cehennemde yanan ifrit gibi on yıl alev+ler+de yavaş yavaş büyür (...)
(Kabağağaçlı, 2014: 7).

3.42.c. İşlevi⁵⁹

Gök T.de hâkim zümreyi belirtmek amacıyla kullanılmaktadır: *bâglâr* “beyler, beyler-soylular sınıfı” (Tekin, 2003: 101). Bu dönemde çoğul eklerinin seçimi, kişilerin toplum içerisindeki yerini ifade etmesi bakımından önem taşır. Korkmaz (1995: 381) ekin, yalnızca “akrabalık ve asalet” bildiren kelimelere getirildiğine yer verir: *ög+ler+im* “süt annelerim”, *kuñcuy+lar+ım* “prenseslerim”. Örneğin bir başka çoğul eki olan +t yüksek rütbeli kişiler için kullanılmaktadır (Tekin, 1976: 21). **E. Uyg. T.** için Gabain (2007: 62) ekin Eski Türkçe dönemindeki işlevi ile ilgili şunları söyler: “+lar’ın bu fonksiyonu (çokluk) belki de tali bir fonksiyondur; çünkü, özellikle saygı ve hürmet bildiren bir isim +lar ekli hâlde de teklik ifade edebilir: *bodisawatlar* ‘bir bodisatva’”. Elmalı (2016: 306) ise bu fonksiyonu *sizler* sözcüğüyle örnekler. Sözcüğe nezaket anlamı vermek için kimi zaman *ogulanıñızlarnı* “çocuklarınızı” sözcüğünde olduğu gibi iyelik eki ile çoğul ekinin yerleri de değişebilmektedir. **Kar. T.** döneminde sayılamayan varlık isimlerine gelerek “abartı” anlamı yükler: *kanlar*, *tämürlär* “demirler”. Aynı milletin vatandaşlarını belirtmek için kullanılır: *Türkler*, *Arablar* (Arat, 1947: 6; Bice, 1993: 3, 35; Kök, 2004: 333). **Har. T.** döneminde “bir dine, düşünceye bağlı olan topluluğu” anlatmak için kullanılır: *müminler*, *Yahudiler*. Bir milletin vatandaşlarının veya bir kabilenin üyelerinin tamamını kapsayan isimler türetir: *Araplar*, *Kureyşliler* (Eckmann, 2014: 3, 13, 20). **Kıp. T.** döneminde “bir dine, tarikata, düşünceye bağlılık” belirtir: *mecüsiler* “Mecusiler, Zerdüşter”, *cuvutlar* “Yahudiler”. Aynı milletten, kabileden olanları ifade eder: *Arebler*, *Kureyşiler*. Sayılamayan adlardan sonra gelerek bu adlara “abartma” anlamı verir: *témirler* “demirler”, *kökler* “gökler” (Toparlı, 2017: 34, 68, 131; Güner, 2013: 184). **Çağ. T.** döneminde “bütün, topluluk” anlamı vermek için kullanılır: *begler*, *begâtılar* “bütün beyler”. Abartma anlamı yüklemek için kullanılır: *gökler*, *kanlar*. Bir milletin vatandaşlarının tamamını karşılamak üzere kullanılır: *Habeşler* (Eckmann, 2005: 61, Akdoğan, 1988: 294, 474). **E. An. T.** döneminde “bir topluluğun tamamı” anlamı verir: *kâfirler*, *müşrükler*. Bir milletin vatandaşlarını bütün olarak ifade eder: *Selçukiler* “Selçuklular”, *Arablar*. “Bir dine bağlı olanların tümü” anlamı verir: *Yehudiler*, *Nasraniler*. Zarf görevli sözcüklerden sonra getirildiğinde günümüzde +lArI ekinin kazandırdığı anlamı verir: *kimdür geceler tapuğa mahrem*. Sayılamayan adlardan sonra gelerek “abartma” anlamı kazandırır: *karlar*, *yağmurlar* (Gülsevin, 2011: 9-10; Yavuz, 2017: 58; Küçük, 2014: 87, 171). **Osm. T.**nde “topluluk, bir düşünceye bağlı

⁵⁹ +lAr ekinin çoğul anlam kazandırdığı sözcükler çekim içerisinde yer aldığından bu bölümde incelenmeyecektir.

grup” anlamı verir: *dörtler (meclisi), kırklar*. “Aşırılık, abartma” anlamı yükler: *dünyalar (kadar mal), kanlara (boyamak)*. Basamak değeri bildirir: *onlar, yüzler*. Özel adlara gelerek “benzerleri” anlamı kazandırır: *Mecnunlar*. “Bir millete mensup olanlar” ifadesi kazandırır: *Arablar, Fransızlar*. Dine mensup olanların tamamını bildirmek için kullanılır: *Müselmanlar*. Soy, sülale anlamı katar: *Osmaniler*. Kalıplaşmış sözcük gruplarında (*Üç Aylar, kırklar*) çoğul anlamı verme işlevini yitirip kalıcı adlar oluşturduğu görülür (Deny, 2012: 157, 288-289; Atalay, 1946: 52; Tatçı, 1998: 333; İpekten ve diğerleri, 2017: 50; Köksal, 2018: 553; Yavuzarslan, 2019: 29). **Tü. T.** döneminde ekin ele alınışı konusunda farklılıklar görülür:

Ergin (2013), Deny (2012: 157), Adalı (2004), Gülensoy (2010), Eker (2006), Kahraman (2005) ve Karaağaç (2013) +lAr ekine yapım ekleri içerisinde yer vermemişlerdir.

Gülsevin (2004: 1278-1280) yapım ve çekim kategorisinde yer vermeyip eki “kategori ekleri” şeklinde adlandırdığı farklı bir sınıfta incelemiştir.

Banguoğlu (2007), Korkmaz (2014) ve Eraslan (2012) ekin kimi durumlarda yapım eki görevi üstlendiğini düşünerek eki yapım ekleri bölümünde ele almışlardır. Korkmaz (2014: 132) ilgili ekin diğer çekim eklerindeki kalıplaşmadan ayrılan yanının “belirli nitelikteki adlara kurallı olarak gelebilmesi” olduğunu belirtir.

+lAr ekinin yapım ekli işlevleri şu şekildedir: Kişi adlarından sonra getirildiğinde “benzerlik” anlamı verir: *Fatihler, Mustafa Kemaller*. Ulus ve yer bildiren adlardan sonra “topluluk, genelleme” anlamı verir: *Türkler, Mersinliler, köylüler*. Özel ad, akrabalık isimlerine eklendiğinde “aile, topluluk” anlamı kazandırır: *Güldenler, ablamlar*. Bu kullanımda +gil+ ekiyle eş görevli olduğu görülür. Ancak kimi sözcüklerde +giller şeklinde kullanımlar da mevcuttur: *dayımgiller, Ayşegiller*. Bir dine, tarikata, düşünceye bağlı olanları ifade eder: *Alevîler, Musevîler, sosyalistler*. Bir siyasi parti veya fikre bağlı olma, destekleme anlamı verir: *Yeşiller, Kızılar*. Yalın veya +II+ ekiyle genişletilmiş özel adlardan “millet, kavim, devlet adları” türetir: *Osmanlılar, Avşarlar, İspanyollar*. Sıra dağlar, takımadalar gibi coğrafî terimler oluşturur: *Toroslar, Alpler, Adalar*. Bilim alanlarında “familya, türdeşlik” anlamı verir: *eklem bacaklılar, yırtıcılar*. Adlarla kalıplaşarak yer adları oluşturur: *Çifteler, Pasinler*. Sayılamayan kimi adlara abartma anlamı yükler: *soğuk havalar, dünyalar*. Bazı kalıplaşmış kullanımlarda görülür: *iyi geceler, sıhhatler olsun*. Tekil kişilere veya varlık adlarına getirildiğinde “saygı, nezaket” anlamı verir: “*Biraz önce valideleri hanımefendiyi gördüm.*”, “*Sayın bay evdeler mi?*”. “Aşağı yukarı, yaklaşık olarak” anlamı verir: *Beş yaşlarında bir çocuktu* (Hatiboğlu, 1974: 96-98; Gencan, 2007: 188; Kahraman, 2009: 65; Korkmaz, 2014: 132; Banguoğlu, 2007: 189; Eker, 2006: 372).

3.43. +lAyIn+: gece+leyin+, sabah+leyin+

3.43.a. Kökeni

Çağatay (1943: 104) ekin birleşik bir ek olduğunu düşünür ve ayrımı şu şekilde yapar: -la: isimden fiil yapan ek, -yu: gerundium eki, -n: vasıta hali eki.

Erdal (1991: 124) +lAyIn ekinin kökeni olabilecek +lAyU ekini birleşik ek

olarak kabul eder ve +la-y-u/+le-y-u olarak ayırır.

Deny (2012: 251) ekin köken bilgisi ile ilgili iki durum vermiş, bu durumlar arasında kararsız kaldığını ifade etmiştir. Deny'e göre zarf yapmaya oldukça müsait *ile* (-le) ile +In+ eklerinin birleşmesiyle oluşmuş olabilir ya da bu ek bir fiil kipi olabilir. Ancak Ali Ulvi Elöve Deny'nin görüşlerini bir dipnot ile eleştirmekte ve şu ifadelerle yer vermektedir:

Bizce bu iki durum da uzak görünmektedir. Bu ek yine yalnızca +In'dan meydana gelmiştir. Bilindiği üzere bu, her çeşit kelimenin sonuna eklenebiliyor. Nitekim yazar bunların birçok örneğini vermiştir; fakat yalnız sonu +IİK ile türemiş kelimelerin y'nin alışı yönü düşünülmemiştir. İşte böyle kelimelerde +IİK eki son harfinin k> g> ğ> y değişimleriyle +Ily olarak +In'la beraber +IlyIn biçiminde bir biçim almış gibi görünmektedir: gecelikin geceligin> geceliğin> geceliyin (ğ iki ünlü arasında kalmakla y olur.) 'geceye özgü hâlde' akşamlıyın 'akşama özgü hâlde' vs. Bunlardaki esrelerin ahengi gereğince sonradan üstün olduğu anlaşılmaktadır: akşamlayın geceleyin vs.

Tekin (2016: 219) ekin gelişimini şu şekilde açıklar: E. Uyg. T. döneminde “göre, birlikte, olarak” anlamı veren “+lügün” (sözlüğün “sözlerine göre”, *tengriler-lügün* “tanrılarla birlikte”)> ? > +leyin. Tekin, kendi görüşünü çeşitli açılardan eleştirerek bazı izahlarda bulunmuştur:

1. Ekin ilk hecesindeki “i, ü”nün “e”ye dönüşmesi ses değişimleri ile açıklanamamaktadır. Bu sebeple E. Uyg. T. döneminde kullanılan +le, +leyü (*ikile, ikileyü*) eklerinden analogi yolu ile değişmiş olabilir. 2. Ancak *ikileyü* örneğinin *ikile-gün* şeklinden evrildiği düşünüldüğünde g>y değişimi nasıl aydınlatılmalıdır? Tekin, bu ses değişiminin hiçbir örnekte rastlanmadığını belirterek büyük ihtimalle konuşma dilinde görülen +*liyü ekinden etkilendiğini ifade eder. Açıklamalarını şu şekilde kısaltır: “*iki+ligü(+n), *iki+lügü(+n)=[analoji: +le]*iki+le+gü(+n)< (iki ünlü arasındaki g sesinin konuşma dilinde dönüştüğü y'nin yazıya sokulmasıyla): iki+le+yü< *iki+le+yü+n< iki+le+yi+n”.

Ergin'in (2013: 173) ekin oluşumuyla ilgili iki görüşü vardır:

1. İsimden fiil yapma eki olan +la-, +le- ile -ı, -i zarf-fiil eki kaynaşmış, ardından +n instrumental eki de özelliğini kaybederek bu birliğe katılmıştır. Ergin'e göre ekin aslı -la-y-ı-n, -le-y-i-n şeklindedir. “y”yi yardımcı ses olarak kabul etmektedir.

2. *İle* edatı ile Eski Türkçedeki *i-* “takip etmek” fiili klişeleşmiş zarf-fiil ve instrumental şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkmıştır: *ile+i-y-i-n*⁶⁰. Ancak anlam ve şekil bakımından ikinci gelişimin pek mümkün olmadığını belirtir. *Umduğ-u-m-layın*,

⁶⁰ Burada Kuznetsov'un (1995: 2246) “...hiçbir ek kaynaşma yoluyla (yani iki-üç ek bir bütün teşkil etmek suretiyle) kurulmuş değildir.” iddiasına yer vermek gerekir.

didüg-ü-m-leyin gibi örnekler vererek iyelik ekinin sonra gelmesinin ekin eskiden çekim eki olduğunu açıkça gösterdiğini savunur.

Korkmaz (1960: 175) ek yığılması olaylarını incelediği makalesinde +layun+<+la-y-un şeklinde ayırmıştır. *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi* eserinde ise +lEyİn+ ekinin içinde +In ekinin de var olduğu görüşüne karşı çıkarak ekin zarf-fiil kaynaşmasından oluştuğunu belirtmektedir (Korkmaz, 2014: 130).

Banguoğlu (2007: 181) iki bilelik ekinin in *elig+in* “elle” ve +le) üst üste gelmesiyle oluşan birleşik bir ek olduğu görüşündedir. +lAyIn+ ekinin, +In ekinin uzatılmış hâli olduğunu belirtir.

Kuznetsov (1995: 245) eki *diye*< *deyü* sözcüğüne dayandırır. Sözcükteki “d”nin “l”ye dönüştüğünü ifade eder. *Diye* sözcüğünün “gibi” anlamını eke aktardığını belirterek “*Gece dey(i)(n) (diye) yattı>Gece-leyin yattı.*” örneğine yer verir.

Eker’in (2006: 352) görüşleri şu şekildedir: Zaman zarfı yapan -lA’nın (krş. *tañla, ödle vb.*) -n araç durumu ekiyle birleşmesinden oluşmuş izlenimi vermektedir. Ancak bu durumda lA+n birleşmesinde y ve /l/ türemesini açıklayabilecek bir veri yoktur. Aynı biçimde araç durumu eki -lA’nın eski araç durumu eki ile birleşmesinden -lA+ n< -lAyIn gelişimini oluşturacak seslik ve tarihsel koşullar da söz konusu değildir.

İlhan (2009: 1546) ekin önceden *layu* şeklinde bir kelime olduğunu, bu kelime üzerine vasıta hâli eki +n’nin getirilmesiyle oluştuğunu ifade eder. Yazara göre ekin ünlü uyumlarına uymaması onun bir kelimedenden geldiği görüşünü desteklemektedir. Tek şekilli -yor ekinin *yori-r*’dan gelmiş olması ile +lAyIn ekinin *layu*’dan gelmiş olması İlhan’a göre benzerlik taşır.

Doğan (2014: 14) ekin yapım eki+zarf-fiil eki kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmiş ve +le-+y+-in şeklinde ayırmıştır.

3.43.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+layu+, +leyü+”

bulutçulayu “bulut gibi”, *ikileyü* “tekrar, yeniden” (Eraslan, 2012: 99).

(...) *künjina ayıña mun+çu+layu berip* (...)

“(...) günlerce, aylarca böyle verildiği için (...)” (İKP 7).

Elig beg iki+leyü barmazun

“Hükümdarımız tekrar gitmesin” (DSKP 1542).

Kar. T. “+layu+, +layın+”

adıgılayu “ay gibi”, *şuturlayın* “deve gibi” (Taş, 2015: 47; Bice, 1993: 43).

Şutur+layın bağlap aldı ikki kolın

“Develer gibi bağlayıp aldı iki kolunu.” (DH H24).

Har. T. dönemi için taranan eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır. Kalsın (2013: 146) *Harezmi Türkçesi Grameri-İsim* eserinde +lAyU ekinin “araç durumu eki” olarak bahsetmiş ancak örneklememiştir.

Kıp. T.: “+layın+, +leyin+”

kéceleyin, yagmurlayın (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325).

Ol secde kılmak farz-turur ötenür mañ+layın koymak birle takı burnın koymak birle takı iki ayakın koymak birle (...)

“O secde kılmak farzdır, burnu koymak, iki ayağı koymak (...) ile ödenir.” (İMS 168a).

Tenrige anda sen sızdın yav+leyin aar ok sindin

“Tanrı’ya orada sen eridin, yağ gibi ona sindin.” (CC 69a37).

Çağ. T. “+layın+, +leyin+”

arşlanlayın “aslan gibi”, *tirigleyin* “diri iken” (Argunşah, 2014: 105).

Tağ+layın: ‘ale-l-seher, sabahleyin (SEL-“tağlayın”).

Gel-in+leyin tonanur diyilür (AD XXVI/21).

E. An. T.: “+layın+, +leyin+”

ancılayın, ikileyin (Gülsevin, 2011: 117).

Kimsene ben+çi+leyin zâr olmasun

“Kimseler benim gibi yanmasın.” (MT 400).

Ocağuna bu+n+çi+layın avrat gelsün

“Evine bunun gibi eş gelsin.” (DK D6).

Osm. T.: “+layın+, +leyin+”

sabahlayın, geceleyin (Deny, 2012: 250).

(...) *yukarıda malum da bu+n+ca+layın+dur* (MU 89/6).

Can u göñülde lale+leyin mihr dagı var (HB A23b).

Tü. T.: “+leyin+, +layın+”

geceleyin, yatsılayın (Atalay, 1942: 192; Gülensoy, 2010: 526).

Bu dönemde genellikle ince ünlülü şekli kullanılmaktadır. Ergin (2013: 174) bu durumu “y”nin etkisine bağlar. Fakat *yatsılayın, tanlayın* örneklerinde kalın şekliyle kullanıldığı görülür (Atalay, 1942: 192; Gülensoy, 2010: 526). “le” ile biten *öğle* sözcüğüne eklendiğinde kakafoniye önlemek için tek “le” kullanılır: *öğle+leyin> öğleyin*. Ancak kelime ile ek arasında “n” kullanıldığı durumlarda her iki “le” de korunur: *öğlenleyin*.

Sabah tanyeri ağarınca mavi üzerine kükürt sarısı (...) akşam+leyin menekşe zemin üzerine leylaki şiveye kayan sürgün evi, kimi barındırıyordu acaba (Kabağağaçlı, 2014: 198)?

3.43.c. İşlevi

E. Uyg. T.⁶¹ döneminde “benzerlik” anlamı verir: *munçılayı* “böyle, bunun gibi”, *bulutçulayı* “bulut gibi”. Zarf türünden sözcükler oluşturur: *tegirmileyü* “çepeçevre” (<tegirmi “yuvarlak”+ leyü) (Eraslan, 2012: 99; Elmalı, 2016: 190). **Kar. T.** döneminde “benzerlik” anlamı verir, “gibi” işlevi görür: *rustamlayı* “Rüstem gibi”, *uğlayı* “sığır gibi” (Taş, 2015: 47). **Kıp. T.**nde “zaman” bildiren sözcüklerden sonra gelerek bu sözcükleri zarflaştırır: *kündüzleyin*. Eklendiği sözcüğe “benzerlik” anlamı verir, durum zarfları yapar: *ugurlayın* “hırsız gibi” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325). **Çağ. T.** döneminde zaman adlarına eklenip bu sözcükleri zarf yapar: *tanlayın*

⁶¹ Bu dönemde ekin zaman bildirme görevi +le ekiyle karşılanmaktadır: *tünle* “geceleyin” (Eraslan, 2012: 99).

“tan vakti”. “Benzerlik” ilgisi kurarak isimlere zarf görevi yükler: *bülbülleyin* “bülbül gibi”, *arslanlayın* “arslan gibi” (Argunşah, 2014: 105). **E. An. T.** döneminde isimlerden “benzerlik, gibilik” anlamı taşıyan zarflar türetir: *sulayın* “su gibi”, *kömürleyin* “kömür gibi”. Sayı isimlerinden sonra kullanıldığında “sefer, kez” anlamı verir: *iki-leyin* “iki kere, ikinci kez”, *üçleyin* “üçüncü defa” (Şahin, 2015: 55; Korkmaz, 2011: 71; Yılmaz vd., 2013: 875, 1134). **Osm. T.** döneminde zaman anlamlı sözcükler türetir: *sabahleyin*, *öyleyin*. “Benzerlik, gibilik” anlamı vermek için kullanıldığı görülmektedir: *Âdemleyin* “Adem gibi”, *deryalayın* “deniz gibi” (Korkmaz, 2014: 71, Tatcı, 1998: 326). **Tü. T.**nde zaman isimlerine gelerek bu isimleri zaman zarfları yapar: *geceleyin*, *akşamleyin* (Gülensoy, 2010: 526). Bu ilgede kök durumundaki sözcük ile ek almış sözcük arasında anlam farkı çok azdır. Ancak Eker (2006: 352) belirli bir zamana en çok vurguyu bu ekin yaptığı belirtir.

3.44. +IAz+: of+laz+, üf+lez+

3.44.a. Kökeni

Ekin kökeni Korkmaz’da (2014: 133) +IA- isimden fiil yapım eki ile fiilden isim yapan -z+ ekinin kaynaşmasıyla oluşmuş kabul edilmektedir.

3.44.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Tü. T.: “+laz+, +lez+”

oflaz “mükemmel”, *üflez* “zayıf, cılız” (Korkmaz, 2014: 133).

3.44.c. İşlevi

Tü. T. döneminde sıfat görevli sözcükler türetir. Bu sıfatların genellikle “aşağılama” içerikli olduğu görülür: *yırtlaz* “göz kapağı dışa dönük biçimsiz kimse”, *üflez* “cılız, sıksa”, *kertlez* “basık burunlu” (Korkmaz, 2014: 133).

3.45. +II+: tuz+lu+, Mersin+li+

3.45.a. Kökeni

Kuznetsov (1995: 242) Türkçede ön ses olarak “l” bulunmadığından +II/+IIg ekindeki “l” sesinin başka bir sestən dönüştüğünü düşünmekte, bu nedenle ekin kökenini *sığ-* fiiline dayandırmaktadır. Ekte görülen “s>l” değişiminin sebeplerini şu şekilde açıklar: *sığ-* fiilinin son sesi atıldığında geriye kalan bölüm *sı*, dönemin iyelik eki olarak zaten kullanılmaktaydı. Ön ses de atılamazdı, çünkü yükleme hâli eki olarak +ıg eki kullanılmakta veya oluşum aşamasındaydı. Böylelikle ön seste değişiklik yapma yoluna gidilmiştir. Benzer değişiklik “+sa(r), +(ş)ar, +lar” eklerinin oluşumunda da görülmektedir.

Hamilton (2015: 67) ekin “bağlı, asılı, ilişkili olmak” anlamına gelen *il-* fiiline, fiilden sıfat türeten “-°g” eklenerek oluştuğunu düşünmektedir: *ellig* “devletli, devlete sahip kişi” (< el “devlet, millet”+ lig).

Önler’e (2004: 1-6) göre günümüzde kullandığımız +II ekinin verdiği anlamlardaki farklılıklar (*Osmanlı* “devlet adı”, *Salihli* “yer adı”, *güçlü* “bir şeye sahip

olma”, *Edirneli* “bir yere mensup olma”) tek görünüşlü ancak birden farklı +II+’nın olduğunu gösterir. Addan sıfat yapan (*yağlı, güçlü*), nesne adlarından türetilen yer adları (*Işıklı, Kuşaklı*) ve bir yere mensubiyet, o yerin halkından olma (*Mekkelig* “Mekkelî”, *Ankaralı*) anlamları veren +II+; Eski Türkçedeki +IIg+ ekinden gelişmiştir. Ancak özel adlardan +II+ eki ile türeyen yer adları ve devlet, beylik, boy adlarının semantik yapıları göz önüne alındığında, bu +II+ ekinin sıfat yapan +IIg+’dan gelmiş olmasının mümkün olmadığını ifade eder. Belirtilen yapılardaki ekin *oğlu* ya da *eli/ili* sözcüklerinin ekleşmesiyle türemiş olabileceği üzerinde durur. Evliya Çelebi’de isimleri zikredilen *Erdem oğlu, Mezit oğlu, Kara İsa oğlu* köylerinin günümüzde *Erdemli, Mezitli, Karaisalı* olarak adlandırılmasını; *Osmanlı*nın *Osman oğlu>Osmanlı*, *Karahanlı*’nın *Karahan oğlu>Karahanlı* biçimlerinden gelişmiş olabileceğini *oğlu>+II+* değişimi şeklinde yorumlar. Bu tür özel adlardan kurulan kimi yer adlarının da *eli* sözcüğünden evrildiğini belirtir: *Yahya eli>Yahyalı, Salih eli> Salihli*. İkilemelerde kullanılan ve “hem...hem” anlamı veren +II+ ekinin ise tarihî dönemlerde kullanılan +IIg+ eki ile ilgisi bulunmadığını belirtir. Bu ekin eski metinlerde de +II+ biçiminde olduğunu (*enili eçili, edgülü ayıklı*) ancak zamanla eklerin birbirine karıştığını savunur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 83) ise ekin eski bir “ortaklık hâli ekine” dayandığını şu sözlerle ifade eder: “Çağdaş Türk yazı dillerinde ortaklık hâli yoktur. O, eski Türk yazıtlarında da bulunmamıştır. Bu hâlin, çok önceden yani eski Ön Türkçe döneminde kaybolduğu görülüyor. Fakat bu hâlin değişmiş anlam yapısıyla ile izleri korunur. Çağdaş Türk yazı dillerinde aitlik sıfatlarının -lıg, -lı ekleri -lıg biçimindeki ortaklık halinin izleridir.”

3.45.b. Biçimi

Gök T.: “+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +li+, +lı+”

yaraklıg “silahlı”, *tizlig* “güçlü”, *kullug* “köleli, köle sahibi”, *kürlüg* “aldatıcı, hilekar” (Tekin, 2003: 83).

Baş+lug+ıg yüküntürmüş tiz+lig+ıg sökürmüş

“Başlıya (dikbaşlıya) baş eğdirmiş, dizliye (direnene) diz çöktürmüştü.” (Kül T.D6).

Ol ödke kul kul+lug bolmuş erti kün kün+lüg bolmuş erti

“O devirde köleler köleli, cariyeler cariyeli olmuştu.” (Kül T.D76).

(...) *inili eçili kışkırtukin üçün begli bodunlug yonaşurtukin üçün* (...)

“(...) kardeşli ağabeyli kışkırttığı için, beyli halklı iftira attığı için (...)” (Kül T.D21).

E. Uyg. T.: “+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +li+”

kullıg “kullu, köleli”, *illig* “hükümdar”, *otlug* “ateşli”, *körklüg* “güzel”, *ölür-geli* “öldürmek” (Eraslan, 2012: 99-100; Tekin, 2019: 10). Bu dönemde, sonu “l” ile biten sözcüklere eklendiğinde çiftleşen “l”lerden birinin kullanılmadığı görülür: *tü-kälig, köñülüg* (Erdal, 1991: 139).

Kim kayu tın+lug beglerde ağır yazuk+lug bolup tutup öl-ür-ge+li azu kınagalı sakınsar (...)

“Herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese, tutup öldürmeği veya işkence etmeği tasarlasalar (...)” (KİP 25-27).

Bilga bilig+lig sav üza taşa turur üzüksüz yüzmin tör+lüg yeg dyanlar, yma birla tolu arür

“Bilgelik erdemi daima suyla ve yüz bin mükemmel samadhi ‘aydınlanma’ ile doludur.” (AY 1141).

Kar. T.: “+lig+, +lig+, +lug+, +lüg+, +luk+, +lük+”

azılgı “cesaretli”, *berimlig* “verimli, borçlu”, *budunlug* “uluslu”, *körklüg* “güzel”, *yaşluk*, *türlük* “türlü” (Hacıeminoğlu, 2013: 15, Dilaçar, 2016: 138; Bice, 1993: 25; 110).

Baha+lig dinar ol biliglig kişi

“Bilgili kişi kıymetli dinardır.” (AH 85).

Bilig+lig ukuş+lug er erse silig

“Bilgili, akıllı ve temiz kalpli insan ise” (KB 5520).

Yığaç uçıña yil tegir körk+lüg kişiye söz kelir

“Ağaç dalına yel değer, güzel kişiye söz gelir.” (DLT 140).

Özi hayran köñli veyran közi yaş+luk

“Özü hayran, gönlü viran, gözü yaşlı.” (DH H12).

Min tümen tür+lük hatâlar mendin ötse afv kıl

“Binlerce türlü hata benden geçse affeyle.” (DH H31).

Har. T.: “+lig+, +lig+, +lug+, +lüg+, +luk+, +lük+, +li+, +lı+, +lu+, +lü+”

bahtlıg “şanslı”, *hürmetlig* “saygıdeğer”, *orunlug* “yararlı”, *örtüglüg* “örtülü, gizli”, *saçluk* “saçlı”, *töllük* “zürriyetli, döl döş sahibi”, *sonlu*, *önli*, *yazuklu* “suçlu, günahlı”, *türlü* (Ata, 2002: 68; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Kalsın, 2013: 83; Karagözlü, 2018: 115, 178).

Taıırı tvı İsma'il peygamber oğlanlarıdıñ Kinana at+lig qabilasındıñ Qurayş qabilasını ödürdi

“Allah, İsmail peygamber oğullarından Kinâne kabilesinden Kureyş kabilesini seçti.” (NF 1/6).

Vera şübhe+lig+din ırakrak turur

“Haramdan kaçınma şüpheli olmaktan daha uzaktır.” (MM 323).

Taqı koy+lug kişi börüdin qorqqay

“Dahi koyun sahibi kişi kurttan korkar.” (NF 11/10).

Eger bolsa bende ne tür+lüg tişi

“Ne türlü dişi olursa olsun” (MM 72).

Saç+luk

“Saçlı” (İML 69A).

Töl+lük

“Zürriyetli, döl döş sahibi” (İML 119A).

(...) *kınadı anı, yazuk+lu tedi aña* (ME 87/4).

Kamug tür+lü ta'at tamam suret ol

“Her türlü ibadet tamamen surettir.” (MM 326).

(...) *Ubade+li* “*Ubadeli*”, *Musıl+lı* “*Musullu*”, *Bagdad+lı* “*Bağdatlı*” (İML 70A).

Kıp. T.: “+lı+, +li+, +lu+, +lü+”

ath, *biligli* “bilgili”, *bahâlu* “pahalı”, *köñüllü*. Bu dönemde sondaki “g ve h” sesinin büyük oranda düştüğü +lIg+, +lİh+, +lIk+> +lI şeklinin benimsendiği görülür. Ancak bazı örneklerde “g, h, k”nin korunduğu örneklerle az da olsa rastlanmaktadır: *kanlıg* “kanlı”, *türlüg* “türlü”, *örtlik* “ateşli” (Toparlı, 2017: 39; Argunşah-Yüksekaya, 2014: 326; Güner, 2013: 122).

Bügenekli çert terek. Ol tutgun kişidir, bugov+lı

“Üstü örtülü yaş ağaç. O zincire vurulmuş tutsak kişidir.” (CC60a 44).

(...) *takı menfa’at+li* *bolgay* (İMS 2a).

On+lu sol+lu ayırgan otuz tümen öneydir

“Sağlı sollu ayırıp otuz tümen göğe yükselir.” (CC 60a 32)

(...) *kismet kılğıçı ‘azim hoş ıylı körk+lü+n+i* *kaygursun* (GT 7/6).

Ört+lik *tamukka tüşerler*

“Ateşli cehenneme düşerler.” (CC 59a)

Adam yazuhı üçün öl-üm+lüh *bolduh edi*

“Adem’in günahı için, ölümlü olduk idi.” (CC 73a5).

Teñri’niñ hükmleri üç tür+lüg-turur (İMS 31b).

Çağ. T. döneminde ekin son ünsüzünde görülen g-k ikiliği ve son ünsüzün kimi zaman düşürülüp kimi zaman korunması sebebiyle ekin biçimlerinde artış görülür:

“+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lı+, +li+, +lu+, +lü+”

ahdlıg “yeminli”, *ménizlig* “gibi”, *munlug* “sıkıntılı”, *közlüg* “gözlü”, *ahlākhlık* “ahlaklı”, *bendelik* “kulluk, kölelik”, *otluğ* “ateşli”, *sözlük* “sözlü”, *aqıllı, keñeşli* “dayanıkl”, *kanlu* “kanlı”, *körklü* “güzel” (Argunşah, 2014: 105; Eckmann, 2005: 46; Karasoy, 1998: 370).

Mundak büzürg-var-i ‘ali-mikdar Baharistan at+lıg kitabıda kim sikkiz ravza açıpdur

“Böylesine ulu payeli yüce kişi, Baharistan adlı kitabında, sekiz ravza (bahçe, bölüm) açmış.” (MN T3).

Evvelinde aşina+lık *kılmas irdi yar yar* (ŞHD 30b2).

Gu erk+lik tu şah u diger sahib-i ihtiyar (NK 101a).

Amma ahlak ve sıfatı batın ‘ilmide yaru-g+luk *tapkanın münafısıdır*

“Ama ahlak ve sıfatları bâtin ilminde yücelmiş olanlara uymamaktadır.” (MN T9).

Bil-gü+lüg+dür sözidin çün boldı köñli enveri

“Sözünden bellidir çünkü gönlü nurludur.” (ŞHD 180a12).

Tok+lı *başed kospend u lik ta yeksale-i u est* (NK 98b).

Ahmed-i Muhtâr’a sensin kuvvet ü nusret viren (...) ü dür+lü dür+lü hoş-hısâl

“Ahmed-i Muhtar’a kuvvet veren ve yardım eden ve türlü türlü güzel huy veren sensin.” (AD II/22).

E. An. T. döneminde ekin yuvarlak ünlülü şekillerinin yaygın kullanıldığı görülür:

“+lu+, +lü+”

boyly, gizlü (Gülsevin, 2011: 118).

Sınırlı sayıda düz ünlülü kullanımları vardır:

boyly, sevgülü (Genç, 2005: 98).

Kuşlara yüz dür+lü dürişmek gerek

“Kuşlara yüz türlü çalışma gerek.” (MT 13).

Sakal+lu bozaç turgay sayradukta (...)

“Sakallı bozumsu renk çayır kuşu öttüğünde (...)” (DK D11).

Osm. T. için Kartallıoğlu (2011: 389-391) ekin gelişimini incelemiş ve şu yargılara varmıştır: Ekin yuvarlaklıktan tekrar düzlüğe geçişi 16. yy. itibarıyla başlamıştır. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde ek, tekrar E. An. T.nde olduğu gibi yuvarlak hâliyle kullanılmaya meyillidir: *yaşlu, heybetlü*. 18. yüzyılda ise ekin düz tabanlardan sonra düzleşme oranı %35’tir. Bu oran, ekin geçiş aşamasında olduğunu göstermektedir. Kartallıoğlu, ekin dudak uyumuna geçişinin gecikmesini, çok sık kullanılması sebebiyle imlasının kalıplaşmasına bağlamaktadır. Söyleyişte düz söylene bile vavlı yazımın kolay kolay değişmediğini ifade eder.

Develi (2017: 76) bu dönemde ekin yuvarlak şekillerinin yaygın olduğunu, özellikle resmî yazışmalarda saygı bildiren sözcükler için bu biçimin tercih edildiğini bildirir: *izzetlü, saâdetlü, devletlü, müriüvvetlü*.

Ekin dönemdeki biçimleri şu şekildedir: “+lı+, +li+, +lu+, +lü+”

kumlu, irili, boynuzlu, delüklü (Kartallıoğlu, 2011: 387).

Gelibolu+li+dur (HB W46a).

Filibeli+li+dür (HB W82a)

(...) *ya bir dut-ar+lu nun ya bir dut-ar+lu lam ziyade eyleriz* (MU 19).

Anun görk+lü nazarı gönlümüz aynâsıdır (YED 64/4).

Tü. T.: “+lı, +li, +lu, +lü”

kanlı, kirli, sulu, köylü (Gülensoy, 2010: 522).

(...) *üzerinde “Burası İşgal Kuvvetlerine Aittir.” diye yaz-ı+lu+y+dı* (Karaağaç, 2014: 17).

Sağdaki vitrin boydan boya oyuncaklarla doluydu; (...) tanklar, yelken+li+ler, gemiler, tabancalar (...) (Akın, 2004: 76).

Paranın uğur+lu+s+u uğursuzu ola? (Bilbaşar, 2017: 142).

(...) *bir iki köy+lü de var aralarında, Ceneviz duvarının dibinde, yüzükoyun* (...) (Hikmet, 2011: 122).

3.45.c. İşlevi

Gök T. döneminde “sahip olan” anlamında sıfatlar türetir: *atlıg* “atlı, süvari”, *tizlig* “güçlü”. İkillemelerin kuruluşunda yer alır: *yärli köklü yaratkan*. Yaşam tarzını ifade eden isimler oluşturur: *käräkülüg* “göçebe, çadırılı”. *Tonyukuk Yazıtı*’nda görülen *añar yatıp bir atlıg barmıs* “orada uyuduktan sonar bir at mesafesi kadar gitmiş” ifadesinde “ölçü birimi” anlamı verdiği görülmektedir (Tekin, 2003: 83, 247; Deny, 2012: 312; Ahmadova, 2017: 31). Ayrıca Şirin (2016: 78) yazıtlarda, bu ekle türetilmiş çok sayıda özel ad sayılabilecek unvan ismi yapıldığına dikkat çeker: *yollug* “doğru yollu”, *ilig* (< il+lig), *kutlug, külüg* (< kü+lüg) vb. **E. Uyg. T.** döneminde “bulunma,

sahip olma” anlamlı sıfatlar türetir: *yazukluğ* “suçlu”, *siziklig* “şüpheli”. Ruh hâlini (*busuşlug* “kederli, üzgün”, *mānilig* “neşeli, sevinçli”, *munlug* “kederli”), kişilik özelliklerini (*ārdāmlig* “yiğit, cesur”, *tāblig* “hilekar, aldatıcı”) veya insana ait özellikleri (*kutlug* “talihli, kutlanmış”, *tāglük* “kör”) yansıtan sözcükler oluşturur. “Belli bir halktan olma” anlamı verir: *li bağlıg* “Li hanedanına mensup”. “Bir materyalin neyden yapıldığını, ne içerdiğini” gösteren isimler türetir: *kümüşlüg tırgüklār* “gümüş direkler”, *tāmirlig tag* “demir dağ”. *Erklig* “güçlü, kuvvetli; Venüs yıldızı” sözcüğünde gök cismi adı oluşturduğu görülür. Unvan adları yapar: *ilig* “hükümdar” (Erdal, 1991: 144; Eraslan, 2012: 99; Kabadayı, 2008: 2347; Tekin, 2003: 242-253). **Kar. T.**nde sözcüğe “bulunma, sahip olma” anlamı vererek isimleri sıfata dönüştürür: *başlıg* “başlı, başkan sahibi”, *beklig* “sağlam, kilitli”. İkilemelerin kuruluşunda görev alır: *ışlıg küdüglüg er* “iş güç sahibi adam” (Taş, 2015: 49; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 223). **Har. T.** döneminde “sahip olma, bulunma” bildirir: *kisblüg* “kazançlı”, *şävāblüg* “sevaplı”. “Bir şehir ya da ülke halkına mensup olma” bildirir: *Medinelig* “Medineli”, *Musıllı* “Musullu”. Kalıcı adlar türetir: *yüklüg* “hamile”, *bahālig* “pahalı”. *Mejiz* ve *çak* sözcüklerine eklenerek “gibi, benzer, kadar” anlamlarında edatlar türetir: *Kur’an yaratılmış mu turur öñin mahlūkāt menizlig yā takı yaratılmamış mu?, ol çibin kögerçgün çaklıg bolmuş erdi*. İkilemelerin kuruluşunda rol alır: *önli sonlı, odağlı uyku*. “Tür, cins” bildiren sözcükler meydana getirir: *toklı* “bir yıllık koyun” (Ata, 2002: 68; Eckmann, 2014: 8; Kalsın, 2013: 84; Karagözlü, 2018: 65). **Kıp. T.**nde “sahip olma, bulunma” anlamı taşıyan sıfatlar türetmiştir: *renkli, tatlı*. “Bir ülke ya da şehir halkının mensubu olma” anlamı verir: *Rumlu, Şamlı* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326). Bang (1980: 10) ET ve CC’den verdiği örneklerle +II+ ekinin ikilemeler yaptığını ancak bu ikilemelerin ekseriyetle zıt anlamlı sözcüklerden oluştuğuna dikkat çeker: *tünli künli* “gece gündüz”, *irrekli tişili* “erkek ve dişi”, *edgölü ayıglı* “iyi ve kötü”. **Çağ. T.** devresinde geldiği isme “bulunma, sahip olma” anlamı verir: *atlı* “adlı”, *kanlu* “kanlı”. “Bir ülke veya şehir halkından olma” anlamı verir: *Hārezmlık* “Harezmlı”, *Horâsānlık* “Horasanlı”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *savug yüzlük* “suratsız, sevimsiz”, *könüllük* “yiğit, kahraman”. Hayvanlara dair özellikleri gösteren isimler yapar: *toklı* “bir yıllık küçükbaş hayvan” (Eckmann, 2005: 46; Argunşah, 2014: 105; Turan, 2019: 27, 33). **E. An. T.** döneminde isimlerden “bulunma, sahip olma” anlamlı sıfatlar türetir: *kaygılı, kuvvetli*. Kalıplaşmış sözcükler yapar: *yüklü* “hamile”. Yer adlarına gelerek “orada doğma, büyüme, aitlik” bildirir: *şehrlü, Mısırlı* (Şahin, 2015: 55; Genç, 2005: 106). **Osm. T.**nde isimlerden “bulunma, sahip olma” anlamlı sıfatlar yapar: *könüllü, pahalı* (Kartallıoğlu, 2011: 389). Deny, bu ekin türemiş sıfatlar oluşturduğunu, bu yüzden sıfat anlamı olan adlara eklenmediğini belirtir. +II+ eki, türemiş sıfatların yanında türemiş zarflar da oluşturmaktadır: *ma’nalı ma’nalı bak*. Deny, bu türlü kullanımlarda +II+ eki ve *ile* sözcüğünün anlamlarının birbirlerine yaklaştığını belirtir. “Bir ülke veya şehir halkına mensubiyet” bildirir: *Mısırlı, İstanköylü*. Osmanlı Devleti’nde rütbe belirtilen sözcüklerin sonuna eklenerek “unvan adları” oluşturur: *kudretli/lü* “sultana özgü”, *fehāmetli* “sadriâzama özgü”, *devletli/lü* “vezir veya mareşal rütbesindekilere özgü”. Osmanlı’da kişi adlarının sonuna eklendiğinde, “bu kişilerin hizmetkârları veya mensupları olduğu” anlamı verir: *Ahmed Paşalı* “Ahmet Paşa’nın hizmetkârlarından”. İnsan bedeninin uzuv veya kısımlarının adlarının sonuna eklendiklerinde, abartılı veya mecazlı şekilde “o bölümün bedende büyük

olduğu, işlek olduğu” anlamını verir: *dilli* “çok ve iyi söyleyen”, *boyly boslu* “endamli”, *alınly* “geniş alını olan”. İkilemelerin kuruluşunda yer alır: *yazly kışly*, *enişly yokuşly* (Deny, 2012: 306-312; Kartallıoğlu, 2011: 389). **Tü. T.** döneminde “sahip olma, bulunma” anlamı veren sıfatlar türetir: *çiçekly (elbise)*, *lezzetly (yemek)*. Yer ve kurum adlarına gelerek “oraya bağlılık, söz konusu yerde doğma, büyüme” bildiren sıfatlar yapar: *Galatasarayly*, *sendikalı*, *Edirneli*. Sayı adlarına veya üleştirme sayı sıfatlarına gelerek “belirtilen sayıda birimden oluşma” anlamı verir: *ikili/ikişerly*, *üçlü/üçerly*. Kimi sıfat tamlamalarında, tamlananın düşmesi sonucu sıfat durumundan ad görevine geçer. Bu şekilde kalıcı adlar oluşturur: *evli kimse* > *evli*, *sözlü sınav* > *sözlü*, *yaşlı kimse* > *yaşlı*. Kimi adlarda türetim işlevini yitirerek kalıplaşmış yer ve kişi adları oluşturur: *Erdemli*, *Armutlu*, *Güllü*. +II+ ekiyle türemiş kimi sıfatlar ise niteledikleri adların karşıladığı varlığın “hangi maddeyle çalıştıkları”nı bildirir: *elektrikli araç*, *pilli makine* (Korkmaz, 2014: 133-134; Kahraman, 2009: 48; Çotuksöken, 2011: 106). +II eki Arap ve Fars dillerinden dilimize geçen eklerin Türkçeleştirilmesinde önemli rol oynamıştır. *zî* öneki yerine: *zî-nüfuz* > *nüfuzlu*, +*dâr* eki yerine: *manidar* > *anlamly*, *nispet i’si* yerine: *asabî* > *sinirli* (Korkmaz, 2014: 134). Yapılan incelemeler sonucunda ilgili eki çekim eki olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak ekin çeşitli bakımlardan çekim ekleriyle benzer nitelikte olduğunu düşünenler vardır. Çalışmalarda yer alan görüşler şu şekildedir:

Erdal (1991: 139) ekin yeni bir kelime oluşturan ek olup olmadığı konusunda bir tereddüt olduğunu, bu ekle türetilen kelimelerin dilin kullanıcıları açısından her zaman yeni bir sözcük birim olarak algılanmadığını ifade eder.

Ergin (2013: 159) ve Gülensoy (2010: 523) işleklik derecesi bakımından çekim eklerine yakın olduğunu belirtirler.

Banguoğlu (2007: 193) eki “donanma hâli, kimli hâli” şeklinde tanımlamıştır. “Hâl” ifadesi sebebiyle yazarın çekim ekleriyle +II+ eki arasında yakınlık kurduğu anlaşılmaktadır. Gece (1995: 229-230) *Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi* adlı makalesinde ekleri yediye ayırmıştır. Bu tasnifte +II+ eki, yapım ekleri içerisinde değil, “dönüştürücü ekler” bölümünün “sıfata dönüştürücü ekler” alt başlığında incelenmiştir. Makalede dönüştürücü ekler, “kök kelimenin anlamına etki etmeksizin, sadece türünü değiştiren ekler” olarak tanımlanmıştır. Ancak Gece, bu eklerle çekim ekleri denmesini doğru bulmadığının altını çizmektedir.

Turan (2000) *Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırması Nasıl Olmalıdır?* adlı çalışmasında “yapım eki, çekim eki, fiilimsiler, çatı ekleri, olumluluk-olumsuzluk ekleri, teklik-çokluk eki, soru eki, sıfatlama eki” olmak üzere sekiz başlık önermiş ve ilgili eki “sıfatlama eki” olarak incelemiştir.

Gülsevin (2004: 1267-1283) *Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine* adlı bildirisinde ekleri “türetme ekleri, tür değiştirici ekler, işletme ekleri, kategori ekleri” olmak üzere dört başlıkta incelemiştir. Gülsevin de +II+ ekine “tür değiştirici ekler” bölümünde yer vermiştir.

Erdem (2011: 86) ekin çekim eklerine olan yakınlığını +IX+ ve +sXz+ eklerinin neredeyse bütün isimlerle düzenli çekimlenebilmesi ve tahmin edilebilir anlamlar oluşturmaya bağlar.

Şerifoğlu (2015: 76-77) eki yapım ekleri içerisinde değerlendirmenin yanlış olduğunu savunur ve eki *sıfat-isim ekleri* şeklindeki yeni bir adlandırma içerisinde değerlendirir. Görüşünü şu sözlerde açıklamaktadır:

+II eki, ... pahalı sözünün oluşmasına katkı sağlar. Ancak, +II ekini alan bu isim, hangi varlığın adı olduğu noktasında bize bilgi vermekten aciz görünmektedir. Kısaca zihnimizde göz+lük adını duyduğumuzda beliren nesne gibi herhangi bir nesne veya kavram belirginleşmediği gibi pahalı sözü, paha kavramının dışında yeni bir kavram oluşturmamıştır. Burada ifade etmemiz gereken; paha sözüne eklenen +II ekinin, ortaya yeni bir isim çıkarmadığı sadece aynı ismi, pahalı elma, pahalı araba örneklerinde olduğu gibi ikinci bir ismi nitelemek üzere görevli bir isim haline soktuğudur. Bu bakımdan burada +II ekini yapım eki olarak değerlendirmemiz doğru değildir.

Yukarıdaki görüşler incelendiğinde, ekin üzerinde “yapım eki mi, çekim eki mi?” tartışması değil, “yapım eki mi, çekim ekine yaklaşan bir ek mi?” tartışmasının yaşandığı görülür. Buradan anlaşılmaktadır ki ek, yapım eki özelliği taşımakta, ayrıca çekim eklerinin de kimi özelliklerini barındırmaktadır. Şu da belirtilmelidir ki TDK Güncel Sözlüğü’nde +II+ eki ile türemiş sözcükler madde başı olarak yer almaktadır.

3.46. +IIk+: kitap+lık+, genç+lik+

3.46.a. Kökeni

Gabain (2007: 44) Eski Türkçede +IXg+, +IXg+ biçimlerinde görülen ekin Moğolcada +lik şeklinde görüldüğüne yer vererek iki ek arasında bağlantı kurmuştur.

Kuznetsov (1995: 241) soyut isimler yapan +IIk+’ın kökeniyle ilgili şu ihtimaller üzerinde durur: 1. “l” ünsüzü Türkçede ön ses durumuna gelmediğinden *lik* bir alıntı sözcük olabilir. 2. +IIk+ ekinin kökeni *ilik* sözcüğüne dayandırılabilir. *İlik* sözcüğünün ilk anlamı olan “kemik iliği”nin devamı niteliğinde “bir şeyin özü, temeli” anlamıyla, eki almış sözcükler arasında ilişki kurulabilir: güzel ilik < *güzellik* (güzelliğin içi, özü, temeli).

Hamilton (2015: 67) ek ile ilgili “Genellikle somutluk, yer ya da soyutluk bildiren isim eki -lik/ -lıq da, *il-i-k’ten türemiş olmalıdır.” ifadelerine yer verir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 97) ekin eski zamanlarda “toplu çokluk” bildiren birleşik bir ek olduğunu (Az. *daşlık*, Tat. *naratlık* “çamlık”) diğer anlamları sonradan kazandığını belirtmişlerdir.

Salan (2012: 2704) Eski Anadolu Türkçesi döneminde +IIk+ ve -dUk+ sıfat-fiil eklerinin çeşitli eserlerden yola çıkarak aynı anlamda ve işlevde-tamlanan görevi-kullanıldığını belirtmiştir: *Ne sebedendür bu ‘ilmüñ yigligi* (<yig+lik+i), *Şābit eyle kim bilinsün yigdügi* (<yig+i-dük+i) (Garib-nâme). Bu bulgudan yola çıkarak iki ihtimal üzerinde durur: “1. E. An. T. döneminde bir d>l değişimi ve bu değişim sonucunda +IIK ekinin -dUK’un değişik bir biçimi olması, 2. +IIK ekinin -dUK eki ile olan biçim ve görev benzerliğinden dolayı böyle bir işlev kazanması.”. Ancak +IIk+ ekinin -

dUk+'tan geliştiği kabul edilirse -dUk+'un kullanıldığı her yerde +lIk+'ın da kullanılması gerekmektedir. Böyle bir kullanım olmadığından ikinci önerinin doğru olduğunu belirtir.

3.46.b. Biçimi

Gök T.: “+lik+, +lük+”

eşilik “hanım olmaya layık”, *özlük* “has, kişiye mahsus (binek atı)” (Tekin, 2003: 84, 251).

Tabgaç bodunka beg+lik urı oğlın kul boltı eşi+lik kız oğlın kün boltı

“Çin halkına bey olmaya yakışır erkek çocuk(lar)ı kul oldu; hanımefendi olmaya yakışır kız çocuk(lar)ı carıye oldu.” (Kül T.D22).

Edgü öz+lük atın kara kişin kök teyeñiñ sansız kelürüp kop kottı

“Soylu şahsi atını, kara samur kürkünü, gök renkli sincap kürkünü çok miktarda getirip bıraktı.” (BK G12).

E. Uyg. T.: “+lık+, +lig+, +luğ+, +lüg+, +lük+”

ağılık “hazine”, *kemlig* “hasta”, *otluğ* “ateşli”, *mengülüg* “mutluluk”, *negülük* “niçin” (Eraslan, 2012: 100; Elmalı, 2016: 62).

Bir uğurta ol elig begniñ aşçı(sı) begiñe aş+lık et (bulma)dın (...)

“Bir vakit o hükümdarın aşçısı hükümdarına yiyecek et bulamadığından (...)” (DSKP 1398-1401).

Qamagın ädgü ögli teginkä qul+luq barır

“Hepimiz İyi Düşünceli Prensın hizmetine gireceğiz.” (İKP XXIII).

Monı ne+gü+lük öl-ür-ür m(e)n tep sakınmış k(e)rgek

“Bunu niçin öldüreyim, diye düşünmesi gerek.” (DSKP 96-97).

Uzun ton+lug küzüngüsin kölke içkinmiş

“Bir papaz çanını göle düşürüp kaybetiş.” (IB 22).

Andağ küç+lüg men

“O kadar güçlüyüm.” (IB 22).

Kar. T.: “+lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lig+, +lug+, +lüg+”

awuçgalık “ihtiyarlık”, *yeglik* “iyilik”, *tokluk* “tok olma hali”, *meñülük* “sonsuzluk”, *tiriglig* “hayat”, *ajunlug* “dünyaya ait, dünyalık”, *ökünçlüg* “pişmanlık” (Dilaçar, 2016: 31; Taş, 2015: 63; Kök, 2004: 242).

Bu iki çıgay+lık tonını keder

“Bu ikisi insana fakirlik elbisesini giydirebilir.” (KB 1337).

Hay u heves mâ u men+lik turmay köçti

“Zevk ve hevesler, ben bencilik durmayıp göçtü.” (DH H3).

Çıgaylık yarınlık azuk yok+luk+ı

“Fakirlik yarın için yiyecek yokluğu(dur).” (AH 187).

Çök-üt+lük

“Boy kısalığı” (DLT 252).

Tirig+lig yava kılma, edgü kılın

“Hayatı boş geçirme, iyilik yap.” (KB 1333).

Aydılar yıgmadımız mu seni ajun+lug+lar+dın (KT-SKT 195r/1).

*İve kalmış işler ökünç+**lüg** bolur*

“Acele ile yapılan işler pişmanlıkla biter.” (KB 556).

Har. T.: “+lık+, +lik+, +luk+, +lük+”

altunçılık, kefenlik, kulluk, delülük (Kalsın, 2013: 85).

*Yırak+**luk** erür kim küler bu kişi*

“Bu kişinin gülmesi mümkün değildir. (MM 37).

*Alp bolgan kişi alp+**lig**+i (uçkundugı) anı öldürür*

“Yiğidi, yiğitliği öldürür.” (İML 74B).

(...) us+lu+**luk** kıldı anıy üze ohşatdı kendü özin aña (ME 181/5).

(...) velikin taşındaqı üvüş+**lük**+ni körerler taqı bilürler kim bu meşk içinde suw bar tep

“(...) velakin dışındaki ıslaklığı görürler ve bilirler ki bu kabın içinde su var.” (NF1/11).

Kıp. T.: “+lıg+, +lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lıh+, +luh+”

sağlık, açıklık, kénlik “genişlik”, *açukluk-açıqlıh, könülük* “doğruluk”, *hulluh* “kulluk” (Güner, 2013: 122-123; Toparlı, 2017: 148).

*Aslıh kılğıl benim işimni, ya ayıtsa sag+**lig** ruızı kılğıl maña (...) tese namazı fasid bolmas*

“Benim işimi ıslah et veya bana sağlık ver, dese namazı bozulmaz.” (İMS 196a).

(...) sultan kullarına altun bilen bahıl+**lık** kılssa can bilen aña comard+**luk** itse bolmas (GT 45/2).

*Şükür barçadan beyik Teñrige dağı yerde baz+**lıh**, egi köñülni kişiğe*

“Şükür her şeyden önce yüce Tanrı’ya ve yeryüzünde iyi kalpli kişilere esenlik olsun.” (CC61b).

*Mısr mülkine magrur bolup teñri+**lik** da ’vi-sin kıldı* (GT 92/10).

(...) kim ol saklagan-turur yazukdan takı yawuz+**luk**+dan (İMS 1b).

*Ol töz-me+**lük** bu cehanda kışadur*

“O zulüm bu cihanda kısadır.” (CC 62a).

Çağ. T.: “+lık+, +lıh+, +lıg+, +lik+, +lıg+, +luk+, +luğ+, +luh+, +lük+”

ābādānlık-ābādānlıg “bayındırlık”, *bahādurlıh, könilik* “doğruluk”, *kulluk* “kulluk”, *tanuğluğ* “tanıklık”, *yohluk* “yokluk”, *çüçüglük* “tatlılık” (Güner, 2013: 124; Argunşah, 2014: 106; Akdoğan, 1988: 145, 572). Son ses olarak hem “k” hem “g”nin görülebilmesini Eckmann (2014: 89) şöyle açıklamaktadır: Aslî -k ile aslî -ğ çakışmıştır, bu yüzden tercihe göre her iki ses de son seste görülebilir. (...) bu durum -lık (isim yapma eki Osm. -lık) ve -lıg (sıfat yapma eki, Osm. -lı) eklerinin de karşılıklı yer değiştirmelerine sebep olur: açıklık/ açlıg (Osm. açıklık) ve orta boyluğ (Osm. orta boylu) “orta boylu”...

*Bahta+**luk** töşek bigin kar üstide yattuk biliñ*

“Koyunluk döşek gibi kar üstünde yattık, bilin.” (ŞHD 80b3).

*Bahādur+**lıh** ola saña müselleme*

“Sana bahşedilen mutluluk olsun.” (AD LVIII/24).

Sa 'âdat+suz+lig olmışdur mu'ayyen

“Muzsuzluk açığa çıkmıştır.” (AD LXIII/11).

Ay Şibani bende+lik tavrın iligdin birmegil (ŞHD 34a3).

Her kaysının netayic-i tab'ıdın birer nime nişane yosun+luk, yazılgay

“Her birinin yaradılışından hatıra kabilinde bir şeyler yazmak arzu edildi.”

(MN T4).

Her kim 'âşık ola yoh+luh-durur anuñ hil'ati

“Her kim aşık olursa onun elbisesi yokluk olur.” (AD 640/4).

Ey yok kılıban 'ademni budun/ yok+lug+nı 'adem kılıp vücudun (LM 6).

Çüçüg+lük sagınıp barmağlarımnu hoş yalay-dur-min (ŞHD 139a9).

E. An. T.: “+lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +līg+”

saglık, tabîblik, kuşluk, günlük, yârânalık.

Sonu “g”li kullanımlara daha çok yabancı sözcüklerde rastlanmaktadır: *bîgânâlık, yârânalık, şânalık* (Timurtaş, 1992: 132).

Ekin genellikle düz vokalli kullanıldığı görülür: *dostlık, sayruluk, eyülik* (Timurtaş, 1976: 338).

Ahır zamanda han+lık girü Kayıya dege (...)

“Yakın zamanda hanlığın sınırları yeniden Kayıya degecek (...)” (DK D2V2).

Fi'l-cümle kocalara asayış ve kulak dinç+lig+i dükelinden yegrekdür (EM P58b9).

Kuş+luk oldu karnum aç oturmuşam (MT 3694).

(...) andan sonra tebdil eder-biz zahmet yerine ey-lüg+i (SKT 165B).

Osm. T.: “+līg+, +lık+, +lik+, +luk+, +lük+”

varlık, limanlık, iplik, otluk, eyülük (Kartallıoğlu, 2011: 87-88; Tekin, 1992: 325).

Dönemde kalınlık-incelik uyumu büyük oranda sağlanmıştır. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda alıntı sözcüklerde uyumsuzluklar görülür. 18. yüzyıla gelindiğinde ise alıntı kelimeler de dâhil olmak üzere uyumsuzluklar sona ermiştir. Kartallıoğlu (2011: 87-88, 219-225) bu durumu, “16. ve 17. yy.larda alınma kelimelerin telaffuzundaki kararsızlığın bitmeye yüz tutup 18. yy.da tek şekilli olarak kullanılmaları” şeklinde açıklamaktadır. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun ise henüz tam olarak oturmadığı *dindârlük, günlük, ululuk* vb. örneklerden anlaşılmaktadır.

(...) adı muhannes+lig ile añıldugına 'ar-u namus çeküp gayretin-den helak oldu

“(...) adı korkaklık ile anılınca ar ve namusundan utanıp gayretinden helak oldu.” (HB A35b).

Ek-in+lik, sogan+lik, sarımsak+lik bunun gibiler dahi ism-i mekana raci'dür

“Ekinlik, soğanlık, sarımsaklık gibi isimler mekan isimlerine dayanır” (MU 64).

Cehan içre kamu eşya-yı mevcud/ tanu-k+luk virür oldur Rabb-ı ma'bud

“Dünya içinde var olan her şey onun kendisine ibadet edilen Rab olduğuna tanıklık eder.” (ÇN 14).

Duâ-yı hayr ola idüp kişi+lük (PN 208).

Tü. T.: “+lık+, +lik+, +luk+, +lük+”

taşlık, ekinlik, odunluk, çöplük (Gülensoy, 2010: 521).

(...) *Antoine Lumiere'den şu karşı+lığ+ı alacaktır* (...) (Akın, 2004: 100).

O ses, insanı sefalet ve çirkin+lik+ler+e rağmen güzel+lik, bunca kötü+lüğ+e rağmen var olan derin iyi+lik (...) *hakkında düşündürüyordu* (Karaağaç, 2014: 23).

Yurt+luk yer için tasalanmayın (Bilbaşar, 2017: 135).

3.46.c. İşlevi

Clauson (2007: 189) +lık+ ekinin 8. yy.dan önce somut ve soyut isimler yapmak için kullanıldığını belirtmiştir.

Bergamalı Kadri ise +lık+ ekini, Türk dilini güzel konuşmaya elverişli hâle getiren özelliklerden biri olarak anar ve “Zira ekinlik demek ekecek yir, soganlık sogan dikecek yir, dimekdür. Görilsün ki Türki dilde ne kadar fasahat belagat vardır ki ekin ekecek yir dimegi ekinlik demekle eda eylerler.” ifadelerine yer verir (Karabacak, 2002: 29).

Gök T.de “ileride o özelliği taşıyacak olan, olmaya layık” anlamları verir: *eşilik* “hanım olmaya layık” (<eşi “soylu kadın, hanım”+ lik), *adgırlık* “aygır olacak olan” (Tekin, 2003: 84). **E. Uyg. T.** döneminde sözcüğe “yer, o iş için ayrılmış bölüm [*ağılık* “hazine” (<ağı “mal”+ lık, *borluk* “üzüm bağı” (<bor “şarap”+ lık)]” ve “o iş için uygun şey (*aşlık et* “yemeklik et”)” anlamı yükler. Araç gereç adları türetir: *suvluk* “su kabı”. Soyut adlar yapar: *kulluk* “kölelik”. “Kişisel özellik, mizaç” anlamı taşıyan sözcük öbekleri oluşturur: *yaklık köşüllük* “cana yakın”. “Zaman dilimi” ifade eden adlar türetir: *künlik, yıllık*. Ekin +sIz+ ve -mAk+ eki almış sözcüklerden sonra kullanıldığı da görülür: *arıgsızlık* “pislik”, *kurtulmaklık* “kurtulma” (Eraslan, 2012: 100; Şen, 2017: 60; Elmalı, 2016: 285; Şirin, 2016: 437). **Kar. T.** döneminde soyut adlar türetir: *yêglik* “iyilik”, *körklüglük* “güzellik”. “İnsan hayatının dönemlerini” adlandıran sözcükler yapar: *awuçgalık* “ihtiyarlık”, *karılık* “yaşlılık”, *kiçiglik* “çocukluk, gençlik”. “Sahip olunan, içinde bulunulan durum” adları oluşturur: *tokluk* “tok olma hâli”, *tiriglik* “dirilik, canlılık”. Zaman adlarından sonra gelerek “belirtilen süreyi kaplama” anlamı taşıyan sıfatlar yapar: *aylık* “30 gün”, *künlük* “günlük”. “Yer, o iş için ayrılmış bölüm” isimleri türetir: *çêçeklik* “çiçek bahçesi”, *aşlık* “aş evi, mutfak”. Meslek veya meslek hâline getirilmiş uğraş adları türetir: *vazirlik* “vezirlik”, *ögelik* “müşavirlik”. Din adları yapar: *musulmānlık* “Müslümanlık”. Bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren adlar türetir: *sülük* “ordunun binek atı”, *urugluk* “tohumluk için saklanan buğday”. Eşya isimleri meydana getirir: *eteklik* “etek yapılacak kumaş”, *eliglik* “eldiven” *Keklik* sözcüğünde ise, yansıma *kek* kökünden türemiş bir hayvan ismi türettiği görülmektedir. Ne soru sözcüğüyle birleşerek kalıplaşmış soru zarfları türetir: *nälük* “niçin?, nasıl?” (Nalbantoğlu, 2008: 103; Taş, 2015: 57-66; Kök, 2004: 509). **Har. T.**nde soyut adlar türetir: *habîblük* “dostluk”, *ārāmluk* “huzur”. İsimlerden sıfat görevli sözcükler yapma işleviyle kullanılır: *kefenlik böz* “kefenlik bez”, *tikenlik yer* “dikenlik yer”. “Durum, özellik” bildiren sözcükler türetir: *azgunluk* “azgınlık”, *kiçiklik* “küçüklük”. Yer isimleri türetir: *iyiglik* “iğın yeri”. Meslek adları

yapar: *imāmluk* “imamlık”, *muhtāsibluk* “polis memurluğu”. Zaman adlarından sonra gelerek “zaman dilimini” anlatan sözcükler yapar: *künlük* “günlük”, *aylık*, *yıllık*. Ancak *kuşluk* sözcüğünde olduğu gibi zaman bildiren isimlere gelmeden de bu görevi sürdürdüğü görülür. Alet, eşya isimleri yapar: *yüzlük* “örtü”, *tünlük* “pencere”. Hastalık adları meydana getirir: *alaluk* “alaca hastalığı”. Din isimleri meydana getirir: *Musulmanlık* “Müslümanlık”. Bir öğüne veya olaya özgü yiyecek isimleri için kullanılır: *kuşlukluk* “öğle yemeği”, *küyegü konukluk* “düğün yemeği”. Soru sözcüklerinden sonra gelerek yine soru anlamı taşıyan ifadeler oluşturur: *nelik-nelük* “neden, niye?”. Duygu, durum adlarında görülür: *açlık* (Eckmann, 2014: 8; Eckmann, 2014: 5, 15, 180; Kalsın, 2013: 85-87; Karagözlü, 2018: 135, 295). Yapım eklerinin ekleniş sırasına aykırı şekilde *Mukaddimetü’l-Edep*’te +DE bulunma durum ekinden sonra getirildiği örnekler vardır: *kündelik* (Yüce, 2014: 59). **Kıp. T.** döneminde soyut adlar türetir: *açılık* “gaddarlık”, *alpluk* “yiğitlik”. Somut varlık isimleri yapar: *namazlık* “seccade”, *ağuzluğ* “ağızlık”. Bitki adları türetir: *aşlık-aşlıh* “buğday”. Hastalık adları türetir: *isilik* “sıtma”. “Zaman dilimi” bildiren isimler türetir: *yıllık*, *kuşluk*. Bu zaman dilimi, insan ömründeki bir bölümü de ifade ediyor olabilir: *oglanlık* “çocukluk”, *karılık* “ihtiyarlık”. “Yer adları” bildiren sözcükler türetir: *ormanlık*. Din isimleri yapar: *Müslimānlık*. İsim-fiillerden sonra gelerek onları isimleştirir: *sevmeklik*, *almaklık*. Meslek isimleri türetir: *tacirlik* “ticaretle uğraşma”. “Bir iş için uygun olan türü” gösteren sözcükler yapar: *tonluk* “elbiselik kumaş” (Karamanlıoğlu, 1989: 288, 338, 378; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 124; Toparlı, 2017: 188). **Çağ. T.**nde “durum” bildiren adlar türetir: *âsûdelik* “sessizlik, sakinlik”, *çüçüglük* “tatlılık”, *égrilik* “eğrilik”. Meslek isimleri türetir: *bıçaķçılık*, *témürçilik* “demircilik”, *étmekçilik* “ekmekçilik”. “Yer, o iş için ayrılmış bölüm” anlamı verir: *ķamışlık*, *kögerçinlik* “güvercinlik”. “Zaman uzunluğu, zaman dilimi” bildiren sıfatlar oluşturur: *bir ılık* “bir yıl boyunca”⁶², *karılık* “ihtiyarlık”. “Bir maddenin ne için uygun olduğunu” gösteren adlar türetir: *aşlığ* “yemek için uygun olan hububat”, *içkülük* “içecek, içilebilen şey”. Eşya isimleri oluşturur: *kolluk* “eldiven”, *yaglık* “mendil, baş örtüsü” (Eckmann, 2005: 46-47; Eraslan, 2015: 127; Turan, 2019: 27, 40). **E. An. T.** döneminde “durum” bildiren isimler yapar: *açlık*, *saglık*. “İnsan hayatının dönemlerini” bildiren isimler yapar: *lohusalık*, *ķocalık* “yaşlılık”, *oglanlık* “çocukluk”. “Zaman (*kuşlık*)” ve “zaman dilimi (*yıllık*, *aylık*)” bildiren isimler türetir. “Meslek isimleri (*tabîblik*)” veya “meslek hâline getirilmiş uğraş adları (*oğruluk* “hırsızlık”))” yapar. “Bir maddenin hangi iş için uygun olduğunu” gösteren sıfatlar türetir: *ķefenlik*. Alet isimleri yapar: *tuzluk*, *iplik*. Bitki isimleri türetir: *şovukluk*. Din adları oluşturur: *Nasranılık* “Hristiyanlık”, *Yahūdılık*. Hastalık adları oluşturur: *sagırlık* “sağırılık”, *peklilik* “hazımsızlık”. Soyut isimler meydana getirir: *saglık*, *baylık* “zenginlik”. *Uyatlık* “edep yeri” (<uyat “ayıp, haya, utanma”+lık), *taraklık* “tarak kemiklerinin bulunduğu organ” sözcüklerinde vücudun bir bölümünü ifade eden sözcük türetme görevinde kullanıldığı görülür (Gülsevin, 2011: 116-117; Şahin, 2015: 55; Önler, 1989: 120;

⁶² Çağ. T.de zaman uzunluğu anlamı taşıyan “+lXk” ile sözcük kökü arasına kimi zaman “+çl, +çA” eki girer. Ancak bu ek, anlamda herhangi bir değişiklik yapmaz: *iki üç ayçılık yol* (iki üç aylık yol) (Eckmann, 2005: 47).

Genç, 2005: 108; Küçük, 2014: 155, 175, 204, 726, 622, 268; Paçacıoğlu, 2016: 702; Ergin, 2018: 285). **Osm. T.**nde soyut adlar türetir: *eyülük* “iyilik”, *pişmanluk*. Yer isimleri türetir: *ormanlık*, *zeytünlik*. Bu yer isimlerinde, “kök durumundaki sözcüğün o yerde bol miktarda bulunduğu” anlamı vardır. Meslek isimleri yapar: *pādişāhlık*, *gözçilik*. İçinde bulunulan durumu bildirir: *şusuzluk*, *körlük*. Alet, eşya isimleri türetir: *yagmurluk*, *başlık*. İsimlere gelerek “bir şeyin yapımı için uygun olan” anlamı veren sıfatlar oluşturur: *esvablık*, *yemeklik*. “Zaman dilimini” bildiren sözcükler yapar: *günlük*, *kuşluk*. Sayı isimlerinden sonra gelerek “sayının belirttiği miktarda maddi değer” ifade eden sözcükler türetir: *onluk*, *üçlük*. Türk müziğiyle ilgili terimler meydana getirir: *buselik*. Kimi durumlarda +de, +da çekim ekinden sonra geldiği görülür: *gündelik*, *ondalık* (Kartallıoğlu, 2011: 220-228; Deny, 2012: 303-305; Karabacak, 2002: 66). **Tü. T.**nde sözcüğe “yer, o iş için ayrılmış bölüm” anlamı verir: *ayakkabılık*, *kıtaplık*. Alet, eşya adları türetir: *tuzluk*, *buzluk*. Sıfatlardan soyut adlar türetir: *yalnızlık*, *zenginlik*, *kabalık*. Durum adları yapar: *aydınlık*, *açlık*. Zaman dilimi anlamı verir: *gençlik*, *annelik*. “Din, öğreti, mezhep, milliyetçilik, felsefî veya siyasî düşünüş” anlamı veren adlar türetir: *Müslümanlık*, *Atatürkçülük*, *Alevilik*, *Türklük*. “Giysi, giyecek” anlamı taşıyan isimler türetir: *önlük*, *kışlık*, *yazlık*, *sabahlık*. Sayı adlarına gelerek “belirtilen sayıda şeyden oluşma” anlamı taşıyan sıfatlar yapar: *onluk (paket)*, *ikili (fincan)*, *100 metre karelik (ev)*. Zaman anlamı verir: *kuşluk*. Küçültme anlamı kazandırır: *iplik*. Akraba isimlerine gelerek “akraba olma durumu, akrabaya özgü davranış” bildiren sözcükler türetir: *annelik*, *babalık*, *teyzelik*. “Zaman uzunluğu” bildiren sıfatlar türetir: *iki dakikalık (iş)*, *kırk yıllık (arkadaş)*. Gün, hafta, ay adlarından sonra gelerek “o süre boyunca çalışmanın karşılığını” bildiren sözcükler yapar: *aylık*, *haftalık*, *günlük*. “Meslek veya meslek hâline getirilmiş uğraşları” ifade eden sözcükler türetir: *öğretmenlik*, *yalancılık*. Türk müziğinde makam adlarının kuruluşunda yer alır: *buselik*, *acembuselik*. Rütbe ve makam bildiren adlar türetir: *kaymakamlık*, *bakanlık*, *valilik*. İsimlere gelerek “üveylik” anlamı verir: *evlatlık*, *analık*, *babalık*. Bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren sıfat ve adlar oluşturur: *sıkmalık (portakal)*, *reçellik (çilek)*, *bayramlık*. Eklendiği köke bağlı olarak “ölçü” anlamı verir: *milyarlık*, *milyon dolarlık*. Renk isimlerinden sonra gelerek “o rengi az miktarda içerisinde bulundurma” anlamı kazandırır: *beyazlık*, *kırmızılık*. Kalıplaşmaya uğrayarak “yer adları” oluşturur: *Gemlik*, *İncirlik*, *Arnavutluk*. (Atalay, 1941: 199; Hatiboğlu, 1974: 105; Çotuksöken, 2011: 107-108).

Yukarıdakiler dışında ekin araştırmacılar tarafından belirlenen işlevleri şu şekildedir:

Ergin (2013: 155) ekin başlıca işlevinin “sıfat olarak kullanılan sözcüklerden soyut isimler yapmak” olduğunu söylemektedir. Ergin’e göre günümüzde en çok bu işlevle sözcüklerin türetilmesi, ekin tarih sahnesine “somuttan soyut yapma” göreviyle çıktığını göstermektedir.

Banguoğlu (2007: 193) ekin çekim eklerini andıran bir kullanılışı olduğunu belirtmiş, “için” anlamına gelen sözcükler türeterek “içinlik hâli” meydana getirdiğini söylemiştir.

Korkmaz (2014: 135) ekin ana işlevini, eklendiği kelimeye “tahsis, bir şey için” anlamı veren adlar türetmek olduğunu belirtir.

Karaağaç (2013: 256) +IIk+ ekini “kavram eki” olarak adlandırmıştır. Karaağaç’a göre bütün nitelik ve özellik adları, +II ve +sIz ile elde edilen bütün sıfatlar, meslek ve düşkünlük ekiyle türetilen somut ad ve sıfatlar bu ekle soyut kavramlar hâline getirilebilir. Bu sebeple ana işlevi kavramlaştırmadır.

+IIk+ ekinin Türkçeleştirme çalışmalarında epey rol üstlendiği görülmektedir. Arapçadan dilimize geçen +iyet eki ve nispet +î’si yerine geçerek Türkçe sözcükler türetmiştir: İslamîyet> *Müslümanlık*, sefaret> *elçilik*, fuzulî> *fazlalık*, dünyevî> *dünyalık* (Korkmaz, 2014: 136).

Ekin Tü. T.nde çekim eklerinden sonra getirildiği örnekler de vardır: *ondalık*, *gündelik*, *birliktelik* (Kahraman, 2009: 48). Ergin (2013: 156) bu örneklerde, +da, +de’nin artık çekim eki özelliğini kaybederek +dalık, +delik şeklinde birleşik bir ek oluşturduğunu söylemektedir.

3.47. +lum+: *top+lum+*

3.47.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.47.b. Biçimi

Ek yalnızca günümüz Türkçesinde +lum+ şekli ile örneklenebilmektedir.

Tü. T.: “+lum+”

toplum (Uzun, 2016: 154).

3.47.c. İşlevi

Tü. T. döneminde zarf görevli bir sözcüğü (*top* “tamamen, bütünüyle”) isim yaptığı görülür: *toplum* (Uzun, 2016: 154; TDK Güncel Türkçe Sözlük).

3.48. +mAn+: *ev+ci+men+*, *koca+man+*

3.48.a. Kökeni

Atalay (1940) *Türkçemizde Men-Man* adlı çalışmasında Fin, Macar, Sümer, Latin, İrlanda, Eski İran, Eski Slav, Sanskrit vb. dillerin birinci tekil şahıs zamirlerinde görülen *ma*’nın ortaklığına dikkati çekerek +mAn, -mAn eklerinin kökenini, Türkçe *ben* zamirine bağlamıştır. Başka dillerde görülen “mAn” benzeri yapıların da Türkçeden bu dillere geçtiğini ileri sürer.

Brockelmann (1952: 127) ekin kökeniyle ilgili olarak Atalay’ın belirtilen çalışmasına değinerek ekin “mA”dan türediğini belirtmiştir.

Hatiboğlu (1974: 331) *Türkmen*, *şişman*, *kocaman* vb. örneklerden hareketle, eylem ya da ad soylu her sözcüğe “adam, insan” anlamı verdiğini, bu sebeple ekin önceden müstakil bir sözcük olduğunu, sonradan ek durumuna geçtiğini belirtir.

Clauson (2007: 190) ekle ilgili şu açıklamaları yapar: “İşlek olmayan bu ek sonraki dönemlerde Farsçadan gelen ve “benzer” anlamı veren “+mand” ekinin ikinci şekli olarak karşımıza çıkar: *Türk*> *Türkmen* örneğinde bu sonradan ortaya çıkan ek görülür.”.

Şahin (2015: 60) ekin kökeni ve işlevini incelediği makalesinde, kökenle ilgili şu açıklamalara yer vermiştir:

Ek bize göre Türkçe kaynaklıdır ve Türkçenin kendi iç özelliklerine göre şekillenmiştir. Bu kanaate ulaşmamızın birinci sebebi, Türkçenin en eski söz varlıkları arasında bu ekle kurulmuş kelime örneklerinin hiç de az olmamasıdır. Köktürk yazıtlarında geçen azman (at), Kögmen (Yış), Kögmen (Yer Sub); DLT’de geçen örtmen ‘dam, satıh’, sökmen ‘yiğitlere verilen ungun’; yaman ‘kötü, her şeyin kötüsü’; Eski Uygur metinlerinde geçen ançaman ‘topluluk, halk’ (Caferoğlu, 1968: 15) (>ança: bir miktar, bu kadar, biraz, bu türden) sözcükleri bu ekle kurulmuş örneklerdendir. Diğer yandan Türk dilinin tüm lehçelerinde ve konuşulduğu her bölgede bu ekle kurulmuş farklı leksik türlere (kök adları, kişi adları, yer adları, vs.) rastlanabilmektedir. İkinci sebep ekin anlamıyla ilgilidir. Eğer Türkmen kelimesindeki men unsuru, İranî bir kelime olan manend ‘benzeyen’ sözcüğünden gelişmiş olsaydı, {mAn} ekiyle kurulmuş diğer sözcüklerde de ‘benzeyen’ anlamının bulunması icap ederdi.

Timurtaş (1980: 31) isimden isim ve fiilden isim türeten -mAn+/-mAn+ eklerini birlikte değerlendirerek *şişman, kocaman, toraman, azman, Türkmen vb.* sözcükleri örneklemiş, Türkçede “yapan, eden, olan” anlamında -mAn+/-mAn ekinin olmadığını ifade etmiştir. Bu anlamı veren ekin Almanca, İngilizce gibi Batı dillerine has olduğunu, Türkçede fiillere mi isimlere mi getirildiği belli olmayan bu ekin uydu-
rulmuş olduğunu savunur.

Cilano ise İngilizce ve Fransızca gibi dillerde bu eke benzer yapıların tesadüf eseri var olduğunu ve +mAn+ ile ilgisinin bulunmadığını belirtir (akt. Şahin 2015 : 59).

Güllüdağ (2019: 587) ekin Batı dillerinden alınmış uydurma bir ek olduğu görüşüne katılmaz. +mA-/-mA+’nın İngilizcede genellikle meslek isimleri yapmasına karşın Türkçede çok çeşitli sözcükler türettiğini belirtir. Ekin, Atalay’ın belirttiği gibi en eski dil olan Sümercede de var olmasını, Eski Türkçeden itibaren tarihî dönemlerde örneklenebiliyor olmasını ve işlek-üretken bir ek olmasını öz Türkçe oluşunun birer işareti olarak değerlendirir.

Yer verilen incelemeler doğrultusunda, ekin Batı dilleri kaynaklı bir ek olması, Farsçadaki +mAnd eki ile ilişkili olması ve Sümerceden bu yana Türkçede görülen bir ek olması yönünde üç farklı görüş mevcuttur. Biz bu değerlendirmelerden, ekin başka dillerden alınmış olduğu görüşlerine katılmamaktayız. Ancak isimden isim yapan ve fiilden isim yapan +mAn+/-mAn+ eklerinin bir işlev genişlemesi sonucu birbirinden ortaya çıktığını düşünmekteyiz.

3.48.b. Biçimi

Gök T.: “+man+, +men+”

ataman, Kögmen (Tekin, 2003: 84; Şahin, 2015: 53).

(A)t(a)+**m(a)n** t(a)rk(a)n tunyukuk buyla b(a)g(a) t(a)rk(a)n (...)

“Ataman Tarkan, Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan (...)” (BK G14).

Kög+men aşıa kırkız yirine tegi süledimiz

“Kögmen (dağını) aşarak Kırgız yerine dek sefer ettik.” (Kül T.D60).

E. Uyg. T.: “+men+”

kölmen “göl gibi” (Eraslan, 2012: 100).

Kög+m(ü)n irintä (... (ä)b) b(a)[rk(ı)nda] (ä)rmiş (ŞUD 11-12).

Kar. T.: “+man+, +men+”

karaman “çok kara”, *közmen* “közde pişirilen ekmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 193).

Ak+man birle kara+man köb körüb edi devran

“Ak yüzlü ve kara yüzlüyü çok görmüştü devran.” (DH H117).

Köz+men

“Közde pişirilen ekmek” (DLT 223).

Nalbant (2008: 89) *Divan-u Lügati't Türk*'te kullanılmış *yasıman* “su boşaltılırken ağzı gır gır eden testi” (<yası “yassı, enli”+ man) sözcüğünün bu ekle türemiş olabileceğine yer verir.

Har. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: “+men+”

küçmen “güçlü” (Argunşah-Güner, 2015: 348).

Küç+men kara çınlamış

“Küçlü inek inlemiş.” (CC60a 44).

Çağ. T.: “+man+, +men+”

ağıрман “ağır, yavaş kimse”, *Türkmen* (Argunşah, 2014: 106; Durgut, 1995: 12).

Türk+man bigleride müte'ayyin hoş-tab ve zarafetliğ kişi irdi

“Türkman beyleri arasında önde gelen, hoş tabiatlı ve zarif kişi idi.” (MN T188).

(...) *türk+men+ler heman lafzı kaf'ı acemi-i farisi ile telaffuz idiyorlar* (SEL- “kavaid”).

E. An. T.: “+men+”

Türkmen (Genç, 2005: 127).

Türk+men eydür üzüm aluñ yiyelüm (GN 625a).

Osm. T.: “+men+, +man+”

kölemen “siyasî bir Türk zümresinin adı”, *karaman* “çok kara, bir koyun cinsi” (Korkmaz, 2011: 43).

(...) *sağ cebinden koca+man bir gazete tomarı görünüyordu* (Seyfeddin, 2010: 17).

Türk+men şivesinde bu mana ile ism-i fâile ilhak olunur (KT- “-de”).

Tü. T.: “+man+, +men+”

kocaman, kölemen. Ek, “k” ile biten sözcüklere geldiğinde sondaki “k”nin düştüğü görülür: *ılıman* (<ılık+ man), *küçümen* (<küçük+ men).

Geceleri (...) yaz-kış aynı ılı-(k)+man iklimle sarmalanırdı (Livaneli, 2017: 12).

3.48.c. İşlevi

Erdal (1991: 73) Eski Türkçede hem isim (*kölmän* “gölcük, yapay göl”) hem sıfatlara (*könimän* “adaletli, dürüst (kişi)” [<köni “doğru, adil, dürüst”+ män]) eklenen ve sınırlı sayıda sözcükte görülen bir ek olduğunu, sözcüğe “benzerlik” anlamı verdiğini ifade eder: *kökmän* “göge benzer, gök rengi”, *Türkmän* “Türk’e benzerlik gösteren”. **Gök T.** döneminde unvan adları türetir: *ataman* “yüksek, baş”. Yer adları yapar: *Kögmen Yıı* “Kögmen Ormanı” (Tekin, 2003: 84; Şahin, 2015: 53). **E. Uyg. T.** döneminde “küçültme, benzerlik” anlamlı isimler oluşturur: *kökmen* “mavimsi”, *kölmen* “küçük göl” (Erdal, 1991: 73; Eraslan, 2012: 100). Güllüdağ (2019: 570-583) *çrman* (carman) “deri hastalığının bir türü”, *kitman* “kazma, bel”, *Kögman* “Sayan Dağı veya bir kısmı”, *tegirmen* “değirmen”, *tuman* “duman, sis, karanlık”, *yaman* “kötü, fena, korkunç” sözcüklerinde de ilgili ekin kullanıldığını belirtir. **Kar. T.**nde sözcüğe “küçültme” anlamı verir: *kölmän* (suvluk) “küçük göl”. “Topluluk, zümre, grup” ifadesi kazandırır: *kölämän* “Memlükler için kullanılan isim” (<kölä “köle”+ män), *Türkmen*. “Çokluk, abartma” ifadesi yükler: *karaman* “çok esmer, kara yüzlü”, *akman* “açık tenli, beyaz yüzlü”. DLT’de geçen *közmen* “közde pişirilen ekmek” sözcüğünde bir yiyecek adı, *yasıman* “(su boşaltırken) ağzı kır kır eden testi” sözcüğünde eşya ismi türettiği görülür. Ayrıca bu döneme ait *Satırarası Kuran Tercümesi*’nde görülen *açukman* “belgi, işaret, alamet” sözcüğünde somut anlamlı sözcük türetme işlevinde kullanılmıştır (Erdal, 1991: 73-74; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 520, 744, 957; Bice, 1993: 149; Kök, 2004: 236). **Har. T.** için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır. Ancak Paçacıoğlu (2016: 481) *Nehcül Feradis*’te geçen *orman* kelimesinde +man ekinin kullanıldığını düşünmektedir. **Kıp. T.** döneminde “belirtilen özelliği bulundurma” anlamı verir: *küçmen* “güçlü”, *bilişmen* “usta” (Argunşah-Yüksekkaya, 2018: 348; Argunşah-Güner, 2015: 442). **Çağ. T.**nde “bir ulusa, millete, kavme aitlik” bildirir: *Türkmen*, *Karaman* “Orta Güney Anadolu’da yerleşmiş bir Türk kabilesi”. Küçültme ilişkisi kurar: *ağırman* “ağır, yavaş kimse”, *çüçümen* “şirine yakın” (<çüçük “tatlı, şirin”+ men). Ayrıca Şiban Han döneminde *Akman Bahadır* adlı bir kişinin yaşadığı, bu sebeple özel ad türetme işlevinde kullanıldığı görülür (Erdal, 1991: 74; Argunşah, 2014: 106; Genç, 2005: 127; Teres, 2009: 72; Durgut, 1995: 311). **E. An. T.** döneminde ulus, kavim isimleri yapar: *Türkmen* (Genç, 2005: 127). **Osm. T.** “abartma” anlamı taşıyan isimler yapar: *karaman* “çok kara, bir cins koyun”, *kocaman*. Bir grup veya tür bildirir: *Türkmen* “Oğuz grubundan bir etnik zümre”, *kölemen* “siyasî bir Türk zümresinin adı” (Erdal, 1991: 73-74; Korkmaz, 2011: 43). **Tü. T.**nde “abartma” anlamı verir: *kocaman*. Küçültme ilişkisi kurar: *küçümen*, *ılman*, *acıman* “az acı, acımsı”. Benzerlik ifadesi yükler: *kedi-men* “kediye benzer küçük kuzu”. Yer adları türetir: *Karaman*, *Tekman*, *Narman*. Alet, eşya adları türetir: *çırağman* “el feneri”, *sekman* “alçak ayaklı iskemle”. Hayvanlarla ilgili sözcüklerde görülür: *alamencik* “kanatlarının üstü ve boynu kırmızı renkli küçük bir kuş”, *akman* “alnı beyaz sığır”. Özel ad ve soyadlarda kullanılır: *Gürman*, *Ataman*,

*Akman*⁶³. İnsan davranışı ve karakteri ile ilgili sıfatlar meydana getirir: *ağırman*, *dilcimen* “hoş sohbeti tatlı konuşan”. Bağlılık bildirir: *işçimen*, *evcimen*. Anadolu ağızlarında yiyecek isimleri (*ayakman* “takunya”, *sıkman* “kollu ya da kolsuz korse gibi sıkan kadın yeleği”, *bürümen* “ipekten yapılmış elbise”) ve yiyecek isimleri (*közmen* “közde pişirilen ekmek”, *südümen* “mayayı tam tutmamış yoğurt”) yapar. Renk adlarına gelerek “o rengi bulunduran” anlamı verir: *akman* “temiz, beyaz”, *gökmen* “mavi gözlü (kimse)”, *sarman* “sarı tüylü kedi”. “Unvan, rütbe” bildiren adlar oluşturur: *ataman*, *kölemen* (Atalay, 1942: 206-210; Gencan, 1976: 206; Ergin, 2013: 176; Banguoğlu, 2007: 197; Güllüdağ, 2019: 570-583).

Ekin hem isim hem fiil köklerine gelişi, ekle ilgili farklı yorumlara sebep olmuştur. Ergin (2013: 197) *şişman*, *azman* ve *göçmen* sözcüklerini örnekleyerek ekin fiilden isim ve isimden isim yapma görevlerinin olduğunu savunur. Korkmaz (2014: 163) *kocaman* ve *şişman* örneklerinin kimi kaynaklarda isimden isim yapım eki olarak incelendiğine yer vermiştir. Örneğin Boz (2014: 97) ve Adalı (2004: 101) belirtilen sözcükleri fiilden isim yapım eki olarak ele almışlardır. Eker (2006: 361), ad ve eylem arasında fark dikkate alındığında bu ekleri sesteş fakat farklı biçimbirimler olarak ele almak gerektiğini savunmuştur. Karaağaç (2013: 295) ise ekin fiillere gelerek özne yapmak gibi belirgin bir işlevi olması sebebiyle yanlış örnekseme sonucu isimlere de getirildiğini ifade eder: *küçümen*, *kölemen*.

3.49. +msAr+: iyi+mser+, kara+msar+

3.49.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 123) ekin +ImsA- eki ile geniş zaman eki -r’ nin birleşmesiyle oluştuğunu söylemektedir. İncelememizde belirtilen etimoloji kabul edilmektedir.

Çotuksöken (2011: 140) ekin “+(I)m+sA+r” eklerinden meydana geldiğini belirtir.

Paçacıoğlu (2016: 27) ekin herhangi bir birleşim sonucu oluştuğu fikrini benimsememektedir.

3.49.b. Biçimi

ET, Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T.⁶⁴, Kıp. T., Çağ. T., E. An. T., Osm. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

Tü. T.: “+msar+, +mser+”

karamsar, *kötümser* (Çotuksöken, 2011: 140).

Ekin isimden isim yapma işleviyle ünsüzle biten bir sözcüğe gelmediği görülmüştür.

Ben senin kadar kara+msar değilim (Livaneli, 2017: 23).

⁶³ Güllüdağ (2019: 572) *Türkiye Türkçesi Kişi Adları Sözlüğü*’nde +mAn+ eki ile türemiş 142 Türkçe kökenli özel ad olduğunu tespit etmiştir.

⁶⁴ Har. T. ve Çağ. T. dönemlerinde +(I)msI ekinin anlamı +mtUl eki ile verilmektedir. Har. T. *karamtul* “karamsı”, Çağ. T. *kökümtül* “mavimsi”. Ancak dönemlerde ekin kullanıldığı sözcükler, renk adlarıyla sınırlıdır (Eckmann, 2005: 47; Argunşah, 2014:106; Kalsın, 2013: 89).

Diğer tarihi dönemlerde ise +(I)msI eki yerine +sIg>+sI eki kullanılmaktadır. +sI eki başlığında detaylı şekilde incelenmiştir.

(...) memura iyi+**mser** gülümsemelerle bakıyorlar: Aman ürkütmeyelim (Ağaoğlu, 2011: 10).

3.49.c. İşlevi

Tü. T. döneminde sıfat türünden sözcüklere gelerek “insanın ruh hâlini” yansıtan isimler türetir: *iyimser, kötümser, karamsar* (Eker, 2006: 353).

3.50. +rAk+: az+rak+, acı+rak+

3.50.a. Kökeni

Ramstedt (1912: 15) +rak, +rek ekinin, “+ra” ekli bir isim fiilden, “-k” fiilden isim yapım eki ile türediğini belirtir.

Deny (2012: 298) ve Hamilton (2015: 259) ekin eski dönemlerde “+ırak, +irek” şeklinde söylenmesi sebebiyle, “uzak” anlamındaki *ırak* sözcüğünden gelmiş olabileceğini savunurlar.

Eckmann’a (1953: 51-52) göre ekin *ıraq* kelimesiyle ilgisi yoktur. “ı, i” vokalleri ünsüzle biten tabanlarda sonradan türeyen bir unsurdur. Eckmann, bu türlü türemelerin özellikle “r” ile başlayan eklerde, telaffuz zorluğundan dolayı sık sık görüldüğünü ifade eder. Ekin +ırak+, +irek+, +urek+, +ürek+ biçimlerinin *qatı-rak, ilgeri-rek, uslu-raq, sevgülü-rek* gibi şekillerden analogi yoluyla oluşmuş olabileceği düşüncesindedir.

3.50.b. Biçimi

Gök T.: “+rāk+”

bāgrāk “askeri yetkileri beyden üstün olan bey” (Şirin, 2016: 362).

Bökm(ä)d(i)η(i)z b(ä)g+r(ä)k+im b(ä)g (Ye 98/1).

E. Uyg. T.: “+rak+, +rek+”

artukrak “çok fazla, mükemmel”, *yigrek* “daha iyi” (Eraslan, 2012: 101).

*Y[av]g[a]n köñüllüg d(a)ptipale elig adınlarıg ölürser anı üze art-uk+**rak** sevinür*

“Kötü kalpli hükümdar Dandapala başkalarını öldürdüğü zaman bununla çok mutlu olurmuş.” (DSKP 241-243).

Siz kişidä adruq bağ+rāk ār közünür siz

“Siz ölümlülerin hepsinden farklı ve çok asil biri gibi görünüyorsunuz.” (İKP LXVI).

Kar. T.: “+rak+, +rek+”

azrak “daha az”, *kedrek* “daha değerli” (<*ked* “pek, iyice, çok”+ rek) (Taş, 2009 72-73).

*Bu kitabı okıglı bu beyitlerni ma'lum kılıglı kitabdın yakşı aziz+**rak** turur* (KB 11-12).

*Simaktin ediz+**rek** tutar himmet ol*

“O himmeti parlak yıldızdan daha yüce tutar.” (AH 49).

Har. T.: “+rak+, +rek+, +irek+”

yahşırak “daha iyi”, *üküşrek* “daha çok”, *yigrençirek* “daha iğrenç” (Eckmann, 2014: 16; Ata, 2002: 68; Kalsın, 2013: 92; Eckmann, 2014: 272).

Nersening ulug+rak ülüşi, nersening

“Nesneyi büyükçe paylaştı.” (ME 226/4).

(...) *yagrın etinge taqı qol etinge köp+rek sürtti*

“(...) sırt etine, kol etine bol bol sürdü.” (NF 33/11).

Kıp. T.: “+rak+, +rah+, +rek+”

çokrak “daha çok”, *yağşırah* “daha iyi”, *kiçirek* “daha küçük” (Güner, 2013: 126).

Yahşı+rah+tur bu dünyada erki bile yazuhın aytmaga (...)

“Bu dünyada kendi iradesi ile günahını itiraf etmek daha iyidir.” (CC 62a).

Kim cem’ kılсам ana bir kitab kıs-ka+rak cem’ kılğan bolgay (...) (İMS 2a).

Kim edgü+rek yaring bar men ni tüş men (HŞ 2490).

Çağ. T.: “+rak+, +rek+, +irek+, +rah+, +urah+”

arığrak “daha temiz”, *irigrek* “daha iri”, *nâzükirek*, *togrırah*, *yahunurah* (Ar-guşah, 2014: 106; Akdoğan, 1988: 393, 520).

Yukar(u)+rak bala bolendter behan (NK 107a).

Diye-y-idi Ahmedî’nüñ sözi-durur togrı+rah (AD XIX/13).

(...) *netice-i terbiyetidin şi’rnin köp+rek uslubıda, be-tahsis gazel tavrıda (...)*

“(...) terbiyesinin neticesinden şiirin pek çok çeşidinde, bilhassa gazel tarzında (...)” (MN T3).

Bu ten ü endâma cândan nâzük+irek ton gerek

“Bu ten ve vücuda, ruhtan daha yumuşak kıyafet gerek.” (AD 529/4).

Boynum tamarından baña sen yahın+urah+sın

“Bana boynumdaki damardan daha yakınsın.” (AD 276/4).

E. An. T.: “+rak+, +rek+, +rag+, +ırah+, +ırak+, +urak+, +rek+, +irek+, +ürek+”

tatlurak, yegrek, layıkrag, hobırah, tamamırak, yavuzurak, eksükrek, yegirek, bilürürek “iş bilir, deneyimli” (Eckmann, 1953: 50; Gülsevin, 2011: 119; Küçük, 2010: 568, 303, 304; Yılmaz vd., 2013: 663).

Bu dönemde “k”nin “ğ” ve “h” ile nöbetleştiği görülmektedir: *artuğhrağ* “daha fazla”, *yağşırah* “daha iyi”. Ek, hem ünlü hem ünsüzle biten kelimelere herhangi bir yardımcı ünlü almadan getirilir. Ancak kimi durumlarda ekle sözcük arasına bir ünlü girdiği görülür: *yig-i-rek*. Belirtilen yardımcı ünlünün, ekin kendi bünyesinde ben-imsendiği de örneklenmiştir: *yağşı-y-ırak* (Ergin, 2013: 172). Fakat Eckmann (1953: 51) bu durumun çok nadir görüldüğünü, görülse bile +rak+, +rek+ eki ile nöbetleşe kullanıldığını belirtir.

Atamdan yig+rek kayın ata (DK D262).

Bir lipâçe geymiş az+rak don gibi

“Nadir bulunan kıyafet gibi bir elbise giymiş (MT 363).

(...) *dağı anlar ol kelimeye layık+rag+dır* (SKT 555a).

(...) *bir nice kişilere asan+ırak ola*

“(...) pek çok kişiye kolaylık olsun.” (EM P1b10).

Bu ayet ma’nisinde kim köylerün yavuz+urag+ı oldur kim (...) (KE 471/3).

(...) eyitdi kankı kulun ‘*adil+irek+dür* (KE 431/4).

(...) ademilerün anlaruragı ve iş bil-ür+*üreg+i üçdür* (KE 243/1).

Osm. T.: “+rak+, +rek+, +irek+”

ulurak “daha ulu”, *yücerek* “daha yüce”, *tizirek* (Kartallıoğlu, 2011: 90; Hengirmen, 1983: 172). Sonu “k” ile biten sözcüklere eklendiğinde, sözcüğün sonundaki “k”nin kullanılmadığı görülür: *ufarak, küçürek* (Deny, 2012: 298).

Dost mahfiline geçe gör andan yiğ+rek durak nedür (YED 37/5).

(...) *kendüstüne kendüden yakın+rak kimse yokdur* (MU 35/12).

Görüp işitdügin anlar tiz+irek (PN 1070).

Tü. T.: “+rak+, +rek+”

acıarak “acıya yakın”, *ekşirek* “ekşiye yakın” (Çotuksöken, 2011: 149). Sonu “k” ile biten sözcüklere eklendiğinde sözcüğün sonundaki “k” düşer: *küçük+rek> küçürek, ufak+ rak> ufarak* (Hatiboğlu, 1974: 137).

Yüreğimde bir umut yıldızı ısıdığı anda, adamın yanındaki ufa(k)+rak avrat birden koştı, ellerime sarıldı, hıçkırıp ağlamaya, bir şeyler söylemeye durdu (Bilbaşar, 2017: 87).

3.50.c. İşlevi

Erdal (1991: 62-63) ET dönemi içerisinde en çok E. Uyg. T. döneminde örneklenen bu ekin, anlamda belirgin bir fark yaratmadığını yalnızca sözcüğün anlamını vurguladığını ifade eder: *yegrāk* “daha iyi” (<yeg “iyi, güzel”+ rāk). Ekin, sıfat ve zarflara getirildiğini, *bāgrāk* “bey, kral” sözcüğünün bu durum için istisna oluşturduğuna yer verir. İsimden türemiş isimlere getirildiği örneklerin ise sınırlı olduğunu (*küçlügrāk* “daha güçlü”, *adınısıgrak*) ancak fiilden türemiş isim veya sıfatlarda sıklıkla kullanıldığına [*adrukrak* (<adır-uk+rak), *yarokrak* “daha parlak” (<yaro-k+rak)] dikkat çeker. **Gök T.** döneminde “daha” anlamı yükleyerek unvan adları türettiği görülür: *bāgrāk* “askeri yetkileri beyden üstün olan bey” (Şirin, 2016: 362). **E. Uyg. T.** döneminde sıfat ve zarf görevli sözcüklere gelerek anlamı “üstünlük” bakımından kuvvetlendirir: *küçlügrek* “çok güçlü, daha güçlü”, *aşnurak* “daha önce” (<aşnu “önce”+ rak) (Eraslan, 2012: 101). *Bāgrāk* “bey, şehzade” sözcüğünde unvan anlamı verdiği görülmektedir (Caferoğlu, 1968: 37). **Kar. T.**nde “üstünlük, karşılaştırma” anlamı verir: *örürek* “daha yüksek”, *saķrak* “daha dikkatli”. *Bütrürek* “tamamıyla, iyice”, *yētrürek* “bütünüyle, tamamıyla” sözcüklerinde olduğu gibi zarflar da türetmektedir (Taş, 2009: 72-73). **Har. T.**nde karşılaştırma ilgisi kurar, “daha” anlamı verir: *kiçigrāk* “daha küçük”, *köprāk* “daha çok” (Eckmann, 2012: 16). **Kıp. T.** döneminde “pekiştirme, üstünlük” anlamı kazandırır: *yawuzrak* “daha kötü”, *artukrak* “daha fazla”. Bu dönemde *kökre* “ceset” örneğinde, karşılaştırma işlevinden çıkarak somut ad türetmiştir (Güner, 2013: 126-127). **Çağ. T.**nde karşılaştırma işlevi devam eder: *kışarak* “daha kısa”, *yaķıırak* “daha iyi” (Argunşah, 2014: 106). **E. An. T.**nde “karşılaştırma, üstünlük” anlamı vermektedir: *tatlurak* “daha tatlı”. Bu dönemde “yakınlık” anlamı da kazandırdığı görülür: *tozlurak* “toz renginde, bozca” (Gülsevin, 2011: 119; Küçük, 2010: 568). **Osm. T.** sıfatlara “küçültme, yakınlık” anlamı vermek

için kullanılmıştır: *ufarak*, *kısarak*. Bergamalı Kadri ise isme “fazlalık, ziyadelik” manası vermek için kullanıldığına yer verir: *yohsulrak* (Deny, 2012: 298; Karabacak, 2002: 40). **Tü. T.**nde tarihî dönemlerde sahip olduğu “üstünlük, karşılaştırma” anlamı yerini, “aksi yöndeki zayıflık, yakınlık” anlamına bırakmıştır. Korkmaz’a (2014: 139) göre bu anlam kaymasının sebebi, eklendiği sözcüklerin anlam yapılarından kaynaklanmaktadır. Günümüzde renk, tat bildiren ve sıfat olan sözcüklere gelerek yeni isimler türetir: *bozrak* “boz renge yakın”, *acırak* “acıya yakın”, *küçürek* (Çiftçi, 2016: 202).

3.51. +(s)Al+: *kum+sal+*, *kimya+sal+*

3.51.a. **Kökeni**

Ekin kökeniyle ilgili iki farklı görüş vardır. Bir görüş, +sAl+ ekinin uydurma bir ek olduğunu savunur. Buna göre ekin asıl şekli +al+ (*ulus+al*), +el+ (*kültür+el*), +l+ (*yasa+l*)’dir ve Fransızcadan alınmıştır. Diğer görüşe göre +sAl+ eki Türkçenin tarihî dönemlerinden bu yana kullanılan ve öz Türkçe olan bir ektir.

Ediskun (1966: 1012-1019) -*El*, -*İl*, -*Sel* Ekleri Üzerine adlı makalesinde *Divan’u Lügat-it-Türk*, *Muhakemetül Lügatayn*, *Dede Korkut*, *Lehçe-i Osmanî* ve *Derleme Dergisi*’nden yararlanarak ilgili eklerin Türkçenin eski devirlerinden bu yana kullanıldığını, *kumsal*, *uysal* sözcüklerinde de bu ekin görüldüğünü söylemektedir.

Korkmaz (1966: 25-26) ve Hatiboğlu (1974: 331) ekin esasen, +se-, +sa- isimden fiil yapma eki ile bundan isim türeten -l ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtirler. Günümüzde kullandığımız *kumsal* ve *uysal* sözcüklerinde görülen +sAl+ ekinin, bu ekle işlevsel olarak bir bağlantısı olmadığını savunurlar.

Hacıeminoğlu (1972: 137), Banguoğlu (1987: 360-361) ve Korkmaz (1966: 25-26; 2014: 139) +sel+, +sal+ şeklinde bir ek olmadığını, ekin kökeninin Fransızca *culturel*, *national* gibi sözcüklerde görülen +Al+ eki olduğunu düşünürler. Yazarlara göre bu ek, Arapça +î nispet ekinin yerini tutmak üzere dile girmiş, ancak *siyasal*, *ulusal* gibi kelimelerde yanlış ayrılma sonucu +sAl+ şeklini almıştır.

Temir (1999: 4) ekin aslının +sıl+, +sil+ şeklinde olduğunu ancak Osmanlıca yazımın sebep olduğu farklı okunuşlar nedeniyle +sal+, +sel+ şeklini aldığını belirtir. Temir’e göre uydurma olan ekin tamamı değil, yalnızca “ı, i”nin “a, e” şeklinde okunuşudur.

Eren (2000: 295) *Yeni Bir Ek: -sal, -sel* adlı makalesinde, ekin ilk olarak Fransızca *national* sözcüğünden örnekleme yoluyla +(a)l+ olarak ortaya çıktığını belirtir. Bu yolla türeyen *ulusal* sözcüğünün yanlış ayrılması sebebiyle ekin +sAl+ şeklini aldığını savunur. Eren *kumsal* sözcüğü ile diğer +sAl+ eklerinin fonetik aynılığının birer yanlışlama olduğunu düşünür. Araştırmacıya göre *kumsal* sözcüğündeki ekin kökeni, halk ağızlarında görülen ve “yer, yön” anlamı kazandıran +salı+ ekidir.

Tezimizde eşzamanlı yaklaşım benimsenmektedir. +sAl+ eki ile Tü. T.nde sözcükler türetilip kullanıldığından kökeninin ne olduğu veya ekin aslının başka bir biçimde olup olmadığı göz ardı edilerek +sAl+ biçimi kabul edilip incelenmiştir.

3.51.b. Biçimi

Ek, Türkçenin tarihî dönemlerinden yalnızca Osm. Türkçesinde örneklenebilmiştir.

Osm. T.: “+sal+”

kumsal (Yavuzarslan, 2019: 323).

Kum+sal yerde nebe'an esen su pınarı (KT- “eşme”).

Tü. T.: “+sal+, +sel+”

ruhsal, taktiksel (Korkmaz, 2014: 139).

(...) *güneşte parlayan bitki+sel bir anıt olur* (Kabağağaçlı, 2014: 7).

Kum+sal+da ne zaman yürüsem, dalgalarla oynayan, çıplak ayaklarıyla beyaz köpüklerin arasında dans eden bir kız çocuğunun hüznünlü yaşam öyküsünü anımsarım (...) (Akın, 2004: 26).

Literatürde ekin ele alınışında farklılıklar görülmektedir:

Atalay (1941: 236, 241, 244) +sal+, +sıl+, +sul+ eklerine ayrı başlıklar altında yer vermiştir.

Ediskun (1966: 1119) eki “+sel+, +sal+” şeklinde ele almış, *yoksul* örneğini vererek farklı ünlülü şeklin de eke dâhil olacağını belirtmiştir.

Temir (1999: 4) ekin “+sul+, +sıl+, +sal+, +sel+” biçimlerinde olabileceğini belirtir. Bu çeşitliliğin, Arapçada kısa ve yuvarlak ünlülerin yazımında görülen zorluk ve yanlış okumalara bağlar.

Hatiboğlu (1974: 139) *yoksun* ve *yoksul* sözcüklerinin aynı kuruluş etkisiyle oluştuğunu belirtmiş ve “+sel+, +sal+” başlığı altında incelemiştir. Bu sebeple Hatiboğlu'nun hem farklı ünlülü hem farklı ünsüzlü +sun, +sul eklerini +sAl ekine dâhil ettiği düşünülebilir.

Adalı (2004: 107) “+sal+, +sel+” ekleriyle “+l+, +Al+” eklerini farklı bölümlerde incelemiştir.

Eker (2006: 353-354) “+sAl+” ve “+sIl+” eklerini farklı ekler olarak değerlendirebilir.

Korkmaz (2014: 139) eki “+sal+, +sel+” olarak incelemiştir.

Delice (2000: 231) *Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi* adlı çalışmasında “+sAl” ve “+sIl” eklerini farklı ekler olarak değerlendirmiştir.

Kahraman (2009: 50) “+El+, +sEl+” eklerini bir arada incelemiştir: *özel, düşsel, sayısal*. +al biçiminin örneklerine yer verilmemiştir.

Karağağaç (2013: 275) eke “+sel+, +sal+” şeklinde yer vermiştir.

Çalışmalar incelendiğinde “+sAl+ eki ile +sIl+ ekini birlikte değerlendirmek” ve “farklı ekler olarak incelemek” olmak üzere iki farklı yol benimsendiği görülür.

Tezimizde ilgili ekler farklı başlıklar altında incelenmiştir.

3.51.c. İşlevi

Osm. T. döneminde “belirtilen varlığın çok bulunduğu yer” anlamına gelen adlar yapmıştır: *kumsal* (Yavuzarslan, 2019: 323). **Tü. T.** dönemine ait yapılan çalışmalarda ekin işlevi şu şekillerde değerlendirilmiştir:

Ediskun (1967: 272) ve Korkmaz (2014: 139) ekin aitlik ve nispet sıfatları türetme işlevine değinmişlerdir: *bilimsel, bireysel*.

Ergin (2013: 178) ekin “yer bildirme” işlevini örneklemiştir: *kumsal*.

Hatiboğlu (1974: 139) ekin sıfat görevinde sözcükler türettiğini belirtir: *kumsal, kutsal, kişisel*.

Gülensoy (2010: 526) “benzerlik ve ilgi” işlevlerine değinmiştir: *uysal, kumsal*. Gülensoy’un ilk örneğinin fiil köküne sahip olması dikkat çekicidir.

Karaağaç (2013: 275) ekin “ilişki eki” işleviyle kullanıldığını belirtmiştir: *kimya> kimyasal, anıt> anıtsal*.

Kahraman (2009: 50) *çiğel, güzel (güzel), kumsal...* örneklerini vererek “ilgi ve iyelik bildiren sıfat yapım eki” olarak ele almıştır.

Çotuksöken (2011: 159) addan sıfat türetme, addan ad türetme başlıkları⁶⁵ altında şu işlevlerine yer vermiştir:

Addan sıfat türetme: Söz konusu şeye ilişkin olan: bireysel, bölgesel; söz konusu şeye dayanan: bilimsel, dinsel; söz konusu şey niteliği bulunan: coşkusal; söz konusu şey biçiminde olan: dairesel, küresel; söz konusu şey yoluyla olan: deneysel; söz konusu şey üzerine olan, onun hakkında: kazıbilimsel; söz konusu şeye bağlı olan: sonsal, yaşamsal; söz konusu şeye göre düzenlenmiş olan: dizgisel, dizisel; söz konusu şeyi andıran, ona benzeyen: cehennemsel, anıtsal; söz konusu şeyle gösterilen: çizgisel; söz konusu şeyi izleyen: doğrusal; söz konusu şeyin ağır bastığı, aşırı ölçüde etkilediği durumları niteler: duygusal, coşkusal; söz konusu şey yoluyla anılan: duygusal, duyumsal; söz konusu kimsenin malı olan, ona özgü olan: bireysel, kişisel, söz konusu şeye uygun olan, iyi gelen: midesel.

Addan ad türetme: Söz konusu şeyin bol bulunduğu yer: kumsal; söz konusu şeylerden oluşan öbek: sorunsal.

Yukarıdaki verilere göre +sAl+ eki; “yer, mekan” bildiren adlar yapar: *kumsal*. İsimlere “ilişkin, dair” anlamları kazandırır: *bilimsel, bireysel*. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *kutsal*. “Kök hâlindeki ismin belirttiği biçimde bulunan” anlamına gelen sıfatlar türetir: *daireysel, küresel*. Benzerlik ilişkisi kurar: *daireysel*.

3.52. +sI+: çocuk+su+, erkek+si+

3.52.a. Kökeni

Gabain (2007: 48), Korkmaz (2014: 139), Banguoğlu (2007: 199), Gülensoy (2010: 525), Karaağaç (2013: 271) ve Eraslan (2012: 101) ekin isimden fiil türeten +sI- eki ile fiilden isim türeten -(I)g+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu (*yag-sı-g, suw-sı-g*), zamanla sondaki damak sesinin düştüğünü belirtirler.

⁶⁵ Yazarın “eylemden sıfat türetme” başlığına, “fiilden isim yapım ekleri” bölümünde yer verilecektir.

Ergin (2013: 171) ekin +sığ'dan geldiği görüşüne mesafeli yaklaşıp. Sondaki “g” düştüğü takdirde, ekin +su+, +sü+ olması gerektiğini ifade eder. Ancak örneklerin azlığı sebebiyle kesin bir neticeye varılamayacağını savunur.

Şçerbak (2016: 181) ET döneminde görülen *sı- “benzemek, ... diye kendini tanıtmak, kime veya neye benzer olmak” anlamına gelen fiil ile -g ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade eder.

İncelemelerde ekin birleşik bir ek olduğu konusunda birlik vardır. Ancak ilk kısmının bir ek mi, bir sözcük mü olduğu noktasında ayrışmalar görülür. İncelememizde ekin ilk kısmının *sı- fiili olduğu görüşü desteklenmektedir. Birinci bölümün +sI- eki olduğu görüşüne göre sondaki -(I)g+ eki düştüğünde kalan kısım fiil olacaktır. Ancak +sI+, isimden isimden yapan ek durumundadır.

3.52.b. Biçimi

Gök T.: “+sığ+, +sig+”

yılsığ “zengin, mutlu”, *ödsig* “yaşlı” (<öd “zaman+ sığ” (Tekin, 2003: 84; Şirin, 2016: 343; Paçacıoğlu, 2016: 492).

Öd+(s)ig wt²wl²g²k²wç (...) (BK D34).

E. Uyg. T.: “+sığ+, +sig+”

çınsığ “gerçek gibi”, *begsig* “bey gibi”.

Ekin yuvarlak şekilleri bulunmamaktadır (Eraslan, 2012: 101).

M(e)n tüşemiş tülüm ad-ın+sig bolmaz

“Görmüş olduğum rüya yanlış değildir.” (DSKP 1188-1189).

Üstü(n) altın çöpçök+sig erin(leri yi)nçü tizigi teg körtle tişleri köñül(üimin) yürekimin ertingü tepretti titretti

“Altta (ve) üstte kıpkırmızı dudakları, inci dizisi gibi güzel dişleri gönlümü, yüreğimi olağanüstü titretti.” (DSKP 3896-3898).

Gabain (2007: 48) sonu “ç” ile biten kelimelere getirildiğinde ekin +ıg+, +ig+ şekline dönüştüğüne yer verir: *küsanç+sig> küsançig* “istenilen”, *ķorkunç+sig> ķorkunçig* “korkunç”.

Qork-inç+ig yel turur kemi aqtarılır ölür “Korkunç bir rüzgar çıkar, gemi ters döner ve insanlar ölür” (İKP XVIII).

Kar. T.: “+sig+, +sığ+, +sı+”

ersig “erkek, cesur”, *ķulsığ* “kul soylu”, *artuksı* “fazla, ziyade”.

Bu dönemde de yuvarlak şekillerine rastlanmamıştır (Taş, 2015: 74-75; Kök, 2004: 276).

Bu karı ol oğlan+sig

“Bu, huyu oğlan huyuna benzer bir yaşlıdır.” (DLT 499).

Ali törtülençi ol er+sig tona

“Dördüncüsü yiğit ve kahraman Ali’dir.” (AH 34).

Kim berdi tañrı anlarka art-uk+stı ädgülükdin (KT-SKT 54v/4).

Har. T.nde sondaki “g” düşmüş, “+sı+, +si+” biçimini almıştır:

yansı “yan kenar”, *tügsi* “tüy gibi, hafif meşrep” (Kalsın, 2013: 94).

(...) *art-uk+stı ton keydi avrat*

“Kadın fazladan giysi giydi.” (ME 166/1).

Tüg+si boldı, hızınsındın, tişi teg sözledi

“Hafif meşrep oldu, kadınsılaştı, kadın gibi konuştu.” (ME 167/5).

Kıp. T.: “+sı+, +su+”

artuksı-artuksu “fazla”, *ayruhsu* “farklı, fazla” (Güner, 2013: 127).

Bu dönemde yuvarlak şekillerin kullanılmaya başlandığı görülür.

Bu yanglıg köb ağır+sı naz birle (HŞ 4095).

Bilgil rastı Ebu Bekr’niñ art-uk+su+luk+ı+nı, rastı sahh boldı Kur’an birle takı hadis birle

“Ebu Bekir’deki Kur’an ve hadisler ile gelen üstünlüğü, kusursuzluğu bil.” (İMS 42b).

Çağ. T.: “+sı+”

artuksı “fazla, çok”, *ayruksı* “farklı, değişik” (Eckmann, 2005: 47).

Mevlana aytur ırmış kim ikki rek’at art-uk+sı namaz kıldım

“Mevlana demiş ki, iki rekat fazladan namaz kıldım.” (MN T140).

E. An. T.: “+sı+”

ayruhsı “değişik” (Gülsevin, 2011: 119).

Döneme ait *Satır Arası Kur’an Tercümesi*’nde görülen *artukçı* “bol bol, fazlasıyla, çokça” sözcüğünde tüm dönemlerindeki biçimlerinden farklı olarak +çı+ şeklinde kullanıldığı görülür (Küçük, 2014: 149).

(...) *kepeneginden kurum+sı idip yarasına basdı* (...) (DK D42).

Anlar art-uk+çı hidayet üstine tahkik geldi (SKT 150b).

Osm. T.: “+sı+, +si+”

kızılsı, erkeksi (Deny, 2012: 299).

Yohsa eydeydüm sana dahı ay(ı)r-uk+sı haber (YED 26/8).

Erkek+si: Tavır ve hâlde erkeğe benzer (kadın) (KT- “erkeksi”).

Tü. T.: “+sı+, +si+, +su+, +sü+”

kağıtsı, yeşilsı, çocuksu, yüzüksü.

Sonra aşağıda Feyyaz’ı beklerkenki o öl-üm+sü boşluk duygusu (Atılğan, 2019: 40).

3.52.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde “benzerlik, gibilik” anlamı vermiştir. Erdal (1991: 68) +dAm+ ekinin kullanımdan düştükten sonra, görevini +sIg+ ekinin devam ettirdiğini söylemektedir. **Gök T.:** *yılsıg* “refah içinde, mutlu” (<yal “güler yüzlü, mutlu”+ sıg), *adınsıg* “başka, seçkin” (<adın “başka, başkası”+ sıg) (Bang, 1980: 64; Tekin, 2003: 84). **E. Uyg. T.:** *kızılsıg* “kırmızımsı”, *ersig* “er gibi” (Eraslan, 2012: 101). **Kar. T.:** *yıparsıg* “misk gibi” (<yıpar “koku, misk”+ sıg), *ulugsıg* “büyüklik taslayan” (Taş, 2015: 75). Erdal ekin sözcüğe yalnızca “benzerlik” anlamı vermek için değil, “-mış gibi”lik anlamı vermek için de kullanıldığını belirtmiş ve *ulugsıg* sözcüğünün görüşünü örneklediğini ifade etmiştir. Ayrıca ekin, E. Uyg. T. döneminde sıfatlara, Kar. T. döneminde isimlere getirildiğine yer vermiştir (Erdal, 1991: 62, 72). **Har. T.:** *artuksı* “fazlaca”, *ağırsı* “ağıra yakın” (Kalsın, 2013: 94). **Kıp. T.:** *kendirsi*

“keten, kumaş parçası”, *ayruhsu* “farklı”. *Yansı* “ittifak, anlaşma” sözcüğünde farklı olarak soyut ad türettiği görülür (Eckmann, 2014: 14; Güner, 2013: 127). **Çağ. T.:** *artuḫsı* “fazla, çok”, *ayruḫsı* “farklı, değişik” (Eckmann, 2005: 47). **E. An. T.:** *artuḫsı* “fazla”, *ayruḫsı* “değişik” (Gülsevin, 2011: 119). **Osm. T.:** *tatlımsı, kumralsı*. Ancak *Pend-nâme*’de görülen *ussı* “akıllı” sözcüğünde “benzerlik” anlamından farklı olarak “belirtilen özelliğe sahip olan” anlamı verdiği görülür (Deny, 2012: 299; Hengirmen, 1983: 273). **Tü. T.:** *kadınsı, morsu*. Ek “benzerlik, yakınlık” işlevinden faydalanılarak Türkçeleştirme çalışmalarında sık sık kullanılmıştır. Özellikle Arapçadaki nispet î’si ve Fransızcadaki *form* ve *-ide* ekinin yerini tutmuştur: *haşebi* > *ağaçsı, plexiform* > *ağsı, cristalloide* > *billursu* (Korkmaz, 2014: 140). Şu örneklerde terim anlamlı kalıcı isimler türettiği görülür: *damaksı, dişsi, dilsi, eylemsi, gırtlaksı* (Çiftçi, 2016: 200).

+sI+ eki, +lAr ile birleşerek “cins, tür” bildiren terimler oluşturur: *insansılar, leyleksiler* (Banguoğlu, 2007: 200; Korkmaz, 2014: 140).

Renk ve tat bildiren sözcüklerde, +sI+ yerine +mtrak+ ve +msI+ eklerinin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Çiftçi (2016: 200) Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitaplarında yaptığı araştırmada renk ve tat isimlerine gelen +sI+ ekinin birer örnekte tespit edildiğini belirtmiştir: *kızılsı, kekresi*.

3.53. +sXk+: *su+sak+*, *yakın+sak+*

3.53.a. **Kökeni**

Gabain (2007: 45), Banguoğlu (2007: 198)⁶⁶, Korkmaz (2014: 139), Gülensoy (2010: 529), Karaağaç (2013: 274), Zülfikar (2011: 138) ve Eraslan (2012: 101) ekin istek eki ile fiilden isim yapma eki -(İ)k+’ın birleşimi sonucu oluştuğu görüşündedirler.

Brockelmann (1952: 135) da +sAk ekinin, +sA- ekiyle türemiş dilek ifade eden fiillerden, bu doğrultuda sıfatlar türeten bir ek olduğuna yer vermiştir: *barıḡsaḡ* “gitmeye istekli, gitmeye hazır”, *keligsek* “gelmeye istekli”, *kirigsek* “girmeye istekli”, *tirigsek* “yaşamaya istekli”, *turuḡsaḡ* “durmaya istekli”.

Deny (2012: 461) ekin Altaycadaki şekil ve anlamına değinerek “-sak, -sāk” ekinin “-sa, -se”den meydana geldiğini ve “...e meraklı” anlamı verdiğini ifade eder: *çayzak* “çay meraklısı”, *ırakızak* “rakıya meraklı, rakıya düşkün”. İlgili ekin Yakutçada “-msäx” biçiminde olduğunu belirtmiş, *bisigimsäx* “bizimkine meyleden, bize sadık kalan” örneğine yer vermiştir.

Bulak (2012: 695) ekin gelişimini “-Ig+sA-k> +sA-k> +sAk” olarak değerlendirmiştir.

İncelemelerde ekin birleşik olduğu ve ilk bölümünü istek-dilek ifade eden -sA-’nın oluşturduğu yönünde görüş birliği vardır.

⁶⁶ Banguoğlu, bu ekle türemiş sözcüklerden hangisinin “-se, -sa” eki almış fiillerden, hangilerinin doğrudan doğruya isim kökünden geldiklerinin belirlenmesinin güç olduğuna dikkat çeker: *ersek* “erkek delisi (kadın)” (< er-se-k), *susak* “su kabı” (< su-sak).

3.53.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+sek+, +sak+, +suk+”

keksek “kindar”, *tapıgsak* “hürmetkâr”, *bagırsuk* “bağırsak” (Eraslan, 2012: 101; Elmalı, 2016: 91).

Altun kurug+sak+ım+ın kılıçın kesipen özüm yul intin, başımın yul ebintin, tir
“Altın kursağımı kılıçla kesip özümü inden, başımı evinden kurtar.” (IB 8).

Uçugma kuşlar bagır+suk+ın öbkesin bagırın tumşıkların tuta (...)

“Kuşlar bağırsaklarını, akciğerini, karaciğerini tutarak (...)” (DSKP 936-938).

Kar. T.: “+sak+, +sek+, +suk+, +sük+, +sık+”

bagırsak, *yüksek* “terzi yüzüğü”, *taşsuk* “acayip, şaşılması”, *yüksük* “terzi yüzüğü”, *susık* “kova” (Dilaçar, 2016: 113; Taş, 2015: 75; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1246; Paçacıoğlu, 2016: 574).

Bagır+sak Bayat, kör ödürmiş kulın (...)

“Acıyıcı Tanrı, bak, seçtiğin kulun (...)” (KB 1838).

Anın zikri tan+suk ediz bolsu tip

“Onun hatırası hasretle anılsın ve yüksek olsun diye.” (AH 76).

Kaṇ+sık ogul

“Evlatlık” (DLT 611).

Har. T.: “+sak+, +sek+, +suk+, +sük+”

bagırsak “bağırsak, şefkatli”, *ölügsek* “ölümlü, fani”, *taşsuk* “acayip, şaşılması”, *ilersük* “uçkur” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Kalsın, 2013: 94; Karagözlü, 2018: 137).

Kur(ug)+sak

“Mide” (İML 118A).

(...) bir kimerse yatur, ekki elgi tir+sek+i+din yoq taqı ekki adaqı tizidin yoq hem qulgaqı sagır

“(...) dirsekten itibaren iki eli olmayan, dizinden itibaren ayakları olmayan hem de kulakları sağır bir kişi yatıyor.” (NF 136/12).

Ol teweniṇ necasatlıg bagar+suk+lar+ı+n+ı keltürüp bu Muhammed secdeke barmışda üstünge biraqsa (...)

“O devenin pis bağırsaklarını Muhammed secdeye varmışken onun üstüne bıraksa (...)” (NF 12/2).

İler+sük

“Uçkur” (İML 136B).

Kıp. T.: “+sak+, +sek+, +sık+, +suk+”

ķursak “kursak” (<kuruē “kuru”+ sak), *ölügsek* “cenaze, ceset, ölü”, *tañsık-tansuk* “harika” (Karamanlıoēlu, 1989: 72; Güner, 2013: 127; Argunēah-Güner, 2015: 78; Doēan, 2019).

(...) *her biri tañ+suk* latifeler kinayet bilen (...) (GT 146/7).

Çaē. T.: “+sak+, +suk+”

susak “su kabı”, *baēırsuk* “baēırsak” (Argunēah, 2014: 107; Karasoy, 1998: 616).

‘Aceb turur sunı su+sag+ı ger kandu (ēHD 142b10).

Kaşınla saçların cana zihi tan+suk mu’abberdir (ēHD 39a11).

E. An. T.: “+sak+, +sek+, +suk+, +sük+”

susak “su kabı, maērapa”, *sinirsek* “sert, sinirli”, *tansuk* “kıymetli, muazzam”, *ilersük* “şalvar uçkuru” (ēahin, 2015: 55; Genç, 2005: 145; Paçacıoēlu, 2016: 301; Ersoy-Ay, 2017: 74).

Ab-ı hayatın meşrebi la’lün su+sag+ı+ndan mıdur (HDD 31b3).

(...) *ma’dede ve bagar+suk+lar+da olan yavuz hıltları arıdur ve giderür* (EM P5a3).

Baglulardan biri iler+süg+i+dür

“Baēlı olanlardan biri, şalvarının uçkurudur.” (MT 2688).

Osm. T.: “+sak+, +suk+”

susak “su kabı”, *susuk* “susuzluk” (Tatcı, 1998: 566; Atalay, 1948: 46).

Yünus esriyüben düşdi su+sak+da (YED 101/7).

(...) *ba’id degüldür ki bunların aslları balıkcuk su+suk+cuk ola* (MU 71/10).

Tü. T.: “+sak+, +sek+, +sık+, +sik+, +suk+, +sük+”

ıraksak, tümsek, tansık “mucize, şaşılacak şey”, *eksik, sumsuk* “yumruk”, *yüksük* (Hatiboēlu, 1974: 139; Karaaēaç, 2005: 274; Çotuksöken, 2011: 163).

3.53.c. İşlevi

Clauson (2007: 190) ekin işlevinin belli olmadığını söyler ancak *bagır* sözcüğünden türeyen *bagırsuk* kelimesinde var olduğunu belirtir. Erdal (1991: 157-158) eki 3 bölümde inceler: 1. Vücudun bir bölümünü tanımlayan kelimeler türetir: *sınarsak* “atın (ikinci sürücünün oturduğu) arka kısmı”, *bagırsak* “iç organlar”, 2. Zaman eki almış fiillerden sonra kullanılır. a. Sonlu gelecek bildiren -gAy eki almış sözcüklerden sonra: *ölgäyşök* “ölünecek zaman”, *kodgaysok* “terk edildiēi, bırakıldıēı zaman” ve görünüş olarak ilkin benzeyen ancak isimden isim türeten +gAy+ eki ile türemiş kelimelerden sonra da gelebilir: *ilgäysök* “bilgili, bilge”. b. Geniş zaman bildiren sözcüklerden sonra gelir: *ilärsök* “pantolonun bel kısmı”. Erdal, bu bölümde *bilä-rzök* “bilezik” sözcüğünün de incelenebileceēini ifade eder. 3. *Taņsok, yarsok* sözcüklerinde olduēu gibi sıfatlar türetir. **E. Uyg. T.**nde sıfat görevinde gövdeler türetir: *keksek* “kindar” (<kek “kin”+ sek), *tapıgsak* “hürmetkâr” (<tapıē “hürmet”+

sak). Organ isimleri yapar: *bağırsak* “bağırsak”, *kurusak* “kursak, karın” (Eraslan, 2012: 101; Elmalı, 2016: 91; Paçacıoğlu, 2016: 439). **Kar. T.** döneminde isimlerden sıfatlar türetir: *tañsuk* “acayip, şaşılasi”, *tulsak* “dul kadın”. Organ adı yapar: *bağırsak* “bağırsak”, *kurusak* “kursak, mide”. Alet, eşya isimleri oluşturur: *yüksük* “terzi yüzüğü”. Hayvan ismi türetir: *karsak* “bozkır tilkisi” (Taş, 2015: 75; Nalbant, 2008: 111; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1246; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 689; Paçacıoğlu, 2016: 659). Paçacıoğlu (2016: 816) *yüzük* sözcüğünün +ük+ eki aldığına yer vermiştir. Nişanyan, aynı sözcüğün Eski Türkçede *yüksük* “terzilerin kullandığı parmak muhafazası” (<yig-yık “dikiş iğnesi”+ sük) sözcüğünden evrildiğini belirtmiş hatta Eski Türkçe döneminde görülen *bilersük* “bilek halkası”, *ilersük* “pantolon kemeri” sözcüklerine bakarak +sük’ün “bir çeşit halka” anlamı taşıyabileceğine yer vermiştir. Nişanyan’ın örneklediği sözcüklere *susak* “su kabı” ve *burunsak* kelimeleri de eklenebilir. Doğan (2019) +sAk+ ekini incelediği makalesinde *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ten yola çıkarak ekin Orta Türkçe döneminde şu anlam ve görevlerde kullanıldığını ifade eder:

1. Bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir fail: *ol ewge barıgsak ol* “o adam eve gitmek istegindedir”...
2. Bir iş yapmasını dilemekle vasıflanan fail sıygası: *tapuğsak er* “hizmet seven adam”...
3. Kendisinden haber verilen gizli bir fiili işlemek failin hakkı olduğu manasına gelen bir sıfatla sıfatlanan fail: *ol mundın barıgsak tegül* “o buradan gitmeği kurmamıştı”...
4. Bir işi işlemek azminde ve dileğinde olmakla vasıflanan fail: *ol at suw-garıgsak erdi* “o, atı suvarmak dileğinde, azminde idi”...
5. İşin kendisinden çıkması arzusunda bulunmak anlamıyla vasıflanan fail: *ol tarıg tarıtıgsak ol* “o, çiftçiliğe düşkündür, onu arzu ediyor”...

Har. T. döneminde isimlerden sıfat görevli sözcükler oluşturur: *yüksük* “değerli, yüksek (yer)”, *bağırsak* “şefkatli, merhametli”. Organ isimleri oluşturur: *tirsek* “dirsek”, *kursak* “mide”. Hayvan ismi meydana getirir: *karsak* “derisinden kürk yapılan tilki nevinden bir hayvan” (Kalsın, 2013: 94; Paçacıoğlu, 2016: 639; Eckmann, 2014: 97; Karagözlü, 2018: 113; Doğan, 2019). **Kıp. T.** döneminde organ ve vücudun bir bölümünün adlarını yapar: *bağırsak* “bağırsak” (<bağır “karın”+ sak), *kursak* (<kuruğ “kuru”+ sak). Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *tañsuk* “tuhaf, nadide, güzel”. “Bir şeye düşkünlük gösteren” anlamında adlar meydana getirir: *ersek* “erkek düşkünü”. Hayvan ismi türetir: *karsak* “bozkır tilkisi, çakal” (Karamanlioğlu, 1989: 369; Güner, 2013: 127; Kalsın, 2012: 94; Doğan, 2019). **Çağ. T.**nde sıfat türetme işlevindedir: *tangsuk* “şaşılacak, acayip”. Organ adları oluşturur: *bağırsak* “bağırsak”, *kursak*. Alet, eşya isimleri türetir: *yüksük* “yüzük”, *susak* “su kabı”. Hayvan adı yapar: *karsak* “tilkiye benzer, sincaptan büyük, karnı çil tilki benzeri bir hayvan türü” (Eck-

mann, 2005: 48; Argunşah, 2014: 107; Karasoy, 1998: 616, 525; Doğan, 2019). Yalnızca *susuk* “susuz” örneğinde “olumsuzluk, yokluk” ifadesi yüklediği görülür (Argunşah, 2014: 107). **E. An. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *sinirsek* “sert, sinirli”, *tansuk* “kıymetli, muazzam”. Eşya adları yapar: *ilersük* “şalvar ukuru”, *susak* “su kabı”. *Bagırsuk* “bağırsak”, *kursak* “mide” sözcüklerinde organ ismi türettiği görülür. Hayvan ismi yapar: *karsak* “çakala benzer, postundan kürk yapılan bir hayvan” (Şahin, 2015: 55; Genç, 2005: 145; Paçacıoğlu, 2016: 301; Yavuz, 2017: 168, 200; Ersoy-Ay, 2017: 74; Doğan, 2019). **Osm. T.** döneminde sıfatlar türetir: *tansuk* “kıymetli, değerli”. Eşya isimlerinde görülür: *susak* “su kabı”. “Yokluk” bildirme görevi yapar: *susuk* “susuzluk”. Organ adları yapar: *bağırsak* (Tatçı, 1998: 566; Atalay, 1948: 46; Tekin, 1992: 325; Yavuzarslan, 2019: 37). **Tü. T.** döneminde araç gereç isimleri türetir: *kılsık* “yün makası”, *burunsak* “hayvanlarda yavrunun emmesi için burna takılan gereç”. İsimlerden sıfatlar türetir: *darsık* “öfkeli”, *savsak* “ihmalci”. İsimlere “gibilik, benzerlik” anlamı verir: *yakınsak* “yakın gibi”, *tümsek* “tüm gibi, tepe gibi” (Atalay, 1942: 241; Korkmaz, 2014: 139; Hatipoğlu, 1974: 139). Zülfikar (2011: 138) halk ağızlarında bu ekle türetilmiş şu kelimelere yer vermiştir: *bunsak* “sıkıntı verici loş, nemli”, *sokansak* “iğne”, *bayırsak* “az bayır”, *boğazsak* “obur, pisboğaz”. Zülfikar’a göre ekin görevi, “çeşitli nitelikleri bulundurma, istekli olma, meyyal” anlamı kazandırmaktır. Doğan’ın (2019) Türkiye Türkçesi ağızlarında bu ekle türediğini tespit ettiği sözcükler ise şu şekildedir: *arsak* “iplik makarası”, *bayırsak* “az bayır yer”, *boğazsak-bogarsak-boğarsak-boğassak-buğarsak-buğazsak* “obur, pisboğaz”, *bunsak* “sıkıntı verici, loş, nemli”, *burunsak* “1. Anasını emmemesi için buzağların burnuna geçirilen başlık 2. Hayvanların burunlarına takılan ip”, *gensek* “istekli, iştahlı”, *korsak* “sulak yer”, *korsak* “maşa”, *sinirsek-siñirsek* “ıslak odun, yaş ağaç”, *sinirsek-siñirsek* “güç kırılan, kırılmaz, sert (odun vb. için); güç pişen, iyi pişmemiş (et, sebze vb. için); bayat, kurumuş, sertleşmiş (ekmek, leblebi vb. için); sert, sinirli (et için); az kuru”, *siñirsek* “kalınca yaprakları çıban ve yarayı iyileştirmekte kullanılan, labadaya benzer bir çeşit ot”, *sokansak* “iğne”.

Karaağaç (2005: 274) ise ekin birleşik yapısı sebebiyle, eylem kök ve gövdelerine getirilen bir isim-fiil eki gibi işlev gördüğünü, “yapanı veya olanı” bildirdiğini belirtir: *eksik*, *ıraksak*⁶⁷. Çalışmalarda yer verilmemiş olmakla beraber, tarihî dönemlerden günümüze ulaşan ve TDK sözlüğünde yer alan *karsak* “köpekgillerden, soluk kahverengi, karnı beyaz tüylü, kısa kulaklı, postundan kürk yapılan bir tür memeli” sözcüğünde hayvan ismi oluşturma görevinde kullanıldığı görülmektedir.

⁶⁷ Doğan (2019) kaynaklarda yer alan *ıraksak* ve *yakınsak* sözcüklerinin ilgili ekle oluştuğu görüşüne karşı çıkar. Bu kelimelerin *ıraksama* “ışın ya da çizgilerin birbirinden gittikçe uzaklaşarak sonsuza doğru uzanması” ve *yakınsama* “aradaki açıklık sonsuz küçülerek fakat kesişmeden bir noktaya, bir limite doğru yaklaşma” kullanımları olduğu için +sAk eki ile değil, isimden fiil yapan +sA- eki ve fiilden isim ve sıfat yapan -k+ ekinden türediğini kabul eder.

3.54. +sII+: yok+sul+, damak+sıl+

3.54.a. Kökeni

Clauson (2007: 190) *arsıl* “kumral” sözcüğüyle örneklediği bu ekin “-çıl” ile alakalı olabileceğini belirtmiştir.

Kononov (akt. Eraslan, 1994: 51) Türkçedeki r~l denliğini göz önüne alarak +sII+ ekini +sIr+ ekinin paraleli olarak açıklamıştır.

Brockelmann (akt. Eraslan, 1996: 51), +sII+ ekini +çII+ isimden isim yapma ekinin varyantı olarak değerlendirmiştir.

Korkmaz (2014: 140) ve Paçacıoğlu (2016: 27) isimlerden fiil yapan +sI- eki ile fiilden isim yapan -l+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir.

3.54.b. Bicimi

ET döneminde ilgili eke rastlanmamıştır.

Kar. T.: “+sıl+”

arsıl “kestane rengi”⁶⁸ (Erdal, 1991: 100).

Ar+sıl “Kestane rengi” (DLT 52).

Har. T.: “+sıl+”

yoksıl (Türk vd., 2011: 34).

Kıp. T.: “+sul+, +sıl+”

yoksul, yoksıl (Güner, 2013: 127; Argunşah-Güner, 2015: 78; Hacıeminoğlu, 2000: 42).

Ave yarlı, yoh+sıl bolgan (...) Tenri saa boldı boluş

“Selam zavallı, yoksul olan (...) Tanrı sana yardımcı oldu.” (CC 69a67).

(...) kaçan kim ulug bolsa takı yok+sul bolsa

“(...) her kim ulu olsa veya yoksul olsa.” (İMS 260a).

Çağ. T.: “+sul+”

yoşsul (Özkan, 2015: 64).

Didi yoh+sul+a la’l olur mı em sem

“Yoksula (sevgilinin) kırmızı dudağı, ilaç veya zehir olur mu, dedi.” (AD 470/1).

E. An. T.: “+sıl+, +sul+”

yoksıl-yoşsul (Gülsevin, 2011: 119; Yılmaz vd., 2013: 1195).

(...) cinniler yok+sıl+ı+n+a virürdüm kim bislenürlerdi (KE 27/8).

Kim bu yol yoh+sul-ıla bayuñ degül

“Ki bu yol yoksul ile zenginin değil.” (MT 245).

Osm. T.: “+sul+”

yoksul (Kartallıoğlu, 2011: 420).

Ömrin zulmete salan ma’rifet yoh+sul+u+dur (YED 25/7).

Tü. T.: “+sıl+, +sul+”

⁶⁸ Erdal’da (1991: 100) *arsıl* olarak ele alınan sözcük, Ercilasun-Akkoyunlu’da (2018: 38) *arsal* olarak değerlendirilmiş ve şu açıklama yapılmıştır: “Metinde ersig gibi yazılmış. Ancak keş kaşidesi üstün gibi de algılanabilir. Yazma 65’te arsal yazılışı açık.”.

damaksıl, yoksul (Korkmaz, 2014: 140). Korkmaz (2014: 140) ek içerisinde *yersil* “yerle ilgili” örneğine de yer vermiş ancak bu sözcük TDK sözlüğünde yer almadığı için incelememizde değinilmemiştir.

(...) *bugün var, yarın yok olacak yok+sul gölgeler* (Kabağağaçlı, 2014: 25).

3.54.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde “benzerlik, ilgi” bildiren adlar ve niteleme sıfatı görevinde sözcükler türetmiştir. **Kar. T.:** *arsıl* “kestane rengi” (Paçacıoğlu, 2016: 73). **Har. T.:** *yoksıl* (Türk vd., 2011: 34). **Kıp. T.:** *yoksul* (Güner, 2013: 127). **Çağ. T.:** *yoşul* (Özkan, 2015: 64). **E. An. T.:** *yoşul* (Gülsevin, 2011: 119). **Osm. T.:** *yoksul* (Kartallıoğlu, 2011: 420). **Tü. T.:** *dudaksıl, varsıl* (Boz, 2012: 86).

3.55. +sIz+: terbiye+siz+, can+siz+

3.55.a. Kökeni

Gabain’e göre ek +sI- isimden fiil yapım eki ile -z+ fiilden isim yapım ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur (Gabain’den akt. Hacıeminoğlu, 2013: 15). Gabain (2007: 49) *Eski Türkçenin Grameri*’nde ekin “+sır, +sir” eki ile karşılaştırılması gerektiğine dikkat çeker. Benzer şekilde Erdal (1991: 137) +sIz, +sUz ekinin “+sıra, +sire” ile ilişkili olabileceğini ifade eder.

Bang’a (1980: 57) göre +sIz+ eki, *sI-* fiilinin -z+ eki almasıyla oluşmuş bir isimken zamanla isim olarak kullanılmayıp ek şekline dönüşmüştür: *uç siz* “ucu kıran”> *uçsuz*.

Ramstedt, +sIz ekinin “-sar” ekinden çıktığı görüşündedir (akt. Kononov, 1956, 148-149).

Kuznetsov (1995: 244) ekin kökenini *sIz-* fiiline ve onun “erimek, tükenmek” anlamlarına dayandırmaktadır. Yazara göre *sIz-*, *Divan-u Lügati’t Türk*’te *yağ sız* “yağ sızdı, eridi” örneğinde olduğu gibi önceleri eriyerek yok olabilen varlık veya kavram adlarıyla kullanılan bir fiildi: *yağ, kar, buz, soluk, güç* vb. (*küç sız keltük*: gücü kuvveti erimiş olarak geldi). Fiil zamanla sözcüklerle kaynaşmış ve daha çok sayıda sözcüğe getirilebilen oldukça işlek bir ek hâlini almıştır.

Kononov (1956: 149) ise eki “-sı-” ile “-z” eklerinin birleşiminden oluştuğunu belirtmiş, bu eklerin mahiyeti ile ilgili bilgi vermemiştir.

3.55.b. Biçimi

Gök T.: “+sIz+, +siz+, +suz+, +süz+”

sansız “sayısız”, *idisiz* “sahipsiz”, *subsuz* “susuz”, *ögsüz* “öksüz, anasız” (Tekin, 2003: 85).

Y(e)rd(ä)ki t(a)mk(a)l(ı)g y(i)lkı buñ+s[(ı)z (ä)rti]

“Dünyadaki damgalı atları sayısız idi.” (Açurı Ö2).

Bilig+siz kagan olurmuş erinç

“Bilgisiz kağan(lar) tahta çıkmış elbette” (Kül T.D19)

İçre aş+siz taşra ton+suz yabız yablak bodunta üze olurtum

“Karnı aç, sırtı çıplak berbat (durumda bir) halkın üzerinde hükümdar oldum.” (Kül T.D90)

Begleri bodunı tüz+süz için (...)

“Beyleri (ve) halkı disiplinsiz (olduğu) için (...)” (Kül T.D21).

E. Uyg. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

agısız “değersiz”, *biligsiz* “cahil, bilgisiz”, *açuksuz* “açıksız”, *üzüksüz* “kesintisiz”.

Mani metinlerinde ekin ünlüsü “e, a” da olabilmektedir: *igsez* “sağlıklı” (Eraslan, 2012: 102).

San+sız tümän özlüg ölürür

“Binlerce, on binlerce yaratığı öldürüyorlar.” (İKP I).

Yaru(k)+suz irük+süz k(ir)+süz arıg raçad(a)rmelig tolunun tolunadmuş

“Tam ve tertemiz kraliyet mükemmelliğiyle bütünleşmiştir.” (DSKP 4-5).

Kızımın kalın+sız birtim

“Kızımı çeyizsiz verdim.” (S 7).

Kar. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

inançsız “güvenilmez”, *igsiz* “hastaliksiz”, *kağgusuz* “kaygısız”, *irüksüz* “eksiksiz” (Taş, 2015: 77).

Cefa+sız vefalig tilese kutun (...)

“Cefasız, vefalı kutluyu görmek dileyen (...)” (KB 105).

Biliglig bil-ig+sız kaçan teng bolur

“Bilgili ve bilgisiz ne zaman denk olur?” (AH 87).

Kalı övke gelse ukuş+suz kılur

“Eğer öfke gelirse o, onu akılsıza çevirir.” (KB 335).

‘Ata’ bermäk üzük+süz kes-ük+süz (KT-SKT 172r/4).

Har. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

azıksız, közsiz “kör”, *kadgusuz* “gamsız, kaygısız”, *edebisüz* “edepsiz” (Kalsın, 2013: 95).

Ulag+sız ulanmak huruf+suz makal

“Kılavuz olmadan kavuşmak, harfleri olmayan söz konuşmak gibidir.” (MM 376).

Bak+sız kıldı anı

“Onu korkusuz kıldı.” (ME 12/5).

Munun yöni yön+süz teg-çk baksa-sen

“Bakarsan bunun yönü yönsüz gibidir.” (MM 321).

Kıp. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

ayıpsız “ayıpsız”, *érksiz* “güçsüz”, *idmansuz, öksüz* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326).

Ve eger namaz kılsa ictihad+sız takı hata kılsa ol namaznı kaytargay

“Eğer ictihadsız namaz kılsa ve hata yapsa namazı tekrar kılar.” (İMS 152a).

(...) erkli erk+sız tamukka bargay-siz

“İster istemez cehenneme gideceksin.” (CC 62b).

Neçik kişi yol+suz bara bilmes kayda tiler (...)

“Nasıl kişi dilediği yere yolsuz gidemez (...)” (CC 62a).

Hîç egsük+süz yaratmış anı hallak (HŞ 214).

Çağ. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

ruhşız “ölü”, *yüreksiz* “korkak”, *kağşusuz* “kaygısız”, *bilgüşüz* (Eckmann, 2005: 48; Argunşah, 2014: 107).

Kalmadı canıma an+sız veh ki ni takat u tab

“Cismimde onsuz yazık ki ne takat kaldı ne güç.” (MN T212).

Sin+sız ne bolur canı (ŞHD 294).

Kaşuñ kemânı gümân+suz kazâ ohını atar

“Şüphesiz keman kaşın hakimiyet okunu atar.” (AD 245/2).

Kader+süz+üñ getüren başına kazâ dildür (AD XLIII/5).

E. An. T. döneminde Timurtaş (1976: 337), Ergin (2018: 431) ve Gülsevin (2011: 119) ekin ünlüsünün daima yuvarlak olduğunu belirtmektedirler: “+suz+, +süz+”

*uykusuz, rağbetsüz*⁶⁹.

Ancak döneme ait eserlerde ekin düz ünlülü şekillerine de rastlanmaktadır.

Alameti oldur ki sidügi kızıl ve nabzı tez ve uy(u)-ku+sız ola (EM P45a1).

Oldur beñ+deş+sız düriüst işlü dahı bayak (SKT 296b).

(...) *bin-de kuyruk+suz kulak+suz köpek getirün* (...) (DK D85).

Ben+süz iremeye sîmurga kişi

“Bensiz kimse simurga eremeye.” (MT 61).

Osm. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

ışsız, sensiz, başsuz, eksüksüz.

Ekin dudak uyumuna bağlı olduğu görülür. Ancak çeviri metinlerde daha çok düz ünlülü şekli kullanılmaktadır (Kartalhoğlu, 2011: 411).

(...) *ak+ça+sız pul+sız ademden ne olur dimek gibi* (MU 138/9).

Sen+sız bu cihanda sanema can gerekmez

“Bu dünyada sen yoksan güzellere can gerekmez.” (HB A24b).

Can ‘ilmin bilen can+suz degüldür (ÇN 31).

Ki pinti ola vü adı dü-ün+süz (PN 218).

Tü. T.: “+sız+, +sız+, +suz+, +süz+”

anlamsız, kıdemsiz, korkusuz, gönülsüz (Hatiboğlu, 174: 141).

Nazım Hikmet ansiklopedisinin eskiz+sız olması bana ol-anak+sız+mış gibi görünüyor (...) (Akın, 2004: 50).

Uy-um+suz bir dağınıklık (Ağaoğlu, 2011: 126).

Ama öldüğü halde adı üç bin yıldan beri öl-üm+süz+dür. (Karaağaç, 2014: 7)

3.55.c. İşlevi

Türkçenin her döneminde “yoksunluk, sahip olmama” bildiren sıfat ve zarfları türetmek için kullanılmıştır. Sahiplik bildiren +IIg> +II ekinin anlamca tersini ifade

⁶⁹ Timurtaş (1976: 337) E. An. T. dönemindeki yuvarlaklaşma sebeplerini üçe ayırır: m, b, v gibi dudak ünsüzlerinin etkisi, ğ, g düşmesi ve analogi. +sız+ ekinin bu dönemde yuvarlak oluşunun sebebi, yazara göre analogidir.

eder. “+sIz” eki için “olumsuzluk eki”, “olumsuzluk anlamı” açıklamaları (Eckmann, 2005: 48; Çotuksöken, 2011: 164; Hacıeminoğlu, 2013: 15, Karaağaç, 2013: 260) uygun değildir. “Olumsuzluk kavramı” ve “olumsuzluk ekleri” eylem ve eylem soylu sözcükler için tanımlanmıştır. İsimler için bu ekin anlamsal karşılığı “zıtlık, bulunmama, yokluk” olmalıdır (Erten, 2007: 1168).

Tarihten bugüne oldukça sık kullanılan bir yapım ekidir. **Gök T.:** *tonsuz* “giysisiz”. Yokluk anlamı ile paralel olarak *subsuz* “çorak yer, çöl” sözcüğünde bir yer ismi türettiği görülür (Şahin, 2015: 91; Şirin, 2016: 319). **E. Uyg. T.:** *biligsiz* “bilgisiz, cahil”, *sağınçsız* “düşüncesiz” (Eraslan, 2012: 102). **Kar. T.:** *arığsız* “temiz olmayan, kirli”, *açıgsız* “hediyemiz”. “Kişilik özelliği” bildiren isimler oluşturur: *korkınçsız* “korkusuz” (Taş, 2015: 75; Kök, 2004: 469). **Har. T.:** *közsüz* “gözsüz”, *kereksiz*. Yokluk anlamının mecazlaştırılması sonucu “huy, mizaç” ifade eden sözcükler yapar: *tilsiz* “suskun”, *yüreksüz* “korkak” (Karagözlü, 2018: 112, 122; Kalsın, 2013: 95). **Kıp. T.:** *dinsiz*, *sütsüz* (Güner, 2013: 128). **Çağ. T.:** *tübsüz* “dipsiz”, *tügsiz* “tüysüz” (Argunşah, 2014: 107). **E. An. T.:** *gözsüz*, *cânsuz*. Bu dönemde rastlanan *nevbetsüz* “nöbeti olmayan bir tür sıtma” sözcüğünde hastalık adı türettiği görülmektedir (Gülsevin, 2011: 119; Önler, 1989: 118). **Osm. T.**⁷⁰: *sağalsuzlar*, *edebsiz* (Kartalhoğlu, 2011: 411-419). **Tü. T.:** *zamansız*, *tutarsız*. Yakın anlamlı sözcüklere gelerek “yokluk” bildiren ikilemeler oluşturur: *sessiz sedasız*, *ipsiz sapsız* (Korkmaz, 2014: 141). Bu dönemde kalıplaşarak eşya adlarında (*telsiz*) ve terim anlamlı sözcüklerde (*ünsüz*) kullanıldığı görülmektedir (Çotuksöken, 2011: 164).

Kimi kaynaklarda isimleri olumsuzlaştıran bir ek olarak ele alınmaktadır. Ancak Ergin (2013: 160) bu ifadeye karşı çıkar: “Bu ek yalnızca -lı, -li, -lu, -lü’lü vasıf isimlerinin menfisini ifâde eden bir ektir. Yani isimleri menfileştirmez, isimlerden ... menfi sıfatlar yapar. Meselâ *ağaç-sız*, *ağaç*’ın değil, *ağaç-lı*’nın menfisidir.”

+sIz+ eki genelde +II+ ekinin tersi anlamlar ifade etmektedir: *tatlı/tatsız*, *sevimli/sevimsiz* vb. Ancak Eker (2006: 354) kimi zaman +II+ ve +sIz+’ın aynı anlama gelen sözcükler türettiğini belirtmektedir. Eker’e göre *uykulu* ve *uykusuz* örneklerinin her ikisi de “uykuya ihtiyacı olan” anlamlarına gelmektedir. +sIz+ ekinin kimi zaman araç-birliktelik eki +IE+’nin aksi anlamlar taşıdığı da görülür: *arabasız gidiyor/arabayla gidiyor*, *sensiz giderim/seninle giderim* (Kahraman, 2009: 48).

Türkçede yapım ekleri çekim eklerinden önce gelmektedir. Ancak +sIz+ ekinin bu duruma aykırı olarak iyelik ve çoğul eklerinden sonra geldiği örnekler vardır: *babamlar-sız*⁷¹. Zamirler sınırlı sayıda yapım eki alabiliyorken +sIz+ eki bütün zamirlere eklenebilmektedir. Bu aykırı durumlar göz önüne alınarak ekin, XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonlarına kadar vasıta hâli ekinin belirttiği kavramların olumsuz şekillerini

⁷⁰ Özellikle Çağ. T. ve Osm. T. dönemlerinde +sIz+ ekinin kullanımı, Farsça bi-, na- ile Arapça bilâ- örneklerinin dile girmesiyle azalmıştır (Cin, 2004: 36).

⁷¹ Kerimoğlu (2014: 84) +CIK+, +GIL+, +ki+, +IİK+, +sIz+ eklerinde görülen bu durumu, Türkçede ek sıralamasında görülen düzensizlikler içerisinde değerlendirmiştir. Yazarın dilde görülen düzensizliklerle ilgili görüşleri özetle şu şekildedir: Düzensizlikler de düzenin bir parçasıdır ve düzensiz olması sebebiyle bu kullanımları dilden tasfiye etme anlayışı yanlıştır. Düzeni belirleyen kurallar eşzamanlı bakış açısına göre belirlenmeli ancak düzensizliklerin açıklanmasında artzamanlı bakış açısından faydalanılmalıdır.

ifade eden bir isim çekim eki göreviyle kullanıldığı düşünülmektedir. Ekin vasıta hâli ile ilişkisi, olumsuzunun +II+ ekiyle yapılamaması üzerine kurulmuştur. Örneğin *bensiz* kelimesinin olumlusu *benli* değil *benimle* olacaktır. Tü. T. zamirlerinde görülen bu durumun ekin çekim ekliğinin devam ettiğini gösterdiği savunulmaktadır (Üstüner, 2001: 183). Ergin (2013: 160) de ekin işleklik derecesinin çekim eklerine yakınlığına dikkat çekmiştir. Banguoğlu (2007: 201) da, eki çekim ekliğine yaklaştırarak “giderme hâli, kimsiz hâli” olarak adlandırır⁷².

3.56. +sIzIn+: *an+sızın+*, *bil-mek+sizin*

3.56.a. Kökeni

Adlara olumsuzluk anlamı veren +sIz+ eki ile araç durum eki +(I)n’ın birleşmesiyle oluşmuştur (Korkmaz, 2014: 141; Gülensoy, 2010: 529; Doğan, 2014: 14; Şirin, 2015: 91).

3.56.b. Biçimi

Gök T.: “+sızın+, +sizin+”

yolsızın “yolsuz olarak”, *keçigsizin* “geçitsiz olarak” (Şirin, 2015: 91).

Altun yışıg yol+sızın aşdımız ertiş ögüzüg keçig+sizin keçtimiz

“Altay dağlarını yolsuz olarak aştık, Ertiş ırmağını geçitsiz olarak geçtik.”

(T35)

E. Uyg. T.: “+sizin+, +sızın+, +suzun+”

biligsizin “bilgisiz olarak”, *uğunçsızın* “düşünmeden”, *kadgusuzun* “kaygısız şekilde” (Eraslan, 2012: 157; Çağatay, 1943: 100).

Amrak+sızın ıdalap maña y(i)me (tegi)ngülük ol

“Sevgisiz bir şekilde terk edip yine bana gelecektir.” (DSKP 2367-2368).

Ol tamu erkligleriñe korkup er+sizin yoklayurlar

“O cehennem zebanilerinden korkup isteksizce dışarı çıkarlar.” (DSKP 772-773).

(...) *kayu tınlıg beglerde ağır yazuklugun yaz-uk+suzun yana yokıla kelip kınılıkta kirip (...)*

“(...) herhangi biri beylere karşı ağır suç işlesin (veya) işlemesin, gene (de) sanık olarak tutulup hapse girse (...)” (KİP 36-37).

Kar. T.: “+sızın+, +sizin+, +suzun+, +süzün+”

yassızın “yarar görmeden”, *begsizin* “beysiz, kocasız”, *munsuzun* “sıkıntısız şekilde, olarak”, *egsüksüzün* “eksiksiz olarak” (Taş, 2015: 81).

Tawar+sızın kalıp beg eren+sizin emgeyür

“Beyin eli boş kalırsa adam toplamakta zorluk çeker.” (DLT 182).

Har. T.: “+sızın+, +sizin+, +suzun+, +süzün+”

fesâdsızın, zaruretsiz, yawuzluksuzun, yönsüzün (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 193; Toparlı-Argunşah, 2018: 54; Kalsın, 2013: 65).

Cemad can+sızın ol ne işge yarar

⁷² +sIz+ eki incelemelerde +II+ eki ile birlikte ele alınmıştır. +II+ ekinin çekim eklerine yakınlığı için söylenenler +sIz+ ekini de kapsadığından, burada aynı çalışmalara tekrar yer verilmeyecektir.

“Cansız olan şeyler ne işe yarar?” (MM 346).

Neteg+lik+sizin rast inandım ana

“Ona, nasıl olduğunu düşünmeden doğrudan doğruya inandım. (MM 28).

Kulavuz+suzun yolga kırmek aceb

“Kılavuzsuz yola gitmek şaşılacak bir şeydir. (MM 286)

Mürid yön+süzün pes kadem kılmagıl

“Mürit! Yönsüz olarak adım atma” (MM 294)

Kıp. T.: “+sızın+, +sizin”

ansızın, şehvetsizin (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 334; Toparlı, 2017: 79).

Kim an+sızın kelse bizim yihövge ulu künden başka (...)

“Kim pazar gününden başka bir gün ansızın bizim kiliseye gelse (...)” (CC61a).

Takı ol kız erişse şehvet haddine baliga hatun menzilesinde-turur ançaga tegrü ol kız sefar kılmagay mahrem+sizin

“Kız, bulug çağına ermişse o kız mahremi olmadan sefer yapmamalıdır.” (İMS 286a).

Çağ. T.: “+sızın+, +sizin+”

suvsızın “susuz”, niyetsizin “niyetsiz olarak” (Argunşah, 2014: 107).

E. An. T.: “+sızın+, +suzın+, +süzün+, +süzün+”

aşsızın, ansızın, gensüzün, beşdeşsüzün (Gülsevin, 2011: 69; Küçük, 2014: 195; Yılmaz vd., 2013: 607).

Añ+sızın şeytan bir altundan gögercin suretiyle girüp geldi (KE 581/12).

Añ+suzın bir derde ogradı (MT 697).

Ol Çalap sırrı-durur hiç şek+süzün

“O, şüphesiz Allah’ın sırrıdır.” (GN 2587a).

(...) *beş+deş+süzün öğülmüş Tanrı ol ki anıdır ol kim göklerdeür* (SKT 269a).

Osm. T.: “+sızın+, +sizin+, +suzın+, +süzün+, +süzün+”

ansızın/ansuzın, emeksizin “zahmetsiz şekilde”, ecelsüzün, devletsüzün (Çağatay, 1943: 100; Tatçı, 1998: 137; Hengirmen, 1983: 117).

An+sızın kalbinde bir acı duydu (Seyfeddin, 2010: 5).

Düşün-mek+sizin ve sayıklaracasına söylenilen, münasebetsiz, hezeyan kabilinden (söz) (KT- “abuk sabuk”).

İş bu cihân mülkünden an+suzın ün iderler (YED 18/6).

Yolu ugradur kişiye geñ+süzün

“Kişiye ister istemez yolunu değiştirir.” (VN 1954).

Başı devlet+süzün varmak muhakkak (PN 356).

Tü. T.: “+sızın+”

ansızın (Korkmaz, 2014: 141). Korkmaz (2014: 141) eserinde *bilmeksizin* sözcüğüne de yer vermiş ancak Doğan (2015: 18) *Türkçe Sözlük*’te +sIzIn+ ile türetilmiş madde başı olarak yalnızca *ansızın* sözcüğünün yer aldığını tespit etmiştir.

Bir yangın yerinde, Ahmet, an+sızın denizle karşılaştı (Hikmet, 2011: 10).

3.56.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde, isimlerden yokluk zarfları türünde sözcükler türetmiştir. **Gök T.:** *yolsızın* “yolsuz olarak aştık”, *keçigsizin* “geçitsiz olarak” (Şirin,

2015: 91). **E. Uyg. T.:** *biligsizin* “bilgisiz olarak”, *uğunçsuzın* “düşünmeden” (Eraslan, 2012: 157). **Kar. T.:** *ödsüzün* “ansızın”, *erksizin* “istemeyerek” (Taş, 2015: 81). **Har. T.:** *bunsuzun* “bunsuz, bu olmadan”, *yönsüzün* “yönsüz olarak” (Eckmann, 2014: 19; Toparlı-Argunşah, 2018: 54). **Kıp. T.:** *ansızın*, *ihtiyarsızın* “seçmeksizin” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 334; Toparlı, 2017: 184). **Çağ. T.:** *cānsızın* “cansız şekilde” (Argunşah, 2014: 107). **E. An. T.:** *niyyetsüzün* “niyet edilmeden”, *añsuzın* (Şahin, 2015: 52; Yavuz, 2017: 44). **Osm. T.:** *ansızın*, *emeksizin* “zahmetsiz” (Çağatay, 1943: 100). **Tü. T.:** *ansızın*. Günümüzde fiillerden hareket adları türeten -mAk ekinden sonra gelerek “olmadan, gerçekleşmeden” anlamları kazandırmıştır: *durmaksızın*, *yorulmaksızın*. Bu şekliyle -mAdAn ekinin kazandırdığı anlamlara yaklaşırsa da yaygınlığı onun kadar geniş değildir: *dinlemeden=dinlemeksizin* (Korkmaz, 2014: 140).

3.57. +(ş)Ar+: *iki+şer+*, *yarım+şar+*

3.57.a. Kökeni

Bang (1980: 63, 66) *birer* sözcüğünü örnekleyerek *bire-* fiilinden -r ile gövde hâline getirilmiş olabileceğini söyler. Bu ifadeden Bang’ın +e-r+ ayrımını benimsediği anlaşılmaktadır. Ekteki “ş”nin ise sözcüğün yanlış şekilde ayrımına (*be-şer*) bağlanmaktadır.

Şçerbak, ekin kökeni olarak -(A)r geniş zaman sıfat-fiil ekini; Räsänen ise *er* “er, adam” sözcüğünü düşünür (Şçerbak, Räsänen’den akt. Şahin, 2013: 103).

Karamanlıoğlu (1994: 102) +Ar ekinin kökenini *er* sözcüğüne dayandırır ve düşüncesini *Kitabü’l-idrâk* adlı esere dayandırır: “(...) Kitabü’l-idrâk li Lisânü’l-Etrâk’te ‘temyiz’ bahsinde birer, üçer vb. aslında üç- erdir diye tasavvur edilerek, hep keldi fiil şekliyle verilen örnekler “bir er geldi, üç er geldi” vb. diye tercüme edilmiştir. Arkasından sıra sayı sözlerinin geldiği bu bahiste yazar, üleştirme şeklini benzerlik dolayısıyla *er* “adam” sözüyle karıştırmış olmalıdır.”

Kononov (akt. Kuznetsov, 1995: 197) +Iş- isimden fiil yapım eki ile -(A)r geniş zaman ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir.

Kuznetsov (1995: 216-217) -sar, -sa şart eki, +lAr çoğul eki ve +(ş)Ar üleştirme eklerinin *sayı* sözcüğünden geldiğini savunur. Bu sözcükten üç farklı ekin “l-s-ş-t” ses denklikleri sayesinde oluştuğunu belirtir. *Altışar* sözcüğünü örnekleyerek gelişimi şu şekilde inceler: *altu sayu* > *altı sayı* > *altı şarı* > *altı+şar*.

Ergin (2013: 170), ekin “+r”li şekillerinin *birer* sözcüğündeki “bi-rer” hecele-mesinden ortaya çıktığını düşünmektedir. *Birer* örneğinde olduğu gibi, günümüz “ş”li şekillerin kaynağının da *beşer* sözcüğünün “be-şer” şeklindeki yanlış hece bölünmesi olduğunu ifade eder.

Eker (2006: 349) +şAr şeklindeki kullanımın *beşer* kelimesinin bilinçaltında ünlü ile bittiği algısıyla oluştuğunu belirtir. *İki* ve *yedi* sözcüklerinde görülen “+ş” fonemünün yardımcı ses olarak görülmemesi gerektiğini söyler.

3.57.b. Biçimi

İlk Türkçe dönemine ait yazılı kaynak bulunmamaktadır. Ancak Tenişev (1988: 194), bu dönemde kullanılmış olabilecek üleştirme eklerini varsayımsal olarak

şu şekilde belirlemiştir: **pi:rer* “bির”, **ekēger* “ikişer”, **üçer* “üçer”, **to:rter* “dö-rder”, **pe:şer* “beşer”, **altagar* “altışar”, **yeteger* “yedişer”, **sekizer* “sekizer”, **tok-ozar* “dokuzar”, **o:nar* “onar”.

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde +(ş)Ar+ ekine rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+ar+, +er+, +rer+, +rar+, +şer+”

onar, birer, ikirer, altırar, yetişer (Eraslan, 2012: 194-195; Şen, 2017: 58).

Eker (2006: 349), Eraslan (2012: 194), Şahin (2013: 99) +rar, +rer ekinin *bi-rer, iki-rer, üç-rer* yanlış çözümlenmesi sonucu ortaya çıktığını ifade eder.

Beş+är yüz ärin barıp esän tükäl kâmiş erti

“Beşer yüz adamıyla yola çıkıp sağ salım geri gelmiş idi.” (İKP XXIV).

Bo iki+rer törlüg b(e)lgü atkakı (AY 66/13).

Kar. T.: “+er+”

mişer “biner” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

Nedâmetde yeter mukin bir+er âhı

“Pişmanlıkta yeter mi ki birer âhı?” (DH H58).

Har. T.: “+ar+, +är+, +şär+”

onar, birär “bির”, *ekkişär* “ikişer” (Eckmann, 2014: 17; Kalsın, 2013: 234).

Namazda kişi şekge tüşse bir+er eger ilki erse

“İnsan namazda şüpheye düşse bu birinci şüphesi ise” (MM 121).

Sahrada oltursunlar, yeti+şer oltursunlar tep buyurdu

“Düzlükte yedişerli otursunlar, diye buyurdu.” (NF 29/9).

Kıp. T.: “+er, +şar, +şer+”

dörter, altışar, ékkişer (Güner, 2013: 287).

Cihanka şah bir+er nazzare kıldı (HŞ 3660).

Çağ. T.: “+er+, +ar+, +rer, +şer+, +şar+”

birer, tokuzar, ekkirer, yetişer, altışar (Argunşah, 2014: 133).

Her kaysının netayic-i tab’ıdın bir+er nime nişane yosunluk, yazılğay

“Her birinin yaradılışından hatıra kabilinde bir şeyler yazmak arzu edildi.” (MN T4).

E. An. T.: “+er+, +ar+, +şer+, +şar+”

birer, onar, ikişer, altışar (Şahin, 2013: 100).

Ek ünlüyle biten sözcüklere “ş” ünsüzü yardımıyla eklenirken E. An. T. döneminde istisnâi olarak *dört* sözcüğüne *dörtşer* şeklinde getirilmiştir (Kaymaz, 1991: 13)⁷³.

(...) *on+ar dane ve ak şeker ve terangübin on+ar direm nite ki ‘adettür bişürüp ve süzüp içüreler* (EM P48a8).

(...) *dağı her biris(in)e bir+er oturup tayanacak yer eyledi* (SKT 251a).

(...) *iki cüz arpa unı ve bakla unı yar-ım+şar cüz ve babadya* (EM P60a10).

⁷³ Kar. T., Harz. T., Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemlerinde “+n” vasıta eki getirilerek oluşturulmuş zarf görevli üleştirme sözcükleri yapılmıştır: *birin birin* “bির birer”, *ikin ikin* “ikişer ikişer”, *birin ikin* “bির ikişer”. Ancak yaygın olarak +(ş)Ar kullanılmıştır (Şahin, 2013: 107-108).

(...) her birisine iki+**şer** kursa virürleridi (KE 688/8).

Osm. T.: “+ar+, +er+, +şar+, +şer+”

dokuzar, birer, altışar, ellişer.

Bu dönemde de istisnâi olarak *yarışar* sözcüğü yerine *yarımşar* sözcüğü kullanılmaktadır (Güftâ, 2018: 112).

Hepsine altmış+ar kuruş düştü (KT- “altmışar”).

Cevab virüb dirüz ki gerçi bunların harfleri üç+er+dür lakin iki+şer hükmindedür (MU 79/5).

Koyunları taksim ettik cümlemize altı+şar düştü (KT- “altışar”).

Tü. T.: “+ar+, +er+, +şar+, +şer+”

dokuzar, birer, altışar, yedişer.

(...) *eğilerek damlaları bir+er bir+er yaşıyordu* (Kabağağaçlı, 2014: 25).

Günümüz Türkiye Türkçesinde de *yarım* sözcüğü ünsüzle bitmesine rağmen, +şar ekindeki “ş” düşmeyerek *yarımşar* şeklinde kullanılmaktadır.

3.57.c. İşlevi

Tarihî dönemlerin tamamında eklendiği sözcüğe “üleştirme” anlamı vermekte, “bütünün eşit olarak dağıtılan her bir kümesini” ifade etmektedir. **E. Uyg. T.:** *onar* “onar”. Bu dönemde ondan büyük sayılar için üleştirme ekinin küçük sayıya getirildiği görülür: *ikirer yigirmi* “on ikişer”, *bişer yüz* “beşer yüz” (Eraslan, 2012: 195). **Kar. T.:** *birer* “birer” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58). **Har. T.:** *ekkişär* “ikişer” (Eckmann, 2014: 17). **Kıp. T.:** *altışar*. +(ş)Ar eki, sayı adları dışında başka sözcüklere de getirilmiştir: *teker* “teker, birer” (Güner, 2013: 287). **Çağ. T.:** *ikişer*. Sayı isimlerinden farklı olarak “miktar” bildiren sözcüklere de getirilmiştir: *yartışar* “yarımşar” (Argunşah, 2014: 102). **E. An. T.:** *ikişer* (Şahin, 2013: 100). **Osm. T.:** *onar*. Sayı sözcükleri dışında “tek” (*teker*), “çok” (*çoğar*), “az” (*azar*), “kaç” (*kaçar*) ve “yarım” (*yarımşar*) sözcüklerine de getirilmiştir (Deny, 2012: 290). **Tü. T.**⁷⁴: *birer*. Sayı adları dışında “ölçü, miktar” bildiren sözcüklere de eklendiği görülür: *azar*, *yarımşar*. ET’de küçük sayının önce, büyük sayının sonra bulunduğu sayı öbeklerinde, üleştirme ekinin birinci sayı sözcüğünden sonra getirildiği görülmektedir: *birer otuz* (yirmi birer) (Nadelyayev vd. akt. Şahin, 2013: 103). Tü. T.nde ise üleştirme eki, ilk sayının büyük, ikinci sayının küçük olduğu durumlarda, ikinci sayı adının sonuna eklenir: *yirmi birer*. Ancak ilk sayı küçük, ikinci sayı büyük ise +(ş)Ar eki her iki sözcüğün sonuna gelerek üleştirme anlamı verebilir: *beş yüzer* (koyun), *beşer yüz* (koyun) (Kahraman, 2009: 89).

3.58. +şIn+: *ak+şın+*, *gök+şın+*

3.58.a. Kökeni

Erdal’a (1991: 109) göre bu ek Moğolcadaki “+zIn, +Izın” eklerinin etkisi altında oluşmuş “+Xş” ekinden gelişmiştir.

⁷⁴ Atalay (1942: 36) ilgili ekle +(ş)Ar ekinin üleştirme anlamına değinmemiş, +Ar ve +şAr eklerini ayrı ayrı değerlendirmiştir. Dilciye göre +Ar eki *sırtar* “sırtı kalın bir çeşit kemer”, *astar* “astar”, *aşar* “gıda, yiyecek nesne”, *ucar* “haber” örneklerinde görülmektedir. “+şAr” ekini ise *kanğşar* “hayvanların burun kemikleri”, *Aşşar* “bir Türkmen boyu” sözcükleriyle açıklar.

Banguoğlu (2007: 182) ekin Eski Türkçe döneminde küçültme anlamı veren “+iş” ekinin uzantısı olduğu görüşündedir.

Güngördü (2002: 180) renk adlarından küçültme ve benzerlik sıfatları türeten +şIn ekinin +çı-, +çi- isimden fiil yapım ekinden gelmiş olabileceğini belirtir. Yazara göre ekin değişimi şu şekildedir: +şın/+şin> *+çın/ +çin> *+çı-n/ *+çi-n.

Paçacıoğlu (2016: 28) ekin +çın+, +çin+’den geliştiğine yer vermiştir.

3.58.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “+üş+”

köküş “mavimsi” (Erdal, 1991: 103).

Kök+üş öñlüg körtlä közin Badari bramanag titirü körüş (...)

“Mavimsi gözleriyle doğruca brahman Badari’ye bakıp (...)” (Maitr).

Kar. T.: “+iş+, +çın+, +şin+”

kökiş, kökçin “kır”, *kökşin* “göğümsü, kır” (Arat, 1947: 24; Taş, 2015: 33; Güngördü, 2002: 180; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 224).

Kök+iş turna kökte ünün yañkular (KB 74).

Negü tir eşit emdi kök+çin saçal (KB 63)

Kök+şin bulut örüşdi “Yeşil bulut oluştu.” (DLT 102).

Har. T.: “+iş+”

kökiş “göğümsü, mavimsi” (Sağol, 1995: 138).

Kıp. T.: “+şın+”

sarışın-saruşın.

Yalnızca bu sözcükte görüldüğü için dönemde tek şekillidir (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326).

Çağ. T. döneminde ilgili ekin kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır.

E. An. T.: “+şın+”

saruşın (Yılmaz vd., 2013: 1059).

Davud bir kısa ve saru+şın çukur gözlü eridi (KE 563/7).

Osm. T. döneminde ilgili ekin kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır

Tü. T.: “+şın+, +şin+”

sarışın, gökşin (Korkmaz, 2014: 142).

Birisi, sarı+şın, çok iri mavi gözlüsü tabancasını çıkardı, ateş etti babamın başına (Hikmet, 2011: 39).

3.58.c. İşlevi

Ekin, Çağ. T. hariç kullanıldığı tüm dönemlerde renk adlarından “yakınlık, benzerlik” anlamı veren sıfatlar türettiği görülür. **E. Uyg. T.:** *akış* “akça, akçıl”, *kökiş* “mavimsi” (Eraslan, 2012: 102). **Kar. T.:** *kökçin* “mavimsi, gök mavisi gibi” (Hacıeminoğlu, 2013: 15). **Har. T.:** *kökiş* “göğümsü, mavimsi” (Sağol, 1995: 138).

Kıp. T.: *sarışın* (Güner, 2013: 129). **E. An. T.:** *saruşın* (Yılmaz vd., 2013: 342). **Tü. T.⁷⁵:** *akşın, sarışın* (Ergin, 2013: 176).

3.59. +tay+: *yar-gı+tay+*, *kamu+tay+*

3.59.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.59.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinde Çağ. T. dışında ilgili ek kullanılmamıştır.

Çağ. T.: “+tay+

kurultay (Durgut, 1995: 479).

Kur-ul+tay: müşavere için ictimia iden meclis, şura, meşveret (...) (SEL-“kurultay”)

Tü. T.: “+tay+”

yargıtay (Hatiboğlu, 1974: 157).

İncelenen kaynaklar içerisinde eke yer veren yalnızca iki kaynak olduğu görülmüş, bu kaynaklarda yer verilen sözcüklerde ekin tek şekilli olduğu belirlenmiştir: *kamutay, kurultay, yargıtay* (Hatiboğlu, 1974: 157; Adalı, 2004: 108). Nişanyan, incelenen örnekler içerisinde yer alan sözcüklerden *kurultay* kelimesinin Moğolca *quralda* “toplantı, Cengiz Han yasasında büyük aile meclisi” sözcüğünden alıntı olduğunu belirtir.

İhtiyarlar, bir kez daha kur-ul+tay kurmuşlar, uzun uzun meşveret etmişler (Bilbaşar, 2017: 187).

3.59.c. İşlevi

Ekin “kurum, kuruluş ismi türetme” görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Çağ. T.: *kurultay* (Durgut, 1995: 495). **Tü. T.:** *yargıtay, kamutay* (Hatiboğlu, 1974: 157).

3.60. +TI+: *mır+ıl+tı, gür+ül+tü+*

3.60.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.60.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinden Çağ. T.ne kadar olan dönemlerde +TI+ biçiminde bir eke rastlanmaktadır: **Gök T.:** *katıgdı* “sıkı, iyice”, *edgüti* “iyice” (Şirin, 2016: 272), **E. Uyg. T.:** *kıñırtı* “kötü gözle bakma” (<kıñır “şaşı, yan bakış”+ tı) (Tekin, 2019: 10; Paçacıoğlu, 2016: 379), **Kar. T.:** *amdi* “şimdi” (<*am “şu an”+tı), *ikindi* “ikinci”⁷⁶ (Taş, 2015: 35-36), **Har. T.:** *emdi* “şimdi”, *kuytu* (<kuy “dip, kuytu yer”+ tu) (Eckmann, 2016: 232; Paçacıoğlu, 2016: 443; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 187), **Kıp. T.:** *kuytu* (Güner, 2013: 129). Ancak bu ek ile incelen ek arasında işlev

⁷⁵ Banguoğlu (2007), Hengirmen (1999), Adalı (2004) ve Gülensoy (2010) addan ad yapan ekler arasında +şln+ ekine yer vermezken Hatiboğlu (1974: 145), Ergin (2013: 176), Korkmaz (2014: 142), Boz (2012: 86), Eker (2006: 354), Karaağaç (2013: 77) ve Çotuksöken (2011: 166) eki türetim ekleri içerisinde değerlendirmişlerdir.

⁷⁶ Taş (2015: 36) AT döneminde *ekin “iki” sözcüğünde, sondaki “n”nin yalın durumda düştüğünü ancak Göktürkçede ekin ara söz öbeğinde korunduğunu söyler.

ortaklığı görülmemektedir. Bu ek, çoğunlukla “yer ve zaman” anlamlı sözcükler türetirken incelenen +TI+ eki “ses” ifade eden adlar türetmektir. İncelenen ek yansıma sözcüklere getirilirken Çağ. T.ne kadarki dönemlerde kullanılan +TI+ ekinin böyle bir kullanımı yoktur. Belirtilen sebeplerle bu iki ek, aynı başlık altında incelenmemiş, eş sesli ekler olarak değerlendirilmiştir.

Çağ. T.: “+dı+”

takırdı (Durgut, 1995: 212).

*Takır: (...) gezerken takır+**di** iden mahall (...)* (SEL-“takır”).

E. An. T.: “+dı+, +di+, +du+, +dü+”

kıcırdı, güvüdi “uğuldama”, *cızıldı* “cızıltı”, *güldürdü* “gürültü” (Ergin, 2018: 440; Canpolat-Önler, 2016: 136; Yılmaz vd., 2013: 695, 833).

*Gider-iken araba kıcır+**di**+s+ı+n+dan* *Kazan oyandı* (DK D273).

*(...) ve çekürdeginün yağ kulak güvü+**di**+s+i+n+e* *ve kulakda olan kurda nâfidür* (EM P18a9).

*Tevriti anuñla yazdı ve Musa kalem cız+ıl+**du**+sı+n işidüridi* (KE 424/13).

*Bu güman içinde dururken korkuyla dururken at güldür+**dü**+s+i+n işitdiler* (KE 910/12).

Osm. T.: “+dı+, +ti+, +tı+, +tu+, +tü+”

hışırdı, inilti, fısıltı, uğultu, gümbürtü (Güftâ, 2018: 113; Yavuzarslan, 2019: 462; Seyfeddin, 2010: 3).

*Hış+ır+**di**: Sert bir kumaş ve kâğıt vesairenin ve bahusus zevâhifin oynadıkça çıkardığı ses* (KT- “hışırdı”).

*(...) pencereden çiçek kır kokuları, deniz, dalga fısıltı+**tu**+lar+ı getiren tatlı bir nisan rüzgârı giriyordu* (Seyfeddin, 2010: 3).

*Bir kara+l+**tu** gördi deryadan gelür* (VN 2682).

*Gür+ül+**tü** patırtı etmek, kıyameti koparmak* (KT- “afatlamak”).

Tü. T.: “+tı+, +ti+, +tu+, +tü+”

vızıltı, fingirti, uğultu, gürültü (Korkmaz, 2014: 142; Demircan, 2005: 76).

*Kuşların gökte artık son cıvıltı+**tu**+lar+ı kucağa bir “cızıl!” gibi geliyordu* (Kabağaçalı, 2014: 23).

*Karadeniz’in geniş uğul+**tu**+s+u odayı dolduruyor* (Hikmet, 2011: 48).

*Çocuklar sabah erkenden kalkıp gür+ül+**tü** yapmaktadırlar* (Akın, 2004: 90).

3.60.c. İşlevi

Çağ. T. döneminde yansıma seslerden adlar türetir: *takırdı* “takırtı” (Durgut, 1995: 212). **E. An. T.**nde çıkan sesin adı olan sözcükler oluşturur: *güvüdi* “uğuldama, kulak uğuldaması” (<güvi “uğultu, gürültü”+di), *cızıldı* “cızıltı” (Canpolat-Önler, 2016: 136; Yılmaz vd., 2013: 695). **Osm. T.**nde E. An. T.ndeki işlevini sürdürür: *uğultu, gümbürtü* (Güftâ, 2018: 113). **Tü. T.** dönemi için Banguoğlu (2007: 203) ve Korkmaz (2014: 142) ekin iki görevi olduğunu belirtmiştir. Buna göre asıl işlevi; +II+, +Ir+ ekleri ile genişletilmiş yansıma köklerden adlar türetmektir: *şırıltı, homurtu* vb. İkinci olarak *elti, tortu, pırtı, pinti* vb. sözcüklerde +tI+ ekinin bulunduğunu ve “aşağılama, küçük görme” anlamı verdiğini ifade etmişlerdir. Ancak +tI+ eki

çıkarıldığında kalan kısım anlamlı olmadığı için çalışmamızda bu sözcükler basit olarak kabul edilmekte olup ekin yalnızca birinci işlevine yer verilmiştir.

4. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

4.1. -A-: *tık-a-*, *dol-a-*

4.1.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 276), Gülensoy (2010: 539) ekin fiilden fiil türeten -ga, -ge'den geldiğini belirtmektedir.

Korkmaz (2014: 182) Banguoğlu'nun görüşüne karşı çıkarak -gA- ekinin fiilden isim türeten -g+ eki ile isimden fiil türeten +A- ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtir: *tol-ıg+a-> tolga-> dola-*.

Paçacıoğlu (2016: 31) da Korkmaz'la aynı görüşte olup ekin “-g+a->-a-” şeklinde oluştuğuna yer vermiştir.

4.1.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-a-, -e-”

tıka-, *tepre-* “kımıldamak, titremek” (Eraslan, 2012: 108; Elmalı, 2016: 189).

Yer t(e)ñrisi altı türlü ter tepr-e-mek (...) ötgürü (...)

“Yer tanrısı altı türlü yer sarsıntısı (...) dolayısıyla (...)” (DSKP 3677-3678).

Kar. T.: “-a-”

tara- “dağıtmak” (Ercilasun, 2014: 67).

Bor içme, fesadka katılma, yır-a

“İçki içme, fesada katılma, uzaklaş.” (KB 20).

Har. T.: “-a-, -e-”

sıka-, *ele-* “ilişmek” (Eckmann, 2014: 59; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190).

(...) munlar un-a-ma-dı-lar

“(…) bunlar kabul etmediler.” (NF 366/11).

Qaçan Dihyeni ol Zagatırqa el-e-t-ti-ler taqı aydılar ki (...)

“O zaman Dıhye’yi Zagatır’a götürdüler ve dediler ki (...)” (NF 80/14).

Kıp. T.: “-a-, -e-”

tola- “doldurmak”, *tüze-* “sarılmak” (Güner, 2013: 166; Mohammad, 2018: 101).

Haçka temir mıh kad-a-dı

“Çarmıha demir çivilerle çaktı.” (CC 74a1).

Çağ. T.: “-a-, -e-”

tarta- “tartmak, çekmek”, *ürke-* “ürkmek, korkmak” (Argunşah, 2014: 114).

Karşı üstige kilip kap-a-dı (ŞHD 153b3).

(...) ört-e-gen bi-mihri kahr-i lutf-ayin ve lutf-i ‘itab-aludın öz özi bile tekellüm kılıpdur

“(…) yakan vefasızın lütuf olan kahrını ve ayıplama dolu lütfunu kendi kendine söylemektedir.” (MN T235).

E. An. T.: “-a-, -e-”

dıka-, depre- (Şahin, 2015: 78; Yılmaz vd., 2013: 65).

İlk yazın yılan ininden çıkıcak gün gözlerin yoş eyler, kam-a-ş-ur (EM 17a/15).

Tañrı ta’ala evvel yiri yaradıcak yir dep(i)r-e-n-di (KE 9/6).

Osm. T.: “-a-, -e-”

tıka-, depre- “hareket etmek” (Yavuzarslan, 2019: 27; İpekten ve diğerleri, 2017: 49).

Vaktiyle rahmin tık-a-n-ma-s-ı+n+dan münba’is (...) bir hâl ve maraz (KT-“ihtinâk”).

Yıl esmeyince çöp dep(i)r-e-n-me-z iy yar (HB W35b).

Tü. T.: “-a-, -e-”

dola-, küre- (Gencan, 2007: 357; Adalı, 2004: 84).

Banguoğlu (2007: 276) -ga-’dan türeyen bu eki almış *yadırga-, kıskan-, çalkala-* vb. sözcüklerde “g” sesinin hâlâ korunuyor olabileceğini belirtir.

Kapının aralıklarını gazete kâğıtlarıyla tık-a-dı (Hikmet, 2011: 43).

4.1.c. İşlevi

Her dönemde fiilin anlamını “kuvvetlendirme, pekiştirme” yönünde etkiler (Eker, 200: 369). **E. Uyg. T.:** *tepre-* “kımıldamak, titremek” (Eraslan, 2012: 108; Elmalı, 2016: 189). **Kar. T.:** *sıka-, yuldra-* “parlamak, ısıldamak” (Argunşah-Yüksekkaya, 2015: 61; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 528). **Har. T.:** *sıka-, sora-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190). **Kıp. T.:** *yaltra-* “alevlenmek, parlamak” (<yaltır- “parlamak, ışık saçmak”+ a), *tola-* “dolamak” (Güner, 2013: 166). **E. An. T.:** *tıka-, kama-* “kamaşmak” (Şahin, 2015: 78; Canpolat-Önler, 2016: 148). **Çağ. T.:** *sürte-* “sürümek”, *kapa-* “kuşatmak” (Argunşah, 2014: 114; Karasoy, 1998: 256). **Osm. T.:** *yöre-* “izah etmek” (<yör- açıklamak”+ e), *depre-* “hareket etmek” (İpekten ve diğerleri, 2017: 1661; Paçacıoğlu, 2016: 709). **Tü. T.:** *tıka- dola-* (Adalı, 2004: 84).

4.2. -AIA-: kov-ala-, it-ele-

4.2.a. Kökeni

Hacıeminoğlu (1991: 104) ekin oluşumu için iki öneri sunar: 1. Sözcükteki -A zarf-fiil eki ile +IA- isimden fiil yapım ekinin yanlış ayrımı sebebiyle oluşmuştur: *it-e-le-*. 2. Fiilden isim türeten bir -Ag ekinin +IA- ekiyle oluşturduğu fiilin yanlış ayrımı sonucu oluşmuştur: *ot+a-g+la-> otala-* “tedavi etmek”.

Banguoğlu (2007: 277) “-ekle-” ekindeki damak sesinin düşmesiyle oluştuğunu belirtir: *itekleme> itelemek, duraklamak> duralamak*.

Korkmaz (2014: 182) fiilden isim türeten -g ekinin düşmesi sonucu geride kalan bağlantı ünlüsünün +IA- eki ile kaynaşması sonucu oluştuğunu belirtir: *it+eg+le-> itele-, şaş+ag+la-> şaşala-*.

Paçacıoğlu da (2016: 31) eki, “-ag+la” şeklinde ayırmaktadır.

Hatiboğlu (1974: 25) ekin birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir.

Şçerbak (2016: 146) kesin olmamakla birlikte ekin “-gala” ekinde gelişmiş olabileceğini düşünmektedir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 2004) tekrar bildiren “-a” ve “-la” eklerinin birleşiminden oluştuğunu savunur.

Ekin kökeni ile ilgili yorumlar, tarafımızca da kabul edilen -ag+la- biçiminden geliştiği yönünde yoğunlaşmaktadır.

4.2.b. Biçimi

Gök T. döneminde -AlA- ekine rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-ala-, -ele-”

ıdala- “vaz geçmek, bırakmak”, *ömele-* “emeklemek” (Elmalı, 2016: 60; Paçacıoğlu, 2016: 500).

(...) *ilinçü(ler)in menjilerin titip ıd-ala-p*

“(...) sevinçleri, mutlulukları terk edip, bırakmış (DSKP 32-33).

Er öm-ele-yü barmış, teñrike sokuşmuş, kut kolmuş

“Er, emekleyerek varmış, tanrıya rastlamış, ondan kismet dilemiş.” (IB 47).

Kar. T. döneminde -AlA- ekine rastlanmamıştır.

Har. T.: “-ala-”

sarala- (Yüce, 2014: 172).

Kefen sar-ala-dı anga, kefen keydirdi anga

“Ona kefen saraladı, ona kefen giydirdi.” (ME 90/3).

Kıp. T.: “-ala-, -ele-”

yuvala-, tepele- “öldürmek, helak etmek” (Güner, 2013: 166).

Yuş-ala-k

“Yuvarlak” (CC 80b35).

Çağ. T.: “-ala-, -ele-”

yumala- “yuvarlamak”, *depele-* (Argunşah, 2014: 114; Akdoğan, 1988: 553).

(...) *şagirdleri bile tag geştide barıp taş yum-ala-t-ıp bir fakirga tigip ölüp birmiş*

“(...) şagirdleri ile dağ gezintisine çıkmış, taş yuvarladıklarında bir taş bir fakire değip ölümüne sebep olmuş.” (MN T117).

Gamzeñ günehsüzi dep-ele-r ol sa’âdete (AD 600/6).

E. An. T.: “-ala-, -ele-”

kovala-, depele- (Gülsevin, 2011: 142; Ergin, 2018: 102).

Kazan köpegi kov-ala-yı Karaça Çobanun üzerine geldi (DK D47).

(...) *bir bölügi yalanladılar bir bölügi dep-ele-di-ler* (...) (SKT 119a).

Osm. T.: “-ala-, -ele-”

ovala-, depele- (Yavuzarslan, 2019: 491; Hengirmen, 1983: 243).

Nişin? diye şaş-ala-dı (Seyfeddin, 2010: 50).

Nefsini dep-ele-miş elleri kan içinde (YED 302/7).

Tü. T.⁷⁷: “-ala-, -ele-”

⁷⁷ Ergin (2013: 216) ve Gülensoy (2010: 539) kuvvetlendirme ekleri içerisinde en işlek olanının -AlA- olduğunu belirtirken Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) ekin çağdaş Türk yazı dillerinde üretken olmadığını ifade eder.

kovala-, *eşele-* (Korkmaz, 2014: 182).

Banguoğlu (2007: 278) kimi örneklerin ünlü düşmesi sebebiyle -lA- ekiyle türemiş görüntüsüne sahip olduğunu belirtir: *çalkala-*, *çisele-*, *ırgala-*.

Birdenbire yedi cin tarafından kov-ala-n-ıyor-muş gibi koşa koşa kaçtı (Kabağaçalı, 2014: 19).

Eski zamanda olsa sağ komaz, tüm tep-ele-r-di-m sizi (Bilbaşar, 2017: 145).

4.2.c. İşlevi⁷⁸

Ek, kullanıldığı tüm dönemlerde kökteki eyleme “tekrar etme, yineleme, devamlılık” anlamı katar (Hatiboğlu, 1974: 25; Gencan, 2007: 354). Banguoğlu (1956: 111) Türkçede “tefekür” bildiren eylemler türeten iki ek olduğunu [-AlA-, -İştIr-] belirtir. **E. Uyg. T.:** *ıdala-* “vaz geçmek, bırakmak”, *ömele-* “emeklemek” (Elmalı, 2016: 60; Paçacıoğlu, 2016: 500). **Har. T.:** *sarala-* (Yüce, 2014: 172). **Kıp. T.:** *yoralala-* “hayal etmek, tahmin etmek”, *huvala-* “kovalamak” (Argunşah- Güner, 2015: 88). **Çağ. T.:** *uvala-* “sürekli ovma”, *yumala-* “yuvarlamak” (Hacıeminoğlu, 2016: 116; Argunşah, 2014: 114). **E. An. T.:** *kovala-*, *depele-* (Gülsevin, 2011: 142; Ergin, 2018: 102). **Osm. T.:** *depele-*, *eşele-* (Hengirmen, 1983: 243; Yavuzarslan, 2019: 322). **Tü. T.:** *ovala-*, *silkele-* (Çotuksöken, 2011: 44).

4.3. -ç-: sür-ç-

4.3.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

4.3.b. Biçimi

Gök T. ve E. Uyg. T. döneminde -ç- ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: “-ç-”

sürç- “kaymak, sendelemek” (Paçacıoğlu, 2016: 580).

At sür-ç-di “At sendeledi.” (DLT 626).

Har. T.: “-ç-”

sürç- “sendelemek” (Eckmann, 2014: 206).

(...) *bu gaziniñ atı sür-ç-ti yana terk qoptı*

“(...) bu gazinin atı sendeledi, yana doğru düştü.” (NF 299/11).

Kıp. T. ve Çağ. T. için incelenen eserlerde -ç- ekine rastlanmamıştır.

E. An. T.: “-ç-”

sürç- (Şahin, 2015: 78).

(...) *kuş kuşlayup gezer-iken buñaldı sür-ç-di* (DK D224).

Osm. T.: “-ç-”

sürç- (Hengirmen, 1983: 129).

Yıkıldı sür-ç-üp at altına nâ-gâh (PN 511).

⁷⁸ Eker (2006: 365) -AlA- ekini “çatı ekleri” arasında, “sıklık çatısı” başlığı altında ele almıştır. Sıklık çatısı içerisinde “-lA- (atla)-, -İştIr- (serpiştir-), -klA- (tartakla-), -ArIa- (toparla-), -mAlA- (tırmala-), -İşlA- (kakişla-)” ekleri de incelenmiştir.

Tü. T.: Bu dönem için incelenen dil bilgisi ve şekil bilgisi kaynaklarının hiçbirinin ilgili eke yer vermediği görülmektedir. Ancak *sürç-* sözcüğü TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almakta olup bu dönemin yazınında örneklenebilmiştir.

(...) *ayağın sür-ç-er-se, kapaklanırsan, çevirip bakmıyorlar bile* (Erbil, 2019:140).

4.3.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde “kesintili yapılan eylemler” türetme görevinde kullanılmıştır. **Kar. T.:** *sürç-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 62). **Har. T.:** *sürç-* (Karagözlü, 2018: 87). **E. An. T.:** *sürç-* (Yılmaz vd., 2013: 1090). **Osm. T.:** *sürç-* (Hengirmen, 1983: 202). **Tü. T.:** *sürç-* (Erbil, 2019: 140).

4.4. -el-: çöm-el-

4.4.a. Kökeni

Tietze (2002: 261) bu ekin orta dönüşkenlik sağlayan -ıl ekinin (*açıl-*) fonetik bir varyantı olabileceğini belirtir.

4.4.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., ve Kar. T. dönemlerinde -el- ekinin kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır.

Har. T.: -el-

çömel- (Ünlü, 2012: 138).

(...) *çöm-el-ü oturdu it* (ME 58/5).

Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemlerinde -el- ekinin kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-el-”

çömel- (Yavuzarslan, 2019: 223).

Çöm-el-mek: Çömmek, dizleri toplayıp kalçalar baldırlara dokunacak surette muallak durmak (KT- “çömelmek”).

Tü. T.: “-el-”

çömel- (Çotuksöken, 2011:92).

Sırtındaki odun yükünü indirmeden çöm-el-miş-ti duvarın dibine (Hikmet, 2011: 48).

4.4.c. İşlevi

Ekin getirildiği sözcüğün anlamında ciddi bir değişiklik yapmadığı görülür. Tietze (2002: 261) dönüşkenlik ekinin varyantı olarak kabul ettiği bu ekin getirildiği köklerin geçişsiz olması sebebiyle bir anlam değişimine uğramadıklarını ifade eder. **Har. T.:** *çömel-* (Ünlü, 2012: 138). **Osm. T.:** *çömel-* (Yavuzarslan, 2019: 223). **Tü. T.:** *çömel-* (Çotuksöken, 2011:92). TDK *Güncel Türkçe Sözlüğü*'nde fiil, “çömelmek” şeklinde açıklanmıştır. Anlamı değiştirmediği görülen bu ek için *çöm-* fiilinin halk ağzında kullanıldığına yer verilmiştir.

4.5. -I-: *kaz-ı-, sür-ü-*

4.5.a. **Kökeni**

Banguoğlu (2007: 279) Eski Türkçede canlı bir edilgen çatı eki “-ik-” ile ilişkili olabileceğini belirtir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 202) “-a-, -e-” ekinin iç ses türevi olduğunu savunur.

4.5.b. **Biçimi**

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: Bu dönem için Eraslan (2012: 108) her ne kadar eki *kazı-* “kazımak” sözcüğüyle örneklemiştir olsa da Erdal (1991: 525) bu sözcüğün Uygur Türkçesi ve *Kutadgu Bilig*’de yer almadığını söylemektedir. Çalışmada incelenen eserlerde de *kazı-* sözcüğü örneklenememiştir.

Kar. T.: “-ı-, -i-”

kazı-, *eri-* “erimek” (Ercilasun, 2014: 67; Taş, 2015: 185).

Adavet kökini kaz-ı-p sen köçür

“Düşmanlığın kökünü kazıyıp ortadan kaldır.” (AH 338).

Eçisiniñ saçını sür-i-y-ür öziñä (KT-SKT 125v/6).

Har. T.: “-ı-, -i-, -ü-”

kazı-, *sür-i-*, *ögü-* “öğütme” (<ög- “ezmek, inceltmek”+ ü-) (Eckmann, 2014: 21; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191).

Cümle çerigni taq-ı-t-mış-dı-n soñ bir on kişi qaldı

“Bütün askerleri dağıttıktan sonra on bir kişi kaldı.” (NF 72/3).

(...) *heç qarınlarını kötrü bilmezler, yüzün sür-i-y-ü ya taqı yanın sür-i-y-ü yürirler*

“(...) karınlarını götüremiyorlar, yüz üstü ve yan şekilde sürünüyorlar.” (NF 67/6).

(...) *bu dört batman arpanı ög-ü-ge-y-in taqı etmek yapayın*

“(...) bu dört batman arpayı öğütüp ekmek yapayım.” (NF 28/12).

Kıp. T.: “-ı-, -u-, -ü-”

kazı- “kazımak”, *koku-* “kokmak”, *sürü-* (Güner, 2013: 171; Hacıeminoğlu, 2016: 101).

Kaq-ı-dı-m

“Azarladım, sövdüm.” (CC 5a21).

Böri koy tutsa tartıp alsa sür-ü-p

“Kurt koyunu tutsa tartıp alsa sürüklesin.” (HŞ 4344).

Çağ. T.: “-ı-, -i-”

kazı-, *sür-i-* (Akdoğan, 1988: 199, 243).

Acmañr kâtibi kaz-ı-y-up yuydı (AD tkI/5).

Yoluña yüz sür-i-y-üben seni ister rûz u şeb “Yoluna yüz sürüyüp gece gündüz seni ister.” (AD 53/2).

E. An. T.: “-ı-, -i-”

toztı-, *sür-i-* (Şahin, 2015: 78).

Ol kişi kal'adan iner kak-t-y-u

“O kişi öfkeyle kaleden iner.” (MT 1174).

Sür-i-y-i sür-i-y-i mağara kapısına geldi (DK D234).

Osm. T.: “-ı-, -i-, -u-, -ü-”

kakı- “kızmak, öfkelenmek”, *süri-*, *çuku-* “gagalamak” (<çuk- “derin kazmak”+ u), *sürü-* (Tatçı, 1998: 459; İpekten ve diğerleri, 2017: 79; Yavuzarslan, 2019: 225; Develi, 2010: 67).

Yıldırım olup şakıyan kak-t-yup nefsin dokıyan (YED 194/3).

Her ‘aziziün ayagı tozına yüz sür-i-y-elüm (HB W59b).

Çuk-u-mak: (*kuş*) *gaga* ile vurmak, *gagalamak* (KT- “çukumak”).

Tü. T.: “-ı-, -i-, -u-, -ü-”

kazı-, çiti-, tozu-, sürü- (Ergin, 2013: 214; Hatiboğlu, 1974: 74; Adalı, 2004: 93).

Leşker gönderip kökümüzü kaz-t-ma+ya niyetlidir (Bilbaşar, 2017: 177).

Sür-ü-sün-ler de beni, zerremi komasınlar ortalarda en iyisi (...) (Ağaoğlu, 2011: 114).

4.5.c. İşlevi

Kullanıldığı bütün dönemlerde “eylem kökünde bildiren işin yinelenildiği” anlamı kazandırır, kökteki anlamı kuvvetlendirir (Hatiboğlu, 1974: 74). **Kar. T.:** *tatı-* “zevk vermek”, *üti-* “ütülemek” (Erdal, 1991: 525). **Har. T.:** *kazı-, süri-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191). **Kıp. T.:** *kağı-* “kızmak”, *karı-* “karıştırmak” (Güner, 2013: 171). **Çağ. T.:** *kazı-, süri-* (Akdoğan, 1988: 199, 243). **E. An. T.:** *kakı-* “sinirlenmek, kızmak”, *süri-* (Önler, 1989: 111; Şahin, 2015: 78). **Osm. T.:** *kazı-, süri-* (Tatçı, 1998: 459; İpekten ve diğerleri, 2017: 164). **Tü. T.:** *sürü-, kazı-* (Gencan, 2007: 357; Çotuksöken, 2011: 80).

4.6. -(I)k-: *ay-ık-, bur-k-*

4.6.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011:203) -k- ekinin de içerisinde bulunduğu bir grup basit ekin “toplu çokluğun ekleri” ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Ancak “çokluk” isim kategorisine ait bir kavramdan fiilden fiil türeten bir ek ile ilişkili olma ihtimali tarafımızca zayıf görülmektedir.

Şçerbak (2016: 167) bu ekle türemiş gövdelerin edilgen anlama sahip olduğuna yer vererek -(I)k eki ile edilgenlik eki arasında ilişki kurmuştur.

4.6.b. Biçimi

Gök T.: “-ık-, -k-”

basık- “bastırmak, sokmak”, *kork-* (Tekin, 2003: 94).

Barkın bedizin bitig taşın yılka yitinç ay yiti otuzka kop al-k-dı-mız

“Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılının yedinci ayı yirmi yedinci gününde tamamladık.” (Kül T.KD).

İki erig sançdı balıkka bas-ık-dı

“İki eri süngüledi ve çamura soktu.” (Kül T.K7).

E. Uyg. T.: “-k-, -ık-, -ik-, -ük-, -uk-”

ırak- “uzaklaşmak”, *tarık-* “uzaklaşmak”, *etik-* “ortaya koymak, meydana gelmek”, *könük-* “tamamen yanmak”, *usuk-* “susamak” (Erdal, 1991: 648; Eraslan, 2012: 110; Ayazlı, 2012: 124; Çağatay, 1967: 40).

Adramlarinta ıra-k yegadmiş sakinguluksuz sözlagülüksüz üç törlüg (...) (AY 792-793).

Magad uluşdaki adası tudası ketzün tar-ık-zun

“Magadha ülkesindeki sıkıntılar tamamen uzaklaşsın.” (DSKP 2510-2511).

(...) körüp ilig beg katunı birle aş-uk-up (AY 624/13).

Kar. T.: “-ık-, -ik-, -uk-, -ük-, -k-”

sançık- “vurulmak” (<sanç “dürtmek, yenmek”+ ık-), *erik-* “sıkılmak, yalnız kalmak” (<er- “yalnızlık duymak, usanmak, bıkmak”+ ik-), *savruk-* “savrulmak, saçılmak”, *bölük-* “ayrı olmak”, *uk-* “anlamak” (Clauson, 2007: 195; Hacıeminoğlu, 2013: 135; Taş, 2015: 186).

Ölümlüg unitma, anuk tur, sa-k-ın

“Ölümü unutma, uyanık ol, sakın.” (KB 1290).

Kişi yagıka bas-ık-tı

“Düşman kavim üzerine gece baskını yaptı.” (DLT 326).

Bu ay toldı aydı üküş söz ol ol, ayıtmadı sözlep ir-ik-se köñül

“Ay-Toldı dedi: -Fazla söz, sormadan söylenip, insanı usandıran sözdür.” (KB 1005).

Er bus-uk-tu

“Adam pusuya düştü.” (DLT 326).

Koy böl-ük-tü

“Koyun sürü sürü oldu.” (DLT 327).

Har. T.: “-k-, -ık-, -uk-”

kırk-, basık-, aşuk- “acele etmek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191; Hacıeminoğlu, 2016: 95).

(...) kır-k-dı ya kesti başını (ME 144/4).

(...) bas-ık-dı neme, basrukdı neme, yapşundı neme (...) (ME 170/1).

Qaçan kim Peygamber ‘as’qa yaqın keldiler tur-uk-tı-lar

“Herkes peygamberin yanında toplandı.” (NF 39/14).

Kıp. T.: “-ık-, -ik-, -uk-”

açık- “acıkmak”, *kirik-* “uyum sağlamak, anlaşılmak”, *artuk-* “artmak” (Güner, 2013: 171; Argunşah-Güner, 2015: 89).

Eyle kerek kim uygan kişige aş-ık-ma-gay

“Uyan kişiye hiddetlenmemek gerek.” (İMS 185b).

(...) bu söziñ cevabına korkup tur-uk-tı (GT 71/2).

Er-ik-ir men

“Yetişirim, acele ederim.” (CC 5a1).

Çağ. T.: “-k-, -ık-, -ik-, -uk-, -ük-”

kırk-, *kaçık-* “kaçıp kurtulmak”, *erik-* “acele etmek”, *aşuk-* “acele etmek”, *tü-zük-* “düzmek, düzenlemek” (Eckmann, 2005: 57; Argunşah, 2014: 115; Şavk, 2011: 106, 212).

Baş kır-k-ar için neçük ki paki (LM 1847).

Bir kün er-ik-ip meh-i mü'eddeb/ tüşti başığa hava-yı mekteb (LM 770).

E. An. T.: “-k-, -uk-, -ık-”

kırk-, *duruk-*, *kaçık-* (Gülsevin, 2011: 142; Küçük, 2014: 303).

(...) *girecek-siz Ka'be'ye in-şa'allah iminligile başlarıñuz yülidip dahı zü-lfüñüz kır-k-up* (SKT 555a).

Karın bur-uk-mak (EM P68b).

Ağ yeleklü ötkün ohdan kay-ık-ma-y-an (...)

“Beyaz tüylü keskin oktan korkmayan (...)” (DK D184).

Osm. T.: “-k-, -ık-, -uk-”

kırk-, *kayık-* “temayül göstermek, kaymak”, *turuk-* (Köksal, 2018: 575; Heng-irmen, 1983: 145).

Habil'ün kalmış-ıdı çok koyunu/ Kır-k-ıp Adem Havva dikerdi anı (VN 73).

Korku var sağda solda kay-ık-ma-dan giderler (YED 39/6).

Tur-uk-dı-lar ne varur ilerüye (PN 713).

Tü. T.⁷⁹: “-ık-, -uk-, -k-”

kanık- “gönlü kanmak”, *doluk-* “göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek”, *burk-* (Korkmaz, 2014: 183; Gencan, 2007: 357).

Korkmaz (2014: 183) akıcı ünsüzlerle biten sözcüklere yardımcı ünlü olmadan, doğrudan eklendiğine dikkat çekmiş ve orta hece düşmesine uğramış olabileceğini belirtmiştir.

Midesini iki el yakaladı; iyice bur-k-tu (Ağaoğlu, 2011: 71).

4.6.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde sözcüğün hem anlamını pekiştirir hem de oluş bildirme özelliği kazandırır (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Eckmann, 2005: 57; Gabain, 2007: 59; Timurtaş, 1992: 135; Güner, 2013: 171; Taş, 2015: 186). Türettiği fiiller çatı bakımından geçişsizdir (Gencan, 2007: 357). Clauson (2007: 195) Eski Türkçe için geçişsiz fiilleri vurgulu hâle getirdiğini (*aç-* “aç ol-” > *acık-* “açlıktan öl-”), geçişli fiilleri ise geçişsiz yaptığını (*böl-* > *bölük-* “ayrı ol-”) belirtir. Ancak Erdal (1991: 650) -(I)k- ekinin “anlamı yoğunlaştırdığı” görüşünün Eski Türkçe için doğru olmadığını ifade eder. **Gök T.:** *basık-* “bastırmak, sokmak”, *kork-* (Tekin, 2003: 94). **E. Uyg. T.:** *ök-* “düşünmek”, *alk-* “bitirmek, azalmak” (Eraslan, 2012: 110). **Kar. T.:** *balık-* “yara-lanmak”, *burk-* (Erdal, 1991: 645). **Har. T.:** *kırk-*, *basık-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191). **Kıp. T.:** *açık-* “acıkmak”, *kirik-* “uyum sağlamak, anlaşılmak” (Argunşah-Güner, 2015: 89). **Çağ. T.:** *kaçık-* “kaçıp kurtulmak”, *kızık-* “kızıl olmak, kırmızı olmak”

⁷⁹ Kaynaklarda *duruk-*, *görüik-*, *arık-* (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Korkmaz, 2014: 183; Banguoğlu, 2007: 280; Eker, 2006: 367) vb. örneklerin ele alındığı görülse de çalışmamızda Türkçe sözlükte yer almamaları sebebiyle bu sözcükler incelenmemiştir. Benzer şekilde bu ekle türediği düşünülen *kork-*, *karık-* sözcüklerinin de kök olarak ele alınan kısmı Türkçe sözlükte yer almamaktadır (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Korkmaz, 2014: 183).

(Eckmann, 2005: 57). **E. An. T.:** *turuk-* “duraklamak”, *kayık-* “yana kaymak, sapmak” (Timurtaş, 1992: 135). **Osm. T.:** *turuk-*, *kırk-* (Köksal, 2018: 575; Hengirmen, 1983: 145). **Tü. T.**⁸⁰: *alık-*, *burk-* (Çotuksöken, 2011: 90).

4.7. -(I)msA-: *gül-ümse-*, *an-ımsa-*

4.7.a. Kökeni

Ergin (2013: 215) ekin isimden fiil yapan “+mse-” ekinden benzetme yoluyla fiillere geçmiş olabileceğini belirtir.

Banguoğlu (2007: 282-283), -(I)msa-’nın birleşik bir ek olduğunu belirtmiş ve şunları söylemiştir: “(...) isme ek -se-’nin -im fiilden isimleri üzerine gelip kaynaşmasından doğmuş bir birleşiktir.” Banguoğlu, Ergin’den farklı olarak isme gelen +ImsA- ekinin sonradan örnekleme yoluyla oluştuğunu, aslolanın fiile gelen -ImsA- olduğunu savunur.

Gencan (2007: 355) -se ve -(i)mse- eklerini birlikte ele almış ve -(i)mse-’yi “-se ekinden önce -im hecesi var: *ben-imsemek...*” şeklinde açıklamıştır. Verdiği bir başka örnek *mühimse-* sözcüğünden de yola çıkarak Gencan’ın, ekin yanlış ayrım sonucu oluştuğunu kabul ettiği söylenebilir.

Hatiboğlu (1974: 77) de ekin birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir: *benimse-<ben-im-se-*, *kötümse-<kötü-üm-se-*.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 205) ekin “tekrarlı hareket” bildiren “-m” ve “-sa” eklerinden oluştuğunu ifade eder. Serebrennikov-Gadjieva’ya göre birleşik bir ek olarak kabul ettikleri -(I)msa-’nın -m bölümü “zayıflamış hareketi” ifade etmektedir: *gülümse-*, *anımsa-*.

Korkmaz (2014), Karaağaç (2013), Gülensoy (2010) ilgili eke yer vermemiştir. Kanaatimizce bu tercihte, ekin çok az sözcük türetiyor oluşu etkili olmuştur.

İncelememizde, günümüz ve tarihî dönemlerde ekin geldiği sözcüklerin genellikle “m” ile bittiği görülmüş, bu sebeple Gencan’ın belirttiği gibi yanlış ayrılma sonucu ortaya çıkmış bir ek olduğu kabul edilmiştir.

4.7.b. Biçimi

Gabain (2007: 59) ET dönemi için eki -°msın-, -°msin- biçiminde ele almış, sondaki “n”yi dönüşlülük eki olarak değerlendirmiştir: *bâgimsin-* “beylenmek”< *bâgi- “bey olmak”-msi-n, *atakımsın-* “ün sahibi gibi davranmak” (<*at+a-k+ı “ün sahibi olmak”-msı-n).

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: Kaynaklarda ek -msın-, -msin- olarak ele alınmaktadır (Gabain, 2007: 59; Eraslan, 2012: 111). Ancak ekin sonunda bulunan -n- dönüşlülük eki olduğundan ek; -msı-, -msi- olarak değerlendirilebilir.

“-msın-”

kılımsın- “yapar gibi hareket etmek” (< kıl-ı-m+sı-n-) (Eraslan, 2012: 111).

Kar. T.: “-msı-, -msi-, -ımsı-, -ımsi-, -ımsı-, -ümsi-”

⁸⁰ Ergin (2013: 215) bu ekin artık unutulduğunu ancak *kır-k-* ve *sar-k-* fiillerinin -(I)k- ekiyle türetilmiş olabileceğini ifade eder.

tarımsın- “eker gibi yapmak”, *tilämsin-* “diler gibi yapmak”, *külimsin-* “gülümsemek”, *käçrumsın-* “kaçırır gibi yapmak”, *käçrümsin-* “affeder gibi yapmak” (Deny, 2012: 463).

*Ol tarıg tarı-**msı**-n-dı*

“O, ekin eker göründü.” (DLT 395).

*Iş bil-**imsi**-n-di*

“İşi bilir göründü.” (DLT 398).

*Ol ewke bar-**ımsı**-n-dı*

“O, eve gider göründü.” (DLT 395).

*Ol yokaru tur-**ımsı**-n-dı*

“O, ayağa kalkıyor gibi göründü.” (DLT 396).

*Er kül-**ümsi**-n-di*

“Adam vb. güler göründü.” (DLT 396).

Har. T. ve Kıp. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: “-msı-, -ümsü-”

yıglamsı “ağlar gibi yapmak”, *külümsü-* “gülümsemek” (Eraslan, 2015: 159; Şavk, 2011: 235).

*Na-murad kişidür, amma öz şi’rin okurda yıgla-**msı**-n-ıp okur* (MN T164).

*Ya’ni ki kül-**ümsü**-p öz eşige* (LM 2087).

E. An. T. için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-ümse-, -ümsü-”

gülümse-, gülümsü- (İpekten ve diğerleri, 2017: 2; Yavuzarslan, 2019: 406).

*Gül-**ümse**-dük-çe gonca gülsitana* (HB L2a).

*Gül-**ümsü**-mek (...)* az gülmek, *tebessüm etmek* (KT- “gülümsümek”).

Tü. T.⁸¹: “-ımsa-, -imse-, umsa-, -ümse-”

kötümse-, anımsa-, çekimse-, duyumsa-, gülümse- (Adalı, 2004: 102; Çotuksöken, 2011: 140).

*Bir pil reklamında oynayan trampet çalan tavşanı hepiniz an-**ımsa**-r-sınız* (Akın, 2004: 28).

1 Numara, *alkışlardan sonra gül-**ümse**-y-erek Başkan’a çevirmiş olduğu yüzünü tekrar bize doğru döndürdü* (Livaneli, 2017: 77).

4.7.c. İşlevi

Şçerbak (2016: 146) eki, “süreç yoğunluğunu bildiren şekiller” başlığı altında inceler. Bu söylemle eylemin “güçlenme-zayıf düşme, yeterlilik-yetmezlik, parçalanma, tekrarlık, hızlandırılmış olma” özelliklerini ifade ettiğine yer verir. Bu özelliklerden günümüzde yalnızca “harekette zayıflama” anlamı kullanılmaktadır: *gülümse-, anımsa-*.

⁸¹ Banguoğlu (2007: 283) *ağlamsamak, kınamsamak* sözcüklerinde ilgili ekin görüldüğüne yer vermiştir. Ancak bu sözcükler GTS’de sözlükte yer almadığından çalışmada incelenmeyecektir.

Ercilasun (1997: 46) Türkçede bazı seslerin eke kimi fonksiyonlar yüklediğini savunur. Bunlar içerisinde “t, ç (>ş), s” seslerini barındıran eklerin “eleştirici, küçültme” anlamını vermek için kullanıldığını ifade eder. -(I)msIn- ekini de bu grupta ele alan Ercilasun, ekin “benzerlik” bildirdiğine yer vermiştir.

ET döneminde “yapar gibi yapmak” anlamı verir: *bâgimsin-* “beylenmek”, *kılımsın-* “yapar gibi yapmak” (Gabain, 2007: 59). **E. Uyg. T.:** *kılımsı-* “yapar gibi hareket etmek” (Eraslan, 2012: 111). **Kar. T.** dönemi için *Dîvânü Lugâtî’t Türk*’te “fiilin aslında yapılmadığı, o şekilde görüldüğü” anlamı verdiği yer almaktadır: *kâlimsin-* “gelir gibi yapmak”, *turumsın-* “durur, ayağa kalkar gibi yapmak”, *yâmsin-* “yer gibi yapmak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 309). Deny (2012: 462) bu fiilleri “yapmacıklı eylem” olarak adlandırır. **Çağ. T.** döneminde “fiilin şiddetini azaltma” (*külümsü-* “gülümsemek”) ve “öyleymiş gibi yapma” (*yıglamsı-* “ağar gibi yapmak”) anlamları verir (Eraslan, 2015: 159; Şavk, 2011: 232). **Osm. T.**nde “fiili hafif şekilde yapma” anlamı yükler: *gülümsü-* “gülümsemek” (Yavuzarslan, 2019: 406). **Tü. T.** döneminde Osm. T.ndeki işlevini sürdürür: *gülümse-* (Çotuksöken, 2011: 140).

4.8. -(I)ş-: *bula-ş-*, *tut-uş-*

4.8.a. Kökeni

Ergin (2013: 207) ve Korkmaz (2014: 187) ekin “kendiliğinden oluşma” işlevi yaptığını, bu işlevin işteşlik bildiren -(I)ş- ekinin “ortaklaşa yapılma” anlamından geliştiğini ifade eder. Ergin ile Korkmaz’ın ilgili ekin kökeni için işteşlik ekini işaret ettiği söylenebilir.

4.8.b. Bicimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-ş-, -ış-”

yaraş-, yapış- “sıkıca tutmak” (<yap- “kapamak, örtmek”+ ış-) (Tekin, 2019: 16; Elmalı, 2016: 201; Paçacıoğlu, 2016: 743).

(...) *kuanşi im pulsar ol tınlıglarka alkuka yara-ş-ı etüz körkin körtgürü nom-layu kutgarur*

“Kuanşi im pusar o canlı varlıklara, her birine uygun (birer) kılığa girerek görünür.” (KİP 144).

(...yi) *nçge kırkinka artukrak yap-ış-yuk erti*

“(...) ince cariyeye daha fazla tutkundu.” (DSKP 4005-4006).

Kar. T.: “-ş-, -ış-, -iş-, -üş-”

yaraş-, akış- “her yönden akmak”, *yetiş-/yetüş-* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 546; Bice, 1993: 126; Kök, 2004: 132).

Yara-ş-tur-dı köñülläri ara (KT-SKT 137r/5).

Taglar suwı ak-ış-dı (DLT 102).

(...) *ya takı min-iş-ip kaçan korkunçsuz bolsa* (...) (KT-SKT 30r/4).

Huş gaibden yet-üş-ti bir cemaat dervişler

“Hoş gaibten yetişti bir cemaat dervişler.” (DH H100).

Har. T.: “-ş-, -ış-, -uş-”

kamaş- “kamaşmak”, *sığış-* “genişlemek”, *qawuş-* “kavuşmak” (<qaw- “ya-kalamak, kapmak”+ ış-) (Eckmann, 2014: 37, 74; Karagözlü, 2018: 301).

Kaçan kılsan edgülekdin saña tapug kılğay men aña yara-ş-u

“Ne iyilik yaparsan benimle yaptığın kadar sana hizmet ederim.” (İML 78B).

Sığ-ış-dı

“Genişledi.” (İML 96B).

Baqar, Mekkeniñ ulugları qol qaw-uş-tur-up hıdmat maqamında turuqmışlar

“Baktığında Mekke’nin büyüklerinin kollarını kavuştururp hizmet makamında durduğunu (gördü).” (NF 51/3).

Kıp. T.: “-ş-, -ış-, -iş-”

yaraş-, karış-, giriş- “karışmak, girişmek” (Toparlı, 2017: 100, 110; Argunşah-Güner, 2015: 601).

Yara-ş-tur-ur men

“Düzenledim.” (CC 19b2).

Ve eger kar-ış-sa kül toprak birle eger toprak galib bolsa reva bolur

“Ve eğer toprak ile kül karıştığında toprak daha fazla ise kabuldür.” (İMS 124b).

(...) barça yirge yit-(i)ş-ip durur (GT 5/6).

Çağ. T.: “-ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -aş-”

yaraş-, dutış-/dutuş/tutaş-, yetiş- (Eraslan, 2015: 206; Akdoğan, 1988: 178, 244, 319; Şavk, 2011: 89, 109). Bu dönemde *tutuş-* fiilinin -aş- ekli kullanımı dikkat çekmektedir.

Yüzüñde yara-ş-ur tagılsa zülfüñ (AD LXX/10).

‘Işk odı yüregümde dut-ış-up yanar müdâm

“Aşk ateşi yüregimde daima tutuşup yanar.” (AD 54/2).

Canıga yet-iş-ti zevk u halet/ ref’ oldı barı gam u melalet (LM 600).

Yüregi lâlenüñ oda dut-uş-mış

“Lalenin yüreği yanmaya başlamış.” (AD 168/7).

Uçkunı birle tut-aş-tı beytü’l-ahzanınga ot

“Kıvılcımı ile hüznün kulübemde ateş tutuştu.” (MN T213).

E. An. T.: “-ş-, -ış-, -iş-, -uş-”

yaraş-, karış-, giriş-, sokuş- (Yavuz, 2017: 27, 45, 138; Canpolat-Önler, 2016: 17).

Ben anı kıldum ki benden yara-ş-ur

“Ben öyle yaptım ki bana yaraşır.” (MT 720).

(...) yigirmi direm suyından alup razyane suyına kar-ış-dur-up içseler (...) (EM P7a11).

Anı bir kir-iş-me-y-le ham itdi ‘ışk (HDD 44b4).

Havañ odlarına tut-uş-mış-uñ-dur (Ş-HŞ).

Osm. T.: “-ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -üş-”

dolaş-, karış-, eriş-, tutuş-, düriüş- “gayret etmek” (Tekin, 1992: 331; Tatçı, 1998: 211, 280; Hengirmen, 1983: 97).

Tola-ş-mış şah-ı nesrin lale birle

“Yaban güllerinin şahı lale ile dolaşmış.” (ÇN 367).

Kar-ış-mış kara toprağa şu nâzûk tenlerü gördüm (YED 207/1).

Kelam-ı mu ‘ciz-nizam nüzuli ile anlara rütbet ü rif‘at yit-iş-üp (...)

“Onlara taklit edilmesi güç söylemler ile rütbe ve mevki bakımından yetişip (...)” (HB W3a).

Dost işi aceb iş durur cân denizin tut-uş-dur-ur (YED 360/3).

Dür-üş-dü-m dün ü gün teşviş idindüm (PN 1941).

Tü. T.: “-ş-, -ış-, -iş-, -uş-”

titreş-, kalkış-, giriş-, tutuş- (Korkmaz, 2014: 187).

Yeme artık, dişlerin uyuş-acak (Atılğan, 2019: 165).

Heyecanım yat-ış-anda ilkin Şube Reis’inin kağıdını okudum (Bilbaşar, 2017: 134).

Duyuru ayrıca, adalı tüm yet-iş-kin+ler+e silah dağıtılacağını belirtiyor, kadın erkek herkesin pantolon ve bot giymesi talimatını da içeriyordu (Livaneli, 2017: 105).

Bir gün ‘Aziz’ adlı arkadaşı ocağı yakmak isterken otlar aniden tut-uş-ur ve oyuncak ev yanmaya başlar (Akın, 2004: 36).

4.8.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde, geçişsiz fiillerden “kendiliğinden oluşma” anlamı taşıyan fiiller oluşturur. Ergin (2013: 208) geçişsiz fiillerin “olma” ifade etmesini bu fiillerin ortak özelliği olarak değerlendirir. Ancak -(I)ş- ekli geçişsiz fiillerin “olma” bildirseler dahi üstü kapalı olarak “ortaklık, birliktelik” anlamı taşıdığını ifade eder. **E. Uyg. T.:** *yaraş-, yapış-* “sıkıca tutmak” (Tekin, 2019: 16; Elmalı, 2016: 201). **Kar. T.:** *yaraş-, miniş-* “ata binmek” (Kök, 2004: 363, 499). **Har. T.:** *sekiş* “hoplayıp zıplamak, koşuşmak” (<sekri- “sıçramak, hızla koşmak”+ ş-), *sığış-* “genişlemek” (Eckmann, 2014: 272; Paçacıoğlu, 2016: 549; Karagözlü, 2018: 91). **Kıp. T.:** *kayış-* “(güneş) batmak” (<kay- “ayrılmak, uzaklaşmak, yönelmek”+ ış-), *çıkış-* “başa çıkmak” (Karamanlioğlu, 1989: 106; Toparlı, 2017: 239). **Çağ. T.:** *yaraş-, yetiş-* (Şavk, 2011: 89, 109). **E. An. T.:** *uyuş-, yetiş-* (Canpolat-Toparlı, 2016: 43, 59). **Osm. T.:** *yaraş-, uyuş-* (Tekin, 1992: 391; Yavuzarslan, 2019: 122). **Tü. T.:** *geliş-, giriş-* (Ergin, 2013: 208).

4.9. -(I)ştIr-: ara-ştıır-, çek-iştir-

4.9.a. Kökeni

Literatürde, ekin birleşik bir ek olduğu yönünde görüş birliği vardır: -İş- (işteşlik eki)+ -Dİr- (ettirgenlik eki) (Banguoğlu, 1956: 112; Hacıeminoğlu, 2016: 132; Korkmaz, 2014: 188; Gülensoy, 2010: 539; Çotuksöken, 2011: 167).

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 206) ekin içinde “-t” eki olduğunun ileri sürülebileceğini belirtir ancak bu ekin özelliği hakkında bilgi vermez.

4.9.b. Biçimi

Kıp. T. dönemine kadar incelenen kaynaklarda ekin kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır. Bu dönemlerde işteşlik [-(I)ş-] ve ettirgenlik ekleri [-Dİr-] birbirlerinden bağımsız olarak kullanılmıştır.

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: “-uştır-”

uyuştur- “koyulaştırmak” (Yüce, 2014: 196).

(...) *koyuğ bal uy-uştır-ul-mış bal kına soğdı* (ME 10/6).

Kıp. T.: “-ıştır-”

sepiştir- “serpiştirmek” (Güner, 2013: 169).

Çağ. T. dönemine dair incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. An. T.: “-ışdur-”

karışdur- (Timurtaş, 2012: 117). Timurtaş (1992: 136) dönemde -DÜr- ekinin daima yuvarlak olduğunu belirtir.

(...) *ve köknar için döğeler, kar-ışdur-a-lar* (EM 3a/5).

Osm. T.: “-üştür-, -uştır-, -ıştır-, -ışdır-, -ıştır-, -ışdur-, -ışdür-”

sürüştür-, uyuştur-, çarpıştır-, karışdır-, yığışdur-, sıkıştır-, dürişdür- (Kartallıoğlu, 2011: 216; Banguoğlu, 1956: 114; Yavuzarslan, 2019: 334).

Ara-ştur-mak: *Teftiş ve taharri etmek* (KT- “araştırmak”).

Müttehemleri ve mekteb-i şâgirdânı cezalandırmak için vaktiyle kullanılan alet ki adamın ayaklarını sık-ıştır-ma-y-a mahsus (...) (KT- “falaka”).

Ark: *ov-uştır-ma, delk* (KT- “ark”).

Tü. T.: “-ştır-, -ıştır-, -ıştır-, -uştır-, -üştür-”

araştır-, çirpiştir-, çekiştir-, soruştur-, sürüştür- (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Gülensoy, 2010: 539).

(...) *New Mexico'daki ara-ştur-ma merkezindeki atomla ilgili bilgileri Julius Rosenberg'e vermiş, o da bunları Sovyetler'e taşıdı* (Akın, 2004: 89).

Velo Dayı, inanmazlıkla kırp-ıştır-dı gözlerini (Bilbaşar, 2017: 151).

(...) *bir elini de koynuna sokup sutyeninin lastiklerini çek-ıştır-e çek-ıştır-e, verip alıyor* (Ağaoğlu, 2011: 18).

Ahmet alnını ov-uştır-du (Hikmet, 2011: 44).

4.9.c. İşlevi

Kök fiilin ifade ettiği eylemin “kısa hareketlerle tekrar edildiği” anlamı verir (Banguoğlu, 1956: 111). **Har. T.:** *uyuştur-* “koyulaştırmak” (Yüce, 2014: 196). **Kıp. T.:** *sepiştir-* “serpiştirmek” (Güner, 2013: 169). **E. An. T.:** *karışdur-* (Timurtaş, 2012: 117). **Osm. T.:** *çarpıştır-, karışdır-* (Kartallıoğlu, 2011: 216). **Tü. T.:** *takıştır, sıkıştır*. -(y)İp ... -(I)ştİr- şeklinde kalıp olarak kullanıldığı da görülür: *verip veriştir-, sorup soruştur-* (Çotuksöken, 2011: 167).

4.10. -kun-: yut-kun-

4.10.a. Kökeni

Sözcüğün kökü Nişanyan'da (2012: 483) *yutka- “zorlukla yutmak” şeklinde ele alınmış, ek ise “-n-” olarak kabul edilmiştir. Ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde bu şekilde bir köke rastlanmamıştır.

Hazar (2013: 161) eki “-k-un-” biçiminde değerlendirmiş ve “-k-”nin kökle kaynaşmış bir dönüşlülük eki olduğunu ifade etmiştir: *yut-kun-< *yut-uk-un-< DLT yut-ık-* “kuraklıktan zayıflamak”.

4.10.b. Biçimi

Ek, yalnızca *yutkun-* sözcüğünde görüldüğü için tek şekillidir ve tarihî dönemler içerisinde yalnızca Osm. T.nde rastlanmıştır.

Osm. T.: “-kun-”

yutkun- (Yavuzarslan, 2019: 386).

Yut-kun-du, yut-kun-du (Seyfeddin, 2010: 77).

Tü. T.: “-kun-”

yutkun- (Çotuksöken, 2011: 91).

Çoğu yut-kun-ma+y+ı, hesabı kitabı bir yana atıyor (Ağaoğlu, 2011: 70).

4.10.c. İşlevi

Ekin kullanıldığı sözcük sayısına bakarak işlevi ile ilgili yorumda bulunmak oldukça güçtür. Ancak geçişli fiilli geçişsiz hâle getirdiği ve “kök hâlindeki fiilin kısa süreli yapılması” anlamına gelen bir fiil türettiği görülmektedir. **Osm. T.:** *yutkun-* (Yavuzarslan, 2019: 386). **Tü. T.:** *yutkun-* (Çotuksöken, 2011: 91).

4.11. -la-: sal-la-, at-la-

4.11.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) ekin -l ve -a ögeli eklerin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Araştırmacılar, -la ekinin önceleri eski toplu çokluğun eki olabileceğini, sonraları fiil çevresinde gelişerek hareketin tekrarını bildirmek üzere kullanılmış olabileceğini ifade ederler.

4.11.b. Biçimi

Gök T.: “-la-”

kunla- “sürekli çalmak, yapmalamak” (<*kun- “çalmak”+ la-) (Tekin, 2003: 94).

Kam(il) balık(k)a tegdim, kun-la-dım, altım (O 9).

E. Uyg. T.: “-le-”

örle- “(güneş, ay vb.) yükselmek” (Elmalı, 2016: 59).

(...) *örleyü kelip on uygur elilig kök kalıknın yüüzinte* (DAS 15-16).

Kar. T.: “-la-, -le-”

sarla- “devamlı sarmak”, *örle-* “yükselmek, belirmek, çıkmak” (<*ör- “yükselmek, kalkmak”+ le-) (Taş, 2015: 195).

Ol suwluk sar-la-dı

“O, başına sarık sardı.” (DLT 574).

Kalık menzi kiş teg bolug ör-le-di

“Göğün benzi samur gibi belirdi.” (KB 3840).

Har. T.: “-la-, -le-”

atla-, öçele- “kin beslemek” (<öç+ e- “öç almak”+ le-) (Eckmann, 2014: 302; Karagözlü, 2018: 297; Paçacıoğlu, 2016: 490).

(...) taqı bir qadamumnu at-la-ma-z-dın burunraq Haq te’ala canımnu qabz kılğay

“(...) dahi bir adımımı atmazdan önce Hak teala canımı alacak.” (NF 434/1).

Öç+e-le-di “Kin tuttu.” (İML 89B).

Kıp. T.: “-la-”

atla- (Toparlı, 2017: 213).

(...) kim elig yazuk kılsa bir at-la-mak birle sewüglü-turur maña andan kim bir yazuk kılmakdın Mekke içinde

“(...) Mekke içinde bir günah kılındansa bir adımda elli günah kılan daha sevilendir.” (İMS 288b).

Çağ. T.: “-le-”

derle- (Akdoğan, 1998: 458).

Hayâdan kızarup kan der-le-di gül

“Gül utancından kızarıp kan topladı.” (AD 409/4).

E. An. T.: “-la-, -le-”

ışıla- “parlamak”, *üşile-* “yelpazelemek, havalandırmak” (<üşi- “üşümek”+ le-) (Şçerbak, 2016: 146; Önler, 1989: 128).

Zerre gibi dek güneşde ışı-la-r (MT 50).

Osm. T.: “-la-, -le-”

adla- “atlamak”, *dirle-* (Tekin, 1992: 396; Yavuzarslan, 2019: 250).

Ayagum ad-la-sa-m derya geçerdüm (ÇN 1246).

Dir-le-mek (KT- “derlemek”).

Tü. T.: “-la-, -le-”

atla-, derle- (Eker, 2006: 368, GTS).

Deniz memeleri biçim değiştirince, tepeden tırnağa duvaklar ve ipek saçlar sal-la-n-dır-ır-lar (Kabağaçlı, 2014: 210).

4.11.c. İşlevi

Kaynaklarda Gök T. için Tekin (2003: 94), Kar. T. için Taş (2015: 195), Tü. T. için Karağaç (2006: 368) eki “sıklık çatısı eki” başlığı altında ele almıştır. E. An. T. için Şçerbak (2016: 145) “süreç yoğunluğu bildiren şekiller” olarak incelemiştir. Bu incelemelerden anlaşıldığı üzere ekin temel görevi “hareketin ardışık, sık” yapıldığını bildirmektir. **Gök T.:** *kunla-* “sürekli çalmak, yapmalamak” (Tekin, 2003: 94). **E. Uyg. T.:** *örle-* “(güneş, ay vb.) yükselmek” (Elmalı, 2016: 59). **Kar. T.:** *sarla-* “devamlı sarmak”, *örle-* “yükselmek, belirlemek, çıkmak” (Taş, 2015: 195). **Har. T.:** *atla-* “adım atmak”, *öçele-* “kin tutmak” (Karagözlü, 2018: 83, 271). **Kıp. T.:** *atla-* (Toparlı, 2017: 213). **E. An. T.:** *ışıla-* “parlamak”, *üşile-* “yelpazelemek, havalandırmak” (Şçerbak, 2016: 146; Önler, 1989: 128). **Osm. T.:** *adla-* “atlamak”,

bağdala- “güreşte hasmının bacağını kendi bacağıyla sarıp yıkmak” (<bağda- “birbirine geçirerek bağlamak”+ la-) (Tekin, 1992: 396; Yavuzarslan, 2019: 95). **Tü. T.:** *çalkala-*, *atla-* (Hacıeminoğlu, 2016: 137; Eker, 2006: 368).

4.12. -p-: *ser-p-*, *kır-p-*

4.12.a. **Kökeni**

Kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

4.12.b. **Biçimi**

Gök. T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T. dönemleri için incelenen kaynaklarda ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: “-p-”

kır-p-, *serp-* (Güner, 2013: 177).

Ser-p-il-di “serpinti” (CC 81b10).

Çağ. T., E. An. T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-p-”

serp- (Yavuzarslan, 2019: 317).

(...) *fukaraya akçe ser-p-ti* (KT- “serpmek”).

Tü. T.: “-p-”

ser-p-, *kır-p-* (Korkmaz, 2014: 186).

4.12.c. **İşlevi**

Ekin kullanıldığı dönemlerin tamamında “pekiştirme, fiilin ardışık hamlelerle yapıldığı” anlamları yüklediği görülür. **Kıp. T:** *kırp-*, *serp-* (Güner, 2013: 177). **Osm. T.:** *serp-* (Yavuzarslan, 2019: 317). **Tü. T.:** *serp-*, *kırp-* (Korkmaz, 2014: 186).

Korkmaz (2014: 186) dilimizde yalnızca iki sözcükte görüldüğünü söylediği ekin “pekiştirme eki” olduğunu belirtmiştir. Ergin (2013: 215) ekin bu sözcüklerdeki varlığına şüpheli yaklaşmış “ser-p-, kır-p- fiillerinde bu ek var gibidir.” açıklamasını yapmıştır. Gülensoy (2010: 539) ise -p-’nin, ses yansımali fiiller üzerine de geldiğine değinmiştir: *çırp-*, *çarp-*. Ancak yansıma köklerin nasıl iş veya hareket bildirdikleri konusunda bir açıklama yapmamıştır.

4.13. -t-: *sür-t-*, *yon-t-*

4.13.a. **Kökeni**

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

4.13.b. **Biçimi**

Gök T.: “-t-, -it-, -üt-, -d-”

tärit- “terlemek” (<täri- “terlemek”+ t-), *ayıt-* “sormak” (<ay- “söylemek”+ it-), *igit-/egit-* “beslemek, himaye etmek”, *töküt-* “(kan sözüyle) kan akıtırmasına çalışmak, emek sarf etmek”, *ıd-* “göndermek, yollamak” (ı- “göndermek”+ d-) (Tekin, 2003: 95; Şirin, 2016: 463, 524).

Angar ay-(ı)t-ıp bir atlıg barmış tigin ol yolun yarısar unç tidim

“Ona bir atlı gittiğini söyleyip o yoldan yürümemizin mümkün olacağını söyledim.” (T D7).

Türk bod(u)n(u)g yiçä itdi yiça ig-(i)t-(t)i (Kül T.D16).

Kız(i)l k(a)n(i)m tök-üt-i k(a)ra tär(i)m yüg(ü)rt(i) (T 51).

(A)rk(i)ş ı-d-ma-z tiy(i)n sül(ä)d(i)m (BK D 26).

E. Uyg. T.: “-t-, -it-, -üt-, -d-, -id-”

uzat- “uzatmak, devam etmek”, *çöküt-/çöküt-* “çökmek, dize getirmek”, *ıd-* “göndermek” (<ı- “göndermek”+d), *igid-* “yetiştirmek, beslemek” (Elmalı, 2016: 79, 200; Ata-Tulum, 2011: 48, 61).

(...) uza-t-ı ölüртеçi bolsar bo montag tınl(ı)gıñın maranabav ölüm (ö)dinte turmışda 'en önre T(...) neteg osuglug bolur

“(...) daima öldürecek olsa bunun gibi (bir) canlı ölüm günü kalktığında ilk önce (...) ne gibi olur?” (DSKP 572-575).

(...) oñ tizlärin çök-it-ip ayaların kavşurup (...) inçä tep ötündilär

“(...) ön dizlerinin üstüne çöküp ellerini kavuşturup (...) şöyle dediler.” (AY 54-55).

Atasıña barıp iki tizin çök-üt-ü olurup inçe tep ötünti

“Babasına gidip, iki dizi üzerine çöküp şöyle dedi.” (DSKP 4008-4009).

Erksiz ı-d-ur men

“İstemeksizin yolluyorum” (İKP XXVII).

Biri ayur kıoy yılkı ig-id-se-r

“Biri (de şöyle) der ki: “Koyun ve at beslenirse (...)” (İKP XIII).

Kar. T.: “-t-, -it-”

ayt “söylemek” (<ay-“ söylemek”+ it-), *kadıt-* “geri dönmek” (<kad- “geri dönmek”+ t-) (Hacıeminoğlu, 2013: 145).

Kabege yüzüm sür-t-üp zâr inresem

“Kabe’ye yüzümü sürüp ağlayıp inlesem.” (DH H56).

Ne yüz birle saña ay-(ı)t-gay kılğıl âzâd

“Ne yüzle sana söyleyeyim, eyle azâd.” (DH H7).

Har. T.: “-t-, -it-, -it-”

sürt-, kayıt- “geri dönmek, caymak” (<kay- “geri dönmek, meyletmek”+ ıt-), *sekit-* “alıkoymak, aksatmak” < sek- “sıçramak, sekmek”+ it- (Eckmann, 2014: 24, 44).

Sür-t-ti (İML 90B).

Maslahat bu turur kim taqı qay-ıt-sağ taqı Haq te’alanıñ hazratına

“Uygun olan budur ki, tekrar Hak tealanın huzuruna geri dön.” (NF 59/9).

Atası heç sek-it-me-di, lutf ve kerem birle cevab aydı

“Babası hiç aksatmadan lütuf ve iyilik ile cevap verdi.” (NF 287/16).

Kıp. T.: “-t-, -it-”

sürt-, ayıt- “söylemek” (Toparlı, 2017: 106).

Yüzini sür-t-gey takı iki elini sür-t-gey

“Yüzünü sürter ve iki elini sürter.” (İMS 221a).

Kilip melik hıdmatına ay-ıt-tı (GT 34/4).

Çağ. T.: “-t-, -ıt-”

yügürt “koşmak” (<yügür- “koşmak”+ t-), *azıt-* “şaşırmak” (<az- “şaşırmak”+ ıt-) (Argunşah, 2014: 116).

Utrularıda tüke-t-ti beş kasr/ kim her biri keldi zinet-i asr (LM 313).

Takı bu la 'l-i lebiñiñ çüçügligin ay-(ı)t-ay

“Dahi bu kırmızı dudağının tatlılığını söyler.” (ŞHD 142b5).

E. An. T.: “-t-, -ıt-, -it-”

sürt-, *azıt-*, *eşit-* (Timurtaş, 2012: 117, Yavuz, 2017: 96, 175).

Ak şekerile ve benefşe yağıyla mum-rugan edüp göksine sür-t-e-ler (EM P47b12).

Halk udından izlerin az-ıt-dı-lar (MT 591).

Diri oldukça ben kuluñ iş-id-e-sin (HDD 26).

Osm. T.: “-t-, -ıt-”

burt- “surat asmak”, *azıt-* (Hengirmen, 1093: 187, 234; Paçacıoğlu, 2016: 155).

Yüzünü bur-t-ar-up olma keremsüz (PN 1885).

Ölür hasta gibi az-ıt-ma söziñ (PN 1271).

Tü. T.: “-t-”

sürt- (Banguoğlu, 2007: 292).

(...) *yanına oturacak tanımadığı bir kadınla ya da erkekle sür-t-ün-me-y-e gelenler çoğu* (Atılğan, 2019: 91).

4.13.c. İşlevi

Gök T. döneminde ekin anlamda önemli farklılıklar yaratmadığı görülse de çoğunlukla “eylemin sık aralıklarla yapıldığı” ifadesine rastlanır. Bazı geçişsiz fiilleri ise geçişli hâle getirdiği görülür. **Gök T.:** *artat-* “tahrip etmek” (<arta- “bozmak, çürümek”+ t-), *ayıt-* “sormak”< ay- “söylemek”+ ıt (Tekin, 2003: 95). **E. Uyg. T.:** *artat-* “tahrip etmek, bozmak”, *uzat-* “uzatmak, devam etmek” (Elmalı, 2016: 79, 135). **Kar. T.:** *sürt-* “kapatmak, kilitlemek”, *kadıt-* “geri dönmek” (<kad- “geri dönmek”+ ıt-) (Hacıeminoğlu, 2013: 145; Bice, 1993: 29). **Har. T.:** *sürt-*, *elet-* “götürmek” [<ele- (ile-) “ilişmek”+ t-] (Eckmann, 2014: 24, 27). **Kıp. T.:** *sürt-*, *uzat-* “göndermek” (<uza- “uzamak, uzayıp gitmek”+ t-) (Toparlı, 2017: 271; Argunşah-Güner, 2015: 90). **Çağ. T.:** *kayt-* “geri dönmek” (<kay- “geri dönmek”+ t-), *azıt-* “şaşırmak” (<az- “şaşırmak”+ ıt-) (Argunşah, 2014: 116). **E. An. T.:** *azıt-*, *burt-* “yüz göz buruşturmak, surat asmak” (Timurtaş, 2012: 117; Yavuz, 2017: 229). **Osm. T.:** *sapıt-*, *azıt-* (Hengirmen, 1983: 187, 215). **Tü. T.:** *yont-*, *sürt-* (Banguoğlu, 2007: 292). Korkmaz (2014: 189) bu ekle türemiş farklı anlamlarda kullanılan sözcükler olduğuna yer vererek *kırt-* “cılveli davranışlarda bulunmak”, *sapıt-* “saçmalamak, aşırı yanlışlıklar yapmak”, *üşüt-* “kafayı bozmak, akıl dengesini yitirmek” vb. fiilleri örneklemiştir.

4.14. -mAlA-: *sar-mala-*, *yar-mala-*

4.14.a. Kökeni

Fiilden isim türeten -mA eki ile isimden fiil türeten +lA- ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur (Korkmaz, 2014: 184; Banguoğlu, 2007: 293; Gülensoy, 2010: 539; Çotuksöken, 2011: 128; Paçacıoğlu, 2016: 31).

4.14.b. Biçimi

İncelenen eserlerde ekin Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır.

Tü. T.: “-mala-, -mele-”

sarmala-, *sürmele-* (Korkmaz, 2014: 184).

4.14.c. İşlevi

Fiile “pekiştirme ya da yineleme” anlamı katar, -İşlA- eki ile aynı anlamı verir. Günümüzde işlekliliği çok azdır. Kanaatimizce bu sebepten kaynaklarda (Atalay, 1942; Hatiboğlu, 1974; Hengirmen, 1999; Ergin, 2013; Adalı, 2004, Eker, 2006: 368; Karaağaç, 2013; Boz, 2012) -mAlA- ekine yer verilmemiştir. Gencan (2007: 350) eki birleşik bir ek olarak değil -mA+ ve +lA- olarak iki ayrı ek şeklinde ele aldığından -mAlA- ekine yer vermemiştir.

Banguoğlu (1956: 123) “tefekkür fiilleri” başlığı içerisinde -mAlA- eki ile türemiş şu fiillere yer vermiştir: *dürtmele-*, *karmala-*, *kırmala-*, *sarmala-*, *yarmala-*.

Korkmaz (2014: 184) *karmala-*, *kakmala-*, *kırmala-*, *sarmala-*, *sürmele-*, *tırmala-*, *yarmala-* sözcüklerinde görüldüğünü belirtmiştir.

Gülensoy (2010: 539) *tırmala-*, *sarmala-*, *saçmala-*, *sürmele-*, *kakmala-* örneklerini incelemiştir.

Çotuksöken (2011: 128) *kakmala-*, *sarmala-*, *tırmala-* sözcüklerinde görüldüğünü ifade eder.

Yukarıda incelenen örneklerden *yarmalamak* “uzunlamasına ikiye bölmek”, *sarmala-*, *saçmala-*, *sürmele-* “sürmeyi sürüp kapamak” sözcükleri *Güncel TDK Sözlüğü*’nde madde başı olabilmıştır. Bunlardan *tırmala-* sözcüğü de sözlükte yer alsada *tır-* kökü Tü. T. için anlamlı bir bütün oluşturmadığından ilgili eki almış kabul edilmemiştir.

5. FİILDEN İSİM YAPIM EKLERİ

5.1. -A+⁸²: *sap-a+*, *sür-e+*

5.1.a. Kökeni

Ergin (2013: 193), Korkmaz (2014: 143), Argunşah (2014: 107), Eraslan (2012: 104) ve Argunşah-Yüksekkaya (2014: 188) eski bir zarf-fiil eki olan -(y)A’nın kalıplaşmasıyla oluştuğunu belirtirler. Ergin (2013: 193) *öte*, *sapa* örneklerinde ekin zarf-fiilden gelişmiş olduğunun açıkça görüldüğünü ifade eder. Korkmaz (2011: 57)

⁸² Çalışmamızda isimden isim türeten +A+ ekiyle oluşmuş *gece* sözcüğü Tekin (2003: 141) (*kiç-a+*), Toparlı (1998, 27) (*kiç-e+*), Timurtaş (2012: 93) (*gıç-e+*), Hatipoğlu (1974: 17) ve Korkmaz (2011: 60) (*geç-e+*) tarafından fiilden isim yapan -A+ eki ile türetilmiş kabul edilmektedir.

ek kalıplaşmalarını incelediği eserinde -A+ eki başlığında kalıplaşmaya en müsait olan zarf-fiil eklerinin ünlülerle türetilenler olduğunu ve bu durumla Türk dilinin her devir ve lehçesinde karşılaştığını belirtir.

Tekin, *TDEK*'de (1992: 85) ve Hacıeminoğlu'da (2013: 173) eki, zarf-fiil ekleri içerisinde ele almışlardır.

Eckmann (2014: 13) ekin “-ka”dan geliştiğini belirtir: *kıska* > *kısa*. g, g > k, k'nin tarihî dönemlerde ek ve hece ön seslerine tutunduğunu ifade eder.

Banguoğlu (2007: 238) bu ekin verimli bir ek olmaması sebebiyle ek sayılmadığını ifade eder. “-ge” ekinin sert ünsüzlerden sonra geldiğinde “g”siz kullanıldığını (*kısa* < *kıs-ga*, *yumurta* < *yumurt-ga*), bu sebepten ayrı bir ek olarak ele alınmaması gerektiğini savunur.

Deny (2012: 519) “Acaba -ek yerine bir -e mi?” sorusuna yer vererek kökenin “-ek”e dayanma ihtimali üzerinde durur. Ardından “-i eki -ik (-ek)’ten gelmiş görünmediği takdirde, acaba bunu zarf-fiil olan -I, -A’nın aynı olan bir biçim birimi gibi görmek mümkün mü?” sorusu ile eki zarf-fiil ekine yaklaştırmıştır.

Görüşlerin ekin eski zarf-fiil ekinin kalıplaşması ve -ga, -ka’dan gelişmesi olmak üzere iki kolda yoğunlaştığı görülür. İncelememizde, ekin çoğunlukla zarf türünden sözcükler oluşturması sebebiyle bu görüşlerden birincisi desteklenmektedir.

5.1.b. **Bicimi**

Gök T.: “-a+, -ä+”

yana “yeniden, tekrar” (>yan- “dönmek”+ a), *ögä* “şöhret” (Şirin, 2016: 206, 273).

K(a)nın kod(u)p t(a)bg(a)çka y(a)n-a iç(i)kdi (T 2).

Bäg t(a)rk(a)n ög-ä t(i)r(i)g b(ä)n (ä)siz (Ye 53/1).

E. Uyg. T.: “-a+, -e+”

kutada “kadın ismi”, *öge* “şöhret” (Eraslan, 2012: 104).

Anta bas-a ol et tañçuda kol but b(e)lgüleri (...) b(e)lgülüg bolur

“Ondan sonra o et parçasında kol, bacağı (dönüşecek) işaretler belirir.” (DKSP 18-21).

Kar. T.: “-a+, -e+”

kata “defa, kere”, *erte* “erken” (<ert- “geçmek, devam ettirmek”+ e) (Hacıeminoğlu, 2013: 173).

Yak-a+m tutub ötken işge çendan yıglab

“Yakamı tutarak geçen işe çokça ağlayıp.” (DH H27).

Tefavütleri yok öte irt-e+s+e

“(İkisinin) ötede beride birbirinden farkı yok.” (AH 292).

Har. T.: “-a+, -e+”

oza “önce”, *yegre* “çevre” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188).

Ol Zeyneb Peygambar ‘as’dın oz-a vefat boldı

“Zeynep, peygamberden önce vefat etti.” (NF 5/4).

Ağa kör-e cümle şahābalar ewleringe bardılar (NF 109/7).

Kıp. T.: “-a+, -e+”

yana “yine”, ölçü “ölçü” (Argunşah-Güner, 2015: 79).

(...) *andan kan aksa ya iriñ aksa yar-a+sı+n+dan abdaştı bozar (...)* (İMS 65a).

Ave kim atına gör-e (...) batmaz yıldızını tuvurdın

“Selam ki adına göre (...) batmaz yıldız doğurdun.” (CC 69a26).

Çağ. T.: “-a+, -e+”

yaraşa “layık, uygun”, erte “geçen” (Argunşah, 2014: 107).

Çün yare ki anı yâr ura yar-a devâ olur

“O yara ki, sevgili ona vursa yara iyileşir.” (AD 22/2).

(...) *barçasıda ötken şu'ara ve irt-e kiçken fusahanın atı mezkur ve sıfatı mesturdur*

“(...) hepsinde geçmiş şairlerin ve daha önce yaşayan fasihlerin adları zikredilmiş, sıfatları belirtilmiştir.” (MN T3).

E. An. T.: “-a+, -e+”

yara, erte (Timurtaş, 2012: 93; Önler, 1989: 129).

Beni anuñ yolu dap-a döndürür

“Beni onun yoluna doğru döndürür.” (MT 156).

Tik-e tutup yüzüme bakgıl yigit (DK D148).

Osm. T.: “-a+, -e+”

yara, kerte (Deny, 2012: 519).

Ya bu ne yar-a+dur zahmı belürmez (YED 113/1).

Ol şevk ile İstanbul feth itdükde Yeñi Cami'i bünyad idüp çev(i)r-e+s+i+ne sekiz medrese yaptı (HB A13b).

Tü. T.: “-a+, -e+”

sapa, eğe (Korkmaz, 2014: 143).

(...) *zavallı kendini bir kat daha yar-a+la-r* (Kabaağaçlı, 2012: 8).

Bunun örneğini, şairin sevdiğim şiirlerinden biri olan Tabut'taki şu diz-e+ler+de görürüz (...) (Akın, 2004: 57).

5.1.c. İşlevi

Gök T. döneminde fiillerden soyut adlar türetir: *ögä* “şöhret”. Zarf görevli sözcükler yapar: *yana* “tekrar, yine” (Şirin, 2016: 206, 273). **E. Uyg. T.** döneminde soyut (*öge* “şöhret”) ve somut (*yula* “meşale, kandil”) isimler oluşturur. “Zaman” anlamı taşıyan sözcükler türetir: *basa* “sonra”. “Tkrar, yineleme” ifade eden zarflar yapar: *yene* “yine”. Yer bildiren adlar meydana getirir: *yaka* “sınır” (Korkmaz, 2011: 59; Eraslan, 2012: 104; Şirin, 2016: 387). Ağca (2007: 13) ünlülerden oluşan zarf-fiil eklerinin farklı işlevleri üzerinde durduğu makalesinde Uygurca yazılmış *Huastu-anıft*’ten örnek vererek -a+ eki ile türemiş sıfat-fiiller olduğunu belirtmektedir: *bir tintur-a tanrı-i ikinti yıl tanrı-i (...)* “ilki dindiren Tanrı, ikincisi yıl tanrısı (...)”. **Kar. T.**nde “yineleme, tekrarlama” ifade eden sözcükler türetir: *kayra* “tekrar”, *yana* “yine”. “Yer, alan” anlamı taşıyan adlar yapar: *tegre* “çevre”, *yöre* (<yör-/yor- “yorumlamak, tabir etmek”+ e). Zaman zarfları oluşturur: *oza* “önce”, *tuga* “doğuştan”. Araç gereç isimleri yapar: *koşa* “çift”. *Divanû Lügatit Türk*’te yaygın

işlevlerinden farklı olarak bir yiyecek adı türettiği görülür: *uva* “bir çeşit yemek” (<uv- “ovalamak”+ a) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 5; Hacıeminoğlu, 2013: 173; Taş, 2014: 115-116; Paçacıoğlu, 2016: 799). **Har. T.** döneminde “zaman” anlamı taşıyan sözcükler yapar: *oza* “önce”, *yana* “tekrar, yine”. Yer, alan bildiren isimler (*yaka* “kıyı, kenar”, *tegre* “çevre”) ve edatlar (*tapa* “-e doğru”) oluşturur. Mesafe bildiren isimler türetir: *ara* “aralık, ara” (<ar- “ayırma”+ a). Araç gereç adlarında görülür: *yaka*. Sıfat türünden sözcükler yapar: *ayra* “ayrıntılı, açık seçik” (Kalsın, 2013: 97; Eckmann, 2014: 69, 98, 168, 212, 37). **Kıp. T.** döneminde “zaman” anlamı taşıyan zarflar oluşturur: *yana* “yine”, *erte* “sabahleyin, yarın”. “Yer, yön” bildiren sözcükler yapar: *kayta* “geri, arka”, *tapa* “-a doğru”. Soyut isimler türetir: *yala* “iftira”, *yora* “tabir, yorum”. Sıfat türünde sözcükler yapar: *kıya* “hırçın, sert”. Eşya, somut varlık adları yapar: *yaka*. “İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü” bildiren isimler oluşturur: *yara* (Karamanlıoğlu, 1989: 299; Güner, 2013: 130; Argunşah-Güner, 2012: 79; Toparlı, 2017: 60). **Çağ. T.** döneminde “zaman” anlamı taşıyan isimler oluşturur: *oza* “önce, evvel”, *erte* “geçen”. “Fiilin neticesinde ortaya çıkan sonuç” ifadeli adlar yapar: *tola* “dolu”, *yara*. Eşya, somut isim adları türettiği görülür: *koşa* “çift”, *kö müle* “gömü”. “Yer, bölge” gösteren isimler meydana getirir: *çevre*, *yaka* “kenar” (Eckmann, 2005: 48; Argunşah, 2014: 107; Karasoy, 1998: 673; Turan, 2019: 29). **E. An. T.** döneminde “işin sonucunu” gösteren eden adlar yapar: *yara*. Sıfat türünden sözcükler türetir: *sapa* (vir). Yer (yöre, çevre), coğrafi oluşum (depe “tepe”) anlamı taşıyan isimlerde görülür. Eşya adları oluşturur: *koşa* “çift”. Fiillerden “zaman” anlamı taşıyan isimler yapar: *erte* “yarın, sonra”. *Tapa* “-e doğru, için” sözcüğünde yer-yön ilgisi kuran bir edat türetme işlevindedir (Ergin, 2018: 161; Tatçı, 1998: 233; Yavuz, 2017: 97, 215; Ersoy-Can, 2017: 120; Küçük, 2014: 188, 233; Yılmaz vd., 2013: 953). **Osm. T.**nde “işin sonucunu, ürününü” gösteren isimler türetir: *yara*, *kerte*. “Zaman” anlamı taşıyan isimler yapar: *öte*. Yer bildiren adlar oluşturur: *geçe* “taraf, yön”, *yaka*. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *kısa*. Eşya adları oluşturur: *ege*. *Göre* sözcüğü ile edat grubundan bir sözcük oluşturduğu görülür (Deny, 2012: 519; Korkmaz, 2011: 60; Tekin, 1992: 309; İpekten ve diğerleri, 2017: 34; Köksal, 2018: 573; Hengirmen, 1983: 125; Yavuzalp, 2019: 42, 295). **Tü. T.**nde “bölüm, bölge, yer” bildirir: *sapa*, *çevre*, *kese* “kestirme yol”. Alet, eşya isimleri yapar: *eğe*. Zaman anlamlı kelimeler oluşturur: *süre*, *evre*. Eylemin “sonucu, ürünü” olan adlar türetir: *oya*, *yara* (Ergin, 2013: 193; Korkmaz, 2014: 143).

5.2. -AcAK+: *gel-ecek+*, *çek-ecek+*

5.2.a. Kökeni

Bang (1918: 22-27), Abakan ve Şor lehçelerinde hem çekimli fiil hem de “tekrar, alışkanlık” bildiren sıfatlar yapan “-çan, -can, -çak” ekleri ile -AcAK+ ekinin ortak bir kökü olduğunu düşünmektedir. Ortak kök arayışında “-çak, -çan” sıfat ekleri ve “-ç1, -çıl” hareket isimleri yapan ekler arasındaki işlev yakınlığını dikkate alarak ekin farazi bir “*-ç1” ekinden geliştiğini savunur. Böylece “-acak, -çak, -çan” ve “-ç1”

eki ile “-ğan, -ağan, -kak” ekleri arasında ilişki kurup -AcAk+ ekini “-*çıkak (>*çıgak> -çâk> -çak?)” şeklinde bir eke bağlamıştır.

Banguoğlu (2007: 228) ekin gelecek zaman ekiyle aynı kökten geldiğini ve birleşik bir ek olduğunu belirtir.

Korkmaz (1959: 161) -acak+ ekini analiz etmek için fiil köklerine gelen -a ve -cak eklerinin ayrı ayrı ele alınması gerektiği belirtir ve eki “-a+cak<-a+çak<-a+ça+ok: gelecek zaman+eşitlik hâli ekleri+te’kid edatı” şeklinde açıklar. Ayrımdaki unsurların nasıl gelecek zaman bildirdiğini ise şu şekilde izah eder:

-a unsurundaki gelecek zaman fonksiyonu, -a’nın çekimli fiil olarak kullanılışında esasen silinmeğe yüz tutmuş olduğundan, bu fonksiyon ekin isim-fiilden çekimli fiile geçişi sırasında -cak kısmına aktarılmak suretiyle yeniden canlandırılmak istenmiş olmalıdır. Bir çeşit ek yığılması (pleonasmus) hâdisesi olarak kabul edebileceğimiz bu fonksiyon aktarmasında, -cak ekinin gelecek zaman göstermeğe müsait oluşunun da payı bulunsa gerek. Böylece, asıl zaman fonksiyonunu taşımakta olan -a, gittikçe bu vasfını kaybederek, +çak ekine bağlı bir ses haline gelmiştir.

Menges (1968: 131), “-a” ya da “-ğa” ekleriyle türetilmiş isim-fiillere *çaq* “zaman, çağ” kelimesinin eklenmesiyle ya da +ça “eşitlik eki”+ ök “kuvvetlendirme edatı” birleşmesiyle oluşabileceğine yer verir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011:171) ekin bir niteliğin azlığını ifade eden “-çak” eki ile ilişkili olabileceğini ifade eder: *yılıcak* “ılık” (Türkmence). Yazarlar, “-ca” ekindeki “belirtilen özelliğin azalması” anlamı ile kipte görülen “tamamlanmamışlık, gerçeklikten uzaklık” anlamları arasında ilişki kurmuşlardır.

Eker (2006: 357) ekin gelecek zaman eki olduğunu, ek kalıplaşması yoluyla kalıcı adların oluştuğunu savunur.

Ekin kökeni ile ilgili yorumlar farklılık göstermekle birlikte birleşik yapıda olduğu konusunda yoğunluk görülür.

5.2.b. Biçimi

Çalışmada ekin gelecek zaman işlevi ve sıfat-fiil görevli kullanımlarına yer verilmemiş olup yalnızca kalıcı adlar türettiği örnekler ele alınmıştır.

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T. dönemleri için incelenen eserlerde -ACAk+ ekinin belirtilen işlevli kullanımlarına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: “-ecek+, -eçek+ -açek+”

icecek, yéyeçek, yataçak (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326).

Çağ. T.: “-icek+”

çeviricek “çevirmeye yarayan alet” (Durgut, 1995: 143).

İvürgeç: çevir-icek, gerdanide (SEL-“ivürgeç”).

E. An. T.: “-acak+, -ecek+, -icek+”

basacak “merdiven, basamak”, *yeyecek*, *yiyecek* “yiyecek” (Yavuz, 2017: 74, 218; Canpolat-Önler, 2016: 21).

Ol bas-acak+lar+a basup kal'aya

“O merdivenlere basıp kaleye” (MT 1181).

Keçiler saçından giy-ecek ve döşenecek nesneler gönenmegiçün bir zamāna degin (SKT 26).

Yi-y-içek şükrinden artuk dimegil (MT 3502).

Osm. T.: “-ecek+, -acak+”

diyecek, alacak (Kartallıoğlu, 2011: 53; Yavuzarslan, 2019: 45).

Al-acak: Medyun zimmetinde olan *matlûp* (KT- “alacak”).

Nefy-i müstakbel fi'lün zaman-i atide ya'ni gel-ecek+de işlenmesin selb itmekdür

“Olumsuz gelecek zaman fiilin ileride yani gelecek zamanda işlenmesini ortadan kaldırır.” (MU 28/6).

Tü. T.: “-ecek+, -acak+”

silecek, yakacak (Hatiboğlu, 1974: 23).

(...) *bu yüzden en çok/ denizden al-acak+lı+y+ım* (Akın, 2004: 70).

İç-ecek getiririm ben (Ağaoğlu, 2011: 28).

5.2.c. İşlevi

Kıp. T.nde gıda maddeleri adları türetir: *içecek, yeyecek*. Güner (2013: 130) -AcAK+ ekinin genellikle “yer” bildiren sözcükler ürettiğini ifade eder: *dutacak* (yer), *olturaçak* (yer), *yataçak* (yer). Bu dönemde kullanılan gelecek zaman eki -GA(y)’dır. Ancak -AçAk eki de, gelecek zaman eki olarak sınırlı bir kullanıma sahiptir. Bu sebeple kalıcı isim türettiği örnekler çok sayıda değildir (Karamanlıoğlu, 1994: 131-132). **E. An. T.** döneminde eşya isimleri yapma görevinde kullanılır: *basacak* “basamak”, *oturacak* “oturak”. Gıda ürünlerinin tamamını kapsayan *yeyecek* sözcüğünde görülür. Zaman anlamı taşıyan adlar türetir: *yatacak* “yatılan zaman” (Küçük, 2014: 755; Yavuz, 2017: 74; Canpolat-Önler, 2016: 196; Yılmaz vd., 2013: 1022). **Osm. T.** döneminde *yeyecek, içecek* sözcüklerinde “besin adları” oluşturma görevindedir. Eşya, alet adları yapar: *giyecek, silecek*. Maddiyatla ilgili isimler türetir: *alacak* (Kartallıoğlu, 2011: 53; Yavuzarslan, 2019: 44). **Tü. T.** döneminde varlık, eşya adları türetir: *açacak, giyecek*. “Gıda ürünlerinin tamamını” ifade eden isimler yapar: *yiyecek, içecek*. “Maddi gelir gider” bildiren adlar meydana getirir: *alacak, verecek*. *Gelecek* sözcüğünde “zaman” anlamlı sözcük oluşturduğu görülür (Çotuksöken, 2011: 42). Korkmaz (2014: 144) bu ekte görülen kalıplaşmanın daha çok tek heceli ve geçişli fiillerde görüldüğünü belirtir.

5.3. -(A)ç+: kaldır-aç+, bağ+la-ç+

Kaynaklarda -(A)ç+ ekinin ele alınışı ve kapsamı konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Biçim olarak “a”yı yardımcı ünlü şeklinde kabul edip etmeme, kapsam olarak -Iç+ ekini -(A)ç+ içerisinde değerlendirip değerlendirmeme şeklinde iki görüş vardır. Literatürdeki kimi değerlendirmeler şu şekildedir:

Hatiboğlu iki eki “-ç [-aç, -eç; -iç, -iç, -uç, -üç]” başlığı altında toplamıştır.

Ergin (2013) “-aç, -eç” eklerini ele almış, -Iç+ ekine değinmemiştir.

Korkmaz (2014) “-Aç, ç” ve “-Iç/-Uç” gösterimleriyle ekleri iki ayrı başlıkta değerlendirmiştir.

Banguoğlu (2007: 247) “-eç” ve “-iç” olarak iki farklı başlıkta incelemiştir.

Karaağaç (2013) yalnızca “-aç, -eç” başlığına yer vermiştir.

Eker (2006) yalnızca -Aç+ ekine, “-AC” biçimiyle yer vermiştir.

Adalı (2004) “-Ç, Aç [-aç, -eç]” başlığıyla sadece -(A)ç ekine değinmiş, -Iç+ ekini incelememiştir.

Çotuksöken (2011) de yalnızca “-(A)ç+” ekini ele almıştır.

Çalışmamızda; belirtilen iki ek birbirinden farklı olarak değerlendirilmiş, “a, e” ile biten sözcüklere “-ç+” biçimiyle eklendiği için -(A)ç+ gösterimi benimsenmiştir.

5.3.a. Kökeni

Ramstedt, ekin eski bir -ça ekinden geliştiğini belirtir (akt. Nalbant, 2008: 116).

Banguoğlu (2007: 229) eki “-eç” biçiminde ele almış ve birleşik bir ek olması muhtemel “-geç” ekinden damak sesinin düşmesiyle oluştuğunu savunmuştur. Ancak ekin eski şeklinin de canlı kaldığını hatta kimi kelimelerde hem eski hem yeni şeklinin birlikte kullanıldığına yer vermiştir: *kıskaç-kıskaç*.

5.3.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: “-ç+, -eç+”

dıkaç “tıkaç”, *tügeç* “dügmecek, meme başı” (Yüce, 2014: 48; Eckmann, 2014: 15).

Kuze, dık-a-ç+lu bardak ya süzekli

“Testi, tıkaçlı bardak veya süzekli” (ME 89/6).

Bu mevelerin ulugluqı qız oqlan emükinçe tüg-eç+ke bolgay

“Bu ürünlerin en büyüğü kızların memesindeki meme başıdır.” (NF 319/11).

Kıp. T.: “-aç+, -eç+”

otraç “oturak, adacık” (<otur+ aç), *küleç* “çok gülen” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 130).

Ot(u)r-aç

“Ada, adacık” (CC 58a16).

Kül-eç yüzliniñ ilinden alıp hanzal yise hoşrak (GT 171/8).

Çağ. T.: “-ç+, -ac+, -ec+”

sanaç “çuval, torba”, *omac* “hedef, amaç” (<um- “ümit etmek”+ aç), *dögeç* “tokmak” (Karasoy, 1998: 599; Turan, 2019: 28; Duran, 1995: 347).

Ankanıñ yünini yüklep ay Sera kılğıl sana-ç (ŞHD 188b4).

Gözün hadengine bu başlu yüregüm om-ac

“Yüreğim, gözünün okuna hedef (olsun).” (AD 100/3).

Dög-ec: dibek ve büyük havan tokmagı, sokı destesi, uqur sakı (SEL-“dögeç”).

E. An. T.: “-aç+”

umaç “hedef” (TDEK, 1992: 134).

Osm. T.: “-ç+, -aç+, -eç+”

argaç “dokumada bezin enine atılan iplik” (<arga- “dokumada atkı atmak”+ç), *kısaç*, *güleç* (Deny, 2012: 523, Hengirmen, 1983: 257).

Olur sana arga-ç+da erişde (PN 1499).

Gideridüm ben yol sıra yavlak uzamış bir ağ-aç (YED 21/1).

Yüzi gülden gül-eç+dür (ÇN 454).

Tü. T.: “-ç+, -aç+, -eç+”

bağlaç, tokaç, süreç (Gencan, 2007: 267; Banguoğlu, 2007: 229; Mansuroğlu, 1960: 11).

Değirmenci Cano, gül-eç yüzlü, kanı sıcak bir adamdı (Bilbaşar, 2017: 93).

Ege vapurunun yolcusu salıncakta değil, bir duvar saatinin sark-ac+ı+n+da oturmaktadır sanki (Akın, 2994: 36).

5.3.c. İşlevi

Temel olarak “fiilin bildirdiği işi yapan kişi/şeyi” gösteren adlar yapar. Bu işlevi doğrultusunda “eşya isimleri” ve “kişilik-mizaç özelliği gösteren adlar” türetir. Tarihi dönemlerde “küçültme” işlevi yaptığı da görülmektedir. **Har. T.** döneminde eşya adları oluşturur: *dıkaç* “tıkaç”. *Tügeç* “düğmecik, meme başı” sözcüğünde eşya adı türetmesinin yanında küçültme anlamı da yüklemiştir (Yüce, 2014: 48; Eckmann, 2014: 15). **Kıp. T.**nde eşya ismi ve yer adı türetir: *otraç* “oturak, adacık”. “Özellik, mizaç” bildiren isimler yapar: *küleç* “çok gülen” (Güner, 2013: 130). **Çağ. T.** döneminde eşya isimleri yapar: *sanaç* “çuval, torba”. Soyut adlar yapar: *omac* “hedef, amaç” (Karasoy, 1998: 599; Turan, 2019: 28). **E. An. T.**nde soyut isimler türetir: *umaç* “hedef”. Eşya adları oluşturur: *kısaç*. (TDEK, 1992: 134; Türk vd., 2011: 100). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri meydana getirir: *argaç* “dokumada bezin enine atılan iplik”, *kısaç*. “Özellik” bildiren isimler yapar: *güleç* (Deny, 2012: 523, Hengirmen, 1983: 257). **Tü. T.** eşya isimleri türetir: *tutaç, sayaç*. Kişilik özelliğini yansıtan isimler yapar: *güleç*. *Süreç* sözcüğünde zaman anlamlı bir isim meydana getirdiği görülür. Terim yapımında kullanılmaktadır: *kaldıraç, sarkaç, yükselteç* “yükseltici, amplifikatör”, *tümleç* (Banguoğlu, 2007: 229; Korkmaz, 2014: 144; Adalı, 2004: 89).

5.4. -AğAn+: dur-ağan+, ol-ağan+

5.4.a. Kökeni

İbnü Mühennâ Lügati’nde ekin temelinde özne oluşturan -gAn, -kAn eklerinin olduğu, bu ekten önce “a” ünlüsü gelirse [-agan, -egen] pekiştirme anlamı vereceği ifade edilmiştir: *algan* “alan”/*alagan* “çok alan” (Karagözlü, 2018: 68).

Banguoğlu (2007: 229) fiilden fiil türeten “-ge-> -e-” eki ile “-gen+” eski sıfat-fiil ekinin birleşiminden oluştuğunu ifade eder: *tep-ge-gen* > *tep-egen*. Ekin en eski örneğinin *Kapagan Kagan* ifadesinde geçmiş olabileceğini belirtir.

Ergin (2013: 191) ekin fonksiyon bakımından “-gan, -gen, -kan, -ken”e benzediğine yer vermiştir. Bu ifade, iki arasında bağlantı kurduğunu düşündürmektedir.

Hatiboğlu (1974: 23) ekte görülen “-gan/-gen”in “ortaç eki”, “-a/-e”nin ise istek kipi eki olduğunu ifade etmektedir.

Gencan (2007: 263) “a” sesiyle uzatılmış çeşitli köklere (*ol-*, *vur-*, *yat-*, *kay-vb.*) -gAn+ ekinin getirilmesiyle oluştuğunu savunur.

Argunşah-Yüksekkaya (2014: 326) ekin fiilden fiil yapan -A- eki ile fiilden isim yapan -gAn+ ekinin birleşmesiyle oluştuğuna yer vermiştir.

Görüldüğü üzere ekle ilgili görüşlerin çoğunluğu, ekin birleşik bir ek olduğunu savunmakta ancak bu birleşimin hangi eklerle olduğu noktasında farklılık göstermektedir.

5.4.b. Bicimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. için incelenen kaynaklarda ilgili eklerin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: “-egen+”

külegen “çok gülen” (Karagözlü, 2018: 68).

Kül-egen

“Çok gülen” (İML 73B).

Kıp. T.: “-agan+, -egen+”

açagan “çok açan”, *külegen* “çok gülen, güleç” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327).

Em-egen

“Yaşlı, kocakarı” (CC 82a25).

Çağ. T.: “-agan+, -egen+”

tutagan “sıkıca tutan”, *külegen* “çok gülen” (Durgut, 1995: 16).

Misal tut-agan ve çapagan ve kül-egen ve küsegen (SEL-kava'id).

E. An. T.: “-agan+, -egen+”

kusagan “çok kusan, kusucu”, *depegen* “tekme atan hayvan” (Ergin, 2018: 442; Önler, 1989: 115).

(...) *kim bu ugrı ve kaç-agan ve yalancıdır* (KE 240/9).

(...) *dep-egen köpini süs-egen yırtar, at virün ton virün didi.* (DK D265).

Osm. T.: “-agan+, -egen+”

olagan, gülegen “çok gülen” (Tatçı, 1998: 128)

Derviş olan kişiler deli ol+agan olur (YED 95/13).

Gül-egen+i vir-egen sanma zinhâr (PN 1270).

Tü. T.: “-ağan+, -egen+, -eğen+”

olağan, gezegen, güleğen “güler yüzlü” (Boz, 2014: 92).

Ol-ağan işler bunlar kardeşim, deyip akıllar veriyor (Ağaoğlu, 2011: 76).

5.4.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerdeki ortak işlevi, “fiilin bildirdiği işi sık, abartılı yapan kişiyi/şeyi” bildirmektir. **Har. T.:** *külegen* “çok gülen” (Karagözlü, 2018: 68). **Kıp. T.:** *içegen* “çok içen”, *ürkegen* “ürkek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327). **E. An. T.:** *süsegen* “çok süsen hayvan”, *depegen* “tekme atan hayvan” (Ergin, 2018: 442). **Osm. T.:** *olagan, gülegen* “güleç” (Hengirmen, 1983: 187; Tatçı, 1998: 128). **Tü. T.:**

güleğen, küseğen “çabuk küsen”. Temel işlevine paralel olarak gök cismi ismi türetir: *gezegen*. Tek bir sözcükte eşya ismi oluşturduğu görülür: *yatağan* (Boz, 2014: 92). Mansuroğlu (1960: 11) bu ekle türemiş sözcükleri üç başlıkta inceler: 1. Eski sözlerden: *olağan, yatağan*; 2. Yeni yapılanlardan: *gezeğen, gideğen, kayağan*; 3. Diriltme: *eveğen*. Bu sözcüklerden *eveğen* sözcüğü TDK *Güncel Türkçe Sözlük*’te mevcut değildir.

5.5. -(A)k+: *yat-ak+*, *kaç-ak+*

5.5.a. **Kökeni**

Eckmann (2014: 13), Ergin (2013: 188), Korkmaz (2014: 145) ve Paçacıoğlu (2016: 28) -Ak+ ekiyle kurulmuş olan sözcüklerin bazılarının ET döneminde -gAk+’lı [*kaçak* (<*kaçgak*), *kurak* (<*kurgak*)] olmasından hareketle -gAk+> -Ak+ gelişiminden söz edilebileceğini savunurlar.

Banguoğlu (2007: 230) *Türkçenin Grameri*’nde “...fiilden -ge-> -e- fiillerinin eski bir -ik sıfat-fiilinden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır.” şeklinde bir açıklama yapmış ancak devamında ekin çok canlı bir ek oluşundan hareketle “tek kaynaktan gelen birleşik bir ek” olmayabileceğini ifade etmiştir.

Gabain (2007: 52) ekin Moğolcasına atıfta bulunarak “-ğa-ğ” biçimine yer vermiştir.

Erdal (1991: 391) ET döneminde biçimi “-gAk+” olan ekin büyük ihtimalle “-gA+”dan geldiğini ifade eder.

Gülsevin (2011: 135) ET dönemindeki -gAk+ eki ile -Ak+ eki örneklerinin karıştığını belirtmiştir.

Deny (2012: 495) “-AK+” ekinin daha eski bir “-kAk+” yerine kullanıldığını savunmaktadır.

Araştırmacıların ekin -gAk+ ekinden geliştiği konusunda büyük oranda görüş birliğine vardığı görülmektedir. Çalışmamızda da bu görüş benimsenmiştir.

5.5.b. **Biçimi**⁸³

Gök T.: “-gak+”

turgak “konut, ev” (Şirin, 2016: 340).

(...*tur*)-**g(a)k**+(i)*na y(e)r(i)n(a)rü subın(a)ru konotı*

⁸³ -(I)k+ ve -Ak+ eklerinin ele alışıında farklılıklar görülmektedir. Özellikle ünlü ile biten sözcüklerde bu eklerden hangisinin getirildiği belli bir ölçüte bağlanmamıştır. Yaygın olarak kullanılan *dilek* sözcüğü etrafında kaynaklardaki görüşler şu şekildedir:

Gabain (2007: 52) -gak+ ekinin içerisinde -guk+, -gük+ eklerini de inceler. Ancak Erdal (1991: 391) -gUk+’un -gU+’dan, -gAk+’ın -gA+’dan geldiğini savunur.

Timurtaş’ta (2012: 79) eklerin ele alışı biçimleri: -k, -(u)k, -(ü)k ve -ak+, -ek+ şeklindedir. *Dilek* sözcüğü -(I)k+ eki içerisinde incelenmiştir.

Gülsevin (2011:135-136) ve Şahin (2015: 56) -(A)k+ ve -(U)k+ biçimlerini benimsemiş, *dilek* sözcüğünü -(A)k+ başlığında incelemiştir.

Argunşah-Yüksekkaya (2014: 188-189) ve Paçacıoğlu (2016: 28) -AK ve -K, -UK gösterimlerini kullanmış; *dilek* sözcüğünü -K, -UK içinde değerlendirmiştir.

Argunşah (2014: 108-109) ekleri 3 farklı başlıkta değerlendirmiştir: 1. -(I)K+, -(U)K+, 2. -Ak+, 3. -K+, -IK+, -UK+. 1. başlıktaki ek ile 3. başlıktaki eklerin işlev olarak farklı olduğuna değinmiştir. -(I)K+’ın sıfat yaptığını, -IK+’ın ise somut, soyut adlar ile alet isimleri yaptığını ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 104) iki eki birlikte değerlendirmiştir.

Korkmaz (2014: 145, 155) ve Deny (2012, 494-495) -Ak+ ve -(I)k+ olmak üzere iki farklı ek ele alır.

Kartalioğlu (2011: 54, 76) -Ak+ ve -(X)k+ biçimlerini kullanmıştır.

Gülensoy (2010: 533) -ak, -ek ve -°k biçimlerini benimsemiş, *dilek* sözcüğünü -°k eki içerisinde değerlendirmiştir.

“(...) meskenine yerine, yurduna yerleşti.” (BK D40).

E. Uyg. T.: “-ğak+, -gek+, -kağ+, -kek+, -k+”

kızgak “hasis”, *içgek* “çok içen, şeytan, vampir, yarasa” (<i>ç- “içmek, yutmak”+ gek), *arkaç* “mekik”, *içkek* “şeytan”, *biçek* “bıçak”, *yüksäk* “yüksek” (<yüksä- “yükselmek, uzanmak”+ k) (Hamilton, 2015: 102, 215; Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2016: 109; Tekin, 2019: 16; Paçacıoğlu, 2016: 442).

Yüksä-k ediz orunluqtın qodı öz kâmişti ögsirädi

“Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı; bilincini kaybetti.” (İKP LXI).

(...) *uladı teñrili kişili kalın kuvra-g+ka yarlıkançuçı köñül turgurun*

“(...) büyük tanrı ve insanlar topluluğuna acıma duygunuzu gösterin.” (KİP 164-165).

Kınıntın yitti biç-ek+in t(artıp) (ogu)lın b(ogu)zlagalı (...)

“Kınından keskin kılıcını çekip oğlunu boğazlamak için (...)” (DSKP 1423-1424).

Kad-ag+ın körüp bir kolu edgü sakınç(ın) burhanka umug inag tutsar (...)

“Yapmış (olduğu) davranışının günahını görüp bir zaman güzel düşüncelerle Buda’ya ümit bağlasa (...)” (DSKP 562-563).

(...) *kız(ıl) yum-gak yep sızgurmuş kızıl (...) içip tolp etözleri turgınça yal(ın)layu örtünür*

“(...) kızıl demir yumağı yiyip, erimiş kızıl (...) içip, bütün vücutları hemen ateşle sarılır.” (DSKP 1888- 1891).

(...) *iç-gek erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeli sakınsar (...)*

“(...) (insan yiyen) devler bulunsa, gelip o kimseyi öldürmeği eziyet etmeği düşünseler (...)” (KİP 30-31).

Gabain (2007: 52) Eski Türkçe döneminde ilk ve son sesin değişerek ekin -kağ+ şeklini alabileceğini belirtir: *arkaç* “atkı”.

Kar. T.: “-ğak+, -gek+, -kağ+, -k+, -g+, -ag+, -ak+, -ek+”

turgak “nöbetçi”, *türgek* “bohça”, *buçkak* “köşe”, *küseg* “arzu” (<küse- “arzu etmek”+ g), *yırak* “uzak, ırak”, *tügek* “halka” (Nalbant, 2008: 116, 123; Dilaçar, 2016: 33, 94; Taş, 2015: 129; Kök, 2004: 336, 489).

Erdal (1991: 394) kimi sözcüklerde baştaki “ğ”nin düştüğünü belirtir: *buşgak* > *buşak* “astım”.

Ölüm tut-gak+ı tuttu öz bargalır

“Ölüm öncüsü beni tuttu, artık gitmek üzereyim.” (KB 5976).

Kür(i)-gek

“Geminin küreği ve her türlü kürek” (DLT 411).

(...) *buç-kak+lar+ı+n+dın tañrı hükm kılur* (KT-SKT 187r/8).

Anlardın bu ajun tiriglikiniñ etigini bāzä-k+i+n+i ançak sınaım (KT-SKT235r/5).

Ol anlarnıñ küse-g+ler+i (KT-SKT 13v/2).

Keyik tur-ag+ka sığındı

“Yabani hayvan sığınağa sığındı.” (DLT 343).

Böl-ek ıddım anı şahımka men ök

“Ben onu şahıma hediye ettim.” (AH 79).

Har. T.: “-gak+, -k+, -g+, -ag+, -eg+, -ak+, -ek+”

targak “tarak”, *töşek* “yatak”, *arkag* “atkı, en ipliği” (<arga- “dokumada atkı atmak”+ g), *tepeg* “hububat kavanozu”, *kurag*, *konak*, *iwek* “acele” (Eckmann, 2014: 13; Toparlı, 1998: 27; Toparlı-Argunşah, 2018: 144, 56; Karagözlü, 2018: 129, 140).

Taqı ba ’zılarını temür tar-gaq birle etlerini tarar erdiler sünüklerine tegi taqı anlar dinleridin qaytmaz erdiler

“Bazılarının etlerini kemiklerine kadar demir tarakla taradılar ancak onlar (yine de) dinlerinden dönmediler.” (NF 11/8).

Özi kılmas erdi töşe-k+de karar

“Kendisi hiç yatakta kalmazdı.” (MM 388).

Arka-g

“Atkı, en ipliği” (İML 130B).

Tasavvuf içinde kur-ag kurguçı

“Tasavvuf içinde meclis kuran kişi (...)” (MM 356).

Tep-eg

“Hububat kavanozu” (İML 139A).

Bıç-ak+ım, bıç-ak+ımız, bıç-ak+ınız (...) (İML 71B).

Temür çek-ek+lig kapug

“Demir kulplu kapı” (ME 91/5).

Kıp. T.: “-k+, -ak+, -ah+, -ek+, -ag+, -kak+”

boşak “af, bağışlama”, *konak-ḥonah*, *ölçek*, *uyag* “uyanık”, *kaçkak* (Güner, 2013: 132; Argunşah-Güner, 2015: 350, 591; Türk vd. 2011: 206).

Ol kan kim yüklü hatun körer onu evval tolga-k+da

“O kanı hamile kadın sancıdan önce görür (...)” (İMS 133a).

Ve eger bir taş bolsa ol taşın üç buç-kak+ı bolsa, istinca kılssa her bir buçkakı birle (...)

“Eğer üç sivri köşesi olan bir taşın her bir köşesi ile istincâ kılssa (...)” (İMS 145b).

Bir zahid sultanga kon-ak boldı (GT 103/13).

Uy(u)-ag turur-men

“Uyanık duruyorum.” (CC 29b1).

Çağ. T.: “-k+, -ak+, -ek+, -ag+, -gak+, -gağ+, -kağ+”

yırak “uzak”, *tamağ* “damak”, *bölek* “bölük”, *yatag*, *oçag* “ocak” (<oç- “yanmak”+ ag), *aygak-aygağ* “konuşkan”, *kaçkak* “kaçak” (Eckmann, 2005: 49; Terres, 2009: 311; Eraslan, 2015: 75; Şavk, 2011: 353).

Selatin terbiyeti huzurıga boldılar, özin yıra-k tarttı

“Sultanlar onun yetişmesine niyetlendilerse de o kendini uzak tuttu.” (MN T81).

Kaplan kibi sekridi yat-ag+dın (LM 3324).

Kaçan koyın bıç-ah+dan kanda varsa bulunur

“Bıçaktan kaçan koyun nereye gitse bulunur.” (AD XVI/13).

Yügür-ak esp-i devende behan (NK 109a).

Nedin lafura yapıştı iki böl-ek ejder (ŞHD 56a11).

Ay Şibani ay+gag+ıñ dürr-i yetimdür nitke-sin (ŞHD 166b11).

E. An. T.: “-k+, -g+, -ak+, -ek+”

elek, tanığ, sancak, ölçek (Timurtaş, 2012: 79, Canpolat-Önler, 2016: 24).

Neyleyeyim, bu yıkılacaçak ivde un yok ele-k yok (...) (DK D9).

Ev biribirinüñ içinde dur-ak (MT 1949).

Bal, bir ölç-ek ve su, iki ölç-ek şöyle kaynadalar (EM P9b4).

Osm. T.: “-k+, -ak+, -ek+”

istek, kurak, dönek (Deny, 2012: 494; Kartallıoğlu, 2011: 55).

Kaba kuyruklu tüyi ürpe-k idi (PN 229).

Gaza itmeklige kaldursa sanc-ak (HB W6b).

Müzeyyen ışk ehli dir(i)n-eg+üm+den

“Süslü aşk ehli derneğimden.” (ÇN 818).

Tü. T.: “-k+, -ak+, -ek+”

dolak, sapak, süzek (Korkmaz, 2014: 145; Hikmet, 2011: 18).

Doğu Enstitüsü öğrencilerinin suaresine asker postallarım, dola-k+lar+ım, kalın bezden Rus gömleğimle gittim (Hikmet, 2011: 18).

Moral de otur-ak+laş-mış, (...) kesince belli olmuştu (Kabağaçalı, 2014: 12).

Fotoğrafta ürk-ek bir çocuk (Akın, 2004: 103).

5.5.c. İslevi

Gök T. döneminde yer adları türetir: *turgak* “konut, ev” (Şirin, 2016: 340). **E. Uyg. T.** döneminde alet, eşya adları yapar: *orgak* “orak” (<or- “biçmek”+ gak), *arğak* “mekik”. “Bir işi alışkanlık hâline getiren varlığı” veya “kişinin kişilik özelliklerini” ifade eden sıfatlar türetir: *içkek* “kan içen”, *kızgak* “hasis, cimri”. Organ, vücudun bir bölümünün adı olan sözcükler türetir: *karak* “göz bebeği” (<kara- “bakmak”+ k). Topluluk isimleri meydana getirir: *kuvrag* “insan topluluğu, meclis”. Soyut adlar oluşturur: *ımag* “ümit” (Erdal, 1991: 391; Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2016:185; Tekin, 2019: 16, 17). **Kar. T.** döneminde hastalık adları yapar: *bäzgak* “soğuk algınlığı”, *kus-gak* “kusmaya eğilimli olma”. “Kişilerin huylarını, kişilik özelliklerini” belirten sıfatlar yapar: *éwek* “aceleci”, *azak* “baştan savan”. “Fiilin belirttiği işi meslek olarak yapan, bu işte iyi olan” anlamına gelen adlar türetir: *turgak* “nöbetçi”, *yatgak* “bekçi”. Hayvan adları yapar: *sukak* “ak geyik”, *yugak* “su kuşu”. Alet, eşya isimleri oluşturur: *türgak* “bohça”, *yätgak* “torba, kese”. Yer isimlerinde görülür: *buçkak* “köşe, bucak”. İşin sonunda ortaya çıkan ürünü gösteren isimler türetir: *käsäk* “parça”. Soyut isimler meydana getirir: *küseg* “arzu” (Erdal, 1991: 394; Taş, 2015: 129; Kök, 2004: 181, 429, 488). **Har. T.** döneminde fiillerden sıfatlar ve zarflar türetir: *yumalak* “yuvarlak”, *uşak* “ufak”, *éwek* “acele”. Fiillerden “yer ve yön” bildiren isimler yapar: *konak*, *tünek* “hapisane”, *aşak* “aşağı”. Somut varlık, eşya adları türetir: *saçak*, *çekge* “kulp”. “İşin sonunda ortaya çıkan durumu, ürünü” bildiren adlar meydana getirir: *kuçag* (Eckmann, 2014: 32; Eckmann, 2014: 211; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Kalsın, 2013: 107; Karagözlü, 2018: 87, 149). **Kıp. T.**nde “kişilerin ruh hâllerini, kişisel özelliklerini” belirten sıfatlar türetir: *buşak* “öfkeli”, *ay(i)rak* “ayırان”. Organ adları yapar: *tutak* “dudak”, *boğak* “boğaz”, *kapak* “göz kapağı”. Araç gereç isimleri türetir: *bıçak*, *orak*.

Sıfat türünde sözcükler yapar: *bulanak*, *uvağ* “ufak”. “Miktar, ölçü” bildiren sözcükler oluşturur: *kések* “parça”, *bölek* “bölük, topluluk”. Soyut isimler türetir: *tolgak* “sancı, ağrı” (<tolga- “kederlenmek, ağrı tutmak”+ k), *karak* “bakış, nazar”. “Yer, yön” gösteren isimlerde görülür: *aşak* “aşağı, alçak”, *konak* (Güner, 2013: 131-132; Toparlı, 2017: 105, 133, 305; Karasoy, 1998: 496). **Çağ. T.**nde “bir işe düşkünlük, meyil” ifade eder: *aygak* “konuşkan”, *yügürak* “hızlı ve atılgan at” (<yügür- “koşmak”+ ak). İş yapanı, faili belirtir: *kaçkağ* “kaçak, firari”, *aksak*. Yer, mekân bildirir: *batkağ* “bataklık”. Organ isimleri yapar: *dudak*. Alet, eşya isimleri türetir: *bıçah*, *töşek* “döşek”. Miktar bildiren adlar oluşturur: *bölek* “bölük, parça”. Soyut isimlerde görülür: *imgek* “eziyet” (<imge- “sıkıntı çekmek”+ k) (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 108; Turan, 2019: 25, 33; Karasoy, 1998:134, 479; Paçacıoğlu, 2016: 305; Turan, 2019: 25, 35). **E. An. T.** döneminde yer adları (*turağ*, *konak*) ve yön-taraf bildiren adlar (*aşag* “aşağı”, *bucak* “köşe, bucak”) yapar. Alet, eşya isimleri oluşturur: *bıçak*, *yilek*. Sıfat ve zarf türünde sözcükler türetir: *yumuşak*, *ivek* “acele”. Organ adları (*dudak*) ve vücudun bir bölümünü gösteren (*kucag*) adlar türetir. Hastalık adlarında görülür: *koğak* “saç kepeği, katarakt”. Ölçü olarak kullanılan birim adları türetir: *ölçek*. Topluluk isimleri yapar: *dirnek* “topluluk, cemiyet” (Timurtaş, 2012: 79; Gülsevin, 2011: 135-136; Şahin, 2015: 56; Canpolat-Önler, 2016: 24; Ersoy-Ay, 2017: 95; Küçük, 2014: 365, 289, 438; Yılmaz vd., 2013: 682). **Osm. T.** döneminde yer adları türetir: *durak*, *konak*. Alet, eşya isimleri yapar: *yatak*, *sancak*. Niteleme sıfatı görevinde sözcükler yapar: *kavlak* “kabuğu büsbütün soyulmuş”, *solak*. Bu sıfatlardan insan için olanlarının genellikle olumsuz anlamlar taşıdığı görülür: *kıyak* “zalim”, *dönek*. “Fiilin belirttiği işi yapmakta usta olan, bu işi sık sık yapan/ huy edinen kişi veya şeyi niteleyen sıfatlar” meydana getirir: *sürek* “hızlı yürüyen”, *atağ*. “Vücudun bir bölümünü” ifade eden adlar oluşturur: *karag* “göz bebeği, göz, bakış” (< kara- “bakmak”+ g) (Deny, 2012: 494-495, 503; Tekin, 1992: 337). **Tü. T.**nde yer bildiren adlar türetir: *durak*, *sığınak*. Alet, araç isimleri türetir: *bıçak*, *uçak*. “Organ adları veya vücudun bir bölümünü” belirten adlar yapar⁸⁴: *yutak*. “Fiilin belirttiği işi yapmış olan, bu işte becerikli olan, belirtilen işi huy edinen kişi/şey” anlamında adlar yapar: *korkak*, *gevrek*, *dönek*. “Miktar” veya “topluluk adı” bildiren sözcükler türetir: *sürek* “sürü”, *kesek* “sabanın kaldırdığı iri toprak parçası”. Soyut adlar türetir: *dilek*, *erek* (Korkmaz, 2014: 145; Gülensoy, 2010: 533; Çotuksöken, 2011: 43-44).

5.6. -AlAk+: yat-alak+, çök-elek+

5.6.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 146) ekin tekrarlama fiilleri türeten -AlA- eki ile fiilden sıfat yapan -k+ ekinin birleşimiyle oluştuğunu belirtir.

5.6.b. Biçimi

Tarihî dönemler için incelenen eserlerde, ilgili ekin Çağ. T. ve Osm. T. dışında kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: “-alak+, -elek+”

yumalak, *çökelek* (Durgut, 1995: 232, 238).

⁸⁴ Gencan (2007: 258) bu ekle türetilmiş benzeyen organ veya vücudun çeşitli bölümlerinin adlarının çokluğuna dikkat çekmektedir: *kulak*, *tırnak*, *yanak*, *dalak*, *yürek*, *göbek*, *parmak*...

Toparlan: yum-**alak**, *topalak*, *cevaneklü* (...) (SEL- “toparlan”).

Tortu: çök-**elek**, *çökündi*, *rüsub* (...) (SEL - “tortu”).

Osm. T.: “-alak+, -elik+”

yatalak, *çökelik* (Yavuzarslan, 2019: 1332, 223).

*Yat-**alak**:* *Daima esîr-i firâş* (KT- “yatalak”).

*Çök-**elik**:* (...) *lüleci ve çömlekçi çamuru, süzölmüş balçık* (KT - “çökelik”).

Tü. T.: “-alak+, -elek+”

kasalak “kibirli”, *gezelek* “gezinti yeri” (Korkmaz, 2014: 146).

5.6.c. **İşlevi**

Görevi, “fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü, durumu” gösteren isimler türetmektir. **Çağ. T.:** *yumalak*, *çökelek* (Durgut, 1995: 232, 238). **Osm. T.:** *yatalak*, *çökelik* (Yavuzarslan, 2019: 1332, 223). **Tü. T.:** *çökelek*, *yatalak* (Karaağaç, 2013: 296).

Osm. T. ve Tü. T.nde geçen *yapalak* “bir tür baykuş” sözcüğü, Korkmaz’da (2014: 146) ilgili ekle türemiş olarak kabul edilmiştir. Ancak incelemizde bu sözcük, *yap-* kökü ile ilişkili görünmediğinden bu ekle türemiş kabul edilmemektedir.

5.7. -**AmAç+**: *dön-emeç+*, *tut-amaç+*

5.7.a. **Kökeni**

Banguoğlu (2007: 268) “Burada da berkitme fiillerine gelmiş -meç ekinin bir birleşği karşısında olduğumuzu tahmin ediyoruz.” açıklamasında bulunmuş; *dönemeç*, *güdemeç*, *sekemeç* sözcüklerini örneklemiştir. Ancak “-meç” eki içerisinde “...kelimelerin -emeç ekiyle yapılmış görülenleri de vardır ki -emeç ekinin bu -embeç şeklinden geldiğine işaret ederler.” açıklamasına yer vererek ikinci bir ihtimal sunduğu görülür.

Ergin (2013: 197) ekin kökeni ve işlevi ile ilgili bir bilgi vermemiş olup yalnızca işlek olmayışını belirtmiştir: *dön-emeç*.

Korkmaz (2014: 146) ekin -A-’lı pekiştirme fiillerine geldiğini belirterek birleşik bir ek kabul ettiğini göstermektedir: *dönemeç*, *sekemeç* “sekme yeri”.

Gencan (2007: 277), Hatiboğlu (1974: 113-114), Çotuksöken (2012: 97) ve Nişanyan’ın -maç+ ve -AmAç+ eklerini birlikte değerlendirdiği; -(a)maç, -(e)meç biçimlerini benimsediği görülmektedir.

Atalay (1942: 24, 207) iki eki farklı başlıklar altında ele alsa da “-amaç” eki içerisinde yer alan “Bu ek, -maç şeklinde dahi göz önüne alınabilir.” ifadesi, ekleri birlikte düşündüğüne işaret etmektedir.

İncelemizde -AmAç+ ve -mAç+ ekleri ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Eklerin işlevleri birbirinden farklı olup -mAç+ ekinin temel görevi yiyecek isimleri (*bulamaç*, *tutmaç*) türetmekken -AmAç+ ekinin işlevi yer ve aygıt adları (*dönemeç*, *tutamaç*) yapmaktır. -mAç+ eki tarihî dönemlerde örneklenebilirken -AmAç+ eki Osm. T.nden itibaren örneklenebilmektedir. Korkmaz (2014: 146) da *yırtmaç*, *soymaç* gibi sözcüklerde görülen -mAç+ ekinin -AmAç+ ekiyle bağlantısının ihtiyatla karşılanması gerektiğini ifade eder.

5.7.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemleri içerisinde yalnızca Osm. T.nde kullanıldığı görülmüştür.

Osm. T.: “-emeç+”

dönemeç (Seyfeddin, 2010: 95).

*Yolun dön-**emec**+i+n+de küçük bir tepenin önüne gelmişti* (Seyfeddin, 2010: 95).

Tü. T.: “-amaç+, -emeç+”

tutamaç, dönemeç (Korkmaz, 2014: 146; Çotuksöken, 2011: 45).

*(...) bir dön-**emec**+te kapının açılmasıyla dışarı savrulur (...)* (Akın, 2004: 74).

5.7.c. İşlevi

Osm. T. döneminde yer isimleri oluşturur: *dönemeç* (Seyfeddin, 2010: 95). **Tü. T.**nde yer adları türetir: *dönemeç, sekemeç* “merdiven”. Aygıt isimleri yapar: *güde meç* “okurken satırları izlemeye yarayan araç” (Banguoğlu, 2007: 233; Korkmaz, 2014: 146, DS).

5.8. -AmAk+: bas-amak+, tut-amak+

5.8.a. Kökeni

Hengirmen (1999: 305) ekin birleşik ek olduğuna yer vermiş ancak hangi eklerin birleştiğini belirtmemiştir.

Hatipoğlu (1974: 27), Korkmaz (2014: 146), Banguoğlu (2007: 234) ve Gülensoy (2010: 534) fiilden fiil türeten -A- eki ile -mAk+ isim-fiil ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtirler.

5.8.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: “-amak+”

yatamak “aciz olmak, tembel olmak” (Karagözlü, 2018: 315).

*Yat-**amak***

“Aciz” (İML 103A).

Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-amak+”

basamak (Yavuzarslan, 2019: 107).

*Temiz bas-**amak**+lar+ı yavaş yavaş çıktı (...)* (Seyfeddin, 2010: 44).

Tü. T.: “-amak+, -emek+”

kaçamak, gezemek (Banguoğlu, 2007: 234).

Atalay (1942: 30) Gaziantep yöresinde kullanılan *tad-amık* “kuşları yakalayabilmek için tuzağın önüne dökülen beş on yem” şeklinde bir sözcüğe de yer vererek ekin -amık+ biçiminde de olabileceğine işaret etmiştir.

*Bir vatman, tramvayın bas-**amağ**+ı+n+a oturmuş ağlıyor* (Hikmet, 2011: 87).

5.8.c. İşlevi

Har. T.nde “huy, özellik” bildiren isimler oluşturur: *yatamak* “aciz olmak, tembel olmak” (Karagözlü, 2018: 315). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri meydana getirir: *basamak, tutamak* (Yavuzarslan, 2019: 77, 1261). **Tü. T.**nde “eylemin aralıklarla yapıldığını” gösteren isimler türetir: *kaçamak*. “Yer, mekan” bildiren isimler yapar: *aşamak* “aşılacak yer”, *geçemek* “gezme yeri”. Nesne, eşya isimleri yapar: *basamak, tutamak* (Gencan, 2007: 252; Korkmaz, 2014: 147; Boz, 2012: 93).

Zülfikar’ın (2012: 426) *Terim Çalışmalarına Katkılar/-amak (-emek) Eki* adlı çalışmasında ek ile ilgili ulaştığı bulgular şu şekildedir: 1. Halk ağzından ve yazı dilinden alınan *aşamak, basamak, güdemek, oturamak, gezemek* gibi örnekler bakıldığında -a [-e] ekinin kelimeye “bir işe veya yere tahsis, özgü, özgüleme” anlamları kattığı görülmektedir. 2. *Oturamak* sözcüğü hariç, -amak [-emek] eki genel olarak tek heceli fiillere getirilmiş, ekin çatı ekleri üzerine getirildiğine dair başka örneğe rastlanmamıştır.

Ekin halk arasında daha çok kullanıldığı, derleme sözlüklerde örneklerine daha sık rastlandığı görülmektedir. *TDK Derleme Sözlüğü*’nde yer alan *güdemek* “okurken satırları izlemekte kullanılan araç”, *aşamak* “gedik, geçit yeri” sözcükleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu ekle türemiş sözcüklerden *güdemek* ve *tutamak* sözcüklerinin “ç”li şekillerinin (*güdemeç, tutamaç*) de kullanılıyor oluşu iki ek arasında ilişki olduğuna işaret eder görülmektedir.

5.9. -An+⁸⁵: *kap-an+*, *kır-an+*

5.9.a. Kökeni

Ramstedt (1952: 147) ekin fiilden fiil yapan “-ga-” ile oluşmuş ikinci bir fiil gövdesine “-n” geçmiş zaman ortacının eklenmesiyle oluştuğuna yer vermiştir.

Gencan (2007: 271), Hacıeminoğlu (2013: 168), Banguoğlu (2007: 234), Korkmaz (2011: 49) ve Paçacıoğlu (2016: 28) Eski Türkçedeki “-gen” ekinden geldiğini belirtirler: *kaz+gan> kaz+an*.

5.9.b. Biçimi

Gök T.: “-gan+⁸⁶”

kapgan “kapan” (Akar, 2013: 106).

K(a)yi(k) yiyü t(a)b(i)ş-g(a)n y(e)yi ol(u)urur (a)rt(i)m(i)z

“Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.” (T 8).

E. Uyg. T.: “-gan+, gen+, -an+, -en+, -n+”

⁸⁵ Türkçede fiilden isim yapan -An+ ve -GAN+ olmak üzere iki ek bulunur. Bu iki ek, işlev olarak birbirine benzetmekle beraber, işi yapanı bildirme görevi, -An+ ekinin -GAN+ ekinden geliyor oluşu da eklerin birbirine karıştırılmasına sebep olmaktadır. Akar (2003: 111) bu iki ekin farklılaştığı noktayı şöyle ifade eder: “Türkiye Türkçesinde -GAN fiilden isim yapma eki ile oluşturulmuş *yapışkan, sıkılgan, girişken...* gibi pek çok ismin varlığı, bize, -GAN sıfat-fiilinin kalıplaşma yoluyla isim yapma fonksiyonunu üstlenerek GAN/KAN fiilden isim yapma ekini meydana getirdiğini, An’ın ise yalnızca sıfat-fiil göreviyle kullanıldığını, böylece bu iki benzer yapının ‘ayrıştığını’ göstermektedir.”

⁸⁶ Kimi kaynaklar (Akar, 2013: 106; Güner, 2013: 132) *tabışgan* “tavşan” (<tabış- “koşmak, hızlı hareket etmek”+ gan) sözcüğünün de bu ekle türediğine yer vermiş ve ekin “hayvan adı türetme” işlevi yaptığını belirtmiştir. Ancak Erdal (1991: 88) bu işleve +gan ekinin sahip olduğunu, sözcüğün kökeninin ise Kitan dilinde geçen *taoli* “yaban tavşanı” ve buradan alınmış Moğolca *taolai* sözcüğüne dayandığını belirtir. Sözcük düzenli bir ses değişimi (ş: ly> li) sonucu *tabış-gan* biçimini almıştır.

ugan “Tanrı” (<u- “yapabilmek”+gan), *köygen* “yakan” (<köy- “yanmak”+gen), *taşan* “geniş, açık (alan)”, *tiken* “diken”, *yarlıkan* “merhametli” (<yarlıka- “acımak, affetmek”+n) (Erdal, 1991: 383; Ayazlı, 2012: 342; Şen, 2017: 61; Elmalı, 2017: 84; Tekin, 2019: 16; Paçacıoğlu, 2016: 748).

Eti süvri tikenlig az-gan kamçın tokıyu ite tarta kay sayu eltdiler

“Etini sivri dikenli yaban çiçeğinden (yapılmış) kamçıyla döverek ite kaka sokak sokak dolaştırdılar.” (DSKP 4022-4023).

(...) *tep-ir-gen+lig* (...) *ulug atı kötki* (...) *bolur*

“(...) hareketli (...) ulu adı yüceliği (...) olur.” (DSKP 3024-3026).

Ötrü an aşnu ol elig han k(a)ntü özü savar taplayur közüniügli açok taş-an oronta yıdlig yıparlıg suv saçıp (...)

“Önce en mükemmel, sevdiği görülebilen ve düzenlenmiş yerde toprağa kokulu su serpip (...)” (AY 415).

Öğüzniñ tüpinte altırar y(e)girmi erñ(ek) turkı temirliĝ (şış)lerin tik-en+li(g...) töşemiş teg ol

“İrmağın dibinde on altışar parmak uzunluğunda demirden şışlerle dikenli (...) döşemiş gibidir.” (DSKP 751-754).

Tözünüm biziñe yarlı(g)+ka-n+çu+çı köñül turgurıñ

“Efendim, bize acıma duygunuzu gösterin.” (KİP 160).

Kar. T.: “-gan+, -gen+, -kan+, -en+, -an+, -ñ+”

yaratgan “Allah”, *törütgen* “yaratan”, *yaratkan*, *tiken* “diken”, *yılan*, *çisen* “ince ince yağan yağmur” (Hacıeminoğlu, 2013: 168; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 172; Bice, 1993: 101, 135; Kök, 2004: 347).

Bu ot ol kişini udt-gan

“Bu, insanı devamlı uyutan ilaçtır.” (DLT 88).

Yarat-kan bir ü barım yolın izleb

“Yaratan Bir ve Var’ımın yolunu arayıp.” (DH H79).

Bayat atı birle sözüg başladım, törü-t-gen igidgen keçürgen idim (KB 124).

Tik-en edlegen er üzüm biçmez ol

“Diken eken kimse üzüm biçmez.” (AH 376).

Yıl-an çıyan goring içre tolmas burun

“Yılan, çıyan kabrin içine dolmadan önce.” (DH H105).

(...) *tägmäsä anar yagmur çisä-ñ* (KT-SKT 34v/2).

Har. T.: “-gan+, -gen+, -an+”

yaratgan, *bilgen*, *yılan* (Toparlı-Argunşah, 2018: 92, 55; Yüce, 2014: 75; Eckmann, 2014: 50).

Ya Aba Leheb, sen munça yıl boldı heç Muhammeddin yal-gan söz eşitmişniñ bar-mu (NF 16/1).

Bil-gen boldı, zirek boldı (...)

“Bilgin oldu, anlayışlı oldu (...)” (ME 210/1).

Taqı bir za’ıfanı körer-men ekki elgi bağlıg taqı ekki adaqı bağlıg, yıl-an+lar taqı çayanlar soqar

“Dahi bir kadın gördüm, iki eli ve iki ayağı bağlı; yılanlar ve çıyanlar sokuyordu.” (NF 68/2).

Kıp. T.⁸⁷: “-gan+, -gen+, -kan+, -ken+, -en+”

sıçgan “sıçan”⁸⁸, *ergen*, *yaratkan* “yaradan”, *köçken* “kartal”, *biçen* “saman” (Argunşah-Güner, 2015: 79; Güner, 2013: 139). İncelemelerde -an+ eki ile örneklenmiş *kalkan* sözcüğüne rastlanmıştır. Ancak bu sözcüğün -an+ eki ile türediği kesin değildir. Nişanyan sözcüğün Moğolcadaki *qalqa(n)* “siper, perde, koruma” sözcüğüyle ilişkilendirirken Ünal (2017: 56) bu sözcüğün benzerinin Hurri-Urartucada da bulunmasının tesadüf olmadığını söyler.

Bizim cinsimizge layık degül sultan hıdmatında yal-gan sözlemek (GT 17/9-10).

Tüvme tüvdim tüt-gen+ge saldım. Ol usdır.

“Düğmeyi düğümledim, ateşe attım. O akıldır.” (CC 60a 35).

Art-kan

“Fazla, ziyade, artık” (CC 38a18).

Ave kız, hannı tuvurgan, şaytannı erksiz et-ken

“Selam bakire, kralı doğuran, şeytanı etkisiz bırakan.” (CC 69a43).

Ve eger onlar kalk-an tutsalar Müsülmanların kiçkez oğlanlarını (...)

“Eğer onlar Müslümanların küçük çocuklarını kalkan olarak tutsalar (...)” (İMS 425a).

Çağ. T.: “-gan+, -kan+, -an+, -en+”

*yalgan*⁸⁹ “yalan”, *yapışkan* “yapışkan”, *yılan*, *döyen* “harman döveni” (Argunşah, 2014: 108; Tufan, 2019: 31).

(...) amma fakirga tahkik boldı kim yal-gan ayturlar

“(...) ama fakir araştırıp yalan olduğunu tespit ettim.” (MN T137).

Kavm u haylın unut-kan ermiş (LM 1790).

Yıl-an+a kût olmışdur dafâdi'

“Yılana yem olmuştur kurbağa.” (AD XLVI/28).

Dik-en+den kim bitürdi tâze hurmâ (AD IV/10).

E. An. T.: “-gen+, -gan+, -an+, -en+”

gömülgen “bataklık”, *yaratgan*, *yaradan*, *diken* (Gülsevin, 2011: 134; Ergin, 2018: 172; Yavuz, 2017: 1).

İbrahim ta'am çok yi-dür-gen+idi (KE 192/15).

⁸⁷ Güner (2013: 132, 139), -An+ biçimini iki farklı başlıkta ele almıştır: 1. -An+, 2. -GAN+, -KAN+, -AN+. Argunşah-Güner (2015: 79, 81) de -An+ ve -GAN+ eklerini ayrı başlıklarda değerlendirmiş ancak ikinci başlığa -An+ biçimini dahil etmemişlerdir. Kanaatimizce işlevleri aynı olan bu iki ek, Kıp. T. döneminde henüz gelişimini tamamlamış, -GAN+>-An+ değişimi geçiş aşamasında kalmıştır. Bu sebeple ayrı iki ek gibi görünen bu ekler çalışmamızda aynı başlık içerisinde değerlendirilecektir.

⁸⁸ Erdal (1991: 88) *sıçgan* sözcüğünün *sıç-* fiilinden türediği görüşünü karşı çıkar ve bu fiilin farelere özgü bir hareketi ifade etmediğini belirtir.

Hacıeminoğlu (2000: 40) *sıçgan* kelimesi ilerleyen dönemlere *sıçan* şeklinde geçtiği için isim-fiil eki olan -gan+ ile türetilmiş olabileceğini düşünür. Ancak yine de kesin bir şey söylenemeyeceğini belirterek sözcüğün -gan+ ekinin örnekleri içerisinde ele alır.

⁸⁹ Tekin (2016: 66) *yalan* sözcüğünün etimolojisinin *yal-ıg+a-n şeklinde de olabileceği düşüncesindedir. Hatta *yala-* “itham etmek”, *yalgan* “yalan”, *yangku* “dedikodu, iftira”, *yangluk* “günah” sözcüklerinin ortak biçim ve anlamlarına bakarak bunların *ya- “yanlış bir şey yapmak” kökünden türemiş olabileceğini belirtir.

Kara Denize girdüm, gimi yapup kömlegüm çıkardum yıl-ken kurdum (DK V88).

Anlar ne yaman işler işlerlerdi andlarını kalk-an edindiler (SKT 587b).

Ol sana qarşu biter olur dik-en (GN 1660b).

Osm. T.: “-an+, -en+”

Yaradan, diken (Tatçı, 1998: 182; Tekin, 1992: 305).

(...) kişi kendüyi yalın kılıca karşı kalk-an ve çarh oklarına sinesin nişan itmekdür (HB W5b).

Dik-en+den gül güli ‘abhar düzendür (ÇN 19).

Tü. T.: “-an+, -en+”

Yaradan, bölen (Korkmaz, 2014: 147).

Yarad-an+a sığınarak imam diye hemşerilerimin başına geçtim (Kabağağaçlı, 2014: 24).

17 Eylül gününde II. Mahmut, 51. doğum yıldönümü için şenlik düz-en+le-n-me-s-i-n-i emreder ki, bu olay tarihimize bir padişahın verdiği ilk doğum günü partisi olarak kaydedilir (Akın, 2004: 139).

5.9.c. İşlevi⁹⁰

Gök T. döneminde eşya isimleri oluşturur: *kapgan* “kapan”. “İşi yapan kişi” anlamında isimler oluşturur: *yargan* “yargıç”. *Korgan* “korugan, sığınak, kale” (<koru-gan) sözcüğünde yer adı türettiği görülür (Akar, 2013: 106; Şirin, 2016: 340, 374). **E. Uyg. T.**nde “bir işi yapmaya meyilli olan, alışkanlık hâline getiren” anlamında adlar türetir: *udıgan* “uyumaya meyilli kişi”. Alet, eşya isimleri yapar: *kapgan* “kapan”, *bazgan* “nalbant çekici” (Erdal, 1991: 384-385). **Kar. T.**nde “iş yapan kişi-şeyi” ifade eden adlar türetir: *yaratan* “Allah”, *bilgen* “bilen, bilgili”. Bu dönemde Allah ve onunla ilgili adlarda sık görülür: *igidgen* “Allah”, *törütgen* “Allah”, *yaratan* “Allah”. “Fiilin belirttiği işi yapmayı huy edinen” anlamında isimler oluşturur: *abitgan* “gizlenme adeti olan”. Soyut adlar meydana getirir: *yalgan* “yalan”. Hastalık adları meydana getirir: *talgan ig* “epilepsi”. *Azgan* “yaban gülü” sözcüğünde bitki ismi türetme işlevi yapmaktadır (Erdal, 1991: 86, 384; Taş, 2015: 130; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 538; Bice, 1993: 4; Göz, 2004: 310). **Har. T.**nde “işin failini” gösteren isimler türetir: *yaradgan* “yaratan”, *süt emgen* “bebek”. “Mesleğin yapıcısını” işaret eden adlar yapar: *saklagan* “gözcü, bekçi”. “Nitelik, özellik” bildiren isimler yapar: *bilgen* “alim, bilgin”, *eren* “tecrübeli akıllı”, *ugan* “güçlü, kudret sahibi”. Soyut (*yalgan* “yalan”) ve somut (*tiken* “diken”, *kalkan*) isimler yapar. Organ adları oluşturur: *büken* “bağırsak”. Hayvan isimleri türetir: *tavışgan* “tavşan” (Eckmann, 2014: 13, 22; Eckmann, 2014: 9, 98; 150; Yüce, 2014: 75; Paçacıoğlu, 2016: 248, Toparlı-Argunşah, 2018: 191; Karagözlü, 2018: 155, 303, 311). **Kıp. T.** döneminde eşya adları türetir: *kalkan*, *şışken* “tulum”. Hayvan adları yapar: *yılan* (<yıl- “sürünmek”+ an). “İşi yapanı” ifade eden adlar oluşturur: *yaratkan* “Tanrı”. “Bitki çeşitleri ya da bitkinin bir bölümünü” bildiren isimler yapar: *tiken*, *biçen* “ot”. Hastalık adı türetir: *kuturkan*

⁹⁰ Ek, aslen sıfat-fiil eki olarak işlev görür. Ancak bazı kullanımlarda isim ögesi düşerek sıfatla kaynaşır ve kalıcı adlar oluşturur. Bu bölümde sıfat-fiiller ele alınmayacak olup kalıcı adlar oluşturduğu, sözlükte madde başı olan kullanımlar incelenecektir.

“uyuzluk”. Davranış biçimini ifade eden adlar türetir: *kıran* “kişinin kılıçla öldürülmesi”. “Kişi özellikleri” bildiren sıfatlar türetir: *azgan* “kafir, sapık”, *bilgen* “bilgin”. Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *yogan* “yoğun” (Güner, 2013: 132, 138; Toparlı, 2017: 36, 137, 141). **Çağ. T.** döneminde “bitki adları” ve “bitkinin bir bölümünün adı” olan sözcükler türetir: *azgan* “bir tür dikenli bitki”, *tiken*. Hayvan adları oluşturur: *tavuşkan* “tavşan”. Soyut adlar yapar: *yalgan* “yalan”. Eşya isimleri meydana getirir: *kalkan*. “Bir işi sıklıkla yapan, meslek hâline getiren” anlamında sıfatlar türetir: *unutkan*, *mühter baskan* “mühürdar” (Eckmann, 2005, 51; Argunşah, 2014: 108; Karasoy, 1998: 505; Turan, 2019: 33; Şavk, 2011: 207). **E. An. T.**nde hayvan isimleri (*küpdüşen* “tavşancıla benzeyen bir kuş”), bitki isimleri (*diken*, *tomalan* “Arap mantarı, keme”) ve hastalık isimleri (*et yaran* “dolama”) yapar. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *yüzgen* “keskin”. Yer adları türetir: *gömülgen* “batıklık”. “Özne, faili” işaret eden adlar oluşturur: *yaratgan* “Allah”. Alet, eşya isimleri türetir: *kalkan*. “İnsana has özellik” bildiren adlar yapar: *kakıgan* “sinirli, asabi” (<kakı- “sinirlenmek, kızmak”+ gan), *unitgan* (Gülsevin, 2011: 134, Korkmaz, 2011: 50; Ergin, 2018: 201; Önler, 1989: 111, 127; Canpolat-Önler, 2016: 28, 40; Küçük, 2014: 316; Yılmaz vd., 2013: 1205). **Osm. T.** döneminde hastalık isimleri yapar: *et yaran* “dolama”. Soyut isimler türetir: *yalan*. Eşya adları oluşturur: *kalkan*, *döven* “ekin dövülen çakmak taşlı alet”. Yer isimleri yapar: *devebağirtan* “dik ve çamurlu yokuş”, *naldöken* “taşlık yokuş”. Nadiren hayvan ve bitki isimleri yapmak için kullanılır: *ağaçkakan*, *tomalan* “yer mantarı” (Korkmaz, 2011: 50; Tekin, 1992: 398; İpekten ve diğerleri, 2017: 44; Yavuzarslan, 2019: 32, 96, 271, 277). **Tü. T.**nde işi yaparı ifade eder: *Yaradan*, *cankurtaran*. Hastalık adları türetir: *saçkıran*, *kalkıran*. “Hayvan isimleri ya da bir hayvan sınıfının adı” olan sözcükler oluşturur: *ağaçkakan*⁹¹, *sürüngen*. Araç gereç adları yapar: *çırpan*, *kapan*. *Bölen*, *tamlayan*, *birleşen* vb. sözcüklerde terim anlamı sözcükler türettiği görülür. Mecaz anlamı söz öbeklerinde yer alır: *yere bakan*, *yürek yakan* (Korkmaz, 2014: 147; Mansuroğlu, 1960: 12).

5.10. -(A)nAk+: tut-anak+, ol-anak+

5.10.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 235) ve Korkmaz (2014: 147) birleşik bir ek olduğuna ancak çözümlenmesinin kolay olmadığına yer verir.

Hatipoğlu (1974: 30) “-anak- [-enek] eki, ad ya da eylem kök veya gövdesine gelerek ad kuran, ‘-a-’, ve ‘-nak’ parçalarından oluşmuş birleşik bir ektir.” demektedir.

Deny (2012: 525) “-nek” ekinin gelişimi olup olmadığını sorgular.

5.10.b. Biçimi

Gök T., Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde -AnAk+ ekine rastlanmamıştır.

Har. T.: “-anak+”

⁹¹ Korkmaz (2014: 147) bir kuş türü olan *doğan*’da da -an+ eki olduğu ifade eder. Ancak *doğ-* kökü ile belirtilen kuş arasında bir ilişki kurulamadığından örnekler içerisinde yer verilmemiştir.

tartanak “yağma” (<tart- “taşımak”+ anak) (Eckmann, 2014: 405; Paçacıoğlu, 2016: 605).

(...) *eger tart-**anaq**+çı zālīm mundağ tevbe kılsa erdi Haq tvv anı yarlıqay erdi*

“(...) eğer yağmacı, zalim böyle tövbe kılsaydı Hak onu affeder idi.”(NF 349/10).

Kıp. T.: “-enek+, -anak+”

tikenek “diken”, *boganak* “şiddetli yağmur” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Güner, 2013: 133).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: “-anak+, -nak+, -enek+”

yıganak, yığnak “insan topluluğu, toplantı”, *degenek* (Gülsevin, 2011:134; Şahin, 2015: 55; Ergin, 2018: 328).

*Gör-di kim bir yığ-**anak** yatur, yıldur yıldur yıldırur*

“Yıldır yıldır parlayan bir küme gördü.” (DK D215/12).

(...) *Taş Oğuzun biglerin üstüne yığ-**nak** itgil* (DK V8/6).

*Kızılçuk deg-**eneg**+üm+çe gelmez maña*

“Kızılçuk değneğimce gelmez bana (değneğim beni korur).” (DK D41/4).

Osm. T.: “-enek+, -anak+”

degenek, sağanak (Kartallıoğlu, 2011: 56).

*Gör-**enek** (...) görgü ile kesb olunan malûmat* (KT- “görenek”).

*Sağ-**anak**: Defaten külliyyetle yağıp geçen yağmur* (KT- “sağanak”).

Tü. T.⁹²: “-nek+, -anak+, -enek+”

ödenek, olanak, seçenek. Yığınak (<yığ-anak+) ve *sığınak* (<sığ-anak+) sözcüklerinde ilk ünlünün daralmaya uğradığı görülür (Ergin, 2013: 196; Banguoğlu, 2007: 235; Hatiboğlu, 1974: 30).

*Bu karmakarışık taş kaosunun içinde saklanan insanı bulmanın, tuzak kurduysa onu görmenin ol-**anağ**+ı yok* (Kabağağaçlı, 2014: 116).

*Gör-**enek** dediğin hayatın şeklinden çıkar, aptal!* (Ağaoğlu, 2011: 251).

5.10.c. İşlevi

Har. T.nde “yapılan işin adı” olan isimler türetir: *tartanak* “yağma” (Eckmann, 2014: 405). **Kıp. T.** döneminde hava olaylarıyla ilgili adlar yapar: *boganak*. Alet, eşya isimleri türetir: *tegenek* “değnek”. Somut varlık adları türetir: *tikenek* “diken”. Organ isimleri oluşturur: *çıkanak* “dirsek” (Güner, 2013: 133). **E. An. T.** döneminde yer isimleri türetir: *yıganak*. Eşya adları yapar: *degenek* (Gülsevin, 2011:134; Şahin, 2015: 55). **Osm. T.**nde eşya isimleri türetir: *degenek, bakanak* “kapı çengeli”. Soyut anlam taşıyan isimler yapar: *görenek*. Meteorolojik olaylarla ilgili bilgi veren isimler oluşturur: *saganak* (Deny, 2012: 525; Kartallıoğlu, 2011: 56). **Tü. T.**nde yer adları meydana getirir: *ekenek* “mezra”, *biçenek* “otlak”. Soyut isimler yapar: *gelenek*,

⁹² Hatipoğlu (1974: 30) ve Deny (2012: 525) örnekler içerisinde, kökü göz+ olan *gözenek* sözcüğüne yer vermişlerdir. Ancak bu türetim için isimden isimden yapan bir eke ihtiyaç duyulduğundan fiilden isim yapan -AnAk+ başlığında yer verilmemiştir.

görenek. Eşya, alet isimleri oluşturur: *değ(e)nek*, *kas(a)nak*. Meteorolojik olaylarla ilgili adlarda görülür: *sağanak*, *boğanak* “bora, sağanak”. Eylemlerden “uygun, elverişli olan-olanlardan her biri” anlamında isimler türetir: *olanak*, *seçenek* (Banguoğlu, 2007: 235; Korkmaz, 2014: 147; Çotuksöken, 2011: 144).

5.11. -ArI+: uç-arı+, göç-eri+

5.11.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 236) ekin “-er-i” şeklinde bölünebilecek birleşik bir ek olabileceğini ifade eder. Bunun birinci bölümünün geniş zaman sıfat-fiil eki olmasını mümkün görürken ikinci bölümünün iyelik eki olma ihtimalinin düşük olduğunu belirtir.

Kamus-ı Türkî’de *uçarı* sözcüğünün *uçardan* geliştiği ifade edilmiştir. Sözlükte madde başı olan *uçar* sözcüğüne bakarak -ar ekinin sıfat-fiil eki olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. “ı” için ise “tahsis için şâz bir edattır.” açıklaması yapılmıştır (Yavuzarslan, 2019: 1270).

5.11.b. Biçimi

Osm. T. dışında, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-arı+”

uçarı (Yavuzarslan, 2019: 1270).

Uç-arı: (...) *pek haşarı, nihayet derecede çapkın* (KT- “uçarı”).

Tü. T.: “-arı+, -eri+”

uçarı, göçeri (Korkmaz, 2014: 148).

Hiç yarını düşünmeden, her dakikanın zevkine varmaya çalışan başıboş, (...) uç-arı ve artist ruhlu insan yerini tutan (...) ağustos böceğinin gerçek hayatı bambaşkadır ve pek acıklıdır (Kabağağaçlı, 2014: 180).

5.11.c. İşlevi

“Fiilin gösterdiği işi sıklıkla yapan kişileri” anlatmak için kullanılan bir ektir.

Osm. T.: *uçarı* (Yavuzarslan, 2019: 1270). **Tü. T.:** *uçarı, göçeri* (Eker, 2006: 358).

Ergin (2013: 197) ekin yalnızca *uçarı* sözcüğünde görüldüğünü belirtir.

Banguoğlu (2007: 236) *uçarı, göçeri, aşarı, haşarı, tutarı, çıkarı, soytarı* sözcüklerini -arı eki içerisinde incelemiştir.

Korkmaz (2014: 148) *uçarı, göçeri, koşarı, soytarı* sözcüklerinin bu ekle türediğine yer vermiştir.

Eker (2006: 358) *uçarı* ve *göçeri* sözcüklerinde görüldüğünü belirtir.

İncelenmiş bu sözcükler içerisinde *haşarı* sözcüğü, günümüzde *haş-biçiminde*, *soytarı* sözcüğü günümüzde *soyt-* biçiminde bir kök bulunmadığı için -arı eki ile türemiş kabul edilmemektedir. *Koşarı* sözcüğü GTS, DS ve TS’nden hiçbirinde yer almadığı için inceleme dışında bırakılmıştır. Tarafımızca *tutarı* “sara hastalığı”, *aşarı* “aşağı, ileri, fazla”, *çıkarı* “dışarı”, *göçeri, uçarı* sözcüklerinde bu ekin varlığı kabul edilmektedir.

5.12. -(A)y+: dene-y+, düş-ey+

5.12.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 34) ekin isimlere gelen +Ay+ ekinden analogi yoluyla fiillere getirildiğini ifade etmiştir.

5.12.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinde Osm. T. dışında ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-y+”

tolay “çevre, dolay” (Köken, 2018: 577).

Tola-y+u çekzinürek tolanurak (VN 2476).

Tü. T.: “-y+, -ay+, -ey+”

onay, yatay, bükey (Çotuksöken, 2011: 173).

Acayip bir laboratuvarda başarısız bir dene-y yapmıştı (Atılğan, 2019: 175).

(...) *her tür ol-ay+dan daha tanıdık, en yakın bildiktir* (Ağaoğlu, 2011: 92).

5.12.c. İşlevi

Osm. T. döneminde “yer, konum” bildiren adlar yapar: *tolay* “çevre, dolay” (Köken, 2018: 577). **Tü. T.**nde doğa ile ilgili terimler türetir: *bitey* “bitki örtüsü”. “Varlık-kavramların belirlenen noktaya göre konumlarını” gösteren sıfatlar oluşturur: *yatay, dikey, düşey*. Eylemin sonucunu belirten adlar yapar: *olay, yapay* (Eker, 2006: 357; Çotuksöken, 2011: 173).

5.13. -CA+: eğle-n-ce+, düşün-ce+

5.13.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 224) ekin kökeniyle ilgili şunları söylemektedir: “Bu ekin oluşması hakkında bir tahmin yürütemiyoruz. Kullanıştaki şekline göre bunu bir -ince eki diye de anabiliriz.”

5.13.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

Har. T.: “-ça+, -çe+”

avunça “teselli eden”, *eglençe* (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 98).

Köñül avun-ça+s+ı koynunğa bolgay (HŞ 389).

Kıp. T.: “-ça+”

avunça “teselli eden” (Hacıeminoğlu, 2000: 362).

İrür avun-ça+s+ı üstad-ı şavur (HŞ 3111)

Çağ. T.: “-ça+”

olça “o kadar” (Eraslan, 2015: 44).

(...) *kim andın on ikki min masnu’ beyt istihrac kılrsa bolur, amma ol-ça fakir kördüm* “(...) on iki bin sanatlı beyit tespit edilebilir, fakir o kadarını gördüm.” (NK 67).

E. An. T.: “-ca+, -ça+”

daraca/daraça “yükseltilmiş ve üzeri düzeltilmiş toprak, teras; pencere” (Yılmaz vd., 2013: 712).

(...) *ini on arşun ve yüksekliği hem on arşun dara-ca* (KE 305/2).

Beni İsrâ'illü-yile Kıbtılünün evi birbine karışuk idi dara-ça ve müşebbek birbirine geçeridi (KE 399/4).

Osm. T.: “-ce+”

düşünce (Deny, 2012: 529).

Deny (2012: 529) *sarkanca* sözcüğünün de -ca+ eki ile türediğine yer vermiştir. Ancak *Kamus-ı Türki*'de *sarkan* sözcüğü isim kökü olarak görünmekte olup “hesaptan artan, baki, mütebâkî, küsür” şeklinde açıklanmıştır (Yavuzarslan, 2019: 1046).

Ve bu birkaç beyit egle-n-ce redif kasidedendür (HB A33a).

Tü. T.: “-ca+, -ce+”

sakınca, düşünce (Adalı, 2004: 86).

Çocuklara böyle oyuncakların satılmasını sakın-ca+lı bulan Nazım Hikmet, o gün, mağazanın vitrinine bakarak, yaklaşımakta olan II. Dünya Savaşı'nı sezmiş gibidir (Akın, 2004: 53).

Kafasındaki bu düşün-ce+den korkmuş gibi, kafasını iki yanına bakındı (Atıl-gan, 2019: 170).

5.13.c. İşlevi

Har. T. döneminde “yapan, eden” anlamı verdiği görülür: *avunça* “teselli eden”. “Fiilin sonucunu” gösteren isimler türetir: *eglençe* (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 98). **Kıp. T.**nde faili belirten adlar oluşturur: *avunça* “teselli eden” (Hacıemi-noğlu, 2000: 362). **Çağ. T.** döneminde miktar anlamı verir: *olça* “o kadar” (Eraslan, 2015: 44). **E. An. T.** döneminde yer, eşya adı oluşturma işlevi yapar: *daraça* “yükseltilmiş ve üzeri düzeltilmiş toprak, teras; pencere” (Yılmaz vd., 2013: 712). **Osm. T.**nde “fiilin sonucunda ortaya çıkan ürün” anlamı kazandırır: *dinlence* “istira-hat”, *öğrence* “ders”, *eglençe, düşünce* (Deny, 2012: 529). **Tü. T.** döneminde seyrek olarak görülen bu ek, “fiilin bildirdiği eylemin sonucunu” ifade eden soyut anlamlı adlar türetir (Korkmaz, 2014: 148). Banguoğlu (2007: 225) bu şekilde oluşan adları “yalın kılış adları” olarak isimlendirir: *söylence* “efsane”, *çekince* (Korkmaz, 2014: 148). Yalnızca *kopça* sözcüğünde eşya, alet adı türettiği görülür (Atalay, 1942: 69). Mansuroğlu (1960: 13) -ca, -ce'ye; tüm fiil gövdeleriyle kullanılan ve olumsuzu bulunan bir ek olarak yer vermiştir: *alınca, bırakınca, bulamayınca* vb. Ancak belirlenen örneklerdeki ekler incelendiğinde, fiilden isim türeten -CE+ değil, zarf-fiil eki olan -InCA olduğu görülmektedir.

5.14. -cAk+: *sal-ın-cak+*, *koru-n-cak+*

5.14.a. Kökeni

Hazar (2011: 147) -CAk+ şeklinde bir fiilden isim yapma ekinin olmadığını, isimden isim yapma eki +CAk+ ekinden analogi yoluyla geliştiğini savunur. Bu gelişimde “g” ünsüzünün erimesi ve bunun takip edilememesinin etkili olduğu

görüşündedir. Hazar’a göre fiil olarak görülen kök ve gövdeler aslında isimdir: *salıncak* (<sal-kın+çak), *bürüncek* (<bür-üm+çek).

Türkçenin tarihî dönemlerinde *bürüncek*, *bürümçek* şekillerinde görülen sözcük ET ve Kar. T. dönemlerinde *bürünçük* şeklindedir (Erdal, 1991: 357; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 99). Bu sözcükte bulunan -çUk+ eki ile -CAK+ eki arasında işlev olarak ortaklıklar görülür. Her iki ek de fiillerden alet-eşya adları türetmek için kullanılırlar: *sunçug* “döşek, şilte” (ET), *terinçek* “örtü” (Har. T.), *salıncak* (Kıp. T.) (Erdal, 1991: 357). Her iki ek de yer bildirir: *olurçuk* “oturma yeri” (ET), *yastançak* “dinlenme yeri” (E. An. T.) (Eraslan, 2012: 104). Ayrıca her iki ekin de genellikle “n” ile biten sözcüklere gelmesi dikkat çekicidir (Erdal, 1991: 357). Belirtilen ortaklıklar, -CAK+ ekinin ET döneminde görülen -çUk+ ekinde gelişmiş olabileceğini düşündürmektedir.

5.14.b. Bicimi

Gök T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-çak+”

urunçak “rehin” (Elmalı, 2016: 173).

Bo bir tınl(ı)gnıñ isig özin satgın alıp biziñ özüümüzni urun-çak yegey siz

“Bu canlının hayatını satın alarak bizim yaşamımızı tamamen tehlikeye atacaksınız.” (DSKP 3188-3190).

Kar. T.: “-çak+, -çek+”

bas-in-çak “zayıf, güçsüz”, *bilinçek* “hırsızın elinde bulunan her bir çalınmış mal” (Nalbant, 2008: 117; Taş, 2015: 116).

İkinçi basın-çak bodun başlar er, üçünçi suk erse bodun bağır yer (KB 3110).

Bil-in-çek (DLT 254).

Har. T.: “-cak+, -cek+, -çak+, -çek+, -çeg+, -çag+”

salıncak, *emcek* “meme, göğüs”, *ıyırçak* “tahterevan”, *terinçek* “örtü”, *siligçeg* “salıncak”, *salıncag* “salıncak” (Kalsın, 2013: 99; Karagözlü, 2018: 132).

Agurşaklandı tişi em-cek+ni

“Kadının memesi yumrulaştı.” (ME 85/4).

Ol keldi erse men takı terin-çek+im+ni yüzümke örttüm

“O gelince ben örtümü yüzümü örttüm.” (NF 415/1).

(...) *alnından bur-çaq meñizlig araq kelür idi*

“(...) alnından burçak gibi ter akıyordu.” (NF 417/16).

Silig-çeg/ salın-çag

“Salıncak” (İML 133A).

Kıp. T.: “-çak+, -çek+”

salıncak, *émçek* “meme” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Güner, 2013: 134).

Erin-çek bolmagıl

“Üşengeç olma.” (CC 66b14).

Çağ. T.: “-çak+, -çek+”

tayançak “dinlenme yeri, sedir”, *silkinçek* “tılsım, büyü” (Eckmann, 2005: 48).

Beğan u hest sa-lın-çak çizi avizan (NK 106a).

Yaptı mogul-çin saçın hulle bürü-n-çek bile

“Moğol güzeli saçlarını pahalı örtülerle yaptı.” (ŞHD 38a1).

E. An. T.: “-cak+, -çek+, -cek+”

tayancağ, emçek, emcek “meme” (Gülsevin, 2011: 134; Şahin, 2015: 55; Önler, 1989: 104).

(...) *ta'am ardınca yemeyeler sıy(ı)r-rın-cak+dur* ta'am hall olmadın sürer bagarsuklara toldurur (EM P30b7).

Haram oldu sizün üstünüze (...) sizünle bir em-cek+den süd emen kız kardaşlarıñuz (SKT 80a).

Oğlanun anası em-çeg+in bir sıkdı südi gelmedi (...) (DK D29).

Osm. T.: “-cak+, -cek+”

salıncağ, emcek “meme” (Yavuzarslan, 2019: 1035; Tatcı, 1998: 445).

Sal-ın-cak: (...) *beşik yerine müstamel ve odanın iki duvarına mihlanmış halkalara iple asılı muallak yatak* (KT- “salıncağ”).

Virilmez oğlan agramasa em-cek (PN 109).

Tü. T.: “-cak+, -cek+”

tapıncağ “put”, *erinceğ* “tembel, üşenen” (Gülensoy, 2010: 535).

Gülensoy (2010: 535) ekin genellikle “n” ile genişletilmiş fiil gövdelerine getirildiğine dikkat çeker: *yap-ı-n-cak*, *er-i-n-cek*, *koru-n-cak*. Bu doğrultuda Çotuksöken (2011: 53) “m” ile genişletilmiş *örümcek* sözcüğünün de ilgili ekle türediğine yer vermiştir. Ancak Adalı (2004: 87) aynı sözcüğü addan ad türeten +CAK+ eki içerisinde ele almıştır.

(...) *sal-ın-cak* yalpalayarak sallanıyordu (Akın, 2004: 58).

5.14.c. İşlevi

ET dönemi için Clauson (2007: 193) -CAK+ ekinin işlevinin belli olmadığını ancak yalnızca dönüşlülük bildiren fiillere getirildiğini ifade eder: *urunçak* “teminat, garanti”⁹³. **E. Uyg. T.** döneminde “özellik” bildiren sözcükler yapar: *urunçak* “rehin” (Elmalı, 2016: 173). **Kar. T.**nde sıfat görevli sözcükler türetir: *basınçak* “zayıf, güçsüz”. Somut varlık adları türetir: *bilinçek* “hırsızın elinde bulunan her bir çalınmış mal” (Taş, 2015: 116; Nalbant, 2008, 84). **Har. T.** döneminde eşya, somut varlık adları yapar: *salıncağ, terinçek* “örtü”. Yiyecek, gıda adları türetir: *burçak*. Fiillerden sıfat türünde sözcükler türetir: *yigrençek* “iğrenç”, *basıncağ* “aciz, güçsüz”. Organ isimleri yapar: *emçek* “meme” (Kalsın, 2012: 99). **Kıp. T.**nde eşya adları türetir: *salıncağ* “salıncağ”, *selkinçek* “salıncağ”. Kişileri niteleyen sıfatlar türetir: *érinçek* “tembel”, *yétinçek* “cemaatten ayrılıp yalnız kalan kimse”. Organ adları yapar: *émçek* “meme” (Güner, 2013: 134). **Çağ. T.** döneminde somut varlık isimleri türetir: *bürünçek* “örtü”, *salıncağ*. Yer adları yapar: *tayançak, yastançak* “dinlenme yeri, sedir”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *yasançak* “gösteriş meraklısı”. Vücutla ilgili bir adlar türetir: *tü-fürçek* “tükürük”, *emçek* “meme” (Eckmann, 2005: 48; Turan, 2019: 66). **E. An. T.**

⁹³ Paçacıoğlu (2016: 695) etimolojik sözlüğünde sözcüğü *urunçak* “rehin, emanet” (<ur-+ unç, “rüşvet”+ ak) şeklinde incelemiş ve Clauson’dan farklı olarak eki +ak+ isimden isim yapım eki olarak değerlendirmiştir.

devrinde vücudun bir bölümünü belirten sözcükler türetir: *emçek* “meme”. Yer adları yapar: *sıgıncak*, *tayancak* “dinlenme yeri”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *sıyrıncak* “kaygan”, *dayıncak* “kaygan” (<dayın- “kaymak, sürtmek”+ cak) (Gülsevin, 2011: 134; Şahin, 2015: 55; Canpolat-Önler, 2016: 44; Yılmaz vd., 2013: 714). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *bürüncek*, *salıncak*. Sıfat görevli kelimeler meydana getirir: *erincek* “utangaç” (Yavuzarslan, 2019: 371, 1035, 315). **Tü. T.**nde sıfatlar türetir: *erincek*. Eşya, araç gereç adları türetir: *koruncak* “mahfaza”, *tapıncak* “put” (Çotuksöken, 2011: 53; Gülensoy, 2010: 535).

5.15. -ci+: öğren-ci+

5.15.a. Kökeni

Eraslan (2012: 104) *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde -cu/-çu şeklinde bir eke yer vermiş ve “-ç ekinin -u/-ü ile genişlemiş şekli olduğu düşünülebilir.” açıklamasında bulunmuştur. Ancak Eraslan’ın ele aldığı, soyut adlar türeten -çü+ eki (*öğrün-çü* “sevinç”, *yarlıkan-çu* “merhamet” vb.) ile burada ele alınan ek ile kanaatimizce aynı değildir. Bu başlık altında incelenen -CI+ ekinin neredeyse tüm dönemlerde “eşya adı” türetme işlevi ortaktır. Eraslan’ın ele aldığı örneklerde ise eşya ismi bulunmamaktadır.

5.15.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde -CI+ ekinin kullanıldığı örnekler görülmemiştir.

E. Uyg. T.: “-çı+, -çü+”

kamçı (<kam- “öldüresiye vurmak, dövmek”+ çı), *ilinçü* “gezinti, eğlence” (<il- “ilgi duymak”+(i)n “dönüşlülük eki”+çü) (Paçacıoğlu, 2016: 331; Ata-Tulum, 2011: 34).

Süvri tikenlig azgan kam-çı+n tokıyu ite (DSKP 4023).

Taşgaru il-in-çü+ke atlanturdı

“Dışarıda eğlenmek için (prens) ata binmişti.” (İKP I).

Kar. T.: “-çı+, -çu+, -çü+”

kamçı, *sıgıncu* “sığınma, barınma”, *käläçü* “söz” (< kälä- (Moğ.) “konuşmak”+ çü) (Bice, 1993: 40; Paçacıoğlu, 2016: 362; Kök, 2004: 421, 556).

“Kul Huwallah Sübhan Allah” din kam-çı+s+ı (DH H21).

Anlar kim sıg-in-çu yär berdilär (KT-SKT 138r/2).

(...) *kaçan kälsä silärkä yalawaçlar silärdin käçmişni kälä-çü kılurlar* (KT-SKT 115v/2).

Har. T.: “-çı+, -çi+”

kamçı, *biyiçi* (>biyi- “dans etmek”+ çi, “dansçı”) (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 125).

(...) *anlarga yüz kam-çı urmak kerek* (NF 347/12).

Biye-çi

“Dansçı” (İML 128A).

Kıp. T.: “-çı+”

kamçı (Argunşah-Güner, 2015: 490).

(...) *yagrinıma ağır kam-ç+lar indürdi* (GT 89/3).

Çağ. T.: “-ç+ , -ç+”

kamçı, yüzçi “yüzücü” (Karasoy, 1998: 494, Turan, 2019: 28).

Deryâda merkebüñe senüñ kam-ç+dur şemâl

“Denizde, eşeğe vurulan kamçı gibi (olan) yel, senindir.” (AD V/24).

Begu tu yüzgüç ü yüz-ç+ şenaver est yakın (NK 104b).

E. An. T.: “-ci+ , -cü+ , -ç+”

kelecü “söz, sohbet”, *kamçı* (Canpolat-Önler, 2016: 152; Yılmaz vd., 2013: 804, 907).

Padişah katında on iki kele-cü+m vardır (EM 58b/14).

Anuñla bir altun kam-ç+ bile kondı (KE 138/2).

Sagu sagup eydür kim iy ta’am getür-ci+m (KE 728/7).

Osm. T.: “-ci+ , -ç+”

kuzulacı “kuzulayacak koyun”, *kamçı* (Tekin, 1992: 405; Hengirmen, 1983: 153; Paçacıoğlu, 2016: 444).

Hudâ yoldaş yol olur kuzı+la-ci (PN 826).

Heves kam-ç+s+i+n+i yindek salaruz

“Heves kamçısını tekrardan salarız.” (ÇN 1368).

Tü. T.: “-ci+”

öğrenci (Ağaoğlu, 2011: 14). İncelenen kaynaklar -ci+ ekine yer vermemiştir.

Dün, öğren-ci+y+ken, elinin altında daha çok şeyi vardı (Ağaoğlu, 2011: 14).

5.15.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde “iş yapan varlığı” gösteren isimler yapmıştır. Türettiği sözcükler içerisinde *kamçı*, sözcük kökündeki *kam-* “vurmak, dövmek” işini yapan şey” anlamıyla Gök T. hariç tarihî dönemlerin tamamında türetilmiş ortak bir sözcük olarak görülür. **E. Uyg. T.:** *kamçı*. “Yapılan işin adı” olan sözcükler türetir: *ilinçü* “gezinti” (Paçacıoğlu, 2016: 331; Ata-Tulum, 2011: 34). **Kar. T.:** *kamçı*. Somut varlık adları yapar: *kizlänçü* “gizli hazine”. Soyut isimler oluşturur: *käläçü* “söz” (Bice, 1993: 40; Kök, 2004: 421, 465). **Har. T.:** *kamçı*. “Mesleği icra eden kişileri” gösteren isimler yapar: *çalışçı* “seyyah, güvenlik personeli”, *sıgtaçı* “ağıt yakan kimse” (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 117, 128). **Kıp. T.:** *kamçı* (Karamanlıoğlu, 1989: 44). **Çağ. T.:** *kamçı*. “İşin yapıcısını” gösteren isimler oluşturur: *sak-laçı* “saklayıcı, koruyan” (Karasoy, 1998: 494; Turan, 2019: 124). **E. An. T.:** *kamçı*. Soyut isimler yapar: *kelecü* “söz, sohbet” (<kele- “konuşmak”+ cü) (Canpolat-Önler, 2016: 152; Paçacıoğlu, 2016: 362; Yılmaz vd., 2013: 133). **Osm. T.:** *kamçı*. “İş yapan varlığı” gösteren isimleri türetir: *kuzulacı* “kuzulayacak koyun” (Tekin, 1992: 405; Hengirmen, 1983: 153). **Tü. T.** döneminde faili işaret eden adlar oluşturur: *öğrenci*.

5.16. -ç+: *kıvan-ç+*, *üşen-ç+*

5.16. Kökeni

Erdal (1990: 275) -ç+ ekinin -(X)nç+ ekinde görülen hece düşmesi sonucu olabileceğini belirtir: *savinç<savin-inç*, *kazganç<kazgan-inç*.

5.16.b. Biçimi**Gök T.:** “-ç+”*busanç* “acı, keder” (Tekin, 2003: 92).**E. Uyg. T.:** “-ç+”*savinç* “sevinç” (Ayazlı, 2012: 334).*Ol ödün inan-ç+lar+ı buyruqları eşidir qanqa inça tep ötüntilar*

“O zaman sadık dostları, bakanları, bunu işitince şöyle arz ettiler.” (İKP VIII-IX).

Kar. T.: “-ç+”*ötkünç* “hikaye” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 82).*Ötkün-ç ötküendi*

“Bir hikaye anlattı.” (DLT 90).

Kör-ün-ç+ke kişi ewdi

“İnsanlar, seyretmek için bir şeyin etrafını çevirdiler.” (DLT 92).

Har. T.: “-ç+”*işanç* “inanç” (Toparlı, 1998: 27).*Ölüp tevbesiz köp ökün-ç+ler yedi*

“Tövbesiz ölenler çok pişman oldular. (MM 273).

Kıp. T.: “-ç+”*işanç* (Güner, 2013: 133).*Ave Tenrinin sen övi, yazuklının sığın-ç+ı*

“Selam sana Tanrı’ ının evi, günahkârın sığınağı.” (CC 69a5).

Çağ. T.: “-ç+”*ökünç* “pişmanlık” (Eckmann, 2005: 51).*Yittinçi meclisnin tüke-n-ç+i+s+i bu ‘ali-cah padişahlar ve (...)*

“Yedinci meclisin sonu bu yüce mevkili padişahlar ve (...)” (MN T 207).

E. An. T.: “-ç+”*ökünç* “pişmanlık” (Toparlı-Argunşah, 2018: 55).*(...) dahı meşgul eyleye anları sagın-ç* (SKT 275b).**Osm. T.:** “-c+, -ç+”*kazanc, iğrenç* (Deny, 2012: 524; Güftâ, 2018: 118).*İşbu işüm sağın-c ile ben yoluma gitdüm ahî*

“Kardeş, işte bu emel ile yoluma gittim.” (YED 399/3).

Kendimde olmayan fazileti yine maneviyetime iğren-ç bir perde yaptım (Seyfeddin, 2010: 71).

Tü. T.: “-ç+”*usanç* (Ergin, 2013: 191).

Oysa bir metelik çıkarmayacağımı biliyordum; çünkü hiç de kazan-ç için ekmiyordum bunları (Kabağağaçlı, 2014: 219).

5.16.c. İşlevi

Erdal (1990: 285) ekin Eski Türkçe dönemindeki yaygın işlevinin zihinsel aktiveler veya duyguları adlandırmak olduğuna yer vermiştir. **Gök T.** döneminde soyut anlamlı adlar türetir: *busanç* “acı, keder”. Yapılan fiilin adı olan sözcükler oluşturur: *ötünç* “rica, maruzat” (Tekin, 2003: 92). **E. Uyg. T.**nde soyut isimler oluşturur: *sakinç* “fikir, düşünce”, *ökünç* “pişmanlık”. Hareketin, işin adı olan (*küvanç* “övünmek”) ve hareketin sonucunda ortaya çıkan ürünü bildiren [*tegzinç* “dalga” (<tegzin- “dönmek, dolanmak, yuvarlanmak”+ ç), *ilenç* “beddua, ayıplama” (<ilen- “beddua etmek, ayıplamak”+ ç)] isimler türetir (Erdal, 1990: 280; Elmalı, 2017: 84). **Kar. T.** döneminde, yapılan işi ifade eden isimler meydana getirir: *awınç* “alışma, avunma”, *inanç* “inanç, inanma”. “İşin sonunda elde edilen ürünü” gösteren adlar yapar: *kazganç* “kazanç”, *ötünç* “ödünç”. Soyut anlamlı sözcükler türetir: *sakinç* “düşünce”, *ökünç* “pişmanlık”. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *tezginç* “dağ bükümü, dönemeç” (<tezgin- “çevrilmek, dönmek”+ ç) sözcüğünde yer ismi türettiği görülür (Hacıeminoğlu, 2013: 18; Paçacıoğlu, 2016: 625; Kök, 2004: 418, 538). **Har. T.** döneminde “yapılanı” karşılayan adlar türetir: *sakinç*. Fiilin sonunda elde edilen ürünü gösteren isimler oluşturur: *kazganç* “kazanç”. Soyut isimler yapar: *ökünç* “pişmanlık”, *inanç* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 98; Karagözlü, 2018: 160). **Kıp. T.** evresinde yapılan işi (*sığınç* “sığınma”) ve yapılan işin sonucunu (*kazanç*) bildiren adlar yapar. Soyut anlamlı sözcükler türetir: *umunç* “umut”, *kevenç* “ferah, sevinç”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *töleç* “bedava” (Güner, 2013: 133; Argunşah-Güner, 2015: 80). **Çağ. T.**nde soyut adlar türetir: *saginç* “düşünce, hayal”, *sevünç*. “Durum, hâl” bildiren sıfatlar yapar: *tınç* “sakin, sessiz”. “Yapılan hareketin adı” olan sözcükler meydana getirir: *avunç* “avunma”, *küvenç* “kıvanma” (Eckmann, 2005: 51; Argunşah, 2014: 108). **E. An. T.**nde soyut isimler meydana getirir: *saginç* “düşünce”, *ökünç* “pişmanlık”. “Eylemin sonucunda elde edilen ürünü” gösteren isimler yapar: *kazanç* (Küçük, 2014: 197; Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Yılmaz vd., 2013: 929). **Osm. T.** döneminde sıfatlar türetir: *kıskanc*, *iyrenc*. Yapılan işi (*saginç* “sakinmak”) ve yapılan işin sonucunu (*kazanc*, *usanç*) ifade eden adlar türetir. Soyut isimler oluşturur: *ilenç* “beddua” (Deny, 2012: 524; Yavuzarslan, 2019: 131, 509). **Tü. T.**nde görevi “yapanı” (*kıskanç*, *üşenç*), “yapılanı” (*kazanç*, *inanç*) ve “hareket hâlini” (*övünç*, *sevinç*) gösteren adlar türetmektedir (Ergin, 2013: 191; Korkmaz, 2014: 149; Karaağaç, 2013: 293).

5.17. -dik+: *tanı-dık+*, *bil-dik+*

5.17.a. Kökeni

Tekin (2016: 52) ekin Toharca *ma te ok* edatlarının birleşmesiyle sonucu ortaya çıkmış olabileceğini belirtir.

Gabain (2007: 82) ve Korkmaz (2011: 47) isim-fiil ekinin kalıplamış şekli olarak, Eker (2006: 359) sıfat-fiil ekinin donmasıyla oluştuğunu ifade eder.

5.17.b. Biçimi

Gök T. dönemi için ilgili ekin sıfat-fiil eki görevli kullanımı mevcuttur. Ancak çalışmamızda, fiilimsi ekleri incelenmediği için bu örneklerle yer verilmemiştir. Ekin kalıcı isim türettiği sözcüklere rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-duk+, -dük+”

umduk “ümit”, *küsedük* “arzu” (<küse- “arzu etmek”+ dük) (Gabain, 2007: 51; Korkmaz, 2011: 47).

Kar. T.: “-duk+, -tık+, -tuk+”

agduk “yabancı, yadırgatıcı” (<ag- “bozulmak, değişmek”+ duk), *yastık*, *yastuk* (Bice, 1993: 18, 123; Kök, 2004: 239; Paçacıoğlu, 2016: 43).

Tüşek yas-tuk taşdın kılıb çektim mihnet

“Taştan yastık, döşek yapıp sıkıntı çektim.” (DH H8).

Tasdın töşek yas-tuk kılıb ta’at kılsañ

“Taştan yastık döşek yapıp ibadet etsen.” (DH H95).

(...) *ag-duk+lar+ı olarnı köñliñä suktı*

“(...) yadırgadıklarını gönlüne soktu.” (KT-SKT 169r/3).

Har. T.: “-dik+, -dik+, -duk+, -tuk+, -tug+”

tanıdık, *bildik*, *togduk* “anneden kardeşi”, *yastuk* (<yas- “yassıltmak, düzleştirmek”+ tuk), *yaktug* “aydınlatma için kullanılan eşya” (Eckmann, 2014: 110; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Karagözlü, 2018: 115, 141).

(...) *ekki töşek aldılar; taqı tört yas-tuk aldılar* (NF 159/11).

Tog-duk

“Anneden kardeşi” (İML 119B).

Yak-tug

“Aydınlatma için kullanılan” (İML 139A).

Kıp. T.: “-duk+, -tuk+”

yanduk “yangın”, *yastuk* (Karamanlıoğlu, 1989: 57; Korkmaz, 2011: 47).

Ol tacir ölüm haline tüşüp yattı fakir yas-tuk+ı üstüne (GT 115/ 12).

Çağ. T.: “-tuk+”

yastuk “yastık” (Turan, 2019: 32).

Şabaga hisse veger yas-tuk boved balin (NK 105a).

E. An. T.: “-duk+, -tuk+”

yasduk-yastuk “yastık” (Küçük, 2014: 274; Yılmaz vd., 2013: 1169).

Anlar çiftleri bile gölgeler içinde tahtlar üstinde yas-duk+lar+a tayanup oturalar (SKT 479a).

(...) *oturası ve söykenesi yas-tuk yarakladı Mücahid* (KE 251/6).

Osm. T.: “-dik+, -duk+, -tık+”

sidik (< siy- “işemek”+ dik), *yasduk*, *yastık* (Korkmaz, 2011: 47; Tekin, 1992: 389).

Bil-dik: Bilinen, maruf, yabancı olmayan, muarefeli, aşına (KT- “bildik”).

Yanagum yas+**dug**+ı yaşıl çemenden (ÇN 1161).

Tü. T.: “-dik+, -dik+”

bildik, tanıdık (Banguoğlu, 2007: 226).

(...) her tür olaydan daha tanı-**dık**, en yakın bil-**dik**+tir (Ağaoğlu, 2011: 92).

5.17.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde soyut isimler türetir: *umduk* “ümit”, *kösädük* “istek” (<kösä- “istemek”+ dük) (Gabain, 2007: 51). **Kar. T.**nde “durum, özellik” gösteren adlar yapar: *tamduk* “kuvvetli, alevli, ateş”, *agduk* “yabancı, yadırgatıcı”. Eşya adları oluşturur: *yastık* (Bice, 1993: 18, 123; Kök, 2004: 239). **Har. T.** döneminde “durum” ifade eden isimlerde görülür: *tanıdık, bildik*. Eşya adları oluşturur: *yastuk, yaktug* “aydınlatma için kullanılan eşya” (Eckmann, 2014: 110; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Karagözlü, 2018: 115, 141). **Kıp. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *yastuk* “yastık”. “İşin sonucunu, neticesini” gösteren isimlerde görülür: *yanduk* “yangın” (Karamanlioğlu, 1989: 57; Korkmaz, 2011: 47). **Çağ. T.**nde eşya isimleri yapar: *yastuk* “yastık” (Tufan, 2019: 33). **E. An. T.** döneminde eşya adları meydana getirir: *yasduk* “yastık”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *agduk* “kötü, yanlış” (Küçük, 2014: 274; Yılmaz, 2013: 589). **Osm. T.** döneminde vücut sıvılarını işaret eden adlar türetir: *sidik*. Eşya adları yapar: *yastık*. “Durum, özellik” bildiren adlaşmış sıfatlar yapar: *bildik, dedik* “söylenmiş, makul” (Korkmaz, 2011: 47; Tekin, 1992: 389; Yavuzarslan, 2019: 135, 241). **Tü. T.**nde vücut sıvıları ile ilgili isimler oluşturduğu görülür: *sidik*. Özellik bildiren sıfatlar yapar ki bu sıfatların daha çok insanla ilgili olduğu görülür: *sündük* “miskin”, *güvendik* “güvenilen kişi”, *tanıdık, doğurduk* “babası belli olmayan çocuk”. Olumsuzluk eki almış fiillerde daha canlı olarak görülmektedir: *beklenmedik, olmadık* (Banguoğlu, 2007: 226; Korkmaz, 2014: 151).

5.18. -GA+: bil-ge+, süpür-ge+

5.18.a. Kökeni

Kılıçoğlu (1951: 271) -gE ile ilişkili olduğunu düşündüğü ekleri şu şekilde açıklar: “(...) -gü ve -ge futuru-optativus ekleri arasında bir münasebet kurulabilir. Ayrıca -ge ekiyle, uzun zaman futuru işi gören (XIII üncü ve XIV asır osmanlı metinlerinde olduğu gibi) -e optativus ekinin de ilgili olduğunu “g” sesini ihtiva eden diğer eklerin tarihini gözönünde bulundurarak söyleyebiliriz.”

Erdal (1991: 382) “-gAy” ve “-gA” arasındaki ilişkiyi incelemiş ve gelecek zaman görevli “-gAy”ın “-gA”nın eşzamanlı bir varyantı olmadığını belirtmiş, “-gAy”ın hiçbir zaman sıfat-fiil görevinde kullanılmadığına dikkat çekmiştir.

Banguoğlu (2007: 238) -gE+ ekinin, daha eski bir “-ge-g” birleşiginden gelişmiş olabileceğine yer verir: *tal-ga<tal-ga-g, bil-ge<bil-ge-g*.

Deny (2012: 515) “-ke+”nin, “-ki+” ekinin bir çeşidi gibi görüldüğünü belirtir.

5.18.b. Biçimi

Gök T.: “-ga+, -ge+, -ka+, -ke+”

kısa “kısa”, *bilge* “bilge”, *tamga* “damga”, *öpke* “akciğer, öfke” (Tekin, 2003: 89; Şirin, 2015: 35; User, 2009: 163).

(...) özi *kıs-ga* kergek boltı (KÇ D23).

Y(e)rd(ä)ki t(a)m-k(a)+l(i)g y(i)lki buñs[(i)z (ä)rti]

“Dünyadaki damgalı atları sayısız idi.” (Ye 26/6).

(...) *yinç-ge* yogun bolsar üzgülük alp ermiş

“(...) seyrek (şey) yoğun olsa kırılması zor imiş” (T 14).

E. Uyg. T.: “-ga+, -ka+, -ge+”

bilga “hakim, bilge”, *tarka* “acı, zor, dertli” (<tarı- “kederlenmek”+ ka), *öge* “akıllı” (<ö- “düşünmek”+ ge) (Erdal, 1991: 376; Ayazlı, 2012: 73; Şen, 2017: 61).

Ötrü tükäl bil-ga t(a)nri t(a)nrisi burhan yana tört m(a)haraaç (AY 126).

Yemä bir bil-gä nom bilir är inçä tep tedı

“Yine bir bilge ve yasa bilir bir adam şöyle dedi.” (İKP XIV).

Kar. T.: “-ge+, -ga+, -ke+, -ka+”

bilge, yoriga “rahvan”, *kölike* “gölge”, *öpka* “öfke, akciğer” (Erdal, 1991: 376; Taş, 2015: 128; Dilaçar, 2016: 31).

Bu bil-ge sözi ol biligsiz közi

“Bilgenin sözü bilgisiz için göz olur.” (KB 1048).

Mundagok tam-ga urur miz täñdä kăçigilärniñ köñülläri üzä (KT-SKT 160r/6).

Hurma urugınıñ yuf-ka kabınça

“Hurma çekirdeğinin ince kabuğu kadar.” (KT-SKT 65r1).

Har. T.: “-ga+, -ge+, -ka+”

tamga, bilge, kışka (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Karagözlü, 2018: 88).

Kıs-ga kıldı sözni

“Sözünü kısa tuttu.” (ME 41/6).

Peygambar ‘as Ka’be köli-ge+s+i+n+de tüşep olturup erdi kim keldim

“Peygamber Kabe’nin gölgesinde oturur iken geldim.” (NF 11/3).

Yumur-t-a (İML 135A).

Kıp. T.: “-ga+, -ge+, -ha+, -ka+, -ke+”

yorga “rahvan at yürüyüşü”, *bilge, kışha, kışka, keneşke* “danışma” (Güner, 2013: 136; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327, 356).

(...) *kıs-ga kıs-ga sırgalak, kırivına deyri sırgalak*

“(...) kısa kısa kayma, kenarına kadar kayma.” (CC 60a37).

Bil-ge tetik kişiler, benim sözüm eşitinler

“Bilge, uyanık kişiler, benim sözümü dinleyin.” (CC 59a).

Ol tözmelük bu cehanda kıs-ha+dur

“O zulüm bu cihanda kısadır.” (CC 62a).

Takı bir ançalarınñ tirligi kıs-ka+rak-turur takı ançalarınñ tirligi uzunrak-turur

“Bir kısmının dirliği kısadır, bir kısmının dirliği uzundur.” (İMS 48a).

(...) *bay-kuş kölet-ke+s+i+n+e kişi kilmegi muhal* (...) (GT 23/7).

Çağ. T.: “-ga+, -ge+, -ka+”

bilge, ısırga “küpe”, kıska (Eckmann, 2005: 49).

(...) *inçi basıp tam-**ga** töküp kanımını yuymas mu* (ŞHD 141a8).

(...) *mugaylan yıgaçı köle-**ge**+s+i+de ayagıdın tiken sogururga meşgul ikendür*

“(...) mugaylan (deve dikenini ağacı) gölgesinde ayağına batan dikenleri çıkarmaya meşgul olduğu sıra (...)” (MN T28).

‘Ömri kıs-**ka** için şöhreti hem azdır

“Ömrü kısa olduğu için ünü azdır.” (MN T69).

E. An. T.: “-ge+, -ga+, -ka+”

bilge, yorga “rahvan”, dalka “dalga” (Gülsevin, 2011: 134; Şahin, 2015: 54).

*Yay güninde yaylayu köl-**ge** qova* (GN 1978b).

(...) *hem ölümlerünüzün yor(ı)-**ga**+sına binerem kahillerin yederem didi* (DK D275).

(...) *azacuk yeyicek sevdayı yuf-**ka**+l-dur* (EM P3a2).

Osm. T.: “-ga+, -ge+”

yonga, dizge

Sert ünsüzlerle biten sözcüklerde “g” ünsüzünün kullanılmadığı görülür: *yumurta* (Deny, 2012: 515).

*Yakin eyle ki çün su tal-**gâ**+lan-ur* (PN 872).

(...) *süpürmeye mahsus sorgudan süpür-**ge*** (KT- “hasır”).

Tü. T.: “-ga+, -ge+, -ke+”

dalga, bilge, değışke (Hatiboğlu, 1974: 63; Çotuksöken, 2011: 75).

*Bunun ne biçim bir dal-**ga** olduğunu bilmiyoruz* (...) (Hikmet, 2011: 37).

*Lozan’da sömür-**ge**+ci ülkelerin masa başında yenilgiye uğratılması, Afrika halklarının özgürlük direnişine temel oluşturur* (Akın, 2004: 83).

5.18.c. İşlevi

Gök T. döneminde “iş yapanı, sahip olanı” bildiren isimler türetir: *bilga* “bilge”. Sıfat türünden sözcükler yapar: *kıska*. Alet, eşya adları oluşturur: *tamga, berke* “kamçı” (<ber- “vurmak, yaralamak”+ ke). *Öpke* “akciğer” (<öp- “havayı içine çekmek, sıvıyı yudumlamak”+ ke) sözcüğünde organ ismi türetme görevinde kullanılmıştır (Tekin, 2003: 88; Şirin, 2015: 35). **E. Uyg. T.**nde alet, eşya adları yapar: *tamga* “mühür” (<tam- “damlamak, akmak”+ ga), *biçge* “bıçak”. Sıfat görevli sözcükler türetir: *kıska, bilge*⁹⁴ (Erdal, 1991: 377; Eraslan, 2012: 105; Tekin, 2019: 10). **Kar. T.**nde alet, eşya adları yapar: *berge* “değnek, kamçı” (<bert- “kırmak, berlemek, yaralanmak”+ ge). Fail isimleri türetir: *bilge, öge* “yaşı, akıllı kimse”. Sıfat

⁹⁴ User (2006: 221) *bilge* sözcüğünün Uygur Türkçesiyle birlikte sıfat olma ve unvan bildirme anlamlarının dışına çıkarak “bilge, bilgin” anlamlarının belirginleştiğini, sözcüğün felsefi içeriğinin arttığını ifade eder.

türünde sözcükler oluşturur: *yinçge* “ince”, *salga (at)* “sabırsız, inatçı at”. Fiilin sonucunu bildiren adlar meydana getirir: *tilge* “dilim”, *kölige* “gölge”. *Yufka* sözcüğünde yiyecek ismi oluşturduğu görülür (Erdal, 1991: 377; Hacıeminoğlu, 2013: 19; Taş, 2015: 128; Paçacıoğlu, 2016: 120; Kök, 2004: 686). **Har. T.** döneminde soyut adlar türetir: *uyançga* “uyku”, *koltga* “istek”. Araç gereç isimlerinde görülür: *tutga* “tutacak yer, sap”, *tamga* “mühür”. Sıfat görevli sözcükler yapar: *yinçge* “ince”, *kıska* “kısas”. Fail isimleri türetir: *bilge* (Kalsın, 2013: 102). **Kıp. T.**nde alet, eşya isimleri oluşturur: *süpürge*, *tutga* “kılıç sapı”, *tamga* “damga”. Sıfat cinsinden sözcükler türetir: *kıska*, *yorga*. “İşin yapıcısını” bildiren adlar yapar: *bilge*. Yiyecek adlarında görülür: *kavurga*. Soyut adlar (*keneşge* “danışma”) ve somut isimler (*kölige* “gölge”) türetir (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Toparlı, 2017: 114; Argunşah-Güner, 2015: 81). **Çağ. T.**nde ölçü bildiren sıfatlar türetir: *kıska* “kısas”, *tola* “dolu”. Fail isimleri oluşturur: *bilge*. Hayvan adları türetir: *sakırtka* “kene”. Alet, eşya adları meydana getirir: *ısırga* “küpe”. “Fiilin sonucunda beliren ürünü” gösteren adlar oluşturur: *gölge* (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 108; Akdoğan, 1988: 209; Karasoy, 1998: 112; Turan, 2019: 33). **E. An. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler türetir: *yorga* “bir at yürüyüş tarzı”. Fail bildiren adlar yapar: *bilge*. İşin sonucunu ifade eden isimler türetir: *dalka*. Yiyecek isimleri türetir: *yufka* (< yuv- “yuvarlamak”+ ka) (Gülsevin, 2011: 134; Canpolat-Önler, 2016: 17; Paçacıoğlu, 2016: 800). **Osm. T.**nde alet isimleri oluşturur: *süpürge*, *dizge* “diz bağı”. Doğa olayları isimleri türetir: *dalga* (Deny, 2012: 516; Yavuzarslan, 2019: 102). **Tü. T.** dönemi için Ergin (2013: 189) “hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesneleri” karşılayan isimler yaptığına yer vermiştir. Buna göre ekin işlevleri şu şekilde örneklenebilir: “İşin sonucunda olanı” gösteren adlar yapar: *bölge*, *dalga*. Yiyecek adları oluşturur: *kavurga*, *toyga* “yoğurt, pirinç ve bulgurdan yapılan bir çorba”. Alet, eşya isimleri yapar: *süpürge*, *yonga*. Kişi özelliği anlamı taşıyan sıfatlar oluşturur: *bilge*. Bu göreviyle özel adlarda kullanıldığı görülmektedir. Ekin Türkçeleştirme ve terim yapımında kullanıldığı görülmektedir: *bildirge* (< beyan-name), *önerge* (< takrir) (Atalay, 1942: 125; Banguoğlu, 2007: 238; Korkmaz, 2014: 150; Çotuksöken, 2011: 75). Ancak Korkmaz (2014: 151) ekin özelliği ve hangi tür sözcüklere getirildiğine dikkat edilmeden yanlış kuruluştaki kelimeler de türetildiğini belirtir: *çizelge*, *genelge*, *imge*.

5.19. -gAç+: *utan-gaç+*, *yüz-geç+*

5.19.a. **Kökene**

Banguoğlu (2007: 239) fiillere getirilen “-ge” ekinin küçültme eki “-eç” eki ile uzatılmış şekli olabileceğine yer verir.

5.19.b. **Biçimi**

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-kaç+, -gaç+”

açkaç “anahtar”, *kıskaç* (Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2017: 82).

Temirçiler teg kıs-gaç+ın kısarlar

“Demirciler gibi kıskaçla sıkıştırırlar.” (DSKP 692).

Kar. T.: “-gaç+”

kıskaç “kıskaç, kerpeten” (Nalbant, 2008: 122).

Kıs-gaç

“Kerpeten” (DLT 229).

Har. T.: “-gaç+, -keç+”

kıskaç “kerpeten”, *örkeç* “hörgüç” (Karagözlü, 2018: 131, 142).

Kıs-gaç

“Kerpeten” (İML 131B).

Ör-keç

“Hörgüç” (İML 140B).

Kıp. T.: “-kaç+, -keç+, -gaç+, -geç+”

kıskaç “yengeç”, *tepkeç*, *olturgaç*, *örgeç* “hörgüç” (<ör- “yükselmek”+ geç) (Toparlı, 2017: 89; Türk vd., 2011: 206).

(...) *suw içinde ok ölse suwnı fasıd eylemes: balık kibi takı baka kibi takı kıskaç kibi*

“(...) balık, kurbağa, yengeç gibi (hayvanlar) su içinde ölseler suyu kirletmezler.” (İMS 108b).

Andan sonra toprakını tökkey anıñ öze takı gur ör-geç+len-ür takı törtkil kılınmas

“Ondan sonra toprak dökülür, onun üzerinde mezar hörgüçlenir, (mezar) dörtgen yapılmaz.” (İMS 242a).

Çağ. T.: “-geç+, -kaç+, -keç+”

ivürgeç “çevirmeye yarayan alet”, *açkaç* “anahtar”, *ilenkeç* “yengeç” (Turan, 2019: 32; Şavk, 2011: 51; Durgut, 1995: 143).

İvür-geç: çeviricek, gerdanide (SEL- “ivürgeç”).

Aç-kaç basarın bu tutyadın/ ruşen kılıban u matagadın (LM 242).

Şud ile-n-keç nam-ı herçeng suça mevc-ı abdur (NK 102b).

E. An. T.: “-geç+”

yüzgeç (Ergin, 2018: 237).

Sağa sola çırpındı urur yüz-geç+ler+i (DK D279).

Osm. T.: “-gaç+, -geç+”

utangaç, *yüzgeç* (Deny, 2012: 521).

Bur-gaç+lan-mak: *Buruşup karmakarışık olmak* (KT- “burgaçlanmak”).

Yüz-geç+lik öğrenmiyen kul girmesün bu denize (YED 401/4).

Tü. T.: “-kaç+, -gaç+, -geç+”

kıskaç, *utangaç*, *süzgeç* (Mansuroğlu, 1960: 12).

(...) *temsilciler utan-gaç* ve *telaşlı karşıladı beni* (Hikmet, 2011: 65).

(...) *ama bilinmeyen bir süz-geç+le eski keskinliklerinden, tortularından arınmış olarak* (...) (Atılgan, 2019: 33).

Bir yanını tutanda, çelik kıs-kaç yapıştı sanırdın (Bilbaşar, 2017: 19).

5.19.c. İşlevi

ET döneminde Clauson (2007: 192) ekin çoğunlukla araç gereç isimleri türettiğini belirtir: *kısgaç*. **E. Uyg. T.**nde alet, eşya isimleri türetir: *kıskaç* “kerpeten”, *açkaç* “anahtar” (Eraslan, 2012: 105). **Kar. T.** döneminde alet ismi oluşturur: *kısgaç* “kıskaç, kerpeten”. Bitki isimleri yapar: *tawgaç* “susam çiçeğinin yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaç” (Nalbant, 2008: 122). **Har. T.**nde eşya adı türetme işlevi yapar: *kısgaç* “kerpeten” (Karagözlü, 2018: 131). **Kıp. T.** döneminde hayvan adı (*kıskaç* “yengeç”) ve hayvan vücuduyla ilgili bir bölümü ifade eden sözcükler yapar: *örgeç* “hörgüç”. Alet isimleri türetir: *olturgaç* “sandalye”, *tepkeç* “mahmuz” (Toparlı, 2017: 89, 179; Mohammad, 2018: 84). **Çağ. T.** döneminde hayvan adları türetir: *ilengeç* “yengeç”. Hayvan vücuduyla ilgili isimler meydana getirir: *örkeç* “hörgüç”. Alet isimleri yapar: *açkaç* “anahtar” (Turan, 2019: 32, 33; Şavk, 2011: 51). **E. An. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *yüzgeç* (Gülsevin, 2011: 134). **Osm. T.**nde alet, eşya isimleri türetir: *süzgeç*, *tayangaç* “oturulan yerde dayanılacak kısa değnek”. Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *utangaç*, *burgaç* “eğri büğrü, dolaşık”. Organ adları türetir: *yüzgeç* (Deny, 2012: 521; Yavuzarslan, 2019: 239). **Tü. T.** döneminde “bir eylemi sıkça yapan ve buna bağlı ruh durumunu gösteren” isimler türetir: *üşengeç*, *utangaç*. Araç gereç adları oluşturur: *süzgeç*, *kıskaç*. Deniz canlılarına ait organ isimleri meydana getirir: *yüzgeç*, *solungaç* (Boz, 2014: 94).

5.20. -GAN+: yapış-kan+, geçir-gen+

5.20.a. Kökeni

Clauson (2007: 193) ekin etimolojisinin belli olmadığını, bu sebeple eski bir ek olduğunu ifade eder.

Erdal (1991: 382) ekin işlevi ile ilgili bir yorumda bulunmamış ancak *ärkän*, *kapgan*, *yargan* vb. kimi sözcüklerde ilgili ekin bulunduğuna yer vermiştir.

5.20.b. Biçimi

Gök T.: “-gan+”

Kapgan (Tekin, 2003: 246).

Kap-gan Kagan

ol(u)rtd(u)m(T51)

E. Uyg. T.: “-gan+”

ugan “yaratıcı, yüce” (Erdal, 1991: 383).

Ulugdı kükülmüş u-gan arjılarning (AY 681/22).

Kar. T.: “-gan+, -gen+”

azgan “yaban çiçeği”, *öyülgen* “bataklık” (<öyül- “batmak”+ gen) (Arat, 1947: 270; Taş, 2015: 131; Bice, 1993: 3).

Asıg kılsa az-gan anın men kulı çiçek yaslğ erse biçer men ulı (KB 2573).

Har. T.: “-gan+, -gen+, -ken+”

sırğan “ısırgan otu”, *ergen*, *yelken* (<yel- “esmek”+ ken) (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 151).

Sır-gan

“Isırgan otu” (İML 148B).

*Qaçan kim ekegü er-**gen** bolsalar (...) anlarını taşılayu öltürmek gerek*

“Eğer ikisi de yetişkin ise (...) onları taşılayarak öldürmek gerek.” (NF 347/13-14).

*(...) ol keminiñ yel-**ken**+i+n+i tevekküldin qılgıl* (NF 396/3).

Kıp. T.: “-gan+, -gen+, -kan+, -ken+”

örge “urgen, ip”, *togkan* “doğum”, *ergen* “bekar erkek”, *yetken* “yetişkin kişi” (Toparlı, 2017: 211; Güner, 2013: 137-138).

*(...) rastı hacc vacib bolur kötrem kişi öze takı zimn kişi öze kaçan bir yet-**ken** kişi tapsa*

“(...) doğrusu kötürüm kişi ve zimn kişiye hacc vazifesi için bir yetişkin bulmak vacibtir.” (İMS 286a).

Çağ. T.: “-gan+”

kurgan “kale” (<*korı*- “korumak”+ gan) (Eraslan, 2015: 72).

*Sultan Ebu Sa’îd Mîrza ilgide Serahs kur-**gan**+ı+da şehid boldı*

“Sultan Ebu Sa’îd Mîrza elinde Serahs kalesinde şehit oldu.” (MN T79).

E. An. T.: “-gan+, -ken+”

ısırgan, *yilken* “yelken” (Canpolat-Önler, 2016: 20; Yılmaz vd., 2013: 1186).

*Isır-**gan** dikenî issidür, kurudur (...)* (EM P5b13).

*(...) anuñ yil-**ken**+(i) tañrıya tevekkül kılmak olsun* (KE 739/6).

Osm. T.: “-gan+, -gen+, -kan+, -ken+”

saldırgan, *çekingen*, *yapışkan*, *dövüşken* (Güftâ, 2018: 118).

*Al-ın-**gan***: Her şeyden alınan, her sözü kendi aleyhine tefsiz edip münfail olan (KT- “alıngan”).

*Erenler semâ’ına bunlar gül-üş-**gen** olur* (YED 58/4).

*Alış-**kan***: Alışmış, me’luf, menus (KT- “alışkan”).

Tü. T.: “-gan+, -gen+, -kan+, -ken+”

kaygan, *ergen*, *çalışkan*, *değişken* (Korkmaz, 2014: 151). Deny (2000: 147) bu ek için 6 türlü telâfuz şekli bulunduğunu belirterek -ğan+ (*ağla-ğan*) ve -ğen (*sütle-ğen*) biçimlerine de yer vermiştir.

*Kağıtlarını memura, bir solucanın ürkek kay-**gan**+lığ+ı ile uzattı* (Ağaoğlu, 2011: 9).

Fırtınalı havalarda, teknesiyle dev dalgaların üstüne döv-üş-gen bir horoz gibi yürüdüğü için mi ona bu adı verdiler (Akın, 2004: 34).

Denizin dalgaları yapış-kan ve sünen bir su olur (Kabağağalı, 2014:208).

Bayram, çocukluktaki gir-iş-ken+liğ+in yerini bir kuşkuya, içine kapanmaya bıraktığını seziyor (Ağaoğlu, 2011: 342).

5.20.c. İşlevi

Gök T. döneminde unvan bildiren sözcükler türetmiştir: *Kapgan* (Tekin, 2003: 246). Erdal (1991: 382) **E. Uyg. T.** için özellikle bu dönemde ekin, sıfat-fiil eki ile yaklaştığını belirtir: *esnägän, tutgan* (Erdal, 1991: 386). Ancak sıfat-fiil görevindeki -GAn+ eki, çekim eki olarak kabul edildiği için çalışmada inceleme dışında bırakılmış, yalnızca kalıcı isim oluşturan sözcükler ele alınmıştır: *ugan* “yaratıcı, yüce”. Bu isimde, işin failini gösteren bir ad türettiği görülür. (Erdal, 1991: 383). **Kar. T.** döneminde “yapan, eden” anlamında isimler türetir: *ugan* “Allah, tanrı” (Erdal, 1991: 384). Har. T.ne kadar olan dönemde ekin türetim işlevinin, dinî konularla ilgili isim türetmek için kullanılmış olması dikkat çekicidir. **Har. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *sırgan* “ısırgan otu”. Sıfat görevi yapan sözcükler meydana getirir: *ergen*. Somut adlar türetir: *yelken, örgen* “halat” (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 151, 299). **Kıp. T.**nde “özellik” bildiren adlar türetir: *yüvrülgen* “bozuk”, *kesgen* “keskin”. Eşya isimleri meydana getirir: *örger* “ip, urgan”. Nitelik, durum bildiren adlar yapar: *ergen*. “Yapılan işin, hareketin adı” olan sözcükler türetir: *togkan* “doğum” (Güner, 2013: 137-138). **Çağ. T.** döneminde yer isimleri oluşturur: *kurgan* “kale” (Eraslan, 2015: 72). **E. An. T.** döneminde nitelik bildirme özelliği ile bitki isimleri türettiği görülür: *ısrigan*. Eşya adları meydana getirir: *yilken* “yelken” (Canpolat-Önler, 2016: 20; Yılmaz vd., 2013: 1186). **Osm. T.**nde “huy, özellik” gösteren isimler türetir: *çekingen, girişken*. Hayvanların gruplandırılmasında kullanılan terimler (*kemirgen*) ve hayvan isimleri (*çığırtkan*) meydana getirir. Bitki adları yapar: *sütlegen, ısrigan*. Eşya isimleri yapar: *yapışkan* (Güftâ, 2018: 118; Yavuzarslan, 2019: 32, 64, 231). **Tü. T.** döneminde “huy, kişilik özelliği” bildiren adlar oluşturur: *saldırgan, sıkılgan*. Bitki ve hayvan türlerini belirten adlar yapar: *ısrigan, sütlegen* “Japon kaktüsü”, *sürüngen*. “Yer, mekan” bildiren isimler türetir: *sergen* “satılmak üzere eşyaların sergilendiği yer”, *ilişken* “deniz dibinde atıklardan oluşan tabaka”. *Bilgen, Atılgan* gibi kelimelerde özel isim olarak kullanmaya elverişli sözcükler oluşturduğu görülür. Ek, terim anlamlı kelimelerde sık sık kullanılmaktadır: *iletken, edilgen* (Korkmaz, 2014: 151; Boz, 2014: 94).

5.21. -GI+: sev-gi+, biç-ki+

5.21.a. Kökeni

Gabain (2007: 52), Eraslan (2012: 118) Moğolca “-hu” eki ile ilişkilendirmiştir.

5.21.b. Biçimi

Erdal (1991: 320) ekin -kI biçimlerinin n, r gibi ünsüzlerle biten sözcüklerde görüldüğünü belirtir: *ärki, burkı*. -gI biçimi ile türemiş tüm sözcüklerin ise iki heceli veya iki heceliye dönüşmekte olduğuna yer vermiştir: *tergi, yankı*.

Gök T.: “-gü+, -kı+, -ku+”

küdegü “damat, güveyi”, *yılkı, tolku* “yazıt taşı” (Şirin, 2016: 313, 343, 357).

Küdä-gü+l(ä)rim kız k(ä)l(i)nl(ä)r(i)m bökm(ä)d(i)m (Ye 3/6).

Og(ı)lın yu[t(u)z]ın yıl-kı+s+ı+n b(a)r(ı)mın (a)nta (a)lt(i)m (BK D24).

Tol-ku t(a)şka b(ä)ñkü tik(ä)r m(ä)n yıta (Ye 48/8).

E. Uyg. T.: “-gu+, -gü+, -gı+, -gi+, -kı+, -ki+, -ku+, -kü+”

bulgu, içgü “içilecek şey”, *katgı* “katı” (<kat- “pekiştirmek”+ gı), *tergi* “sofra” (<ter- “toplamak”+ gi), *yanku-yankı* (<yan- “dönmek”+ kı), *terki, içkü* (Hamilton, 2015: 46; Dilaçar, 2016: 101, 142; Şen, 2017: 61).

(...) *bagda buka-gu+da yatıp emgek emgenser* (...)

“(...) bağ ve kösteğe vurulup ızdırap çekse (...)” (KİP 38).

Asrini aş iç-gü+lar üza şaşmadın üdinça ağır ayag kılzun (AY 1016).

Qoy yıl-kı egidsär yılıña aş(s?)ılur bay bolur

“Koyun, sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.” (İKP XII).

Ol ertin biziñe ada tuda kelti er-ki

“O kişiden belki bize zarar gelebilir.” (DSKP 1234-1235).

Yavlak yañ-ku+lug ün (...) üstün kökde uçugma kuşlar kodı yerte tüşerler

“Kötü (bir şekilde) çınlayan sesiyle gökte uçan kuşlar aşağıya yere düşerler.” (DSKP 2560-2563).

Tataglıg aş iç-kü kälürüp tanınurlar erti (...)

“Lezzetli yiyecek ve içecekler getirip ona saygı gösteriyorlardı (...)” (İKP LXXI).

Kar. T.: “-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ku+”

yumgı “toplu, çok”, *tergi* “sofra” *todgu* “doymuş, tok”, *öggü* “övgü”, *yılkı* “hayvan, hayvan sürüsü” (<yıl- “hareket etmek, yürümek”+ kı), *uyku* (Nalbant, 2008: 124; Dilaçar, 2016: 36, 104; Bice, 1993: 117; Paçacıoğlu, 2016: 776).

Tavarsızka bil-gi tükenmez tavar

“Bilgi malı olmayana tükenmez bir hazinedir.” (AH 127).

Emgeksizin tur-gu yok munda ye mü

“İnsanın yorulmadan kalacağı tasavvur edilemez.” (DLT 211).

Yi-gü+m ot köki bolsu, yağmur suvı tap

“Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu yeter.” (KB 6568).

Ya yıl-kı atangıl, kişide yıra

“Ya da hayvan adını al, insanlardan uzaklaş.” (KB 6508).

Kolga alıp tün uy(u)-ku+s+ı+n kılğıl bidâr

“Ele alıp gece uykusunu, uykusuz kal.” (DH H91).

Har. T.: “-gi+, -gu+, -gü+, -k1+, -ki+, -ku+, -kü+”

örtüingi “hırka, kazak”, *sızgu* “kürdan, fırça”, *üzengü* “üzengi”, *yılkı* “hayvan sürüsü”, *erki* “belki, acaba”, *uyku, içkü* (Yüce, 2014: 39, 70; Eckmann, 2014: 13, 37, 110).

(...) *takı dört yarmaqqa destar aldılar taqı bir ört-ün-gi* qara kilim aldılar

“(...) dört yarmağa tülbent aldılar ve örtmeye bir kara hırka aldılar.” (NF 159/8).

Üçünç babı Haq te’ala hazratınga yawun-gu edgü ameller beyanı içinde turur

“Üçüncü babında Hak tealaya yaklaştıran iyi amellerin anlatımı vardır.” (NF 2/15).

İge-gü

“Eğе” (İML 131B).

Heç fayda qılmadı Abu Lehebke malı, taqı oğlu qızı, takı yıl-kı qarası

“Ebu Leheb’e malının, oğlunun, kızının, sürüsünün hiç faydası olmadı.” (NF 17/8).

Ne ‘acab tüş kördüm, rahmani mü er-ki+n ya *taqı şeytani mü er-ki+n*

“Nasıl bir düş gördüm, acaba hayırlı bir düş mü yoksa şeytani bir düş mü?” (NF 213/1).

Oygattı anı uy(u)-ku+s+ı+n+dın

“Onu uykusundan uyandırdı.” (ME 44/1).

Süzdi iç-kü+n+i

“İçkisini süzdü.” (ME 84/8).

Kıp. T.: “-gu+, -gı+, -gi+, -gü+, -k1+, -ki+, -ku+, -kü+”

yargu-yargı “yargı, karar”, *bilgi, içgü, uyku/uyku, keski* “kesecek nesne”, *içkü* (Hacıeminoğlu, 2000: 40, 42; Argunşah-Yüksekkaya, 2015: 333; Mansuroğlu, 1953: 344; Toparlı, 2017: 81, 183; Arguşah-Yüksekkaya, 2014: 334).

(...) *ol köni yar-gı+çı* allında (...)

“(...) gerçek yargıcı katında (...)” (CC 62b).

Yana sordu kim iy bil-gi tengiz pir (HŞ 4299).

Olturup yar-gu yararda kıl yarar (GT 13/4).

Zihi sır bil-gü+çi+ler ara server (HŞ 4663).

Eger yeñse anı uy(u)-kı tüşse eger uyansa tüşmesden burun abdest bozulmas

“Eğer uykuya yenik düşse uyusa fakat düşmesen önce uyansa abdesti bozulmaz.” (İMS 96a).

Sibür-t-ki “Fırın süpürgesi, süpürge” (CC 44b21).

Kaçan kim uyansa abdest alur kişi uy(u)-ku+sı+n+dan bilekke tegin üç kez

“Kişi ne zaman olursa olsun uykusundan uyanınca bileklerine kadar abdest alır.” (İMS 87b).

Çağ. T.: “-k1+, -ki+, -ku+, -kü+, -gü+, -gi+, -k1+”

ilkı “at, yılkı sürüsü”, *süpürki* “çöp”, *uyku*, *içkü*, *külgü* “gülüş”, *gözüngi* “ayna”, *yasakı* “asker, muhafız” (<yasa- “yapmak, kurmak, hazırlamak”+ kı) (Eraslan, 2015: 8, 212; Teres, 2009: 264; Turan, 2019: 45; Akdoğan, 1988: 502).

Gelle-i esp est ıl-kı ıl-kı+çı şud gelle-ban (NK 97a).

Süpür-ki est süpürçi diger süpürküçi hem (NK 94a).

Uy(u)-ku harâmdur baña (AD XXXVI/10).

Heri şehrinin levend ve iç-kü+ci yigitleri ana musahib bolur irdiler

“Heri şehrinin kabadayı ve içkici yigitleri onun arkadaşı idiler.” (MN T8).

Taş-gı suret birle bolmas içdedür genc-hanesi (ŞHD 166b7).

Göz-ü(n)-gi+y+e nazar eyle gör ol cemâli ‘ayân (AD 494/1).

Nazm eylese rezm kıl-gu+mız-dur (LM 1823).

İlni naz kül-gü+s+i bile tirgüzmekdin hikayet

“Halkı naz gülüşü ile diriltmesini hikaye.” (MN T219).

E. An. T.: “-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+, -kü+, -hu+”

yaygı, güyegi “damat”, *karasagu* “karaya çalar renkte, karayağız”, *sevgü*, *yılkı* “hayvan sürüsü”, *içki*, *uyku*, *terkü* “eyere eşya asmak için kullanılan kayış” (<ter- “derlemek, toplamak”+ kü), *uyhu* (Yavuz, 2017: 41, 72; Canpolat-Önler, 2016: 58; Ersoy-Ay, 2017: 100; Küçük, 2014: 72, 108, 137; Yılmaz vd., 2013: 837).

(...) *yıl-kı+lar ve kalan canavarları pencşenbe gün ve ademi azine gün yaratdı* (KE 13/10-11).

(...) *dahı hurma ağaçlarının yemişlerinden ve üzümlerden iç-ki+ler edinür-siz* (SKT 290a).

(...) *uy(u)-ku getirür, on daneden artuk yerlerse ziyan eder* (EM P2a13).

Baglamış at ter-kü+s+i+n+e (MT 1144).

(...) *dahı kıldı size davarlar derisinden evler getürmegi yay-gı+dur size* (SKT 292a).

(...) *güye-gi oturası yire oturdu* (KE 245/12).

Alameti oldur ki yüzünün rengi kara+sa-gu ola ve gözleri içerü batmış ola (EM P36a3).

Sev-gü+lü kardaş görklü

“Sevgili, aziz kardeş güzel.” (DK D7).

Helal uy(u)-hu+y+ı gözlerüme ‘aceb/ Ne suç eyledüm kim haram itdi ‘ışk (HDD 44B6).

Osm. T.: “-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+”

çalgı, dizgi, dolgu, örgü, baskı, biçki, tutku (Güftâ, 2018: 117).

Ayagında baglu hem çın+ra-gı+s+ı

“Ayağında çingırağı bağlı.” (VN 4818).

Koyun ve keçi vesaire hayvanattan alınan ver-gi ve bundan hasıl olan varidat (KT- “ağnam”).

Duy-gu+y+a müteallik, duy-gu ile derk olunan (KT- “hissî”).

İzzet ü erkân kamusı bunlardır dünyâ sev-gü+s+i (YED 2/5).

Aç-kı: Cilâ, perdah, lostra (KT- “açkı”).

Keserden bıç-ku+dan yatı yarası

“Keser ve bıçkıdan yatı yarası (yatmayı gerektirecek yara)” (ÇN 1126).

Tü. T.: “-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+”

çalgi, delgi, olgu, görgü, bıçkı, keski, coşku (Demircan, 2005: 77).

Caz denilen zilli davullu çal-gı gelirdi (Bilbaşar, 2017: 67).

O yerler kuru kuru avutulamaz sez-gi yoluyla görülür. (Kabağağaçlı, 2014: 28).

Bu duy-gu bütün hücrelerini dolandı (Ağaoğlu, 2011: 59).

(...) *adamızla ilgili öv-gü+ler+e yer veriliyordu* (Livaneli, 2017: 19).

(...) *kat-kı+sız hizmetleri yüzünden kovalanan, sürülen (...) yoldaşları (...) sınırları aşarak selamlarız* (Hikmet, 2011: 36).

(...) *annesini bir gecelik aşk yaşayan çocuğu sevindirecek, üstündeki iç-ki kokusuna rağmen* (Akın, 2004: 63).

Altı gecedir Ayşe, uy(u)-ku zamanı pansiyona gitmiyordu (Atılğan, 2019: 135).

5.21.c. İşlevi

Erdal (1991: 320) ekin temel olarak geçişli fiillerin nesnesini belirten isimler türettiğini ifade eder.

Mansuroğlu (1953: 342) ekin Eski Türkçeden başlamak üzere günümüze kadar bütün Türk şivelerinde fiillerden soyut isimler meydana getirdiğini belirtir. Mansuroğlu’na göre bu işlev kimi zaman o kadar ileri gitmektedir ki ek, -mak, -mek mastar gibi kullanılmaktadır: *Tenrini çalbar-gu-da erdi* “Tanrı’ya yalvarmakta idi.” İşlevin bununla sınırlı olmadığını, soyutluktan somutluğa geçişi sağladığını belirtir ve *iç-gü* “içki” sözcüğünü örnekler.

Ercilasun (1997: 42) ek ile eki oluşturan biçimbirimler arasında ilişki kurmuştur. Buna göre içerisinde -Gİ ekinin de bulunduğu kimi eklerde yer alan sızıcı ve akıcı karakterli biçimbirimler (ğ, d, l, z, m, n, a, e, ı, i) ekin işlevini de etkilemiş, bu ekle türeyen sözcüklerde “pekiştirme, süreklilik, mübalağa” anlamları yaygınlaşmıştır.

Gök T. döneminde somut varlık isimleri oluşturur: *tolku* “yazıt taşı”. Topluluk bildiren adlar yapar: *yılkı* “çiftlik hayvanları” (Şirin, 2016: 313, 343). **E. Uyg. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *bıçgu* “bıçak”, *yilpigü* “yelpaze” (<yilpi- “yellenmek”+ gü). Soyut adlar türetir: *korkgu* “korku”, *sevgü*. Yer isimleri oluşturur: *argu* “vadi, uçurum” (<ar- “ayırma”+ gu), *kötki* “tepecik, tümsek” (<köt- “yükseltmek, kaldırmak”+ gi). “Mesleği icra eden kişiyi” bildirir: *urungu* “savaşçı” (<urun- “vurmak”+ gu). “Fiilin sonucunda ortaya çıkan durumu” gösteren isimler türetir: *burkı* “buruşuk”. Mizaç ve kişilik özelliğini işaret eden adlar oluşturur: *katgı* “sert, kırıcı”, *burgı* “asıklı yüzlü, somurtkan”. Yapılan işin, hareketin adı olan isimler türetir: *toggu* “doğum”. Bu özelliğiyle isim-fiil eklerine yakın bir işlev taşır. Gıda maddelerinin genel adı olan isimler türetir: *içgü* “içecek”. -lug, -lüg eki ile birlikte kullanıldığında “gerekliklik” anlamı verir: *sezik gönül turgur-ma-gu+lug ol* “şüpheli düşünce beslememeli”. Yalnızca E. Uyg. T. ve Kar. T. döneminde görülen *ärki* “belki, acaba” (<är- “olmak”+ ki) soru edatı da yine bu ekle türemiştir (Erdal, 1991: 321; Eraslan, 2012: 118; Mansuroğlu, 1953: 344-345; Elmalı, 2016: 64, 207; Tekin, 2019: 12; Eckmann, 2014: 21). **Kar. T.**nde soyut (*öggü* “övgü”, *yölegü* “destek”) ve somut (*kedgü*

“giyim, kuşam”, *okıgu* “kitap, Kur’an”) adlar meydana getirir. Alet, eşya isimleri türetir: *kanagu* “kan almaya yarayan alet”, *törpigü* “ağaç yontacak keser”. Yer adları oluşturur: *tarıtu* “ekin ekilecek yer”, *amrılgü* “ikamet yeri, mesken, karargah”. Nitelik bildiren sıfatlar yapar: *kamgi* “eğri büğrü, bükülmüş” (<kam- “devirmek”+ gı). Akrabalık adlarında görülür: *küyegü* “damat”. Kendisinden sonra kullanılan -lug, -lüg eki ile fiile “gerekliklik” anlamı verir: *ol munda tur-gu+luk erdi* “o burada durmalı idi.” Yapılan işin adı olan sözcükler türeterek isim-fiil eklerine yakınlık gösterir: *korkungü* “korkma”, *koparılgü* “diriltme, haşredilme” (Erdal, 1991: 312; Mansuroğlu, 1953: 345; Kök, 2004: 246, 419, 467, 469, 489, 517). **Har. T.** döneminde alet isimleri yapar: *biçkü* “bıçkı”, *bukagu* “zincir, kelepçe”. Miktar anlamı taşıyan adlar meydana getirir: *mangu* > *bangü* “lokma”. Akrabalık bildiren isimler türetir: *küdegü* “güveyi” (<küde- “korumak”+ gü). Sıfat türünde sözcükler yapar: *bergü* “cömert”, *kaykı* “bir tarafı eğri olan” (Eckmann, 2014: 8, 89, 208; Paçacıoğlu, 2016: 102; Karagözlü, 2018: 122, 290). **Kıp. T.**nde alet isimleri meydana getirir: *keski*, *egegü* “eğe”. Soyut adlarda görülür: *bilgü*, *yargı*. Akrabalık isimleri oluşturur: *küyegü* “damat” (Karamanlıoğlu, 1989: 78; Toparlı, 2017: 105, 335). **Çağ. T.** döneminde “getirildiği fiili yapma isteği” anlamında adlar türetir: *yıglagı* “ağlama isteği”, *uruşgu* “vuruşma isteği”. “Yapılan işin adı” olan sözcükler oluşturur: *külgü* “gülüş, gülme”. Somut isimler türetir: *biçgu*, *süpürkü* “çöp”. Yer isimleri oluşturur: *taşgi* “dışarı, harici”. Akrabalık adları yapar: *küyegü* “damat” (Eckmann, 2005: 100; Karasoy, 1998: 272, 528, 606; Turan, 2019: 44, 85). **E. An. T.**nde eşya isimleri yapar: *bürgü* “baş örtüsü”, *terkü* “terki”. “Belirtilen şekilde olmaya yakın” anlamında isimler türetir: *karasagu* “karamsı, siyaha çalan”. Akrabalık isimleri meydana getirir: *güyegü* “damat”. Bu sözcüğün *güyegü otı* biçimiyle “güveyotu, keklik otu” anlamında bitki ismi olarak da kullanıldığı görülür. “Huy, özellik” anlamlı adlar yapar: *önegü* “inatçı” (<öne- “inat etmek”+ gü) (Yavuz, 2017: 41, 72; Canpolat-Önler, 2016: 136, 149; Yılmaz vd., 2013: 1030). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri yapar: *askı*, *sargı*. “Yapılan işin adı” olan sözcükler oluşturur: *sorgu*, *dolgu*. “İşin sonucunda ortaya çıkan ürünün adı” olan sözcükler türetir: *bitki*, *örgü*. Soyut adlar yapar: *bilgi*, *sevgü*. Akrabalık isimleri türetir: *güdegü* “güveyi, enişte” (Mansuroğlu, 1953: 346; Güftâ, 2018: 117; Tekin, 1992: 332). **Tü. T.**nde “his, duygu” bildiren adlar (*coşku*, *sezgi*) ve soyut isimler (*yazgi*, *görgü*) meydana getirir. İşin, hangi nesne aracılığıyla yapıldığını gösteren isimler oluşturur: *çalgi*, *silgi*. Tek bir çatı altında sınıflandırılmayacak çeşitlilikte somut adlar türetir: *büzgü*, *salgi*, *vergi*, *içki*... Özel adlarda kullanıldığı örnekler de mevcuttur: *Övgü*, *Duygu*, *Sevgi* (Hatiboğlu, 1974: 65; Korkmaz, 2014: 152; Çotuksöken, 2011: 76).

5.22. -gIç+: dal-gıç+, bil-gıç+

5.22.a. Kökeni

Erdal (1991: 358) -gUç ekinin, “-gu” fiilden isim yapım ekinin “+(X)ç” küçültme eki ile genişletilmiş şekli olduğunu ifade eder: *biçguç*, *yelpigüç* “yelpaze” (Erdal, 1991: 359). Çalışmamızda Erdal’ın bu görüşü kabul edilmektedir.

Deny (2012: 521) ekin Altaycada “-kiş” şeklinde olduğuna yer vermiştir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 105) ekin sonundaki “ç” sesini açıklamanın zor olduğunu ancak isimlere hareketin vasıtası anlamı veren “-aç” ekinden (*tokaç*, *kısaç* “kısaç”) analoji yolu ile gelişmiş olabileceğini belirtir.

5.22.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-guç+”

osguç “bir çeşit bıçak” (Erdal, 1991: 358).

(...) *yüligü os-guç ulatı bı bıç(gu üz)* (...) (DSKP 743).

Kar. T.: “-guç+, -güç+”

bıçguç “kesilmiş şey”, *örgüç* “saç örgüsü, saç öbeği” (Erdal, 1991: 358; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 46).

Bıç-guç

“Makas, bir nesneyi kesen şey” (DLT 227).

Ör-güç

“Kadının saç örgüsü ve saç öbeği” (DLT 40).

Erdal (1991: 358) ekin Eski Türkçe döneminde “k”li biçimlerinin olması gerektiğini belirtir. Ancak DLT’de geçen *arguç*, *bıçguç*, *yogurguç* ve *saraguç* sözcüklerine bakarak ekin Karahanlı Türkçesinde damaksıl şekilde sesletilmesi gerektiğini, bu sebeple Bang ve Rachmati’nin *oskuç*, *küküç* okumalarının yanlış olduğunu ifade eder.

Har. T.: “-gıç+, -guç+, -güç+”

suvagıç “mala”, *yonguç* “rende” (<yon- “yontmak, yaralamak”+ *guç*), *örgüç* “hörgüç” (Eckmann, 2014: 339; Karagözlü, 2018: 128, 131; Paçacıoğlu, 2016: 131).

Suva-gıç

“Mala” (İML 130A).

Yon-guç

“Rende” (İML 131B).

(...) *taķı êkki ör-güç+i+n+i kâfurdın yaratıp turur* (NF 162/12).

Kıp. T.: “-gıç+, -guç+, -güç+, -kıç+, -kuç+, -küç+, -vüç+”

aginguç/agingıç “merdiven”, *süzgüç* “süzgeç”, *baskıç* “ayakkabı”, *açkuç* “anahtar”, *depküç* “mahmuz”, *beklövüç* “kilit” (<beclö- “sıkılamak”+ *vüç*) (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Güner, 2013: 139).

Agın-gıç

“Merdiven” (CC 51a24).

Oltur-guç

“Sandalye, oturak” (CC 25b12).

Töv-güç keli

“Havan tokmağı” (CC 41b16).

Taķı kim kim bir ew satsa aç-kuç+lar+ı anıķ taķı binası anıķ kirür satmak içinde

“Her kim bir ev satsa binası ve anahtarını da satmış olur.” (İMS 475b).

Yap-kıç

“Kapak, örtü” (CC 7b12).

Çağ. T.: “-gıç+, -guç+, -güç+, -kıc+”

talgiç, saraguç “sarık”, *yelpegüç* “yelpaze”, *baskıc* “merdiven” (Eckmann, 2005: 49; Türk vd., 2011: 164; Duran, 1995: 150).

Talıcı, talgıcı: tal-gıç, gavvaz, guteci (SEL-“talıcı”).

Begu tu yüz-güç ü yüzçi şenaver est yakın (NK 104b).

Bas-kıc: merdivan, mısad, süllem (...) (SEL-“baskıc”).

E. An. T.: “-guç+, -güç+”

dalguç, hörgüç (<hör- “yükselmek”+ güç) (Gülsevin, 2011: 134; Yavuz, 2017: 81).

(...) *pes ne kim verildünjüzse dünya meta 'ından ol bir al+da-n-guç+dur* (SKT 525a).

Bize bir hör-güç+i götürdüm dime (MT 1301).

Osm. T.: “-gıç+, -giç+, -güç+, -kıc+”

başlangıç, bilgiç, yüzgüç, baskıc “merdiven” (Deny, 2012: 521).

Tal-gıç (...) *ka 'r-ı deryâya dalmaya alışık adam* (KT- “dalgiç”).

(...) *bilen, bilgili, bil-giç* (KT- “âlim”).

Bas-kıc: Merdiven (nerdübân), basamak, süllem (KT- “baskıc”).

Tü. T.: “-gıç+, -giç+”

çalgiç “mızrap”, *silgiç* (Boz, 2014: 94).

Bir de dal-gıç paletine (...) (Akın, 2004: 66).

Numan, her zamanki törpü yememiş bil-giç+liğ+i+y+le konuşmuştu (Ağaoğlu, 2011: 29).

5.22.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde “alet, eşya isimleri türetme” işlevinin ortak olduğu görülür. **E. Uyg. T.:** *osguç* “bir çeşit bıçak” (Erdal, 1991: 358). **Kar. T.:** *arguç* “insanın kandırıldığı nesne”, *saraguç* “peçe” (Erdal, 1991: 358). **Har. T.:** *suvagiç* “mala”, *sıragıç* “(harman için) savurgaç” (Karagözlü, 2018: 128-129). **Kıp. T.:** *yap-kıç* “kapak, örtü”, *yonguç* “yontma aleti” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328). **Çağ. T.:** *süzgüç* “süzgeç, temizleyici”, *örgüç* “atın yelesini örnek için kullanılan tarak”. “İşi yapanı” bildiren isimler oluşturur: *aldaguç* “aldatıcı, hilekâr”, *yüzgüç* “yüzücü”. İsim-fiil ekleri ile eş görevde bulunur: *titregüç* “titreyiş” (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 109; Turan, 2019: 63, 28). **E. An. T.:** *çatlaguç* “şaklatan şey, sakız”. “Fiilin yapıcısını” bildiren adlar türetir: *aldaguç* “aldatıcı”, *dalguç*. Hayvan vücuduyla ilgili adlar meydana getirir: *hörgüç* (Gülsevin, 2011: 134; Yavuz, 2017: 81). **Osm. T.:** *baskıc* “merdiven”, *bızlangıç/bızlengiç*. “Yer” bildiren adlar türetir: *başlangıç*. “Bir işi yapmaya alışık olan” veya “bir işi meslek olarak yapan kişileri” işaret eden isimler türetir: *talgiç* (Yavuzarslan, 2019: 107, 110, 132, 232). **Tü. T.:** *çalgiç, silgiç*. “İşi yapanı” gösteren isimler yapar: *dalgıç, bilgiç*. Yer adları türetir: *başlangıç* (Hatiboğlu, 1974: 66; Boz, 2014: 94).

5.23. -GIn+: *bit-kin+*, *kız-gın+*

5.23.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 99) ekin “-kan” ekinin iç sesinin değişmiş biçimi olduğunu, anlamlarının da aynılığını ifade eder.

Deny (2012: 509) -GIn+ ve -GAN+ ekleriyle türemiş sözcüklerde görülen anlamdaşıktan yola çıkarak -GIn+ ekinde “-kan” şeklinde bir ekin varlık gösterdiğini belirtir.

5.23.b. Biçimi

Gök T.: “-kun+”

bozkun “bozuk” (< boz-+ kun) (Tekin, 2003: 91).

E. Uyg. T.⁹⁵: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+”

taşgın, *çivşagun* “ekşi” (<çivşa- “ekşimek”+ gun), *ükgün* “yığın” (<ük- “yığmak”+ gün), *terkin* “öbek, yığın” (<ter- “biriktirmek, toplamak”+ in) (Erdal, 1991: 327-329; Elmalı, 2016: 364).

(...) *etiniþ kökki* (...) *çivşa-gun* öz (...) *ulatı etigleriniþ* (...) *y(i)me kökki birle* (...) *turur* (DSKP 3804-3809).

Ol çat(ı)rlıg (öğüz) suvı bük-gün bolup ulug ulug tegzinçler tegzinür

“Küllerle kaplanmış nehir suyu toplanıp (o suda) büyük büyük dalgalar oluşur.” (DSKP 755-756).

Kar. T.: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kun+, -kın+, -kin+”

azgın, *tizgin*, *tutgun* “tutuklu”, *köçgün* “göç eden”, *turkun* “durgun”, *barkın* “yolcu”, *terkin* “birikmiş” (Hacıeminoğlu, 2013: 20; Erdal, 1991: 327-329; Taş, 2015: 133; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 60).

Bulgak üküþ bolsa kaçan bil-gin yiter

“Fitne çok olduğunda bilgin kaybolur.” (DLT 204).

Bilig tat-gın ay dost biliglig bilür

“Ey dost, bilginin tadını bilgili bilir.” (AH 106).

Anlar tururlar yawuzrak az-gun+rak köni yoldın (KT-SKT 88r/2).

Uruşlar ödinde çerig tüz-gün+i (KB C644).

Taş-kın kelgen deryalarda yüzleşem men

“Taşkın gelen denizlerde yüzsem ben.” (DH H63).

Uç-kun+i+ge takat kılmas yetti tamug

“Bir kıvılcımına dayanamaz yedi cehennem.” (DH H12).

Har. T.: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+”

satgın, *dizgin*, *azgun*, *ötgün* “gök gürültüsü”, *satkın*, *kaçkun*, *örtkün* “harman” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 104; Karagözlü, 2018: 129, 300).

Sat-gın algay erdük tediler

⁹⁵ Erdal (1991: 327) E. Uyg. T. döneminde -kın+ biçimine örnek gösterilen *turkun* (süzök) kelimesindeki eke şüpheli yaklaşır. Sözcük kökünün *türk* “derinlik, yükseklik” olabileceğini, bu durumda ekin isimden isim yapım ekine dönüşeceğini belirtir.

“Satın almaya geldik, dediler.” (NF 22/1).

Gayatka tegdi az-gun+luk içinde

“Azgınlık içinde sonuca ulaştı.” (ME 205/5).

Küldürdeki öt-gün

“Gök gürültüsü gümbürdedi.” (ME 230/2).

Sat-kin almak

“Satın almak” (İML 105A).

(...) *cümle sahabalar küçi yet-kin+çe meded qıldılar*

“(...) bütün sahabeler güçleri yettiğince yarım ettiler.” (NF 125/1).

(...) *qiyamat kün bolsa avs Zübeyrdin tamug otınıu uç-kun+lar+ı+n+ı men def kılgay-men*

“(...) kıyamet kününde Zübeyr’den cehennem ateşinin kıvılcımlarını ben def edeceğim.” (NF 120/16).

Ört-kün

“Harman” (İML 130B).

Kıp. T.: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kun+, -kün+, -kın+ -kin+”

taşgın, tizgin “dizgin”, yorgun, sürgün, yarkın “şimşek, parıltı”, erişkin, uçkun, sepkün (Toparlı, 2017: 345; Güner, 2013: 140-141).

Kayırmas kim tiz-gin+in tutsa namaz kılur halde

“Kişinin namaz kılarken dizgin tutmasında mahsur yoktur.” (İMS 192a).

(...) *dağı batalet yolın tutup ‘alimlerini az-gun+luk+ka nisbet kılmak* (GT 149/13).

Tut-kin

“Uçurum, boşluk, cehennem” (CC 65b20).

Takı kavun hıyar içinde urlukı er-iş-kin+çe

“Erişkin kavun, hıyar tohumları da dahil.” (İMS 474a).

Tut-kun

“Tutsak, esir” (CC 7a4).

Çağ. T.: “-gın+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+”

ötgün, azgun, taşkın, keskin, tutkun, ötkün “geçici, delici” (Eckmann, 2005: 49-50).

Misal yor-gun sür-gün gibi (SEL kava‘id).

Begu tu baltu kes-kin est güzergeran (NK 188).

Uç-kun+ı birle tutaştı beytü’l-ahzanınga ot

“Kıvılcımı ile hüznün kulübemde ateş tutuştu.” (MN T213).

Hiç ok mundag cihanda öt-kün olgay mu ikin (ŞHD 134a6).

E. An. T.: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kun+, -kün+”

azgın, düzgin “süs, ziynet”, azgun, düzgün, taşkun, ötkün (Ergin, 2018: 440; Yılmaz vd., 2013: 763).

Yohsa anlar az-gın+a girmek-durur (MT 2193).

(...) *ol meydana yakın geldiler ve Süleymanuñ düz-gin+in gördiler* (KE 660/4).

Yapduğı düz-gün+ler+in gerek yıqa (GN 1075b).

Ve tuzı zeyt yağıyla adam gevdesine dürtsele ar-gun+lığ+ı giderür ve kuvvet hasıl eder (EM P17a).

Taş-kun taş-kun suları aşup geldiğinde kiçdüğünde (...) (DK D104).

Ağ yeleklü öt-kün ohdan kayıkmayan (...) (DK D184).

Osm. T.: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+”

sargın “dügün çiçeği”, ergin, uygun, sürgün, batkın, bitkin, coşkun, düşkün (Deny, 2012: 509).

Yûnus’a bu aşk kız-gın+ı komaz (YED 259/8).

Segürdümde çü diz-gin depredeydüm/ Halep’den bir nefes Mısr’a gideydüm (ÇN 1271).

Başuna konsa devlet olma az-gun (PN 202).

Tataruz göç-gün+ci kavmüz bizi bil

“Tatarız, göçebe kavimiz; bizi bil.” (VN 2547).

Şimdi şaş-kun ve muzdarip bir nesil (...) (Seyfeddin, 2010: 7).

Âlet-i cârihanın kes-kin tarafı (KT- “ağız”).

Mahcubiyet ve tut-kun+luk+tan kurtulup serbestlenmek (KT- “açılmak”).

Bir gözi yaşlu yıldızı düş-kün felek-zede (HB W77b).

Tü. T.⁹⁶: “-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+”

dalgın, girgin, durgun, üzgün, baskın, yetişkin, tutkun, küskün (Ergin, 2013: 189).

Yan-gın yeri de çıplak (Hikmet, 2011: 10).

Çünkü onlar kendilerine ayrılan kıyılarında, kayalıklarda ger-gin bir bekleyiş içindeydiler (Livaneli, 2017: 71).

Bayram, yor-gun+luğ+u+n+u duydu (Ağaoğlu, 2011: 10).

Annem babamın yanında asla üz-gün ya da tedirgin olmazdı (Livaneli, 2017: 70).

Bunlardan biri olan Sorik Ağa, Şih Hasan kardaşımızın obasına bas-kin vermiş (Bilbaşar, 2017: 20).

Burnu kes-kin+di onun (Atılğan, 2019: 173).

Kale önündeki bulamaç yarlardan ıssızlıklar tut-kun+u ay hangi bakışları hülyalar gurbetine çıkarıyordu? (Kabağağaçlı, 2014: 194).

Kurulmamış zembereği/ küs-kün duruyor kamyonet (Akın, 2004: 54).

5.23.c. İşlevi

ET dönemi için Clauson (2007: 194) işlevinin belli olmadığını ancak *kevgin* “hazmı güç” (<kev- “çiğnemek”+ gin) sözcüğünde görüldüğünü belirtir. Clauson’un

⁹⁶ Genellikle tek heceli fiillere gelmekle birlikte *alışkın, yetişkin, erişkin* gibi çok heceli fiillerde de ender olarak görülür (Korkmaz, 2014: 153). Banguoğlu (2007: 244) bu noktadan hareketle yeni türetilmiş kelimelerde ekin ilk heceye getirilmesi gerektiğini belirtir: *ilişkin< ilgin

“-gın, -gin”den ayrı olarak “-gun, -gün” şeklinde sıfat (*olgun*) ve isim (*örtgün* “istif edilmiş mısır”) türeten bir ek incelediği görülür. -gın, -gin ekinde yer verdiği sözcüğün de sıfat türünde olduğu dikkate alınır bu ayrımın neden yapıldığı anlamlı görülmemektedir. **Gök T.** döneminde sıfat türünde sözcükler türetir: *bozkun* “bozuk” (Tekin, 2003: 91). **E. Uyg. T.**nde faili bildiren adlar ve sıfatlar yapar: *tezkin* “mülteci”, *kelkin* “çok çabuk gelen”. Topluluk isimleri türetir: *tergin* “topluluk”, *ükgün* “yığın”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *turkun* “durgun” (Erdal, 1991: 327; Eraslan, 2012: 106; Şen, 2017: 61). **Kar. T.** döneminde geçişsiz fiillerden sıfat türünde sözcükler türetir. Bu sıfatlar bir insanı niteleyebildikleri gibi (*kaçgın, köçgün*) bir tür, özellik de bildirebilirler [*turkun* (suv), *taşkın* (suv)]. Geçişli fiillerden edilgen isimler yapar: *tutgun* “esir”, *yadgun* “yayılmış”. Somut isimler oluşturur: *örtgün* “tahıl yığını” (Hacıeminoğlu, 2013: 20; Erdal, 1991: 328; Taş, 2015: 132-133; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 519). **Har. T.** döneminde “fiilin belirttiği işi yapan” anlamında adlar türetir: *kaçkun* “kaçak”, *azgun*. Eşya isimleri türetir: *tizgin* “dizgin”. Somut adlar oluşturur: *ötgün* “gök gürültüsü”, *uçkun* “kıvılcım”. Yön isimlerinde görülür: *kün batgunı* “batı”. Sonuç, netice bildiren isimler oluşturur: *örtkün* “harman” (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 104; Karagözlü, 2018: 152, 298). **Kıp. T.** döneminde “fiilin belirttiği işi yapan” anlamında isimler oluşturur: *sürgün, tutkun*. Alet isimleri türetir: *tizgin* “dizgin”. Doğa olaylarıyla ilgili adlar yapar: *sepkün* “su serpintisi”, *taşkın, ötgün* “gök gürültüsü”. Somut isimler türetir: *uçkun* “kıvılcım”, *yarkın* “parıltı” (Güner, 2013: 140-141). **Çağ. T.**nde geçişli fiillerden (*keskin, tutkun* “esir, tutsak”) ve geçişsiz fiillerden (*toygun, azgun*) sıfat türünde sözcükler türetir. Bu sıfatlardan ilk gruba girenlerde pasiflik, edilgenlik; ikinci gruba girenlerde etkenlik, aktiflik anlamları göze çarpar. Doğa olaylarını anlatan isimler türetir: *yutgun* “girdap”, *taşkın*. Somut adlar yapar: *uçkun* “kıvılcım” (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 109). **E. An. T.**nde “afet, toplumsal yıkıma sebep olan olay” isimleri türetir: *kırgun, taşgun*. Nitelik bildiren sıfatlar yapar: *yorgun, azgun*. Hastalıkla ilgili isimler oluşturur: *iç yangunu* “hararet, ateş, iç ısı”. Eşya isimleri meydana getirir: *düzgin* “süs, ziynet eşyası” (Ergin, 2018: 114, 167, 440; Önler, 1989: 110; Yılmaz vd., 2013: 1112). **Osm. T.** döneminde “miktar” bildiren sıfatlar türetir: *geçkin, aşkın*. “Durum, hâl” ifade eden sıfatlar yapar: *pişkin, ergin*. Bu sıfatlar, kişileri nitelemek için de sık sık kullanılır: *dalgın, şaşkın*. Yapılan işin adı olan sözcükler türetir: *bozgun, vurgun*. Toplumsal felaket isimleri yapmakta kullanılır: *yangın, kırgın* “veba”, *taşkın*. Alet adları meydana getirir: *dizgin* (Deny, 2012: 509; Tekin, 1992: 398; Yavuzarslan, 2019: 76). **Tü. T.**nde “kişinin ruh hâlini ya da kişilik özelliklerini” bildiren adlar yapar: *üzgün, dalgın*. Ek, geçişli eylem köklerinden edilgen anlamlı (*gergin, kırgın*), geçişsiz eylem köklerinden etken anlamlı (*bezgin, coşkun*) adlar türetmektedir. “Yaş aralığı, olgunluk” bildiren adlar yapar: *yetişkin, erişkin*. Afet veya toplumsal zarara sebep olan olay adları türetir: *salgın, taşkın, yangın*. Özel adlarda kullanılan bir ektir: *Aşkın, Seçkin* (Gencan, 2007: 262; Banguoğlu, 2007: 243; Boz, 2014: 95).

Gencan (2007: 263) -GIn+ ekiyle türemiş isimlerin -(I)k+ eki ile türemiş isimlere benzediğini ifade eder: *kırık=kırgın, bitik=bitkin*. Deny (2012: 509) de eki anlam

olarak -(I)k+'lı sıfatlara benzetse de ikisi arasındaki farkı şöyle açıklar: "... -(I)k+'lı sıfatlar daha çok göze görünen fizikî özelliklerini ve -kın+'lı sıfatlar ise genellikle daha az görünür özellikleri ifade etmeğe yarar."

Korkmaz (2014: 152), fiilin gösterdiği işin tamamlanmış olduğunu, bu bakımdan anlamca -mİş+ isim-fiil ekine yaklaştığını belirtir: *bezgin=bezmiş*, *bitkin=bitmiş*.

5.24. -güt+: ör-güt+

5.24.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

5.24.b. Biçimi

Ek, tarihî dönemlerde kullanılmamış olup günümüzde de tek sözcükte görülen tek biçimli bir ek durumundadır.

Tü. T.: "-güt+"

örgüt (Uzun, 2016: 154).

5.24.c. İşlevi

Tü. T. döneminde "işin sonucunda ortaya çıkan ürünü" işaret eden adlar oluşturur: *örgüt* (Uzun, 2016: 154).

5.25. -I+: diz-i+, kaz-ı+

5.25.a. Kökeni

Deny (2012: 518) gırtlak ünsüzünü kaybetmiş "-ık" eki ile ilişki kurar: *ölü(k)*.

Tekin (1992: 85) ve Eraslan (2012: 104) "-a+, -e+, -ı+, -i+, -u+, -ü+" eklerini bir arada değerlendirmişlerdir. Tekin (1992: 85) ekleri zarf-fiil ekleri içerisinde ele almış, Eraslan (2012: 104) da "Eski bir ek olup muhtemelen zarf-fiil ekiyle aynıdır. Kalıplaşarak fiilden isim yapma eki durumuna geçmiştir." ifadesine yer verir.

Ergin (2013: 192), Gencan (2007: 265) ve Banguoğlu (2007: 244) ekin eski "-iğ" fiilden isim yapma ekinden geliştiğine yer vermişlerdir: *uluğ> ulu*, *ölüğ> ölü*. Ergin (2013: 192) bu ek ile türeyen sözcüklerin bazılarının baştaki "g, g"si düşmüş -gu, -gü ile yapıldığını belirtir: *korku< kork-gu*.

5.25.b. Biçimi

Gök T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

egri "eğri", *kalı* "kalıntı, artık", *ulayu* "ayrıca, ilaveten", *ölü* (Tekin, 2003: 91; Şirin, 2015: 118).

Yarış yaz-ı+da on tümen sü terilti

"Yarış ovasında yüz bin asker toplandı." (T 36).

(...) (ä)g-(i)r-i t(ä)bä (a)gı buḡ(u)z k(ä)lürti (T 48).

(...) tor-u öl-ü yorıyur ertig

"(...) öle yite (yorgun argın) gidiyordunuz!" (Kül T.G36).

E. Uyg. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

kalı “artan”, *tüketi* “tamamen” (<tüke-t- “tamamlamak, tüketmek”+ i), *tolu* “dolu, bütün”, *bütürü* “hepsi, tamamıyla” (<bütür- “tamamlamak, bitirmek”+ ü) (Eraslan, 2012: 104; Ayazlı, 2012: 347; Elmalı, 2016: 100, 207).

Yığıg tañlayu esirkäyü ıgılayu tägra tol-ı tururlar erti

“Şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı doldurup duruyorlardı.” (İKP LXXI).

(...) (*elig*) *beg y(a)rılığın vedangasare bramanka t(üzü) tüke-t-i sözlediler*

“(...) hükümdarın buyruğunu Vidaṅgasara (adlı) brahmana eksiksiz söylediler.” (DSKP 4233-4235).

(...) *inçip ardinilig ağılıklar üza tol-u adgü adramlar üza tükallig kılı tagingay m(a)n* “(...) hiçbir şekilde bitmez tükenmez hazinelerle kusursuz kazançlar (erdemler) elde edeceğim.” (AY 1066).

Bütür-ü umasar sizler yetinç uğuşuñuzları birle yok yodun kılur m(e)n

“Halledemezseniz (gelecek) yedi neslinizle birlikte sizi ortadan kaldırırm, dedi.” (DSKP 1195-1196).

Kar. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

adrı “iki parçası bulunan şey, çatal değnek, buğday temizlemek için kullanılan alet”, *köni* “doğru” (<kön- “doğrulmak”+ i), *tolu* “dolu”, *örü* “yukarı” (Dilaçar, 2016: 65, 130; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 63).

Er topıkni ad(i)r-ı bile tuldı

“O, topa çatal değnekle vurdu.” (DLT 275).

(...) *sen ötrü kön-i yolga kirdiñ toña*

“(...) sen bu sayede doğru yola girdin.” (KB 36).

Kuğu kırtışı boldu dünya tol-u

“Kuğu görünürlü oldu bütün dünya.” (KB 4943).

Ör-ü turuglı kıldı (KT-SKT 196v/3).

Har. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

yarı, tegi “değın, kadar”, *dolu, süñü* “süngü” (Toparlı-Argunşah, 2018: 56; Yüce, 2014: 35; Eckmann, 2014: 49).

Ayişe razha öz yar-ı birle ezdi taqı Peygamber ‘as’nuñ mübarek tişleringe sürt(t)i

“Ayşe yarısını ezdi ve peygamberin mübarek dişlerine sürttü.” (NF 90/6).

Tevük Irakka teg-i barmış

“Filan Irak’a kadar gitmiş.” (İML 75B).

Toldurdı sagrakını, dol-u sagrak

“Bardağını doldurdu, dolu bardak.” (ME 24/7).

(...) *qıyamatqa teg(i)r-ü saña duruz u sena aygaylar*

“(...) kıyamete kadar sana selam verip seni övecekler.” (NF 10/9).

Kıp. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

ayrı, süñi “süngü, mızrak” (<süñ- “mızraklamak”+ i), *korku, ölçü* (Argunşah-Güner, 2015: 340, 362, Toparlı, 2017: 73, 121).

Ay(i)r-ı ağaçtan yav tamar

“Çatal ağaçtan yağ damlar.” (CC 60a7).

(...) çekse iki elini barmakları ucına teg-**i**+n reva bolur (İMS 126a).

Takı magat imin kılur erdi anı Teñri Te ‘ala kork-**u**+dan takı ‘azabden

“Tanrı teala ve azap korkusu onun her zaman güvenilir olmasını sağladı.” (İMS 72a).

Aşıklarnı ma ‘şuk öltürüptür öl-**ü**+ler+den kilür mi hergiz avaz (GT 10/2-3).

Çağ. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

katı, egri, ayru, süñü “süngü, mızrak” (Eraslan, 2015: 211; Şavk, 2011: 73).

Budandugında ağaç kat-**ı** çog olur engür

“Budandığında ağaç güçlenir; üzüm, budandığında çoğalır.” (AD XXIV/32).

Lale kibi zahir eyleben körk/eg(i)r-**i** koyuban kızıl teri bork (LM 446).

Bir gonçe-i handandın ay(i)r-**u** könlide kalgan harharın körgüzüptür

“Gülen bir goncadan ayrı kalınca gönlünde kalan sıkıntıyı göstermektedir.” (MN T217).

Niçege tig(ü)r-**ü** tizgünür-sin uşbu bağ u bustana (ŞHD 110b3).

E. An. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

tolı, süri, buru “sancı” (<bur- “etrafında çevirmek, burmak”+ u), örü (Ergin, 2018: 75, 234, 175, 185, 276; Önler, 1989: 98).

(...) katı-**ı** yagmura beşzer münaşıklar hali (...) (SKT 3b).

Gördiler bir sür-**i** kaz oturur. (DK D272).

Âdem-iseñ andan ayr-**u** olmagıl (MT 4).

(...) şöyle kaynadalar ki üç ül-**ü**+de bir ül-**ü**+s+i kala (EM P95).

Osm. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

tartı, kesi, doğu, ölü (Deny, 2012: 518).

(...) gam okları mustaf’ilün, la top+tol-**ı** mafa’iu (...) (MU 151).

Koyup togri yolu egr-**i** giderem (ÇN 61).

Senün kok-**u**+n+dan eyü gül bostân içinde bitmeye (YED 3/6).

Ve arpacılar (...) ölç-**ü**+si+n alalar ki aldugumuz kile ile satarız dimege mecal bulalar (HB W97b).

Tü. T.: “-ı+, -i+, -u+, -ü+”

çatı, çeki, duyu, gömü (Mansuroğlu, 1960: 11).

(...) dayımın çağ(i)r-**ı**+s+ı+y+la babamın yolu bu adaya düşmüş (Livaneli, 2017: 12).

(...) 1990’da Kütüphanecilik Bölümü öğrencilerinin, okuyan bir toplum için sunduğu öner-**i**+ler arasında şu da var (...) (Akın, 2004: 81).

Bir gün, içleri çorba dol-**u** karavanaları taşıyan askerler (...) geçiyorlardı (Kabağaçlı, 2014: 25).

O zaman Bayram, kamyonun bir koyun sür-**ü**+s+ü+n+ü biçilmekten koruduğunu, kendisini de kolladığını anladı (Ağaoğlu, 2011: 102).

5.25.c. İşlevi

Gök T. döneminde yer isimleri oluşturur: yazı “ova, bozkır”. Sıfat türünde sözcükler yapar: egri “eğri”. Somut adlar oluşturur: kalı “artık” (Tekin, 2003: 91). **E.**

Uyg. T. döneminde zamir (*sayu* “her bir, herkes”) ve sıfat (*alku* “bütün, hep”, *yaraşı* “uygun, münasip”) görevli sözcükler türetir. Bağlaç türünde sözcükler yapar: *azu* “veya, yahut”. Zaman anlamı taşıyan isimler oluşturur: *uzatı* “sürekli, daima”, *turkaru* “uzun müddet, daima” (Elmalı, 2016: 60, 62, 79; Paçacıoğlu, 2016: 745; Tekin, 2019: 10, 11). **Kar. T.**nde yer [*yazı* “ova, bozkır”, *oprı* “dere, çukur” (<opur- “oymak, aşındırmak”+ ı)] ve doğrultu, yön [*kudı* “aşağı, boyunca”, *yüzlänü* “kible” (<yüzlän- “yüz çevirmek, yönelmek”+ ü)] bildiren isimler yapar. Sıfatlar türetir: *yahşı* “güzel”, *köni* “düz, doğru”. Alet, eşya isimleri oluşturur: *adrı* “iki uçlu değnek, buğday temizlemek için kullanılan alet”, *ağı* “bir tür ipek kumaş, bu kumaştan yapılan elbise” (<ağ- “yükselmek, çıkmak”+ ı). Miktar bildiren adlar meydana getirir: *bütrü* “tamamıyla, hepsi” (<bütür- “bitirmek, tamamlamak”+ ü), *tolu* “dolu”. Zaman anlamlı kelimeler oluşturur: *aşnu* “önce” (<aşun- “öne geçmek, önce gelmek”+ u), *tutaşı* “daima, her zaman” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 541; Nalbant, 2008: 127; Dilaçar, 2016: 79, 126, 130; Paçacıoğlu, 2016: 80, 164, 480; Kök, 2004: 480, 622, 691; Köse, 2018: 438). **Har. T.** döneminde edatlar türetir: *tegrü*, *tegi* “dek, değin”. Zarf türünden sözcükler yapar: *ulaşu* “daima, devamlı”, *örü* “ayakta, dik”. Alet, eşya isimleri oluşturur: *sünü* “süngü”, *türü* “bir tarım aracı, bel” (<tör- “kazmak, kurcalamak”+ ü). Yapılan hareketin sonunda ortaya çıkan ürünü gösteren isimler meydana getirir: *umru* “yumru, yumruk”. İnsan vücudunun bölümleriyle ilgili adlarda görülür: *egri* “gamzenin olduğu bölüm”. Yer isimleri yapar: *yazı* “ova” (Eckmann, 2014: 7, 49, 166, 302; Toparlı-Argunşah, 2018: 56; Paçacıoğlu, 2016: 676; Karagözlü, 2018: 90, 112, 148, 306). **Kıp. T.** döneminde soyut (*korkı*) ve somut (*koşşı*) isimler yapar. Yer adları oluşturur: *yazı* “çöl, sahra”. Ölçü, miktar bildiren isimlerde görülür: *yarı*, *tolu* “dolu”. Alet, eşya isimleri türetir: *sünü* “süngü, mızrak”, *bişi top* “kiremit”. Sıfat türünde sözcükler yapar: *yaşuru* “gizli” (<yaşur- “gizlemek”+ u), *bişi* “olgun, pişmiş”. Edat görevli sözcükler türetir: *tigrü* “değin, kadar”, *tagı* (Karamanlıoğlu, 1989: 40, 48, 81; Argunşah-Güner, 2015: 442; Toparlı, 2017: 78, 95, 109, 121, 201, 239, 313). **Çağ. T.** döneminde soyut isimler meydana getirir: *korhu* “korku”. Eşya adları türetir: *sünü* “süngü, mızrak”, *örtü*. “İşin sonunda ortaya çıkan durumu” gösteren adlar oluşturur: *ayrı*. Yer adları yapar: *yazı* “ova, düzlük”, *örü* “sınırlandırılmış yer”. Bağlaç türünde sözcükler meydana getirir: *takı* “ve, dahi”. Yiyecek isimleri oluşturur: *pişi* (Akdoğan, 1988: 233, 277, 518, 596; Paçacıoğlu, 2016: 507; Karasoy, 1998: 680; Argunşah, 2014: 145; Durgut, 1995: 203). **E. An. T.** devrinde “işin sonucunda ortaya çıkan durumu” ifade eden adlar yapar: *ayru*, *şaşı*. Soyut adlar türetir: *korhu* “korku”, *bilü* “bilgi”. Miktar bildiren isimler oluşturur: *yarı*, *dolu*. “Yapılan işin adı” olan isimler türetir: *satı* “ticaret”. Zarf türünden sözcükler yapar: *örü* “ayakta, kalkık” (<ör- “yükselmek”+ ü). Yer isimlerinde görülür: *yazı* “düzlük, ova”. Yön adları yapar: *batı*. Alet, eşya isimleri meydana getirir: *dartı* “tartı”, *kapı* “kapı” (Ergin, 2018: 75, 114, 161; Yavuz, 2017: 130, 147, 190; Canpolat-Önler, 2016: 171; Ersoy-Can, 2017: 131, 138; Küçük, 2014: 150, 152; Yılmaz vd., 2013: 643). **Osm. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *tartı*, *kapı*. Soyut adlar türetir: *korku*, *sanı*. Sıfatlar oluşturur: *turu* “duru”, *dolu*, *şaşı*. Yön adları yapar: *doğu*, *batı*. “İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü”

gösteren isimler oluşturur: *ölçü, yapı*. Topluluk adları türetir: *sürü*. Miktar bildiren adlar yapar: *yarı, çeki*. İkilemelerin kuruluşunda yer alır: *çeki düzen, konu komşu* (Deny, 2012: 518-519; Tekin, 1992: 336; Hengirmen, 1983: 108, Yavuzarslan, 2019: 52, 65, 137, 204). **Tü. T.**nde nesne isimleri oluşturur: *çatı, takı*. Yön adları türetir: *doğu, batı*. Terim anlamlı sözcükler yapar: *açı, artı*. Fiilin belirttiği işin sonucuna yönelik isimler meydana getirir: *çağrı, veri*. Yiyecek isimleri yapar: *pişi*. Sıfat türünde kelimeler türetir: *aşırı, şaşı* (Gencan, 2007: 266; Boz, 2014: 95, GTS). Banguoğlu (2007: 245) ekin çoğunlukla tek heceli sözcüklere geldiğini, çok heceli sözcüklerde genelde -ir- ve -dir- eklerinden sonra kullanıldığına dikkat çekmiştir: *eğri < eğ- ir- i, saldırı*.

5.26. -ICI+: *sat-ıcı+*, *koş-ucu+*

5.26.a. Kökeni

Mansuroğlu'na (1960: 343) göre ek, fiilden isim yapım eki “-gu, -gü” ile isimden isim yapım eki “+çı, +çi”nin birleşmesiyle oluşmuş ve “-guçı, -güçi> -ucu, -ücü> -ıcı, -ici” şeklinde gelişmiştir.

Deny (2012: 476) -ICI+ ekinin Doğu Türkçesinde “-küçi” ekine karşılık geldiğini, bu ekin ise “-kü” ile “-çı” eklerinin birleşimiyle oluştuğunu ifade eder.

Timurtaş'a (1992: 134) göre ek, Eski Türkçedeki “-ıg-çı, -ıg-çi” eklerinin birleşimiyle oluşmuştur.

Ergin (2013: 191) ekin Eski Türkçede “-ı-ğçı, -i-ğçi” ve “-ğuçı, -güçi” biçimlerinde bulunduğundan hareketle fiilden isim yapma eki “-g+, -ğ+” ve “-gu+, -gü+” ile isimden isim yapma eki “-çı+, -çi+”nin birleşiminden meydana geldiğini ifade eder.

Hatiboğlu (1974: 75), Gülensoy (2010: 534) ve Kahraman (2009: 54) fiilden isim yapan -I+ ekinin isimden isim yapan +CI+ ekiyle kalıplaşması sonucu oluştuğunu belirtirler.

Korkmaz (2014: 153) Kaşgarlı Mahmut'un *Divanu Lügat'it-Türk*'te +ÇI'nın addan ad, -gu'nun fiilden fiil yapan bir ek olduğunu söylemesinin ekin “-gUçI”dan geldiğini açıkladığını savunur. Ancak fiilden fiil yapan bir ek ile addan ad yapan bir ekin nasıl birleştiği konusu açıklanmamıştır.

Hacıeminoğlu (2000: 32) Kıpçak Türkçesi döneminde +CI+ ekinin genellikle fiilden isim yapma eki “-gu+, -gü+”den sonra geldiği için “-gUCI+” şeklinde birleşik bir ek görünümü aldığını belirtir. Ancak ekin aslen +CI+ içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.

Karamanlıoğlu (1994: 39) ve Güner (2013: 142) “-(i)ğçı, -(i)gçi> -ıçı, -içi”; “-ğuçı, -güçi> -uçı, -üçi” olmak üzere iki farklı ek şeklinde incelemişlerdir.

Clauson (2007: 192) “-gu, -gü ekiyle -çı/-çi ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.” ifadesine yer vermiştir.

Argunşah- Yüksekaya'ya (2014: 328) göre ekin oluşumu “-GU+çI, -g+çI” şeklindedir.

Literatürde ekin birleşik bir ek olduğu ve -gI+ ile +CI+ eklerinden oluştuğu yönünde birlik sağlanmıştır.

5.26.b. Biçimi

Ergin (2013: 191) ekin biçimsel gelişimini şöyle açıklar: Ek, Eski Türkçe döneminde -IgçI, -gUçI şekillerindeydi. Batı Türkçesinde ekin sonundaki ve başındaki “g”ler düşmüş, ek E. An. T. dönemine -uçı, -üçi şeklinde girmiştir. Zamanla “ç” sedalılışıp yuvarlak ünlüler düzleşinde ek -ICI+ şeklini almıştır.

Gök T.: “-guçı+, -güçi+”

ayguçı “kağan danışmanı, sözcüsü”, *bidgüçi* “savaş dansı yapan er” (Tekin, 2003: 90).

Bark it-güçi b(e)d(i)z y(a)r(a)t(i)gma bit(i)g t(a)ş it-güçi t(a)bg(a)ç k(a)g(a)n k(a)g(a)n çık(a)nı ç(a)n s(e)nün k(e)lti

“Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çang geldi.” (Kül T.K13).

E. Uyg. T.: “-guçı+, -güçi+”

alkguçı “hırsız”, *ölürgüçi* “cani, katil” (Elmalı, 2017: 84, 111).

Monı (körü)p ogulanım(i)znı alk-guçı kim

“Yaşadıklarımızı görüp çocuklarımızı mahveden hangi hırsızdır?” (DSKP 1470-1471).

Ün eş-id-güçi tip atantı

“Ses işiten diye adlandırdı.” (KİP 4a).

Kar. T.: “-ğuçı+, -ğüçi+, -kuçı+”

kıyguçı “sözünde durmayan”, *bilgüçi* “bilici”, *çapkuçı* “yağmalayıcı, hırsız” (Taş, 2015: 137; Bice, 1993: 142).

Resul erni otkā yüzün at-guçı til ol tidi

“Resul ‘İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir. dedi.’ (AH 159-160).

Bu sözlerge yol ber-güçi Hâdi rehber (DH H60).

Elmas polâd kılıç kurnı çap-kuçı+lar

“Elmas, çelik kılıç kuşağını yağmalayanlar.” (DH H111).

Har. T.: “-guçı+, -güci+, -güçi+, -uçı+, -üçi+, -ıçı+, -içi+”

tutguçı “tutan”, *istegüci* “isteyen”, *bitigüçi* “yazıcı”, *yuguçı* “yıkayıcı”, *aş (leş) yiyüçi* “akbaba”, *yazıcı* “yazıcı”, *ton tikiçi* “terzi”, *biyiçi* “dansçı” (<biyi- “dans etmek”+ çi) (Eckmann, 2014: 22, 92, 97; Toparlı-Argunşah, 2018: 90; Yüce, 2014: 69; Karagözlü, 2018: 145, 275; Ünlü, 2012: 28).

Eliḡ tut-guçı-sen arıḡ bir ü bar tutulmışda kayu katıḡ bir muna

“Sen, nerede sıkıntıya düşmüş birisi varsa onun elini samimi bir biçimde tutan ‘Bir ve Var’ Allah’sın. (MM 1).

Ol habar iste-güci, bu savnı yaşrun soralayu

“O haber isteyici, bu haberi gizlice soruşturuyor.” (ME 182/8).

Peygambar ‘as biti-güçi+ke buyurdu kim (...)

“Peygamber yazıcıya buyurdu ki (...)” (NF 78/12).

Bu sahra yer turur, heç kimerse yoq yug-uçı taqı yoq kefen taqı yoq

“Bu çölde kimse yok, yıkayıcı yok, kefen dahi yok.” (NF 130/8).

Ya Ali sen taqı benim halıfam turur-sen, ümmetim üze taqı hem yaz-ıçı sen
 “Ya Ali, sen dahi benim halifemsin, hem de ümmetim üzerine yazıcısın.” (NF 137/13).

Ton tik-içi

“Terzi” (İML 128A).

Tañrıdan korkuñuz kim Tañrıñuz sakla-y-ıçı ola (KE 219a3).

İy gökleri dön-dür-içi ümize dut göñlümi (KE 208b1).

Kıp. T.: “-kuçı+, -guçı+, -gıçı+, -giçi+, -güçi+, -ıcı+, -ıçı+, -uçı+, -uçı-, -içi+, -üçi+” *atkuçı* “atıcı”, *alguçı* “alıcı”, *kılgıçı*, *söwündürgiçi*, *bilgüçi*, *arıdıçı* “temizleyici”, *ırlayıçı* “şarkıcı”, *çaluçı* “çalgıcı”, *okuyucu*, *késiçi*, *kütüçi* “çoban” (Karamanlioğlu, 1989: 168; Toparlı, 2017: 217; Güner, 2013: 142; Argunşah-Yüksekaya, 2014: 328; Hacıeminoğlu, 2000: 32).

Eya ok at-kuçı yahşı sakışlap (...) (GT 338/7).

(...) benim kullarumdan köp şükr kıl-gıçı (GT 5/1).

Öç al-guçı “intikamcı, öç alıcı” (CC 66a7b).

Basa inanır men tir-giz-giçi Bey Arı Tınga, kim Ata Ovuldan öne durur

“Sonra Baba ve Oğul’dan türeyen, hayat verici, Rab, Kutsal Ruh’a inanıyorum.” (CC 74b).

balıkdın ayga tigrü bil-güçi ol (HŞ 2855)

Koş-ıçı şeir “şair” (CC 66a33b).

Meger bagdad içinde bir zarif ir kızın başmak tik-içi irge birdi (GT 156/9).

(...) kerekse zinaçi bolsun, kerekse çakır iç-içi bolsun, kerekse kan tök-üçi bolsun (...) “(...) gerek zinacı olsun, gerek içki içen olsun, gerekse katil olsun (...)” (İMS 28b).

(...) takı anlarnıñ oku-y-uçu+lar+ı riya üçün takı süm’a üçün bolgay tep

“(...) dahi onların okuyucuları daima ikiyüzlülük ve gösteriş için olmaktadır.” (İMS 294b).

Çağ. T.: “-gıçı+, -guçı+, -güçi+, -kuçı+, -küçi+, -ıcı+, -ıçı+, -ucı+”

algiçi “alıcı”, *asraguçı* “saklayıcı, koruyucu”, *degüçi* “deyici, hikayeci”, *alıp satkuçı* “alıp satıcı, tüccar”, *bitküçi* “yazıcı”, *alıcı*, *yiyci*, *dutucı* (Eckmann, 2005: 101; Argunşah, 2014: 109).

Anıñ bile hezl kıl-guçı+lar Melik-i gav dirler (MN T108).

Yok yok ki bu dud ahı erdi/ ört-en-güçi cismi kahı erdi (LM 968).

Eşit-küçi bildi kim ne-dür hal (LM 1257).

Didüm/ Yidi iklîm al-ıçı sultan gelür (AD XXXVII/4).

Hayrı uçmag-ıçun iden kim olur/ Bir ribâ yi-y-ıçı

“Hayrı cennete gitmek için yapan kişi bir haran yiyicidir.” (AD LXIIA/15).

Dahı bir şeh bulınmaz sencileyin/ Dut-ucı (...) dîn

“Senin gibi dinini tutan bir padişah bulunmaz.” (AD tk2/6).

E. An. T.: “-ıcı+, -ıçı+, -ücü+, -ıçı+, -ucı+, -üci+, -içi+, -üçi+”

satıcı, içici, güdücü “çoban”, *alıcı, sokucu, öldürücü, biliçi, öğüçi* “öväücü”, *getürücü* “getirici” (Timurtaş, 1992: 134; Ergin, 2018: 73; Yavuz, 2017: 54, 182; Canpolat-Önler, 2016: 28, 36).

İlk ünlünün uyuma girmesi bu dönemde başlamıştır (Kartallıoğlu, 2011: 174). Gülsevin (2011: 137) ekin ünlülerinin genellikle düz olduğunu, *koparucu, korkucu* gibi sayılı örnekte ilk ünlünün yuvarlak olduğunu belirtir.

Eydür âhir cân al-ıçı cânuñuz alıcak

“Sonunda can alıcı canımızı alacak.” (MT 864).

Tâzi bin-içi vü atlas gey-içi

“Tazıya binen, atlas giyen.” (MT 118).

Oğuz biglerini bir bir atından yık-ıçı (...) yetdi (DK V66).

Başladum adıyla Tañrı Ta ‘âlâ’nuñ ki rızķ vër-ıçı+dür ve rahmet éd-ıçı+dür (SKT 1b).

Bular bir yavu kılınmış güd-üçü+süz koyun sürüsü gibiydi (KE 689/11).

Anuñ tüttüninden sok-ıçı canavarlar kaçar (EM P13b12).

Ve eger öl-dür-üçü otlar içseler ol söğüt suyn içüreler ziyanı def’ola (EM P22b15).

Kendüzün yavlak öğ-üçü er imiş “Kendisini çok öven kişi imiş.” (MT 2922).

Osm. T.: “-ıçı+, -ici+, -ücü+, -üci+, -ucu+, -uci+”

yırtıcı, geçici, görücü, gösterici, koruyucu, sorucu (Deny, 2012: 475-476; Kartallıoğlu, 2011: 177; Develi, 2017: 79; Tatcı, 1998: 113).

Nasibe irmedi hiç bir uludan/ Kefen soy-ıçı+lar dünle ölüden

“Geceleyin ölünün kefenini soyanlar, hiçbir uludan nasibini alamadı.” (ÇN 1026).

(...) bil-ıçı+rek imiş gibi ve dahi bunlara benzer ne var(i)se (MU 25).

Sor-ıçı gelür yir yurtup sorar Tanrı’n kimdür diyü (YED 72/4).

Sev-üçü+ler+den bu sözi işidür (VN 2178).

Buyur-ıçı, emredici (KT- “amir”).

Her gün evden gör-üçü gittiler (Seyfeddin, 2010: 21).

Tü. T.: “-ıçı+, -ici+, -ucu+, -ücü+”

sızıcı, ezici, susturucu, sürücü (Çotuksöken, 2011: 82; Demircan, 2005: 69).

Yumuşa-t-ıçı reklamından Borissia Dortmund futbol takımı taraflarının ellerine kadar birçok alanda görürüz oyuncak ayıyı (Akın, 2004: 61).

Dayım bütün bunları kim bilir ne kadar zengin ve sürükle-y-ıçı bir dille iletirdi size (Livaneli, 2017: 12).

Uç-ıçı kanatlardan kat kat güçlü (...) öter (Kabaağaçlı, 2014: 8).

Sür-üçü+s+ü+n+e göre balrengi olan Mercedes, sabırsız, nerdeyse son bir atılımla hızlandı (Ağaoğlu, 2011: 1).

5.26.c. İşlevi

Gök T.de meslek bildiren adlarda görülür: *ayguçi* “kağan danışmanı, sözcüsü”, *bark itgüçi* “mimar”. “Bir işi maharetle yapanı” bildiren adlar türetir: *bidgüçi* “savaş dansı yapan er” (Tekin, 2003: 90; Şirin, 2015: 352). **E. Uyg. T.** döneminde “işin

yapıcısını” gösteren isimler oluşturur: *alkguç* “hırsız”, *ölürgüç* “cani, katil” (Elmalı, 2017: 84, 111). **Kar. T.**nde “özellik, nitelik” bildiren sıfatlar yapar: *yergüç* “yeren, hakir gören”, *tepségüç* “haset eden, çekemeyen”. “Mesleğin yapıcısını” işaret eden adlarda görülür: *tapguç* “hizmetçi”, *kolguç* “dilenci”. “Fiilin bildirdiği işi yapmakta usta olan kişiyi” ifade etmek için kullanılır: *mingüç* “binici”, *urgüç* “yenen, yenmiş olan” (Taş, 2015: 137-139; Kök, 2004: 466). **Har. T.** döneminde “mesleğin yapıcılarını” gösteren isimleri yapar: *agaç yonıç* “marangoz”, *ton tikiç* “terzi”. Hayvan adları türetir: *sümüriç* “sülük”, *aş (leş) yiyüç* “akbaba”. “Fail” bildiren isimler meydana getirir: *tutguç* “tutan”, *istegüç* “isteyen” (Eckmann, 2014: 22, 92, 97; Toparlı-Argunşah, 2018: 90; Yüce, 2014: 69; Karagözlü, 2018: 125, 145, 267, 275, 303). **Kıp. T.** döneminde “iş, mesleği icra eden kişiyi” ifade eden adlar oluşturur: *yongüç* “marangoz”, *tapuç* “hizmetçi”. Niteleme sıfatları türetir: *çakuç* “iftira eden”, *késici* (Güner, 2013: 142). **Çağ. T.**nde “iş yapan varlığı” ifade eden isimler türetir: *okuğüç* “okuyan, okuyucu”, *bêrgüç* “verici”. Bu sözcüklerde “süreklilik, alışkanlık hâline getirme” özellikleri görülür. “Fiilin bildirdiği işi meslek olarak yapan kişiyi” karşılayan adlar türetir: *bitküç* “yazıcı”, *satkuç* “satıcı”. Nitelik belirten sıfatlar yapar: *yakguç* “yakıcı”, *yırtguç* “yırtıcı” (Eckmann, 2005: 101; Argunşah, 2014: 109). **E. An. T.** döneminde “bir işi maharetle yapan, alışkanlık hâline getiren” anlamında sözcükler türetir: *yapuç*, *saklayıcı*. Mesleği icra eden kişi adları yapar: *dilenici*, *saticı*. Kişilik özelliği ifade eden isimler türetir: *barışmayıcı* “geçimsiz”, *başarıcı*. Varlıkların niteliklerini gösteren sıfatlar meydana getirir: *bisleyici*, *kesici*. Hayvanların beslenme alışkanlıklarını yansıtan terimler türetir: *yırtıcı* (Timurtaş, 2012: 81; Gülsevin, 2011: 137; Şahin, 2015: 56; Yılmaz vd., 2013: 640, 642, 415). **Osm. T.** döneminde “özellik” bildiren sözcükler yapar: *korkıdıcı*, *usandurıcı*. “Mesleğin yapıcısı” anlamına gelen adlar türetir: *sürici*, *kapıcı*. “İş ustalıklı yapan kişi, alışkanlık hâline getirmiş kişi” manasında isimler oluşturur: *aldadıcı*, *dolandürici*. Hayvan bilimi ile ilgili terimler türetir: *yırtıcı* (Kartallıoğlu, 2011: 176-178; Yavuzarslan, 2019: 39). **Tü. T.**nde fiillerden “eylemin belirttiği işi yapan kimse” anlamında sıfatlar meydana getirir: *yönetici*, *üretici*. “Fiilin bildirdiği işi meslek olarak yapan kimseyi” ifade eden sözcükler yapar: *bakıcı*, *sürücü*. “Belirtilen işi yapan eşya, aleti” karşılayan adlar türetir: *çekici*, *yazıcı*. Özellik belirten sıfatlar yapar: *akıcı* (konuşma), *boğucu* (hava) (Hatiboğlu, 1974: 77; Korkmaz, 2014: 154; Çotuksöken, 2011: 82).

Timurtaş (1992: 134) ilgili eki işlev olarak -An+ sıfat-fiil ekine benzetmektedir. Deny (2012: 475) -ICI+ ekiyle oluşturulmuş sıfatların geniş zaman sıfat-fiillerindeki anlama yaklaştığını belirtir. Ancak Gülsevin (2011: 137) bu görüşe karşı çıkarak fiilden isim yapan ekler ile sıfat-fiil ekleri arasındaki temel farkın “zaman” kavramı taşıyıp taşımamaları olduğunu belirtir ve -ICI+’nın zaman kavramı taşımadığını ifade eder. Bir diğer farklılık olarak sıfat-fiillerin olumsuzunun -mA- ile, -ICI+ ekinin olumsuzunun *değil* ile yapıldığını söyler.

5.27. **-(I)Cık+:** *kıvır-cık+*, *kabar-cık*

5.27.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.27.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-çug+, -çuk+, -çük+”

sunçug “döşek, şilte”, *olurçuk* “oturak, oturacak yer” (<olur- “oturmak”+ çuk), *bürünçük* “kadın örtüsü” (Erdal, 1991: 357-358).

(...) *sun-çuk isiç bukaç burnaç etüzlüg erür* (Maitr 73/33).

Kar. T.: “-çuk+, -çük+”

mançuk “eğere takılan torba vb. şeyler”, *bürünçük* “baş örtüsü” (Erdal, 1991: 357; Nalbant, 2008: 117).

Man-çuk

“Eğere takılan torba, heybe gibi şeyler” (DLT 239).

Uragut bür-ün-çük urundı

“Kadın yaşmak örtündü.” (DLT 109).

Har. T.: “-çuk+, -cuk+, -cük+”

kabarçuk, *bürüncük*, *kıvırcuk* (Eckmann, 2014: 226; Yüce, 2014: 109; Kalsın, 2013: 99).

(...) *taqı kabar-çuk+lar bolup etleri çüridi* (NF 331/1).

(...) *bür-ün-cük örttdi tişige*

“(...) kadına örtü örttü.” (ME 81/1).

Kıvır-cuk kıldı saçını (ME 70/5).

Kıp. T.: “-çık+, -çuk+, -çük+”

ançık “merdiven” (<agin- “yükselmek”+ çık), *kabarçuk*, *bürünçük* “örtünmek için kullanılan örtü” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Toparlı, 2017: 79, 80). Argunşah-Yüksekkaya (2014: 327) *ançık* “merdiven” sözcüğünde ilgili ekin var olduğunu belirtmiş ancak Mohammad (2018: 80) ünlü uyumuna aykırı olarak daima yuvarlak ünlülü kullanıldığına yer vermiştir. Çalışmamızda incelenen eserlerde dar ünlülü herhangi bir biçim örneklenememiştir.

Eger sıyrılssa bir kabar-çuk aksa ondan suw (...) abdest bolur (bozultur)

“Eğer bir kabarcık sıyrılssa ve ondan su aksa abdest bozultur.” (İMS 94a).

Ve eger bir hatun mesh kılsa bürün-çük+ü+i üze (...)

“Ve eğer bir kadın örtüsü üzerinden mesh etse (...)” (İMS 92a).

Çağ. T.: “-çuk+, -çük+”

kabarçuk “kabarcık, sivilce”, *süpürçük* “çöp, süprüntü” (Turan, 2019: 25, 36).

Kabar-çuk boved abile bi-guman (NK 109b).

Süpürgü süprük u süprek heme süpür-çük niz (NK 94a).

E. An. T.: “-cuk+”

kabarcuk (Canpolat-Önler, 2016: 86).

(...) *görlkü yüzlü ve kıvır-cuk saçlu ve ala gözölüyidi* (...) (KE 222/6).

Osm. T.: “-cık+, -cik+, -cük+ -çük+”

kıvırcık, emcik “meme”, *bürümcük, bürçük* “lüle lüle” (Yavuzarslan, 2019: 161, 165, 306, 371).

Ca'd: sz.Ar. *Kıvır-cık* saç (KT- “ca'd”).

Em-cik: meme, sedy, pistân (KT- “emcik”).

Pek ince tül, tülbent, bürü-m-cük (KT- “gaz”).

Bür-çük: Burulmuş, bükülmüş, lüle lüle (KT- “bürçük”).

Tü. T.: “-cık+, -ücük+”

kabarcık, öpücük (Çotuksöken, 2011: 55).

Kendini zorlayıp bu basbayağı, kişiliksiz burnu, bu kıvır-cık+lığ+ı+n+ın yap-malığ belli kumral saçları teyzesininkilere benzetmek istedi (Atılğan, 2019: 172).

5.27.c. İşlevi

Ekin tarihî dönemlerde görülen temel işlevi “eşya, alet” isimleri ve “ürün, sonuç” bildiren adlar yapmaktır. **E. Uyg. T.** devrinde alet-eşya isimleri oluşturur: *bürünçük, olurçuk* “oturak” (Erdal, 1991: 357). **Kar. T.**nde sıfat türünden sözcükler yapar: *örçük (saç)* “örülmüş saç”. Eşya adları oluşturur: *bürünçük* “baş örtüsü”, *mançuk* “eyere takılan torba, heybe gibi şeyler” (Erdal, 1991: 357; Taş, 2015: 116; Nalbant, 2008, 84). **Har. T.** döneminde “yapılan iş sonucu ortaya çıkan ürünü” bildiren adlar türetir: *kıvırcuk, kabarcık*. Eşya adları oluşturur: *bürüncük* “kadın örtüsü”, *terençük* “baş örtüsü” (Eckmann, 2014: 226; Yüce, 2014: 144; Karagözlü, 2018: 120). **Kıp. T.** döneminde “fiilin bildirdiği işin, hareketin sonunda meydana gelen varlıkları ve bu varlıkların özelliklerini” ifade eden sözcükler oluşturur: *kabarcık, kıvırcık*. Eşya isimleri türetir: *bürünçük* “örtü”. Erdal (1991: 358) *Codex Cumanicus*’ta görülen *olturguç* “koltuk” sözcüğünde de -Cik eki ile oluştuğunu ancak metasteze uğradığını belirtmektedir (Erdal, 1991: 358; Güner, 2013: 134). **Çağ. T.** döneminde “fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü” gösteren isimler yapar: *tüfürçük* “tükürük”. Hastalık isimleri türetir: *kabarcık* “kabarcık, sivilce”. Somut adlar yapar: *süpürçük* “çöp, süprüntü” (Turan, 2019: 25, 36; Durgut, 1995: 249). **E. An. T.** döneminde “işin sonucunda ortaya çıkan ürünü, ürünün özelliğini” ifade eden isimler oluşturur: *kabarcık, kıvırcık* (Canpolat-Önler, 2016: 86; Yılmaz vd., 2013: 940). **Osm. T.**nde “işin sonucunda meydana çıkan sonuç, durumu” gösteren adlar yapar: *bürçük* “lüle lüle”, *kıvırcık*. Organ adları oluşturur: *emcik* “meme”. Özellik bildiren isimler meydana getirir: *erincik* “utangaç, mahcup”. Eşya isimleri oluşturur: *bürümcük* (Yavuzarslan, 2019: 161, 165, 306, 315, 371). **Tü. T.** döneminde fiillerden “azlık, kısalık” bildiren eylemlerin sonuçlarını ifade eden isimler meydana getirir: *gülücük, öpücük, kabarcık*. Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *kıvırcık* (Çotuksöken, 2011: 55, GTS).

5.28. -Iç+: döğ-üç+, eğ-iç+

5.28.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 154) ve Banguoğlu’ya (2007: 247) göre ekin ilk hâli fiilden isim yapan “-gIç+”tır. Ancak ekin genellikle “k” ve “g” ile biten sözcüklere eklenmesi sebebiyle iki damak sesi yan yana gelmiş ve ekin başındaki “g” düşmüştür.

5.28.b. Biçimi

Gök T.: “-ıç+”

kılıç (Şirin, 2016: 505).

Sü [t](ä)gişintä (ä)r(i)g kıl-ıç+la-dı (Kül T.K5).

E. Uyg. T.: “-ıç+, -iç+, -uç+”

kılıç, isiç “tencere”, *toguç* “yavru, bebek” (Eraslan, 2012: 104; Elmalı, 2016: 124; Paçacıoğlu, 2016: 376).

Altın kurusakımın kıl-ıç+ın kesipen özüim yul intim, başımın yul ebintin, tir
“Altın kursağımı kılıçla kesip özümü inden, başımı evinden kurtar.” (IB 8).

(...) *upan(a)ndē is-iç+niç kēñi elig* (DSKP 833).

İsig özin (to)g-uç+k(ı)ya+sı+n titip ıdalap ezüg sav

“Kendi canını, yavrusunu bırakıp gitmesine rağmen kötü söz (ağzından çıkmadı).” (DSKP 1830-1831).

Kar. T.: “-ç+, -ıç+, -üç+”

üçleş “üç çubukla yapılan tavşan tuzağı”, *kılıç, kömüç* “define” (Nalbant, 2008: 116; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154; Bice, 1993: 138).

Üç+le-ç

“Üç çubukla yapılan tavşan tuzağı” (DLT 60).

Kıl-ıç+dın tiz, kıl köfrüñi atı sırât

“Kılıçtan keskin, kıl köprünün adı Sırat.” (DH H108).

Ol köm-üç buldı

“O define buldu.” (DLT 180).

Har. T.: “-ıç+, -üç+”

kılıç, çömüç “çömçe” (Kalsın, 2013: 98; Karagözlü, 2018: 140).

Tili kıl-ıç tek

“Dili kılıç gibidir.” (İML 80A).

Çöm-üç

“Çömçe” (İML 138B).

Kıp. T.: “-ıç+, -iç+, -üç+”

kılıç, çömiç “çömçe, kepçe” (<çöm- “dalmak, yıkamak”+ iç), *kezüç* “çok gezen” (Argunşah-Güner, 2015: 79, 459; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 130).

Kıl-ıç birle alayın tise bozlur

“Kılıç il (zorla) alayım dese bozulur.” (HŞ 1250).

Çöm-iç

“Çömçe, kepçe” (CC 52b29).

(...) *çöm-üç sapı bilen közin çıkarma* (GT 320/7).

Çağ. T.: “-ıç+, -üç+”

kılıç, çömüç “kepçe” (Karasoy, 1998: 599; Turan, 2019: 28, 34; Şavk, 2011: 305, 312).

Kıl-ıç+ı+nuñ darbı kûh-ı sahreyi ide kalem

“Kılıcının darbesi büyük kaya parçalarını kalem ede.” (AD VI/37).

Sakınç fikr sokur kure ve hem çöm-üç kefgir (NK 104b).

E. An. T.: -ıç+”

kılıç (Ergin, 2018: 98).

Başumuzu kıl-ıç+a yastayalum (MT 48).

Osm. T.: “-ıç+, -iç+, -üç+”

kılıç, egiç “ağaçtan kanca”, *çöküç* (TDEK, 1992: 314; Paçacıoğlu, 2016: 68; Yavuzarslan, 2019: 223).

(...) *kişi kendüyi yalın kıl-ıç+a karşı kalkan ve çarh oklarına sinesin nişan itmekdür* (HB W5b).

Eg-iç: *Yemiş koparmak için ağaç dalını vesair şeyleri tutup eğmeye mahsus ucu eğri değnek* (...) (KT- “eğiç”).

Çök-üç: *Çekiç dediğimiz aletin ism-i aslîsidir* (KT- “çöküç”).

Tü. T.: “-ıç+, -iç+, -uç+”

kakıç, eğiç, umuç (Banguoğlu, 2007: 247).

Gencan (2007: 267) eki -(e)ç, -(i)ç şeklinde değerlendirmiştir.

5.28.c. İşlevi

Gök T. döneminde somut varlık adları yapar: *kılıç* (Şirin, 2016: 505) **E. Uyg. T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *kılıç, isiç* “tencere”. Sıfat türüne giren sözcükler meydana getirir: *toguç* “yavru, bebek” (Eraslan, 2012: 104; Elmalı, 2016: 124; Paçacıoğlu, 2016: 376). **Kar. T.**nde alet, somut varlık adları türetir: *üçleç* “üç çubukla yapılan tavşan tuzağı”, *kömüç* “defne” (Nalbant, 2008: 116; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154). **Har. T.**nde eşya isimleri türetir: *kılıç*. Şu sözcükte genel işlevinin yanı sıra “işin failini” türetme görevi yapmıştır: *yonuç* “marangoz, put yapan” (Yüce, 2014: 48; Eckmann, 2014: 15; Kalsın, 2013: 98). **Kıp. T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *çömüç-çömiç* “kepçe, çömçe”, *kılıç*. “İşi yapanı, faili” işaret eden isimler meydana getirir: *kezüç* “çok gezen” (Argunşah-Güner, 2015: 79, 459; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 130, Karamanlioğlu, 1989: 159). **Çağ. T.**nde eşya adları yapar: *kılıç, çömüç* “kepçe”. Soyut isimler türetir: *öntüç* “borç, ödünç” (Karasoy, 1998: 505; Turan, 2019: 62, 87). **E. An. T.** devresinde alet isimleri oluşturur: *kılıç*. Soyut isimler meydana getirir: *umaç* “umut”. Sıfat türünde sözcükler yapar: *güleç* (Ergin, 2018: 98; Şahin, 2015: 55; Tekin, 1992: 134; Canpolat-Önler, 2016: 16; Yılmaz vd., 2013: 833). **Osm. T.**nde alet isimleri türetir: *tkaç, kısıç* (Deny, 2012: 523; İpekten ve diğerleri, 2017: 153). **Tü. T.**nde sınırlı sayıda sözcükte görülmekte olup eşya isimleri türetmektedir: *eğiç, kakıç* (Banguoğlu, 2007: 247). *Çekiç* sözcüğü kimi kaynaklarda -ıç+ eki ile türemiş şekilde değerlendirilmiştir (Hatiboğlu, 1974: 42; Korkmaz, 2014: 154). Ancak Paçacıoğlu (2016: 180) ve Nişanyan, etimolojik sözlüklerinde sözcüğün Farsçadan dilimize geçtiğini belirtmektedir. Hatiboğlu (1974: 42) da “Farsçada aynı sözcüğe *çâküç* denir.” ifadesine yer vermiştir.

5.29. -(I)k+: göç-ük+, yay-ık+

5.29.a. Kökeni

Poppe ve Ramstedt, ekin Moğolca ile ilişkili olduğu konusunda birleşir. Ancak Poppe eki “-ga” ekine dayandırırken Ramstedt “-gu” ekine dayandırmaktadır (akt. Rasaen, 1957: 122).

Korkmaz (2014: 154) -(I)k+ ekinin ET dönemindeki “-yUk” ekinden geldiğini savunur. Korkmaz, bu görüşünü iki ölçütü destekler:

1. Bu ekle türetilmiş sıfatlarda “tamamlanmış bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma”, “-mış ekine koşut bir anlam barındırma” özellikleri ET’teki “-yUk” eki ile aynıdır.

2. “y” ünsüzü dilimizde kolayca kullanımdan düşmektedir. “-yUk” eki de böyle bir aşınmaya uğramıştır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 99) eki Ön Türkçede “-ık, -ik” şekillerinde olan bir eke bağlar.

5.29.b. Biçimi

Gök T.: “-g+, -ig+, -ig+, -k+, -uk+, -ük+”

süçig “tatlı”, *erig* “erişilebilir, yakın”, *sançig* “sancı”, *bark* “bina, anıt mezar”, *buyruk* “kumandan”, *köpük* (Tekin, 2003: 91; Şirin, 2015: 93).

Tabgaç bodun sabı süçi-g agısı yımşak ermiş

“Çin halkının sözü tatlı ipeği yumuşak imiş.” (Kül T.G17)⁹⁷.

T(ä)bs(ä)y k(ä)ç-(i)g k(u)tlug k(ä)ç-(i)g (Ye 111/1).

Onok bod(u)n (e)mg(e)-k körti

“On-ok halkı ıstırap gördü.” (BK D16).

Üze kök tenrisi türk ıd-uk yiri subı ança etmiş

“Yukarıda Türk tanrısı kutsal vatani öylece düzenlemiş.” (Kül T.D35).

E. Uyg. T.: “-ğ+, -k+, -ig+, -ig+, -ug+, -üg+, -ik+, -ük+, -uk+”

arığ “arı, temiz”, *kizlāk* “gizli, sır”, *çızığ* “çizgi”, *bilig* “bilgi”, *umug* “umut”, *ölüg* “ölü”, *sezik* “sezme, şüphe”, *tülük* “şiddet”, *köpük* (<köp- “şişmek, köpürmek”+ük), *artuk* “fazla”. “n” ağzında yardımcı ünsüz olarak “a”nın kullanıldığı görülür: *tatağ* “tat” (Erdal, 1991: 174; Hamilton, 2015: Eraslan, 2012: 105; Şen, 2017: 61; Elmalı, 2016: 63; 158).

Balıq taştın tarı-g⁹⁸+çı+lar+ag körür erti

“O, şehrin dışında çiftçileri görüyordu.” (İKP I).

(...) *kop törlüg etiğ yarat-ig üza at’özin uz etmiş yaratmış k(a)rgak*

“Çok türlü yeni süslerle kendini süslemeli.” (AY 418).

Akruş köñüllüg bilge bil-ig+li serinm(eklig)(?) uzanmaklıg sen

“Şefkatli, bilge, bilgili, sabırlı, beceriklisin.” (DSKP 278-279).

⁹⁷ *Süçi-* köküne yazıtlar döneminde rastlanmamakla beraber sonraki dönemlerde görülmektedir: *süçidi ney* “Tatlılaştı şey.” (DLT 460) (Şirin, 2015: 93).

⁹⁸ *Tarığ* sözcüğünün kökü hakkında farklı görüşler yer almaktadır. Erdal (1991: 206) *tarı-* “ekmek, sürmek” fiilinden türediği ve bu fiilin E. Uyg. T., Kar. T.nden Orta Türkçeye ve bazı modern dillere aktarıldığını ifade eder. Doerfer (1982: 114) ise *tarag* yazımından yola çıkarak sözcüğün *tar-* “dağıtmak, saçmak” köküne dayandırılabilirliğini belirtir. Bang (1980: 43) sözcük için *tarı* “darı” kökünü benimsemiş, isimden isim yapım eki aldığını söylemiştir.

(...) *kuanşı im pusarka um-ug inag tutup (...) atasar (...)*

“Kuanşı im pusar’a sığınıp adını anarsa (...)” (KİP 10a).

Oğlu vipulaçandre tegin(niñ öl)-üg+in yatmışın körüp (...)

“Oğlu prens Vipulacanra’nın cesedinin yattığını görüp (...)” (DSKP 2372-2373).

(...) *yüz min turkı yertä y(a)ruk yaltrı-k közüntürgäylär*

“(...) yüz adım içinde aydınlanır.” (AY 1101).

Ötrü toyunlar sez-ik+lig bolup t(e)ñri burhanka inçe tep ayıtu ötüntiler

“Daha sonra rahipler şüpheye kapılıp tanrı Buda’ya saygıyla şöyle sordular.” (DSKP 2735-2737).

Ad(ı)r-uk ad(ı)r-uk ämgäk ämgäk ämgänür

“Ayrı ayrı her türlü sıkıntıyı çekmektedirler.” (İKP II).

Örüş köp-ük+üm+in saçar men

“Beyaz köpüğümü saçarım.” (IB 20).

Kar. T.: “-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+”

tilek “dilek”, *ayık* “vaat” (<ay- “demek, söylemek”+ ık), *açuk* “açık”, *ölük* “ölü” (Bang, 1980: 102; Erdal, 1991: 203; Taş, 2015: 117-119; Dilaçar, 2016: 30, 99; Bice, 1993: 110).

Açıktı yaru-k yüz

“Açıldı parlak yüzü.” (KB 4937).

Atı kaldı yalñuk, kişi kıl-(ı)k+ı bardı

“Adı kaldı insanın, insan(lık) niteliği kayboldu.” (KB 6669).

Yer üstide ölmes burun tir-ik öldüm

“Yer üstünde ölmeden önce diri diri öldüm.” (DH H10).

Al art-uk tileme vebal yüdgülüg

“Fazlasını dileme, fazlası yük günahıdır.” (AH 190).

Hakikatlıg aşıklarnı nefsi öl-ük (DH H84).

Har. T.⁹⁹: “-ğ+, -k+, -ıg+, -ık+, -iğ+, -ug+, -uk+, -üg+, -ük+”

agrıg “temiz”, *tilek* “dilek”, *katıg* “katı, sert”, *açık*, *kezig* “fırsat”, *yulug* “fidye”, *artuk*, *ölüg* “ölü”, *süzük* “temiz, arı” (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 100-101).

Harezmi Türkçesinde kimi zaman ekin sonundaki “g”nin düştüğü görülür: *korkuğ-korku*, *arıg-arı* (Kalsın, 2013: 101).

Kuru-g da’vi birle zahir körkütüp (...)

“Kuru dava ile açıkça gösterip (...)” (MM 352).

(...) *yarat-ıg+ı körklü at*

“Güzel yaratılışlı at” (ME 88/4).

Sarıp başka destar ked-ıg+li kilim (...)

“Başa sarık sarıp kilim giyenler (...)” (MM 368).

⁹⁹ Clauson (2007: 193), Toparlı (1998: 27) ve Kalsın (2013: 100) -(X)G+ ve -(X)K+ eklerini farklı başlıklar altında ele almıştır. Ancak Clauson (2007: 193) bu ekler arasında bir anlam farkı var ise bile bu farkın belli olmadığını ifade etmiştir. Eckmann da (2005: 41) kelime sonundaki “ğ, g” ile “k, k”nin seslerindeki yakınlık nedeniyle tam bir karışıklığa yol açtığını belirtir: *katıg/katık*.

(...) mesela bir meşk tol-**ug** suw bolsa (...)

“(...) mesela bir kap dolusu su olsa(...)” (NF 1/10).

Öl-**üg**+ge lahd kazdı

“Ölüye mezar kazdı.” (ME 11/5).

İlahi tile-**k**+im meded yâri ber

“Ey Allah’ım! Dileğim, yardımındır. (MM 2).

Yara-ş-**ık**

“Yakışıklı” (İML 122A).

Kegirdi keg(i)r-**ik**

“Geğirik geğirdi.” (ME 165/1).

Barganlar beginden ay(i)r-**uk** onjidiler

“Gidenler, beyleri hariç on kişi idiler.” (İML 81A).

Edükde tel-**ük** açsa barmak uçı

“Ayak parmağının ucu ayakkabıda delik açarsa” (MM 185).

Kıp. T.: “-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+, -h+, -uh+, -g+, -ıg+, -ug+, -üg+”

bézek “süs”, uyanık, tetik, konuk, bölük, yarık “nur, ışık”, buyruğ, boyag “boya”, açığ, tapug “hizmet”, sewüg “sevme” (Karamanlıoğlu, 1989: 91; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Argunşah-Güner, 2015: 82; Hacıeminoğlu, 2000: 63; Hacıeminoğlu, 2016: 95; Toparlı, 2017: 27, 87). Kimi durumlarda sondaki “k”ler kullanımdan düşmüştür: bili< bilik “ilim”, biti< bitik “kitap” (Karamanlıoğlu, 1994: 36). Bazı çok heceli sözcüklerde de “ğ, g”nin sızıcılaşarak “v” şeklini aldığı görülür: çizov “çizgi, hat”, açuv “acı, yas” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 135).

Çiçek kızlarını yir bişi-**k**+i+n+de beslegey (GT 5/13).

Bir ay işledi hoş ar-**ık** yitürdi “Bir ay çalıştı, yorgunluk geldi.” (HŞ 2394).

Bilge tet-**ik** kişiler, benim sözüm eşitinler

“Bilge, uyanık kişiler, benim sözümü dinleyin.” (CC 59a).

(...) bir köp yaz-**uk**+lı kul hak ta’ala hazretine kilip (...) (GT 7/12).

At kösür-**ük**+le-r men “Atın ayağını kösteklerim.” (CC 80b38).

Yazuklutur-men körgenimden, eşitgenimden, tutganımdan, art-**uh** yegenimden, art-**uh** içgenimden

“Gördüğümden, işittiğimden, tuttuğumdan, fazla yediğimden, içtiğimden dolayı günahkârım.” (CC 61a).

Takı bilgil rastı kıyamet küni hak-turur takı yara-**g** kılmak kıyamet künine vacib-turur

“Bil ki, kıyamet günü haktır, kıyamet gününe hazırlık yapmak vaciptir.” (İMS 62a).

Ol aç+**ıg** sözli ağı tilli karı (HŞ 2712).

Ol bil-**ig**+siz kündüzün kim şem-i katurı yakar (GT 42/11).

Tap-**ug**+çı hıdmatında bir kiçe meni ivine iltti (GT 183/8).

Eger ayıtsa bir kişi hatunına sen sew-üg+rek sen Tengriden tese kafir bolur ol halde

“Bir kişi karısına, seni Tanrı’dan çok seviyorum, derse kafir olur.” (İMS 12b).

Çağ. T.: “-ğ+, -ığ+, -iğ+, -uğ+, -üğ+, -k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+, -uh+”

açığ “acı”, *asığ* “fayda”, *tiriğ* “diri, yaşayan”, *soruğ* (*küni*) “hesap günü”, *süzüg* “süzülmüş, temiz”, *boyak* “boya”, *kılık* “tavır, davranış”, *bitik* “yazı, mektup”, *saçuk* “düğün hediyesi”, *sevük* “sevgi, muhabbet”, *artuh* “fazla” (Eckmann, 2005: 48-49; Argunşah, 2014: 109).

Amma ahlak ve sıfatı batın ‘ilmide yaru-g+luk tapkanın münafısıdır

“Ama ahlak ve sıfatları bâtin ilminde yücelmiş olanlara uymamaktadır.” (MN T9).

Yüzde sar-ıg+ı tenide tabı (LM 3157).

Şatrencka andak maglubdur kim bir harif il-ıg+i+de tüşse halas bola almas (MN 143).

Yor-ug çi başed ta ’bir-i hab u reh-rast (NK 94b).

Sufi midür zahid midür niçe sür-üg başlap turur (ŞHD 100b5).

(...) *öz nazmınıñ çürü-k riştesin ve üzük tarın hem alarga ulamak* (LM 270).

Fevak ıçkır-ık amed kavur bekun biryan (NK 195b).

Kirp-ık+im+din, ey könül her dem kanatlar saz kıl

“Ey gönül kirpiklerimden her an kanatlar kıl.” (MN T229).

Ki canıdın sivedür artür art-uk ol şeh-i Arab ’ın (ŞHD 138b1).

İçi taşı del-ük del-ük ü şerha şerhadur

“İçi dışı delik delik ve parça parçadır.” (AD XLIII/3).

Senden art-uh sözleri bâtıldur

“Senin dışındaki sözleri boşdur.” (AD II/23).

E. An. T.: “-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+, -uğ+, -üğ+”

büyük, pusarik “koyu duman, sis”, *esrik* “sarhoş” (<esür- “sarhoş olmak”+ik), *tanışuk, bölük, yaraşuğ, çözüğ* (Timurtaş, 2012: 79; Gülsevin, 2011: 136; Önler, 1989: 105).

Yeri döse-k gögi dahı binā kıldı üstüñüze (SKT 3).

Kara pus+ar-ık delü kopsa (...) (DK D277).

Baş bert çıban ya uyuz ya gici-y-ık olsa fayide ere (EM P13b3).

’Adil padişahların buy(u)r-ug+ın dutmak ve işaretin yirine getürmek fariza-durur (KE 1/3).

Bir böl-ük tûtî okırlar dâsitân

“Bir grup dudu kuşu masal okurlar.” (MT 1363).

Osm. T.: “-g+, -ug+, -k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+”

yasag, artug “fazla”, *ayruk, uyanık, delik, yoluk, bölük* (Kartallıoğlu, 2011: 296-297; İpekten ve diğerleri, 2017: 81, 97).

Ahirü'l-emr bir gün incinüp şaraba yasa-**g** idüp ısmarlamış “mest bulduğunuzda baña getirün”

“En sonunda bir gün incinip şarabı yasaklamış ve sarhoş bulduğunuzda bana getirin, diye salık vermiş.” (HB A60b).

(...) üç ve dahı art-**ug** ise cem' i müzekker-i gayib (MU 56/8).

Cehan içre kamu eşya-yı mevcud/ tanu-**k**+luk virür oldur Rabb-ı ma'bud

“Dünya içinde var olan her şey onun kendisine ibadet edilen Rab olduğuna tanıklık eder.” (ÇN 14).

Zira bir kimse girdüm dise bu ta'bir yakış-**ık**+sız ta'birdür (MU 111/8).

Güveler yimiş del-**ik** deş-**ik** eylemiş üsti kapkara toz olmuş yatur (HB A41a).

Aşk evine girenlere ay(i)r-**uk** ne meyl ü ne vefâ (YED 2/1).

Bil özi arturur yüg(ü)r-**ük** olan at (PN 99).

Tü. T.: “-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+”

dilek, kırık, ezik, bozuk, söküük (Korkmaz, 2014: 155; Adalı, 2004: 95; GTS).

On yıllarca aldığı ışı-**k**+la sıcaklığı (...) yeni bir kılıkta yine yaratılışa verir (Kabağaçlı, 2014: 7).

Hayatlarında ne trafik sıkış-**ık**+lığ+ı vardı, ne iş, ne faturalar, ne banka (Livaneli, 2017: 20).

Sanki giy-in-**ik**+mış gibi elini cebine uzattı (Atılğan, 2019: 123).

(...) küreğinin ucuyla Karadeniz'i Boğaz'dan çarp-**uk** çurpuk geçirmiş; Marmara'ya akıtmış (...) (Akın, 2004: 27).

Başında bir doktor ve üf+ür-**ük**+çü, bin hokkabaz ve falcı çare arayadursun, o günden güne fenalaşmakta (Akın, 2004: 57).

5.29.c. İşlevi

Bang (1980: 102) sonu -ık, -ik, -uk, -ük eki ile türemiş sıfatların geçmiş zamana gönderme yaptığını ve pasif olduğunu belirtir: *azuk* “meçhul bir el tarafından atılmış ok”, *saçık* “saçılmış” (Kar. T.). Sonu -g ve -g ile biten fiilden türemiş sıfatların ise aktif olduğunu ve şimdiki zamana gönderme yaptığını düşünmektedir: *tirig* “yaşayan, canlı, diri” (Gök T., E. Uyg. T.), *arığ* “temiz” (<arı- temiz olmak>+ g) (Kar. T.). **Gök T.** döneminde “fiilin belirttiği işin neticesini” ifade eden adlar yapar: *tok*, *yuluk* “yağmalanmış”. Soyut adlar türetir: *kazgak* “yarar, fayda”, *ämgak* “acı, dert”. İnsanî özellik, durum bildiren sıfatlar yapar: *bulgak* “isyankâr”, *isrük* “sarhoş”. Eşya veya somut varlık isimleri türetir: *közünük* “çadır penceresi”, *yaruk* “Güneş”. Yer bildiren isimler oluşturur: *k(ä)ç(i)g* “geçit”, *oruk* “dar yol, patika” (<oru- “yürümek”+ k). Askerî unvan bildiren isimler türetir: *buyruk* “kağanın emri altında çalışan memur” (Tekin, 2003: 90-91; Şirin, 2016: 319, 333, 362, 470; Paçacıoğlu, 2016: 482). **E. Uyg. T.**nde soyut isimler yapar: *sevig* “sevgi, aşk”, *bilig* “bilgi”. “Yapılan hareketin veya oluşun sonucunu” anlatan adlar oluşturur: *çızığ* “çizgi”, *ölüg* “ölü”. Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *amrak* “sevimli, tatlı”, *sogık* “soğuk”. Alet, eşya isimleri türetir: *kapag* “kapı, kapak”, *közünük* “çadır penceresi”. İsim-fiil eklerinin işlevine yakın olarak

“yapılan işin, hareketin adı” olan isimler türetir: *satığ* “satış”, *yorig* “yürüyüş, dolaşma”. Yer isimleri türetir: *aglak* “boş, ıssız arazi” (<agla- “boş kalmak, yalnız olmak”+ k), *kıdıg* “kıyı, sahil” (<kıd- “kenar dikmek, kıyılamak”+ ığ). Mesleğin yapıcısını bildirir: *buyruk* “vezir, yönetici”. *Emig* “meme, göğüs”, *kirpik* sözcüklerinde organ ismi, *köpük* “tükürük, salya” sözcüğünde ise bir vücut sıvısı ismi türetme işlevi yapmaktadır. Askerî unvan ifade eden isimler oluşturur: *buyruk* “kağanın emri altında çalışan memur” (Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2016: 62-203; Şirin, 2016: 362; Tekin, 2003: 248). **Kar. T.** döneminde sıfatlar yapar: *balığ* “yaralı”, *yıdıg* “kötü kokan”. Kişileri niteleyen sıfatlarda daha çok aşağılama, olumsuz anlam içermeye öne çıkar: *boşlağ* “avare”, *yayıg* “dönek”, *yunçığ* “düşkün, kötü”. Soyut türde adlar türetir: *ödig* “hasret, sevdâ”, *bilig* “bilgi, hikmet”. İşin, hareketin ürünü-sonucu anlamında sözcükler oluşturur: *sınağ* “denenmiş”, *sewüg* “sevilen”. Alet, eşya isimleri meydana getirir: *ürtüg* “örtü”, *bitig* “kitap”. Yer adlarında görülür: *keçig* “köprü”, *batığ* “bataklık, ırmak vb.nin derin olan yerleri”. Hastalık isimleri (*kezig* “nöbet, sıtma”, *ağrıg* “hastalık, ağrı”) ve vücut tarafından salgılanan çeşitli sıvı adları (*sarıg* “safra, öd”) türetir (Erdal, 1991: 187-203; Nalbant, 2008: 120; Taş, 2015: 117-127; Tekin, 2019: 17). **Har. T.**nde somut adlar (*kazuk* “kazık”, *töşek* “döşek”) ve soyut adlar (*yazuk* “günah, suç”, *emgek* “eziyet, sıkıntı”) yapar. Organ isimleri türetir: *emük* “göğüs, meme”, *kirpik*. Vücudun çeşitli tepkilerini (*kegrik* “geçirme”), vücut sıvılarını (*sitük* “sidik”, *tüfkürük* “tükürük”) ve hastalık isimlerini (*baş agrug* “baş ağrısı”, *tepreg* “felç, inme”) karşılayan isimler meydana getirir. Hayvanlar [*kölük* “yük hayvanı” (<köl- “bağlamak, atı arabaya koşmak”+ ük)] ve hayvan bedeniyle ilgili adlar (*tumşuk* “gaga”) oluşturur. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *susağ* “susamış”, *arıg* “temiz”. “Fiilin belirttiği işin sonucunda ortaya çıkan netice, ürünün karşılığı” olan adlar yapar: *ķorkuğ* “korku”, *soruğ* “soru”. Miktar anlamı taşıyan adlar türetir: *buçuk*. Yer bildiren isimler yapar: *kırıg* (<kıdıg “kenar, hudut, kıyı”), *yıkuk* “harabe” (Eckmann, 2014: 13, 32, 35, 71, 166, 195; Eckmann, 2014: 11; Kalsın, 2013: 100-101, 107; Karagözlü, 2018: 113, 134, 150). **Kıp. T.** döneminde soyut adlar türetmek için kullanılır: *tapuğ* “ibadet, huzur”, *açuv* “yas, matem”. Alet, eşya adları türetir: *ķapuğ* “kapı”, *örtüg* “örtü”. Fiillerden sıfat türünde sözcükler yapar: *érüv* “enerjik”, *isrük* “sarhoş”. Vücut sıvılarını (*tüwrük* “tükürük”, *simkirik* “sümük”, *kusuk* “kusmuk”) gösteren isimler yapar. Tür, cins bildiren isimler türetir: *kölük* “yük hayvanı”. Miktar bildiren isimler meydana getirir: *buçuk*. “Yapılan işin sonunda ortaya çıkan ürünü” gösteren adlar oluşturur: *köpük* (Karamanlıoğlu, 1989: 38, 76; Toparlı, 2017: 81, 103, 144, 164; Güner, 2013: 135-136). **Çağ. T.**nde “hareketin, işin sonucu ortaya çıkan ürün” anlamına gelen adlar türetir: *bitig* “yazılmış şey”, *alıg satığ* “alım satım”. Soyut isimler oluşturur: *aldağ* “yalan, hile”, *açığ* “acı”. Eşya, araç gereç adları türetir: *boyağ* “boya”, *köprüg* “köprü”. Sıfat türünde sözcükler yapar: *ķatıg* “katı”, *yitiğ* “keskin”. “Tür, cins” belirten isimler yapar: *ulag* “yük hayvanı”. Bitki isimleri oluşturur: *sarmaşuk*. Vücut tepkileri (*ıçkırık* “hıçkırık”, *osuruk*), hastalık

adları (*baş* *aglık* “baş ağrısı”, *giciyük* “uyuz, kaşıntı”) ve vücudun bir bölümü (*emük* “meme ucu”, *tumşuk* “gaga”) ile ilgili adlar türetir. Yer adları yapar: *yapuk* “bina, mimari eser”. Yiyecek adları meydana getirir: *katık* “yoğurt”. Kadınlara dair sosyal durum bildiren ifadelerde görülür: *yüzi açık* “evli veya dul kadın”, *yüzi yapuk* “bakire, bekar kız” (Eckmann, 2005: 48-49; Argunşah, 2014: 108; Eraslan, 2015: 163; Akdoğan, 1988: 102; Turan, 2019: 28, 33-35, 37; Yılmaz vd., 2013: 807; Şavk, 2011: 161). **E. An. T.** döneminde fiillerden sıfatlar türetir: *büyük*, *uyanuk*. Vücudun çeşitli tepkilerini (*öksürük*, *ınçkırık* “hıçkırık”) ve salgılarını (*sidük*) gösteren adlar oluşturur. “Fiilin bildirdiği işin sonucunda ortaya çıkan durum, ürün” anlamında isimler yapar: *buyruk*, *danişık* “istişare”. Soyut adlar yapar: *buyruk*, *uyanuk*. Eşya, araç gereç isimlerinde görülür: *döşeg* “döşek”. “Miktar, parça” bildiren isimler meydana getirir: *bölük*, *buçuk*. Bitki isimleri türetir: *sarmaşuk*. “Tür, cins” bildiren adlar kurar: *gölük* “yük hayvanı” (Timurtaş, 2012: 79; Gülsevin, 2011: 136; Yavuz, 2017: 56, 135; Canpolat-Önler, 2016: 21, 35, 178; Yılmaz, 2013: 817). **Osm. T.** döneminde sıfat görevinde sözcükler yapar. Bu sözcüklerde “fiilin gösterdiği işi yapmış olma, bu işin sonucunu üzerinde barındırma” anlamları vardır: *buruşuk*, *yarık*. Kişi özelliklerini anlatan sıfatlarda-genellikle olumsuz anlam içerikli-görülür: *göz açık*, *tutuk*. Alet, araç gereç adları yapar: *kazık*, *şarık*. Vücutla ilgili çeşitli sıvıların ve tepkilerin adlarını türetir: *tükürük*, *öksürük*. Miktar bildiren adlarda görülür: *bölük*, *buçuk*. Soyut adlar yapar: *yakışık*, *dilek*. Artık, *yügrük* “acele” (<yügür- “koşmak, hızlı yürümek”+ ük) sözcüklerinde zarf türetme işlevi yaptığı görülmektedir (Deny, 2012: 273; Kartallıoğlu, 2011: 296-303; Tekin, 1992: 322, 398). **Tü. T.**¹⁰⁰’nde “tamamlanmış bir işin ürünü, sonucu” olan adlar yapar: *artık*, *oyuk*. Vücudun verdiği ani tepkiler veya bu tepkiler sonucu ortaya çıkan madde adlarını türetir: *hıçkırık*, *hapşuruk*, *tükürük*. Daha çok aşağılama yollu olmak üzere, insan özelliklerini belirten sıfatlar türetir: *alık*, *şumarık*. Alet, eşya adları yapar: *tarak*, *kayık* (Banguoğlu, 2007: 249; Korkmaz, 2014: 155; Boz, 2012: 96). Gencan (2007: 260) ekin geldiği fiilin geçişli ve geçişsiz olmasına göre türeyen adın anlam özelliğinin değiştiğini belirtir. Buna göre ek, geçişli fiillere geliyorsa türeyen sıfatlar edilgen anlamlıdır: *kesik*=*kesilmiş*. Geçişsiz fiillere geliyorsa türeyen sıfatlar etken anlamlıdır: *yanık*=*yanmış*.

5.30. -(I)ş+: *in-iş*+, *bul-uş*+

5.30.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 103) kökeninin belirsiz olduğunu söyledikleri -ış, -iş eki için şu görüşlere yer vermişlerdir : “(...) -mış, -miş ekinin yapı parçası gibi ortaya çıkması dikkati çeker. Belki önce -ış, -iş eki hareketin sonucunu ifade eden

¹⁰⁰ Banguoğlu (2007: 249) kimi organ ve aygıt adlarında *kasık*, *kemik*, *ilik*, *kıkırdak*, *dalak* vb. -(I)k+ ekinin var olduğunu savunur. Ancak Korkmaz (2014: 156) örnekler içerisinde yer alan *damak*, *kulak*, *kursak* gibi kelimelerde gerek -(I)k+ ekinin işlevini yansıtmaması gerekse bu sözcüklerin Eski Türkçede -gAk+’lı biçimlerinin kullanılması (*tamgak*, *kulgak*, *kurugak*) sebebiyle -(I)k+ ve -Ak+ eklerinin Banguoğlu tarafından karıştırıldığını savunur.

fiilden türeme sıfatın eki olmuştur, ş ögesi, tabii ki, hareketin sonucunu ifade eden isimler yaratmak için fiil kökleriyle birleşirdi.”

Hatiboğlu (1974: 340) “-ış” ekinin Latince “-us” ekine benzerliğine dikkat çeker. Özellikle bir Hint-Avrupa dili olan Farsçada aynı ekin aynı biçimde, aynı görevde bulunduğuna değinir: *reviş* “gidiş, yürüyüş”. Bu özelliklere sahip ekler arasında -ik ve -çe’nin de yer aldığını belirtir.

Literatürde isim-fiil eki olan -Iş+ ile fiilden isim türeten -Iş+ ekinin çoğu zaman birlikte değerlendirildiği görülmektedir: Gencan (2007: 253), Mansuroğlu (1960: 16), Ergin (2013: 186), Banguoğlu (2007: 261), Karaağaç (2013: 281), Eker (2006: 362). Kaynaklarda bu eklerin birbirinden geliştiğini belirten bir ifade yer almasa da Korkmaz (2014: 169) iki -Iş+’ı bir arada inceleme temayülünden hareketle -(I)ş+ ekinin isim-fiil eki olan -(y)Iş+’tan gelişmediğini ifade eder. Korkmaz’a göre belirtilen ekler, biçim açısından birbirinden farklıdır. Yapım eki olan -(I)ş+; ünlüyle biten fiillere doğrudan (*dala-ş*), ünsüzle bitenlere araya bir bağlantı ünlüsü eklenerek (*göl-(ü)ş*) bağlanır. İsim-fiil eki olan ise; ünlüyle biten fiillere “y” vasıtasıyla bağlanır (*ağla-(y)ış*), ünsüzle biten fiillere -Iş+ (*gez-iş*) şeklinde eklenir. Korkmaz’a göre biçim olarak birbirinden farklı olan bu ekler, anlam olarak da ilişkili görünmemektedir. -(I)ş+ yapım eki, ET döneminden bu yana kalıcı somut ve soyut adlar türetirken -(y)Iş+ eki kılış isimleri var etmektedir.

Eckmann (2005: 52) *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde -(X)ş ekini “Fiilden İsim” başlığı altında incelemiştir. Ancak örneğin -mak ekinin “Partisip Ekleri” içerisinde değerlendirilmiş olması dikkat çekicidir.

Benzer şekilde Argunşah da (2014: 147) *Çağatay Türkçesi* adlı eserinde ilgili eki “Fiilden İsim Yapma Ekleri” başlığında ele almıştır.

Tolkun (2018: 297-328) *-(I)ş Master Eki Midir?* adlı makalesinde ekle ilgili şu sonuçlara ulaşabileceğini belirtir: 1. İlgili ek başlangıçta bir sıfat-fiil eki olup zaman içerisinde master fonksiyonu yaygınlaşmıştır. 2. Bu master ekinin diğer master eklerinden farklı olarak sıfat-fiil türetme işlevi de bulunmaktadır. 3. İki farklı -(X)ş eki vardır. Bu sebeple, örneğin Saha, Altay Çuvaş Türkçeleri üzerine çalışanlar, işlevlerinden dolayı sesteş iki ek olarak ele almaktadır. Sonuç itibarıyla Tolkun, “Bütün sıfat-fiil eklerinin aynı zamanda master işlevinde kullanılabilmesi durumunu dikkate aldığımızda, bizce -(X)ş büyük ihtimalle başlangıçta kalıcı isimler yapan, sonraları sıfat-fiil ve nihayet daha sonra master işleviyle yaygınlaşan bir ek olup ekin bu gelişim sürecinin değişik lehçelerde izlerinin hâlen bulunduğu söylenebilir.” görüşünde olduğunu belirtmiştir.

5.30.b. Biçimi

Gök T.: “-ş+, -ış+, -uş+, -üş+”

tokış “savaş” (<tokı- “dövmek, vurmak”+ ş), *tāgiş* “(düşmanla) temas, çatışma” (<tāg- “değmek”+ iş), *uruş* “savaş” (<ur- “vurmak, dövmek”+ uş), *sünüş* “savaş” (<*sün- “mızraklamak”+ üş) (Tekin, 2003: 93).

Arkı-ş idmaz tiyin süledim

“Kervan göndermez diye ordu sevk ettim.” (BK D25).

Sü (t)(ä)g-iş+i+n+tä (ä)r(i)g kıl(i)çl(a)dı (Kül T. K5).

El(i)m yum-(u)ş+(i)+η+a yort(i)p b(e)ş elkä t(ä)gd(i)m (ä)rd(ä)mi üç(ü)n (Ye 152/1).

Ök-üş *teyin neke korkur biz* “Çok(lar) diye niye korkuyoruz?” (T 39).

E. Uyg. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

tokuş “kavga” (<toku- “vurmak”+ ş), *sakış* “hesap” (<sak- “hesap etmek”+ ış), *çäbiş* “oyun, kurnazlık, hile” (<çäb- “çevirmek, çıkar yol bulmak”+ ış), *uruş* “savaş, kavga” (<ur- “vurmak”+ uş), *üküş* “çok” (<ük- “toplamak, birleştirmek”+ üş) (Erdal, 1991: 262; Eraslan, 2012: 108; Hamilton, 2015: 176; Şen, 2017: 62; Paçacıoğlu, 2016: 708).

Kün ay ertmekiçe serü umadın öz köñülünteki küsü-ş upasene urıka açā (...)

“Günlerin ayların geçmesine dayanamadan gönlündeki arzusunu Upasena (adlı) delikanlıya açarak (...)” (DSKP 10111- 1013).

Sak-ış+ı erser (...) (...) *tınl(i)glar üç y(a)vlak (...)*

“Sayısı ise (...) (...) canlılar üç türlü kötü (...)” (DSKP 134-135).

Anta al çäb-iş ayu bergä men

“Orada size kurnazca bir oyun göstereceğim.” (İKP LXXV).

(...) *yolayu ertgeli sakınsar korkunçlug bus-uş+lug erser*

“(...) yola çıkıp geçmeği düşünseler, korkup sıkıntıya düşseler (...)” (KİP 44).

Näçükin ağı barım qazgansar ük-üş bulur

“İnsan zenginlik ve varlık kazanmak isterse (en) fazlasını ne ile elde eder?” (İKP XII).

Kar. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

tokış “savaş, vuruşma”, *alkış* “alkış” (<alka- “alkışlamak”+ ış), *biliş* “tanıdık insan”, *uruş* “savaş, mücadele”, *öküş* “fazla” (Dilaçar, 2016: 83; Argunşah-Yüksek-kaya, 2014: 60; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 5; Taş, 2015: 170).

Erdal (1991: 262) ekin dudak ünsüzlerinin sonraki biçimlerinde düzensizlikler görüldüğüne yer verir. Örneğin KB’de hem *kapış* hem *kapuş* sözcüklerine rastlanırken DLT’de *arvış* ve *arvuş* sözcükleri bir arada kullanılmıştır.

Ülü-ş boldı malı kişiler ara

“Malı kişiler arasında pay etti.” (AH 243).

Könilik çık-ış+ı+η+a kılğıl meni

“Doğruluk kurtuluşuna götür beni.” (KT-SKT 212r/4).

Ol keç-iş+ni suw iletti

“O geçidi sel götürdü.” (DLT 186).

Uk-uş+un agar ol, bilgin bedür

“Kişi akılla yükselir, bilgi ile büyür.” (KB 288).

Ök-üş sözleme, söz birer sözle az

“Çok konuşma, sözü az ve birer birer söyle.” (KB 153).

Har. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

kargış “beddua” (<kargı- “beddua etmek”+ ş), *agış* “yokuş”, *biliş* “bildik, tanıdık”, *uruş* “kavga”, *ülüş* “hisse, pay” (<üle- “paylaştırma, dağıtma”+ üş) (Eckmann, 2014: 9; Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 115).

(...) *Peygamber ‘as’nuñ qargı-ş+ı elbette kelmedin qalmaz tep bilür erdiler*

“(...) peygamberin bedduasının yerine gelmeden kalmayacağını bilirlerdi.”

(NF 12/12).

Bogşundu bog-ış

“Eklem yerinden çıktı.” (ME 160/6).

Kevşedi teve kev-iş

“Deve geviş getirdi.” (ME 143/8).

Ketip akl u idrak yetiben uk-uş (...)

“Akıl ve idrak gidip anlayış yetişerek (...)” (MM 328/3).

Kafirler andın qorqup Peygamberqa ük-üş zahmat tegürmes erdiler

“Kafirler ondan korkup peygambere fazla kötülük etmezdi.” (NF 5/17).

Kıp. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

ulaş “daima”, *tanış* “mucize”, *eniş* “yamaç, vadi”, *ukuş* “düşünce”, *öküş* “fazla” (Argunşah-Güner, 2015: 397; Hacıeminoğlu, 2000: 44, 186).

İvuk yanglıg saçar zülfi ula-ş kin (HŞ 443).

Munun dey tan-ış kim kördi

“Bunun gibi mucizeyi kim gördü?” (CC 76a8).

Kaçan bir muhtasar divan bolup ‘ammal ulgaysa tekebbürden bil-iş+ler+ge körüben iltifat itmes (GT 132/8).

İkki ‘akil ara ur-uş bolmas (GT 215/8).

Tengri Te’ala buyursa maña namaznı beş namazdan ök-üş+rek tese (...)

“Allah bana namazını beş vakitten daha çok kıl diye buyursa (...)” (İMS 11b).

Çağ. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

yörüş “sefer, yürüyüş”, *yagış* “yağış”, *tegiş* “yetecek miktarda, derecede”, *ukuş* “anlayış”, *ülüş* “hisse, pay” (Argunşah, 2014: 109).

Du’a alka kargı-ş boved bed-du’a (NK 106b).

Her kim hilâle beñzede kaşuñ kemânını (...) yañ(i)l-ış hayâl ider (AD 204/3).

Av ve kuş hatırıga mergub ve kıra’at ve uk-uş künlige mahbub

“Hatırı daima av ve kuşta, okuma ve anlamada olup gönlü sevgi ile doludur.” (MN T455).

E. An. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

oynaş, *sağış* “hesap”, *depreniş* “hareket” (<depren- “hareket etmek”+ iş), *yumuş* “vazife, hizmet”, *üküş* “çok” (Gülsevin, 2011: 135; Ergin, 2018: 75; Yavuz, 2017: 150; Türk vd., 2011: 100).

Senün adun kırk oyna-ş+lu Boğazça Fatma degül mi-y-di (DK D114).

Tahkik aylar sag-ış+ı Tañrı Ta’ala katında on iki aydur (SKT 199a).

Geh in-iş+dür geh yoquşdur yazı yir (GN 3176a).

(...) *men dahı bir yum-uş oğlanıyam didi.* (DK D169).

Az ük-üş hergiz yalan söylemeye (MT 2401).

Osm. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

oynaş, yanlış, giriş, öküş “çok”, (*gün*) *toguş* (Güftâ, 2018: 116; Tekin, 1992: 314, 316; Hengirmen, 1983: 103, 179, 220).

Zerâfetdür diyü tutınur ay(u)n+a-ş (PN 1164).

Hak yolına sâdikısan yan(ı)l-ış sanu tezvır nedür (YED 56/1).

Degdi kir-iş itdi sada-yı hazin

“Kiriş değdi, hüznü bir ses çıkardı.” (HB W75a).

Olur bellü tog-uş+u+n+dan eyü gün (PN 1703).

Ol ül-üş+ü turanın biri alur

“O payı duranın birisi alır.” (VN 2591).

Tü. T.: “-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+”

tanış, açılış, deyiş, buluş, dönüş (Hatiboğlu, 1974: 143; Banguoğlu, 2007: 262).

Kadın oyna-ş+ı+n+ı o işteyken içeri alıyor (Atılğan, 2019: 177).

Bulgar çık-ış+ı+n+ı geride bırakıp gir-iş+e yaklaştı (Ağaoğlu, 2011: 1).

Kurtul-uş Savaşı’na da katılan Kamil Rıza’nın topluma yaptığı en büyük hizmet ise, *Shakespeare*’i Anadolu’ya tanıtmasıdır (Akın, 2004: 102).

(...) *ileri gör-üş+lü işçilerimizi her zaman çok takdir etmişimdir ben* (Ağaoğlu, 2011: 36).

5.30.c. İşlevi

Gabain (2007: 55) Eski Türkçe dönemindeki görevi için herhangi bir açıklama yapmamış ancak tamamı soyut isim olan sözcüklere yer vermiştir: *uruş* “savaş”, *küşüş* “arzu, istek”, *busuş* “keder”, *yaraş* “sıfat, selamet”, *sığış* “sıkıntı” (<sık- “sıkmak”+ ış). Tekin’de (1992: 85) ise “filin neticesini bildirir” açıklamasına yer verilmiş, *birış* “veriş” ve *uruş* “harp” sözcükleri örneklenmiştir. **Gök T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *busuş* “acı, ıstırap” < *busa- “kederlenmek, acı duymak”+ uş, *yumuş* “hizmet, vazife”. Fiillerden türettiği kimi adlarda “karşılıklı yapılma” anlamı vardır: *tâgiş* “çarşışma, savaş”, *uruş* “savaş” (Tekin, 2003: 93; Şirin, 2016: 401, 414). **E. Uyg. T.**nde soyut adlar yapar: *busuş* “üzüntü” (<busu- “üzülmek, kederlenmek”+ ş), *alkış* “övgü” (<alka- “övmek”+ ış). Bunlardan bir kısmını “karşılıklı yapılan işlerin adı” olan soyut isimler oluşturur: *uruş* “dövüş, savaş”, *tokuş* “kavga”. Somut isimler oluşturur: *suvsuş* “içki, içecek”. “Parça, miktar” bildiren adlar yapar: *ülüş* “parça” (Erdal, 1991: 262; Eraslan, 2012: 108; Şen, 2017: 62; Elmalı, 2016:130; Tekin, 2019: 16). **Kar. T.** döneminde somut varlık isimleri türetir: *bıçış* “hediye verilen ipekli kumaş” (< bıç- “kesmek, biçmek”+ ış), *oynaş* “gizli dost”. Soyut adlar yapar: *kargış* “beddua” (<karga- “beddua etmek”+ ış), *ukuş* “akıl, anlayış” (<uk- “anlamak”+ uş). Maddiyatla ilgili isimler yapar: *kiriş* “gelir”, *çıkış* “gider, masraf”, *sakış* “hesap, sayma” (< sak- “saymak”+ ış). Yer, mekan adları oluşturur: *ulus* “köy, şehir” (<*ula- “bağlamak, toplamak, eklemek”+ uş), *katış* “birleşme yeri”. “Kişilik özelliği, mizaç ve insana dair özellikler” ifade eden isimlerde görülür: *yawaş* “yumuşak huylu” (<*yawa- “yatıştırmak, sakinleştirmek”+ ş), *biliş* “tanıdık, bildik”. Miktar bildiren sözcükler oluşturur: *üküş* “çok, pek çok” (Erdal, 1991: 268-270; Taş, 2015: 170; Kök,

2004: 416, 530, 637). **Har. T.** döneminde sıfat ve zarf görevli sözcükler yapar: *ükiş* “çok” (<ük- “çoğalmak, yığmak”+ üş), *tutuş* “devamlı, sürekli”. Soyut isimler oluşturur: *kargış* “beddua”, *tokuş* “savaş”. “Fiilin sonucunda ortaya çıkan durum, ürünü” gösteren isimler yapar: *öpüş* “öpücük”. Eşya isimleri yapar: *kayış*, *kiriş* “yay kirişi”. Yer, yön bildiren isimler yapar: *agış* “yokuş”, *yokuş*. İkilemelerin kuruluşunda yer alır: *katış karış* “karışık”, *uruş kiriş* “kavga dövüş”. Parça, miktar ifadeli isimlerde görülür: *ülüş* “pay, hisse”. *Nehcü'l-Feradis*'te görülen *boguş* “eklem, boğum” sözcüğünde ise genel işlevlerinden farklı olarak vücutla ilgili bir ad türettiği görülür (Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 115; Eckmann, 2014: 258, 304; Karagözlü, 2018: 157, 286). **Kıp. T.**nde soyut adlar türetir: *biliş*, *tokuş* “savaş”. Somut isimler yapar: *bitiş* “bitki”, *kiriş* “kiriş, yay kirişi” (<kir- “germek”+ iş). “İnsana dair özellik” bildiren isimler oluşturur: *biliş* “bildik, tanıdık”, *konusu* “komşu” (<kon- “konmak, yerleşmek”+ uş). Yön (*kün batışı* “batı”, *kün tovuşu* “doğu”) ve yer [*örleş* “tepe, yokuş” (<örle- “yükselmek”+ ş), *eniş* “yamaç, vadi”] isimleri yapar. “Parça, kısım” bildiren adlar yapar: *uvuş* “parça” (<uv- “kırmak, ufalamak”+ uş), *ülüş* “parça, hisse” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Güner, 2013: 152-154; Toparlı, 2017: 115; Argunşah-Güner, 2015: 435). **Çağ. T.**nde soyut adlar yapar: *kargış* “beddua”, *ukuş* “anlayış”. “Parça, miktar” ifade eden adlar meydana getirir: *ülüş* “pay, hisse”, *tarkaş* “parça, kısım” (<tarka- “dağıtmak”+ ş). Sıfat türünde sözcükler türetir: *menzeş* “benzer”, *çırmaş* “karışık, dolaşık” (<çırma- “dolamak, bükme”+ ş) (Eckmann, 2005: 52; Argunşah, 2014: 109). **E. An. T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *biliş* “bilgi”, *sagış* “sayı”. “Parça, miktar” bildiren adlar yapar: *ülüş* “pay”. Yön isimleri türetir: *togış* “doğu” (Timurtaş, 2012: 82; Küçük, 2014: 728; Yılmaz vd. 2013: 64; Türk vd., 2011: 113). **Osm. T.** döneminde somut isimler (*biliş* “tanıdık kimse”, *kiriş* “yay kirişi”) ve soyut adlar (*algış* “dua, övgü”, *anlayış*) türetir. Yer isimleri oluşturur: *iniş*, *çıkış*. “Karşılıklı yapılan işleri” gösteren adlar türetir: *alış viriş* (Tekin, 1992: 314, 316, 357; İpekten ve diğerleri, 2017: 97; Hengirmen, 1983: 153, 244; Yavuzarslan, 2019: 312, 494). **Tü. T.**nde soyut isimler türetir: *yanlış*, *biliş*. Yer, yön adları yapar: *giriş*, *iniş*. İkileme yoluyla zarf ve sıfat görevli öbekler yapar: *itiş kakış*, *buruş kırış*. Kalıplaşmış şekilde özel ad olarak kullanılır: *Doğuş*. Arap ve Fars kökenli kimi sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde ilgili eke başvurulmuştur: *buluş*< icat, *artış*< tezayüt, *davranış*< tavır (Hatiboğlu, 1974: 143; Korkmaz, 2014: 170; Çotuksöken, 2011: 86). Eker (2006: 362) bu ekin, -mAk ve -mA'ya göre kalıcı isimler türetmeye daha elverişli olduğunu ifade eder.

5.31. -(I)II+: *sep-ili*+, *döşe-li*+

5.31.a. Kökeni

Gülsevin (2011: 135) Eski Türkçedeki “-IGII+” ekinin devamı olduğunu belirtir.

Hatiboğlu (1974: 76) ekin fiilden isim yapan “-ı” eki ile isimden isim yapan “+lı” ekinin kalıplaşmasından meydana geldiğini belirtir: *yazılı*< yaz-ı-lı, *basılı*< bas-ı-lı.

Kahraman (2009: 54) ekin etken fiilden edilgen fiiller yapan “-İl” ekiyle fiilden isim yapım eki “-İ” ekinin birleşmesiyle oluştuğunu kabul eder. Kahraman’a göre bu ekle türemiş sözcüklerin tamamı (*serili, örülü, basılı...*) edilgenlik anlamı taşımaktadır.

Erdal (1991: 345) ekin “-(X)g+” ile “+lXg+” eklerinin kaynaşmasıyla oluştuğu fikrine karşı çıkar ve ekin görüldüğü kimi kelimeleri örnekleyerek (*ülâglic < *ülâ-g+lig, töşâklic < *töşâ-k+lig, yetiglic < *yet-ig+lig...*) bu sözcüklerin “-(X)g+”lı biçimlerinin örneklenemediğini ifade eder.

5.31.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-glic+, -aglic+, -ıglic+, -iglic+, -üglüg+”

töltâglic “yayılmış, kaplanmış”, *kataglic* “pek”, *yıgıglic* “yığılmış, toplu”, *yetiglic* “yetişmiş, rehber”, *yümüglic* “kapalı, yumulu” (Erdal, 1991: 345-346).

(...) *özi at(a)nmiş, ögr(ü)nçülüğ, (a)tı yet-iglic k(ä)lir* (IB 55).

Közi yüm-üglüg olurur *ärti* (IB 9).

Çıntan ekişi birlä kat-agl(i)g edgü yıdlag kuzışay mntark (...)

“Sandal ağacı nikişi ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini (...)” (Maitr 18/34).

Kar. T.: “-glic+, -glüg+, -ıglic+, -uglug+, -uglic+, -üglüg+”

töşâglic, üläglic “pay edilmiş, bölüştürülmüş”, *kaçıglic* “kaçkın, kaçan”, *kuruglug* “kurulu, kurulmuş”, *uçuglic* “uçan”, *örüglic* “örülü, örülmüş” (Erdal, 1991: 344; Taş, 2015: 133).

Töşe-glic töşek

“Serilmiş döşek” (DLT 255).

Bilig kişi ara ülä-glüg ol

“Akıl, insanlar arasında paylaştırılmıştır.” (DLT 255).

Kaç-ıglic yeter ol, uç-uglic tutar sınıkug sapar ol buzukug iter

“Kaçana yetişir, uçanı yakalar, kırığı sarar ve bozuğu düzeltir.” (KB 1858).

Har. T.: “-ülü+”

çevrülü “çevrili, yuvarlak şekilde” (Yüce, 2014: 68).

Halka oturdılar, boldılar, çev(i)r-ülü olturdılar

“Halka olup oturdular, daire şeklinde oturdular.” (ME 176/5).

Kıp. T. için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: “-ılı+”

bakılı (Akdoğan, 1988: 134).

Bak-ılı çiçek-ile nergis-i meste nazar it

“Bakımlı çiçek ile mest olmuş nergise bak.” (AD LIV/7).

E. An. T.: “-ilü+, -ılı+”

dikilü “örtük, kapalı”, *korkılı* (Gülsevin, 2011: 135; Yılmaz vd., 2013: 730).

(...) *saçı ardına ör-ilü, göksi kızıl dügmelü* (...) (DK D36).

Osm. T.: “-ili+, -ülü+”

çizili, örtülü (Yavuzarslan, 2019: 27, 441).

Küre-i arz haritasında çiz-ili bulunan tül ve arz-ı mefruz çizgileri (...) (KT-“hat”).

Ört-ülü şeyden örtüyü kaldırmak (KT- “açmak”).

Tü. T.: “-ılı+, -ili+, -ulu+, -ülü+, -lı+”

asılı, ekili, kurulu, sürülü, kapalı (Banguoğlu, 2007: 251; Gencan, 2007: 276).

Yat-ılı okuldan çıktıktan sonra (...) orucu da bıraktım. (Hikmet, 2011: 10).

Bir dik-ili ağacımız mı var (Bilbaşar, 2017: 144).

5.31.c. İşlevi

Erdal (1991: 347) ekin sıfat-fiiller türettiğini, bu sıfat-fiillerde pasiflik, edilgenlik anlamı olduğunu belirtir. Erdal’ın belirttiği işlev, ekin kullanıldığı tüm dönemler için geçerlilik taşır. **E. Uyg. T.:** *kizläglic* “gizlenmiş, sır”, *säviglic* “sevilen” (Erdal, 1991: 347). **Kar. T.:** *kaçıglic* “kaçkın, kaçan”, *kuruglug* “kurulu, kurulmuş” (Taş, 2015: 133). **Har. T.:** *çevrülü* “çevrili, yuvarlak şekilde” (Yüce, 2014: 68). **Çağt. T.:** *bakılı* (Akdoğan, 1988: 134). **E. An. T.:** *dikilü* “örtük, kapalı” (Yılmaz vd., 2013: 730). **Osm. T.:** *çizili, örtülü* (Yavuzarslan, 2019: 27, 441). **Tü. T.:** *asılı, dürülü* (Banguoğlu, 2007: 251).

5.32. -(X)l+: çat-al+, kur-ul+

5.32.a. Kökeni

Gabain (2007: 53), Korkmaz (2005: 138) ve Eraslan (2012: 106) ekin Moğol asıllı bir ek olduğuna yer vermişlerdir.

Banguoğlu (2007: 232) ekin Moğolcadan geçtiğini kabul etmekle birlikte “Doğu Türkçesine sonradan Moğolcadan geldiği anlaşılan bir -el [-il] ekiyle yapılmış kelimeler dilimizde yoktur (kapal, yasal, bukal)” açıklamasına yer vermiştir.

Altay Dilleri Teorisi’ne göre Türkçe ve Çuvaşça arasında ş-l (lamdasizm) ses denkliği vardır. Ancak Bang (1980: 45) -l ile türemiş isimler sayesinde bu denkliği kabul etmek zorunda kalmayacağımızı savunur. -l ile türediği aşık isimleri örnekledikten sonra (E. Uyg. T.: *tüge-* “bitmek”> *tügel* “tamamıyla”, Osm.: *tak-* “tutmak”> *tagıl* “süs”) E. Uyg. T.nde *tül* “düş, rüya” sözcüğünü *tü-l* biçiminde ayırır. *Tüş* “rüya, düş” sözcüğünün de *tü-ş* şeklinde ayrılabilirliğini belirtir. Görüldüğü üzere Bang, ses denkliği olarak görülen “ş” ve “l”yi birer ek olarak ele almıştır.

5.32.b. Biçimi

Gök T.: “-ıl+”

kısıl “geçit” (Şirin, 2016: 229).

S(ä)läñä kodı yor(ı)pan k(a)r(a)g(a)n kıs-(ı)l+ta (ä)bin b(a)rkın (a)nta bozdum

“Selenge (nehri boyunca) yürüyüp Karagan Geçiti’nde, evini barkını orada bozdum.” (BK D37).

E. Uyg. T.: “-l+, -ıl+”

tügel “tamamıyla” (<tüge- “bitmek”+ l), *kısıl* “dar boğaz, geçit” (Bang, 1980: 45; Elmalı, 2016: 195).

Teginig esän tükä-l kälürzünlär

“Prensi sağ salim geri getirsinler.” (İKP XXII).

Himavant tag kıs-ıl+ın+ta kirip bartı

“Himavant dağının dar boğazına gitti.” (DSKP 3849-3850).

Kar. T.: “-l+, -ıl+”

tükel “tam, çok”, *adıl* “seçkin” (Erdal, 1991: 330; Bice, 1993: 4).

Ehl u ayâl hânumândın tüke-l keçmey

“Çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden.” (DH H1).

Har. T.: “-l+, -el+”

tükel “sağlam, çok”, *sökel* “hasta” (<sök- “baygınlık geçirmek”+ el) (Eckmann,

2014: 46, 378).

Sen ebter ermes-sen, seniñ zikriñi biz tüke-l qılduk

“Sen zürriyetsiz değilsin, biz seni tamam kıldık.” (NF 63/2).

Munda bir kimerse sök-el turur (NF 130/14).

Kıp. T.: “-l+, -ul+”

tügel “tamam, çok, hep”, *urul* “örs” (Karamanlıoğlu, 1994: 41, Argunşah-

Güner, 2015: 380).

Ave kimge yamgurleyin soyurga-l yavdı Teñridin

“Selam, Tanrı’dan herkese yağmurlakütuf yağdı.” (CC 72a15).

Çağ. T.: “-l+, -ül+”

soyurgal “hediye, lûtf” (<soyurga- “sunmak, hediye etmek”+ l), *düğüül* “to-murcuk” (Eraslan, 2015: 142; Paçacıoğlu, 2016: 229).

Sultan Ya ’kub yahşı i ’zaz u ihtiram kılıp Biyabanek ’ni soyurga-l birdi

“Sultan Yakûb kendisine fazla değer verip hürmet gösterip Biyâbânek’i hediye verdi.” (MN T146).

Vaktidür iy gül-i tâze ki düğ-ül+den çıhasın

“Ey taze gül, tomucuğundan çıkmanın vaktidir.” (AD 526/1).

E. An. T.: “-l+, -al+”

dükel “tamam, çok”, *çatal* “kol, uzantı” (Küçük, 2014: 267, 332).

Kim düke-l+i leşkere ol beg ola

“Tamamı askere bey ola.” (MT 4001).

(...) *varup gidiñüz üç çat-al+lu tütün gölgesine* (SKT 627b).

Osm. T.: “-l+, -al+, -ül+”

kapal “kuşatma”, *çatal*, *çökül* “çöküntü” (Deny, 2012: 528; Yavuzarslan, 2019: 223).

Kim anlardur düke-l+i yolda rehber

“Ki onlar her tür yolda rehberdir.” (ÇN 119).

Titreyen parmaklarıyla ak düşmüş çat-al sakalını kaşırken (...) ürperdiğini duydu (Seyfeddin, 2010: 32).

Çök-ül: Nehirlerin taştıklarında ovalarda bıraktıkları tortu, çöküntü (KT-“çökül”).

Tü. T.: “-l+, -al+¹⁰¹, -el+, -ul+”

ışıl, kural, eleştirel, kurul (Korkmaz, 2005: 138; Korkmaz, 2014: 157).

(...) *gözlerinin kenarına çöreklenmiş bir ışı-I+tı* (...) (Ağaoğlu, 2011: 4).

Sali adaları, Çat-al adaları, Keremit adaları (...) *Bodrum yarımadasını çevreleyen bir periler halkasıdır* (Kabaagaçlı, 2014: 205).

5.32.c. İşlevi

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) ekin önceden tekrar işlevli olduğunu ancak zamanla “o niteliğin yavaş yavaş birikmesini gösteren hareketi” ifade etmek için kullanıldığına yer vermiştir.

Erdal (1991: 330-331) ekin çoğunlukla sıfatlar türettiğini (*adıl* “seçkin”, *inal* “asil”), fiilin adı olan sözcükler yaptığını (*ötül* “öksürmek”) ve nadiren ad görevli kelimeler meydana getirdiğini (*kısil* “geçit, vadi”, *ıdıl* “baskın, akın”) belirtir. Erdal, *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerinde de ilgili ekin bulunabileceğini belirterek *kız+sI-(X)l*, *yaş+sI-(X)l* biçimlerinden gelişme ihtimali üzerinde durur. **Gök T.**de yer bildiren isimler oluşturur: *kısil* “geçit” (Şirin, 2016: 229). **E. Uyg. T.** döneminde yer adları yapar: *kısil* “geçit, boğaz”. Eşya isimleri meydana getirir: *kagıl* “kamçı, kırbaç”. Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *tükel* “mükemmel, eksiksiz”, *atıl* “seçkin, mükemmel” (Erdal, 1991: 330; Tekin, 2019: 10; Elmalı, 2016: 195). **Kar. T.** döneminde sıfatlar türetir: *amul* “sakin, yavaş”, *adıl* “seçkin” (Erdal, 1991: 330; Taş, 2015: 153). **Har. T.**nde sıfat görevli sözcükler oluşturur: *yeşil* “hafif, kolay” (<yeşi- “hafifletmek”+ l), *tükel* “sağlam, çok”, *sökel* “hasta” (Eckmann, 2014: 46; 148, 92). **Kıp. T.** döneminde sıfatlar yapar: *usal* “tembel, ihmalkar” (<osa- “tembellik etmek, gafil olmak”+ l), *yüñül* “hafif” (<yeni- “hafiflemek”+ l). Eşya adları türetir: *urul* “örs” (Karamanlıoğlu, 1989: 13, 400; Karamanlıoğlu, 1994: 41; Paçacıoğlu, 2016: 768). **Çağ. T.**nde somut adlar türetir: *soyurgal* “bahşiş, ikram”, *düğül* “tomurcuk”. İşin sonucunu gösteren isimler oluşturur: *kapal* “kuşatma”< kapa- “kuşatmak”+ l. Topluluk isimleri yapar: *yasal* “devriye, alay”. Sıfatlar oluşturur: *tükel* “bütün, tam”, *yüñül* “hafif” (Argunşah, 2014: 110; Paçacıoğlu, 2016: 229; Karasoy, 1998: 495; Turan, 2019: 34; Karagözlü, 2018: 318). **E. An. T.** döneminde sıfatlar türetir: *dükel* “tamamı, hepsi”. Somut varlık adları meydana getirir: *çatal* “birden çok kolu, uzantısı olan” (Canpolat-Önler, 2016: 17; Küçük, 2014: 332). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *çatal*. Zarf veya sıfat görevli sözcükler meydana getirir: *ışıl*. “Sonuç, ürün” bildiren adlar oluşturur: *kapal* “kuşatma”, *çatal*, *çökül* “çöküntü” (Deny, 2012: 528; Yavuzarslan, 2019: 223, 356, 485). **Tü. T.** döneminde soyut isimler yapar: *kural*. Durum zarfları veya niteleme sıfatı görevinde sözcükler oluşturur: *eleştirel*, *dural*. Alet, eşya adları meydana getirir: *çatal*, *çekel* “küçük çapa” (Banguoğlu, 2007: 232; Boz, 2014: 92).

¹⁰¹ Kaynaklarda eki örneklemek için sıklıkla kullanılan *çatal* sözcüğü Hatiboğlu (1974: 334) için *çat* isim kökünden türemiştir. *Orhun Yazıtları*’nda ve *Divan’u Lügatit Türk*’te “kuyu” anlamından yola çıkarak “kuyudan su çekmek için kullanılan çatal odunlar” ismiyle bağlantısı bulunduğunu savunur. Anadolu’da ise “iki veya daha çok yolun, derenin ya da dağın birleştiği yer (*yolun çatı*)” manasıyla kullanılıyor oluşunun *çat* isim kökünden türeyişini desteklediğini ifade eder.

5.33. -(X)m+: bak-ım+, dön-em+

5.33.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 340) eki incelerken Latince fiilden isim yapan “-um (*bell-um=savaş*)” eki ile ilişkilendirmiştir.

Banguoğlu (2007: 233) ekin “-ge-> -e-” değişmesiyle oluşmuş fiilden fiil yapım eki ile “-im” fiilden isim yapım ekinin birleşimiyle oluştuğunu belirtir: *dolam< dol-a-m*.

5.33.b. Biçimi

Erdal (1991: 290) -(X)m+ ekli gövdelerin genellikle iki heceli olduğunu, tek heceli olarak türettiği tek sözcüğün *ye-m*, üç heceli türettiği tek sözcüğün ise *tamız-ım* olduğunu belirtir.

Gök T.: “-ım+, -im+”

barım “mal mülk, servet”, *kādim* “giyim kuşam” (Tekin, 2003: 91-92).

Sünüg bat-ım+ı karıg söküp kögmen yışıg toga yorıp (...)

“süngü batımı (derinliğindeki) karı söküp Kögmen dağlarını aşıp (...)” (Kül T.D126).

Üç(ü)nç y(i)gen sil(i)g b(e)g(i)n k(e)d-(i)m+l(i)g tor(u)g (a)t bin(i)p t(e)gdi

“Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti.” (Kül T.D33).

E. Uyg. T.: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+”

istem “arzu”, *talım* “yağma”, *kedim* “giysi, elbise”, *togum* “doğum”, *ölüm*, *qaram* “hendek” (<qar- “birikmek, taşmak, durgun olmak”+ am) (Hamilton, 2015: 94; Eraslan, 2012: 106).

(...) barı-m azu üküş anı (...)

“(...) servet veya pek çok bunun (gibi) (...)” (DSKP 73).

Agı bar-ım alkınsar uvatsar (...)

“Eğer zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa (...)” (İKP VII).

Birök maña aviş tamudakı örtlög yalınlig yerte uzun ödün agnagalı teg-ım+lig bolsar (...)

“Eğer bana Avici cehenneminin ateşli bir yerinde uzun süre kıvranacaksın, (buna) layıksın deseler (...)” (DSKP 1570-1572).

Adın bir tınl(i)g tişi bars karnınta tog-um ajun tutdı

“Başka bir canlı dişi parsın karnında varlık buldu.” (DSKP 1367-1368).

(...) yil kelip kemisin tokıp yekler ergüsi otruglarında öl-üm yirke tegürser (...)

“(...) yel çıkıp gemilerini parçalayıp devlerin bulunduğu yere, adalarına, ölüm yerine götürse (...)” (KİP 20-21).

Yetti qat qar-am içintä alqu agular lölär yılanlar yatır

“Yedi katlı hendek içinde her tarafta zehirli ejderhalar ve yılanlar yatar.” (İKP XXXIX).

Kar. T.: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+”

ulam “sürekli, ebediyen”, *atım* “nişancı”, *bërim* “verecek, borç”, *konum* “birlikte yaşayan insanlar, akrabalar”, *örüm* “çul”, *kuçam* “kucak” (Taş, 2015: 155; Erdal, 1991: 297).

Tirildi ula-m+sız ula-m+ı bolup

“Muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı.” (AH 239).

İcâzetsiz yar-ım nefes urmadılar

“İcazetsiz yarım nefes almadılar.” (DH H76).

Teg-im+sız tapug birle, törke tegir

“İlerlememiş kimse, görevi ile yüksek onura erişir.” (KB 34).

Bir or-um ot

“Bir kesimlik yulaf” (DLT 49).

Kıldı silärkä yärni töşäk kökni köt(ü)r-üm indürdi (KT-SKT 4r/2).

Bir kuç-am neş

“Bir kucak şey” (DLT 200).

Har. T.: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+”

ulam, *yarım*, *içim*, *tutum* “bir şeye el koyma”, *ölüm* (Eckmann, 2014: 9; Ar-gunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 108).

Bu ula-m yalğan sözlegen er

“Bu sürekli yalan söyleyen adam.” (ME 23/7).

İki kafiyeü kıldı beytni, yar-ım beyt aydı

“Beyitini iki kafiyeyle yaptı, yarım beyit söyledi.” (ME 80/8).

Eger dünyanı sewmiş bolsa erdiñ bu dünyada kafırğa bir iç-im suw bermegey erdiñ

“Eğer dünyayı sevmiş olsaydım, bu dünyada kafirlere bir içim su vermezdim.” (NF 173/8).

Oltur-um

“Kalça” (İML 118B).

Tür-üm

“İp yumağı” (İML 130B).

Kıp. T.: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+, -em+”

ınam “inanç”, *adım*, *tilim* “dilim”, *artum* “fazla”, *çévirüm* “daire”, *tutam*, *çekem* “nokta, hareke” (<çek- işaret koymak>+ em) (Toparlı, 2017: 95; Güner, 2013: 132, 147).

Takı kim kim ant içse rutab satın almagay men tep satın alsa büsr salu-m+ın anıñ içinde rutab bolsa antda tutulmas

“Eğer biri “Hurma satın almayacağım.” diye ant içse ama hurma kuruğu salkımı satın alsa içinde hurma olsa yemini tutulmamış olur.” (İMS 387b).

Takı Resul ayıttı: sadaka beriñiz eger bir hurmanın yar-ım+ı takı bolsa

“Peygamber, bir hurmanın yarısı bile olsa sadaka veriniz, diye söyledi.” (İMS 83b).

Kesek til-im

“Dilim, yassı parça” (CC 66a).

Art-um

“Fazla, çok fazla, ziyadesiyle” (CC 31b16).

Ol öl-üm+lü kişi ni aytur (GT 17/3-4).

Ayıtı Resul eksütmes bir kimerse ölçüden bir tut-am ya bir awuç meger kim tutar şeytannı ol

“Peygamber, herhangi biri ölçüden bir tutam veya bir avuç eksiltse şeytan onu tutmuştur, diye söyledi.” (İMS 83a).

İki kardaş bar idi su ig(i)r-em+i+n+e tüşti (GT 88/7).

Çağ. T.: “-ım+, -im+, -um+, -üm+”

yarım, bilim, bolum “karar, sebat”, *ölüm* (Eckmann, 2005: 50).

Mani düridin bu genc kıs-(ım)+ı/ elfaz u ibareti tılısmı (LM 302).

Ber-gustuvan keç-im behs dan keçes (NK 104a).

Şamşak u çakmur u diger hest ıldır-um (NK 101b).

Kim anın derdi kaşıda yüz öl-üm hayran imiş

“Onun derdinin karşısında yüz ölüm hayran imiş.” (MN T126).

E. An. T.: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+”

yim, adım, içim, toyum, ölüm, tutam (Timurtaş, 1992: 134; Gülsevin, 2011: 135; Ergin, 2018: 98).

Çağna-m çağna-m kayalardan çıkan su (...) (DK D45).

Kim yar yar-ım yolda'ken ol menzile gitdi (HDD 36a5).

Ey atamız biz gitdük idi atlarımız segir-d-im+ile dağı koduk idi Yusuf'ı ku-maşlarımız katında (SKT 249a).

Bir sok-um etmegi yokdur yiyesi (MT 135).

Girmeyeler ol öl-üm+süz dirlige (GN 429b).

Altmış tut-am gönderüni ne ögersin murdar kafir (DK V36).

Osm. T.: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+”

dolam, bakım, içim, büküm, yudum, tutam (Deny, 2012: 482; Yavuzarslan, 2019: 1261).

(...) on tola-m toladi (KT- “dolam”).

Atarlar yıldır-ım okın melekler (ÇN 355).

(...) gey-im+lü, yaraklu, yasaklu dimek de bu kabildendür (MU 83/11).

Karnı tok olanlara bile mutlaka aşından bir yud-um tattırdı (Seyfeddin 2010: 87).

Kim öl-üm+üm isterise bin yıl ömür virsün ana (YED 13/4).

Tut-am: tutacak yer, kulp, kabza (KT- “tutam”).

Tü. T.: Ekin biçiminin ele alınışı ile ilgili farklı görüşler vardır: Ergin (2013: 188), Hengirmen (1999: 310), Hatiboğlu (1974: 108), Eker (2006: 360) ve Karaağaç (2013: 281) eki -m olarak; Banguoğlu (2007: 252), Korkmaz (2014: 157), Boz (2012: 96) ve Çotuksöken (2011: 110) -(I)m+ eki olarak ele almışlardır. Adalı (2004: 99) -m+, -Am+, -Im+ eklerini aynı başlıkta incelemiştir. Gülensoy (2010: 533) -°m+ biçimini benimsemiştir. İncelememizde Adalı, Gülensoy’un yaklaşımı benimsenmiştir: “-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+, -em+”

kavram, yapım, eğilim, konum, döküm, tutam, biçem (Boz, 2012: 96; Boz, 2014: 93).

(...) *her ağızdan çıkan öğütlere uyularak yapılan hazırlıklar, geliştirilen iş+le-m+ler* (...) (Ağaoğlu, 2011: 17).

Silahlardan arındırılmış bir tarihtir insana yakışan; bağımsızlığın, düşünce özgürlüğünün, insan haklarının, bil-im+in ve sanatın tarihidir (Akın, 2004: 73).

Ama öl-üm-kal-ım savaşı yine alabildiğine bütün hızıyla sürüp gidiyordu (Kabağağalı, 2014: 11).

Sonunda insanlar ve martılar arasında bir uy-um sağlanmış (...) (Livaneli, 2017: 18).

(...) *hatta çenesindeki bir tut-am sakala şaşıp kaldığımdan* (Hikmet, 2011: 58).

(...) *krallar, politikacılar ondan her dön-em ürkmüştür* (Akın, 2004: 96).

5.33.c. İşlevi¹⁰²

Erdal (1991: 290-297) -(X)m+ ekinin 3 işlevi olduğundan bahseder: 1. Hareket isimleri türetmek, 2. Fiilden etkilenen nesne adları türetmek, 3. Ölçü bildiren isimler yapmak: *bir öp-üm mün* “bir yudum çorba”, *bir yogr-um un* gibi. **Gök T.**de “işin, belirlenen durumun neticesini” anlatan adlar türetir: *ölüm, tægim* “hücum, hamle”. Somut adlar yapar: *kedim* “giyecek” (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 414). **E. Uyg. T.**nde “işin sonucunda meydana çıkan durumu” ifade eden sözcüklerde kullanılır: *ölüm, toğum* “doğum”. Soyut adlar türetir: *istem* “istek, arzu”, *serim* “sabır”. Eşya, somut varlık adları yapar: *kedim* “kıyafet”, *yilim* “yapıştırıcı”. Gıda maddesi isimleri türetir: *yem*. Miktar bildiren isimlerde görülür: *yarım*. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *talım* “yırtıcı, cesur”, *ulam* “kalıcı, dayanıklı” (Erdal, 1991: 292-296; Eraslan, 2012: 106; Elmalı, 2016: 132, 217; Şen, 2017: 61; Tekin, 2019: 16). **Kar. T.** döneminde eylem adları türetir: *alım, bérim*. Ölçü, miktar bildiren adlar yapar: *öküm* “yığın”, *birtem* “tamamen, bütünüyle”. Erdal (1991: 291) Kar. T. için en yaygın işlevin bu olduğunu ifade eder. “Fiilin bildirdiği işi iyi yapan, bu işi meslek edinmiş kişi” anlamında isimler türetir: *tıldam* “güzel konuşan, hatip”, *tildem* “haberci, peygamber”. Niteleme sıfatları oluşturur: *küdrüm* “yüksek, seçkin”, *serimlig* “sabırlı”. Eşya, araç gereç adları türetir: *tulum* “silah” (<tul- “topa vurmak”+ um), *yağım* “döşek”. “İşin sonucunda ortaya çıkan ürün, durum” anlamına gelen isimler yapar: *adım, kötrüm* “yükselti, yükseltilmiş şey” (<kötür- “yükseltmek”+ üm) (Hacıeminoğlu, 2013: 25; Taş, 2015: 154-157; Kök, 2004: 237, 3). **Har. T.** döneminde “fiilin belirttiği işin adını veya sonucunu” bildiren isimlerde görülür: *içim, ölüm*. Ölçü bildiren adlar yapar: *çeynem* “küçük parça, lokma”, *yarım*. Doğa olaylarının adı olan sözcükler türetir: *yıldırım*. Kişi özelliklerini gösteren adlar meydana getirir: *öktem* “pervasız, kibirli”. Akrabalık isimleri oluşturur: *konum* “akraba, hemşehri”. Nadiren organ isimlerinde görülür: *olturum* “kalça” (Eckmann, 2014: 295; Karagözlü, 2018: 297; Paçacıoğlu,

¹⁰² Kaynaklarda ekin işlevi için “bir defa yapma, bir defalık işleri anlatma” ifadeleri yaygın olarak görülmektedir. Hatta Banguoğlu (2007: 252) bu sebeple -(I)k+ ekiyle türemiş isimleri “bir kez adları” şeklinde isimlendirmiştir: *doğum, ölüm, seçim* vb. Ancak Ali Ulvi Elöve (2012: 481) Deny’nin *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabında “bir defalık anlamı” düşüncesinin yanlış olduğunu belirtir. Çünkü bu anlam ancak sözcüklerin önüne “bir” sözcüğü getirilerek sağlanabilmektedir.

2016: 497). **Kıp. T.**nde “işin sonucunu” ifade eden adlar türetir: *adım, boğum*. Miktar bildiren adlarda görülür: *hıssım* “kısım, yüzyıl”, *yarım*. Eşya, somut varlık adları türetir: *ilim* “balık ağı”. Soyut adlar türetir: *ınam* “inanç”, *tözüm* “sabır”. Doğa oluşumlarını ifade eden isimlerde görülür: *igrem* “girdap” (<egir-+ em). Sıfat türünde sözcükler yapar: *öktem* “gururlu, kibirli” (Karamanlıoğlu, 1989: 43; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328, 372; Güner, 2013: 147; Toparlı, 2017: 73). **Çağ. T.** döneminde soyut adlar yapar: *yazım* “alın yazısı, kader”, *ölüm*. Ölçü bildiren ifadelerde kullanılır: *bir oğ atımı, kısım*. “Belirtilen işin neticesinde ortaya çıkan durumu, ürünü” anlatan adlar yapar: *bilim, ölüm*. Doğa olaylarını gösteren adlar türetir: *ıldırım* “yıldırım”. Eşya isimleri meydana getirir: *keçim* “zırhlı ve süslü at örtüsü” (<ked- “giymek”+ im) (Argunşah, 2014: 110; Eckmann, 2005: 50; Tufan, 2019: 25, 31; Şavk, 2011: 57). **E. An. T.**nde “bir hamlede, tek seferde yapılan işlerin” adlarını türetir: *tadım, yudum*. Bu işlerin neticelerini ifade eder: *ölüm, toyum*. Soyut adlar türetir: *kesim* “taahhüt, vergi”. Hastalık isimleri oluşturur: *kötürim* “kötürüm, sakat” (<kötür- “kaldırmak, yükseltmek”+ im). Doğa olaylarını ifade eden isimlerde görülür: *ıldırım* “yıldırım”. Miktar anlamı kazandırır: *salkım, segirdim* “mesafe” (Timurtaş, 1992: 134; Ergin, 2018: 209; Önlér, 1989: 114; Küçük, 2014: 87, 145, 187). **Osm. T.**nde fiil tabanlarından iş, oluş, durum bildiren eylem adları türetir: *sunum, alım*. Fiillerden “hareketin sonucunu” anlatan adlar yapar: *ölüm, doğum*. “Ölçü, miktar” bildiren adlar oluşturur: *tutam, salkım*. Soyut isimler türetir: *çıkım* “gösteriş”. “Zaman” ifade eden isimler meydana getirir: *dönüm, (bağ) bozumu*. Doğa olayları ve doğal oluşumlar ile ilgili isimler türetir: *yıldırım, uçurum*. İkilemeler kurarak sıfat veya zarf görevi üstlenen sözcükler oluşturur: *büklüm büklüm, kıvrım kıvrım* (Deny, 2012: 482; Güftâ, 2018: 116; Yavuzarslan, 2019: 33, 95, 275, 211). **Tü. T.**nde “fiilin gösterdiği işin sonucunu” bildiren adlar yapar: *giyim, gelişim*. Fiillerden “durum, kılış, oluş” adları türetir: *ölüm, gözetim, kesim*. Fiillerden sıfatlar türetir: *sağlam* (ayakkabı), *bitirim* (delikanlı). “Büyüklik, miktar” bildiren adlar yapar: *dilim, yudum, birim*. “Zaman” anlamı taşıyan sözcükler türetir: *bağ bozumu, koç katımı*. Yer adları türetir: *kaldırım, uçurum*. Soyut adlar yapar: *yorum, güdüm*. Bu eki almış adlar ikilemeler de oluşturabilir: *büklüm büklüm* (saç), *yudum yudum* (içmek). Ek, Türkçeleştirme çalışmalarında sık sık kullanılmış, terim anlamlı sözcükler türetmiştir: *akım* “cereyan”, *gerilim* “voltaj” (Mansuroğlu, 1960: 14; Korkmaz, 2014: 158; Banguoğlu, 2007: 253; Çotuksöken, 2011: 110).

5.34. -(I)n+: diz-in+, ak-in+

5.34.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 256) -(I)n+ ekiyle türemiş kimi sıfatların “-gin”den gelmiş olabileceğini (*satın*< *satkun*, *sayın*< *saygın*), kimilerinin de -im’den dönüştüğünü (*düğüm*< *düğün*, *yalım*< *yalın*) belirtir.

Deny (2012: 513) ilgili ekin “-kan” ekiyle bir akrabalığı olduğu belirtmiş, bu akrabalığın daha eski bir -ağ ekine dayanıp dayanmadığının araştırılması gerektiğini ifade etmiştir.

5.34.b. Biçimi

Gök T.: “-n+, -in+, -in+, -un+, -ün+”

örğin “hakan otağı, saray” (<örgi- “yükseltmek, kurmak”+ n), *kıyın* “ceza”, *kälin* “gelin”, *bulun* “tutsak, esir”, *tügün* “düğüm” (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 263).

(...) *kıy-in+ıg köñlünçe ay ben saña ne ayayın tédi* (T K8)

(...) *yinçgä yog-(u)n bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp (ärm(i)ş* (T 14).

Tüg-(ü)n+l(ü)g (a)t(i)g yüg(ü)rtmäd(i)m (T 54).

E. Uyg. T.: “-n+, -un+, -ün+, -in+, -in+, -gın+”

san “sayı, hesap” (<sa- “saymak”+ n), *yodun* “tükenmiş, mahvolmuş”, *tütün* “duman”, *kelin* “gelin”, *yakın* (<yak- “yaklaşmak”+ ın), *satgın* (Ayazlı, 2012: 352; Hamilton, 2015: 206; Elmalı, 2016: 152; Şen, 2017: 62).

Örg(i)-n (a)nta y(a)r(a)t(i)td(i)m (ŞU D9).

Balıq ortusında bältirdä qal-in qobrag ara olgurtı

“Şehrin ortasındaki bir yol kavşağına, yoğun bir kalabalığın arasına oturdu.” (İKP LXX).

Oot öñlög işin saçların eñ-in+ler+in+te tüşürüp (...)

“Ateşli, örgülü saçlarını omuzlarına düşürüp (...)” (DSKP 3494-3495).

Yaru(k)suz irüksüz k(ir)siz arıg raçad(a)rmeliğ tol-un+ın tolunadmış

“Tam ve tertemiz kraliyet mükemmelliğiyle bütünleşmiştir.” (DSKP 4-5).

Tütsüg tüt-ün+i uzatı üzülmazün

“Hiç kesilmeyen harika kokular yaksın.” (AY 927).

Sizlerniñ özüñüzlerni sat-gın alayın

“Sizlerin canını satın alayım.” (DSKP 294-295).

Kar. T.: “-n+, -in+, -in+ -un+, -ün+”

küden “düğün, gerdek” (<küde- “evlenmek”+ n), *akın*, *esin*, *yodun* “tükenmiş”, *tüşün* “konak” (Hacıeminoğlu, 2013: 26; Taş, 2015: 164).

Bahilleriniñ boynıda otlug zencir kişe-n bar

“Cimrilerin boynunda ateşli zincir, kelepçe var.” (DH H143).

(...) *ak-in birlä kötirdü* (KT-SKT 189v/9).

Keldi es-in esneyü

“Rüzgar eserek geldi.” (DLT 508).

Ay tol-un ay muhammed (KT-SKT 228v/3).

Kişiler evinde bu koprur tüt-ün

“(Bunlar) kişi evlerinde duman kaldırır.” (KB 309).

Har. T.: “-in+, -in+, -un+, -ün+”

akın, *ekin*, *bogun* “eklem”, *tütün* (Yüce, 2014: 32, 40, 105; Eckmann, 2014: 443).

Ak-in etti anlar üze

“Onların üzerine akın etti.” (ME 48/1).

Öğüzdin ya yagmurdın ékken ék-in erür öşri

“İrmaktan veya yağmurdan sulanarak ekin ekilen arazi öşür arazisidir.” (MM 199).

Sat-un aldı (İML 86B).

Tağı otnı özi ürer erdi, ol tüt-ün+ler mehasini arasındın çıkar erdi

“Dahi ateşi kendi üflerdi, dumanlar sakalının arasından çıkardı.” (NF 107/14).

Kıp. T.: “-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+”

yaşın “şimşek”, *yığın*, *ékin*, *yogun*, *tütün* (Güner, 2013: 152).

(...) *tırnakı uzun-n érdi, tonı yırtuk érdi tep yenil körüp kafir bolur*

“(...) tırnağı uzun, kıyafeti yırtık diye onu aşağı gören kafir olur.” (İMS 18b).

Terk etgey kişiler satmaknı takı sat-un almaknı takı yüzlengeyler cum’a namazına

“Satismaktan vazgeçseler ve dahi satın almaktan vazgeçseler ve cuma namazına yönelseler.” (İMS 230b).

Yazda yanı kel-in yüğünedir. Ol hamış başıdır

“Yazıda yeni gelin baş eğmektedir. O kamış başıdır.” (CC 60a26)

Karaıngu kiçede tol-un ay togdı (GT 243/5).

bolur duşman tüt-ün+i+n+din kömür ud (HŞ 223).

Çağ. T.: “-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+”

kişen “ayak bağı”, *çakın* “ışık, parıltı”, *ékin*, *koşun* “tabur”, *bütün* (Eckmann, 2005: 51).

Zencir ra be Türki kişe-n gir ber zeban (NK 103a).

Bu yag-in tarları kim mahsus boladur

“Bu yağmur damlaları kime mahsustur?” (MN T252).

Gel-in+leyin tonanur diyilür (AD XXVI/21).

Şibani Çingiziden şer’ini sat-un algan (ŞHD 119b11).

Dan sogun nam-ı govazn u gu tüt-ün dud u duhan (NK 98a).

E. An. T.: “-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+”

kurun “tepesi kuru ve sert siğil”, *akın*, *ekin*, *satun*, *düğün* (Şahin, 2015: 56; Önler, 1989: 115).

(...) *kanlu kafir iline ak-in çapayım, baş keseyim* (...) (DK D174).

Çün ek-in oldı bugün bıçmaq gerek (GN 2903b).

(...) *gevdesi issi ve tamarları yog-un ola ve agzı dadı tatlu ola* (EM P43b4).

Bu buhâr u toz u düit-ün kim agar

“Bu buharı, tozu ve dumanı kim yükseltir?” (MT 2798).

Osm. T.: “-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+”

ışın, *akın*, *ekin*, *uzun*, *tütün* (Deny, 2012: 510; Kartallıoğlu, 2011: 498).

Işı-n: (...) *uzaktan leme’ân eden ziya* (KT- “ışın”).

Mal-koç+og(u)l+ı Bali Begün kış ak-in+ı+n+da geregi gibi yoldaşlıklar idüp anuñ öñinde şehid oldı (HB A89b).

Ek-in+lik, *sogan+lık*, *sarımsak+lık* bunun gibiler dahi ism-i mekana raci’dür

“Ekinlik, soğanlık, sarımsaklık gibi isimler mekan isimlerine dayanır” (MU 66/10).

Biri yoğ-un mücessem file benzer (PN 548).

Tüt-ün+üm göklere seher yelidir (YED 50/2).

Tü. T.: “-n+, -ın+, -in+ -un+, -ün+”

ışın, basın, ekin, uzun, tütün (Korkmaz, 2014: 166).

(...) bas-in+a kapalı ve de en önemlisi beş hakimden dördünün hukuk eğitimi almamış olduğu mahkeme sonucunda suçlu bulunur (Akın, 2004: 41).

Ben yerimden kımıldamazdım, gel-in+i gözlerdim (Bilbaşar, 2017: 15):

Son zamanlarını ülkedeki sor-un+lar+dan uzakta, balık tutarak, hamakta uyuyarak geçirmiş (Livaneli, 2017: 15).

5.34.c. İşlevi

Gök T. döneminde “iş yapan kişiyi, şeyi” bildirir: *kälin* “gelin”. Soyut anlamlı sözcükler türetir: *kıyın* “ceza”, *san* “sayı”. Yer, mekan bildiren adlar yapar: *örgin* “konak, otağ”. Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *yogun* “yoğun” (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 261). **E. Uyg. T.** döneminde “miktar” bildiren adlar yapar: *bütün*, *yığın*. Zaman anlamı taşıyan isimler yapar: *yarın* “şafak”. Doğa olayları ve hareketlerini ifade eden adlarda görülür: *yaşın* “şimşek”, *äsin* “esinti”. Belgisizlik anlamı taşıyan sıfat, zamirler türetir: *adın* “başka” (<ad- “başka olmak, farklı olmak”+ ın). Sıfat türünde sözcükler yapar: *yogun* “yoğun”, *yılın* “sıcak, ılık”. Yer bildiren isimler oluşturur: *örgin* “kağan otağı”. “Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan ürünü” işaret eden isimlerde görülür: *çızın* “şekil; hâl, tavır” (<çız- “çiz-”+ ın), *akın* (Erdal, 1991: 300-302; Elmalı, 2016: 67, 82, 134, 205, 288; Şirin, 2016: 204). **Kar. T.** döneminde doğa ile ilgili isimler türetir: *akın* “nehir”, *esin* “esinti, rüzgar”. Miktar, ölçü bildirir: *yığın*, *bütün*. Soyut adlarda görülür: *san* “sayı”, *kın* “ceza, işkence”. Vücudun bölümlerini gösteren adlar yapar: *egin* “sırt”. İş yapan varlığı bildiren isimler oluşturur: *tütün* “duman”, *kelin* “gelin”. Eşya isimleri yapar: *yalın* “meşale” (<yal- “yanmak”+ ın), *kişen* “bağ, köstek” (<kişe- “bağlamak, atı kösteklemek”+ n). Yer adları türetir: *tüşün* “konak, durak”. *Arkun* “yaban aygırıyla evcil kısraktan olan cins at” sözcüğünde “cins, tür” bildiren bir sözcük oluşturduğu görülür (Bang, 1980: 95; Hacıeminoğlu, 2013: 26; Taş, 2015: 163-165; Bice, 1993: 182; Paçacıoğlu, 2016: 396; Kök, 2004: 340, 677). **Har. T.** döneminde somut adlar yapar: *ekin*, *egin* “nakış aleti”. “İnsana özgü durum, hâl” bildiren isimler oluşturur: *gelin*, *bulun* “esir”. Vücudun bir bölümüyle ilgili isimler türetir: *egin* “omuz, sırt”, *bogun* “(parmak vb.) boğum”. Yapılan işin (*akın*) veya işin sonucunda ortaya çıkan ürünün (*tütün* “duman”) adı olan sözcükler oluşturur. “Miktar, kıvam” bildiren adlar meydana getirir: *yogun* “çok, sert”, *bütün* “hep, bütün” (<büt- “bitmek, sona ermek”+ ün). Sıfat, zarf görevli sözcükler türetir: *yakın* (<yak- “yaklaşmak”+ ın), *sagın* “sağmal deve” (Eckmann, 2014: 32, 76, 151, 161, 226; Yüce, 2014: 32, 40, 105; Karagözlü, 2018: 142, 279). **Kıp. T.**nde “işin sonucunu veya sonucunda elde edilen ürünü” gösteren adlar yapar: *ekin*, *biçin* “hasat”. Miktar (*yığın*, *bütün*), kıvam (*yogun*) bildiren adlar yapar. Soyut (*hıyın* “acı, işkence”, *san* “sayı”) ve somut (*tütün* “duman”, *tügün* “düğüm”) sözcükler türetir. Eşya adlarında görülür: *çıkın* “bohça”, *kişen* “atın ayağına vurulan zincir”. “İş yapan kişiyi/ şeyi” bildiren isimler oluşturur: *gelin*, *yaşın* “şimşek”. Yer gösteren sözcükler yapar: *bükün* “bükülme yeri, düğüm”. *Bogun*

“boğum, eklem”, *igin* “omuz” sözcüklerinde vücutla ilgili sözcükler türettiği görülmektedir. Doğa olaylarında kullanılan isimler meydana getirir: *tolun ay* “dolunay” (Karamanlıoğlu, 1989: 121, 135, 274; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Güner, 2013: 152; Toparlı, 2017: 111, 129; Argunşah-Güner, 2015: 506). **E. An. T.** döneminde “yapılan işin ürünü” anlamında adlar yapar: *ekin, akın*. “İşi yapan varlığı” gösteren isimler türetir: *tütün*. “Miktar, ölçü, kıvam” bildiren adlar yapar: *bütün, yoğun*. Doğa olaylarının adı olan sözcükler yapar: *dolun ay*. Organ isimleri meydana getirir: *egin* “sırt, omuz” (Timurtaş, 1992: 134; Gülsevin, 2011: 135; Şahin, 2015: 56; Canpolat-Önler, 2016: 57; Yılmaz d., 2013: 745, 764). **Çağ. T.** döneminde fiilin “ürününü, neticesini” bildiren isimler oluşturur: *ekin, yalın* “alev”. “Miktar, topluluk” anlamı taşıyan adlar yapar: *bütün, yığın*. Bazı doğa olaylarının adı olan sözcüklerde görülür: *çakın* “şimşek”, *yağın* “yağmur”. Alet, eşya isimleri yapar: *kişen* “bukağı, ayak bağı”. Somut adlar (*tüğün* “düğüm”, *kayun* “sandal”) ve soyut adlar (*san* “saygı, itibar”, *savun* “davet, çağrı”) türetir. Akrabalık isimleri meydana getirir: *kelin* “gelin”. Organ adları yapar: *egîñ* “sırt” (Eckmann, 2005: 51; Argunşah, 2014: 110; Teres, 2009: 243-249; Turan, 2019: 28, 31; Şavk, 2011: 350). **Osm. T.** döneminde “fiilin sonucunu” gösteren adlar yapar: *ekin, akın*. İşi yapan varlığı bildirir: *tütün, ışın*. “Ölçü, miktar, kıvam” anlamlı adlar yapar: *yoğun, bütün*. *Bogun* “mafsal, eklem”, *eğîn* “omuz, sırt” kelimelerinde vücutla ilgili sözcükler oluşturduğu görülür. “Fiilin yaptığı işten etkilenmiş olan” anlamında sıfatlar yapar: *yeñin* “eskimiş”, *sayın* “seçkin, seçilmiş”. Somut adlar türetir: *çalın* “çakmak”, *çakın* “şimşek”. Akrabalık adları oluşturur: *gelin* (Deny, 2012: 510-511; Tatçı, 1998: 444; Yavuzarslan, 2019: 33). **Tü. T.**nde hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek işin “sonucunu” veya “ürününü” ifade eden sözcükler türetir: *ekin, yığın*. “İşi yapanı, faili” ifade eden adlar meydana getirir: *gelin, bütün*. “Ölçü, miktar” bildiren sıfatlar türetir¹⁰³: *uzun, yığın* (Banguoğlu, 2007: 256; Korkmaz, 2014: 166; Gülensoy, 2010: 533).

5.35. -(I)nç+: *göl-ünç+*, *kork-unç+*

5.35.a. Kökeni

Bang *ekin* dönüşlülük eki “-n” ile soyut anlam veren “-ş” ekinin birleşimiyle oluştuğunu ifade eder (akt. Hamilton, 2015: 258).

Hatiboğlu (1974: 130) ve Eker (2006: 361) “-nç” ekinin dönüşlü çatı üzerine “-ç” eki getirilerek oluştuğuna yer verir.

Banguoğlu (2007: 257) dönüşlülük eki almış fiillerin sonundaki “-n-” ile fiilden isim yapan “-iç+” ekinin erkenden kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik bir ek olduğuna yer verir. Banguoğlu, *ekin* ikinci kısmının fiilden aygıt adı yapan “-iç+” değil, ad-fiil eki olan “-iş+”ten gelişmiş olabileceğini savunur: *kıl-ın-ış> kıl-ınç*.

Ekin birleşik bir ek olduğu ve ilk bölümünün dönüşlülük eki olduğu hususlarında görüş birliği bulunmaktadır.

¹⁰³ Kaynaklarda görülen *bütün* sözcüğü, Türkçenin tarihi dönemlerinde -(I)n+ eki alarak türemiş olsa da günümüz Türkçesi için *büt-* kökü anlam taşımadığından bu bölümde ele alınmayacaktır.

5.35.b. Biçimi

Çalışmalarda, -(I)nç+ ekinin ele alınışında farklı yaklaşımların kullanıldığı görülmektedir. Farklılıklar -Inç+ ekinin -ç+ eki ile işlev ve biçim bakımından ortaklık taşımasından kaynaklanmaktadır. Benimsenen görüşler, 1. Hem -Inç+ hem -ç şeklinde iki ayrı ekin kabul edilmesi, 2. -Inç+'ın ayrı bir ek olarak değerlendirilmemesi, 3. Yalnızca -Inç+ ekine yer verip -ç+ ekine yer verilmemesi olmak üzere 3 grupta toplanmaktadır. Buna göre araştırmalardaki değerlendirmeler aşağıdaki gibidir:

Mensuroğlu (1960: 15) yalnızca -nç biçiminde yer vermiştir: *edinç, güvenç, inanç, ödünç, sevinç, usanç, utanç, dinç, iğrenç, kıskanç, korkunç, gülünç*. Örneklerde -nç eki çıkarıldığında kök yerine anlamsız yapıların (*güve-, ina-, usa- vb.*) olduğu görülür.

Atalay (1942: 155) -ç ekine yer vermeyip -ınç ekini incelemiştir. Bu başlık altında *kılınç, sağınç* “hayal”, *yağınç* “düşmanca fikir besleme”, *kalinç, tapınç* sözcüklerini örneklemiştir.

Gencan (2007: 266) -(in)ç başlığı altında her iki eki de örneklemiştir. İki eki “Kökün sonunda n varsa yalnız ç gelir: usanç, kazanç...” şeklinde ayırmıştır.

Hatiboğlu (1974: 130-131), Eker (2006: 361), Argunşah-Yüksekkaya (2013: 329), Şahin (2015: 56) ve Taş (2015: 166) yalnızca -nç ekine yer vermiş, belirtilen işlevli -ç ekine yer vermemişlerdir. Araştırmacıların bütün örnekleri bu ek içerisinde değerlendirmesi, günümüz için kimi anlamsız yapıların kök olarak kabul edilmesine sebep olmuştur: *kıva-nç, uta-nç, üşe-nç, imre-nç*.

Ergin (2013: 192) ve Korkmaz (2014: 149) -nç şeklinde ayrı bir ek olduğunu kabul etmez. Ergin ve Korkmaz’a göre tek başlarına kök olarak kullanılmayan *basın-, korkun-, ödün-* biçimlerindeki “n” dönüşlülük ekidir. Ergin (2013: 192) “Dönüşlü fiil şekli kullanılmayan misallerde bu şekil ya kullanıstan düşmüş ve unutulmuş veya kullanılmadığı halde dönüşlüsü kullanılan diğer misallere benzetilerek ortaya çıkmıştır. Bu çeşit isimlerin mânâsı da kökten değil, gövdeden türemiş olduklarını göstermektedir.” ifadeleriyle “n”nin eke dahil olmadığını savunur.

Erdal (1990: 276) yalnızca -(X)nç+ ekine yer vermiştir. Erdal, -n-’yi dönüşlülük eki kabul eden görüşe karşı çıkar ve -(X)nç+ ekinin her zaman “n” ile biten fiillere getirilmediğini belirtir. Görüşünü *kıl-ınç* sözcüğü ile örnekler ve sözcüğün *kılın-* fiiliyle değil, *kıl-* fiiliyle ilişkili olduğunu belirtir.

Gülsevin (2011: 135) yalnızca -(I)nç ekini ele almış ve “Eski Türkçedeki -(I)nç ekinin devamıdır.” açıklamasına yer vermiştir: *korkunç, basınç, sevinç, yakınç*.

Hacıeminoğlu (2013: 18), Gülensoy (2010) ve Karaağaç (2013) -(I)nç+ ekine yer vermemişlerdir.

Adalı (2004: 105) -ç+ ekini ele almamış, -nç+ biçimiyle incelediği eki *basınç, bilinç, ezinç, övünç* sözcükleriyle örneklemiştir.

Toparlı (1998: 27-28), Çotuksöken (2011: 57, 144) ve Kalsın (2013: 98, 113) her iki eki de ayrı başlıklar altında incelemişlerdir. Toparlı -ç+ ekini *kıl-ıç, -nç+ ekini umınç* “ümit” sözcükleriyle; Çotuksöken -ç+ ekini *bilinç, dayanç, direnç...*; -(I)nç+ ekini *basınç, ezinç, korkunç...* sözcükleriyle örneklemiştir. Kalsın’ın -ç+ eki için -

(X)ç+ biçimini kullandığı ve bu ek içerisinde genellikle alet isimleri yapan -aç+, -eç+ *tıkaç*, *tügeç* “düğme” ekini de ele aldığı görülmektedir.

Çalışmamızda, -ç+ eki çıkarıldığında kök olarak “n” ile biten ve günümüz Türkçesi için anlamsız olan bir yapı kalıyorsa bu sözcüklerin -Inç+ eki aldığı kabul edilmiştir.

Gök T.: “-nç+, -inç+, -inç+”

unç “mümkün, olabilir” (<u- “mümkün, olanaklı olmak”+ nç), *arinç* “muhakkak ki”, *korkınç* (Tekin, 2003: 92-93; Şirin, 2016: 452).

(...) *ol yol(u)n yoris(a)r u-nç t(e)d(i)m* (T 24).

İl(i)g (a)nça tutm(i)ş är-inç (Kül T.D3).

E. Uyg. T.: “-nç+, -inç+, inç+, -unç+, -ünç+”

yarlıkanç “merhamet”, *basınç* “zulüm, baskı”, *erinç* “zavallı” (<er- “yermek, kötülemek”+ inç), *bulunç* “kazanç, ganimet”, *ögrünç* “sevinç” (Hamilton, 2015: 17; Ayazlı, 2012: 296, 334, 338; Şen, 2017: 62; Elmalı, 2017: 83).

Bang (1980: 42) **unç*- “yardım” (<u- “yardım edebilmek”+ nç) sözcüğünde de ilgili ekin var olabileceğini ifade eder.

Yarlıka-nç+sız köjülin tınl(i)g(lar)ıg öl) ürüp i(sig) isig yedinizl(er)

“Acımasızca onları öldürüp sıcak sıcak yediniz.” (DSKP 707-709).

Up yat yağı bas-inç+ın tarkarıp (...) (AY 751).

Käntü bilingäy er-inç tep yarlıgqadı

“Kuşkusuz o bunu kendiliğinden anlayacaktır, diye beyan etti.” (İKP X).

(...) *bul-unç+u+suz çi(n)tämäni ärdini bulsar*

“Bulunmaz çintamani mücevherini bulursa.” (İKP XIV).

Birök kayu kişi uzun turkaru özlüg ölürmekde ög(ü)r-ünç+lüg bolsar (...) *neteg osuglug bolur*

“Bir kişi sürekli canlı öldürmekten (dolayı) mutlu olsa (...) ne gibi olur?” (DSKP 568-575).

Kar. T.: “-inç+, -inç+, -unç+, -ünç+”

kılınç “iş, hareket”, *erinç* “rahatlık, huzur”, *umunç* “ümit”, *ötünç* “ödünç” (Dilaçar, 2016: 66, 105; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 67; Hacıeminoğlu, 2013: 18).

Anıñ ögdüsi birlä färiştälär anıñ kork-inç+ı+n+dan (KT-SKT 184r/8).

Er-inç kolsa emgek tutaşı barır

“Rahatlık istersen emekle komşu olarak gelir.” (KB 24).

Um-unç Tenrike tut “Ümidi Allah’tan dile.” (DLT 79).

Akı bol sana söz sök-ünç kelmesün

“Cömert ol, sana söz, laf gelmesin.” (AH 212).

Har. T.: “-nç+, -inç+, -inç+, -unç+, -ünç+”

yigrenç “iğrenç” (<yigre- “iğrenmek”+ nç), *sevinç*, *umunç* “ümit”, *korkunç*, *ötünç* (Toparlı, 1998: 28; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Yüce, 2014: 34; Karagözlü, 2018: 62).

Taıırı te’ala hazratınga dünyadın yigre-nç+irek neerse yoq, tedi

“Tanrı teala katında dünyadan daha iğrenç bir şey yok, dedi.” (NF 391/15).

Yat kimerseler munlarnıñ şefa'atını um-ınç tutarlar, munlar şefa'atı sana bolmagay-mu

“Çoğu kişiler bunların gerçekleşmesini ümit ederler, bunlar sana yetmedi mi?” (NF 176/15).

Sew-ınç, sev-ınç (İML 66A).

Könglinge tüşürdi kork-unç+n+ı

“Yüreğine korkunçluk düşürdü.” (ME 41/8).

Öt(e)-ünç berd, anga, borç berdi anga

“Ona ödünç ve borç verdi.” (ME 18/1).

Kıp. T.: “-nç+, -ınç+, -unç+, -ünç+”

küsenç, umınç “umut”, *korkunç, sövünç* (Güner, 2013: 133; Argunşah-Güner, 2015: 351; Hacıeminoğlu, 2000: 182).

Ave kız kim küse-nç öze

“Selam bakire ki özlemle” (CC 69a3).

Sevinç ve kadgu kork-unç ve um-ınç yüz (HŞ 21).

Bu ebleh miñ batman tasnı kötürür dagı bir sök-ünç kötüre-bilmes (GT 154/10).

Çağ. T.: “-unç+, -ünç+, -anç+”

korkunç, sökünç “azar, kınama” (<sök- “sövmek, azarlamak”+ ünç), *umanç* “umut” (Eckmann, 2005: 51).

Onda munda anca inca pes bedan kork-unç bim (NK 98a).

Sög-ünç u söğüş her du duşnam dan (NK 109b).

E. An. T.: “-nç+, -ınç+, -unç+, -ünç+”

tohunç “kakınç”, *korkunç, basınç, ödünç* (Şahin, 2015: 56; Ergin, 2018: 123; Küçük, 2014: 321).

(...) başuma kah-ınç yüzüme tohu-nç iderler didi (DK D79).

Eger öd(e)-ünç+i verseñüz Tanrı Ta'ala'ya yaqışı öd(e)-ünç sadaka birine on verir size günahınız bağışlar (SKT 601b).

Osm. T.: “-inc+, -unc+, -ünc+, -ünç+”

sevinc, korkunc, gülünc/gülünç (Deny, 2012: 523; Güftâ, 2018: 118).

Olur ise ne denlü il gül-inc+i/ Çürük baklaya olur kör alıcı (PN 1109).

Katı kork-unc idi kuvvetliyi (PN 230).

Pek acib, pek garib, çok tuhaf ve gül-ünç (KT- “acelacâ'ib”).

Tü. T.: “-nç+, -ınç+, -inç+, -unç+, -ünç+”

ödünç (<öde-nç), *basınç, ezinç, korkunç, gülünç* (Banguoğlu, 2007: 257; Çotuksöken, 2011: 145).

(...) ilimiz Ziraat Bankası'ndan yetecek kadar ödü-nç para verilecek (Bilbaşar, 2017: 154).

Oysa Başkan'ın Son Adamız için kork-unç planları vardı... (Livaneli, 2017: 14)

Büyüklerin çoğu kendilerini gül-ünç duruma düşüreceklerini hesap edemeden (...) “Sağ ol!” diye bağırıldılar (Livaneli, 2017: 25).

5.35.c. İşlevi

Gök T. döneminde sıfat türünden sözcükler yapar: *tarkınç* “isyankar”, *bulganç* “karışık, düzensiz”. Soyut adlar türetir: *korkınç* “korku” (Tekin, 2003: 92). **E. Uyg. T.**nde “yapılan işin adı” olan sözcüklerde görülür: *kılınç* “hareket, davranış”. Soyut isimler yapar: *basınç* “zulüm, baskı”, *ögrünç* “sevinç” (Ayazlı, 2012: 296, 334; Erdal, 1990: 276). **Kar. T.** safhasında soyut adlar oluşturur: *umunç* “ümit, ümitlenmek”, *basınç* “baskı, zulüm”. Bu sözcükler aynı zamanda “yapılan işin adı” olma özelliği taşır. Sıfat türünden sözcükler yapar: *külünç* “gülünç”, *korkunç* (Hacıeminoğlu, 2013: 18; Taş, 2015: 166). **Har. T.** döneminde soyut adlar türetir: *umunç* “umut”, *kılınç* “karakter, tabiat”. Sıfat türünde sözcüklerde görülür: *korkunç*. *Sığınç* “sığınak” sözcüğünde “yer ismi türetme” görevinde kullanıldığı görülür (Eckmann, 2014: 11, 372; Karagözlü, 2018: 118-119). **Kıp. T.**nde niteleme sıfatları oluşturur: *korkunç*. Soyut isimler yapar: *umunç* “umut”. “Yapılan işin sonucunu” bildiren isimler meydana getirir: *ödünc* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Güner, 2013: 133). **Çağ. T.**nde sıfatlar türetir: *korkunç*, *ürkünç*. “Yapılan işin sonucunu” gösteren sözcükler meydana getirir: *ödünc*. Soyut anlam taşıyan adlar oluşturur: *umanç* “umut” (Eckmann, 2005: 51; Argunşah, 2014: 108; Yavuzalp, 2019: 52). **E. An. T.** döneminde “yapılan işin adı” olan gövdeler türetir: *basınç*, *sagınç* “düşünce, endişe”. “İşin sonucunda ortaya çıkan durumu” ifade eden adlar yapar: *kakınç* “öfke, başa kakma”, *ödünc*. Sıfat türünde kelimeler oluşturur: *korkunç* (Gülsevin, 2011: 135; Şahin, 2013: 56; Küçük, 2014: 321, 666). **Osm. T.**nde “durum, vaziyet” bildiren sıfatlar oluşturur: *gülünc*, *korkunc*. Soyut adlar yapar: *sevinç* (Deny, 2012: 524). **Tü. T.** döneminde “durum, hâl” anlamı taşıyan sıfatlar (*gülünç*, *korkunç*) ve “durum” anlamı veren adlar türetir: *basınç*, *ezinç* (Banguoğlu, 2007: 257; Çotuksöken, 2011: 145).

5.36. -(I)ntI+: kır-ıntı+, ör-üntü+

5.36.a. Kökeni

Ergin (2013: 194) ekte görülen “n”nin ekin bünyesine dahil olmadığını, fiilden fiil yapma eki olduğunu ifade eder. Kimi örneklerde “n”li köklerin kullanılmamasının durumu değiştirmedigini, bu örneklerden bazılarının köklerinin unutulmuş ya da benzetme yoluyla -(I)ntI+ ekini almış olduğunu savunur.

Banguoğlu (2007: 258) “-in-” eklenmiş dönüşlü fiillere, fiilden isim yapım eki “-tı+”nın gelmesiyle oluştuğunu belirtir.

Korkmaz (2014: 166) “-n-, -l-, -r-” ekleriyle kurulmuş geçişsiz fiillere eklenen “-tı” ekiyle oluşmuş adlardan, anoloji yoluyla -(I)ntI+ ekinin oluştuğunu savunur. *Akıntı*, *çıkıntı* gibi sözcüklerde *akın-*, *çıkın-* şeklinde fiillerin olmamasının önemli olmadığını, “n” sesinin anoloji yoluyla orada var olduğunu ifade eder. Korkmaz’a göre ekin aslı -tı olup dönüşlü olmayan fiil köklerine türetme sırasında -n- eklenerek dönüşlülük özelliği kazandırılmak istenmesiyle -(I)ntI+ ortaya çıkmıştır.

Erdal (1991: 339) -(I)ntI+ ve -dI+ eklerini aynı başlıkta ele almıştır. Bu incelemeden Erdal’ın -(I)ntI+ ekini -dI+’nın bir uzantısı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Deny (2012: 489) ekteki -(I)n-'ın dönüşlülük eki ile akraba gibi görüldüğünü belirtir.

Eker (2006: 361), Çotuksöken (2011: 145), Önler (2010: 3) ve Paçacıoğlu (2016: 31) dönüşlülük, edilgenlik bildiren -n- eki ile fiilden isim yapan -tI+'nın birleşimiyle oluştuğunu savunurlar.

Serenrennikov-Gadjieva (2011: 102) “-tı, -ti” ekinin “n” ile kullanılmasıyla sonradan oluşmuş bir ek olduğunu belirtir.

Yer verilen görüşlerin ekteki “n”nin aslen dönüşlülük eki olduğu, zamanla -TI+ ile kaynaştığı fikrinde ortaklık sağladığı görülmektedir. Ancak *üzüntü*, *sıkıntı* gibi bazı kelimelerde -tI+ çıkarıldığında günümüz Türkçesi için anlamsız bir bölümün kaldığı görülmektedir. Bu sebeple çalışmada, yalnızca bu türlü kelimeler -(I)ntI+ eki içerisinde ele alınmıştır.

5.36.b. Bicimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-inti+, -indi+, -ündü+”

yerinti “mide bulandırıcı”, *isindilig* “sıcak, kızgın”, *üdründü* “seçkin” (<üdür- “seçmek, ayırmak”+ ündü) (Erdal, 1991: 339; Eraslan, 2012: 105; Paçacıoğlu, 2016: 707).

Kutlug tınl(ı)g (...) yer-**inti**+lig bolmuş (...)

“Kutlu canlı (...) nefret uyandıran (...)” (DSKP 1878-1879).

Kar. T.: “-ındı+, -ündi+, -ündü+, -indi+”

akındı, *süründi* “serseri”, *üdründü* “seçilmiş”, *yerindi* “kötü, değersiz” (Erdal, 1991: 339; Taş, 2015: 168-169).

*Ak-**ındı** suw*

“Akan su” (DLT 82).

*İdtımız anlardın on ekki üd(ü)r-**ındı*** (KT-SKT 81v/4).

*Yirindi ajunug sür-**ündi**+ke kod, bayat birge anda tü nimet yegin*

“Bu hakir dünyayı sür, at; Tanrı orada sana her türlü iyi nimet ihsan eder.” (Kül T.5327).

*Bayat kullarında eñ üd(ü)r-**ündü**+s+i, yalavaçlar erdi kişi edgüsi*

“Tanrının kulları arasında en seçkinleri ve insanların en iyileri onun elçileri idi.” (Kül T.2598).

Har. T.: “-undu+, -ündü+”

kalundu “kalıntı”, *üdüründü* “seçkin” (Eckmann, 2014: 172; Yüce, 2014: 33).

(...) *kal-**undu** koydı idiş içinde* (ME 13/6).

(...) *zinhar ya Ma'az halayıqnıñ mallarınıñ üdür-**ündü**+si+(n) almagıl*

“(...) asla ve kesinlikle insanların mallarının iyisinden almayın.” (NF 250/4).

Kıp. T.: “-undu+”

yuyundu “yıkılmış kirli su” (Kalsın, 2013: 100).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: “-ındı+, -undı+, -undu+, -ündi+, -ündü+”

akındı, uyundu-uyundu “tabi olan”, *süpründi* “süprüntü, yemek artığı”, *üründü* “seçilmiş” (Ergin, 2018: 125; Küçük, 2014: 727; Yılmaz vd., 2013: 62, 1089, 1133).

Ak-ındı+lu görklü suyunu içmege gelmişem (DK D83).

(...) *bayak biz olduk size uy-undı* (SKT 272a).

(...) *peygambarlığı şakirdler içinde kılam ve meliklik uy-undı+lar içinde kılam* (KE 694/4).

(...) *sokaklar içre yelişip murdar ve süp(ü)r-ündi yirlerdi* (KE 845/5).

(...) *anuy fazlın ve ümmeti ü(dü)r-ündü+lüg+in bildürmek için* (KE 3/5).

Osm. T.: “-nti+, -inti+, -inti+, -untu+, -üntü+”

çisenti, takıntı “ayakla çiğneme”, *çevrinti, buruntu, üzüntü* (Deny, 2012: 489; Yavuzarslan, 2019: 219).

Çise-nti ve: *çisemek* (KT- “çisenti”).

Can sık-inti+s+ı ne olduğunu bilmezdik (Seyfeddin, 2010: 9).

Yi-y-inti, me’kûlât, erzak, zahire (KT- “aşlık”).

Hesap, ölçü, hülya, kur-untu (KT- “arşın”).

Bu esvabın şurasında bir sök-üntü+s+ü vardır (KT- “söküntü”).

Tü. T.: “-nti+, -nti+, -ntü+, -ntu+, -inti+, -inti+, -untu+, -üntü+, -dı+”

rastlantı, söylenti, uyuntu, girinti, sıkıntı, boğuntu, üzüntü, sındı “makas” (<sin- “kırılmak, parçalamak”+dı) (Gencan, 2007: 254; Önler, 2010: 3).

Nasıl olduysa rast+la-nti+lar+la adayı bulmuş kırk mutlu aileydik (Livaneli, 2017: 13).

(...) *asla birileri bunu görsün, takdir etsin diye bir bekle-nti+leri yoktu* (Akın, 2004: 62).

Gene de içimde bir kuru-ntu (Ağaoğlu, 2011: 285).

Zoru görünce rüzgârın önüne düşecek, dantel gibi gir-inti+li çık-ıntı+lı kıyının bir koyunda barınacaktım (Kabağağaçlı, 2014: 202).

İçindeki sıkıntı daha bu arsa boz-untu+s+u yere girer girmez, iskemlelerin arasındaki geçitte duran çocuk arabalarını görünce başlamıştı (Atılğan, 2019: 146).

Lakin üz-üntü+sü+nün sebebini başka şeye yorardı, “Başına bir hal gelecek,” diye tasalanıyım, derdi (Bilbaşar, 2017: 176).

5.36.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde “özellik, durum” bildiren sıfatlar yapar: *yerinti* “mide bulandırıcı”, *isindilig* “sıcak, kızgın” (Erdal, 1991: 339). Erdal (1991: 339) E. Uyg. T. döneminde ekin çok nadir görüldüğünü söyler ve yalnızca *yerinti, ikintişka, erinti, isindilig* sözcüklerinde var olduğunu belirtir. **Kar. T.**nde “kişinin karakter özelliği veya durumu”nu anlatan adlar yapar: *süründi* “serseri”. Soyut anlamlı sıfatlar yapar: *üdründü* “seçilmiş”, *yerindi* “kötü, değersiz” (Taş, 2015: 168-169). **Har. T.** döneminde “işin neticesinde ortaya çıkan ürünü” gösteren isimler yapar: *kalundu* “kalıntı”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *üdüründü* “seçkin” (Eckmann, 2014: 172; Yüce, 2014: 33). **Kıp. T.** döneminde sıfat görevli kelimeler oluşturur: *yuyundu* “yıkılmış kirli su” (Kalsın, 2013: 100). **E. An. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler oluşturur: *uyundu* “tabi olan”, *üründü* “seçilmiş”. “Süreklilik gösteren fiillerin bildirdiği işin adı”

olan sözcükler yapar: *akındı, dökündü* “bol bol akan, dökülen”. Somut isimler türetir: *süpründi* “artık, süprüntü” (Ergin, 2018: 125; Küçük, 2014: 727; Yılmaz vd., 2013: 62, 747, 1089). **Osm. T.**nde aralıksız sürdürülen fiillerin adı olur: *akıntı, sızıntı*. Bu adlarda yoğunluk yerine “zayıflık, güçsüzlük” anlamı baskındır. “Aralıklarla yapılan iş ya da hareketi” ifade eden adlar türetir: *sarsıntı*. “His ve duyguları” anlatan isimler oluşturur: *üzüntü, ürküntü*. “Hareketin neticesinde ortaya çıkan sonucu” gösteren adlar yapar: *yığıntı, çıkıntı* (Deny, 2012: 489). **Tü. T.** döneminde “his, duygu” bildiren isimler oluşturur: *üzüntü, sıkıntı*. “Belirli aralıklarla görülen bir işin (*sarsıntı, kesinti*) ya da sürekli yinelenen bir hareketin (*akıntı, çarpıntı*)” adı olan sözcükler türetir. “Karakter” özelliği belirten adlar yapar: *kasıntı, uyuntu*. “Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan ürün” anlamlı adlar oluşturur: *çöküntü, yıkıntı* (Gencan, 2007: 254; Banguoğlu, 2007: 258; Korkmaz, 2014: 166; Çotuksöken, 2011: 145).

5.37. -(I)t+: *taş-ıt+*, *yap-ıt+*¹⁰⁴

5.37.a. **Kökeni**

Köken ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

5.37.b. **Biçimi**

Gabain (2007: 55) ekin Eski Türkçe dönemindeki örneklerini *sığıtçı* “ağlayıcı” (<*sığ- “ağlamak”+ ıt+ çı), *adirt* “fark, ayırma” (<adır- “ayırma”+ t), *boşgut* “öğüt” (<boşgun “öğrenmek”+ t), *urunt* “kavga” (<ur-un- “vurunmak”+ t), *art* “geçit” (<ar- “dolaşmak”+ t) olarak belirlemiştir. Gabain’in örneklerine göre ekin -t+ ve -ıt+ şekilleri kullanılmıştır. Tekin (1992: 84) Eski Türkçe dönemi için eki *adirt* “fark”, *boşut* “talim” ve *urunt* “kavga” sözcükleri ile örneklemiştir. Tekin’e göre ekteki yardımcı ünlünün durumu bu sözcüklerden anlaşılamamaktadır. Ancak *batut* “gizli”, *yaşut* “gizli” örneklerine bakarak ekin -Ut şeklinde olması gerektiğini belirtir.

Erdal (1991: 308-309) ekin, “r” ile biten sözcükler hariç, ünsüzlerden sonra değişiklik göstermediğini belirtir. Erdal, ilgili ek için “r” sesinin önem taşıdığını vurgular. İki heceli ve “r” ile biten sözcüklere geldiğinde ekin -t+ şeklinde kullanıldığını belirtir: *adirt* “fark”, *agir-t* “çevrelemek, kuşatmak”.

Ergin (2013: 195) Eski Türkçede “-ut, -üt” eklerinin yanında “-t”li hâllerin de bulunduğu dikkat çeker. E. An. T. döneminde de devam eden bu ikiliğe bakarak “-t” ve “-ut, -üt”ün farklı ekler olarak kabul edilebileceğini belirtir. Bu kabule göre -t ve -ut, -üt Batı Türkçesinde birleştirilmiş ve “u, ü” yardımcı ünlü olarak benimsenmiştir.

Gök T.: “-ıt+, -t+”

sığıt “yas, matem” (<sığ- “ağlamak”+ ıt), *kurut* “kesilmiş sütten yapılan peynir” (Erdal, 1991: 309; Şirin, 2016: 405; Paçacıoğlu, 2016: 548).

(...) *köŋ(ü)ltä sıg-(ı)t k(ä)ls(ä)r y(a)nt(u)ru s(a)k(ı)nt(ı)m* (Kül T.K11).

E. Uyg. T.: “-t+, -ut+, -üt+”

¹⁰⁴ Bang (1980: 46) *bulut* sözcüğünün de -t ekiyle isimleştirilmiş olduğuna yer verir. Buna göre *kurut* “kurutulmuş peynir” sözcüğü gibi *bulut* da “yuvarlak, şişirilmiş vb.” anlamına gelen bir kökten -t ile genişletilmiştir.

adırt “fark”¹⁰⁵ (<adır- “ayırarak”+ t), *yanut* “karşılık”¹⁰⁶ (<yan- “dönmek, geri gelmek”+ ut), *öğüt* “öğüt”¹⁰⁷ (Erdal, 1991: 309-311¹⁰⁸; Eraslan, 2012: 108; Şen, 2017: 62).

Öğüm ö-t+in alayın kaşım savın tıñlayın

“Annem(in) öğüdünü alayım, babam(in) sözünü dinleyeyim.” (IB 58).

Seniñ küsüşleriñ(de m(e)n y(i)me bas-ut+ç)ı+ñ bolayın

“Senin arzularına (ben yine yardımcın) olayım.” (DSKP 2203-2204).

(...) *neteg osuglug bolup yene köni bugünüp öl-üt ölürmekdin tıdılur*

“(...) gerçeği anlayınca nasıl olur da (canlı) öldürmekten vazgeçer?” (DSKP 81-82).

Kar. T.: “-t+, -ut+, -üt+”

urt “iğne deliği” (<ur- “koymak, yerleştirmek”+ t), *katut* “karışım”, *kedüt* “giysi” (Erdal, 1991: 309; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 318).

Erdal (1991: 309) bu dönemde ekin ünlüsünün kesinlik taşımadığını belirtir. Görüşünü DLT’de *okut* “sultan veya yemek için yapılan davet, çağrı” şeklinde kullanılan sözcüğe KB’de *okıt+ç*ı biçiminde rastlanmasıyla örnekler.

Bendem berse men bermesem maña uya-t

“Kulum verse ben vermesem bana ayıp.” (DH H80).

Yan-ut birge tapgun, tümen min asıg

“Karşılık verir hizmetin, on binlerce fayda.” (KB 1549).

Ol maña ert-üt idişdi

“O benimle hediyeleşti.” (DLT 182).

Har. T.: “-t+, -et+, -it+, -ut+, -üt+”

kavurt “sık, kalabalık” (<kavur- “sıkamak, toplamak”+ t), *ölet* “cansız varlıklar”, *ayrıt* “fark, ayrılık”, *artut* “hediye”, *münüt* “binek atı” (Eckmann, 2014: 37; Paçacıoğlu, 2016: 75; Yüce, 2014: 31, 95; Karagözlü, 2018: 111).

Bu kimnüñ qabilası turur kim inen qawur-t yürüyür

“Bu kimin kabilesidir, böyle kalabalık yürüyen kimdir?” (NF 50/10).

Öl-et

“Cansız varlıklar” (İML 115B).

(...) *takıttı nerselerini, ay(ır)-ıt kemişti nemeler arasında* (ME 84/4).

Yan-ut+la-dı

“Yanıtladı.” (İML 89A).

¹⁰⁵ Sevinçli (2018: 404-405) *adır-*, *adırt* gibi kimi sözcüklerin (*asmak* “yerden ayırmak”, *akmak* “kaynaktan ayrılmak”, *azmak* “doğru yoldan ayrılmak” vb.) *a-* fiilinden türediğini savunur. Sevinçli’ye göre bu fiil, temel olarak “ayrılmak, ayırmak” anlamını taşımaktadır.

¹⁰⁶ Erdal (1991: 311) sözcüğü *yan-tur-ut* şeklinde ayırır.

¹⁰⁷ İlhan (2011: 476) Eski Türkçe döneminde kullanılan *ötüg*, *ötün-* kelimelerinin *öt-* fiilinden geliştiğini belirtir. Bu fiilin argoda “boş konuşmak” anlamına gelmesinin yanında “güzel konuşmak, bülbul gibi ötmek/şakılamak” anlamlarını taşıdığını da ifade eder. İlhan’a göre eğer ikinci anlam dikkate alınırsa sözcük *ög ötüğ> ög ötüğ> ögöt> ögüt> öğüt* şeklinde bir değişimle ortaya çıkmış olabilir. Bu gelişimin hangi dönemde gerçekleştiği belirlenemese bile pek çok ekin bir kelimedenden gelişmiş olmasının görüşünü desteklediğini ifade eder.

¹⁰⁸ Erdal (1991: 311) bu dönemde henüz kanıtlanmamış olmakla birlikte bazı sözcüklerin bu ekle türediğini düşünmektedir: *takşut* “dize, şiir” sözcüğünün *takşur-* fiili de göz önüne alındığında *tak-> takış-*’tan gelmiş olabileceğini belirtir. Benzer şekilde *batut* “sır, giz” sözcüğünün *batur-* “gizli tutmak, sır saklamak” ile ilişkili olduğunu, ortak bir köke dayandıklarını ifade eder.

Körüp ibret eştip ög-üt almasan

“Görüp ibret, dinleyip öğüt almayacaksan” (MM 282).

Kıp. T.: “-t+, -it+, -it+, -üt+”

uyat “ayıp, utanma” (<uya- “utanma”+ t), *sarkıt* “hayvanın ağzından akan salya”, *keyit* “giysi”, *ögüt* (Hacıeminoğlu, 2000: 44; Argunşah-Güner, 2015: 375; Toparlı, 2017: 93).

Takı ol nerse kim Müsülmanlar atların yügür-t+i anıñ öze mallardan (...) kılınur harac “O şey ki Müslümanlar, atlardan hızlı koşanları ve onun üstündeki malları haraç alabilir.” (İMS 432a).

Yimes it sark-üt+ın kilip arsalan gar içinde açın öler bolsa (GT 174/8-9).

Eygi key-it+ge könenmedim

“Güzel giysiden tatmin olmadım.” (CC 66b7b).

Ög-üt birdi manga ol aydı zinhar (HŞ 2951).

Çağ. T.: “-t+, -it+, -it+, -ut+, -üt+, -et+”

kurut “kuru peynir”, *keçit* “geçit”, *yanut* “cevap, yanıt” (<yan- “dönmek, meyletmek”+ ut), *ölet* “hayvan hastalığı, hayvan ölüsü” (Eckmann, 2005: 53; Argunşah, 2014: 111).

Sipahilikka hevesi bar anda hem gayr-i uya-t kiltürmes

“Sipahilikte de hevesi var ve onda daha iddialıdır.” (MN T106).

Baňa ög+üt viren görse yüzüñi (AD 108/2).

E. An. T.: “-t+, -et+, -it+, -it+, -ut+, -üt+”

yüklet “yük taşıyan hayvan”, *ölet* “salgın”, *çıgıt* “yüzde çıkan bir çeşit sivilce”, *kiçit* “geçit”, *aşut* “aşılacak yer”, *ögüt* “öğüt” (Gülsevin, 2011: 136; Ergin, 2018: 139, 94, 441; Canpolat-Önler, 2016: 120; Yılmaz vd., 2013: 1028).

(...) ıslahı kusmagıla yog-ur-t yemegile ve (...) (EM P2b4).

İşbu geldüğümüz kondugumuz şehirde öl-et vardur (KE 521/3).

(...) adamıñ yüzüni çıg-ıd+dan ve bunun gibi nesnelerden saklar (EM P35a3).

(.) ümmetlere dahı ög-it dahı olmagıçün (...) Tañrı Ta’ala buyurur size (SKT 10a).

Allah Ta’ala senün oğluna aş-ut virsün (DK 121).

İy hacılar atası bin-üd+e binmez midi (KE 172/5).

Ergin (2013: 195) E. An. T. döneminde, ekin yardımcı ünlüsü olarak yuvarlak şekillerin yaygınlığı için herhangi bir sebep olmadığını belirtir. Bu sebepsizlik, “u, ü”nün ekin kendisine dahil edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bu kabule rağmen ekin yuvarlak şekilleri ile ilgili açıklamalar yapar: Yuvarlaklık, E. An. T. döneminde genel olarak görülen yuvarlaklaşma eğiliminin bir parçası olarak düşünülebilir. Bunun yanında yardımcı ünlülerin çoğunlukla ses uyumuna bağlı olduğu Eski Türkçe döneminde de ekin yuvarlak biçimlerinin yaygınlığını, E. An. T. dönemindeki bu kullanımların ET döneminden geçmiş olabileceğini ifade eder.

Osm. T.: “-t+, -ed+, -it+, -it+, -id+, -üt+”

onat “uygun, doğru”, *öled* “salgın hâlinde ölüm, kıran”, *kanıt* “delil” (< kan- “anlamak, inanmak”+ it), *geçit*, *geçid*, *öğüt* “öğüt” (Kartallıoğlu, 2011: 491-492; Köksal, 2018: 576).

Şah Hasan sakladı onları ona-t

“Şah Hasan onları uygun şekilde sakladı.” (VN 110).

Konya’ya bir kerre geldi bir öl-ed

“Konya’ya bir kere kıran geldi.” (VN 5287).

(...) ordu İstanbul’daki kitalarını *geç-it* yaptırmak için sabahleyin erkenden Çamlıca’da topluyordu (Seyfeddin, 2010: 35).

Kime kim öğ-üt virdüm ol Hakk’a irdi gördüm (YED 41/7).

Tü. T.: “-t+, -it+, -it+, -ut+, -üt+”

taşıt, anıt, geçit, umut, dönüt (Mansuroğlu, 1960: 16; Çotuksöken, 2011: 168).

İnsanların, taşı-t+lar+ın geliş gidişini yönelten trafik polisini (...) bir orkestra şefine benzetti (Atılğan, 2019: 188).

Onlar, çocuklarını unutmadıklarını, her an andıklarını böylesi bir an-it+la kalıcı kılmaktan da öte, mezarların ağlama yeri olmadığını hepimize öğretiler (Akın, 2004: 62).

Giy-it+ler+i+n+i asmuş şatonun geçilmez duvarına Romrom Anam (...) (Erbil, 2019:76).

Hep um-ut+lu hep iyimsersin (Livaneli, 2017: 23).

5.37.c. İşlevi

Tekin (1992: 84) ET döneminde “fiilin neticesini bildirme” görevinde kullanıldığını söylemektedir: *adırt* “fark”, *boşgut* “talim”. Erdal (1991: 308-309) çoğunlukla eylem isimleri (*ölüt* “birbirini öldürme”, *okıt* “çağırma”) yaptığını ancak bunun yanında geçişli fiillerin nesnesini (*yantut* “yanıt”, *batut* “sır, giz”), geçişsiz fiillerin öznesini gösteren isimler (*urunt* “kavga”, *adırt* “fark”)¹⁰⁹, az sayıda da yer adı (*konut*, *yurt*) türettiğine yer verir. Türetilen bu isimler arasında “-rt” ile biten işitmeye dayalı aktiviteler de bulunmaktadır: *manırt* “bağırış” (<manra- “bağırma”+ t), *känirt-siz* “homurdanma” (<känra- “dır dır etmek”+ t). Bu bölümde dikkat çektiği nokta, her sözcük yapımında “r”den önce bir ünlünün türemiş olmasıdır.

Gök T. döneminde yiyecek isimleri oluşturur: *kurut*- “bir çeşit peynir”. Soyut anlamlı adlar oluşturur: *sıgıt* “keder, üzüntü” (Erdal, 1991: 309; Şirin, 2015: 357). **E. Uyg. T.** devresinde sıfat türünden sözcükler yapar: *yaşut* “gizli” (<yaş- “saklanmak”+ ut), *üdürt* “ayrı” (<üdü- “ayırma”+ t). Yer adları türetir: *art* “geçit” (<ar- “dolaşmak”+ t). “Yapılan işin adı” olan sözcükler yapar: *urunt* “kavga” (<urun- “vurunmak”+ t), *boşgut* “ders, talim” (< boşgu- “öğretmek”+ t). “İşin sonucunda ortaya çıkan durum, ürünü” bildiren adlar oluşturur: *qat* “kat, kıvrım, sıra” (<q- “üst üste yığmak, katlamak”+ t). “Geçişsiz fiillerin yapıcısını” gösteren isimler türetir: *urunut* “savaşçı” (Hamilton, 2015: 183; Eraslan, 2012:108; Şen, 2017: 62; Elmalı, 2016: 190). **Kar. T.**nde geçişli fiillerin nesnesini [*artut* “hediye” (<*art- “bir şeyi bir

¹⁰⁹ Erdal (1991: 315) pek çok örnekte sözcüklerin görevinin özne mi nesne mi olduğunun tam olarak belirlenemediğini ifade eder. Çünkü sözcüklerin ettirgen bir yapıdan mı yoksa basit bir kökten mi türediği konusu problem yaratmaktadır.

insan ya da hayvanın sırtına yüklemek”+ ut), *ögüt* “öğüt, vaaz”), geçişsiz fiillerin öznesini [*kütçi* “çoban” (<*küd- “beklemek”+ üt+ çi), *çöküt* “kısa, cüce, cücelik”) bildiren isimler türetir. Yiyecek adları oluşturur: *kurut* “peynir”. Azılı (2013: 504-508) -(U)t Ekinin Farklı Bir İşlevi Üzerine adlı makalesinde DLT ve KB’de bu ek ile türemiş yiyecek isimlerini incelemiş ve bu yiyeceklerin ortak özellikleri olarak “kurutma ve bekletme” işlemlerinden geçirildiğini tespit etmiştir. Bu ekle oluşturmuş yiyecek adlarını şu şekilde örnekler: *kuru-t* (yağı alınmış yoğurttan yapılan kuru peynir), *kagut*, *kavut* “darıdan yapılan bir çeşit yemek” (<kav- “yakmak, ısıtmak”+ ut), (*armut*) *kat-ut+u* (elma veya armutların dilimlenip kurutulmasıyla elde edilen çerez), *yogur-t*, *sog-ut* [bumbar dolması, bumbar yemeği” (<sok- “sokmak”+ ut)]. *Sogut* yemeği için bağırsağın hazırlanış sürecinde, hayvandan çıkarılıp yıkandıktan sonra uzun süre kurumaya bırakılması esastır. *Ugut* “içki yapılan bir çeşit hamur” (<ug- “ovmak, ovalamak”+ ut) yemeği için hamurun yapımında kuruma safhasından geçilmesi ve içkinin fermantasyon aşamasında beklenilmesi gerekmektedir. Alet, eşya isimleri ve somut adlar yapar: *kedüt* “giysi”, *bert* “efendisinin köleden her yıl aldığı vergi” (<ber- “vermek”+ t). Sıfat türünde ad soylu sözcükler yapar: *orut* “kuru” (<or- “biçmek, kesmek”+ ut), *yaşut* “gizli” (<yaş- “güzlenmek”+ ut). Yer isimleri türetir: *yurt* “yer, yurt” (<*yur- “oturmak”+ t), *konut* “konulan yer”¹¹⁰. *Basut* “yardım, arka” (<bas- “basmak”+ ut) sözcüğünde soyut isim yaptığı görülür (Erdal, 1991: 308-316; Dilaçar, 2016: 66; Hacıeminoğlu, 2013: 27; Taş, 2015: 173-174; Kök, 2004: 532). **Har. T.** döneminde somut (*müniüt* “binek hayvanı”, *artut* “hediye”) ve soyut (*yanut* “cevap, yanıt”, *ögüt* “öğüt”) sözcükler yapar. Sıfat, zarf olarak kullanılabilecek sözcükler türetir: *qawurt* “yoğun, kalabalık”. Yiyecek isimleri oluşturur: *kurut*, *yogurt*. Vücut sıvıları ile ilgili terimler meydana getirir: *sarkut* “salya (Eckmann, 2014: 37; Toparlı, 1998: 28; Paçacıoğlu, 2016: 75; Yüce, 2014: 31; Toparlı-Argunşah, 2018: 57; Karagözlü, 2018: 136, 299). Kalsın (2013: 116) sözcüğün Orta Türkçe döneminde yaygın kullanılmasına rağmen Har. T.nde sınırlı sayıda sözcükte kullanıldığını dikkat çeker. **Kıp. T.**nde soyut adlar yapar: *ögüt*, *uyat* “utanç, ayıp” (< uya- “utanmak”+ t). Alet, eşya isimleri oluşturur: *keyit* “giysi”. Gıda isimleri türetir: *yogurt*, *kurut* “bir çeşit peynir”. İnsana ve hayvana özgü sıfatlar oluşturur: *közet* “koruyan, gözetken” (<köze- “gözmek”+ t), *onat* “reşit, akıllı” (<ona- “anlamak, bilmek”+ t), *yüğürt* “hızlı koşan” (<yüğü- “yürümek, koşmak”+ t). Yer adları türetir: *keçüt* “geçit”. Vücutla ilgili sözcükler meydana getirir: *sarkıt* “salya” (Karamanlıoğlu, 1989: 115; Argunşah-Yüksekkaya, 2015: 84; Toparlı, 2017: 93, 315). **Çağ. T.** döneminde yer isimleri türetir: *keçit* “geçit”, *yort* “yol” (<yor- “gitmek”+ t). Gıda maddesi adları yapar: *kurut* “peynir”. Soyut isimler türetir: *uyat* “utanç” (<uya- “utanmak”+ t), *ögüt* (Eckmann, 2005: 53; Akdoğan, 1988: 274). **E. An. T.** devresinde yer, bölge isimleri türetir: *kiçit* “geçit”, *aşut* “aşılacak yer”. *Binit* “binek hayvanı”, *yüklet* “yük taşıyan hayvan” sözcüklerinde “tür, cins” bildiren adlar türettiği görülür. Soyut adlar yapar: *ögüt*

¹¹⁰ *Konut* sözcüğü Erdal (1991: 314) ve Taş’ta (2015: 173) farklı şekillerde ele alınmıştır. Erdal sözcüğün “konut, mesken” anlamında olduğunu, Taş ise “birlikte yaşayan insanlar” anlamına geldiğini belirtmiştir. Erdal’a göre “bir arada yaşayan insanlar” anlamına gelen sözcük *konattur* ve bu sözcük *konutun* bir varyantı olmadığı gibi tamamen başka bir ekle türemiştir.

“öğüt”, *ayırt* “fark”. Yiyecek isimleri meydana getirir: *yogurt*, *kurut* “kurutulmuş çökelek”. Hastalık isimleri oluşturur: *çıgıt* “yüzde çıkan bir çeşit sivilce”, *ölüt* “veba” (Gülsevin, 2011: 136; Ergin, 2018: 94, 121, 110; Canpolat-Önler, 2016: 48, 157, 84; Yılmaz vd., 2013: 628). **Osm. T.**nde yer adları türetir: *geçit*. Soyut isimler yapar: *öğüt*, *ayırt*. Somut adlar oluşturur: *kanıt*, *binit* “binek hayvanı”. Gıda isimleri oluşturur: *kurut*, *yoğurt* (Kartallıoğlu, 2011: 491-492; Deny, 2012: 527). **Tü. T.** döneminde yer, mekan isimleri türetir: *geçit*, *konut*. “İşin sonunda çıkan ürünü” ifade eden adlar yapar: *yapıt*, *anıt*. “Parça, miktar” anlamlı adlar oluşturur: *kesit*, *bölüt*. Soyut isimler yapar: *dönüt*, *umut*. Somut adlar meydana getirir: *giyit* “giysi”, *taşıt*. Gıda isimleri oluşturur: *kurut* “kurutulmuş süt ürünü: süt kurutu, yoğurt kurutu vb.”, *yoğurt* (Mansuroğlu, 1960: 16; Hatiboğlu, 1974: 146; Ergin, 2013: 195; Korkmaz, 2014: 170; Çotuksöken, 2011: 168).

5.38. -kal+: *tut+kal*

5.38.a. Kökeni

Güzel (2016: 1682) günümüz standart Türkçesinde yalnızca *tutkal* sözcüğünde görüldüğünden ekin kökeni ile ilgili yeterince bilgi edinilemeyeceğini belirtir. Ancak Anadolu ağızlarında aynı sözcüğün hem “-GAn+” hem “-GAl+” ile türetilmiş şekillerinin kullanılmasından hareketle n>l değişimi sonucu -GAn+’dan gelişmiş olabileceğini belirtir. Bazı kelimelerde ise “-k-” veya “-GA-” pekiştirme ekleri ile “-l+, -Al+” fiilden isim yapma eklerinin birleşmesinden oluşmuş bir “-GAl+” ekinin de düşünülebileceğini ifade eder.

5.38.b. Biçimi

Nişanyan, *tutğal* biçimiyle Çağatay Türkçesinde de kullanıldığına yer vermiştir.

Osm. T.: “-kal+”

tutkal (Yavuzarslan, 2019: 1261).

Tut-kal: *Bazı mevâdd-ı uzviyye zülâlınden çıkarılan yapıştırıcı madde* (KT-“tutkal”).

Tü. T.: “-kal+”

tutkal (Gencan, 2007: 277).

Bir buhurdanlıktan yükselerek dağılan, bir nargileden fokurdayarak ortalığa yayılan o kekre, sedef kiri, tut-kal+sı tütsü (Ağaoğlu, 2011: 215).

Gencan (2007: 277) *Dilbilgisi* adlı eserinde eki “-gel/-gil” başlıklarını aynı maddede ele almış ve *engel*, *içkil*, *püskül*, *tutkal*, *üçkül*, *çepel*... sözcüklerini örneklemiştir. Ancak bu örneklerden *tutkal* dışındakilerde eki çıkardığında ya anlamsız bir bölüm ya da isim türünden bir sözcük kaldığı için -kal+ ile türemiş kabul edilmemektedir.

5.38.c. İşlevi

Eke yalnızca *tutkal* sözcüğünde rastlandığından işlevi ile ilgili belirgin bir şey söylenememektedir. Ancak Güzel (2016: 1690) Anadolu’da özellikle Toroslar ve İç Anadolu’da daha yaygın kullanıldığını ve “uygunluk” *yontgal* “yontmaya elverişli”, “aşırılık” *deşgel* “koca göbekli”, “kabiliyet” *görgel* “iyi gören” bildiren sıfatlar türettiğini belirtir. **Osm. T.:** *tutkal* (Yavuzarslan, 2019: 1261). **Tü. T.:** *tutkal* (Gencan, 2007: 277).

5.39. -mA+: don-dur-ma+, dol-ma+

5.39.a. Kökeni

Caferov (1968, 23-24) -mA+ ekini şekil değişikliği ile oluşan ekler arasında incelemiş, -mAk+ ekinin sonundaki “k, g” ünsüzlerinin düşmesi sonucu oluştuğunu belirtmiştir: *süzmek> süzme, kavurmak> kavurma*.

Banguoğlu (2007: 264) ve Korkmaz (2014: 762) -mAk+ ekindeki “k”nin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasıyla oluştuğunu savunurlar. Banguoğlu (2007: 267) fiil adları oluşturan -mA+ ile sıfat türeten -mA+’nın iki farklı ek olduğunu ifade eder.

Karasoy (2004: 6) -mA+ ve -mAk+ eklerinin aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtir. Ancak gelişimin -mAk+> -mA+ şeklinde değil, -mA+> -mAk+ yönünde olduğunu savunur.

Yer alan iki görüş arasında, eklerde daha çok ses türemesi değil ses düşmesi olayı görüldüğü için -mAk+> -mA gelişimi tarafımızca kabul edilmiştir.

5.39.b. Biçimi

Gök T.: “-ma+”

yalma “kalkan” (Şirin, 2016: 420).

Y(a)r(ı)kına y(a)l-ma+s+ı+n+ta yüz artuk okın urtu (Kül T.D33).

E. Uyg. T.: “-ma+, -mä+”

kaparma “kabarcık”, *örmä* “örme” (Erdal, 1991: 317; Eraslan, 2012: 107).

Eliq begke kes-me aş keğürti

“Hükümdara kıyma yemeği sundu.” (DSKP 1438-1439).

Kar. T.: “-me+, -ma+”

kesme “perçem”, *adma* “salıverilmiş, başıboş” (Hacıeminoğlu, 2013: 25).

Adämika törüt(t)üñ anı kurug çıñ+ra-ma balçık dın

“Ademi yarattın kuru çamurdan.” (KT-SKT 193v/6).

Kodı ıdtı kes-me yaruk yüz tudı

“Serbest bıraktı zülfünü, parlak yüzünü örttü.” (KB 3284).

Har. T.: “-me+, -ma+”

sürme, çalma “sarık” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 109).

(...) *teg-me bir babnı on fasl üze qıldıq*

“(...) her bir babını on fasl üzerine yazdık.” (NF 2/12).

Açıldı (yüzi) arlandı çal-ma sarındı

“Yüzü açıldı, utandı, örtü sarındı.” (ME 184/1).

Kıp. T.: “-me+, -ma+”

tüvme “dügme”, *çalma* “tülbent, başörtüsü” (Argunşah-Güner, 2015: 83).

Çal-ma (CC 51b4).

İlik tig-me köñlek içinde bir ir bar (GT 326/9).

Çağ. T.: “-me+, -ma+”

çekme “çizme”, *asma* “küpe” (Eckmann, 2005: 50).

Ata atadın bu dergahnın bayrı, belki tog-ma+s+i+dur

“Dedesinden beri bu dergâhın emektarı belki akrabasıdır.” (MN 173).

Ayagınuñ tozını sür-me eylese nergis (AD LXVII/19).

E. An. T.: “-me+, -ma+”

sürme, sıtma (Timurtaş, 2012: 80; Gülsevin, 2011: 136).

(...) *kara kıy-ma* gözleri kan yaş toldı (DK V13).

Deg-me fi lüñ yokdur içinde amân (MT 5).

Osm. T.: “-me+, -ma+”

sürme, basma (Deny, 2012: 479).

(...) *kafir dona-n-ma+s+i* zahir olup derya yüzün gözleyen begler tedarük idüp gelen donanmaya karşı varınca (...) (HB W34b).

Kaparlar sür-me+y+i cinni gözünden

“Cinlerden olan (büyülü) gözünden sürmeyi kaparlar.” (ÇN 463).

Tü. T.: “-me+, -ma+”

sürme, yazma “bohça, yemeni vb. yapımında kullanılan bez” (Gülensoy, 2010: 532).

Sonunda koru-ma+lar+i+n+ın yardımıyla Başkan adamıza ayak bastı (Livaneli, 2017: 24).

(...) *geçen yılki bez bebeğime/yeni bir düğ-me* dikerken/ görmek için (Akın, 2004: 82).

5.39.c. İşlevi

Gök.T. döneminde somut anlamlı, kalıcı adlar yapar: *yälmä* “keşif müfrezesi”.

Eşya isimleri türetir: *yalma* “kalkan” (Şirin, 2016: 420; Tekin, 2003: 92). **E. Uyg. T.**nde yiyecek, gıda adları oluşturur: *käsmä* (aş) “kıyma”. İşin sonucunu bildiren adlar yapar: *kaparma* “kabarcık”, *kırma* “katliam”. Sıfat türünden sözcükler türetir: *örmä* “örme” (Erdal, 1991: 317; Eraslan, 2012: 107; Şen, 2017: 61). **Kar. T.** döneminde oldukça yaygın olarak kullanılmış ekle ilgili Erdal (1991: 315), ET döneminde görülmeyen yapım eki görevli çok sayıda -mE+’ye rastlandığını belirtir: *kalıma* “balkon”, *kuturma* (börk) “iki tarafında sallantısı olan başlık” gibi. Bölüm, yer adları türetir: *kalıma* “balkon”, *ägmä* “evde bulunan kemer”. Yemek adları türetir: *bulgama* “un çorbası”, *kuyma* “bir tür ekmek”, *süzma* “kaymak”. Fiillerden “olan, belirtilen şekilde yapılan” anlamlı sıfatlar oluşturur: *ıdma* (yılık) “özgür bırakılan hayvan”, *örmä* (saç). Eşya, araç gereç adları yapar: *tügmä* “dügme”, *kırma* “çömlek”. Fiillerden “miktar” bildiren isimler türetir: *ükmä* “yığın, öbek”, *tegme* “her, türlü türlü” (Erdal, 1991: 317-318; Taş, 2015: 158). **Har. T.** döneminde yiyecek isimleri türetir: *sögülme* “kebab”. Alet, eşya adları yapar: *çalma* “sarık”, *tügmä* “dügüm, düğme”. “Miktar”

bildiren adlar yapar: *tegme-tigme* “bütün, her”. Hastalık isimlerinde görülür: *ısıtma* “ateş, sıtma” (Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 109; Karagözlü, 2018: 134). **Kıp. T.**nde yiyecek adları meydana getirir: *kavurma, kıyma*. Alet, eşya isimleri oluşturur: *tügme, kazma*. “Olan” anlamalı sıfatlar yapar: *tarıma (yer)* “engebeli arazi”, *sürme (göz)* “mahmur bakışlı”. Hastalık adları türetir: *ısıtma* “sıtma”. Miktar, çokluk ifade eden isimler oluşturur: *tigme* “değme, her” (Güner, 2013: 148; Argunşah-Güner, 2015: 83; Hacıeminoğlu, 2000: 43). **Çağ. T.**nde yiyecek isimleri türetir: *kavurma, kıyma*. Yer, bölge adları yapar: *uçma* “uçurum”. Giyecek, aksesuar adları oluşturur: *çekme* “çizme”, *asma* “küpe”. Hastalık adları yapar: *ısıtma* “sıtma”, *titretme* “sıtma, humma”. “Miktar, çokluk” bildiren sözcüklerde görülür: *tégme* “bütün, hep”. İnsana dair özellik ifade eden adlar türetir: *toğma* “kardeş” (Eckmann, 2005: 50; Argunşah, 2015: 110). **E. An. T.**nde eşya, somut varlık adları oluşturur: *sürme, düğme*. Hastalık adları yapar: *ısıtma* “sıtma”. Yiyecek isimleri oluşturur: *söğüleme* “kebab”, *kavurma*. Belgisiz sıfatlar (*degme* “herhangi bir, rastgele”) ve niteleme sıfatları (*düzme* “uydurma”) oluşturur (Timurtaş, 1992: 134; Timurtaş, 2012: 81; Şahin, 2015: 56; Ergin, 2018: 86, 106; Yavuz, 2017: 1; Canpolat-Önler, 2016: 80; Ersoy-Ay, 2017: 69). **Osm. T.** döneminde eşya, araç adları türetir: *sürme, çığırtma* “kaval”. Yiyecek isimleri yapar: *kıyma, kavurma*. Yer adları oluşturur: *bölme*. Bitki adları yapar: *asma*. “Olan, o şekilde yapılan” anlamına gelen sıfat görevli sözcükler oluşturur: *basma (kitap), salma (at)*. Belgisiz sıfatlar oluşturur: *degme* “her bir, rastgele”. Kişi özellikleri bildiren sözcükler türetir: *dönme, düzme (Mustafa)*. Bu dönemde ikilemelerin ilk sözcüğünde yer alarak sözcük öbekleri oluşturmaktadır: *darma dağan, karma karış(ık)*. Mecaz anlamalı sözcük öbekleri oluşturur: *sonradan görme, anadan doğma* (Korkmaz, 2011: 55; Deny, 2012: 480; Tekin, 1992: 386; Yavuzarslan, 2019: 72, 167). **Tü. T.** döneminde eylem tabanlarından araç gereç, eşya adı türetir: *kazma, uçurtma*. Giyecek, aksesuar adlarında görülür: *örtme, çizme, burma*. Yiyecek adları türetir: *ezme, kapama, kavurma*. Banguoğlu (2007: 266) yapım eki görevindeki -mA+ ekinin et yemeği isimlerinde dikkat çekici bir yoğunlukta kullanıldığını belirtir: *kıyma, kavurma, haşlama, söğürme, tuzlama, çevirme*. Fiil tabanlarına gelerek insan özelliği bildiren adlar türetir: *devşirme, besleme, fırlama*. Hastalık isimleri oluşturur: *dolama, inme, sıtma* (<ısıtma). Kurum, bölge/bölüm, yer bildirir: *işletme, danışma, çıkma*. Eylem tabanlarından “belirlenen biçimde yapılan, olan” anlamalı sıfatlar türetir: *asma (köprü), kaplama (diş), süzme (bal)*. İkilemeler kurar: *derme çatma, etme bulma*. Hastalık adlarında kullanılır: *sıtma, inme*. Miktar bildiren sözcükler yapar: *silme, tepeleme* (Hatiboğlu, 1974: 112; Banguoğlu, 2007: 266; Korkmaz, 2014: 159; Çotuksöken, 2011: 116).

5.40. -mAcA+: bil-mece+, boğ-maca+

5.40.a. Kökeni

Ek, -mA+ fiilden isim yapım eki ile +CA+ isimden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 198; Korkmaz, 2014: 160). Banguoğlu (2007: 267) bu görüşe katıldığını bildirmekle birlikte ektaki “-ce”nin vurgulu olmasının tereddüt uyandırdığını belirtmektedir.

5.40.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Har. T., Kıp. T., E. An. T. dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: “-mece+”

bilmece (Durgut, 1995: 223).

(...) *bil-mece* ve *şebistan-ı hayal gibi mugaleteli bir muamma tavrındadır* (SEL-“tatal-tatal”).

Osm. T.: “-mece+”

bilmece (Yavuzarslan, 2019: 136).

Gör-mece: görmek şartıyla meşrut (KT- “görmece”).

Tü. T.: “-maca+, -mece+”

bulmaca, çekmece (Korkmaz, 2014: 160).

(...) *süslü kamyonetle motosikletli polis arasında kısa sürecek olan kov-alamaca-y-a bakıyor* (Ağaoğlu, 2011: 112).

Masanın çek-mece+s+i+n+den bir defter çıkardı (Atılğan, 2019: 33).

5.40.c. İşlevi

Çağ. T.nde oyun adları türetir: *bilmece*. Eşya adlarında görülür: *çekmece* (Durgut, 1995: 223, 305). **Osm. T.** döneminde eşya adları oluşturur: *çekmece*. Oyun isimlerinde görülür: *bilmece* (Yavuzarslan, 2019: 136, 205). **Tü. T.**nde eşya isimleri türetir: *çekmece*. Oyun ve eğlenceye yönelik sözcüklerde sıklıkla kullanılması dikkat çekicidir: *bulmaca, bilmece, kovalamacı, şaşırtmacı...* Hastalık adları oluşturur: *boğmacı, yakmacı* “şarbon”, *yemece* “kanser”. Sıfat türünden sözcükler yapar: *kesmece (karpuz), Düzmece Mustafa* (Korkmaz, 2014: 161; Çotuksöken, 2011: 121).

5.41. -(m)Aç+/-baç+: *bula-maç+, sakla-n-baç+*

5.41.a. Kökeni

Ercilasun (1973: 83-88) -mAç+ ekini ikiye ayırır. İlk olarak “yemek adları” türeten eki ele alır ve *doğramaç* “kuru yufkanın üzerine kıymanın doğranması ile yapılan yemek” (<doğra-+ aç), *omaç* “peynir, soğan, domates, kuru yufkanın ovularak köfte şekline getirildiği yemek” (<ov- + aç), *bulamaç* “pekmez, un ve suyun birbirine karıştırılmasıyla elde edilen yiyecek” (<bula-+ aç) vb. sözcüklerden yola çıkarak -ma, -me fiilden isim yapma eki ile aç sözcüğünün kaynaşması sonucu oluştuğunu ileri sürer. Ek ve sözcüğün kaynaşmasında iki ses olayı meydana geldiğini belirtir: 1. Tek “a”nın kullanılmasından ötürü ses düşmesi, 2. ş> ç değişimi. Bu değişimin *sütlaç* (<sütlü+ aç), *güllaç* (<güllü+ aç) sözcüklerinde de görüldüğünü ifade eder. *Yırtmaç, çığırtmaç* gibi sözcüklerde görülen -maç, -meç ekinin ise -maca, -mece eklerinden geliştiğini savunur.

Argunşah (2014: 110), Güner (2013: 149) ve Paçacıoğlu (2016: 113) Ercilasun’un ilk görüşüne katılırlar ve -mA+aş bileşiğinden oluştuğunu ifade ederler.

Banguoğlu (2007: 233, 268) “-meç” eki ile ilgili iki türlü etimoloji sunar. Öncelikle sıfat türeten “-me” ile “-eç” küçültme ekinden meydana geldiğini belirttiği -meç ekini inceler: *yırtmaç, yanıltmaç...* İkinci olarak yemek adları ile tanınmış olan “-

meç”i inceler ve “-me” sıfatı üzerine *aş* sözcüğünün gelmesiyle oluştuğunu belirtir: *bulgama aş > bulgamaç*.

Ergin (2013: 197) ekin kökeni ve işlevi ile bir bilgiye yer vermemiştir. İşlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiş; *bazla-maç*, *yırt-maç*, *çığırt-maç*, *kıy-maç* sözcüklerini örneklemiştir.

Korkmaz (2014: 161) ekin -mAcA ekinin kısalması sonucu oluştuğu kanaatindedir: *yırtmaç*, *sekmeç*, *yanılmaç*.

Deny (2012: 522) köken ile ilgili “Bu ek -mAK (veya -mA) ekinin bir ikili hâli gibi görünüyor.” ifadesine yer vermiştir.

Adalı (2004: 101) -maç, -meç eki için fiilden isim yapan -ma eki ile isimden isim yapan -ç ekine (*anaç*, *topaç*...) bakılması gerektiğini belirtmiştir. Adalı’nın eki birleşik bir ek olarak düşündüğü görülmektedir.

Yer verildiği üzere ekin birleşik olduğu konusunda fikirler ortaktır. Ancak bir sözcük ve bir ekten mi oluştuğu [-ma+ aş] yoksa iki ekten mi oluştuğu [-ma+ca] konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Tarafımızca, ekin yalnızca yemek adlarında görülmemesi ve kullanıldığı ilk dönemde yemek ismi türetmemiş olması sebebiyle bu görüşlerden ikincisi desteklenmektedir.

5.41.b. Biçimi

-mAç+ ve -baç+ biçimleri kanaatimizce aynı eklerdir. -maç+ eki -n ile dönüşlü hâle getirilmiş kimi fiillerde ses değişimine uğrayarak -baç+ biçimini almıştır: *sakla-n-maç > sakla-n-baç > saklambaç*, *dola-n-maç > dola-n-baç > dolambaç* (Banguoğlu, 2007: 268). Eker (2006: 359) “Tam tersine bir düşünüşle, -m ile biten eylem tabanlarına gelen -maç ekinin -n+maç > -nm- öbeğinin ardından -mm gelişimi ve nazal seslerin ayrılılaşması sonucu b sesi ortaya çıkmış olabilir.” açıklamasıyla ekteki değişimle ilgili farklı bir bakış açısı sunmuştur. Serebrennikov-Gadjieva’nın (2011: 100) -ma, -me ekini incelediği bölümde, ekin önce “-pa, -pe” biçimlerinin var olduğu sonraları “p”nin “b”ye dönüştüğüne yer vermiş olması, p>m değişimi için ikinci bir bakış açısı olarak görülmektedir. Ancak kimi kaynaklarda bu iki ekin farklı ekler olarak incelendiği görülmektedir (Atalay, 1942: 48; Ergin, 2013: 197; Boz, 2014: 93; Karaağaç, 2013: 296; Eker, 2006: 356). Bunlardan Gencan (2007: 278) eki -mbeç şeklinde incelemesi bakımından diğerlerinden ayrılır.

Gök T.: “-baç+”

yalabaç “elçi” (<yala*- “çağırmak, davet etmek”+ bağ) (Şirin, 2016: 84).

Y(a)l+(a)-b(a)çı (ä)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(ä)lm(ä)z (...) (BK D39).

E. Uyg. T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: “-maç+, -eç+”

tutmaç “şehriye”, *kömeç* “yuvarlak ekmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154; 905). -mAç+ ekinin “m” ile biten fiil köklerinde çift m oluşunu engellemek için -Aç+ şeklini aldığı görülmektedir.

Tut-maç sarmaldı

“Tutmaç tencereden süzüldü.” (DLT 383).

Köm-eç

“Küle gömülen yuvarlak ekmek” (DLT 181).

Har. T.: “-maç+, -eç+”

kıymaç “süzgün”, *kömeç* “külde pişirilen çörek” (Eckmann, 2014: 15; Kalsın, 2013: 110).

Bulga-maç

“Bulamaç” (İML 135A).

Ādem ol köm-eç+ni yéyü farıdı kırnı ağırdı (KE 14r/11).

Kıp. T.: “-maç+, -eç+”

bulamaç/bulgamaç, kömeç “çörek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328).

Çağ. T.: “-mac+, -maç+, -eç+”

ogmac, tutmaç “tel şehriye, şehriye”, *kömeç* (Eckmann, 2005: 51; Şavk, 2011: 305; Durgut, 1995: 96).

Og-mac. tarhanaya meşabih bir nev’aşdır (SEL-omac)

Yayak piyade kavur-maç galle-i bryan (NK 104a).

Yer aña kuyaş köm-eç-dan+ı (LM 2840).

E. An. T.: “-mac+, -maç+, -eç+”

omac “omaç”, *tolamaç* “kıvrımlı”, *gömeç* “kül ekmeği” (Ergin, 2018: 441, 98).
(...) *bazla-mac* ki *sacda bişer* (EM P4b7).

Tola-maç tola-maç yolları olur (DK D175).

Kara sakaç altında göm-eç+den ne var

“Kara ekmek tandırında kül ekmeği dışında ne var?” (DK D105).

Osm. T.: “-maç+, -baç+, -beç+”

yırtmaç, dolanbaç, dönenbeç (Deny, 2012: 523).

Teze soganla yumşak bazla-mac+ı (PN 1019).

O binanın yolları pek dola-n-baç+tır (KT- “dolanbaç”).

Tü. T.: “-meç+, -maç+, -baç+”

eğmeç “kavis”, *yırtmaç, saklambaç* (Hatiboğlu, 1974: 113; Korkmaz, 2014: 161).

7 Şubat: Ankara’dan dönen Frunze Yoldaşın de-mec+i: Ukrayna ile Türkiye arasında anlaşma yapıldı (Hikmet, 2011: 35).

Kale önündeki bula-maç yarlıardan ıssızlıklar tutkunu ay hangi bakışları hülyalar gurbetine çıkarıyordu (Kabaağaçlı, 2014: 194).

Yol dola-m-baç+lı olduğundan Kargadüzü’ne anca gece vardım (Bilbaşar, 2017: 139).

5.41.c. İşlevi

Ekin görülen ortak işlevi yemek isimleri türetmektir. **Gök T.** döneminde “iş yaparı” gösteren isimler oluşturur: *yalabaç* “elçi” (Şirin, 2016: 84). **Kar. T.:** *ka-gurmaç* “kavrulmuş buğday”, *tutmaç* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 905). **Har. T.:** *bul-gamaç* “bulamaç”, *kömeç* “külde pişirilen çörek”. Sıfat türünde sözcükler yapar: *kıymaç* “süzgün” (Eckmann, 2014: 15; Karagözlü, 2018: 135; Kalsın, 2013: 110). **Kıp. T.:** *bulamaç, tutmaç* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328). **Çağ. T.:** *bulamaç* “bir çeşit un çorbası”, *kavurmaç* “kavurma et”. Yiyecek adı dışında sıfat türünden sözcükler

(*kıymaç* “şaşı göz”) ve oyun adları (*soymaç*) türetmiştir (Eckmann, 2005: 51; Teres, 2009: 319-320). **E. An. T.:** *omac* “omaç”, *bazlamac* “sacda pişen bir tür ekmek”. Ancak sıfat türünden sözcükler türettiği de görülür: *tolamaç* “kıvrımlı” (Ergin, 2018: 441; Canpolat-Önler, 2016: 68, 113). **Osm. T.:** *ogmaç*, *bulamaç*. “Fiilin sonunda ortaya çıkan durumu” belirten adlar yapar: *yırtmaç*, *kaymaç* “yukarı doğru çekik göz”. Yer adları yapar: *dolanbaç*. Oyun adları oluşturur: *yanılmaç* “zor söylenen cümleleri yanılmadan söylemeye dayalı oyun”, *saklanbaç* (Deny, 2012: 522-523, Yavuzarslan, 2019: 400). **Tü. T.:** *dürmeç*, *tutmaç*. Yemek adları dışında soyut isimler meydana getirir: *demeç*, *katışmaç* “aynı cinsten oluşan şeylerin bitişip yapılmasından oluşan küme”. Meslek adları yapar: *sığırtmaç* “sığır çobanı”, *çığırtmaç* “tellal”. Alet, eşya isimleri oluşturur: *emmeç* “aspiratör”, *kurutmaç*. Yer adları türetir: *sekmeç*. Oyun isimleri meydana getirir: *bozlambaç*, *saklanbaç* (Hatiboğlu, 1974: 113; Banguoğlu, 2007: 268; Özdemir, 1971: 383; Çotuksöken, 2012: 97; Bayraktar, 2009: 109).

5.42. -mAk+¹¹¹: *çak-mak+*, *kay-mak+*

5.42.a. Kökeni

Ramstedt (1952: 58) fiil ismi türeten -m ile isimden isim yapan +ak eklerinin kaynaşmasıyla oluştuğunu savunur.

Brockelmann (1952: 254) isim-fiil eki -ma+ -k, -g [-g, -h) isimden isim yapan ekten geliştiğine yer vermiştir.

Ercilasun (1997: 43) -mAk+ ekinin -mA+ ve *ok* edatının birleşimi neticesinde oluştuğunu belirtir.

Kuznetsov (1995: 222) -mEk+ ekinin kökü olarak *bak-* fiilini gösterir ve bu değişimi şu şekilde örneklendirir: *al-bak kergek* < *al-mak gerek*.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 101) -mak+ ekinin eski biçiminin -bak+ olduğunu, bunun da varsayımsal bir *-pak+ ekinden geldiğini belirtirler.

5.42.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-mak+, -māk+”

tokmak “tokmak”, *yügmäk* “yığın, küme” (Ayazlı, 2012: 365).

Ört yalın teg tr(i)jul badruk v(a)jirl(i)g tokı-mak eliglerinte tuta

“Ateş gibi üç dişli mızrak, şimşek gibi gürz ve tokmaklarını ellerine (aldılar).” (DSKP 3523-3524).

Kar. T.: “-mak+, -mek+”

ķarmak “çengel”, *türmek* “dürüm” (Taş, 2015: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 911).

Biderdlerge çak-mak+ın yakıp çakmas

“Dertsizlere çakmağını yakıp çakmaz.” (DH H82).

¹¹¹ -mEk+’ın isim-fiil eki görevinde kullanıldığı durumlar yapım ekleri içerisinde değerlendirilmediğinden bu bölümde ele alınmayacaktır.

(...) *katıg öç+ä-mäk katıg kın anıñ birlä kim mäkr etär ärdilär* (KT-SKT 107v/1).

Har. T.: “-mek+, -mak+, -mag+”

ekismek “indirim”, *umağ* “güç, kuvvet”, *bogmag* “gerdanlık, kolye” (Kalsın, 2013: 110; Karagözlü, 2018: 200).

Ya Aba Bekr, eger sen almas-men tese erdiñ, bu Bilalñı qırq yar-maq+ka satgay erdim tedi

“Ya Ebu Bekr, eğer sen almam deseydin ben bu Bilal’i 40 paraya satacaktım, dedi.” (NF 97/10).

Çömelü olturdu, barmakları ucına oturdu ev-mek+din

“Aceden parmakları ucuna, çömelerek oturdu.” (ME 218/4)

Kıp. T.: “-mek+, -mak+, -mağ+”

içmek “içecek şey”, *kaymak*, *yalt(ı)ramağ* “şimşek” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Güner, 2013: 150).

Ol ot kim davlatı çak-mak+ı+da bar (HŞ 225).

Takı kayırmas ye-mek ta’amnı ol ta’am kim anın içinde za’feran kılınmış bolsa “Ayrıca içerisinde safran olan yemekten yemenin ziyarı yoktur.” (İMS 345b).

Çağ. T.: “-mek+, -mak+, -mağ+”

yemek, *yarmak* “akçe”, *soğmağ* “patika yol” (Argunşah, 2014: 110).

Beguy tu çak-mak ateş-zene (NK 106b).

Ser-i şir kay-mag şud kun temiz (NK 109b).

E. An. T.: “-mak+, -mek+”

çakmak, *yimek* (Ergin, 2018: 99; 141).

Biri süd ır-mag+ı+n+ı bala katar (MT 849).

Kızlar vardılar yi-mek getürdiler (...) (DK D141).

Osm. T.: “-mek+, -mak+”

yimek, *çakmak* (Tatçı, 1998: 322; Tekin, 1992: 392).

Biri çak-mak çakup od yakdı (ÇN 1201).

Amma eger kesecek biz, yiyecek yi-mek diseler bunun gibilere ism-i mekan dimeziiz (MU 64).

Tü. T.: “-mek+, -mak+”

ekmek, *çakmak* (Adalı, 2004: 101).

(...) *alçakgönüllü bir çak-mak ya da alçakgönüllü bir şişe şampuan artık bütünüyle Nuran Hanım’ın sömürücülüğünü belgelemektedir* (Ağaoğlu, 2011: 12).

Ye-mek de yememiştir bu (Ağaoğlu, 2011: 178).

5.42.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde “miktar” bildiren adlar yapar: *yügmäk* “yığın, küme”. “İşin sonucunu” gösteren adlar yapar: *ozmak* “yarış, ileri geçme” (<oz- “uzaklaşmak, ileri geçmek”+ mak) (Ayazlı, 2012: 365; Elmalı, 2016: 210). **Kar. T.**nde alet, eşya adı türetir: *karmağ* “çengel”, *yarmak* “para”. Yiyecek isimleri türetir: *türmek* “dürüm”. Soyut adlar yapar: *öçämäk* “azap, işkence”, *örtmäk* “bağış, af”. Hayvan vücudunun bir bölümünü ifade eden *tarmağ* “yırtıcı hayvan pençesi” sözcüğünde de ilgili ek görülür

(Taş, 2015: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 911; Kök, 2004: 531, 536). **Har. T.**nde alet, eşya isimleri türetir: *boğmak* “kolye”, *yaşmak* “baş örtüsü”. Soyut adlar yapar: *umak* “kuvvet, güç”, *ekismek* “indirim”. Yiyecek isimleri türetir: *bulamak* “bulamaç”. *Öz ötmek* “ishal” sözcüğünde hastalık ismi oluşturduğu görülür (Eckmann, 2014: 77; Kalsın, 2013: 110; Karagözlü, 2018: 134). **Kıp. T.** döneminde alet adları yapar: *kéymek* “zırh”, *tevmek* “çekiç”. Gıda, yiyecek adlarında bulunur: *işmek* “içecek şey”, *kaymak*. Soyut adlar yapar: *horhımağ* “korku”, *tınmak* “rahat”. Somut isimler oluşturur: *kusmak* “kusmuk”. *Irmak* (<ır- “uzayıp gitmek”+ mak) sözcüğünde bir coğrafi oluşum adı türettiği görülür (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Güner, 2013: 149-150; Toparlı, 2017: 81). **Çağt. Tür.** döneminde araç gereç adları yapar: *başmak* “ayakkabı”, *çakmak*. Yiyecek, gıda ürünleri isimleri türetir: *étmek* “ekmek”, *yemek*, *kaymag* “kaymak”. Yer adları oluşturur: *soğmağ* “ana yoldan ayrılan patika yol” (Argunşah, 2014: 110; Turan, 2019: 71). **E. An. T.** devrinde alet, eşya isimleri türettiği görülür: *çakmak*, *geymek* “zırh”. Yiyecek ve içecek adları oluşturur: *kaymak*, *yimek*, *içmek* “içecek”. Soyut adlar meydana getirir: *kızmak* “şehvet”. Bir coğrafi oluşum ismi olan *ırmak* sözcüğü de -mAk+ eki ile türemiştir (Ergin, 2018: 97, 99; Yavuz, 2017: 53, 210; Küçük, 2014: 274, 479; Yılmaz vd., 2013: 943). **Osm. T.** döneminde yiyecek isimleri türetir: *kaymak*, *yimek*. Alet, eşya isimleri meydana getirir: *çakmak*, *başmak*. Coğrafi oluşumların adlarında görülür: *ırmak*, *azmak* “taşmış dere” (Korkmaz, 2011: 55; Tatçı, 1998: 103, 225; Tekin, 1992: 392; Hengirmen, 1983: 117; Yavuzarslan, 2019: 90). **Tü. T.**nde yiyecek, gıda adlarında görülür: *kaymak*, *ekmek*. Alet, eşya isimleri türetir: *yaşmak*, *tokmak*. Coğrafi oluşum adları yapar: *azmak* “taşkın dere”, *ırmak* (Banguoğlu, 2007: 270; Çotuksöken, 2011: 126).

5.43. -mal+: *sağ-mal+*, *sar-mal+*

5.42.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 163) “Belki de +II/+IU ekiyle ilişkilidir.” açıklamasında bulunmuştur. Bu açıklamadan Korkmaz’ın eki -ma+lı şeklinde birleşik bir ek olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.

Korkmaz’ın ifadelerine paralel olarak *Kamus-ı Türkî*’de *sağmal* sözcüğü için “Aslı sağmalı olmalıdır.” şeklinde bir ifadenin yer aldığı görülür.

5.43.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T., Kıp. T. ve Çağ. T. dönemleri için incelenen eserlerde -mAl+ ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: “-mal+”

sagmal (Türk vd., 2011: 100).

Osm. T.: “-mal+, -mel+”

sagmal, *göçmel* (Deny, 2012: 528; Köksal, 2018: 574).

Evi barkı cümle göç-mel göçdiler

“Evi, barkı hepsini (alıp) göç ettiler.” (VN 2730).

Beş sağ-mal ineği vardır (KT- “sağmal”).

Tü. T.: “-mal+, -mel+”

sağmal, göçmel (Korkmaz, 2014: 163; DS).

Atalay (1974: 204) ilgili ekle kurulduğunu düşündüğü şu örneklerle yer vermiştir ancak bu sözcüklerin hiçbirine TDK sözlüğünde rastlanmamıştır: *savmal* “kımız olmaya yaklaşmış bulunan süt”, *tanımal* “tanınmış kişi”, *tasmal* “biçimsiz şişman”, *çöymel* “baston”, *bitmel* “bitek yer, münbit yer”, *eğmel* “açık olmayan söz, yay gibi eğri olan”.

5.43.c. İşlevi

Ekin türettiği iki sözcükte sıfat yapma görevinde olduğu görülse de tam olarak işlevi belirlenememektedir. Korkmaz (2014: 163) ekin görevini “... fiildeki oluş ve kılışa sahip olma niteliği veren bir sıfat eki olduğu söylenebilir. Belki de +II/+IU ekiyle ilişkilidir.” şeklinde açıklamıştır. “Fiili yapmaya elverişli” anlamında adlar türetir. **E. An. T.:** *sagmal* (Türk vd., 2011: 100). **Osm. T.:** *sagmal* (Yavuzarslan, 2019: 1025). **Tü. T.:** *sağmal, sarmal* (Çotuksöken, 2011: 128; Korkmaz, 2014: 163).

5.44. -mAn+: az-man+, yön+et-men+

5.44.a. Kökeni

Ekin, biçim bakımından aynı olan isimden isim türeten +mAn+ eki ile işlev bakımından da çok sayıda ortaklığı görülmektedir. Çalışmalarda da iki ekin birlikte incelendiği göz önüne alındığında, eklerin birinin diğerinden geliştiği anlaşılır. Bu bakımdan incelemede köken tartışmalarına +mAn+ eki içerisinde yer verilmiş olup bu bölümde tekrar değerlendirilmeyecektir.

5.44.b. Biçimi

Gök T.: “-man+”

tuman “duman, sis” (<tu- “kapanmak”+ man) (Tekin, 2003: 92).

Kül tig(i)n az-man (a)k(i)g bin(i)p olayu t(ä)gdi (Kül T.K5).

E. Uyg. T.: “-man+, -men+”

tuman “sis” (<tu- “kapamak”+ man¹¹²), *kömen* “büyü” (<köz- “(göz) bağlamak”+ men) (Erdal, 1991: 387; Şen, 2017: 62).

Üze tu-man turdı, asra toz turdı

“Üstte duman kalktı, aşağıda toz kalktı.” (IB 15).

Elig beg sansız üküş t(i)nlıglar uduz ör-men için emgenmişlerin körüp (ö)z etözine inçe tep tedî

“Hükümdar sayısız canlının uyuz ve bir deri hastalığından mustarip (olduklarını) görüp kendi kendine şöyle dedi.” (DSKP 4517-4520).

Kar. T.: “-man+, -men+”

sıkman “üzüm sıkma zamanı”, *tegirmen* “değirmen” (<tegir- “çevirmek, döndürmek”+ men) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 191, 491).

Kararıp tu-man tozdi dünya tudı (KB 200).

Tensizde tegir-men turgursa yaragsızda yar barır

¹¹² Doerfer, *tuman* sözcüğünün *tumagu* ve *tumli-* sözcüklerine bakarak **tum-man* biçiminde ayrılması gerektiğini düşünmektedir (akt. Erdal, 1991: 388).

“Kişi, uygun olmayan yere değirmen yaparsa su gereksiz yerden fışkırır.” (DLT 599).

Har. T.: “-man+, -men+”

tuman “duman”, *tegirmen* “değirmen” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189).

Ewde tört bat-man arpa bar taqı bir oglaq bar (NF 28/11).

Tegir-men+(n)i meşveret kıldı (ME 48/ 4).

Kıp. T.: “-man+, -men+”

talaşman “haydut, nifakçı”, *tegirmen* “değirmen” (Erdal, 1991: 388; Argunşah-Güner, 2015: 83).

Andan sonra müdd dedüğümüz iki bat-man+turur

“Ondan sonra müdd dediğimiz iki batmandır (ağırlık ölçü birimi)” (İMS 112a).

(...) *dagı ‘ayş yürür tegir-men ya’ni köp harc itmek ol kşige müselleme durur* (GT 283/11).

Çağ. T.: “-man+, -men+”

batman “2-8 okka arasında değişen bir ağırlık ölçüsü”, *çekmen* “kumaş, yağmurluk” (Karasoy, 1998: 368; Paçacıoğlu, 2016: 180).

Basa Semerkand’da bir bat-man bugday miñ altunga yitti (...) (ŞHD 122a8).

Tegir-men+i aldılar taqı bir sırça aldılar bakırdın osma ezmek için (NF 35).

E. An. T.: “-man+, -men+”

batman “ağırlık ölçüsü”, *tegirmen* “değirmen” (Gülsevin, 2011: 136; Yavuz, 2017: 74).

Eydür at n’olur ki biñ bat-man daşı

“Bin batman taşı atsan ne olur ki?” (MT 1180).

Bir gişi on mud bugdayı degir-men+e iledürdi (KE 403/10).

Osm. T.: “-man+, -men+”

sagman “bol süt veren inek”, *teleşmen* “delişmen” (Deny, 2012: 528; Hengirmen, 1983: 167).

Pencerenin önündeki şiş-man koltuğa gayet zayıf, gayet sarı, gayet ihtiyar bir kadın oturmuştu. (Seyfeddin, 2010: 3)

Bu dünyânun misâli benzer bir değir-men+e (YED 313/1).

Tü. T.: “-man+, -men+”

azman, göçmen (Mansuroğlu, 1960: 14).

Şiş-man+lığ+ı, kötü toplanmış saçları, bunu söylüyor (Ağaoğlu, 2011: 11).

Oyuncak, kitap okuma alışkanlığına engel olmadığı gibi, çocuğun okuduğu kitapları, kendini bir yön+et-men yerine koyarak canlandırmasında da rol oynaması bakımından yararlıdır (Akın, 2004: 81).

5.44.c. İşlevi

Clauson (2007: 194) Eski Türkçede işlevinin belli olmadığını belirtmiş, eki *örtmen* “örtü, battaniye” sözcüğü ile örneklemiştir. **Gök T.**de somut adlar yapar: *tuman* “duman, sis”. Hayvan isimleri oluşturur: *azman* “iğdiş (at)” (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 262). **E. Uyg. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *ketmân* “çapa, kazma”. Soyut adlar oluşturur: *kömen* “büyü”> kör- “görmek”+men. Hastalık isimleri yapar:

örmen “iyileşmez bir cilt hastalığı” (Erdal, 1991: 387-388; Elmalı, 2016: 216). **Kar. T.**nde sıfat görevli sözcükler türetir: *sökmen* “düşman saflarını yaran”, *yaman* “kötü” (<yav- “kötü durumda olmak”+ man). Somut adlar oluşturur: *tuman* “duman, sis” (<tu- “kapatmak, tıkamak”+ man). Eşya isimleri meydana getirir: *kurman* “ok ve yay konan kap”, *ürtmân* “bir yapının üzerine konan yassı yüzey”. “Bir işi yapmak için uygun zamanı” gösteren isimlerde görülür: *sıkman* “üzüm sıkma zamanı”. Ölçü birimi isimleri yapar: *batman*. Kıyafet adları türetir: *çekmen* “yün kumaş, bu kumaştan dikişilen uzun elbise” (<çek- + men), *sokman* “mes üzerine giyilen uzun deri bot veya çizme” (<sok-+ man) (Köse, 2018: 437; Erdal, 1991: 388; Hacıeminoğlu, 2013: 26; Taş, 2015: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 192; Kök, 2004: 295). **Har. T.** döneminde somut isimler türetir: *tuman* “duman”. Bir ürün elde etmek için kullanılan eşya isimleri yapar: *tegirmen* “değirmen”, *sıkman* “üzüm presi”. *Batman* “bir ağırlık ölçüsü” sözcüğünde bir ölçü birimi adı türettiği görülür (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 111; Karagözlü, 2018: 132). **Kıp. T.** döneminde somut adlar oluşturur: *çekmen* “kumaş, çuha”, *yasman* “şişe”. Sıfatlar türetir: *talaşman* “kavgacı”, *azman*. “İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü” gösteren adlar yapar: *tuman* “duman” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329, 456; Güner, 2013: 151; Argunşah-Güner, 2015: 582). **Çağ. T.**nde somut varlık adları yapma (*tegirmen* “değirmen”, *kitmen* “kazma”) ve sıfat türünde sözcükler türetme (*köçmen* “göçmen”) görevi devam etmektedir. *Batman* “2-8 okka arasında değişen bir ağırlık ölçüsü” sözcüğünde bir ölçü birimi adı türetme işlevindedir (Argunşah, 2014: 111; Turan, 2019: 31). **E. An. T.** döneminde somut varlık isimleri yapar: *tegirmen* “değirmen”. Ölçü birimi isimleri türetir: *batman*. “Fiilin belirttiği işte iyi olan, işi meslek edinen kişiyi” belirten isimler türetir: *danışman*. “İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü” işaret eden adlar oluşturur: *tuman* (Gülsevin, 2011: 136; Yavuz, 2017: 74, 111; Ersoy-Ay, 2017: 97). **Osm. T.** döneminde “özellik” bildiren sözcükler türetir: *sagman* “bol süt veren inek”, *telışmen* “delişmen”, *azman* “çok büyük, iri”. Ölçü birimleri isimleri meydana getirir: *batman* “tahıllar için kullanılan bir ölçü”. Eşya adları oluşturur: *çekmen* “cepken, yağmurluk” (Deny, 2012: 528; Hengirmen, 1983: 167; Yavuzarslan, 2019: 90, 112, 206). **Tü. T.**nde sıfat türünde gövdeler meydana getirir: *azman*, *dalaşman*. Giyecek adları yapar: *bürümen* “ipekten yapılmış elbise”, *sokman* “bir tür uzun Türkmen çizmesi”, *sıkman* “korseye benzer iç giysisi”. Yiyecek adları yapar: *dolaman* “patatese benzer bir çeşit mantar”, *kıyman* “pastırma”. Alet, eşya isimleri yapar: *elemen* “elek”, *süzmen* “yoğurt torbası”. Yer isimleri türetir: *oyman* “alçak yer, çukur vadi”, *sarman* “ağaçlarla örtülü geniş alan”. Hayvanlarla ilgili adlarda görülür: *yayman* “boynuzları yana doğru uzamış öküz”, *azman* “av köpeği, dört yaşında sığır”. “İşi yapan kişiyi” gösteren sözcükler oluşturur: *seçmen*, *okutman* (Hatiboğlu, 1974: 117). Korkmaz (2014: 163) bu göreviyle -İcl, -An eklerine yakınlığına dikkat çeker. Korkmaz, ekin Batı dillerinde *man* “adam” sözcüğü ile ilişkilendirilmesi nedeniyle kimi türetmelere eleştiriler olduğuna değinmiş ancak ekin, tarihî dönemlerde de “iş yapan kimse” anlamı verdiğini belirterek bu eleştirilerin yersiz olduğunu savunmuştur.

5.45. -mAz+: yara-maz+, çık-maz+

5.45.a. Kökeni

Olumsuzluk eki -ma-, -me- ile geniş zaman ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 200; Banguoğlu, 2007: 270).

5.45.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-mez+”

ermez “olmayan” (Tekin, 2019: 16).

(...) kişili kişi er-**mez**+li+ler *körkin körü kurtulgu tınlıklar erser* (...)

“(...) hem insan olan hem de insan olmayanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler (...)” (KİP 143).

Kar. T. döneminde ekin kalıcı ad türetme işlevinde kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: “-maz+, -mas+, -mes+”

bıçmaz “kör”, *umas* “aciz”, *dölenmes* “kararsız, huzursuz” (Karagözlü, 2018: 121, Yüce, 2014: 36, 116).

Bıç-maz

“Kör” (İML 124B).

Yalkturdı anı istekler birle, u-mas kıldı anı hacatlar birle (ME 30/4).

(...) *kararsız kıldı anı, dölen-mes* kıldı anı (ME 26/2).

Kıp. T.: “-maz+”

almazlık “almama işi” (Argunşah-Güner, 2015: 625).

Al-maz+lık+ga sağış etti

“Almamayı düşündü, niyetlendi.” (CC 76a10).

Çağ. T.: “-mas+, -mez+”

yaramas, var yimez (Argunşah, 2014: 111; Akdoğan, 1988: 77).

Ger içmez-iseñ aduñ var yi-mez olur

“Eğer içmez isen adın varyemez olur.” (AD XXVI/15).

E. An. T.: “-maz+”

yaramaz (Canpolat-Önler, 2016: 39).

Yara-maz+ı yöreden korur iken (MT 883).

Osm. T.: “-maz+, -mez+”

yaramaz, çekemezlik (Tatcı, 1998: 358; Yavuzarslan, 2019: 204).

Hazretünde yara-maz+lar kâridir (YED 417/18).

Çek-e-mez+lik (...) Birinin fezâ’il ve muhassenâtını tahammül edememiş, ha-set, musâhede (KT- “çekemezlik”).

Tü. T.: “-maz+, -mez+”

çıkma, tükenmez (Eker, 2006: 361).

Çık-maz+a girmiş yolları hiç kurcalama şimdi (Ağaoğlu, 2011: 20).

Bir zeytin fidanı dik, zamanla öl-mez ağacı olur adı (...) (Önen, 2019: 32).

5.45.c. İşlevi

Gabain (2007: 53) ekin olumsuz isim yaptığını ancak isim olarak az, sıfat olarak daha çok kullanıldığını belirtmiştir. Kullanıldığı tüm dönemlerde “olumsuzluk, fiilin bildirdiği işi yapamama” anlamında adlar oluşturur. **E. Uyg. T.:** *ermez* “olmayan” (Gabain, 2007: 53). **Har. T.:** *açmaz* “kör, keskin olmayan”, *umas* “kudretsiz, aciz”, *yaramaz* (Karagözlü, 2018: 143, 314; Yüce, 2014: 36). **Kıp. T.:** *almazlık* “almama işi” (Argunşah-Güner, 2015: 625). **Çağ. T.:** *yaramas*, *var yimez* (Argunşah, 2014: 111; Akdoğan, 1988: 77). **E. An. T.:** *yaramaz*, *sığışa sığmaz* “sayılamayacak kadar çok, fazla” (Canpolat-Önler, 2016: 39; Yılmaz vd., 2013: 1051). **Osm. T.:** *yaramaz*, *doymaz*, *açmaz*. Belirtilen görevi dışında eşya isimleri oluşturur: *hacıyatmaz* (Hengirmen, 1983: 117; Yavuzarslan, 2019: 26, 27, 416). **Tü. T.:** *çıkılmaz*, *aymaz*. Özel adlar oluşturur: *Solmaz*, *Yılmaz*. Somut isimler yapar: *taşınmaz*. *Kuşkonmaz* sözcüğünde bitki ismi türettiği görülmektedir (Ergin, 2013: 200; Eker, 2006: 361; Çotuksöken, 2011: 132).

5.46. -mİş+: ye-miş+, geç-miş+

5.46.a. Kökeni

Ekin sıfat-fiil eki -mİş+’ın kalıplaşmasıyla oluştuğu yönünde görüş birliği bulunmaktadır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 196) ekin asıl biçiminin “-bış, -biş” olduğunu belirtmiş “(...) fiilden türemiş sıfatın -m ve -ış/-iş eklerinden meydana gelmiştir.” açıklamasında bulunmuştur.

5.46.b. Biçimi

Gök T.: “-mİş+, -mİş+”

barmış “zengin, müreffeh”, *ermiş* “zengin, müreffeh” (Şirin, 2016: 401).

(...) *bilgä k(a)g(a)nıña (ä)r-m(i)ş b(a)r-[m(i)ş (ä)dgü elinä kántü y(a)ñ(i)lt(i)g y(a)bl(a)k kigürt(ü)g* (BK D19).

E. Uyg. T.: “-mİş+, -mİş+”

sakınmış “fikir, düşünce”, *teginmiş* “his, dilek” (Tekin, 2019: 17).

Atın eşidser etüzin körser sakın-mış+ı tegin-miş+i yoksuz bolmaz

“Adını işitse, vücudunu görse tasarladığı, dilediği şey boşa gitmez.” (KİP 181).

(...) *ädgü ye-miş+ig quşlar artatır üçün turqaru qınqa täginür men*

“(...) iyi yemişleri kuşlar talan etikleri için hep cezaya uğruyorum.” (İKP LXXII).

Kar. T.: “-mİş+, -mİş+”

Odgurmuş “kişi adı”, *Küsemiş* “kişi adı” (Taş, 2015: 162).

Yanut berdi odgur-muş aydı ilig (KB 4880).

Özine ye-miş tirindi

“O, kendi başına kendisi için meyve topladı.” (DLT 340).

Har. T.: “-mİş+, -mİş+”

kuturmuş “yaramaz, şımarık”, *yemiş* (Yüce, 2014: 33; Karagözlü, 2018: 119; Paçacıoğlu, 2016: 73).

Yog-ur-mış un

“Hamur” (İML 133B).

Ye-miş çıkardı yığaç

“Ağaç yemişlendi.” (ME 12/6).

Kıp. T.: “-miş+, -miş+”

bulgamış “şaşkın, bunalmış”, *yemiş* (Argunşah-Güner, 2015: 364).

Bulga-mış

“Şaşkın, bunalmış” (CC 38a2).

(...) *dem-be-dem ma 'ni yi-miş+in taze yir* (GT 12/7).

Çağ. T.: “-miş+”

tutulmuş “tutsak, esir” (Turan, 2019: 40).

Kutulmuş halas u tut-ul-mış esir (NK 108b).

E. An T.: “-miş+, -miş+”

azmış “yoldan çıkmış”, *yemiş* “yemiş” (Toparlı, 1998: 28; Yavuz, 2017: 155).

Kim bir az-mış+a yolını göstere (MT 2481).

Dükeli ye-miş+ler+den tokluğu artuk dutar (EM P5b2).

Osm. T.: “-miş+, -muş+”

yemiş, tolmuş (Korkmaz, 2011: 48; Tatçı, 1998: 261).

Türlü ye-miş+ler+in yiyüp güllerini yıylayayın (YED 283/4).

Tü. T.: “-miş+, -miş+, -muş+, -müş+”

Satılmış, ermiş, dolmuş, görmüş (Banguoğlu, 2007: 273; Adalı, 2004: 102; Hatiboğlu, 1974: 123).

Hep o Numan olacak çok+bil-miş+in başının altından yaa, anlamaz mıyım (Ağaoğlu, 2011: 90).

Geceleri ise dol-muş+çu+luk ne (...) (Ağaoğlu, 2011: 84).

5.46.c. İşlevi

Gök T. döneminde “zengin, müreffeh” anlamına gelen sıfat görevli iki sözcük (*barmış, ermiş*) türetmiştir (Şirin, 2016: 401). **E. Uyg. T.** döneminde soyut isimler türetir: *sakınmış* “fikir, düşünce”, *ögmüş* “övgü”. Yiyecek isimleri oluşturur: *yemiş*. *İyi ve Kötü Prens* adlı eserde özel isim türettiği örnekler bulunur: *togmuş* (Tekin, 2019: 17; Hamilton, 2015: 223; Elmalı, 2016: 117; Paçacıoğlu, 2016: 767). **Kar. T.** döneminde özel isimler oluşturur: *Küsemiş, Ögdülmüş*. Yiyecek isimleri yapar: *yemiş* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 60; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 966). **Har. T.** döneminde yiyecek isimleri meydana getirir: *yemiş, yogurmuş un* “hamur”, *ütmiş* “yağda kızartılmış et”. Sıfat türünden sözcükler yapar: *üdrülmüş* “seçkin” (< üdür- “ayrılmış, seçilmiş”+ ül+ miş), *keleşmiş* “sözlü, nişanlı” (< keleş- “konuşmak”+ ş+ miş), *kuturmuş* “şımarık, yaramaz”, *arsıkmiş* “kibirli”, *ertmiş* “bakireliğini bozan kız”. Bu sıfatların genellikleri kişileri nitelediği dikkat çekmektedir. Soyut (*kılmış* “iş”) ve somut (*yaratmış* “yaratık”) anlamlı adlar oluşturur (Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 112; Ka-

ragözlü, 2018: 119, 133, 280, 291, 312, 314). **Kıp. T.**nde yiyeceklerin genel adını belirtmek üzere *yemiş* sözcüğünü türetmiştir. Durum bildiren sıfatlar oluşturur: *bulgamış* “şaşkın, bunalmış” (Argunşah-Güner, 2015: 364; Toparlı, 2017: 49). **Çağ. T.** döneminde sıfat görevli kelimeler oluşturur: *tutulmuş* “tutsak, esir” (Turan, 2019: 40). **E. An. T.** döneminde sıfatlar türetir: *olmuş* “olgun, olmuş”, *ölmüş* “ölü”. Yiyecek isimleri oluşturur: *yemiş* “meyve, yemiş”. Somut adlar meydana getirir: *kalmış* “artık, arta kalan”. “Kadınların medeni durumunu” gösteren tamlamaların kuruluşunda yer alır: *er görmüş* “dul kadın”. Zaman anlamı taşıyan adlar yapar: *geçmiş* (Argunşah-Güner, 2015: 605; Canpolat-Önler, 2016: 33, 20; Küçük, 2014: 648; Yılmaz vd., 2013: 773, 907; Gülsevin, 2011: 123). **Osm. T.** döneminde yiyecek isimleri yapar: *yemiş*. Zaman bildiren isimler türetir: *geçmiş* (Tatçı, 1998: 261; Yavuzarslan, 2019: 375). **Tü. T.**nde kullanım alanının geniş olduğu görülür. Bu alanlar şu şekilde gruplanabilir: 1. Kişi isimleri türetir: *Satılmış, Durmuş*. 2. Yer adlarında görülür: *Ödemiş*. 3. Zaman bildiren isimler yapar: *geçmiş*. 4. İnsanlarla ilgili durum bildiren adlar türetir: *ermiş, bilmiş*. 5. Yiyecek adları yapar: *yemiş*. 6. Araç isimleri oluşturur: *dolmuş* (Adalı, 2004: 102; Çotuksöken, 2011: 140).

5.47. -mIk+: *çel-mik+*, *soy-muk+*

5.47.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.47.b. Biçimi

İncelenen eserlerde Türkçenin tarihî dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Tü. T.: “-mık+, -mik+, -muk+”

atmık “meni”, *çelmik* “iri saman”, *boğmuk* “gerdanlık” (Korkmaz, 2014: 164).

5.47.c. İşlevi

Tü. T. döneminde “fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü” işaret eden isimler yapar: *kıymık, kusmuk*. Yiyecek isimleri oluşturur: *kesmik* “kesilmiş sütün koyu kısmı”, *soymuk* “çam ağacının yenen iç kabuğu”, *ekşimik* “yağı alınmış süttten yapılan peynir” (Korkmaz, 2014: 165; Karaağaç, 2013: 294).

5.48. -mur+: *yağ-mur+*

5.48.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.48.b. Biçimi

Eski Türkçe dönemi için Gabain (2007: 53) *yagmur* “yağmur”, *almur* “hırs” (<al-+ mır) ve *kömur* “kömür” (<köy- “yanmak”+ mür) sözcüklerini örneklemiştir. Tekin (1992: 85) de Gabain’in ilk iki örneğine yer vermiştir.

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-mur+, -mür+, -mır+”

*yagmur*¹¹³, *kömür*¹¹⁴ “kömür” (<köğ- “yanmak”+ mür), *almır* “hırs, tamah” (Erdal, 1991: 389-390; Ayazlı, 2012: 359; Eraslan, 2012: 107).

Erdal (1991: 389) ikinci hecedeki “u”nun yani ekin -mur+ biçiminin “m”den önce gelen “g” sesinden doğmuş olabileceğini ifade eder: *yagmur*.

(...) *az al-mır bolmasar*

“Hırs (ve) tutku dolu olmasa” (Maitr. 44/15).

(...) *yeel yag-mur üdinça bolur*

“(...) rüzgar, yağmur vakitlice ortaya çıkar.” (AY 412).

(...) *kö-m(ü)r t(a)gda y(a)r ög(ü)zdä üç tuglug türk bod(u)n* (...) (ŞU K8).

Kar. T.: “-mur+, -mür+”

yagmur, *kömür* (Dilaçar, 2016: 75; 118).

Kö-mür kırtışı dünya yüzke basa (KB 165).

Yigüm ot köki bolsu, yag-mur suvı tap

“Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu yeter.” (KB 6568).

Har. T.: “-mur+, -mür+”

yagmur, *kömür* (Toparlı, 1998: 28).

Öğüzdin ya yag-mur+dın ekken ekin erür öşri

“İrmaktan veya yağmurdan sulanarak ekin ekilen arazi öşür verir.” (MM 199).

Kıp. T.: “-mur+, -mür+, -mır+”

yagmur, *kömür* (<*kö- “parlamak, yanmak”+ mür), *tamır* “damar” (<tam- “akmak”+ mır) (Hacıeminoğlu, 2000: 43; Güner, 2013: 151).

Bu dönemde göçüşme sebebiyle *yamgur* biçimi de görülmektedir (Argunşah-Güner, 2015: 599).

Bolur duşman tütündin kö-mür ud (HŞ 223).

(...) *ya tursa bir katı yag-mur içinde takı agzına suw berse takı burnına suw berse çıkar cünüblükden*

“(...) *ya da aşırı bir yağmurda ağzına ve burnuna su verse cünüblükten çıkar.*” (İMS 99b).

Çağ. T.: “-mur+, -gur+”

yagmur, *yamgur* (*yagmur*) (Eckmann, 2005: 51; Akdoğan, 1998: 102).

Eckmann, yalnızca bu sözcükte görüldüğünü belirtmiştir. Ancak Argunşah (2014: 111) *kömür*, *tamur* “damar”, *yagmur* kelimelerini örneklemiştir. Belirtilen örnekler dışında *Nisâb-ı Kutbiyye*’de geçen *çakmur* “şimşek” sözcüğünde de ilgili eke rastlanmaktadır (Turan, 2019: 28).

(...) *çünkü yagan yag-mur âb-ı zemzemdür*

¹¹³ Tekin (1992: 85) *yagmur* sözcüğüyle ilgili şu açıklamaya yer vermiştir: “... ünlünün aslı olup olmadığı hakkında misallerin azlığı dolayısıyla bir şey bilmiyoruz.”

¹¹⁴ Erdal (1991: 390) *köğ-* sözcüğündeki nazal η’nin asimile olması ve söyleyişte kolaylık gereği iki m’nin düşürülmesi sonucu *kömür* sözcüğünün geliştiğini ifade eder. Erdal’ın *kömür* sözcüğünün gelişimine dair açıklaması şu şekilde ifade edilebilir: *köğ-* “yanmak”+ mür> *kögmür*> *kömmür*> *kömür*.

“(...) çünkü yağın yağmur zemzem suyudur.” (AD XXXIX/5).

Hak subhanehu ve ta'ala sehab-ı 'inayetidin feyz yam-gur+ı seylabıga garik kılun

“Hak subhânehu ve taâlâ inayet bulutlarından feyz yağmuru seline gark etsin.” (MN T33).

E. An. T.: “-mur+”

yağmur (Ergin, 2018: 97).

Çıktı bir ulu bulut yağ-mur-ıla (MT 150).

Osm. T.: “-mur+”

yağmur (Tatçı, 1998: 185).

Bulut derya suyun yağ-mur düzerdi

“Bulut, deniz suyundan yağmur yapardı.” (ÇN 408).

Tü. T.: “-mur+”

yağmur (Ergin, 2013: 198).

Hatiboğlu (1974: 117) -mar, -mer, -mur biçimlerini birlikte ele almış ve *katmer*, *kısmar* “cimri, pinti”, *kuşmar* “kuş tuzağı”, *yağmur* sözcüklerini örneklemiş, *çamur* sözcüğünde de bu ekin olabileceğini belirtmiştir. Hatiboğlu, eki fiilden isim yapan ek olarak ele almış olsa da *kuşmar* ve *kat* kökünden getirdiği *katmer* sözcüklerinin isimden türediği görülmektedir. *Kısmar* sözcüğü ise TDK Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü kaynaklarında yer almamaktadır.

5.48.c. İşlevi

Tekin, TDEK’te (1992: 85) ekin Eski Türkçe döneminde “fail” ismi yaptığını ifade eder. Kullanıldığı tüm dönemlerde bir doğa olayı olan *yagmur* > *yağmur* sözcüğünü türettiği görülmektedir. **E. Uyg. T.:** *yagmur*. Vücutla ilgili sözcükler türetir: *tamur* “damar” (< tam- “akmak”+ mur). Somut adlar yapar: *kömür* (Erdal, 1991: 389-390; Ayazlı, 2012: 359; Eraslan, 2012: 107; Şen, 2017: 62). **Kar. T.:** *yagmur*. Somut isimler oluşturur: *kömür* (Dilaçar, 2016: 75; 118). **Har. T.:** *yagmur*, *kömür* (Toparlı, 1998: 28). **Kıp. T.:** *yagmur*. Somut varlıkların adı olan kelimeler yapar: *kömür*, *tamar* “damar” (Hacıeminoğlu, 2000: 43; Güner, 2013: 151). **Çağ. T.:** *yagmur*, *çakmur* “şimşek” (Turan, 2019: 28). **E. An. T.:** *yağmur* (Ergin, 2018: 97). **Osm. T.:** *yagmur* (Tekin, 1992: 408). **Tü. T.:** *yağmur* (Ergin, 2013: 198).

5.49. -pak+: kay-pak+

5.49.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.49.b. Biçimi

İncelenen eserlerde tarihî dönemlerden Osm. T. dışında kullanıldığı örneklerle rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-pak+”

kaypak (Yavuzarslan, 2019: 618).

Kay-pak balık: Elde kayar lüzucetli bir cins göl balığı (KT- “kaypak”).

Tü. T.: “-pak+”

kaypak (Ergin, 2013: 198).

Ergin (2013: 198) işlek olmadığını belirtmiş *kaypak* kelimesinde görüldüğüne yer vermiştir.

Mansuroğlu (1960: 15) ve Eker (2006: 362) ekin yalnızca *kaypak* sözcüğünde kullanıldığını belirtmişlerdir.

Karaağaç (2013: 296) eki “-pak, -pek” şeklinde ele almış olsa da sadece -pak biçimini, *kaypak* sözcüğü ile örneklemiştir.

İncelenen diğer çalışmaların -pak+ ekine yer vermediği görülmektedir.

5.49.c. İşlevi

Ek, tek sözcükte görüldüğünden işlevi tam olarak belirlenememektedir. Ancak türettiği *kaypak* sözcüğünde sıfat görevli bir sözcük oluşturduğu görülür. **Osm. T.:** *kaypak* (Yavuzarslan, 2019: 618). **Tü. T.:** *kaypak* (Ergin, 2013: 198).

5.50. -(X)r+: yaz-ar+, gel-ir+

5.50.a. Kökeni

Ekin kökeni geniş zaman sıfat-fiil ekine dayanmaktadır. Ancak bu ek, zamanla kalıplaşıp kalıcı isimler oluşturarak yapım eki hâlini almıştır (Banguoğlu, 2007: 259; Korkmaz, 2014: 168).

5.50.b. Biçimi

Ekin biçimi ile ilgili “-Ar+ ve -Ir+ olmak üzere iki farklı biçimde incelenmesi” ve “-(X)r+ biçiminde tek başlık altında toplanması” olmak üzere iki görüşün benimsendiği görülür. Ancak bunlardan ikinci görüşün yaygın olarak tercih edildiği tespit edilmiştir. Literatürdeki bazı incelemeler şu ekildedir:

Ergin (2013: 199) eki “-ar, -er” ve “-r” olmak üzere iki ayrı başlıkta ele almış ancak her iki ek için de “(...) geçici isimlerle kalıcı isimlerde bu ek vardır.” açıklamasını yapmıştır. Bu sebeple ekleri hangi ölçüye göre ayırdığı belli olmamaktadır.

Banguoğlu (2007: 259) “-ir [-er] Sıfatları” başlığı altında ekin Eski Türkçeden beri -ür ve az sayıda tabanlarda -er biçiminde kullanıldığını yer vermiştir. Bu iki biçim arasında anlatım farkı olmadığının üzerinde durmuştur.

Gencan’da (2007: 272) ek “-()r” gösterimiyle incelenmiş, -er, -ar, ur, -ir, r biçimleri örneklenmiştir.

Adalı (2004: 105) “-R, -AR [-ar, -er], -IR [-ır, -ir, -ur, -ür]” olarak aynı ek içerisinde değerlendirmiştir.

Gök T. döneminde de bu ek mevcuttur fakat kalıcı ad türetme göreviyle değil sıfat-fiil yapma (*körür köz*) işleviyle kullanıldığı için inceleme dışında tutulmuştur (Tekin, 2003: 168).

E. Uyg. T.: “-r+, -ar+, -er+, -ır+”

tiler “bir tür böcek” (<tile- “dile-”+ r), *çınkar* “dosdoğru, direkt” (<çınık- “gerçekleşmek, doğrulanmak”+ ar), *sever* “sevimli”, *batır* “sıvı ölçüsü” (Caferoğlu, 1968: 36; Eraslan, 2012: 118; Paçacıoğlu, 2016: 544; Elmalı, 2016: 174).

Bo yertinçüdeki erinç tınlıglar tüü türlüğ emgekin başka tokıtmuşların çın(ı)k-ar+u körür m(e)n

“Bu dünyadaki zavallı canlıların (kendilerine) türlü türlü acı çektirdiklerini kesin bir şekilde görüyorum.” (DSKP 1575-1578).

Amrak ataçıma kenç kiçig özde togmuş sev+er ogu(lu)ğ ermez mü men

“Sevgili babacığım, ben senin genç yaşında senden olmuş sevimli oğlun değil miyim?” (DSKP 1429-1431).

(...) ag-ır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli sakınsar (...)

“(...) ağır yükler ile bu yol kesiciler arasından geçirip götürmeği düşünse (...)” (KİP 47).

Kar. T.: “-r+, -er+, -ır+, -ur+, -ür+”

māñzār “benzer”, *eger* “eğer”, *kısır*, *çukur*, *ögür* “topluluk, grup, bölük” (<üg- “toplamak”+ ür) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 87; Kök, 2004: 348, 448, 497, 532; Paçacıoğlu, 2016: 707).

(...) ägär kältürsä miz añar māñzä-r artukluk mädät (KT-SKT 222v/7).

Bu dünyanı öt-er+i+n+i emdi bildim

“Bu dünyanın geçiciliğini şimdi bildim.” (DH H30).

Yak yawuklardın mendä kedin ärür mäniñ uragutum kıs-ır (KT-SKT 223r/6).

Takı ärdiñiz çuk-ur kırığı üzä otdın (KT-SKT 48r/3).

(...) kim kertgündilär kayusı ekki ög-ür yegräk adakın ädgüräk yärkä (KT-SKT 227r/7).

Har. T.: “-r+, -är+, -ar+, -ır+, -ur+, -ür+”

işler “kadın”, *sāwār* “sevgili, değerli”, *togar* “doğuş, doğma”, *agır* “çok, bol, ağır” (<ag- “ağır gelmek”+ ır), *çukur* (<çuk- “kazmak, çukurlaştırmak”+ ur), *ögür* “topluluk, sürü” (<ög- (üg-) “toplamak”+ ür) (Eckmann, 2014: 23; Eckmann, 2014: 49, 100, 137; Paçacıoğlu, 2016: 45; Karagözlü, 2018: 284).

İş+le-r “Kadın” (İML 125A).

Ol ma'nidin ötrü kim ademi ta'amını toya yese teni ag-ır bolur, köñli qatıg bolur (...)

“O maniden ötürü ki, insan tamamını yiyip doysa vücudu ağırlaşır, gönlü sert olur (...)” (NF 199/3).

Fatımanı körer, qarnı arqasınga yapşunmuş, ekki közi çuk-ur bolmuş, iñen za'if bolmuş “Fatma’nın karnı sırtına yapışmış, iki gözü çukurlaşmış, çok zayıflamış olduğunu gördü.” (NF 142/13).

Tamug içinde bir ög-ür halayıqnı körer men

“Cehennem içinde bir grup insan gördüm.” (NF 66/12).

Kıp. T.: “-r+, -er+, -ar+, -ür+, -ur+”

yarar, *sewer* “sevgili, sevilen”, *akar suw* “akarsu”, *(eti) yeñür* “eti yenilebilen”, *çukur* (Toparlı, 2017: 64, 106, 153, 169; Paçacıoğlu, 2016: 201).

(...) yara-r bolgay ol yer

“O yer yararlı olur.” (İMS 227a).

Uçar kuşnı ak-ar sunı tıygay (GT 195/12).

(...) *ol teg-er olsa on akçaga el kesülür*
 “(...) değeri on akçe olsa eli kesilir.” (İMS 422a).

Çug-ur

“Çukur” (CC 39b7).

Çağ. T.: “-ar+, -ır+, -ir+, ur+, -ür+”

atar tutar “savaşta kullanılan bir çeşit top, topa benzer bir savaş aleti”, *çadır*, *sekir* “sıçrama”, *çukur*, *öçür* “sönme, söndürücü” (<öç- “sönmek, ortadan kalkmak”+ür) (Eraslan, 2015: 79, 581; Şavk, 2011: 189; Akdoğan, 1988: 236).

Çık-ar yeri u bat-ar yeri maşrık u magrib (NK 106a).

Gün gice çad-ır+ın+da nihân oldı kim yüzüñ

“Dün gece çadırında yüzün belirdi.” (AD XXXVI/9).

Yagdurdı közi yaşın yağın dek/ ah urdı vü sek-(i)r+i-di çakın dek (LM 1603).

Hârût eñeginüñ çuh-ur+ı+n+da dutıluban

“Hârût (meleği) yanağının çukurunda tutulmuş.” (AD 39/7).

Bu öç-ür+de tevbega muvaffak boldı (MN T87).

E. An. T.: “-r+, -ar+, -er+, -ır+, -ir+, -ur+, -ür+”

okur “okuma bilen”, *yanar* “fener”, *yarar*, *keser*, *çetir* “çadır”, *çadır*, *binür* “binit, binilecek şey” (Ergin, 2018: 120; 228; Yavuz, 2017: 247; Canpolat-Önler, 2016: 62; Ersoy-Ay, 2017: 91; Yılmaz vd., 2013: 269, 1013).

Beni İsrâ ilde bir er varıdı oku-r-ıdı (KE 701/3).

Benem ol meclisün uş gündüz (ü gice) yan-ar+ı (HDD 40b4).

Yâ ağaç hergiz kes-er+süz kertile

“Veya ağaç kesersiz kesilir mi?” (MT 3980).

Altı yol ayırdına çad-ır dikem (DK D261).

Alameti (...) burnı kızıl olmakdur ve dırnakları çuk-ur olmakdur (EM P48b8).

(...) Fir'avn çerinde hiç dişi bin-ür yogıdı (KE 415/1).

Osm. T.: “-r+, -ar+, -er+, -ır+, -ir+, -ur+, -ür+”

yarar, *yazar*, *gider*, *yatır*, *sokur* “köstebek”, *gelür* (Deny, 2012: 529; Kartallıoğlu, 2011: 319-329; İpekten ve diğerleri, 2017: 48).

(...) niçe yara-r begler ile anı gemiye bile koyup derya yüzün gözetmege emr olundu (HB W34b).

(...) bi-manend yaz-ar derdmend kimesne idi

“(...) benzersiz bir yazar ve dertli bir kişiydi.” (HB W77a).

Kes-er+den bıçkudan yatı yaragı

“Keser ve bıçkıdan yatı yarası (yatmayı gerektirecek yara)” (ÇN 1126).

(...) çad-ır+ı+nı kurdum bugün (YED 240/4).

Gel-ir: irat, varıdat (...) (KT- “gelir”).

Çuk-ur: oyulmuş, muka'ar, derin, amîk (KT- “çukur”).

Tü. T.: “-r+, ar+, -er+, -ır+, -ir+”

toplardamar, *yazar*, *çizer*, *yatır*, *gelir* (Çotuksöken, 2011: 148).

Demek o zamana dönüş de yara-r+sız (Atılğan, 2019: 161).

Müdür masası üstündeki çal-ar saat nerdeyse sekiz otuzu gösteriyor (Ağaoğlu, 2011: 33).

İki küçük çocuğumun/ iyi+lik+sev-er+liğ+i+niz sayesinde/ oynayacak bir şeyleri olurdu/ son iki haftaları boyunca (Akın, 2004: 134).

Üzerimdeki büyüüyü bozmak için yat-ır+lar+a, ocaklara taşındı durdu (Bilbaşar, 2017: 91).

5.50.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde sıfat (*kadır* “kızgın, sert”, *agır* “ağır, güç”) ve zarf (*çınkar* “dosdoğru”) türünde sözcükler türetir. *Tiler* “bir böcek” sözcüğünde hayvan ismi türettiği görülür (Tekin, 2019: 11; Eraslan, 2012: 118; Elmalı, 2016: 173). **Kar. T.**nde eşya isimleri türetir: *eger* “eğer”. Sıfat görevli sözcükler meydana getirir: *öter* “geçicilik, fanilik” (<öt- “geçmek, aşmak”+ er), *mānzār* “benzer”. “İşin failini” işaret eden isimler oluşturur: *biçer* “biçme işini yapan”. “Durum” bildiren adlar türetir: *kısır* “çocuğu olmayan”. “Miktar” ifade eden adlar yapar: *ögür* “bölük, topluluk” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 87; Bice, 1993: 48; Paçacıoğlu, 2016: 508; Kök, 2004: 307, 220, 497, 532). **Har. T.** döneminde sıfat türünden sözcükler türetir: *sāwār* (oglum) “sevgili oğlum”, *minār* (kölik) “binek hayvanı”. “Miktar” bildiren kelimeler oluşturur: *ögür* “sürü, grup”, *agır* “çok, fazla”. Eşya adları meydana getirir: *çatır* “çadır”. Coğrafi terim isimleri oluşturur: *ünür* “mağara” (<ün- “delmek”+ ün), *akar su* “akarsu”. (Eckmann, 2014: 23; Eckmann, 2014: 49, 137, 202; Karagözlü, 2018: 268, 277). **Kıp. T.** döneminde “iş yapanı” gösteren isimler türetir: *köçer* “göçebe”. Soyut adlarda görülür: *teger* “değer”. Sıfat görevli sözcükler yapar: *yeter* “kafi, yeterli”. Coğrafi oluşum isimleri meydana getirir: *akar su* (Karamanlioğlu, 1989: 97; Toparlı, 2017: 218, 308; Argunşah-Güner, 2015: 607). **Çağ. T.** döneminde “fiilin neticesinde meydana çıkan ürünü” bildiren isimler oluşturur: *çuhur* “çukur”, *sekir* “sıçrama”. Yön isimleri yapar: *çıkay yeri* “doğu”, *batar yeri* “batı”. Coğrafi oluşum adlarında görülür: *akar su* (Şavk, 2011: 189, 340; Akdoğan, 1988: 236; Turan, 2019: 35). **E. An. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *çetir* “çadır”, *keser*. “Fiillerin sonucunu” gösteren adlar türetir: *çukur*. “Durum” bildiren adlar meydana getirir: *kısır*, *okur* “okuma bilen”. “Fiilin yapıcısını” gösteren isimler oluşturur: *biter* “bitki”. Coğrafi oluşum adlarında görülür: *akar su*. Topluluk adları yapar: *ögür* “sürü” (Ergin, 2018: 87; Yavuz, 2017: 247; Canpolat-Önler, 2016: 62; Küçük, 2014: 230, 243; Yılmaz vd., 2013: 670, 1012, 1025). **Osm. T.**nde “bir işte maharetli olan, alışkanlık hâline getireni” bildiren isimler yapar: *yazar*. Hayvan adları türetir: *sokur* “köstebek”. Özellik bildiren isimler türetir: *kısır*, *tokunur* “dokunaklı”. Soyut isimler yapar: *umar*, *deger*. “Elde edilen veya elden çıkan para” anlamında adlar türetir: *gelür*, *gider*. Alet isimleri meydana getirir: *keser*, *açar* “anahtar” (Deny, 2012: 529; Kartallıoğlu, 2011: 325-327; Tekin, 1992: 387; Yavuzarslan, 2019: 26, 267). **Tü. T.**¹¹⁵ döneminde araç gereç adları yapar: *ısıölçer*, *keser*. Vücutla ilgili adlarda görülür: *toplardamar*, *atardamar*. Taşıt isimleri türetir: *uçaksavar*, *biçerdöver*. Kimi sıfat tamlamalarının sıfat ögesine gelerek coğrafi terimler

¹¹⁵ Gencan (2007: 278) *yular*, *eyer*, *üzer(inde)* sözcüklerinde -(A)r+ ekinin bulunduğunu belirtir. Ancak bu sözcüklerin kökleri eşzamanlı yaklaşımda bakıldığında anlam taşımadığından bu bölümde yer verilmeyecektir.

meydana getirir: *yanardağ, akarsu*. Belirtilen dört işlevinde de ilgili ekin birleşik adlar oluşturuyor olması dikkat çekmektedir. Özel ad olarak kullanılan sözcüklerde görülür: *Yeter, Yaşar*. “Fiilin bildirdiği işi yapan, meslek veya alışkanlık hâline getiren kişiyi/şeyi” gösteren isimler oluşturur: *uyurgezer, okur, döner, yazar, çizer*. “Kazanılan, elden çıkan para ya da maddi eder” anlamında adlar oluşturur: *gelir, gider, tutar*. Soyut isimler türetir: *çıkarcı, yarar* (Ergin, 2013: 199; Banguoğlu, 2007: 260; Korkmaz, 2014: 168; Eker, 2006: 358; Çotuksöken, 2011: 148).

5.51. -sak+: tut-sak+

5.51.a. Kökeni

Korkmaz (2005: 167) fiilden isim yapma eki “-ıg, -ig” eki almış sözcüklerde, zamanla bu ekin kaybolmasıyla “-sak, -sek” eklerinin doğrudan fiillere eklenir duruma geldiğini ifade eder: *keligsek, turugsak*.

Clauson’a (2007: 189) göre “-sa/-se” istek bildiren fiillere “-k” getirilmesiyle oluşmuş bir ektir: *er> ersek* “erkek isteyen”.

Hatiboğlu (1974: 139) *savsak* ve *tutsak* sözcüklerinin eylem köklerine “-sa” ve “-k” eklerinin getirilmesiyle oluştuğunu ifade eder. Burada belirttiği eklerin özelliği hakkında bilgi vermemiştir.

Gülensoy (2010: 535) fiilden isim türeten -sAk+ eki ile isimden isim türeten +sAk+ eki (*bağırsak, burunsak, susak vb.*) arasında ilişki kurmuştur.

5.51.b. Biçimi

Gök T. ve E. Uyg. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: “-sek+”

büksek “kadına gerdanlık takılan yer” (Paçacıoğlu, 2016: 161).

Har. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: “-sak+”

tutsak (Karamanlioğlu, 1989: 22).

(...) *tut-sak* bolsa sultan kullarına altun bilen bahıllık kılsa can bilen aya comardlık itse bolmas (GT 45/1-2).

Çağ. T.: “-sak+”

tutsak “zindan (Turan, 2019: 28).

Yarım nısf u tut-sak zindan boved (NK 106a).

E. An. T.: “-sak+”

unutusaklık “unutkanlık” (Canpolat-Önler, 2016: 35).

Uruz başı açuk yalın ayak kafirlerüñ yanınça tut-sak gitdi (DK D48/13).

Osm. T.: “-sak+”

tutsak (Tatçı, 1998: 575).

Bu tut-sak+lık tuzağın demi geldi üzerem (YED 171/1).

Tü. T.: “-sak+”

tutsak (Mansuroğlu, 1960: 15).

5.51.c. İşlevi

Kar. T. döneminde “vücudun bir bölümünü” ifade eden isimler yapar: *büksek* “gerdanlık takılan yer” (Paçacıoğlu, 2016: 161). **Kıp. T.**nde kişileri niteleyen sıfatlar türetir: *tutsak* (Karamanlioğlu, 1989: 22). **Çağ. T.** döneminde yer isimleri yapar: *tutsak* “zindan” (Turan, 2019: 28). **E. An. T.**nde özellikle kişi özellikleri ifade eden sıfatlar oluşturur: *unutsak* “unutkan”, *utansaç* “mahcup, utangaç”, *yigrensek* “iğrenici, çok tiksinen” (Doğan, 2019). Doğan’ın (2019) Anadolu ağızlarında bu ekle türediğini tespit ettiği örnekler şu şekildedir: *utansak* “utangaç” (*Eğirdir köyleri-Isparta; Denizli; *Alaşehir-Manisa; Yeniköy-Balıkesir; *Düzce-Bolu; Nefsiköseli *Görele-Giresun; İçel köyleri; Pınarlıbelen *Bodrum, *Milâs-Muğla), *uysak* “aptal, bön, başkasının sözüyle davranan” (Meydan, Navdalı *Mut-İçel). **Osm. T.** ve **Tü. T.** dönemlerinde yalnızca *tutsak* sözcüğünde kullanıldığı görülmüştür (Yavuzarslan, 2019: 121; Mansuroğlu, 1960: 15). Bu sözcük, sıfat görevinde kullanılmaktadır.

5.52. -sAl+: *uy-sal+*, *gör-sel+*

5.52.a. Kökeni

Kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.52.b. Biçimi

Gök T., **E. Uyg. T.**, **Kar. T.**, **Har. T.**, **Kıp. T.**, **Çağ. T.** ve **E. An. T.** dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-sal+”

uysal (Yavuzarslan, 2019: 1281).

Uy-sal: (...) herkesin fikir ve reyine tabi olup (...) (KT- “uysal”).

Tü. T.: “-sal+, -sel+”

uysal, gör-sel (Adalı, 2007: 107).

Mansuroğlu (1960: 16) ve Korkmaz (2014: 169) ekin yalnızca *uysal* sözcüğünde görüldüğünü belirtmişlerdir. Ergin (2013: 197) ve Karaağaç (2013: 296) da eserlerinde sadece bu sözcüğü örneklemiştir. Korkmaz’a göre *eğitsel, gör-sel, işitsel* gibi sonradan oluşturulan gövdeler fiilden isim yapan -sAl+ eki ile değil, isimden isim yapan +sAl+ ile yapılmış yanlış türetilmenin sonucudur. Ancak günümüzde bu ekle türetilen sözcükler, doğru veya yanlış şekilde türetilmiş olmasına bakılmaksızın, kullanıldığı için çalışmamızda inceleme kapsamında tutulmuştur.

Aslında hepsi de sevecen, uy-sal, barışsever dostlar (Livaneli, 2017: 87).

5.52.c. İşlevi

Osm. T. döneminde “fiilin yapıcısını” gösteren sıfatlar türetir: *uysal* (Yavuzarslan, 2019: 1281). **Tü. T.**nde “kökün gösterdiği fiille ilişkili olan” anlamında adlar oluşturur: *eğitsel, gör-sel*. Faili işaret eden sözcükler meydana getirir: *uysal* (Korkmaz, 2014: 169).

5.53. -sİ+: giy-si+, tüt-sü+

5.53. a. Kökeni

Gabain (2007: 54), Eski Türkçede görülen -sİk+ ekinden geliştiğini belirtir: *tütsük> tütsü*.

Ergin (2013: 196) Eski Türkçede görülen *tütsüg* “tütsü” sözcüğünden yola çıkarak ekin -sİg+’dan gelişmiş olabileceğini söyler. Eski Türkçede -sİk+ şeklinde de bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirten Ergin, *tütsün*’ün bu şekli alması için *tütsüg* biçiminde olması gerektiğini ifade eder.

5.53.b. Bicimi

Gök T.: “-sİk+”

kün togsık “doğuş, doğu” (Şirin, 2015: 114).

Kur(ı)ya kün bat-sık+da+kı sog(u)d b(e)rç(i)k(e)r buk(a)r(a)k ul(u)ş bod(u)nta n(e)k s(e)nün og(u)l t(a)rk(a)n k(e)lti

“Geride, gün batısında Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi.” (Kül T.K12).

E. Uyg. T.: “-sİk+, -sük+”

açsık “aç, açlık”, *tütsük* “tütsü” (Eraslan, 2012: 118).

Küm sorugum kün tog-sık+ka bat-sık+ka tegdi

“Ünüm, şöhretim gün doğusuna, gün batısına ulaştı.” (S 4-5).

Burkan körkin suvka kigürser yıdın tüt-süg+in tapınsar (...)

“Burkan heykelini suya soksa, güzel kokular ve tütsü ile tazim etse (...)” (Maitr 51/3-4).

Kar. T.: “-sİg+, -süg+, -suk+”

batsıg “batı”, *tütsüg* “tütsü”, *bohsuk* “tasma” (Paçacıoğlu, 2016: 111; Dilaçar, 2016: 74; Göz, 2004: 328).

(...) kün bat-sıg+dan başı tüzginip aldı (KT-SKT 33r/5).

Kayusu elig sundı, tüt-süg tutar

“Kimi elini uzatıp tütsü tutar.” (KB 98).

Harayna boh-suk+lan-gay ol kim bahillık kıldılar anıj birlä kıyamät kün (KT-SKT 55v/5).

Har. T.: “-sİg+, -sug+, -sük+”

yatsıg-yatsug “yatsı”, *tütsük* “tütsü, ıtır, koku” (Toparlı, 1998: 28; Karagözlü, 2018: 100, 154).

Yat-sug

“Yatsı” (İML 150A).

Veli ödle yat-sıg ekündüde şek düşer bolsa (...)

“Öğle, yatsı ve ikindide şüphe düşerse (...)” (MM 125).

Tüt-sük

“İtır, koku, tütsü” (İML 104B).

Kıp. T.: “-sİ+, -su+”

yassı (<yas- “dağıtıp yaymak”+ sı), *yatsu* (Toparlı, 2017: 59, 95).

Akça kadarı dedüğümüz Sehlil akçası-turur, aya yas-sı+sı+n+ça turur

“Akça miktarı dediğimiz, avuç içi kadar olan sehlil akçesidir.” (İMS 117b).

Takı vitrniḡ evval vaktı yat-su namazından soḡra-turur

“Vitr namazının vakti, yatsı namazından sonradır.” (İMS 148b).

Çağ. T.: “-sı+, -si+”

yatsı, tütsi (Eckmann, 2005: 52).

E. An. T.: “-sı+, -si+, -su+, -sü+”

yassı, geysi “giysi”, *yatsu* “yatsı”, *dütsü* “tütsü” (Paçacıoğlu, 2016: 753; Köse, 2018: 31; Yılmaz vd., 2013: 763, 1171).

Kıyamet günine anuḡ meseli ol yas-sı daḡa beḡzer ki üstinde toprak vardır (SKT 43b).

Ve eḡer baḡ tüt-si ederlerise baḡ aḡrısına müfiddür ve yeli giderür ve erlik suyun sürer (EM P30a4).

Aḡşam namazın yat-su vaktında kılup bile cem’ eyledi (KE 174/13).

Bir avrat Ka’beye dü-t-sü virürdi (KE 178/13).

Osm. T.: “-sı+, -su+, -sü+”

yatsı/yatsu, çöksü “bir şeyin kımıldamaması için üste konan şey, büyük çivi” (Tatcı, 1998: 157, 438; Yavuzarslan, 2019: 1333).

Yat-sı

“Yatık, basık, yassı” (KT- “yatsı”).

(...) *yat-su* gibi, *sabah* gibi, *gice* gibi, *gündüz* gibi, *hefte* gibi, *ay* gibi, *yıl* gibi, *dahi bunlara benzer ne var ise* (MU 110/5).

Düz döşedüm bu yirleri çök-sü urdum bu daḡları (YED 193/4).

Tü. T.: “-sı+, -si+, -sü+”

yatsı, sinsi, tütsü (Ergin, 2013: 196).

Dört gün önce yat-sı+da geldiler, dedi. (Hikmet, 2011: 55)

Ardından, (...) beyaz giy-si+li yaşlı bir teyze ve iki çocuk indi (Livaneli, 2017: 24).

Güzel koku olur, sıcak bir tüt-sü gibi bakireyi sarar yalvarışları (Kabağaçağı, 2014: 221).

5.53.c. İşlevi

Gabain (2007: 54) Eski Türkçe döneminde ekin sıfatlar yaptığını belirtmiştir. Şirin (2015: 114) ise kimi örneklerde (*ay toḡsık, kün batsık* gibi) yapım ekli işlevinin kimi örneklerde (*il tutsık yir, türk bodun ölsikig* gibi) sıfat-fiil görevinin net olarak ayırt edilebilmesine rağmen ekin hangi sözcüklerde kalıcı ad yaptığının açıkça seçilemediğini belirtir. **Gök T.**de yön adları yapar: *toḡsık* “doḡu”, *batsık* “batı” (Şirin, 2015: 114). **E. Uyg. T.** döneminde yön isimleri oluşturur: *kün batsık* “batı”, *kün tugsuk* “doḡu”. Somut isimler türetir: *tütsük* “tütsü” (Gabain, 2007: 55; Dilaçar, 2012: 74). **Kar. T.**nde yön adları yapar: *tugusıḡ* “doḡu”, *batsıḡ* “batı” (Kök, 2004: 328, 613). **Har. T.** döneminde eşya isimleri yapar: *tütsük* “tütsü”. Zaman bildiren sözcüklerde görülür: *yatsıḡ* “yatsı” (Karagözlü, 2018: 100; Toparlı, 1998: 28). **Kıp. T.**nde zaman isimleri türetir: *yatsu* “yatsı vakti”. “Şekil, biçim” bildiren sıfatlar yapar: *yassı* (Toparlı, 2017: 59, 95). **Çağ. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *tütsi, kavursı* “hafif ateşle

tütsülenmiş yün veya keçe”. Zaman dilimi anlamı verir: *yatsı* (Eckmann, 2005: 52). **E. An. T.** döneminde “ruh hâli, duygu” bildiren adlar türetir: *kaysı* “üzüntü, kaygı”. “Şekil, durum” ifade eden sıfatlar yapar: *yassı*. Eşya isimleri oluşturur: *tütsü* “tütsü”. Zaman bildiren isimler meydana getirir: *yatsu* “yatsı” (Canpolat-Önler, 2016: 43, Paçacıoğlu, 2016: 356, 753; Yılmaz vd., 2013: 151). **Osm. T.** döneminde de zaman ismi (*yatsu*) ve alet, eşya ismi (*çöksü* “büyük çivi, mız”, *tütsü*) türetme işlevi korunmuştur. Sıfat görevli sözcükler yapar: *yatsı* “yatık, basık” (Tatcı, 1998: 157, 438; Yavuzarslan, 2019: 152, 1333). **Tü. T.**nde “zaman” bildiren isimler yapar: *yatsı*. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *sinsi*, *yassı*. Alet, eşya adları oluşturur: *tütsü* (Korkmaz, 2014: 169; Çotuksöken, 2011: 162). Korkmaz (2014: 169) ekin Tü. T. döneminde yalnızca üç kelimede (*yatsı*, *tütsü*, *yassı*) görüldüğünden işlevinin değişip değişmediğinin kesin olarak belirlenemeyeceğini ancak *yatsı* kelimesinin tarihî dönemlerde ortak olması sebebiyle “zaman bildirme” işlevini koruduğunu belirtir.

5.55. -TI+: *ö+ğür-tü+*, *gir-di+*

5.55.a. Kökeni

Erdal (1991: 333) -dU ekinin fiilden isim yapan -dUk ile bağlantılı olabileceği veya bazı dialektlerden ödünç alınmış olabileceği ihtimalleri üzerinde durur.

Elöve de Deny’nin (2012: 492) *Türk Dil Bilgisi* kitabının dipnotunda “-dig(k)” şeklinde gösterdiği ekin son ünsüzünün düşmesiyle “-di” ve zamanla “-ti” biçimlerinin oluştuğunu ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 101) ekin kökeni ile ilgili bilgi vermemiş ancak bu ekle türemiş isimlerin eskiden sıfat olduğunu ve Türk yazı dillerinde sık rastlanmadığını belirtmiştir: *belir-* “olmak, meydana çıkmak”> *belirti* (Türk.), *kabar-* “kalkmak”> *gabartı* (Az.), *car-* “yarmak”> *cartı* “yarım, yarı” (Kırg.).

5.55.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: “-di+, -du+, -dü+, -tı+, -ti+”

ögdi “alkış, methiye”, *umdu* “özel ad”, *üdründü* “ayrılma”, *arıtı* “asla, kesinlikle” (< arı- “yorulmak, zayıflamak”+ tı), *yerinti* “nefret, beğenmeme” (Erdal, 1991: 333; Elmalı, 2016: 117, 156, 413; Eraslan, 2012: 105).

(...) *yime üküş* (...) *irig sarsıg sa(v...)* *ög-di+si+n söz(...)*

“(...) yine çok (...) kaba söz (...) övgüsünü söylemek” (DSKP 3042-3044).

Kün t(e)ñri yarukı közümdə arı-tı közüñmez

“Gün ışığı hiçbir şekilde gözüme görünmemekte.” (DSKP 2688-2689).

Ulug (e)lig köñülteki neçe yer-in-ti+lig (mün) kadaglar bar erser anı barça
(...) *ketermiş tarkarmış bolurlar*

“Yüce hükümdar, gönüllerinde ne kadar nefret uyandıran günah varsa onu tamamiyle (...) uzaklaştırmış olurlar.” (DSKP 1649-1652).

Kar. T.: “-di+, -du+, -dü+, -tu+”

ögdi “övme, medh”, *umdu* “dilek, istek”, *egdü* “ucu kanca biçimindeki bıçak”, *yartu* “yonga, talaş” (Erdal, 1991: 332; Hacıeminoğlu, 2013: 164; Taş, 2015: 117).

Erdal (1991: 333) ekin “d”li şekillerinin analogi yoluyla ortaya çıktığını belirtir ve *tamtu* “ahır hayvanı” sözcüğünü örnekler. Erdal’a göre sözcükte ve ekte arka arkaya kullanılan “t”, ekte genellikle “d”ye dönüşmektedir.

Ög-di ol erig kanıtgan

“Övgü, kişiyi mutlu eder.” (DLT 257).

Kimi erse um-du kılur erse kul, anıñ boşlukı kör ölüm birle ol

“Kim tamahkârlığın esiri olur ise, ondan ancak ölümle kurtulabilir.” (KB 2616).

Yar-tu

“Yonga” (DLT 457).

Eg-dü

“Ucu kıvrılmış bıçak” (DLT 75).

Har. T.: “-dı+, -di+, -du+, -dü+, -tı+, -tu+, -tü+”

kün dogdı “doğu”, *sındı* “makas”, *ögdü* “övgü”, *savuttı* “soğuk algınlığı”, *kıftı* “makas” (<kırp+ tu), *üyürtü* “seçenek” (Eckmann, 2014: 49; Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 100; Karagözlü, 2018: 131, 134, 152).

Kün dog-dı

“Doğu” (İML 149A).

Ferişterler otdın sın-du birle ol halayıqlarınıñ tillerini keserler

“Melekler, ateşten makas ile o insanların dillerini keserler.” (NF 66/13).

Üy(ü)r-ün-dü ogul-lu boldı er

“Seçilmiş oğlu erkek oldu.” (ME 5/7).

Savu-t-tı

“Soğuk algınlığı” (İML 134A).

Kıf-tu

“Makas” (İML 131A).

Üy(ü)r-tü koyı berdi aña iki nerse arasında

“İki şey arasında seçenek koydu.” (ME 102/5).

Kıp. T.: “-tı+, -tu+, -dü+”

kıptı-kıptı “makas” (<kırp+ tu), *ögdü* “övgü” (Toparlı, 2017: 241; Hacıemi-noğlu, 2000: 39).

Kıp-tı

“Makas” (CC 43a21).

(...) *saçınıñ ucın almak-turur kıp-tu birle barmak başı kadarınça*

“(...) saçının ucunu makas ile parmak başı kadar almaktır.” (İMS 328b).

Kökge agıngan yesusga öv-dü teydi teñri ata

“Tanrı, göğe yükselen Yesus’a övgü (dolu sözler) söyledi.” (CC 73a3).

Çağ. T.: “-du+, -tu+, -tı+”

yagdu-yaktu-yahtı “ışık, parlaklık” (<*yag- “parlamak”+ du) (Eckmann, 2014: 53; Teres, 2009: 278; Karasoy, 1998: 672).

Bahr-ı a ‘zamda çerağı yah-tı+dur (ŞHD 20a13).

E. An. T.: “-di+, -du+, -dü+”

öñürdi “ilk önce, daha önce”, *sıñdu* “makas”, *öñürdü* “önce” (Ergin, 2018: 440; Şahin, 2015: 55; Önler, 2010: 1; Yılmaz vd. 2013: 1031).

Şol kara gün gibi birbirinden öñ+ür-di geldi (KE 944/9).

(...) *bagarsugun sıy(ı)r-in-du+s+ı tiz safrayla ya tuzlu balgamıla gider* (EM 19b15).

(...) *yokaru kalka birbirinden öñ+ür-dü gök yüzinde yöriye* (...) (KE 39/3).

Osm. T.: “-tı+, -ti+”

budantı “budanan ağaç ve dal budakları”, *igrenti* (Yavuzarslan, 2019: 83, 497).

Buda-n-tı: (...) *kesilmiş budaklar mecmuu* (KT- “budantı”).

İgren-ti: (...) *istikrah, mekrûhiyyet, tiksınme* (KT- “igrenti”).

Tü. T.: “-dı+, -di+, -du+, -tı+, -ti+, -tü+”

alındı “makbuz”, *girdi*, *uydu*, *kızartı*, *ürpertı*, *öğürtü* (Banguoğlu, 2007: 226; Korkmaz, 2014: 215; Boz, 2014: 99; GTS).

Sırtında aynı ürper-ti+yi, aynı terk edilmiş, kaybolmuş köpek hüznünü duy-muştu konuşurken (Ağaoğlu, 2011: 251).

Vedat da, bütün bunları, bütün gir-di+s+i+n+i çık-tı+s+ı+n+ı kafasına not ediyor (Ağaoğlu, 2011: 15).

Bir bula-n-tı, bir öğ+ür-tü ile kalktım (Bilbaşar, 2017: 74).

Bir gedikte kısılır, kim vur-du+y+a gidersin (Bilbaşar, 2017: 126).

5.55.c. İşlevi

Erdal (1991: 332) bu ekin temel olarak “geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar” türettiğini ifade eder. **E. Uyg. T.** döneminde özel isimler oluşturur: *(O)gul Umdu T(ä)ñrim*. Soyut adlar yapar: *ögdi* “alkış, me-thiye”, *yerinti* “nefret, beğenmeme”. Yapılan işin adı olan sözcükler oluşturur: *üdründü* “ayrılma”. Zarf görevli sözcükler türetir: *arıtı* “asla, kesinlikle” (<arı-“yorulmak, zayıflamak”+ tı) (Erdal, 1991: 333; Elmalı, 2016: 117, 156, 413; Eraslan, 2012: 105). **Kar. T.**nde soyut isimler oluşturur: *ögdi* “övme, medh”, *umdu* “dilek, istek”. Alet, eşya adları türetir: *egdü* “ucu kanca biçimindeki bıçak”, *yartu* “yonga, talaş” (Erdal, 1991: 332; Hacıeminoğlu, 2013: 164). **Har. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *sıñdu* “makas”, *sıkıñdu* “sıkma makinesi”. Soyut isimler oluşturur: *ögdü* “övgü”, *umdu* “temenni, umut”. Somut adlar yapar: *süründü* “çöküntü, posa”. Hastalık adlarında görülür: *savuttı* “soğuk algınlığı”. *Kün dogdı* “doğu” sözcüğünde yön ismi türetme görevinde kullanıldığı görülmektedir (Kalsın, 2013: 100; Karagözlü, 2018: 119, 135, 152, 160, 303). **Kıp. T.**nde alet isimleri meydana getirir: *kıptı* “makas”, *sıñdu* “makas”. Soyut adlar yapar: *övdü* “övgü”. İsim-fiil eklerine yakın işlevde “yapılan işin adı” olan kelimeler türetir: *bustu* “pusu”. “İşin sonucunda oluşan durum, hâli” belirten adlar yapar: *karaldu* “karanlık”, *yaktu* “aydınlık, ışık”, *burdu* “burgu” (Argunşah-Güner, 2015: 80; Güner, 2013: 135). **Çağ. T.** döneminde somut adlar yapar: *yagdu* “ışık, parlaklık” (Eckmann, 2014: 53). **E. An. T.** döneminde “sıralama” bildiren sözcükler yapar: *öñürdi* “önce, ilk önce”. İşin sonucunu gösteren isimler meydana getirir: *sıyrıñdu* “kazıma, tahriş”, *çırpıñdı*. Eşya adları oluşturur: *sıñdu* “makas” (Önler, 2010: 3; Canpolat-Önler, 2016: 178; Ergin, 2018: 440; Şahin, 2015: 55). **Osm.**

T. döneminde hastalık adları yapar: *bulantı, kızartı*. Somut isimler (*budantı* “budanan ağaç ve dal budakları”) ve soyut isimler (*igrenti* “iğrenme, tiksinti”) türetir. “Fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü” anlatan adlar oluşturur: *bagırtı, kabartı* (Deny, 2012: 491; Yavuzarslan 2019: 83, 153, 497). **Tü. T.** dönemin için Hatiboğlu (1974: 158-159) fiilden isim türeten -tı ekini 4 başlıkta ele alır: 1. Renk bildiren sözcüklerde “r” sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek isim yapan -tı eki: *karartı, ağartı*. 2. Dönüşlü çatı üzerine gelerek isim yapan -tı eki: *bunaltı, doğrultu*. 3. “n” sesiyle biten fiil kök ya da gövdelerinden isimler türeten -tı eki: *alıntı, bağlantı*. 4. “r” sesiyle biten gövdelerden isim türeten -tı eki: *kabartı, ürperti*.

Çotuksöken (2011: 171) de “r” ve “l” ile biten renk adlarından “söz konusu renkte olma durumu” anlamı içeren adlar (*morartı, ağartı*¹¹⁶...) ve “eylemin sonucunda oluşan şey, durum” anlamında adlar (*alıntı, gezinti*...) olmak üzere iki ayrı başlıkta incelemiştir. Ancak örneklere bakıldığında bu sözcüklerin büyük çoğunluğunun “işin sonucunda ortaya çıkan ürün (*belirti*), durum (*morartı*)” anlamı taşıdığı görülmektedir. Bu sebeple çalışmamızda belirtilen şekilde bir ayırım yapılmamıştır. Buna göre -TI+ eki, maddi iş, işlemlerle ilgili çeşitli isimler türetir: *girdi, çıktı, alındı* “makbuz”, *ayakbastı* “bir yere dışarıdan gelen insan ve eşyadan alınan vergi”. Eşya adları meydana getirir: *sındı* “makas” (<sın- “kırılmak, parçalanmak, bozulmak”+ dı), *bindi* “destek”. Oyun isimleri türetir: *pıştı, papazkaçtı*. “İvedilikle yapılan işleri” ifade etmek için kullanılan kalıplaşmış kelime gruplarında görülür: *gecekondu, oldubitti*. Astronomi ile ilgili terimler oluşturur: *uydu*. Özel isimler meydana getirir: *Döndü, Durdu*. “Kişilik özellikleri” belirten kelime gruplarında görülür: *şıpsevdi, mirasyedi, zıpçıktı*. *Bağırtı, çağırtı* sözcüklerinde “belirtilen sesin çıkarılarak yapıldığını gösteren eylemler” türettiği görülür. -TI+ ekiyle türetilen birleşik kelimelerde yemek isimlerinin çokluğu dikkat çekici ölçüdedir: *kalburabastı, imambayıldı, hünkarbeğendi, külbastı* (Ergin, 2013: 194; Banguoğlu, 2007: 226; Korkmaz, 2014: 215, Hatiboğlu, 1974: 60; Karaağaç, 2013: 301; Eker, 2006: 359; Kahraman, 2009: 55).

5.56. -tay+: *danış-tay+*, *çalış-tay*

5.56.a. Kökeni

İncelenen kaynaklarda ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak -tay+ eki ile türetilen sözcüklere bakıldığında (*danıştay, sayıştay*) isimden isim yapan +tay+ ile oluşmuş isimlerle (*yargıtay, kamutay*) benzer anlamlar taşıdığı görülmüştür. Bu sebeple aslında iki ekin aynı olduğu, eklerden birinin yanlış örnekleme sonucu oluştuğu kanaatindeyiz.

5.56.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinde -tay+ ekinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Tü. T.: “-tay+”

sayıştay (Adalı, 2004: 108).

¹¹⁶ “l” ile biten renk adları örneklenmemiştir (Çotuksöken, 2011: 171).

5.56.c. İşlevi

Tü. T. döneminde kurum, kuruluş isimleri türetme görevi yapar: sayıştay

5.57. -(A)v+: söyle-v+, gör-ev+

5.57.a. Kökeni

Gabain (2007: 51) “-°g, -°g” ekinin “-v”ye dönüştüğü ile ilgili bir bilgiye yer vermemiştir. Ancak eki örneklediği *sürüg* “sürü” sözcüğünün zamanla *sürüv*>*sürü* şeklindeki gelişimine bakarak bu eklerin birbirinden geliştiği sonucuna ulaşılabilir. Gabain, “-°g, -°g” ekinin Moğolcada da aynı olduğunu söyleyerek iki dil arasındaki alışverişe vurgu yapmıştır.

Eckmann (2014: 53) ve Argunşah (2014:111) ekin “-agu+/-egi+”den geldiğini ifade eder: *bilev* “bileği”.

Korkmaz (2014: 171) da “-v” ile “-AgU” arasında ilişki kurar ancak bu ekin Kıpçak lehçelerine özgü olduğunu, Dil Devrimi ile o lehçelerdeki örneklerle benzetilerek dilimizde de kullanılmaya başlandığını belirtir.

Hatiboğlu (1974: 34) *kaşağı* gibi sözcüklerin *kaşav* oluşundan hareketle “v”nin başka bir sestən dönüşmüş olabileceğini düşünür ve şu açıklamalara yer verir: “Anadolu ağızlarında ‘oklağı, balıkağı, yalagı’ biçimindeki sözcüklerin ‘oklava, balıklava, yalavu’ oluşu, iki ünlü arasındaki ‘-g-’ sesinin ‘-g-> -ğ-> -v-’ sesine dönüşümünü açıklar.”.

Eker (2006: 362) de Hatiboğlu’ya katılmakla beraber ekin Kıpçak dillerinden alındığına karşı çıkarak Anadolu ağızlarındaki g> v değişimine dayandığını ve Türk dilleri arasında bir ödünçleme sonucu oluştuğunu belirtir.

Güner (2013: 135) *Kıpçak Türkçesi Grameri* adlı eserinde “-(I,U)G+, -(I,U)K+, -(I,U,O)v+” eklerini birlikte incelemiştir.

Gülensoy (2010: 537) ekin Türkiye Türkçesine Kıpçak Türkçesinden geçtiğine yer vermiştir.

Turan (2019: 93) “yağdanlık, yağ kabı” anlamına gelen *yaglagu~yaglav* sözcüklerini belirtildiği şekilde göstererek “-agu” ve “-av” eklerinin birbiri yerine kullanıldığına işaret etmektedir.

5.57.b. Biçimi

Gök T.: “-g+, -ıg+, -üg+”

küräg “kaçak” (<kürä- “kaçmak”+g), *kapıg* “kapı”, *ölüg* “ölü” (Tekin, 2003: 89).

Üç kürä-g ki(şi) kelti (Kül T.K9).

(...) *ek tagıg ertü temir kap-ıg+ka tegi irtimiz* (T B9).

İçikigme içikdi, bodun bolı; öl-üg+me ölti (BK D37).

E. Uyg. T.: “-g+, -ıg+, -ug+, -üg+”

isig “aziz, sevgili” (<isi- “ısınmak, sıcak olmak”+ g), *tapıg* “hürmet, hizmet, huzur”, *bolug* “varlık”, *ötüg* “rica, maruzat”. N ağızlarında ekin ünlüsü düz-geniş bir hâl almaktadır: *tatag* “tat” (Tekin, 2003: 89; Gabain, 2007: 51; Eraslan, 2012: 105).

(...) *içimiz isi-g Sangun İtaçuk üçün bitidim* (IB 67).

Kuanşı im pusarka tap-ig uduğ ayamak çiltemek atamak (KİP 79).

Āk at karşısın üç bol-ug+ta talulapan agınka öt-üg+ke ıdmiş tir (IB 19).

Temir tumşuklug vi(jir) az-ag+lag ıtlar böri(ler keli)p baltırların yotaları(ın...) talayu (...)

“Demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını, bacaklarını dalayarak, ısırarak (...)” (DSKP 636-639).

Kar. T.: “-g+, -ig+, -ig+, -ug+, -üg+”

sinag “sınav”, *açıg*, *keçig* “geçit”, *kapug* “kapı”, *körüg* “yorum, tabir” (Taş, 2015: 117-119; Dilaçar, 2016: 30, 99; Bice, 1993: 110).

Yaru-g dünya haram kılıb Hak’nu süydüm

“Aydın dünyayı haram kılıp Hakk’ı sevdim.” (DH H7).

Anı yat-ig+ı+n+da tutgıl

“Onu uyurken tut.” (DLT 449).

(...) ärsä siz berilgän närsäniñ mäh(i)z+ä-ş-ig+i (KT-SKT 45r/4).

Silärdin iglig ya takı bolsa ämgäk başında yul-ug ruzädin ya takı sadakadın ya takı kurbadın (KT-SKT 23v/1).

Unıtma ol emgekni bolma öl-üg

“Unutma o emeği, ölü gibi olma.” (KB 1550).

Har. T.: “-g+, -ig+, -üg+”

açıg “acı, keder”, *satıg* “satış, ticaret”, *sürüg* “sürü” (Kalsın, 2013: 101).

(...) açi-ğ vaktında şabr kılmak, hoş-nüdlük vaktında ögr kılmak (KE 201r/4).

Sat-ig+çı er-men, mälüm telim ammā iyälüm yok (KE 78r/9).

(...) takı bir sür-üg koylar bērdi (NF 130/3).

Kıp. T.: Bu dönemde sözcük sonundaki “g”nin “v”ye dönüşmesi, özellikle CC’de ayırt edici bir özellik olarak görülmektedir. Bu sebeple -(I)g+ eki, pek çok sözcükte -(X)v+ şeklini almıştır: *açıg> açuv* “yas, matem” (Güner, 2013: 135; Argunşah-Güner, 2015: 69).

“-v+, -g+, -ig+, -ug+, -av+, -ov+, -üv+, -iv+”

bilev “kesici araçları bilemek için kullanılan taş”, *arıg* “temiz”, *tatıg* “tat”, *kapug* “kapı”, *burav* “matkap, burgu”, *köse* “ateşi karıştırmaya yarayan alet” (<köze “yanmaya başlamak”+ v), *çızov* “çizgi, hat”, *erüv* “enerjik”, *keziv* “salgın” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Argunşah-Güner, 2015: 441, 450; Paçacıoğlu, 2016: 429; Güner, 2013: 135-136; Hacıeminoğlu, 2000: 360).

Bur-av

“Matkap, burgu” (CC 43b16).

Tat-ov

“Tat, lezzet” (CC 57a30).

Bir sür-üv

“Bir sürü, çok sayıda” (CC 57b26).

Ser-iv

“Ehil, uysal” (CC 81a25).

Bile-v

“Bileği” (CC 44a1).

Gey-biz birge külte ba-g+nı bağlagay (CC 63b5).

Tat-ıg+sız tæg keçer mendin bu eyyām (HŞ 3076).

Çağ. T.: “-v+, -ev+”

saklav “bekçi, gözcü” (<sakla- “tehlikelerden korumak”+ v), *bütev* “bütün, hep” (<büt- “bitmek, tükenmek”+ ev) (Eckmann, 2014: 53).

Halas oldu talavdın misl-i ada-v (ŞHD 142a9).

E. An. T. için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: “-av+”

takav “at nalı” (Yavuzarslan, 2019: 1168).

Tak-av “At nalı” (KT- “takav”).

Tü. T.: “-v+, -ev+, -av+”

türev, görev, takav “nal” (Eker, 2006: 362; Gülensoy, 2010: 537).

Böyle formel söyle-v+ler resmîlikten upuzak kalan o özgür aydınlığa hiç uymuyordu (Kabağağaçlı, 2014: 179).

5.57.c. İşlevi

Gabain (2007: 51) ekin ET dönemindeki işlevi için “Çeşitli anlamlar verir. Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri.” açıklamasında bulunmuştur.

-g+ ekinin -k+ ile biçimsel benzerliğine karşın işlevsel olarak farklı mahiyette sözcükler türettiği görülür. -g+ eki fiilin neticesini ifade eden isimler türetirken, -k+ eki daha çok sıfat görevli kelimeler yapmaktadır. Bang (1990: 44, 102) -g+’li ve -k+’li biçimlerin kimi zaman birlikte kullanıldığını ve bu ekleri birbirinden ayırt etmenin güç olduğunu ifade eder. Gabain de bu iki ekin farkını tespit etmenin mümkün olmadığını belirtir (akt. Eraslan, 2012: 106). Ekin dönemlerdeki kullanımı şu şekildedir: **Gök T.**de alet, eşya adları oluşturur: *kapıg* “kapı”, *sühüg* “mızrak”. Sıfat türünde kelimeler yapar: *ölüg* “ölü”, *tirig* “canlı, diri” (Tekin, 2003: 88). **E. Uyg. T.** döneminde soyut isimler yapar: *ötüg* “rica, maruzat”, *tapıg* “hizmet, hürmet”. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *isig* “aziz, sevgili”. “Hareketin neticesini” gösteren adlar yapar: *kuvrag* “toplantı, meclis” (<kuvra- “toplamak”+ g), *ölüg* “ölü” (Tekin, 2003: 88; Gabain, 2007: 51; Eraslan, 2012: 105). **Kar. T.**nde “işin sonunda ortaya çıkan ürünü” işaret eden adlar oluşturur: *sinag* “sınav”. Soyut isimler yapar: *körüg* “yorum, tabir”, *bilig*. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *bışıg*, *tirig* (Taş, 2015: 117-119; Dilaçar, 2016: 30, 99; Bice, 1993: 110). **Har. T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *açıg* “acı, keder”, *yarag* “fayda”. Sıfat görevli sözcükler yapar: *arıg* “temiz”. Eşya isimleri oluşturur: *bag* “bağ”. “Fiilin sonucunu” gösteren adlar yapar: *satıg* “satış, ticaret” (Eckmann, 2014: 470; Kalsın, 2013: 100-101). **Kıp. T.**nde alet, eşya isimleri yapar: *egev* “eğe, törpü”, *kapug* “kapı”. Soyut adlar meydana getirir: *adav* “adanma, bağışlanma”, *yarov* “yarar”. Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *aruv* “temiz”, *katıg* “katı, sert” (Argunşah-Güner, 2015: 463; Karasoy, 1998: 240; Güner, 2013: 135-136). **Çağ. T.** döneminde

eşya isimleri türetir: *bilev* “bileği”, *yaqlav* “yağ kabı, yağdanlık”. Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *bütev* “bütün, hep”. “İnsana dair özellik” bildiren isimler türetir: *küyev* “damat, güvey”, *saklav* “bekçi”. (Eckmann, 2014: 53; Argunşah, 2013: 111; Turan, 2019: 93). **Osm. T.**nde eşya isimleri yapar: *takav* “at nalı” (Yavuzarslan, 2019: 1168). **Tü. T.** döneminde “hareketin sonucunu, ürününü” ifade eden adlar meydana getirir: *işlev*, *türev*, *sınav*, *söylev* (Boz, 2014: 99).

5.58. -van+: *yay-van*

5.58.a. **Kökeni**

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

5.58.b. **Biçimi**

Osm. T. ve Tü. T. dönemleri dışında kullanıldığı bir döneme rastlanmamıştır.

Osm. T.: -van+ (KT-“yayvan”)

yay-van (Yavuzarslan, 2019: 1335).

Tü. T.: -van+

yayvan (Eker, 2006: 357).

5.58.c. **İşlevi**

Kullanıldığı iki dönemde de sıfat türünde aynı sözcüğü türettiği görülür: *yayvan* (Yavuzarslan, 2019: 1335; Eker, 2006: 357).

5.59. -(X)z+: *tık-ız+*, *boğ-az+*

5.59.a. **Kökeni**

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.59.b. **Biçimi**

Gök T.: “-z+, -uz+”

baz “tabii, bağımlı” (<ba- “bağlamak”+ z), *boguz* “boğaz” (Tekin, 2003: 93).

(...) *k(a)g(a)nl(i)g(i)g k(a)g(a)ns(i)r(a)tm(i)ş y(a)gıg b(a)-z kılm(i)ş*

“(...) hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış.” (Kül T.D15).

(*Bod*)*u(n) (bog)-u(z)+ı (t)o(k) e(rt)i*

“Halkın karnı toktu.” (T 8).

E. Uyg. T.: “-z+, -uz+”

uz “usta, iyi” (<u- “muktedir olmak”+ z), *boguz* “boğaz, gırtlak” (Hamilton, 2015: 172; Gabain, 2007: 54).

(...) *ät’ özin u-z etmiş yaratmış*

“(...) vücudunu ustaca süslemeli.” (AY 318).

Belçä bog-uz+ça subda yorup

“Bellerine boğazlarına kadar suda yürüdüler.” (İKP XXXVI).

Kar. T.: “-z+, -iz+, -uz+”

küwez “kibirli, mağrur”, *yetiz* “tam, mükemmel”, *boguz* (Taş, 205: 117; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 593; Kök, 2004: 675).

Bolu birse devlet, küve-z+len-me-gil

“Oluverirse saadet, kibirlenme.” (KB 400).

Özləri içində yet-iz söz idmadımız (KT-SKT T.66r/4).

Bog-uz alıp tükel bogdı

“Boğazını ısırdı ve onu boğdu.” (DLT 276).

Har. T.: “-z+, -az+, -uz+, -iz+”

söz, bogaz-boguz, yetiz “tam, mükemmel” (Toparlı, 1998: 28; Toparlı-Arğunşah, 2018: 208; Kalsın, 2013: 116).

Ol kafirni hoş sö-z birle açuq yüz birle Haq yolına ündeyü başladı erse (...)

“O kafiri hoş söz, temiz bir yüz ile Hak yoluna getirmeye başladı ise de (...)

(NF 11/12).

Bog-uz+lar bog-az yumrusından üküş başı yar

“Boğazlarken çoklukla boğaz yumrusundan başa doğru kes.” (MM 238).

Yet-iz bişürdi etni

“Eti güzelce pişirdi.” (ME 7/7).

Kıp. T.: “-z+, -az+, -uz+”

söz, bogaz, boguz (Bang, 1980: 13; Toparlı, 2017: 78, Arğunşah-Yüksekkaya, 2014: 329).

(...) bir sem(r)ü-z (CC 61a25).

İli avuçı tar dağı bog-az+ı kiñ idi (GT 192/2).

Başlagay eşsesinden bog-uz+ı+na tegin takı ayıtgay

“Ensesinden başlayıp boğazına kadar tide söyledi.” (İMS 91a).

Çağ. T.: “-z+, -uz+, -üz+”

semiz “besili, şişman”, *boguz* “boğaz”¹¹⁷, *tüküz* “tam, bütün” (<tüke-“tükenmek”+üz) (Eckmann, 2014: 53; Turan, 2019: 30).

Midan sem(r)i-z tu ferbe u arrıg çi lager esr (NK 102a).

Başed bog-uz gelu u hem abist u hem ta'am (NK 102a).

E. An. T.: “-z+, -az+, -uz+”

uyuz, bogaz, koguz “boş” (<kok- “azalmak”+uz) (Ergin, 2018: 55; Yavuz, 2017: 187; Yılmaz vd., 2013: 949).

(...) ve zeyt yağıyla ve sem(r)ü-z tavuk şorvasın içürmegile olur (EM P32b11).

Senün adun kırk oynaşlu Boğ-az+ça Fatma degül mi-y-di (DK D114).

(...) anuñ kolin ve eñegin ve kog+uz bögrinden bir pare yoksula virür (...) (KE 496/7).

Osm. T.: “-z+, -az+, -iz+”

semüz, bogaz, tıköz “tıka basa dolu” (Deny, 2012: 528; Hengirmen, 1983: 101).

Semr(ü)-z yahniler ü tolma tavuklar (PN 141).

Mısrda Bab-ı Züveyle öñinde bog-az+ı+n+dan asdılar (HB W16b).

Tü. T.: “-z+, -az+, -iz+”

uyuz, boğaz, tıköz “tıknaz” (Banguoğlu, 2007: 263; Akın, 2004: 27).

¹¹⁷ *Nisâb-ı Kutbiyye*’de sözcük “hamile” olarak anlamlandırılmıştır (Turan, 2019: 529).

Bayram, fazla düzgün kesilmiş bıyıklarını sıva-z+la-dı (Ağaoğlu, 2011: 165).

Boğ-az kıyısında gezen Refik Halid Karay'ın bu konuda anlatacağı çok şey var bize (Akın, 2004: 27).

5.59.c. İşlevi

Gabain (2007: 55) ET döneminde ekin sıfat yapma işlevine değinmiştir. **Gök T.**de sıfat, zarf görevli sözcükler türetir: *baz* “tabii, bağımlı”, *uz* “mahir, usta” (<u- “yapabilmek”+z). Organ isimleri yapar: *boguz* (Tekin, 2003: 93; Ata, 2011: 95). **E. Uyg. T.** döneminde sıfatlar türetir: *uz* “usta, iyi”, *semiz* “besili”¹¹⁸. Organ isimleri oluşturur: *boguz* “boğaz”. Soyut isimler oluşturur: *söz* (Gabain, 2007: 55; Eraslan, 2012: 108). **Kar. T.** dönemi için görevi Erdal (1991: 323) tarafından “geçişli eylemlerin nesnesi, geçişsiz eylemlerin öznesi” olan adlar türetmek olarak belirlenmiştir. Bu işlev detaylandırılacak olursa -(X)z+ eki, sıfatlar türetir: *küwez* “mağrur, kibirli”, *baz* “yabancı, garip”. Organ adları oluşturur: *boguz*, *köz*. Yokluk bildiren adlar oluşturur: *kokuz* “boşluk, eksiklik” (<kok- “azalıp bitmek”+ uz). Somut isimler yapar: *köz* “ateş” (<kö- “yanmak”+ z). *Küdez* “koruma, muhafaza” sözcüğünde isim-fiil eklerine benzer bir işlev yaptığı görülür (Erdal, 1991: 324; Hacıeminoğlu, 2013: 27; Taş, 2015: 177). **Har. T.**nde soyut isimler meydana getirir: *söz*. Organ adları türetir: *bogaz*, *köz* “göz”. Sıfatlar oluşturur: *semüz* “besili”, *yetiz* “tam, mükemmel” (Toparlı, 1998: 28; Toparlı-Argunşah, 2018: 208; Kalsın, 2013: 116). **Kıp. T.** döneminde organ isimleri türetme işlevindedir: *köz*, *bogaz*. Soyut adlarda görülür: *söz*. Sıfatlar meydana getirir: *semiz* “besili” (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Güner, 2013: 155). **Çağ. T.**nde organ adları yapar: *boguz* “boğaz”. “Miktar ve durum” bildiren sıfatlar meydana getirir: *tüküz* “tam, bütün”, *semiz* “şişman, besili” (Eckmann, 2014: 53; Turan, 2019: 30). **E. An. T.**nde organ bildiren isimler yapma işlevini sürdürür: *bogaz*. Sıfat türünden sözcükler meydana getirir: *semüz* “besili”, *koguz* “boş”. Hastalık isimleri türetir: *uyuz* (Ergin, 2018: 55; Canpolat-Önler, 2016: 176; Yılmaz vd., 2013: 309, 1133). **Osm. T.**nde sıfatlar oluşturur: *tıkız* “tıka basa dolu”, *semiz*. Organ isimlerinde görülür: *bogaz*. Hastalık adları yapar: *uyuz* (Deny, 2012: 528; Karabacak, 2002: 48; Yavuzarslan, 2019: 23). **Tü. T.**nde “kişi özellikleri” bildiren adlar türetmektedir: *yanaz* “sürekli yakınan, kötü huylu”. Organ adları türetir: *boğaz*. Hastalık isimleri oluşturur: *uyuz* (Korkmaz, 2014: 171, GTS).

5.60. -zik+: em-zik+

5.60.a. Kökeni

Ek ettirgenlik anlamı veren -(İ)z- ile -ik+ ekinin birleşimiyle oluşmuştur: *emzik* < *em-iz-ik*.

5.60.b. Biçimi

Osm. T. dönemine kadar ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

¹¹⁸ *Semiz* sözcüğünün bu ek ile oluştuğu araştırmacılar tarafından kabul edilse de sözcüğün -z+ ile mi -iz+ ile mi oluştuğu yönünde farklılıklar görülmektedir. Erdal (1991: 323) “-(X)z+” eki ile türemiş isimlerin genelde “r” ile bitmiş fiiller olabileceğine dikkat çeker: *kutuz* < **kutur-uz*, *ärgüz* < **är-gür-üz*, *adıız* < **adır-ız* vb. Bu sebeple *sämiz* sözcüğünü **sämri-* fiilinden -z+ ile oluşmuş kabul eder. Gabain (2007: 55) ise *sämir-* ve *sämiz* sözcüklerine bakarak bunların *säm-* fiilinden geliştiğini düşünür. Böylece *sämiz* sözcüğünün -iz+ ile türediğini kabul eder.

Osm. T.: “-zik+”

emzik (Yavuzarslan, 2019: 309).

Em-zik (...) *çocukların su içmesine mahsus küçük ibrik lülesi* (KT- “emzik”).

Tü. T.: “-zik+”

emzik (Atalay, 1942: 360).

İncelenen kaynaklardan yalnızca Atalay’da (1942: 360) ilgili eke yer verildiği görülmüş ancak yalnızca biçimi ve işlevine değinilmiştir. Hangi sözcükte kullanıldığına dair bir açıklama yapılmamıştır.

Em-zik+te+ki kardaşları sırtlarına bağılı analarının neye ağladıklarını anlayamazlar, parmaklarını burunlarına sokup şaşkın bakarlardı (Bilbaşar, 2017: 149).

5.60.c. İşlevi

Ekin, görüldüğü tek sözcükte eşya ismi türetme görevinde kullanılmıştır. **Osm. T.:** *emzik* (Yavuzarslan, 2019: 309). **Tü. T.:** *emzik* (Atalay, 1942: 360).

III. BÖLÜM

3. TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE YAPIM EKLERİNİN ELE ALINIŞI

3.1. Öğretim Programlarında Yapım Ekleri

Türkçe öğretim programları, ilk program olan 1924 Programı itibarıyla yaklaşık 60 yıl boyunca davranışçı yaklaşımı benimsemiş ve dil öğretiminde gerekli başarının sağlanamadığı görülmüştür. Örneğin PISA araştırmaları doğrultusunda 2000-2003 yıllarında okuma ve anlama becerilerinin değerlendirildiği sınavda, öğrencilerin %70’inin bu beceriler bakımından OECD ülkelerinin altında kaldıkları tespit edilmiştir. Ancak bilimsel gelişmeler ve yeni yaklaşımlara paralel olarak değiştirilen 2005

programında yapılandırmacı yaklaşım benimsenmiş ve başarı oranının arttığı kanıtlanmıştır. Buna göre programda dil öğretimi ile ilgili olarak Chomsky'nin dilin doğuştan gelen bir yetenekle edinildiği ve bireyi bu bağlamda pasif olarak ele aldığı yaklaşım yerini Piaget, Bruner ve Vygotsky'nin "dil zihinsel işlemlerle ve etkileşimli olarak geliştiği" görüşüne bırakmıştır. Programdaki diğer gelişmeler: "öğrenci merkezli öğrenme, davranış yerine beceri geliştirme, çok yönlü düşünme, metin öğretimi yerine metinle öğrenme, anlama becerilerini geliştirme ve etkinliklerle değerlendirme" şeklindedir. Bu program uygulanmaya başlandıktan sonra Türkiye, PISA 2009 araştırmasına katılan ülkeler arasında okuma becerileri puanını 14 arttırarak en hızlı yükselen ülke konumuna ulaşmıştır (Güneş, 2014: 78). Bu durum göstermektedir ki öğretim programları, öğrenci başarısını doğrudan etkileyen en önemli unsurlardan biridir. 2005'te yapısı, kapsamı ve sunumu değişmiş olan Türkçe öğretim programları içerisinde tezimizde yeniliklere gidilmiş 1981, 2006, 2015, 2017 programları incelenmiştir.

3.1.1. 1981 Yılı Türkçe Dersi Öğretim Programında Yapım Ekleri

Bu programda "dil bilgisi" bölümü içerisinde "Kelimeleri, takıları doğru anlayabilme ve yazabilme", "Kelimelerin yapısı ve dilimizin özelliği olan kelime türetme yollarını kavrayabilme" "özel amaçlar" olarak belirlenmiştir. Sınıflar düzeyinde öğrencilere kazandırılacak davranışlar şu şekildedir:

6. Sınıflar:

5. Madde: (...) kelime yapıları ve Türkçe'de türetme yollarını, en işlek yapım eklerini kavrayabilmek.

7. Sınıflar:

8. Madde: Kelimeleri, cümle içinde yapılarına göre değerlendirmek.

8. Sınıflar:

5. Madde: Kelimeleri cümle içinde yapılarına göre tanıyabilmek.

3.1.2. 2006 Yılı Türkçe Dersi Öğretim Programında Yapım Ekleri

6. Sınıflar:

Dil Bilgisi-Amaç ve Kazanımlar

1. Kelimenin yapı özellikleriyle ilgili bilgi ve kuralları kavrama ve uygulama

1.1. Kök ve eki kavrar.

1.2. İsim kökü ile fiil kökünü ayırt eder.

1.3. Yapım eki ile çekim ekini ayırt eder.

1.4. Gövdeyi kavrar.

1.5. Yapım eklerinin işlevlerini ve kelimeye kazandırdığı anlam özelliklerini kavrar.

1.6. Birleşik kelimeyi kavrar.

1.7. Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri ayırt eder.

Etkinlik Örnekleri

“Mıknatıs”: Kelime kökleri ve ekler kartlara yazılarak öğrencilere dağıtılır. Öğretmenin okuduğu metinde geçen kelime kartını elinde bulunduran öğrenci ayağa kalkar. Öğrenciler ellerindeki ek kartlarına bakarlar. Bu kelimeye uygun olan ekleri elinde bulunduran öğrenciler, kökü taşıyan öğrencinin yanına giderek yeni kelimeler oluştururlar. Oluşturulan yeni kelimeler yüksek sesle söylenir (1. kazanım).

“Çiçekçi”: Çiftçiden pazarda satmak üzere ürünlerini iki çuvala yerleştirmesi istenir. Öğrenciler verilen metindeki isim ve fiilleri ayırarak çuvallara yerleştirir (2. kazanım). (bk. Kılavuz)

“Farklı olanı bulma”: Altı çizili eklerden farklı olanı (çekim eki/yapım eki) bulunur (3. kazanım).

“Ekleri de Birbirine Ekleyelim”: Yapım eki almış bir kelimeye farklı ekler getirilerek yeni kelimeler türetilir (4. kazanım).

“Tamamlama”: Cümleyi oluşturan kelimelerdeki boşluklar uygun yapım ekleriyle tamamlanır (5. kazanım).

“Birleştirme”: Verilen farklı kelimeler eşleştirilerek uygun yöntemlerle birleştirilir (6. kazanım).

“Gruplandırma”: Okunan herhangi bir kitaptan belirlenen yirmişer kelime (basit, bileşik ve türemiş) öğrencilerin kendi çizdikleri resimlerin içerisine yazılır. Bu çalışmalardan beğenilenler sınıf veya okul panolarında sergilenir (7. kazanım). (bk. Kılavuz).

“Kelime Bankası”: Bir grup öğrencinin görev aldığı hayali bir banka kurulur. Öğrencilerden biri seçtiği kelimeleri hesabına yatırır. Karşılığında yeni kelimeler alır. (bk. Kılavuz)

Açıklamalar

[!] Bütün dil bilgisi çalışmalarında, öğrencilerin edindikleri bilgileri, okudukları ve dinlediklerini anlamlandırmada kullanmalarına; konuşurken ve yazarken uygulamalarına ağırlık verilir.

[!] Kelimede yapı özellikleriyle ilgili kazanımların verilişinde ilgili oldukları yazım kurallarına değinilir. 1. 1. Türkçenin sondan eklemeli bir dil olduğu vurgulanır. 1. 2. Fiil köklerinin “-mek/-mak” eki ile okunması gerektiği, fiilin “-mek/-mak” eki almış biçimine mastar adı verildiği, mastarın fiilin adı olduğu belirtilir. 1. 2. Hem isim hem de fiil olan köklere örnek verilerek bunların kök çeşidinin aldıkları ekler aracılığıyla belirlenebileceği kavratılır. 1. 3. Çekim eklerinin çeşitlerine ilgili oldukları konulara gelindiğinde değinilir. 1. 3. Ekler arasındaki hiyerarşik ilişkiye dikkat çekilir. Bu durum, yapım ekleri kelime türetirken çekim eklerinin var olan kelimeyi kelime grubu ya da cümle içinde kullanılmaya elverişli hâle getirmesi, yani ona son şeklini vermesiyle açıklanır. 1. 5. Yapım eklerinin işlevleri kavratılırken isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri ayrımına gidilir. Eklerin sesçe farklı biçimlerinin farklı birer ek olmadığı, aynı ekin çeşitleri olduğu kavratılır. Bu amaçla ilgili ses olaylarına değinilir. Fiilden fiil yapma eklerinin işlevleri ve anlam özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak fiil çatısı konusunda durulur. Burada eklerin kelimeye kazandırdığı anlam özelliklerine

ağırlık verilir. 1. 6. Birleşik kelimelerin anlam özelliklerine dikkat çekilir. Birleşik kelimelerin kuruluş özellikleri konusuna girilmez. 1. 7. Tarihî nedenlerle kök ve ek arasındaki anlam ilişkisinin kaybolduğu türemiş kelimeler basit kelime olarak ele alınır.

[!] Türemiş ve birleşik kelimelere mümkün olduğunca çok örnek verilerek öğrencilerin söz varlığının zenginleşmesi sağlanır. Hangi kelimelere öncelik verilmesi gerektiği konusunda Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan “Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü”nden yararlanılabilir. + Kelimenin yapı özellikleriyle ilgili bilgi ve kuralları uygulamaya yönelik kazanımların değerlendirilmesinde; açık uçlu, kısa cevaplı, doldurulmalı sorular; çalışma kâğıtları, standart testler, süreç gelişim dosyaları, eşleştirme testleri, öz değerlendirme formları, gözlem formları kullanılabilir (MEB, 2006: 42).

7. Sınıflar:

Dil Bilgisi-Amaç ve Kazanımlar

1. Fiillerin yapı özellikleriyle ilgili bilgi ve kuralları kavrama ve uygulama
 1. Basit, türemiş ve birleşik fiillerin kuruluş ve anlam özelliklerini kavrar.
 2. Farklı yapı özelliklerinde fiilleri anlam özelliklerini dikkate alarak kullanır.

Açıklamalar:

1. 1. Türemiş fiillerde kök ile gövde arasındaki anlam ilişkilerine dikkat çekilir. Birleşik fiillerin kuruluş özelliklerine değinilir. Kurallı birleşik fiillerin anlam özellikleri vurgulanır. + Fiillerin yapı özellikleriyle ilgili bilgi ve kuralları uygulamaya yönelik kazanımların değerlendirilmesinde; açık uçlu, kısa cevaplı, doldurulmalı sorular; çalışma kâğıtları, standart testler, süreç gelişim dosyaları, eşleştirme testleri, öz değerlendirme formları, gözlem formları kullanılabilir.

[!] Bütün dil bilgisi çalışmalarında, öğrencilerin edindikleri bilgileri, okudukları ve dinlediklerini anlamlandırmada kullanmalarına; konuşurken ve yazarken uygulamalarına ağırlık verilir (MEB, 2006: 47).

3.1.3. 2015 yılı Türkçe Dersi Öğretim Programında Yapım Ekleri

Yapım ekleri bu programda 4. sınıf seviyesinde ele alınmaya başlanmıştır. Kazanım ifadeleri ve seviyeleri şu şekildedir:

5. Sınıf Kazanımları:

T5.3. Yazma

T5.3.9. Çekim eklerini (hâl ekleri, iyelik ekleri, çoğul eki, ilgi hâli) ve yapım eklerini doğru kullanır.

6. Sınıf Kazanımları:

T6.3. Yazma

T6.3.6. Çekim eklerini (hâl ekleri, iyelik ekleri, çoğul eki, ilgi hâli) ve yapım eklerini doğru kullanır; kök bilgisi ile ilişki kurar.

T6.3.10. Yapım eklerini bilir; basit, birleşik ve türemiş sözcükleri ayırt eder.

7. Sınıf Kazanımları:

T7.3. Yazma

T7.3.7. Çekim eklerini (kişi ekleri, haber ve dilek kipleri) ve yapım eklerini doğru kullanır.

3.1.4. 2017'den Günümüze Türkçe Dersi Öğretim Programlarında Yapım Ekleri

6. Sınıf Kazanımları ve Açıklamaları:

T.6.3.11. Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri ayırt eder (T.C. MEB, 2017: 43; T.C. MEB, 2018: 41; T.C. MEB, 2019: 40).

7. Sınıf Kazanımları ve Açıklamaları:

T.7.3.10. Basit, türemiş ve birleşik fiilleri ayırt eder (T.C. MEB, 2017: 47; T.C. MEB, 2018: 45; T.C. MEB, 2019: 44).

3.2. Öğretim Programlarında Yapım Eklerinin Ele Alınışı ile İlgili Bulgu ve Yorumlar

Öğrenme alanlarının yıllara göre farklılaştığı görülür. 1981 programı “genel amaçlar, açıklamalar, ilkokuma-yazma, anlama, anlatım, dil bilgisi, yazı, yöntem, araç ve gereçler, ölçme ve değerlendirme” bölümlerinden meydana gelmektedir. 2006 programında “temel dil becerileri” başlığı “dinleme/izleme, konuşma, okuma, yazma, dil bilgisi” şeklinde belirlenmiştir. 2009 programında “temel dil becerileri”, “öğrenme alanları” olarak değiştirilmiş ve “dinleme-konuşma-okuma-yazma-görsel okuma ve görsel sunu” olarak kabul edilmiştir. 2015 programında bu alanlar “sözlü iletişim-okuma (anlama, akıcı okuma, söz varlığı)-yazma” olmak üzere 3’e düşürülmüş, “dinleme” ve “konuşma” becerileri “sözlü iletişim” başlığında toplanmıştır. 2016’dan itibaren 4 temel beceri alanına [dinleme/izleme-konuşma-okuma (akıcı okuma-söz varlığı-anlama)-yazma] çıkarılmıştır. Nicelik olarak değişikliğe gidilse de yapım eklerinin 1981 hariç, tüm programlarda “okuma” içerisinde değerlendirildiği görülür. Ancak 2015 programında bu alana ek olarak 7. sınıflar için “yazma” becerisinde de ilgili konu kazanımına yer verilmiştir. Yalnızca 1981 programında, dil bilgisi için ayrı bir kazanım maddesi kullanılmaktadır. Kişiler dinleme ve okuma sırasında “alıcı kelime hazinesini”, konuşma ve yazma sırasında “üretici kelime hazinesini” kullanırlar (Karadağ-Kurudayıoğlu, 2010: 440). Yani dil becerileri, zihnin farklı yönlerini harekete geçirmektedir. Bu sebeple dil bilgisi kazanımlarının, çoklu zeka kuramının da gereğince tüm beceri alanlarında yer alması gerekmektedir. Örneğin yapım ekleri için “yazma” becerileri altında “Yapım ekleri ile türettiği yeni kelimeleri, oluşturduğu metinlerde kullanır.” gibi hedefler belirlenebilir.

2006 programı, “Açıklamalar” ve “Etkinlik Örnekleri” bölümleri ile yapım eklerini en ayrıntılı inceleyen ve en ileri sınıf kademesinde ele alan programdır. Ancak

bu program, eklerle ilgili çok fazla kazanım içermekte, öğrenciyi adeta dil bilgisi konularına boğmaktadır. Konunun ele alınışından itibaren “isim-fiil ayrımı, kök-ek ayrımı, yapım eki-çekim eki ayrımı, yapım eklerinin çeşitleri, fiilde çatı ve ses olayları” şeklinde çok sayıda beceri içeren bu program; yapılandırmacı yaklaşımla örtüşmediği gibi “kolaydan zora” ilkesiyle de uyumlu gözükmemektedir. 2006 yılı 7. sınıflar Türkçe programında yapım ekleri yalnızca “fiil” grubunda ele alınmıştır. Şu durumda, 6. sınıfta ele alınan “fiilden isim, isimden fiil türeten yapım ekleri”, “fiilden fiil türeten yapım ekleri ve fiil çatısı” konularının bir kısmının 7. sınıfa kaydırılması daha doğru olurdu. Günümüz programında da bu yaklaşım belirlenmiş, “fiil köküne gelen yapım ekleri” 7. sınıfa kaydırılmıştır. Bu durum göstermektedir ki zaman geçtikçe kazanım ifadelerinin azalmış, sadeleşmiş ve doğrudan dil bilgisi öğretimi azaltılmaya çalışılmıştır.

Programlar karşılaştırıldığında 1981 programı “işlek yapım eklerini kavrayabilmek” şeklinde nispeten bir sınır çizmiş, 2009 yılı programında ise yapım eklerinden hangilerinin inceleneceği açıkça belirtilmiş [-lı, -lık, -cı, -sız], diğer programlarda bu eklerin çerçevesi belirlenmemiştir. Programlarda, yapım eklerine göre daha az sayıda olan çekim ekleri için açıklamalar ve uyarılar bulunmaktadır. Örneğin, 2015 yılı Öğretim Programı’nda 3. Sınıflar için “T3.2.23. Çekim eklerinin işlevlerini bilir. *Çoğul ekleri ve ismin durum ekleri verilir.*”, 4. sınıflar için “T4.2.26. Çekim eklerinin işlevlerini bilir. *İyelik ekleri ve fiil çekim ekleri verilir.*”. Ancak yapım ekleri için bu tür açıklamalar mevcut değildir. Bu durum eğitimde ayniyeti bozacak bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Yılmaz-Çolak (2017: 16) da yaptıkları araştırmada “(...) öğretmenlerin programda yapılan değişiklikler hakkında kararsız kaldıkları ve yapılan değişiklikleri tam olarak benimsemedikleri ortaya çıkmıştır.” sonucuna varmış, öğretmenlere yeni programla ilgili gerekli rehberlik çalışmaları yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

1981 ve 2009 yılı programlarında yapım ekleri için her sınıf seviyesinde aynı hedeflerin belirlenmiş ve aynı kazanım ifadelerine yer verilmiş olduğu görülür. Bu ardışıklık, Türkçe öğretmenleri tarafından öğrenmenin kalıcılığını arttıran, ön öğrenmeleri harekete geçiren ve sarmal eğitim modeli ile örtüşen bir durum olarak yorumlanmıştır (Direkçi-Yavuz, 2018: 598). Ancak sarmal eğitim modelinde, bir önceki kazanımın tekrarının yanı sıra giderek karmaşık ve detaylı şekilde genişletilmesi de gerekmektedir. Programların, her konuyla ilgili bilgiler, öğrenme psikolojisi ile ilgili gelişmeler, teknolojik yapı ve öğrencilerin etkileşimde bulunduğu sosyo-ekonomik yapının değişmesi sebebiyle sürekli güncelleştirilmesi gerekmektedir (Tan, 2007: 17). Bu sebeplerle ifadelerin bir önceki kazanımı da içine alacak şekilde yenilenmesi daha doğru olacaktır.

Programların genel özelliği, eklere önce isme gelen yapım ekleri ile başlanıp fiillere gelen eklerle devam ettirilmesidir. İlköğretim çağı çocuklarının henüz somut işlemler döneminde olduğu göz önüne alındığında bu tercih isabetli gözükmektedir. Ayrıca ele alınan eklerin, en işlek eklerden seçilmiş olması da doğru bir tercihtir. Ancak programda yer verilen +II+ ve +sIz+ eklerinin türetim mantığının idraki, özellikle yokluk bildiren +sIz+ eki, bu dönem çocukları için içinde bulundukları zihinsel gelişim dönemi sebebiyle zorlayıcı gözükmektedir. Kaldı ki bu ekler, henüz literatürde yapım eki olup olmadığı konusunda tartışmaları devam eden ekler arasında başı çekmektedir. Bilimsel araştırmacılar arasında ikilik yaratan bir konuda ilköğretim seviyesinde taraf olmak bizce doğru değildir. Ayrıca eğitim kademelerinde birbirini destekler bilgilerin verilmesi öğrencilerin eğitim sistemine duyduğu güvenini artırır. Ancak bu ekleri ilköğretim seviyesinde yapım eki olarak öğrenip ilerleyen dönemlerde çekim eki olduğu ya da yapım eki olup olmadığının net olmadığı bilgisi verildiğinde öğrencinin sisteme olan güveni zedeleneyecektir.

Programlarda yapım eklerinin belirlenmesi için “anlam değiştirme” ölçüt olarak alınmıştır. Ancak yapım ekleri ile çekim eklerini birbirinden ayıran bir de sentaktik diziliş sırası vardır. Bu noktaya yalnızca 2006 programında değinildiği, diğer programlarda yer verilmediği görülür. Kanaatimizce ilgili özelliğin bundan sonraki programlarda yer alması gerekir. Aksi takdirde öğrencide iki ek grubunu ayıran tek özelliğin “anlam” olduğu fikri oluşacaktır. Eklerin diziliş sırasının da içinde olduğu bir kurallar bütünü olan dilin bu ve bu türlü özelliklerini öğrencilerden uzak tutmak yerine doğru yöntemlerle öğrenmesini sağlamak daha uygun görünmektedir.

Karahan (2009: 26) bugüne kadar hazırlanmış tüm programlarda, dil bilgisi konularının hangi ilke gözetilerek sıralandığının belli olmadığını ifade eder. Programlarda sırasıyla “ses-kelime-cümle” konularının ele alınmasını eleştirir ve bu sıralamaya göre “ses” konusunun kolay, “cümle” konusunun zor olduğunun kabul edilmesinin bilimsel olmadığını belirtir. Dilin her biriminin cümle içerisinde anlam kazandığına, bu sebeple temeli “cümle” üzerine oturmakta fayda olduğuna dikkat çeker. Güneş (2013: 85) de dil bilgisinde “kelime yaklaşımı”nın Chomsky’nin görüşleriyle birlikte değiştiğini ifade eder. Chomsky’nin çocuklarda doğuştan var olan dil yeteneğinde önce cümle yapısını kavradıklarına ve bu yapıdan hareketle sonsuz sayıda cümle ürettiklerine yer vererek eğitimde bu görüşün hakim olmaya başladığını ifade eder. Yıldız (2010: 296) bu doğrultuda Chomsky’nin dil bilgisini, “incelenen dildeki cümleleri yapan bir tür mekanizma” olarak tanımladığına yer vermiş ve artık yapısalcılarının var olan metinler üzerinden hareketle yaptıkları çalışmaların yerini üretilebilecek muhtemel cümleler üzerine kuran “üretici dönüşümsel dil bilgisi”ne bıraktığını belirtir. Dilaçar

(1961: 517) da dil bilgisi öğretimine cümleden başlamanın faydalı olacağını savunmakta “fikir grameri”nden “şekil grameri”ne doğru bir yöntemi benimsemektedir. Buna göre fikir ve düşünce kategorilerini öne alarak öğrenciye ilk önce anlatım ve cümle tiplerini misallerle gösterilmeli, ardından şekil grameri ile kelime öbeği, kelime, hece ve harfler üzerinde durulmalıdır. İşcan-Kolukısa (2005: 303) da cümleden başlanmamış olmayı ilköğretim 2. seviye dil bilgisi öğretimi için çözülmesi gereken bir sorun olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Çeçen-Aytaş (2008: 136), dil bilgisi öğretiminde yeni yaklaşımlarla en küçük anlamlı birimlerin sözcükten cümleye, cümleden de metne kaydığına dikkat çeker. Bu doğrultuda Göçer (2008: 144) “çözümleme yöntemi”nin kullanılması gerektiğini savunur. Çözümleme yönteminde konuların ele alınış sırasının şu şekilde olması gerektiğine yer verir: cümle kuruluşunun mantığını sezme, anlamdan yararlanarak ögeyi belirleme, ek-kök ilişkisi ve eklerin işlevlerini kavrama, cümleyi öğelerine ayırma işlemlerinde tümleçler belirlenirken isim durum eklerinden yararlanma, cümlede yan cümlelerin varlığı ve belirlenmesinde eylemsi eklerinden yararlanma. Görüldüğü üzere akademik çalışmalarda, hazırlanan programlarda “cümle” konusuna öncelik verilmesi gerektiği yönünde bir yoğunluk vardır. Bu görüşün programı hazırlayanlar tarafından dikkate alınması gerektiğini düşünmekteyiz.

Yapım eklerinin ele alındığı kademeler, değişen programlar boyunca 3. sınıftan 4. sınıfa, 4. sınıftan 5. sınıfa kaydırılmıştır. Bizce de konunun 5. sınıf itibarıyla incelenmesi doğru bir yaklaşımdır. Ek-kök ayrımı, Piaget’in bilişsel gelişim basamaklarından “analiz aşaması”nda, aynı eki farklı sözcüklere getirerek yeni sözcükler türetmesi “sentez basamağı”nda, verilen ekler dışında karşılaştığı sözcüklerin değişik eklerle türediğini fark etme “değerlendirme basamağı”nda becerileri gerektirmektedir. Bu uygulamalar için bilgi-kavrama-uygulama olmak üzere en az üç basamağı geçmiş olmak gerekir ki bu durum, 3. sınıf çocukları için üst düzey bir beklenti olarak görülmektedir.

3.3. DERS KİTAPLARINDA YAPIM EKLERİ

3.3.1. 2006 Programına Göre Hazırlanmış Türkçe Kitaplarında Yapım Ekleri

Bu programa göre hazırlanan kitaplarda yapım ekleri etkinlikleri ile ilgili şu etkinliklere yer verilmiştir:

3.3.1.1. 6. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri

“Türkiye” metni 8. Etkinlik

Aşağıdaki şiirde yer alan kelimeleri inceleyiniz. Bu kelimeleri şiirin altında belirtilen ölçütlere göre sınıflandırınız.

DÜNYA ÇOCUKLARI

Birleşiniz dünya çocukları,
Kalp kırılmadıkça sürüp gider oyun.
Yorulunca bir dost sesiyle uyuyun.
Sabah kalbinize örtsün şafakları.

Tanrı'm yorgunluktan koru ayakları,
Bu küçük ayaklar hep beraber.
Oraya, o kardeş bayramına gider.
Kucaklaşır bütün dünya çocukları. (Ceyhun Atıf KANSU)

Ek alan kelimeler:

Ek almamış kelimeler:

Yukarıda sınıflandırdığınız kelimelerden hangilerine kök hâlindeki kelimeler diyebiliriz? Neden böyle düşünüyorsunuz? Aşağıya kısaca açıklayınız.

.....

.....

9. Etkinlik

Kelime	Kelimenin kökü	Aldığı ekler
sütçü		
yapraklara		
fotoğrafta		
kelimenin		
sevgi		
gelmişti		

- Aşağıdaki kelimelerin kök ve eklerini gösteriniz.
- Yukarıda yaptığınız çalışmadan hareketle aşağıdaki soruları cevaplayınız.
 - “Yaprak” kelimesinin kökü “yap” olabilir mi? Neden?

.....

b. İncelediğiniz kelimelerde ekler kökten önce mi sonra mı gelmektedir? Bu durumdan nasıl bir sonuç çıkarıyorsunuz? Aşağıya yazınız.

.....

c. İncelediğiniz kelimeler arasında birden çok ek alanlar var mıdır? Bu kelimeler hangileridir? Bu kelimelere başka ekler de getirilebilir mi? Arkadaşlarınızla tartışarak ulaştığınız sonucu aşağıya yazınız.

.....

“Eskici” metni

7. Etkinlik

Aşağıdaki tabloda yer alan kelimelere yanlarındaki ekleri getiriniz. Kelimelerin ekli hâlini birer cümlede kullanınız.

Kelime	Ek	Cümle
yoğurt	-ci	
yaş	-ca	
fotoğraf	-de	
uç-	-di	
biç-	-gi	
bit-	-gin	

Kelimelere getirdiğiniz eklerde hangi değişiklikler oldu? Buna göre etkinlikten çıkardığınız sonucu aşağıya yazınız.

.....

9. Etkinlik

1. Aşağıdaki dörtlükte ek alan kelimeleri, altlarını renkli kalemle çizerek belirleyiniz.

Dünyaya geldiğim anda

Yürüdüm aynı zamanda

İki kapılı bir handa

Gidiyorum gündüz gece (Âşık Veysel ŞATIROĞLU).

2. Belirlediğiniz kelimelerin köklerini ve aldığı ekleri ayırarak aşağıya yazınız. Köklerin isim kökü mü yoksa fiil kökü mü olduğunu belirtiniz.

Kelime	Kelimenin kökü	Aldığı ekler

10. Etkinlik

Aşağıdaki kelimelerin isim kökü mü yoksa fiil kökü mü olduğunu belirleyip ilgili bölüme X işareti koyunuz.

	İsim kökü	Fiil kökü
oyun		
baba		
gör-		
gel-		
ev		
çocuk		
kapı		
kalem		
toprak		
kapa-		

“Sevgi Paylaştıkça Çoğalır” Metni

7. Etkinlik

Aşağıdaki kelimelerin aldığı ekleri inceleyiniz. Bu eklerin kelimelere kazandırdığı anlamları düşünerek yapım eki mi çekim eki mi olduğunu belirtiniz.

Kelime	Kelimenin kökü	Aldığı ek	Yapım eki	Çekim eki
yolda				
evler				
çocuktan				
sevgi				
kalemlik				
duruyor				

geldi				
kitabım				
kulaklık				
teyzesi				
gitsin				
simitçi				
durak				

8. Etkinlik

Aşağıdaki cümlelerde altı çizili kelimelere uygun ekler getirerek cümleleri tamamlayınız. Kelimeye getirdiğiniz ekin yapım eki mi çekim eki mi olduğunu belirtiniz.

1. Bahçedeki ağaç..... bir elma düştü.
.....
2. Ben bu film.... iki defa izledim.
.....
3. Bozulan radyoyu karşıdaki tamir.... onardı.
.....
4. Üniversiteyi bitirince doktor.... yapmaya başlamış.
.....
5. Dersten sonra hemen ev.... gideceğim.
.....
6. Ali'.... defteri bende kalmış.
.....
7. O çok çalış.... bir öğrencidir.
.....
8. Babam yarın İzmir'.... dönecek.
.....

“Keloğlan ile Sihirli Kuş” metni

9. Etkinlik:

Aşağıdaki türemiş kelimeleri inceleyiniz. Bu kelimeleri yönergelerde verilen ölçütlere uygun olarak sınıflandırınız.

*akıllı, evli, tuzluk, kaçış-, güldür-, gezi, kazı, evlen-,
Türkçe, vatandaş, tuzla-, baktır-, aldır-, sergi,
görgü, yiyecek, yakacak.*

Yukarıdaki kelimelerden hangileri isim köklerine yapım ekleri getirilerek türetilmiştir isimlerdir? Bunları köklerine ve eklerine ayırarak aşağıya yazınız.

Yukarıdaki kelimelerden hangileri fiil köklerine yapım ekleri getirilerek türetilmiş isimlerdir? Bunları köklerine ve eklerine ayırarak aşağıya yazınız.

Yukarıdaki kelimelerden hangileri isim köklerine yapım ekleri getirilerek türetilmiş fiillerdir? Bunları köklerine ve eklerine ayırarak aşağıya yazınız.

Yukarıdaki kelimelerden hangileri fiil köklerine yapım ekleri getirilerek türetilmiş fiillerdir? Bunları köklerine ve eklerine ayırarak yazınız.

1. Tema Ölçme ve Değerlendirme

5. Aşağıdaki kelimelerin kaç tane türemiştir?

kayıkçı, dördümüz, seçkin, görüntü, atkı, yurttaş, lastik

A. 7 B. 6 C. 5 D. 4

9. Aşağıdaki cümlelerde koyu yazılmış kelimelerin hangisi kök hâlinde- dir?

- A. Bu konuyu ailenizle **görüşmelisiniz**.
- B. Arabanın zamanında **yavaşlaması** tehlikeyi savuşturdu.
- C. Senin **yaş** gününde hepimiz eğlendik.
- D. Elmanın **yarısı** yere düştü.

“Atatürk” metni

8. Etkinlik:

1. Aşağıdaki köklere örnekte olduğu gibi -li, -lik, -gi, -daş, -(i)m eklerinden uygun olan birini getirerek yeni kelimeler türetiniz. Türettiğiniz kelimeleri birer cümlede kullanınız.

Kök	Ek	Yeni Kelime	Cümle
gör-	-gi	görgü	Görgü kurallarına uygun hareket etmeli-
vatan			
seç-			

kalem
.....

toz
.....

bil-
.....

2. Yukarıdaki çalışmada türettiğiniz kelimelere -ci, -li, -lik, -siz, -iş eklerinden en az birini ekleyerek örnekte olduğu gibi yeni kelimeler türetiniz. Türettiğiniz kelimeleri birer cümlede kullanınız.

görgü- siz+ -lik

görgüsüzlük

Görgüsüzlük hoş bir davranış değildir.

“Alo... Graham Bel” Metni

6. Etkinlik

Aşağıdaki kelimeleri inceleyiniz. Bu kelimelerin yapıları bakımından basit mi türemiş mi yoksa birleşik mi olduğunu belirleyip ilgili sütuna X işareti koyunuz.

	Basit kelime	Türemiş kelime	Birleşik kelime
<i>oyuncu</i>		X.....	
<i>oyunlar</i>			
<i>oyunbozan</i>			
<i>geceden</i>			
<i>gecelik</i>			
<i>gecekond</i>			
<i>sivrisi</i>			
<i>sivrisinek</i>			
<i>sivrilik</i>			
<i>anayasa</i>			
<i>anasız</i>			
<i>anadır</i>			

7. Etkinlik

Sınıfınızdaki arkadaşlarınızın ve eşyaların isimlerini inceleyiniz. Bunları basit, türemiş, birleşik kelimeler olarak sınıflandırıp ilgili sütunlara yazınız.

Basit kelimeler	Türemiş kelimeler	Birleşik kelimeler
Suna	kitaplık	Erol
.....		
.....		

“Geleceğin Dünyası” Metni

8. Etkinlik

Aşağıdaki kelimeleri inceleyiniz. Bunları “Kelime Ağacı”nın uygun bölümlerine yazınız.

kuş	oku-	buluş	okuyucu
gömlek	bul-	kuşlar	buluşlar
okuyuculara	okuyacak	gömlekler	gömlekçi

3. Tema Ölçme ve Değerlendirme

9. Aşağıdaki dörtlüğü okuyunuz. Dörtlükteki kelimeleri yapıları bakımından inceleyiniz.

GÜZEL YURDUM

Bir ece ise Anadolu'm
Gerdanlığı İstanbul'um
Bir kolum Çanakkale'de
İzmir'de diğer kolum.
(...)

Mümtaz Zeki TAŞKIN

Basit kelimeler:

.....

Türemiş kelimeler:

.....

Birleşik kelimeler:

.....

(Kapulu vd., 2009: 14, 21, 26, 33,

35, 36, 44, 73, 93).

3.3.1.2. 7. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri

“Doğa ve Evren” Metni

Dilimizi Tanıyalım

Basit, Türemiş ve Birleşik Fiiller

7. Etkinlik:

Aşağıdaki tabloda üç grup hâlinde verilmiş olan fiilleri inceleyiniz. Bunlarla ilgili sorulara cevap veriniz.

Basit fiiller	Türemiş fiiller	Birleşik fiiller
aç-, ölç-, çiz-, koş-	temizle-, kirlen-, havla-, anımsa-, kopar-, kırıl-	hisset-, yardım et-, gelebil-, gidiver-, acı duy-, el koy-

1. Basit fiiller herhangi bir ek almış mıdır?

.....

2. Türemiş fiiller herhangi bir ek almış mıdır? Bunların kökü isim mi yoksa fiil midir? Türemiş fiillerle kökleri arasında herhangi bir anlam ilişkisi var mıdır? Varsa bu ilişki nasıldır?

.....

.....

8. Etkinlik:

Aşağıdaki cümlelerde yer alan fiillerin altını çiziniz. Bunların yapı özelliğini (basit, birleşik ya da türemiş) yanlarındaki boşluğa yazınız.

1. Herkes ona yeni bir ad takmıştı: Meraklı. (.....)

2. Bu sürpriz beni çok şaşırttı. (.....)

3. Bu güzel haber bütün öğrencileri sevindirmiş. (.....)

4. Gemilerin ardından bakakalırım. (.....)
5. Bugün kendimi bir tuhaf hissediyorum. (.....)
6. Ayçiçeği tohumları, çok yağ içeriyor. (.....)
7. At kestanesi ağacını biliyorsunuzdur. (.....)
8. Deney için bu tüpü kullanabilir miyiz? (.....)
9. Yorgunluktan gün boyu uyukladı. (.....)
10. Sesi ansızın gümbürdedi. (.....)

“Yukarıda Ne Var Ne Yok?” Metni

8. Etkinlik

Aşağıdaki tabloda verilen fiillerin yapı özelliklerini (basit, türemiş ya da birleşik) ve anlamlarını yazınız. Bunları birer cümlede kullanınız.

Fiil	Yapı özelliği	Anlamı	Cümlede kullanımı
kabul et-			
kabul edebil-			
kabul ediver-			
düş-			
düşür-			
düşeyaz-			
çöz-			
çözebil-			
çözedur-			
çözüver-			
çözül-			
çözümle-			
çözümleyebil-			

“Milli Kültür” Metni

13. Etkinlik

Aşağıdaki cümlelerde altları çizilmiş fiillerin yapı ve anlam özelliklerini yazınız.

1. Yemeklerden önce ellerimizi sabunlamalıyız.

2. Nigâr Hanım, bu sıcak havada bahçede çalıştığı için çok susamış.

3. Parktaki çocuklar neşe içinde gülüştüler.

4. Arkadaşlarıyla dışarıda kartopu oynamak için çabucak giyindi.

5. Çocuğun elindeki çiçek birdenbire soldu.

6. Bütün evi kendi başına boyamış.

7. Su uyur, düşman uyumaz.

8. Bu saatte kimden su isteyebilirim?

9. Masadaki kitapları raflara kaldırıverin.

10. O çalışadursun, biz de biraz sonra katılacağız.

(Yangın vd., 2009: 71, 77, 167, 168).

3.3.2. 2019 Programına Göre Hazırlanmış Türkçe Kitaplarında Yapım Ekleri

Çalışmamızda 2020 yılında kullanılmakta olup yayımlandığı tarihten itibaren “5” yıl süre ile okutulacak olan ders kitapları incelenmiştir. 8. sınıflar için hazırlanan kitaplarda konu ile ilgili etkinlikler bulunmadığından bu kitaplar kapsam dışında bırakılmıştır. Buna göre incelenen kitaplar şu şekildedir:

5. sınıflar için Anıttepe Yayınları tarafından hazırlanmış kitaplar¹¹⁹,

6. ve 7. sınıflar için MEB tarafından hazırlanmış kitaplar.

3.3.2.1. 5. Sınıf Türkçe Kitabında Yapım Ekleri

“Deprem” metni

¹¹⁹ Bu seviye için MEB tarafından hazırlanmış kitap bulunmamaktadır.

8. Etkinlik

Aşağıdaki köklere, verilen ekleri getiriniz. Oluşan kelimeyi tekrar yazınız ve bu ek sayesinde yeni kelime türeyip türemediğini işaretleyiniz.

Kelime	Kök	Ek	Kelime	Yeni kelime türetti	Yeni kelime türetmedi
Baş	-lık				
Kitap	-çı				
Kuş	-lar				
Ev	-im				
gör	-gü				
ev	-de				
çiz	-gi				
Tuz	-suz				
Türkçe	-çe				

“Kilim” metni

5. Etkinlik

a) Aşağıdaki kelimelerin anlamlı en küçük parçasını örnekteki gibi daire içine alınız.

sırlarımı – sevgiliye – duygunun – özlemdir – yoluna

b) Daire içine aldığınız bu kelimelere örnekteki gibi farklı ekler getiriniz. Yeni oluşturduğunuz bu kelimeleri birer cümlede kullanınız.

Sözcük	Ek	Cümle
sır	-daş	Sen benim hayattaki tek sırdaşımsın

(Baran-Diren, 2019: 91, 104).

3.3.2.2. 6. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri**“Heykeli Dikilen Eşek” Metni:**

6. Etkinlik

Çanakkale – kitaplık – annem – Türkçe – aslanağzı – çiçekçi – ağaçta
demiryolu – çantası – kapı – ilkbahar – Uşaklı

Basit Kelimeler

- ağaçta
-
-

Türemiş Kelimeler

- kitaplık
-
-

Birleşik Kelimeler

- Çanakkale
-
-

(MEB, 2018: 37, 185, 195).

3.3.2.3. 7. Sınıf Türkçe Çalışma Kitabında Yapım Ekleri

“Piri Reis” Metni

7. Etkinlik:

Aşağıdaki cümlelerde geçen fiilleri inceleyerek uygun şekilde yerleştiriniz.

Piri ile Kemal Reis balığa çıkıyorlarmış.

Kemal Reis ile zaman zaman denize açılır.

Piri ve amcası denizcilik üzerine sohbetini sürdürürler.

Belki haritacılık konusunda bilgilerimizi paylaşabiliriz.

Piri Reis 1511 yılında memleketi Gelibolu’ya döner.

Piri Reis çalışmalarına ömrünün sonuna dek devam eder.

Basit Fiiller	Birleşik Fiiller	Türemiş Fiiller

“2100’deki Yaşamdan Bir Gün” Metni

5. Etkinlik:

Aşağıdaki fiilleri yapısına göre “basit, birleşik, türemiş” olacak şekilde örnekteki gibi yazınız.

Oku-

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

Koş-:

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

Bak-:

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

Yaz-:

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

İç-:

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

Yap-:

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

Yıka-:

Basit:

Türemiş:

Birleşik:

“Yeni Dünya” Metni

4. Etkinlik:

Aşağıdaki cümlelerde geçen fiilleri inceleyerek uygun tablolara yerleştiriniz.

Geleceği düşünmek ve ileride neler olabileceğini tahmin etmek bizi hep heyecanlandırmıştır.

Acaba bu önemli gelişmelerden hangileri tahmin edilebilmiştir?

Yaptığı projeyle bölüm şefinin gözüne girdi.

19. yüzyılın sonlarına doğru siyah beyaz fotoğraflar popüler hâle geldi.

1907 yılında Lumiere (Lumyır) kardeşlerin renkli filmi bulmalarıyla fotoğrafçılık daha da yaygınlaştı.

Uzaya gönderilen ilk otomobil oldu.

Günümüzde jet uçakları ses hızından daha hızlı uçabiliyor.

Dünyanın en güçlü roketi Mars'a doğru yol aldı.

Bu motor 1941'de kullanılmaya başlandı.

Wright Kardeşler, 12 saniye boyunca uçarak 44 metrelik bir mesafe katettiler.

NASA şimdi bu kırmızı gezegene astronot göndermek için hazırlıklar yapıyor.

Bu telefonlarla internet bağlantısı kuruluyor.

Graham Bell, telefonu icat etti.

Bugünlerde robotlar, hızlıca hayatımıza giriyorlar.

Basit Fiiller :

Türemiş Fiiller :

Birleşik Fiiller :

“Cahit Arf” Metni

6. Etkinlik:

Aşağıdaki cümlelerde yer alan fiilleri yapılarına göre inceleyiniz. Bu fiilleri örnekteki gibi tabloya yazarak uygun seçeneği işaretleyiniz.

- Cahit Arf 1910 yılında Selanik'te dünyaya geldi.
- Matematik ve bilim dünyasına önemli katkılarda bulundu.
- Doktorasını yapmak için Almanya'ya gitti.
- Babası liseyi okuması için Fransa'ya gönderdi.
- Tekerlek Mezopotomyalılar tarafından icat edildi.
- Yükseköğrenimini 1932'de Fransa'da tamamladı.
- Helmut Hesse (Helmut Hes)'le birlikte “Hesse-Arf Kuramı”nı geliştirdi.
- Ortaokul yıllarında öğretmenini matematiğe olan ilgisini fark etti.
- 1964 yılında TÜBİTAK'ın ilk “bilim kurulu” başkanı oldu.
- Baharla birlikte doğa dile geldi.
- Matematiğin önemini ülkece kavradık.
- Matematik sorularını hızlıca çözüverdim.
- Cahit Arf onuruna İstanbul'da sempozyum düzenlendi.

“Bilim ve Teknoloji” Tema Sonu Değerlendirme Çalışmaları

8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde türemiş bir fiil kullanılmıştır?

- A. Gerçekleşmesi mümkün olmayan işlerle uğraşıyordu.
- B. İnsanın veya çevrenin karakterlerini, göreneklerini incelemesine rağmen çözememişti.
- C. Söylediğin yöntem daha önce defalarca denenmişti.
- D. Yangın talimatnamesini dikkatlice okudu.

“İstanbul” Metni

7. Etkinlik:

Aşağıdaki cümlelerde yer alan fiilleri yapılarına göre inceleyerek uygun tablolara yazınız.

- Gözlerimle kucaklar gibi uzaktan, seni görüyorum yine İstanbul.
- Durmuş bir tepende okuduğum mektep.
- Adalar'da çamların uykusunu anarım.
- Bir eski türküyü kulağıma fısıldar.
- Göğünde tanıdım ayın on dördünü.
- Eylül ayında okullar açıldı.
- Teyzemler hafta sonu bize gelebilir.
- Kuşlar, kuzey yarım küreden güney yarım küreye göç etti.
- Dolmabahçe Sarayı'nın inşaatı 1856 yılında bitmiş.
- İlimize büyük bir fabrika kuruluyor.
- Çamlıca Tepesi ziyaretçilerine büyüleyici bir manzara sunar.
- Bana bu konuyu bir kere daha anlatıver.
- Lütfen hediyemi kabul buyurunuz.
- Bu kitabı bir haftada okuyuverdim.
- Çamlıca Tepesi'nde annemle birlikte gezindik.
- Hepimizi mutlu kıldınız.
- Uzun zamandır aramızdan su sızıyor.
- Galata Kulesi'nden Haliç manzarası görülür.
- Ortaköy denince aklıma İskele Meydanı geliyor.

Basit Fiiller	Türemiş Fiiller	Birleşik Fiiller
<i>görüyorum</i> <i>durmuş</i> <i>anarım</i> <i>tanıdım</i> <i>bitmiş</i> <i>sunar</i> <i>sızıyor</i> <i>geliyor</i> <i>ulaşır</i>	<i>fısıldar</i> <i>açıldı</i> <i>kuruluyor</i> <i>gezindik</i> <i>görülür</i>	<i>gelebilir</i> <i>göç etti</i> <i>anlatıver</i> <i>okuyuverdim</i> <i>kabul</i> <i>buyurunuz</i> <i>mutlu kıldınız</i>

- Kız Kulesi'ne sandallarla ulaşılır.

“Kırkpınar’a Adını Veren Kırk Yiğit” Metni

7. Etkinlik

Aşağıdaki cümlelerde yer alan fiilleri inceleyiniz. Fiilleri tablodaki uygun yerlere yerleştiriniz.

Kırk yiğit Edirne'nin batısında bir çayırılıkta güreştiler.

Savaşçılar çimenlerde biraz dinlendiler.

Oyunun her türlü sergileniyordu.

Genç pehlivan, güreşiyle seyircilerin gözüne girdi.
 Güreş ikinci gece de sürdü.
 Edirne'nin yaprak ciğeri de meşhur olmuştur.
 O gün oraya bir rastlantı sonucu Türk birliği geldi.
 Kırk mezarın yanı başında kırk pınar fışkırmış.
 Kırkpınar güreşleri haziran ayının ortalarında yapılır.
 Cazgır, pehlivanları er meydanına davet etti.
 İçinden nice cihan pehlivanları çıktı.
 Teknik direktör maçtan sonra takım kaptanı ile görüştü.

Basit Fiiller	Türemiş Fiiller	Birleşik Fiiller
güreştiler	dinlendiler	gözüne girdi
sürdü	sergileniyordu	meşhur olmuştur
geldi	yapılır	fışkırmış
çıktı	görüştü	davet etti

(MEB, 2018: 131, 139, 150, 154, 160, 229, 244).

3.4. Türkçe Ders Kitaplarında Yapım Eklerinin Ele Alınışı ile İlgili Bulgular ve Yorumlar

2006 ve 2019 programlarına göre hazırlanan kitaplarda yer verilen eklerin sınıflara göre dağılımı aşağıdaki gibidir. 8. sınıf kademesinde her iki kitapta da yapım eklerine yer verilmemiştir.

Tablo 6. 2006 Yılı Türkçe Ders Kitaplarında İncelenen Yapım Ekleri

2006 Yılı Türkçe Kitapları	6. Sınıfta İncelenen Ekler	7. Sınıfta İncelenen Ekler
İsimden isim yapan ekler	+lIk+, +CI+, +CA+, +DAş+, +düz+, +a+	-
İsimden fiil yapan ekler	+lA-, +lAn-, +sA-, +dE-, +Ar-	+lA-, +lAn-, -lmsA-, +Ar-, +dE-, +sA-
Fiilden isim yapan ekler	-Gİ+, -Gİn+, -Ak+, -GAn+, -İ+, -Im+ -İm+, -ACAk+, -Iş+, -ICI+, -IntI+	
Fiilden fiil yapan ekler	-Dir-, -Iş-	-In-, -Iş-, -Ir-, -Dir-, -Il-

Tablo 7. 2019 Yılı Türkçe Ders Kitaplarında İncelenen Yapım Ekleri 5. sınıf

2019 Yılı Türkçe Kitapları	5. Sınıfta İncelenen Ekler	6. Sınıfta İncelenen Ekler	7. Sınıfta İncelenen Ekler
İsimden isim yapan ekler	+IIk+, +CI+, +sIz+, +CA+	+Iı+, +IIk+, +CI+, +CII+, +sIz+, +CA+, +dAş+, +IAr+, +sAI+	-
İsimden fiil yapan ekler	+IE-	-	+IA-, +IAş-, +IAn-, +dA-
Fiilden isim yapan ekler	-GI+, -(I)m+	-	-GI+, -GIn+
Fiilden fiil yapan ekler	-	-	-II-, -DIr-, -(I)t-, -(I)ş-, -(I)n-, -IAn-

Yukarıdaki tablolara göre şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. Yapım eki mi, çekim eki mi olduğu konusunda literatürde ikilik yaratan +II+ ve +sIz+ eklerine 2006 yılı kitaplarında yer verilmezken 2019 kitaplarında etkinliklerde yapım eki olarak ele alınmıştır. Benzer şekilde çatı ekleri de hem 2006 kitaplarında hem de 2019 kitaplarında yapım eki olarak değerlendirilmiştir. Belirtilen durumlar, kitabı yazarların görüşlerinin ders kitaplarına yansıtıldığını göstermektedir.

2. 2006 yılı kitaplarında eklerle ilgili etkinlikler 6. sınıfta başlamış ve 23 yapım ekine yer verilmiştir. 2019 yılına gelindiğinde eklere 5. sınıf kitaplarında yer verilmiş ve bu sayı 7'ye, 6. sınıflarda 9'a düşürülmüştür. Bahsedilen ilk programda “kolaydan zora”, “bilinenden bilinmeyene” ilkeleri göz ardı edilerek öğrencinin yapım ekleriyle ilk defa karşılaştığı kademede etkinlikler yoğun bir şekilde ve belli bir hiyerarşi olmadan incelenmiştir. Ancak olumlu bir gelişme olarak günümüz kitaplarının etkinliklerinde sık kullanılan eklerle öncelik ve ağırlık verildiğini görmekteyiz.

3. 2019 yılı kitaplarında 5. sınıfta isimden isim yapan eklerle 6. sınıfta da yer verilmiş ve bu eklerle yenilerinin eklendiği görülmüştür. Bu bakımdan istenen kazanımın senelere göre tekrar edilip genişletilerek incelenmesi, öğrenmeyi kalıcı hâle getirme ve konuda uzmanlaşma amaçlarına hizmet eder. Ancak aynı durum isimden fiil ve fiilden isim yapan ekler için geçerli değildir. Bu eklerle yalnızca 5. sınıf seviyesinde yer verilmiş, 6. sınıfta bu ekler örneklenmemiştir.

4. 2006 programına göre hazırlanmış Türkçe çalışma kitabında, bütünden parçaya ilkesine aykırı olarak kelimelerin cümlelerden bağımsız olarak tek başlarına değerlendirildikleri görülür. Buna göre *yakacak* sözcüğünün yapım eki alıp almadığının belirlenmesi istenmektedir (Kapulu vd., 2009:33). Ancak bu sözcükteki ek, gelecek zaman eki olabileceği gibi fiilden isim yapım eki olarak da değerlendirilebilir. İşlevi

ancak bağlamdan anlaşılabilir olan bu ekin ne şekilde adlandırılacağı öğretmenlere bırakılmıştır.

5. Hem 2006 programı kitaplarında hem de 2019 programı kitaplarında her temada 4 metin yer almaktadır. Bu metinlerde yapım ekleri ile ilgili alıştırmaların 2006 kitaplarında daha derli toplu ve ardışık olduğu, 2019 kitaplarında dağınık bir biçimde incelendiği görülmektedir. Örneğin 2006 6. sınıf Türkçe çalışma kitabında 1. temanın 1. metninin 8.-9. etkinliklerde, 2. metninin 7.-9.-10. etkinliklerinde, 3. metninin 7.-8. etkinliklerinde, 4. metninin 9. etkinliğinde yer verilmiştir. 2019 yılı Türkçe çalışma kitabında ise etkinlikler 5. sınıfların 3. tema 3. metninde ve 4. tema 1. metninde yer almaktadır. 6. sınıflar içinse 1. tema 4. etkinlik, 6. tema 2. ve 4. etkinlikte yer verilmiştir. Bu durum öğretmenler tarafından “Dil bilgisi konuları temaların farklı yerlerine yayılacağına bir arada verilseydi daha anlaşılır olabilirdi.”, “Bir konunun üç ya da dört haftaya yayılması öğrencinin zihnini toparlayıp konuyu bütünüyle anlamasını güçleştiriyor.” şeklinde yorumlanmaktadır (Direkci-Karaaslan, 2018: 260).

6. Çeçen-Aytaş (2008: 147), yaptıkları araştırmada “metne dayalı dil bilgisi öğretimi”nin öğrencilerde daha başarılı sonuçlar yarattığını ortaya koymuşlardır. Bu bakımdan kitaplarda yer alan dil bilgisi etkinliklerinin çoğunlukla metinlerden bağımsız içeriklerden oluşmasını eleştirirler. İncelenen kitaplarda da okuma, yazma, dinleme ve konuşma etkinlikleri metinle ilişkiliyken dil bilgisi etkinliklerinin genellikle metin-dekilerden bağımsız kelime ve kelime grupları üzerinden ele alındığı görülmüştür. Belirtilen sebeple araştırmacıların görüşlerini katılmaktayız.

3.5. Yapım Eklerinin Öğretimi ile İlgili Bulgu ve Yorumlar

Yapım eklerinin öğretimi ile ilgili literatürde şu görüşlere rastlanmaktadır:

Birinci görüş, “parçadan bütüne” gitmeyi benimsemektedir. Buna göre eklerin öğretimi kelime içerisinde verilmemeli, öncelikle ekler sözcükten bağımsız olarak tanıtılmalıdır. Böylelikle öğrenciler, eklerin farklı bir unsur olduğunun ayırdına varabilir (Kartallıoğlu, 2009: 76).

İkinci görüş, “bütünden parçaya” gitmeyi savunur. Bu görüşe göre insan zihni önce bütünü algılar, ardından parçaları ayırt eder. Bu algı dil bilgisi için önce cümleyi tanımayı gerektirir. Türemiş sözcükler de başlangıçta içinde bulunduğu cümle içerisinde ele alınmalıdır çünkü ekin hangi anlamı kazandırdığı ancak bu şekilde doğru olarak tespit edilebilir. Ardından sözcük ele alınmalı, son olarak ekler değerlendirilmelidir (Üstünova, 2004: 3; Yaman-Karaaslan, 2010: 266).

Üçüncü görüşe göre ise öğrencilere “morfolojik farkındalık eğitimi (morphological awareness education)” verilmelidir. Memiş (2019: 1356) morfolojik farkındalığı “dilini temelini oluşturan kelimelerin yapı taşı niteliğindeki parçalarını bilmeyi, bu

parçaların farkında olmayı ve gerektiğinde bu bilgi ve farkındalıktan yararlanmayı kapsamaktadır.” şeklinde ifade eder. Karadağ-Kurudayıoğlu’nda (2010: 440) morfolojik farkındalık, Türkçenin şekil bilgisine sahip olma, bu yolla kelime türetme biçimlerini ve Türkçenin çekim özelliklerini bilme, anlama ve anlatmada bu özellikleri kullanabilme” biçiminde tanımlanmıştır. Morfolojik yapıların çözümlenmesinde iki farklı yol benimsenebilir. Birincisi, sözcüklerin bütün olarak algılandığı yoldur. İkincisi ise yol ise sözcükleri kök, hece, ek gibi ses bilgisel yapı parçalarına ayırarak çözümledikleri ve çözümlediklerini kendi ses bilgisel dağarcıkları ile eşleştirerek anlamlandırdıkları yoldur (Jackson ve Coltheart, 2001). Sözcükleri çözümlerken hangi yolun tercih edileceği kullanıcıların karşılaştıkları sözcüklere ilişkin daha önce herhangi bir bilgi ve deneyime sahip olup olmamaları ile ilişkilidir. Dil bilgisi öğretiminin temel amacı; öğrencide mevcut olan, hâlihazırda kullandığı içselleştirilmiş bilgileri fark etmesidir. Bu amacı morfolojik farkındalık düzeyinde değerlendirecek olursak öğrenciler, ekleri veya kökleri ezberlemek zorunda kalmadan türetim sisteminin mantığını kavramış olacaklardır. Buna göre öğrenci *Türkçe*, *İngilizce* gibi bildiği, kullandığı sözcüklerde +CE+ ekinin varlığını sezer. Ardından örneğin, *Malayca* gibi daha önce duymadığı bir kelimenin kökünün isim olduğunu, bu ismin ek aldığını ve oluşan yeni kelimenin bir dil adı olabileceğinin farkına varır. Bu şekilde kelime bilgisi, kelime tanıma ve kelime analiz becerisi, kelimelerin anlamını tahmin etme ve okuduğunu anlama becerileri de birbirlerine paralel olarak gelişim göstermektedir.

Anglin’in (1993: 16) ilkökul öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada, morfolojik yapısı karmaşık olan sözcükleri zihinlerine kaydetmediği fakat ekleri analiz ederek sözcüklerin anlamına ulaştıkları ortaya çıkmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki çocukta morfolojik sezgi, okul öncesi dönemde başlamaktadır. Asıl amaç, bu sezginin eğitimle farkındalığa dönüşmesini sağlamaktır. Ana dili dersleri için kişi zaten sürekli o dile maruz kaldığından özel bir öğretim ortamının hazırlanmasına ihtiyaç yoktur. Yalnızca kullandığı/karşılaştığı durumlarda bu ekleri sezinleyebilmesi sağlanmalıdır. Bertram vd. (2000: 287) de çocukların anlamını bilmediği kelimeleri öğrenmelerinde en etkili yolun morfolojik çözümleme olduğunu belirtmektedirler. Araştırmacılar sözcük öğreniminde veya karşılaşılan bir sözcüğü anlamlandırmada üç yolun izlenebileceğini belirtir: 1. Sözlük kullanma: Öğrencilerin en az tercih ettiği yöntem olarak belirtilmiş, öğrencilerin çoğu zaman sözlükteki açıklamaları anlamadıklarına dikkat çekmiştir. 2. Cümle içerisinde anlamlandırma: Pek çok araştırmanın, bu yöntemin yararlı olduğunu belirtmelerine rağmen Bertram vd. (2000: 287-288) metnin sözcüğü anlamlandırmada her zaman yeterli ipucu taşıyamacağını ifade eder. Son olarak 3. alternatifte, aşina olunmayan kelimelerde morfolojik yapının analiz edilerek anlama ula-

şılmasının en başarılı yol olduğunu savunmaktadırlar. Dildeki bütün türetim ekleri ezberletilemeyeceğine göre var olan eklerin işlevleriyle hissetmelerini sağlama, eğitimde elzem görünmektedir.

Yapım eklerinin öğretiminde incelenen ekler kadar, eklerin getirildiği kökler de önem taşımaktadır. Bilhassa küçük yaş gruplarında köklerin bilinen sözcüklerden seçilmesi, öğrencinin kök ve ekleri doğru şekilde ayırmasına katkı sağlayacaktır. Görüşümüzü Bertram vd.nin (2000: 292) 1., 3. ve 5. sınıflar üzerinde yaptıkları araştırma da desteklemektedir. Araştırma, öğrencilerin kök ve ekleri doğru şekilde ayırmaya ve sözcüğü doğru şekilde anlamlandırmaya yönelik becerilerini ölçmektedir. Çalışmada, yüksek kullanım sıklığına sahip olan ve olmayan kökler ile tek ve birden çok sayıda yapım eki almış sözcükler değişken olarak belirlenmiştir. İncelemenin sonucuna göre öğrencilerin yüksek üretkenliğe sahip köklerde en iyi performansı sergiledikleri görülmür. Öngörülebilir şekilde, türetimde daha çok kullanılan eklerde de öğrenciler daha iyi sonuçlar elde etmişlerdir.

Yaparak-yaşayarak öğrenmenin benimsendiği eğitim sistemizde öğrencilerin öğrenmeleri beklenen konulara daha pragmatist yaklaştıkları, “Bu konu günlük hayatta ne işime yarayacak?, Bu konunun önemi nedir?” sorularına cevap aradıkları görülmektedir. Ancak gerek programlarda gerekse kitaplarda bu soruların cevapsız bırakıldığı; “yapım eklerinin görevlerinin neler olduğu, yapım eklerinin hangileri olduğu ve sözcüğün ek-kök ayrımının nasıl olması gerektiği” konularına odaklanıldığı görülmektedir. Halbuki yapım eklerinin işlevi için “yapım ekleri olmasaydı her varlık-kavram-eylem için bambaşka bir kelime kullanmamız gerektiği ve bunun insan zihni için çok zorlayıcı olacağı” gibi açıklamalar yer almalıdır. Bu eklerin varlıklarının bir dil zenginliği göstergesi olduğu, yabancı dillerde karşımıza çıkan sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmakta büyük rol oynadığı, anlamını bilmediğimiz bir kelime için tahminde bulunmayı kolaylaştırdığı ve yabancıların dilimizi öğrenirken kolaylık sağladığının ifade edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Sonuç olarak Yıldız’ın (2010: 65) söylediği gibi dili hem kurallı düzenlemeleri içinde kavratmak hem de onun yaratıcı ve oyun imkanlarını kullanırmak ana dili eğitiminin her aşaması ve konusunda temel ilke olmalıdır.

IV. BÖLÜM

YÖNTEM

4.1. Araştırma Modeli

İnceleme “tarama modeli”nin kullanıldığı “nitel araştırma” özelliği taşımaktadır. Nitel araştırma desenlerinden durum çalışması Davey (1991) tarafından, “tek bir durum ya da olayın derinlemesine boylamsal olarak incelendiği, verilerin sistematik bir şekilde toplandığı ve gerçek ortamda neler olduğuna bakıldığı yöntem” olarak tanımlanmıştır. İncelememizde de bu tanıma uygun olarak “durum çalışması” kullanılmıştır. Bu tür çalışmalarda elde edilen verilere genellikle gözlem, görüşme, sözsüz iletişim kaynakları değerlendirmesi, doküman inceleme vb. yöntemlerle ulaşılır. İncelemizde bu yöntemlerden “doküman inceleme” kullanılmıştır.

4.2. Evren ve Örneklem (İncelenen Bütünce)

Çalışma temel olarak dil bilgisi ve eğitim olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Hem dil bilgisi bölümü hem de eğitim bölümünde eş zamanlı ve art zamanlı yaklaşım bir arada kullanılmıştır. İncelemenin dil bilgisi ile ilgili bölümünde evreni Türkçenin dönemleri ile ilgili yazılmış dil bilgisi ve şekil bilgisi kitapları ile dönemlerde yazılmış yazılı eserler oluşturmaktadır. Çalışmanın bütüncesini ise Türkçenin tarihî dönemlerini inceleyen belirlenmiş dil bilgisi ve şekil bilgisi kaynakları ile amaçlı örnekleme yoluyla seçilen metinler oluşturur. Bu metinler şu şekildedir:

Eğitim bölümünde öğretim programları ve ders kitapları olmak üzere iki temel kaynağa başvurulmuştur. Evren, günümüze kadar kullanılmış tüm Türkçe dersi öğretim programları ve programlara uygun olarak hazırlanmış Türkçe ders kitaplarıdır. Bütüncüyü ise öğretim programlarından 1981, 2006, 2015 ve 2017 Türkçe dersi öğretim programları ile 2006 yılını temsil eden 2009 basımı Kapulu vd. (2009) ile Yangın vd. (2009) tarafından hazırlanmış 6. ve 7. sınıf ders kitapları, 2019 yılı MEB tarafından hazırlanmış 6. ve 7. sınıf ders kitapları, Anıttepe Yayıncılık tarafından hazırlanmış 5. sınıf ders kitabı oluşturmaktadır. İncelemede yer alan kitapların MEB Yayınları’na ait olmasına dikkat edilmiş ancak değerlendirilen sınıf kademesi için MEB Yayınlarına ait kitap olmaması durumunda özel yayınlardan biri tercih edilmiştir.

4.3. Veri Çözümleme Teknikleri

Veri analiz sürecinde ise “içerik analizi” yapılmıştır. Yıldırım-Şimşek (2007: 227) içerik analizinde yapılan işlemin “temel olarak birbirine benzeyen verileri bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamak” olduğunu belirtirler. İncelemede öncelikle yapım eki oluşları bakımından birbirine benzer ekler bir araya getirilmiş, ardından bu ekler görevleri bakımından gruplandırılmıştır. Ekler; köken, biçim ve işlevleri bakımından müstakil olarak yorumlandıkları gibi bütün olarak, bütünün içerisindeki dağılımları bakımından da incelenmiştir. Eğitim bölümünde programlar ve ders kitapları sınıf kademelerine ve kullanıldıkları yıllara göre gruplandırılmış, ardından gerek kendi içlerinde gerekse karşılaştırılmalı olarak yoruma tabi tutulmuşlardır.

V. BÖLÜM SONUÇ

Çalışmamızın ilk bölümünde, günümüzde kullanılan yapım ekleri tespit edilmeye çalışılmış ve bu eklerin Tü. T.ne gelene kadar geçirdiği tarihsel süreçler değerlendirilmiştir. Aşağıdaki tablo, bu eklerden hangilerinin belirtildiği dönemden bu yana kesintisiz şekilde kullanıldığını göstermektedir:

Tablo 8
Göktürkçeden Günümüze Kadar Kullanılmış Yapım Ekleri

	Gök T.den Tü. T.ne	E. Uyg. T.nden Tü. T.ne	Kar. T.nden Çağ. Tür. T.ne	Har. T.den Tü. T.ne	Kıp. T.den Tü. T.ne	Çağ. T.den Tü. T.	E. An. T.nden günümü ze	Osm. T.den günümü ze	Sadece Tü. T.nde
İsimden Fiil Yapan Ekler	+A-, +(A)r- (onar- ,)+At-, +(I)k-, +(I)rgA- ,+lA- +lAn- +lAş-	+(A)l- ,+An- +Ar- (sarar-) +dA- +(I)t- +kIr- +sA-	+sIn-	+aş-			+(I)msI-	+lAt-	
Fiilden İsim Türeten Ekler	-(A)k+, -An+, -ç+, -GA+, -GAN+, -GI+, -GIn+, -I+, -ICI+, -Iç+, -(I)k+, -(I)ş+, -(X)l+, -(X)m+, -(X)n+, -(I)nç+, -(I)t+, -mA+, -mAn+, -mIş+, -sI+, - (X)z+	-CAk+, -ci+, -dlk+, -gAç+, -glç+, -(I)Clk+, -mAk+, -mur+, -(X)r+, -TI+		-(A)ç+, -AğAn+, -CA+	-AcAk+	-mAcA+	-mAl+	-AmAç+, -ArI+, -(A)y+, -kal+, -pak+, -sAl+, -van+, -zik+	-güt+, -mlk+, -tay+

İsimden isim yapan ekler	+A++AğI +, +Ak+, +An+, +Ay+, +CAk+, +CIk+, +CII+, +dAk+, +dUrUk+ +GE+, +(I)n+, +(I)t+, +sXk+, +şIn+ +CA+, +CI+, +(X)ç+, +DAm+, +DAn+, +DAş+, +dUz+, +GEn+, +gü+, +(I)k+, +(I)l+, +(I)ncI+, +(I)n+, +(I)z+, +kİ+, +lAk+, +lAr+, +II+, +IIk+, +rAk+, +sI+, +sIz+, +sIzIn+, +(ş)Ar+		+DE+, +sII+		+CAğIz+	+TI+		+AdAk+, +cım+, +sAl+	+cal+, +CIn+, +gil+, +gür+, +lAz+, +lum+, +msAr+
Fiilden Fiil Türeten Ekler	-Ik-, -lA-, -t-	-A-, -(I)ş-	-I-	-(I)ştlr-				-kun-	-mAlA-

Bu tabloya göre şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. Çağdaş Tür. T. için isimden fiil yapan 19 yapım eki tespit edilmiş, bunlardan 8 tanesi (% 42,1) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

2. Tü. T. için isimden isim yapan 60 yapım eki belirlenmiş, bunlardan 27 tanesi (% 45) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

3. Tü. T. için fiilden fiil yapan 14 yapım eki belirlenmiş, bunlardan 3 tanesi (% 21,4) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

4. Tü. T. için fiilden isim yapan 59 yapım eki belirlenmiş, bunlardan 23 tanesi (% 38,9) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

Yukarıdaki verilere göre Gök T.den günümüze gelen eklerin oranının en düşüğü neredeyse çeyreklik bir dilime sahipken bu oranın yarıma yaklaştığı dahi görülür. Türkçenin tarihî dönemleri, süreç olarak ardışık şekilde seyrederek fakat Türkler bu dönemlerde aktarımı zorlaştıracak şekilde birbirlerinden çok farklılık göstermiş; farklı coğrafyalarda yaşamış, dinleri, yaşam tarzları değişmiş, farklı etkiler altında kalmıştır. Buna rağmen belirtilen eklerin çoğunun adeta bir dilsel miras gibi dönemden döneme taşınarak 7. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar getirilmiştir.

Tabloya bakıldığında eklerin çoğunun Gök T. döneminde üretildiği, günümüze yaklaştıkça kullanılan yeni eklerin sayısının azaldığı görülür. Tü. T.nde dilimize isimden fiil yapan yeni hiçbir ek katılmamıştır. Tü. T.ne yeni katılan eklerin çoğunluğu “isimden isim yapan ekler” kategorisinde yer alır. Bütün içerisinde de en büyük paya sahip isimden isim türeten ekler olduğundan bu durum anlaşılır gözükmemektedir. Sadece günümüzde kullanılan yani sonradan üretilmiş yapım eklerinin sayısı 11’dir. Bunların 6 tanesi tek şekilli, 4 tanesi ise tek sözcükte kullanılan ek (hapax legomenon) şeklinde, türetkenliği oldukça düşük olan eklerdir. Görülüyor ki günümüzdeki ekler; kullanıcılar tarafından benimsenmemiş, türetim işlevini yerine getirmemiştir. Bu durumda yukarıda belirtilen dilsel mirasa sahip çıkıp bu eklerin canlandırılmaya çalışılması daha uygun görünmektedir. İlgili ekler hususunda ayrı bir nokta da bu eklerin öğretim programları ve ders kitaplarında yer almıyor oluşudur. Bu durum eklerin öğretiminde kullanılan “sık kullanılanlardan az kullanılanlara” prensibi ile örtüşmektedir.

Türkçede kelime türetme dil devrimi ile bilinçli ve istemli bir şekil almıştır. Türk dil devrimi dilin alfabe, ses, sözcük grupları, söz dizimi ve biçim bilgisini de içine alacak çok kapsamlı bir değişimi içermektedir (Aksan, 2015: 58-59). Tezimizde ele alınan bölüm, dilde sadeleşme, özleşme sonucu oluşturulan sözcüklerdir. Bu kelimeler “eski yazılı kaynaklardan alınma, halk dilinden alınma ve yeni kelimeler yapma” olmak üzere üç yolla elde edilmiştir (Korkmaz, 2005: 111). Korkmaz, en çok duyarlılık gösterilmesi gereken bölümün “yapma kelimeler” olduğunu ifade eder. Bu kelimelerin dilin besleyici öğeleri olduğunu, dili kısırlıktan kurtarıp kendi kendine yeterli hâle getireceğini belirtir. Yeni kelimelerin yapılmasında gözönünde bulundurulacak başlıca noktaları şu şekilde sıralar: dilin ses yapısına uygunluk, şekil yapısına uy-

gunluk, kök ile ek arasındaki anlam ve görev ilişkilerine uygunluk, dil estetiği ve anadil duygusu ölçülerine uygunluk. Dil devriminde kapsamın geniş, zamanın sınırlı olmasının yanında o döneme kadar sürdürülen alışkanlıkların bırakılmasında karşılaşılan zorluklar, siyasi sebeplerle değişikliğe karşı gösterilen direnç gibi çeşitli etkenlerle de mücadele edilmesi gerekirken kimi hususlarda ve incelememize konu olan biçim bilgisinde şüphesiz Korkmaz'ın belirttiği noktaların bir ya da birkaçında yanlışlıklar yapılmıştır. Ancak kanaatimizce dilde aslolan kullanıcılar tarafından benimsenip benimsenmeme meselesidir. Bu sebeple çalışmamızda, biçim bilgisi için doğru veya yanlış şekilde türetilmesine bakılmaksızın bu eklerin ve bu ekle türetilmiş sözcüklerin varlığı kabul edilmiştir. Kullanıcılar tarafından bir kök ve eke ulaşılması yeterli görülmüş ancak bu türlü eklerin ve gövdelerin ortaya çıkış şekilleri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Buna göre dil devrimi sonucu eklerin kullanımında görülen sorunlu noktalar şu başlıklarda altında toplanabilir:

Görevi Dışında Kullanılan Ekler ve Türetimler

Yapım eklerinin görevleri isimden isim türetme, isimden fiil türetme, fiilden fiil türetme ve fiilden isim türetme olmak üzere dört türdür. Eş sesli olan ekler dışında bir grupta yer alan ekler başka bir grupta yer almaz. Ancak Türkçeleştirme çalışmaları sonucu, eklerin bu özellikleri göz ardı edilerek aynı ekin hem isim hem fiil köküne getirildiği görülmektedir. Belirtilen ekler şu şekilde örneklenebilir:

-(I)msAr+ / +(I)msAr+

Türkçenin tarihî dönemlerinde -ImsI- biçiminde “gibi yapmak, harekette zayıflık” anlamı yükleyen bir ek vardır (bkz. s.231). Tü. T. için bu ek *gülümse-*, *anımsa-* sözcüklerinde varlık gösterir. Bunun dışında bir de isimden fiil türeten aynı ses ve anlam özelliklerine sahip +(I)msI- eki vardır (bkz. s.35). Tü. T.'nde bu iki ekin görev olarak karışımı olan ve sonuna “-r” sıfat fiil eki getirilerek genişletilmiş -(I)msAr+ / +(I)msAr- eki oluşturulmuştur. Bu ekle isim köklerinden *kötü+mser*, *iyi+mser*, fiil köklerinden *çek-imse-r*, *kaç-ımsa-r* gibi sözcükler türetilmiştir. Her iki durumda da özellikle insanı niteleyen sıfat türünde sözcükler türetilmesi ortaktır.

+tay+/-tay+

Dil devriminin ardından Türkçeleştirme çalışmaları sonucunda varlık göstermiş bir ektir. 1935'te önerilmiş bu ekle türetilen sözcüklere bakıldığında hem fiil hem de isim köklerine getirildiği görülür. Fiilden isim türetme göreviyle *danıştay* (şûrâ-yı devlet), *sayıştay* (“ilk biçimiyle sağışkur” divân-ı muhasebat); isimden isim türetme göreviyle *yargıtay* (mahkeme-i temyîz) sözcüklerinde görülür (Aksan, 2015: 60). Moğolca *quralda* “toplantı, Cengiz Han yasasında büyük aile meclisi” sözcüğünden alıntı olan *kurultay* kelimesinde de ilgili ek vardır. Sözcük kökünün hem isim (*kurul*) hem de fiil (*kurul-*) olarak kullanılan sesteş bir kök olması, ekte görülen bu ikiliğin bir yansıması olarak düşünülebilir.

Ortaya çıkış zamanlarının, biçimlerinin ve sözcüğe kazandırdığı anlamların aynı oluşu sebepleriyle bu iki ekin birbirinden farksız olduğu, yanlış örnekseme yoluyla birinin diğerinden geliştiği görüşündeyiz.

Günümüzde tek biçimli olarak kullanılan bu ek getirildiği her sözcükte “kurum, kuruluş” adı türetme görevi yapar: *sayıştay, yargıtay, danıştay, kamutay* (Hatiiboğlu, 1974: 157; Adalı, 2004: 108).

+(A)y+/- (A)y+

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülen asıl ek isimden isim türeten +(A)y+ eki-
dir. Günümüzde kullanılan *kuzey, güney* sözcükleri bu eki örnekler. Ekin temel işlevi
“yer bildirme”dir. Türkçeleştirme çalışmalarında +(A)y+ ile türetilen sözcüklerde bu
anlamın genel olarak korunduğu görülse de (*yanay, yüzey, ortay* vb.) anlamı dışında
kullanıldığı örnekler de mevcuttur: *birey*. Ancak ekin yine yer belirten sözcükler tü-
retmesine rağmen fiil köklerine de getirildiği görülür: *düşey, yatay, içbükey, dışbükey, bitey* “bitki örtüsü” vb. Kökü “ortak kök” özelliği taşıyan *dikey* sözcüğünde ve isim kökünden mi (*uz* “uzak”) fiil kökünden mi (*uza-*) türediği tam olarak bilinmeyen *uzay* kelimesinde de bu ek görülmektedir.

+sAl+/-sAl+

Her iki ek de dil devrimi sonrası ortaya çıkmış olduğundan hangisinin diğerin-
den geliştiği yönünde bir sıralama yapmak güçtür. Eklerin eş sesli olması ve her ikisi-
nin de “ilişkililik, ilişkinlik” anlamı yüklemesi bu durumu daha da zorlaştırmaktadır.
Hem isim (*maddesel, yapısal, bireysel, imgesel* vb.) hem fiil köklerine (*eğitsel, yönet- sel, uysal, işitsel, görsel* vb.) getirilmeleri bakımından bu ekler, görevsel sınırları ka- rıştırılmış bir görünüm sergiler.

+anak+/- (A)nAk+

Ek, fiilden isim türetme görevi yapar: *olanak, ekenek* vb. Ancak *gözenek* söz-
cüğünde fiil yerine isim türünden bir köke getirildiği görülür.

Kazandırdığı Anlam Özelliği Dışında Kullanılan Ekler

Ekler her ne kadar kökler gibi anlamlı parçalar değilseler de anlama katkı ya-
pan birimlerdir. İncelememizde yer alan yapım ekleri anlama önemli ölçüde etki eden,
büyük değişiklik sağlayan bölümü oluştururlar. Yükledikleri anlamlar genellikle sınır-
landırılabilir, belli bir grupta toplanabilecek sözcükler türetirler. Örneğin eşya adı tü-
retme, meslek adı türetme, yakınlık-benzerlik ilişkisi kurma, pekiştirme gibi belirgin
özellikleri vardır. Bu bakımdan getirildikleri kökün taşıdığı anlam özellikleri bakımın-
dan seçicidirler. Sadece sayı belirtilen sözcükler, renk bildiren sözcüklere getirilen ya-
pım ekleri bu duruma örnek oluşturur. Ancak dil devrimi ile eklerin tarihî dönemlerde
kazandırdığı anlamlar genişletilmiş, çoğu zaman eski görevleri ile ilişkili olmayacak
türetimlerde kullanılmıştır. Bu ekler şu şekilde örneklenebilir:

-(A)v+

Ekin temel görevi “eşya adı türetme”dir (bkz.s.371). Tü. T. için işlek olmayan
bu eke, dil devrimi ile canlılık kazandırılmış ancak temel işlevi ikinci plana atılarak
“sonuç, ürün bildiren adlar türetme” işlevi eklenmiştir: *söylev, türev, görev, işlev, sınav* vb. sözcükler bu şekilde oluşmuş örneklerdir (Boz, 2014: 99).

+(I)l+

Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan +Il+ eki renk bildiren sözcükler tü-
retmesi bakımından belirgin bir özellik taşır: *yaşıl-yeşil, kızıl*. Bu işlevi günümüzde
yalnızca *kızıl* sözcüğünde görülür. Dil devrimi ile bu işlevi bırakılarak temel olarak
“kökteki sözcük ile ilgililik, ilişkililik” anlamı veren sözcüklerde görülmüştür: *anaya- sal, doğal, nesnel, eril, dişil, kumul, buzul, adil, öznel* vb.

+DAm+

Göktürkçeden günümüze kadar kullanılan ve asıl işlevi “benzerlik” anlamı vermek olan bir +DAm+ eki vardır. Ekin bu işlevi için neredeyse tüm dönemlerde kullanılan *erdem* sözcüğü örnek gösterilebilir (bkz.s.112). Günümüzde, tarihî dönemlerde kullanılan *erdem* sözcüğü hâlâ kullanılmakla birlikte devrimle birlikte ekle türemiş *saydam* “ışığı arka yüzeye geçirebilen cisim” (<say “düz, ince, yassı taş”+dam), *gündem*, *yöntem* sözcüklerinde görülmekte olup bu sözcüklerde hangi anlamları kazandırdığı anlaşılamamakta, tek grupta toplanamayacak çeşitlilikte oldukları görülmektedir (Korkmaz, 2014: 128). Eker (2006: 350) bu sözcüklerden *yöntem* sözcüğünün yanlış şekilde türetildiğini, ötümlü “n” den sonra “+dem” ekinin gelmesi gerektiğini belirtmektedir: *yöndem*. Eker’in ifadesi “n” ile biten gündem sözcüğünün +dem+ ile türemiş olması ile desteklenmektedir.

Yanlış Ayrılma Sonucu Ortaya Çıkan Ekler:

-GE+/ +ge+/ +(E)rgE+/ +elge+

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülen, bugün de *bilge*, *dalga* gibi sözcüklerde varlığını sürdüren fiilden isim yapım eki görevli bir -GE+ eki vardır. Benzer şekilde geçmişten günümüze var olan, Tü. T.’nde yalnızca *yadırğa-* fiilinde örnekleyebildiğimiz bir +ırğa- eki mevcuttur. Bu eklerin biçimce benzer yanı şudur ki her iki ek de “ge” sesleriyle bitmektedir. Yanı sıra fiilden isim türeten -GE+ eki, sonu “r” ile biten fiil köklerinde de sıklıkla görülür. Böylece +ırğa- ekine fonetik olarak yaklaşıp (bkz.s.273). Tü. T.’nde geçmişten gelen örneklerin yanında -GE+ eki, Türkçeleştirme ve terim yapımında kullanılmıştır. Bu yolla türetilen kelimelerin sonunun “(X)rgA” biçiminde oluşu dikkat çekicidir: *ön+er-ge sömür-ge*, *bil-dir-ge*. Ancak ekin “arga-erge” şeklinde değil “ge, ga” biçimli olması ve fiillere getirilmesi özelliği göz ardı edilerek benzer amaçlarla türetilen sözcüklerin isim olduğu görülür: *yön+erge*. *Duyarga* sözcüğünde ise “duy-” fiil kökünden “-arga+” biçimli bir ek ile mi türediği yoksa “duy-ar+” isim gövdesinden “+ga+” ile mi türediği açık değildir. Her iki şekilde de bu türetim yanlıştır. Türkçede görülen +ırğa- eki (*yadırğa-*) adlara gelip fiil yaparken örnekteki ek fiile gelip isim yapmıştır. Yahut isimden isim türeten *başka*, *özge* sözcüklerinde görülen +ga+ ekinin ne tarihî dönemler ne de günümüzde *duyarga* gibi “aygıt veya vücudun bir bölümünü” ifade eden işlevleri yoktur. “Erge” ile ses benzerliği sonucu türediğini düşündüğümüz *çizelge* ve *bitelge* “toprağın bitki yetiştirme gücü” kelimelerinde görülen “-elge+” ekinin de aslında var olmayan, yanlış ayrılma sonucu meydana çıkmış bir olduğu kanaatindeyiz. *Genelge* sözcüğünde de bu ses benzerliği sonucu yine görevi dışında kullanılan bir +ge+ eki görülmektedir. Sonuç olarak fiilden isim türeten -GE+ ekinden +erge+, +elge+ ve tarihî dönemlerdekinden farklı olarak bir +ge+ eki dil devrimi ile Türkçede kullanılmaya başlanmıştır.

-zik+

-zik+ eki, Türkçenin tarihî dönemlerinde görülmeyen ancak *em-* fiiline ettirgenlik anlamı veren -iz/-üz- eki ile meydana gelen sözcüğün yanlış ayrılması sonucu dilimize yerleşmiş bir ektir (sözcüğün tarihî dönemlerdeki görünümü için bkz.s.375). Bu fiile getirilen fiilden isim yapım eki “-ik+” ile sözcüğün *em-üz+ük/em-iz+ik* biçimlerinde ayrılması gerekirken *emüz/-emiz-* kökünün günümüze ulaşamaması sonucu ek “-zik+” şeklinde kalmıştır.

+sAl+/ +Al+/ +I+

Ekin var oluşundaki genel kanaat Fransızcadan alınmış sözcüklerin yanlış ayrımı sonucu meydana geldiği yönündedir (bkz. s. 197). Ekle türetilmiş sözcüklere “il-

gililik, ilişkililik” anlamı yüklemiş, Türkçeleştirme çalışmalarında çokça kullanılmıştır: *duygusal, hayvansal, toplumsal, çağrışımsal, yapısal* vb. Ekin Fransızca kelimelerdeki yanlış ayırım sonucu ortaya çıkmış olmasının yanında farklı biçimlerinin meydana gelmesinde de yanlış ayırımların etkisi görülür. Örneğin “s”, ve “sa/se” sesleriyle biten sözcüklerde “+l+, +el+/+al+” biçimlerinde görülür: *cins+el, anayasa+l*.

-pak+

Yalnızca kaypak sözcüğünde görülen Osm. T. dışında Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmamış bir ektir. Ağızlarda *kayıp-* “kaymak” şeklinde bir sözcüğün varlığı, ayırımın *kayıp-ak* biçiminde olabileceğini gösterir (Eren 1999: 223, DS). Ancak Tü. T.’nde *kayıp-* şeklinde bir kök olmadığından sözcük kökü *kay-*, eki *-pak+* olarak ele alınmıştır.

Görevi Tam Olarak Anlaşılamayan, Sonradan Var Edilmiş Ekler

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülmeyen, dil devrimi ile ortaya çıkmış bu ekler sınırlı sayıda hatta kimi zaman tek sözcükte görülmektedir. Bu sebeple işlevlerinin tam olarak belirlenmesi zorlaşır. Bu ekler için işlevleri tam olarak belirlenemediği için kullanımının sınırlı kaldığı, yaygınlaşmadığı da düşünülebilir. Türkçeleştirme çalışmaları esnasında bu eklerin türetimde kazandırdığı, kazandırması beklendiği anlam özelliklerine bakılmaksızın rastgele sözcüklere getirildiği görülür. Bu ekler şu şekilde örneklenebilir:

+cAl+

Güncel ve *kılcal* sözcüklerinde görülen bu ekin getirildiği sözcükleri sıfat yapma özelliği ortaktır. Ancak ekin diğer eklerde olduğu gibi-örneğin “küçültme, eşya adı yapma, meslek adı türetme, yer bildirme vb.”- belirgin bir anlam kazandırdığı söylenemez.

+lem+

Yalnızca *içlem* “bir nesnenin içeriğini oluşturan şey” sözcüğünde görülen bu ekin işlevi tek sözcükte görülmesi sebebiyle anlaşılamamaktadır (TDK GTS). Getirildiği sözcükte “kök hâlindeki sözcüğün sınırları içerisinde bulunma” anlamı verdiği görülür.

+em+

Günümüzde bu ekle türemiş iki kelimeye rastlanmaktadır. Bunlardan biri, Nişanyan’da kullanıldığı ilk örnek olarak *Kâbusnâme* gösterilen *görkem* <gör-k+em sözcüğüdür. Dil devrimi ile bu ekle türemiş sözcüklere bir de *önem* kelimesi eklenmiştir. Her iki kelime de soyut ad türetme işlevi ortaktır.

-van+

Yalnızca *yayvan* sözcüğünde örneklenebilen bu eke Osm. T. ve Tü. T. dışında diğer dönemlerde rastlanılmamıştır. Görüldüğü bu sözcükte sıfat yapma işlevinde kullanılır.

Tezimizde eklerin öğretimi ile ilgili öneriler şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Eklerin öğretiminde kelime temelli değil cümle temelli yaklaşım benimsenmelidir. Bu öneride şu hususlar göz önüne alınmıştır:

Eklerin kelimeye kazandırdığı anlam, cümleye bağlı olarak değişebilmektedir. Özellikle eş sesli ekler ve çekim eki olmasına rağmen sözcükle kaynaştığı durumlarda yapım eki işlevi kazanan ekler, bağlamdan ayrı değerlendirildiğinde görevinin ne olduğunun ortaya konması mümkün değildir. Örnek olarak olumsuzluk eki olan *-mA-*, isim-fiil eki olan *-mA+* ve yapım eki olan *-mA+* örnek gösterilebilir.

İnsan beyni algıda önce bütünü sonra parçaları anlamlandırmaktadır. Yapılan çalışmalar, anlatımın en küçük parçasının kelime olduğu görüşü yerini en küçük parça olarak cümlelerin ve hatta metnin kabul edildiğini göstermektedir. İlköğretim ikinci kademe için bu bütün “cümle” olarak kabul edilmeli, ilerleyen kademelerde “metne” kaydırılmalıdır.

Eğitimde “bilinenden-bilinmeye ilkesi” temel ilkelerden biridir. Bu noktada öğrencinin en bildiği yapılardan ekle ulaşması, cümle-sözcük grupları-kelime-ek şeklinde ilerlemesi bu ilkeyle örtüşür görünmektedir.

Belirtilen sebeplerle içerisinde yapım eklerinin de bulunduğu dil bilgisi konularının öğretim sırası da değiştirilmelidir. İlköğretim ikinci kademenin son sınıfında ele alınan cümle konusu başa kaydırılmalı, cümlelerin öğeleri belirlenirken çekim eklerine değinilmeli, ardından yapım ekleri ile devam edilmelidir. Böylelikle 5. ve 6. sınıfta ele alınan yapım ekleri, ilköğretim 2. kademenin ilk sınıflarından son sınıflarına doğru kaydırılacaktır. Özellikle fiillerin isimlere göre daha soyut kavramlar olması, fiil türeten eklerin soyut düşünme becerisinin kazanıldığı dönemde incelenmesi gerekliliğini ortaya koyar. Belirtilen beceri Piaget’e göre “son çocukluk” denilen 11-12 yaşlarında kazanılmaktadır. İlköğretim birinci sınıfa başlama yaşının 69 ayı tamamlama sınırına çekilmesi dikkate alındığında öğrencilerin 11-12 yaşlarına ulaşması 6. sınıfa denk gelecektir. Bu sebeple konunun en az 6. sınıf seviyesinden itibaren incelenmesi doğru olacaktır.

2. Yapım eklerinin incelenmesinde “morfolojik farkındalık eğitimi”nin kullanılması gerekir. “Morfolojik farkındalık” her ne kadar yeni bir terim gibi gözükse de aslında dil bilgisi öğretiminin temel prensiplerini barındırır. “Bilme-farkına varma-gerektiğinde kullanma” basamakları şeklinde ilerler. Bu yöntem, yalnızca yapım eklerini değil çekim eklerini de kapsar. Böylelikle her iki ek grubu için ayrı zamanlar harcamaya gerek kalmayacaktır. Yanı sıra program ve kitaplarda “hangi eklerin ele alınacağı” karmaşası ortadan kalkar. Öğrenci, sınırlandırılmış, önceden belirlenmiş ekler yerine ek-kök ayrımı yapabildiği tüm ekleri öğrenebilecektir.

Öğrenci, okul ortamına girdiğinde dille ilgili ilk öğrenmelerini “okuma” üzerinden yapar. Literatürde okuduğunu anlama, yazılı bir metni çözümleme süreci ile yakından ilişkili olduğu belirtilen dil becerileri genellikle beş başlık altında incelenir: sözcük dağarcığı, ses bilgisel farkındalık, morfolojik farkındalık, söz dizimsel bilgi ve beceriler ve sözel dili/dinlediğini anlama becerileri (Güldenoğlu vd., 2019: 1). Bunlardan morfolojik farkındalık, sözcük dağarcığı ve ses bilgisel farkındalık ile direkt bağlantılıdır. Görülüyor ki öğrenci, okula girdiği andan itibaren morfolojik farkındalığa başvurmaktadır. Öğrencinin morfolojik farkındalığı ne kadar yüksekse karşılaştığı

morfolojik olarak karmaşık ve fonetik bakımından uzun kelimeleri okuyup anlamlandırması o kadar kolaylaşacaktır. İlköğretim birinci kademenin ilk yıllarında bu becerileri bilinçsizce ancak sıklıkla kullanan öğrenci, ikinci kademeye geldiğinde bilinçli şekilde kullanabilmek için gerekli hazırbulunuşluğa sahip olacaktır. Okumanın diğer dil becerileri olan konuşma, yazma ve dinleme ile ilişkisi göz önüne alındığında morfolojik farkındalığın dilin her alanında yer aldığı da dikkate değerdir. Güldenoğlu vd. (2019: 9) bu becerinin dilin hangi alanlarında ve hangi dönemlerinde kullanılmaya başlandığını belirttiği şu görüşleri konunun önemini ortaya koyar:

(...) morfolojik farkındalık becerilerinin Türkçede yapılan okumalarda özellikle okuduğunu anlama ile yakından ilişkili olduğu ve başarılı bir okuduğunu anlama performansı için önemli olduğu açıkça görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, yeterli okuma ve okuduğunu anlama becerilerine sahip olabilmek için mutlaka belirli bir düzeyde morfolojik bilgi ve becerilere sahip olunması gerektiği söylenmelidir. Morfolojik farkındalık becerilerinin, erken çocukluk döneminde dil gelişimde yaşanan gelişmelere paralel olarak geliştiği ve arttığı görülmektedir. Bu nedenle okul öncesi öğretmenlerinin ve okul öncesi dönemde çocuk ailelerinin bu dönemi en iyi şekilde değerlendirerek öğrencilerini ve/veya çocuklarını sözel dilde morfolojik olarak daha karmaşık yapılarla ve cümlelerle buluşturması, öğrencilerinin ve/veya çocuklarının ilerideki okuma ve okuduğunu anlama performansı açısından önemli olacaktır.

3. Kelime kök ve eklerinden yeni kelimeler türetme yeteneği, Türkçenin diğer dillerin etkisinden korunması bakımından da büyük ve millî bir önem taşır. Bu yetenek, morfolojik becerilerin kazandırılıp geliştirilmesiyle ilerler. Ayrıca dil öğretiminin temel hedeflerinden biri olan “kelime hazinesinin zenginleştirilmesi” amacına en büyük katkıyı morfolojik farkındalığın sağladığını söylemek mümkündür (Karadağ-Kurdayoğlu, 2010: 440).

4. Eklerle ilgili farklı kademelerde öğretilen bilgiler, devamlılık ve tutarlılık ilkeleri dikkate alınarak belirlenmelidir. Buna göre bilgiler, birbirlerini destekler şekilde giderek genişletilmelidir. Örneğin ilköğretim ikinci kademedeki +sIz+ ekini yapım eki olarak öğrenen bir öğrenci, ilerleyen dönemlerde bu ekın aslında çekim eki olarak da değerlendirilebileceği bilgisiyle karşılaşacaktır. İlköğretim ikinci kademedeki +lAr+ çoğul ekinin çekim eki olduğu bilgisi verilen öğrenciye aynı kademe içerisinde bu ekın yapım eki olarak da kullanılabileceği gösterilecektir. Bu tür durumların öğrencinin

eğitim sistemine olan güvenini zedeleyeceği kanaatindeyiz. Bizce ikilik yaratan eklerin işlevleri eş zamanlı verilmeli şayet öğrenci her iki durumu da anlayacak seviyede değilse iki bilgi de verilmemeli, daha üst sınıflara kaydırılmalıdır.

5. Eklerle ilgili öğrenci çalışma kitaplarındaki etkinliklerin sayısı arttırılmalı ve bu etkinlikler, konunun başlangıcında arka arkaya yer almalıdır. Aksi takdirde öğrencinin pekişmemiş bir konuyla uzun zaman sonra yeniden karşılaştığında konunun kavranılmasına dair yol kat edebileceğini düşünmemektediriz.

6. Dil bilgisi etkinlikleri dışında çalışma kitaplarında yer alan örneklerin tamamı metinle ilgilidir. Ancak dil bilgisi ve incelediğimiz konu kapsamında yapım ekleri kitaplarda metinden bağımsız şekilde ele alınmıştır. Bu tutum öğrencide, dil bilgisinin konuşmadan, yazmadan, okuduğunu anlamadan farklı bir kavram olduğu görüşü uyandırmaktadır. Halbuki dil bilgisi konuları, bu becerilerin tamamında yer alan ve bu becerilerle desteklenir şekilde ele alınması gereken bir kavramdır. Etkinliklerin metinden bağımsız olmak bir yana, metinle sıkı sıkıya ilişkili olması gerekmektedir. Fakat kitaplarda benimsenen tematik yaklaşım dil bilgisi etkinliklerine uygun metinlerin seçimini sınırlandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adalı, O. (2004). **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Ağaoğlu, A. (2011). **Fikrimin İnce Gülü**. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ağca, F. (2007). Eski Türkçede {-A/-I/-(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine. **Türkoloji Araştırmaları Dergisi**. C. 8. S.13. s. 3-17.
- Ahmed Paşa Dîvânı (işleyen: S. Kadaş). http://www.tebdiz.com/index.php?sayfa=arama_sonuc_yenisite
- Ahmedova, A. (2017). Orhun Yazıtlarında Ara Ekler. **TÜBAR Dergisi**. S. Bahar 40. s. 25-47.
- Akar, A. (2003). -GAn Sıfat-Fiil Eki. **TÜBAR Dergisi**. S. 14. s. 103-115.
- Akdoğan, Y. (1988). **Ahmedî Dîvânı**. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <http://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarak-doganpdf.pdf?0>
- Akın, S. (2004). **Kırdığımız Oyuncaklar**. İstanbul: Çınar Yayınları.
- Aksan, D. (2015). **Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı**. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Anglin, J. M. (1993). Vocabulary development: A Morphological analysis (cover story). **Monographs of the Society for Research in Child Development**. 53(10). 1-166.
- Argunşah, M. (2014). **Çağatay Türkçesi**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arat, R. R. (1951). **Atebetü'l-Hakayık**. İstanbul: Ateş Basımevi.
- Aranoff, M.- Fudemann, K. (2011). **What is Morphology?** UK: Blackwell Publishing
- Argunşah, M.-Yüksekkaya, G. (2014). **Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M.-Güner, G. (2015). **Codex Cumanicus**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aslan, S. (2002). Türkiye Türkçesinde Küçültme ve Pekiştirme Kavramları ve +cık Eki Üzerine. **Türk Dili Dergisi**. S. 63. s. 224-228.
- Ata, A. (1997). **Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1.
- Ata, A. (2002). **Harezmece Altın Ordu Türkçesi**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36. S. 111. İstanbul.
- Ata, A. (2011). **Orhun Türkçesi**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Ata, A.-Tulum, M. (2011). **Uygur Türkçesi**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Atalay, B. (1942). **Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme**. İstanbul: Matbaai Ebuzziya.
- Atalay, B. (1946). **Bergama'lı Kadri Müeyyessiret-ül-Ulûm**. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

- Atalay (1946). **Türkçede Kelime Yapma Yolları**. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Atalay, B. (1992). **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-C: I**. Ankara: TDK Yayınları.
- Atılğan, Y. (2019). **Aylak Adam**. İstanbul: Can Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). **Altun Yaruk Sudur VI. Kitap**. Ankara: TDK Yayınları.
- Azılı, K. (2013). -(U)t Ekinin Farklı Bir Anlamsal İşlevi Üzerine. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 8/13. s. 501-508.
- Balyemez, S. F. (2015). Türkçe +CA Eki, Sıfatın Anlamını Güçlendirir Mi? **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**. S. 4/3 2015. s. 899-917.
- Bang, W. (1918). Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- <http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/ssg/content/page-view/816472?query=%C3%9Cbe%20r%20das%20osmanische%20F%C3%BCturum%20und%20einige%20ihm%20nahestehende%20Bildungen> (21.10.2019).
- Bang, W. (1918). Beiträge zur türkischen Worthforschung. Turan: 91-98.
- Bang, W. (1980). **Türkoloji Mektupları** (çev. Ş. Tekin). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Banguoğlu, T. (1956). Türkçede Tefekkür Fiilleri. Ankara: **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten** s. 111-123.
- Banguoğlu, T. (1957). Türkçede Benzerlik Sıfatları. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**. s. 13-27.
- Banguoğlu, T. (2007). **Türkçenin Grameri**. Ankara: TDK Yayınları.
- Baran, Ç., Ş.-Diren, E. (2019). **Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 5. Sınıf Öğrenci Çalışma Kitabı**. Ankara: Anıttepe Yayıncılık.
- Baskakov, N. A. (1952). **Karakalpakskiy Yazık, t.II.fonetika i morfologiya ç. 1**. İzd-vo AN SSSR, M.
- Başdaş, C. (2006). Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler. I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri. 26-27 Eylül 2006. Bilkent Üniversitesi. Ankara.
- Bayraktar, N. (2009). Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine. **International Journal of Central Asian Studies**. Volume: 13. pp. 101-121.
- Bertram, R.-Mattı, L.-Virkkala, M.,M. (2000). The Role of Derivational Morphology in Vocabulary Acquisition: Get by with a little help from my morpheme friends. **Scandinavian Journal of Psychology**. 41: 287-296.
- Bice, H. (1993). **Hoca Ahmet Yesevi Dîvân-ı Hikmet**. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bittner, M. (1912). Die onomatopoetischen Verba des Türkischen. **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**. Vol. 26 (1912), pp. 263-269.

Boz, E. (2014). **Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi**. Ankara: Gazi Kitabevi.

Bozkaplan, Ş.A. (2007). Divanu Lügati' t- Türk' te +lA-. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 2/2. s. 109-120.

Bulak, Ş. (2012). Türkçede +sA- İsimden Fiil Yapım Eki. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 7/3. s. 683-708.

Buran, A. (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. **3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri**. s. 207-214. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Brockelmann, C. (1952). **Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen**. Mittelasiens. Leiden.

Caferoğlu, A. (1968). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar.

Canpolat, M.-Önler, Z. (2016). **İshâk Bin Murâd Edviye-i Müfrede**. Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, S. G. C. (1960). Eski Türkçe Üzerine Üç Not (çev. A. Leventoğlu). **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. TDK Yayınları.

Clauson, S. G. C. (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler (çev. Uluhan Özalan). **Dil Araştırmaları Dergisi**. C. 1. S. 1 s. 185-196.

Clauson, S. G. C. (2011/2). Ongin Yazıtı (çev. Y. Şahin). **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. s. 27-42.

Çağatay, Ş. S. (1943). Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -°n. **Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi**. S. 3. s. 93- 107.

Çağatay, S. (1967). Pekiştirilen Fiiller. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. s. 39-50.

Çeçen, M. A.-Aytaş, G. (2018). Metne Dayalı Dil Bilgisi Öğretiminin Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Dil Bilgisi Başarısına Etkisi. **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**. C. V. S. I. s. 133-149.

Çiftçi, S. (2016). Türkiye Türkçesinde Benzerlik İşleviyle Kullanılan Ekler. **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. C/S. 9/2. s. 189- 210.

Çotuksöken, Y. (2011). **Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri**. İstanbul: Papatya Yayınları.

Davey, Lynn. (2009). The application of case study evaluations (çev: Tuba Gökçek). **Elementary Education Online**. 8(2). 1-3.

Delice, H. İ. (2000). Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi. **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**. S. 9. s. 135-150.

Delice, İ. (2002). Yüklem Olarak Türkçede Fiil. **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**. C. 26. No. 2 . s. 185-212.

Demir, İ. (2014). Çekirge Kelimesi Üzerine. **Dil Araştırmaları Dergisi**. S. Bahar-14.

Demircan, Ö. (2005). **Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri**. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demirel, E. (2019). İrk Bitig ve Körüm Bitig’de Temel Sözcüklerin Karşılaştırılması. X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları.

Demirel, T. (2019). **Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 6. Ders Kitabı**. Ankara: Ekoyay Yayınları.

Demirtaş, A. (2006). Türkiye Türkçesinde Mensubiyet Bildiren “-gil” Eki Üzerine. **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**. S.9. s. 70-77.

Deny, J. (2000). **Türk Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)** (çev. O. Şahin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Deny, J. (2012). **Türk Dil Bilgisi** (çev. A. U. Elöve). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Develi, H. (2017). **Osmanlı Türkçesi Kılavuzu**. İstanbul: Kesit Yayınları.

Develi, H. (2010). **Osmanlı Türkçesi Grameri**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

Dilaçar, A. (1961). Gramer Öğretiminde Metot. **Türk Dili**. C. X. S. 116. s. 516-518.

Dilaçar, A. (2016). **Kutadgu Bilig İncelemesi**. Ankara: TDK Yayınları.

Direkci, B.-Yavuz, M. (2018). 1-8. Sınıflar Türkçe Dersi Öğretim Programı Kazanımlarının Sarmal Programlama Yaklaşımı Açısından İncelenmesi. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S.13/27.s. 583-599.

Doğan, E. (2015). Türkiye Türkçesinde Addan Zarf Türeten Birleşik Ekler Üzerine. **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. C/S. 50. s. 11- 28.

Doğan (2019). İsimden İsim Yapan -sAk Eki ile Fiilden İsim Yapan -sAk Ekinin Yapı ve Anlam Bakımından Değerlendirilmesi. (erişim: 05. 12. 2019). https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/56871203/ISIMDEN_ISIM_YAPAN_sAk_EKI_ILE_FIILDEN_ISIM_YAPAN_-sAk_EKININ_YAPI_VE_ANLAM_BAKIMINDAN_DEGERLENDIRILMESI.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D%20THE_EVALUATION_OF_sAk_SUF-FIX_WHICH_FORMS.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20191205%2Fus-east-1%2Fus-east-1%2Faws4_request&X-Amz-Date=20191205T103820Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=a2abcc41661eac605733f4df53e7b866b8e481743a049fe5cf6611cf4f130f32

Duman, M. (2008). Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +lA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 3/3.

Durgut, H. (1995). Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmani (Cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Dursunoğlu, H. (2010). Türkiye Türkçesinde Vurgu. **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. C. 7. S. 1. s. 267-276.

Eckmann, J. (2005). **Çağatayca El Kitabı** (çev. G. Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.

Eckmann, J. (2014). **Nehcü'l-Feradis** (yay.: S. Tezcan-H. Zülfükar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, S. (2006). **Çağdaş Türk Dili**. Ankara: Grafiker Yayınları.

Elmalı, M. (2016). **Dasakarmapathavadanamala**. Ankara: TDK Yayınları.

Emre, A. C. (1940). Türkçede Çoğul (*) Belgisi –ler'in Etimolojisi üzerine Bir Araştırma. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. Seri: II. S. 5-6. s. 37-44. Kasım 1940. Ankara 1940.

Eraslan, K. (1996). +sı-/si- (~+su/+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki İle -sı/- si- (~-su/-sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında. **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**. Ankara.

Eraslan, K. (2012). Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu. **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**. TDK 678. s. 381-385.

Eraslan, K. (2012). **Eski Uygur Türkçesi Grameri**. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, K. (2015). **Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n Nefâyis**. Ankara: TDK Yayınları.

Erbil, L. (2019). **Tuhaf Bir Kadın**. İstanbul: Bankası Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, A. B. (Ocak 1973) -maç/ -meç Eki Üzerine. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. C. 21. s. 83-88.

Ercilasun, A. B. (1995). Kâşgarlı Mahmud' da -sâ-/ -sê- eki. **Türk Dili Dergisi-Ahmet Mithat Efendi Özel Bölümü**. C. 1995/ 1. S: 571. s. 449-455.

Ercilasun, A. B. (1997). Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. Ankara: TDK Yayınları. s. 41- 47.

Ercilasun, A. B. (2007). Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi. **Dil Araştırmaları Dergisi**. C. 1(1). s. 9-20.

Ercilasun, A. B. (2014). **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B.- Akkoyunlu, Z. (2018). **Dîvânu Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**. Ankara: TDK Yayınları.

Erdal, M. (1991). **Old Turkic Word Formation**. Otto Harrossowitz-Wiesbaden.

Erdal, M. (2004). **A Grammar of Old Turkic**. Leiden-Boston.

Erdem, M. (2011). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları. **Bilig Dergisi**. S. 58. s. 71-90.

Ergin, M. (2013). **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ergin, M. (2018). **Dede Korkut Kitabı 1-2**. Ankara: TDK Yayınları.

Ersoy, F. (2007). +gil Eki Üzerine. **Dil Araştırmaları Dergisi**. C.1. S.1. s.21-29.

Ersoy, E.- Ay, Ü. (2017). **Hoca Dehhânî Divanı**. (Ed. Nihat Öztoprak). Ankara: Türkiye Bilim Akademisi Yayınları.

Erol Aslan, H. Yapı ve Anlam Bakımından Türkçe Yemek Adları. http://ekitap.kulturtur-izm.gov.tr/Eklenti/13915,97pdf.pdf?0&_tag1=B3FDE1B35C600AE08757C45567EEF987A4AE1C1D&crefer=66FCE1974DBD4B561C438B0CA67A7F62BC2F9514DC741A897B1F204D01D1F5E0 (erişim: 18.06. 2018).

Gabain, A. M. (2007). **Eski Türkçenin Grameri**. Ankara: TDK Yayınları.

Gece, M. (1995). Türkçede Sıfatı Derecelendirme Yolları. **Türk Dili ve Edebiyat Dergisi**. S. 519. s. 240-250.

Gencan, T. N. (2007). **Dilbilgisi**. Ankara: Tek Ağaç Yayınları.

Genç, G. (2005). Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Göçer, A. (2008). Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Çözümleme Yönteminin Kullanımı. **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. C. 5. S. 10.

Gökdayı, H.-Sebzecioğlu, T. (2006). Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü. **Türk Dili Dergisi**. S. 649. s. 61-72.

Gül, B.- Ağca, F. (2014/1). İbni Mühenna Lügati'nin Tarihi Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. **Türk Kültürü Dergisi**. s. 21-29.

Güldenoğlu, B.-Kargın, T.-Gengeç, H.-Gürbüz, M. (2019). Okuma Sürecinde Dil Temelli Becerilerin Önemi: Dil-Okuma İlişkisine Yönelik Bulgular. **Turkish Journal of Special Education Research and Practice**. S.1/1. s.1-27.

Gülensoy, T. (2010). **Türkçe El Kitabı**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I, A-N**. Ankara: TDK Yayınları.

Güllüdağ, N. Tarihsel Gelişim Süreci İçinde -mAn/+mAn Eki. **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**. C. 7. S.16. s. 557-590.

Gülmez, M. (2013). Sense- Fiili Üzerine. **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. S. 34. s. 47- 56.

Gülsevin, G. (2004), "Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 1267-1284.

Gülsevin, G. (2011). **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**. Ankara: TDK Yayınları.

Gültekin, M. (2006). Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme. **TÜBAR Dergisi**. C. 20. s. 33- 59.

Güneş, F. (2014). **Türkçe Öğretimi-Yaklaşımlar, Modeller**. Ankara: Pegem A Yayınları.

Gündoğdu, E. (2002). İsimden Fiil Türeten +cı-/+çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri. **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**. C. 22. S. 3. s. 171-181.

Güner, G. (2008). Karahanlı Türkçesinde Fiil. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güner, G. (2013). **Kıpçak Türkçesi Grameri**. Ankara: Kesit Yayınları.

Güneş, F. (2013). Dil Bilgisinde Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar. **Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi**. C. 2(7). s. 71-92.

Güven, M. (2009 Güz). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme. **TÜBAR Dergisi**. S. XXVI. s. 109-141.

Güzel, F. (2016). Türkiye Türkçesi Ağızlarında -GAl Eki. **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**. S. 5(4). ss. 1682-1693.

Grønbech, K. (1995). **Türkçenin Yapısı**, (çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2000). **Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri**. Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (2016). **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Hamilton, J. R. (2015). **İyi ve Kötü Prens Öyküsü** (çev. V. Köken). Ankara: TDK Yayınları.

Hatiboğlu, V. (1974). **Türkçenin Ekleri**. Ankara: TDK Yayınları.

Hatiboğlu, V. (1974). Türkçedeki Eklerin Kökeni. **Türk Dili Dergisi**. C. 29. s. 331-339.

Hazar, M. (2011). Türk Dilindeki Fiilden İsim Yapan -cAk Eki Hakkında. **Dil Araştırmaları Dergisi**. S. 8. s. 141-153.

Hazar, M. (2013) Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış. **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**. S. XXXIV. s. 149-158.

Hengirmen, M. (1999). **Türkçe Dilbilgisi**. Ankara: Engin Yayınları.

Hengirmen, M. (1983). **Güvâhi Pend-Nâme**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Hikmet, N. (2011). **Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İlhan, N. (2009). Türkçede Ek+Kök/Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S.4/8. s. 1535-1557.

İlhan, N. (2011). Öksüz Öğüt Üvey Kardeş Mi? Bir Etimoloji Denemesi. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 6/1. s. 473-481.

İpek, B. (2008). Türk Dilinde Vasıta Hâli. **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. S. 23. s. 63- 97.

İpekten, G., Kut, G., İsen, M., Ayan, H., Karabey, T. (2017). **Heşt Bihişt**. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İşcan, A., Kolukısa, H. (2005). İlköğretim İkinci Kademe Dil Bilgisi Öğretiminin Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri. **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. C. 5. s. 299-308.

Jackson, N. E., Coltheart, M. (2001). **Routes to Reading Success and Failure: Toward an Integrated Cognitive Psychology of Atypical Reading**. Philadelphia, PA: Psychology.

Kabaağaçlı, C. Ş. (2014). **Mavi Sürgün**. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kabadayı, O. (2013). Eski Türkçede Gezegen Adları. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. 20- 25 Ekim 2008. C.III. s. 2435- 2448. Ankara: TDK Yayınları.

Kahraman, T. (2009). **Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi**. İzmir: Kanyılmaz Basımevi.

Kalsın, Ş. (2013). **Harezmi Türkçesi-İsim**. Ankara: Gazi Kitabevi.

Kapulu, A., Okuyucu, D. S., Kaplan, Şükran, Karaca, A. (2009). **İlköğretim Türkçe 6 Öğrenci Çalışma Kitabı**. Ankara: Koza Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). **Türkçenin Dil Bilgisi**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karabacak, E. (2002). **Bergamalı Kadri Müeyyessiretü'l-Ulûm**. Ankara: TDK Yayınları.

Karabeyoğlu, A. R. (2007). +A- Eki ve Adların Fiilleşme İstikametleri Üzerine. **İlmî Araştırmalar Dergisi**. S. 23. s. 73-91.

Karadağ, Ö.-Kurudayıoğlu, M. (2010). Türkçedeki Kelime Türetme Özelliğinin İlköğretim Öğrencilerinin Anlatımlarına Yansıması. **Türklük Bilimi Araştırmaları**. S.27. s. 437-455.

Karadoğan, A. (2004). Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Öğeleri. **Türk Dili Dergisi**. C. LXXXVIII. S. 634. s. 541-549.

Karagözlü, S. (2018). **İbnü Mühennâ Lügati-Türkçe Kısmı**. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karahan, A. (2006). Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözvarlığı: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme. **TÜBAR Dergisi**. S. XX. s. 105-124.

Karahan, L. (2009). Dil Bilgisi Öğretiminde Bütün-Parça İlişkisinin Önemi. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 4/8. ss. 23-30.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). **Kıpçak Türkçesi Grameri**. Ankara: TDK Yayınları.

Karamanlıoğlu, A. F. (1989). **Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)**. Ankara: TDK Yayınları.

Karasoym, Y. (1998). **Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım**. Ankara: TDK Yayınları.

- Karasoy, Y. (1960). Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmasında -ga Yapım Ekinin Yeri. **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. C. 2. s. 210-220
- Karasoy, Y. (2004). Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri. **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. S. 16. s. 1-14.
- Kartallıoğlu, Y. (2009). Ortaöğretimde Ekler ve Eklerin Gösterimi. **Türk Yurdu**. S. 261. s. 76-78.
- Kartallıoğlu, Y. (2011). **Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni**. Ankara: TDK Yayınları.
- Katamba, F. (2005). **English Words**. London: Routledge.
- Kaya, C. (1994). **Uygurca Altun Yaruk**. Ankara: TDK Yayınları.
- Kılıçoğlu, V. (1951). Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. C.9. S.3. s. 261-275.
- Kocasavaş, Y. (1998). +sa-/ +se- İsimden Fiil Yapma Eki ile -se-/ -sa- Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. C. 28. s. 419-434.
- Koç, N. (2010). -ca Eki Üzerine. **Türk Dili Dergisi**. S. Haziran 582. s. 505-514.
- Kononov, A. N. (1956). **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıkı**. Moskova-Leningrad.
- Kononov, A. V. (1968). İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. s. 81-88.
- Korkmaz, Z. (1958). Türk Dilinde +çA Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. TDK Yayınları. s. 41-68.
- Korkmaz, Z. (1959) Türkçede -ecek/-acak Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. C. 17. S. 1.2. s. 159-170.
- Korkmaz, Z. (1960). Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. s. 173-180.
- Korkmaz, Z. (1990). Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine. **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**. C. 1. s. 141-149.
- Korkmaz, Z. (1995). Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri. **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**. C. 2. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2005). **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2014). **Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi**. Ankara: TDK Yayınları.
- Kök, A. (2004). **Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)**. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köksal, F. (2018). **Uzun Firdevsî Manzum Vilâyet-nâme: Vilâyet-nâme-i Hâcî Bektaş Velî-i Horasanî (Tenkitli Metin)**. Ankara: Alevilik Araştırmaları Dergisi Yayınları.

Köse, S. (2018). Eski ve Orta Türkçe Metinlerindeki Kıyafet Adları ve Dil İncelemesi. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuznetsov, P. İ. (1995). Türkiye Türkçesinin Morfo-etimolojisine Dair. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. Ankara. s. 193-262.

Küçük, M. (2014). **Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi**. Ankara: TDK Yayınları.

Küçük, S. (1994). **Bâkî Dîvânı**. Ankara: TDK Yayınları.

Küçük, S. (2010). Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 5/1. s. 556- 577.

Küçük, S. (2013). Eski Türkçede Kuş İsimleri. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 8/13.

Lieber, R. (2004). **Morphology and Lexical Semantics**. UK: Cambridge University Press.

Livaneli, Z. (2017). **Son Adanın Çocukları**. İstanbul: Doğan ve Egmont Yayıncılık.

Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede “-ğu” Ekinin Fonksiyonları. **Türkiyat Mecmuası**. C. 10. s. 341-348.

Mansuroğlu, M. (1960). Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerinde Notlar. **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. C. 10. s. 5-24.

MEB Komisyon (2018). **Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 5. Sınıf Çalışma Kitabı**. Ankara: MEB Yayınları.

MEB Komisyon (2018). **Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 6. Sınıf Çalışma Kitabı**. Ankara: MEB Yayınları.

MEB Komisyon (2018). **Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 7. Sınıf Çalışma Kitabı**. Ankara: MEB Yayınları.

Memiş, M., R. (2019). Morfolojik Farkındalık ve Morfolojik Farkındalık Eğitimi. **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**. S. 8/3.s.1355-1368.

Menges, K. H. (1968). **The Turkic Languages And Peoples**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Miandoab, Z. N. (2018). Türk Dilinde Küçültme Kavramı ve Küçültme Ekleri. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**. S. 22. s. 213-237.

Mohammed, R. (2018). **Memlûk Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri**. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı.

Nalbant, M. V. (2008). **Dîvânü Lugâti't-Türk Grameri-I İsim**. İstanbul: Bilgeoguz Yayınları.

- Ölmez, M. (2017). **Köktürkçe ve Uygurca Dersleri**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Önen, O. (2019). **Babam Beni Şahdamarımdan Öptü**. İstanbul: Destek Yayınları.
- Öner, M. (2006). Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar. **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**. C. 3. S. 1. s. 60-76.
- Önler, Z. (1989). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. TDK Yayınları. S. 538. s. 89-130.
- Önler, Z. (2010). +(X)n Zarf Eki ve Kullanımı. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**. C. 17/2. s.143-155.
- Önler, Z. V. (2004). Türkçede +IX (+lı, +li/+lu, +lü) Eki. **Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-26 Eylül 2004**. Ankara: TDK Yayınları.
- Önler, Z. Türkçede -DI Ad Yapım Eki veTürevleri. **Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı**. 01-02 Aralık 2010. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Özçelik, S. (2004). Türkiye Türkçesinde Benzetme-Benzerlik Kavramları ve Bu Kavramları Sağlayan Ekler Üzerine. **İlmî Araştırmalar Dergisi**. S. 11. s.143-154.
- Özdemir, E. (1971) Öz Türkçe: -maç/ -meç Eki. **Türk Dili Dergisi**. C. Ağustos XXIV. S. 239. s. 382-383.
- Özkan, M. (2015-2). Mahmûd b. Kâdî- i Manyâs' ın Gülistan Tercümesinde Söz Yapımı- I. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. C/S. 53.
- Paçacıoğlu, B. (2016). **VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Poppe, N. (2008). Altay Dillerinde Çokluk Ekleri (çev. C. Kerimoğlu). **Dil Araştırmaları Dergisi**. S. 2. s. 93- 110.
- Rasaen, M. (1957). **Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen**. Helsinki.
- Ramstedt, G. J. (1912). **Verbstammbildungslehre Mongolische-Türkischen Sprachen**. Helsingfors.
- Ramstedt, G. J. (1952). **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II: Formenlehre**. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.
- Ramstedt, G. J. (1957). **Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye, Morfoloji**. Moskova.
- Sağol, E. (1995). Tarihi Şivelerde At Donları. **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**. İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü Yayınları. s. 126-146.
- Sakin, O. (2013). **Osmanlı Türkçesi Rehberi**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Salan, E. (2012). Eski Anadolu Türkçesinde -dUk ve +Ilk Eklerinin İşlevsel Denklığı. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. C. 7/4. s. 2697-2708.
- Serebrennikov, B. A.-Gadjieva, (2011). **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri**. Ankara: TDK Yayınları.

Sertkaya, O. F. (2012). Etimoloji Nedir-Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +ay/+ey Eki Üzerine. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**. S. 19. s. 43-72.

Sevinçli, V. (2018). “A-” Fiili ve Türevleri. **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. C. 8. S. 15. s. 399-417.

Szymanek, B. (1988). **Categories and Categorization in Morphology**. Lublin: Catholic University Press.

Şahin, H. (2015). **Eski Anadolu Türkçesi**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Şahin, G. (2015). Türk Dilinde Renk Adı +Man Sistemi Ve {Man} Ekinin Kökenine Dair. **Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim Dergisi**. S. 4/1s. 45-68.

Şakar, Ö. S. (2015). +gu, +gü Eki ve İşlevleri. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. C. 10/8. s. 1801-1816.

Şavk, Ç. Ü. (2011). **Ali Şir Nevayi-Leyli vü Mecnun**. Ankara: TDK Yayınları.

Şçerbak, A. M. (2016). **Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler-Fiil** (çev. Karasoy, Y.-Hacızaade, N.-Gülmez, M.). Ankara: TDK Yayınları.

Şen, S. (2017). **Eski Uygur Türkçesi Dersleri**. İstanbul: Kesit Yayınları.

Şirin, H. (2015). **Kültigin Yazıtı Notlar**. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Şirin, H. (2016). **Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi**. Ankara: TDK Yayınları.

Tan, Ş. (2007). **Öğretimi Planlama ve Değerlendirme**. Ankara: Pegem A Yayınları.

Taş, İ. (2015). **Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı**. Ankara: TDK Yayınları.

Tatçı, M. (1998). **Yûnus Emre Dîvânı**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tebdiz-Tarihsel Türkçe Sözlük. <http://www.tebdiz.com>

Tekin, Ş.-Tekin, A. G. (1992). **Çengname**. ABD: Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Tekin, Ş. (1976). **Uygurca Metinler II: Maytrısimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası)**. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. **Türk Dünyası El Kitabı**. C.II. s.69-120. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tekin, Ş. (2003). **Orhon Türkçesi Grameri**. İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.

Tekin, Ş. (2013). **İrk Bitig**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Tekin, Ş. (2014). **İştikakçının Köşesi**. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tekin, Ş. (2019). **Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlâh)**. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (1960). “Omuz” Kelimesi Hakkında. **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. C. 9. S. 104. s. 402-403.

Tekin, T. (1960). “Amca” ve “Teyze” Kelimeleri Hakkında. **TDAY Belleten**. s. 283-294.

Tekin, T. (1982). “On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung Tomus. XXXVI (1-3)*. 503-513.

Tekin, T. (1991). New Examples of Zetacizm. **Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten**. C. 1. s. 145-150.

Tekin, T. (1993). Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar. **Dilbilim Araştırmaları Dergisi**. Ankara.

Teres, E. (2009). Çağataycada Söz Yapımı. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tietze, A.-Tekin, T. (1994). Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar-II. **Türk Dilleri Araştırmaları: 4**. s.159-169.

Tietze, A. (2002). **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**. İstanbul: Simurg Yayınları.

Türk Dünyası El Kitabı (1992). C.II. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1980). **Şeyhi ve Hüsrev ü Şîrîn’i**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1980). Man Eki ve Asıl Şecaat Arzedenler. Yaşayan Türkçemiz 2. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yay. 30-32.

Timurtaş, F. K. (2008). **Türkçemiz ve Uydurmacılık**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Tolkun, S. (2018). -(I)ş Master Eki Midir? **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**. C. 4. S. 9. s. 297-328.

Toparlı, R.-Argunşah, M. (2018). **Mu’înü’l-Mürîd**. Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, R. (2017). **İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn**. Ankara: TDK Yayınları.

Tosun (2010). Türkiye Türkçesinde +CA Ekinin Kullanım ve Anlam Çeşitliliği. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 5/4. s.1452-1486.

Tulum, M. (1993). -la / -le Ekine Dair. **TDED Dergisi**. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul. s. 157-164.

Tuna, O. N. (1986). **İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları “Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)**. Malatya.

Turan, F. (2019). **Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye**. Ankara: TDK Yayınları.

Türk, V. (2006). İsimden Fiil Yapan -al- 1 -el-; -l- ve -ar- 1 -er-; -r- Eklerinin Kökeni. **İlmî Araştırmalar**. S. 21. s. 183-191.

Türk, V., Erol, A. H., Gülsevin, G., Durgut, H., Ceritoğlu, M. (2011). **XIV.-XV. Yüzyıllar Türk Dili**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

T. C. Millî Eğitim Bakanlığı. (2019). **Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)**. <http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/20195716392253-02-Türkçe%20Öğretim%20Programı%202019.pdf>

Useev, N. (2013). **Köpçegen (A 49) Yazıtı. Yalım Kaya Bitigi**. Osman Fikri Sertkaya Armağanı (Ed. Hatice Şirin User, Bülent Gül). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara. s. 607-612.

User, H. Ş. (2006). Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine. **Bilig Dergisi**. S. 39. s. 219-238.

User, H. Ş. Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı: Açurı (Oçurı, Ye 26) Yazıtı. **Türkbilig**. S. 2009/17. s.158-174.

Uygur, S. (2005). +IA- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme. **Türk Dili Dergisi**. S. 646.

Ünal, O. (2017). ‘Sözde Karca’ Kelimelerin Kökeni ve Türkçedeki Hurri-Urartuca Leksikal Alıntılar Üzerine. **Türkbilig Dergisi**. S. 34. s. 25-68.

Ünlü, S. (2012). **Harezmi-Altınordu Türkçesi**. Konya: Eğitim Kitabevi.

Üstünoğlu, K. (2004). Eklerin Öğretimi Üzerine Bir İki Söz. **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Y. 5. S. 6. s. 173-182.

Yangın, B., Çelepoğlu, A., Türkyılmaz, F. (2009). **İlköğretim Türkçe Öğrenci Çalışma Kitabı 7**. Ankara: Pasifik yayınları.

Yavuz, K. (2000). **Âşık Paşa Garib-nâme**. I/1, I/2, II/1, II/2. İstanbul: TDK Yay.

Yavuz, K. (2017). **Gülşehrî’nin Mantıku’t-tayr’ı (Gülşen-nâme)-Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma**. Ankara: Kırşehir Valiliği Yayınları.

Yazar, İ. (2019).Yapılandırmacılık Bağlamında 2005-2018 Temel Türkçe Eğitim Programları. **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. C.12. S. 64. s. 130-136.

Yıldırım, A.-Şimşek, H. (2008). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, T.-Çiftçi, M. Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Alet- Eşya Adları. **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**. S. 7/2.

Yıldız, C. (2010). **Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi**. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Yılmaz, E.-Demir, N.-Küçük, M. (2013). **Kıyas-ı Enbiya**. Ankara: TDK Yayınları.

Yılmaz, F.-Çolak, H. (2017). 2006 ve 2015 Türkçe Öğretim Programlarında Yer Alan Dil Bilgisi Kazanımlarının Değerlendirilmesi. **Route Educational and Social Science Journal**. S. 4(5). s.1-17.

Yüce, N. (2014). **Mukaddimetü’l-Edeb**. Ankara: TDK Yayınları.

Zülfikar, H. (2012). Terim Çalışmalarına Katkılar -emek (-emek) Eki. **Türk Dili Dergisi**. C: Haziran CII. S: 726. s. 419-427.

